TORONTO PUBLIC LIBRARY
BOARD OF EDUCATION
CANADIANA

ISRAEL PUBLIC LIBRARY
PRESENTED BY THE
GOVERNMENT OF
ISRAEL

י. ג. פאָגט.

וועלטגעשיכטע

פון אוראַלטע צייטען ביז היינטיגען טאָג.

בעאַרבייט אין אידיש פון

א. ח. ראָזענבערג.

אונטער דער רעדאַקציאָן פון

אלכסנדר הארקאַווי.

אילוסטרירט.

זעקסטער באנד: די נייע צייט.

ניו יאָרק:
היברו פאבלישינג קאמפאני.
1918.

TORONTO

אינהאַלט־פערצייכניס

פון זעקסטען באַנד.

איינלייטונג.

זייט

די ערפינדונגען און ענטדעקונגען פון דער נייער צייט . . 24
בוכדרוקעריי ז. 25. בייטלען מעהל ז. 29. רעדער־אוהרען ז. 30.
קאָלומבוס ז. 34. אור־אַיינוואוינער פון אַמעריקאַ ז. 44.

די רענעססאַנס (וויעדער־אויפלעבונג פון קונסט און וויסענשאַפט) 58
מאַלעריי ז. 61. סקולפּטור ז. 74. אַרכיטעקטור ז. 76.

דער הומאַניזם 81
העכערע שולען (גימנאַזיומס, אוניווערזיטעטען או. אַז וו.) ז. 82.
עראַזמוס ז. 86. רייכלין ז. 86.

ליטעראַטור און מוזיק 90
אין איטאַליען ז. 90. אין שפּאַניען ז. 97. אין פּאָרטוגאַל ז. 103.
אין פראַנקרייך ז. 104. אין ענגלאַנד ז. 106. אין דייטשלאַנד ז. 111.

דייטשלאַנד אין דער צייט פון דער רעפאָרמאַציאָן.

די רעגירונג פון מאַקסימיליאַן דעם 1טען 116

די רעפאָרמאַציאָן 121
די הכנסות פון פּאַפּסט, דאָס קאָנפירמאַציאָן־געלט ז. 124. סאַוואָנאַ-
ראָלאַ ז. 129. לוטהער ז. 130. די 95 טהעזיסען (אויפזאָצען) ז. 136.

Copyright 1918 by the Hebrew Publishing Company, New York.

זייט
טיללי ז. 259. זיג פון די פראָטעסטאַנטען ז. 261. וואַללענשטיין ז. 263. שקראָזוב ז. 265. שוועדען ז. 267. אָקסענסטיערנאַ ז. 268. דער פאַל פון מאַנדעבורג ז. 269. גוסטאַוו אַדאָלף אין דויטשלאַנד ז. 273. שלאַכט בײַ ליטצען ז. 274. דער פרידען פון פראָג ז. 276. וואַללענשטיין'ס טויט ז. 279. דער פרידען ז. 281. פאַלגען פון דעם קריג ז. 283. פערדאָרבענהייט פון דעם פאָלק ז. 285. העקסען־פראָצעסען ז. 287. פריעדריך פאָן ספּעע ז. 294.

די געשיכטע פון פראַנקרייך פון פראַנץ דעם 1טען ביז לודוויג דעם 14טען.

פּאָליטישע געשיכטע ביז היינריך דעם 4טען 298
פראַנץ דער 1טער ז. 299. היינריך דער 2טער ז. 307. די הוגענאָטען ז. 311. קאַרל דער 9טער ז. 312. די בארטהאָלאָמעאוס־נאַכט ז. 321. היינריך דער 3טער ז. 323. דער רעליגיאָנס־פרידען ז. 325. היינריך דער 4טער ז. 331.

די עקאָנאָמישע שטרעבונגען פון 17טען יאָהרהונדערט: די הערשאַפט פון האַנדעל־סיסטעם 334
אינדוסטריע און האַנדעל ז. 335. רעוואָלוציאָן אין פרייזען ז. 337. וויסענשאַפטליכע אָפּהאַנדלונגען איבער דעם ווערט פון גאָלד און זילבער ז. 338.

די אינערע פּאָליטיק פון היינריך דעם 4טען און די פּאָליטישע געשיכטע פון פראַנקרייך ביז לודוויג דעם 14טען . . 340
פינאַנץ־רעפאָרמעס ז. 342. האַנדעל־קאָנגרעס ז. 344. לודוויג דער 13טער ז. 348. רישעליע ז. 351. קאַמף געגען די הוגענאָטען ז. 353. די געזעלען־קלאַס ז. 357.

דער פרייהייטס־קאַמף פון די נידערלענדער (האָללענדער) . . 361
שפּאַנישע גוואַלד־הערשאַפט ז. 364. ווילהעלם פון אָראַניען ז. 365. די בילדער־שטורמער ז. 372. גענטער פרידען ז. 377. אוטרעכטער יוניאָן ז. 377.

זייט

עקאָנאָמישע און סאָציאַלע ענדערונגען פון 14טען ביז 16טען יאָרהונדערט 143

די קאָלאָניזאַציאָן 143. קאַפּיטאַליזם, אינדוסטריע און האַנדעל 146. די צעכען פון האַנטווערקער 149. די געזעלען 150. די פֿראָלעטאַריער 151. די בויערן 155.

די רעוואָלוציאָן פון דעם אַדעל און דער בויערן־קריג . . 158

זיקקינגען 163. אויפֿשטאַנד פון די בויערן 165. דער „בונד־שוה" 170. די צוועלף אַרטיקלען 172. די רחיין־געגענדען 181. טהאָמאָס מינצער 183. לוטהער געגען די בויערן 187. די אונטערגעבונג אין ווירצבורג 189.

די ענטוויקלונג פון דער רעפֿאָרמאַציאָן 193

קאַרל דער 5טער 193. מעלאַנכטהאָן 196. די פּראָטעסטאַנטען 201. צווינגלי 203. די וויערטויפער 207.

רעליגיאָנס־קריג און רעליגיאָנס־פֿרידען 215

„אָוגסבורגער אינטערים" (דערווייליגע רעפֿאָרמע) 218. מאַרק־גראַף אַלבערכט פון בראַנדענבורג 220. רעליגיאָנס־פֿרידען 223. קאַלווין 224.

די רעליגיעז־פּאָליטישע געשיכטע פון דייטשלאַנד ביז צום 30־יעהריגען קריג 225

די רויבונג פון קירכען־גיטער 226. קאַנציל פון טריענט 228. די יעזואיטען 231. דער ערב־שטרייט פון קלעווע, יוליך און בערג 236.

עקאָנאָמישע און סאָציאַלע ענדערונגען אין דייטשלאַנד ביז צום 30־יעהריגען קריג 239

גרונדהערשאַפט 241. די בויערן 243. אָרגאַניזאַציאָנען פון האַנטווערקער־געזעלען 245. סטרייק און באָיקאָט 248. קאַמף געגען די אַרבייטער 250.

רער 30־יעהריגער קריג 251

ראָלע פון די בויערן און די שטאָדט־פֿראָלעטאַריער 252. עסט־רייך 253. די סאָלדאַטען 255. בלאַגערונג פון בראָג 257.

די נייע צייט.

פון דער

ענטדעקונג פון אַמעריקאַ

ביז צו דער

פראַנצויזישער רעוואָלוציאָן

(1492—1789).

די געשיכטע פון שפאניען.

קאַרדינאַל קסימענעס ז. 379. פערדינאַנד ז. 381. קאַרל דער 5טער ז. 383. אינערע אויפשטאַנדען ז. 385. פאַרעכטען פון די אויס-לענדער ז. 387. שלעכטע פינאַנציעלע לאַגע ז. 391. פיליפ דער 2טער ז. 392. דער האַנדעל ז. 393. פערניכטונג פון דער פלאָטע ז. 395. די ערווערבונג פון פאָרטוגאַל ז. 397. פיליפ דער 3טער ז. 399. אַרויסטרייבונג פון די מאָורען ז. 401. פיליפ דער 4טער ז. 403. אונטערטעניגקייט פון די קעניגען אונטער די פאַפסטען ז. 407. צושטאַנד פון שפאַניען ז. 411. קריג מיט פראַנקרייך ז. 413. אונאָפהענגיגקייט פון פאָרטוגאַל ז. 414.

אײנלייטונג.

עס איז אָנגענומען בײ די געשיכטע־שרייבער אײנצוטיילען די וועלט־געשיכטע אין דרײ גרויסע אָפּטיילונגען: דאָס אלטערטום, דאָס מיטלאלטער און די נייע צייט. זײ בעטראַכטען די אײראָפּעאישע קולטור אלס פּראָדוקט, וואָס האָט געהאָט זײן אָנפאַנג אין עגיפּטען און קלײן־אזיען און האָט געקראָגען זײן אײגנאַרטיגען שעפּפּעריישען כאַראַקטער דורך די גריכען. נאָך דעם אונטערגאַנג פון די גריכען זײנען די רוימער געווען די טרעגער פון דער גריכישער קולטור און האָבען זי איבערגעגעבען צו די איבריגע אײראָפּעאישע פעלקער. דאָס אלעס איז גאַנץ ריכטיג. זײ, די געשיכטע־שרייבער, האָבען אָבער דערבײ פערגעסען איין זעהר וויכטיגע זאַך. זײ האָבען דורכגעלאָזען צו דערצעהלען, וואָס פיר א שרעקליכע הינדערנים די קירכע איז געווען ניט צו לאָזען די קולטור פון די אײראָפּעאישע פעלקער זיך ענטוויקלען מיט איהר נאַטירליכען גאַנג. די קירכע, וועלכע האָט זיך אויסגעצייכענט מיט איהר האַס צו בילדונג און קולטור, האָט פערניכטעט יעדען שפּור פון דער קלאַסישער קולטור פון די גריכען. די קירכע האָט געטריבען די מענשהייט אין מיטעלאלטער צום אונטערגאַנג, זי האָט דעם מענשליכען גייסט גע־שמידט אין קייטען, ער זאָל זיך ניט קענען ריהרען און בעווענגען. די גע־שיכטע פון דער פערדאָרבענער ווירקונג פון דער קירכע אויף די מענשהייט פערשמוצט די בלעטער פון דער וועלט־געשיכטע.

עס האָט געמוזט ערשיינען א נייעס ליכט אום דיזע געדיכטע פינסטערניס צו פערטרייבען. און ווירקליך זיינען ערשינען די גרויסע גייסטער פון דער רענעסאַנס (וויעדער־אויפלעבונג פון ווייסענשאַפט און קונסט) און האָבען די מענשען בעפרייט פון די קייטען, אין וועלכע זיי זיינען געווען גע־שמידט איבער טויזענד יאָהר. מען האָט זיך דערמאָהנט אָן די אוצרות פון דער גריכישער קולטור. א נייעס לעבען האָט זיך בעוויזען אויף'ן פעלד פון ווייסענשאַפט און קונסט און דער קלאַסישער גייסט פון אלטערטום האָט גע־פּייערט זיין וויעדער־אויפלעבונג. פריהער פון אלעם איז מען ארויס געגען

העכער, און לייקענען אָפּ די ווירקונג דערין פון וויסענשאַפט און קונסט. באמת אָבער איז דער גאַנצער קולטור־גאַנג ווי אַ קרייז, אַ צירקעל: די עקאָ־נאָמישע לאַגע ווירקט אויף די ענטוויקלונג פון וויסענשאַפט און קונסט, און דיזע ווירקען צוריק אויף די ענטוויקלונג פון דער עקאָנאָמישער לאַגע, אַזוי דאָס זיי ווירקען ביידע איינע אויף דער אנדערער צו פערבעסערן דאָס מאַ־טעריעלע לעבען פון דער מענשהייט. מיט דיזער אויפפאַסונג פון דעם גאַנג פון דער געשיכטע בעשיצען מיר די מאַטעריאַליסטישע געשיכטע־שרייבער פון דעם פאָרוואורף, וואָס מען מאַכט זיי געוועהנליך, דאָס זיי האָבען די גאַנצע געשיכטע פון דער ענטוויקלונג פון דער מענשהייט ערנידעריגט, און האָבען זי געמאַכט פיר אַ מאָגען־פראַגע.

קאָלומבוס'עס שיפען.

דיזע בעמראַכטונגען בעציהען זיך אייגענטליך נאָר אויף די ווירקליכע קולטור. גאַנץ אַנדערס איז עס מיט דער ענטוויקלונג פון דעם פּאָליטישען לעבען, מיט וועלכען די געשיכטע־שרייבער בעשעפטיגען זיך כמעט אויס־שליסליך. מיר געפינען פיר נעטיג צו דערמאָהנען דעם לעזער, דאָס ער זאָל דיזען אונטערשייד אימער האָבען אין אַכט. מיר וועלען זיך אימער געבען די מיה צו ווייזען דיזען אונטערשייד אין ריכטיגען ליכט.

דאָס פּאָליטישע לעבען ענטוויקעלט זיך ערסט נאָך דעם, ווי די קולטור־אַרבייט האָט שוין געמאַכט אַ געוויסען פאָרטשריט, נאָך דעם, ווי עס האָבען זיך שוין אָנגעזאַמעלט געוויסע בעזיצטימער און רייכטימער, וועלכע יעדער

די מאכט פון דער רוימישער קירכע, א מאכט, וואס זי האט זעהר מיסברויכט. דאס האט געלעגט דעם גרונדשטיין פון דער רעפארמאציאן. די פעלקער-וואנדערונג האט מיט טויזענד יאהר צוריק פערניכטעט די פאליטישע הער-שאפט פון רוים און די רעפארמאציאן האט געבראכען די גייסטיגע מאכט פון רוים. די נייע צייט האט בעפרייט דעם מענשליכען גייסט פון די באנ-דען פון מיטעלאלטערליכער פינסטערנים.

דיזעם איז דער עיקר פון דעם אונטערשייד צווישען דעם מיטעלאלטער און דער נייער צייט. דערביי דארף מען נאך בעטראכטען אלם וויכטיגע טרייב-בענדע קרעפטען אין דעם ענטוויקלונגם-גאנג פון דער מענשהייט אין מיטעל-אלטער די ערפינדונג פון דער בוכדרוקערקונסט, די ענטדעקונג פון אמעריקא און דאס אויסגעפינען א דירעקטען וועג נאך אינדיען. מיר לייקענען דורכ-אויס ניט דעם אייגלום פון די גייסטיגע ערווערבונגען, אבער דער עיקר פון יעדער קולטור איז און בלייבט איהר עקאנאמישע אונטערלאגע.

יעדע קולטור פאנגט זיך אן מיט דער פערפאלקאמונג פון די ווערקצייג, מיט דער שטייגערונג פון די מיטלען צום פראדוצירען, מיט דער שאפונג פון פיעלע זאכען פון רייכטום. אויף דיזען גרונד בויט ערסט די מענשהייט די קונסט און וויסענשאפט, ווי אלע אנדערע העכערע קולטור-גיטער. פריהער פון אלעם מוז האנדעל, פאבריקאציאן און פערקעהר דערגרייכען א געוויסע שטופע פון ענטוויקלונג, וועלכע זאלען פערשאפען די פעלקער גענוג פרייע צייט, אום זיי זאלען האבען די מעגליכקייט זיך צו בעשעפטיגען מיט ווי-סענשאפט און קונסט. אזוי איז עס געווען ביי אלע קולטור-פעלקער פון אלע צייטען: ביי די כינעזער, אינדיער, פערסיער, באבילאניער, עגיפטער, גריכען, רוימער, אראבער, און אלע שפעטיגערע קולטור-פעלקער. עס פערשטעהט זיך, דאס וועז די וויסענשאפט איז ענטוויקעלט העלפט זי פון איהר זייט דער קולטור צו פערגרעסערן און פערבעסערן דעם מאטעריאלען וואוילשטאנד.

ביז יעצט אבער האט מען געגלויבט, דאס דער פארטשריט פון קולטור איז געווען געגרינדעט נאר אויף די גייסטיגע ערווערבונגען, ד. ה. פריהער האט זיך ענטוויקעלט וויסענשאפט און קונסט, און נאכדעם די קולטור מיט איהר מאטעריעלער פערבעסערונג פון דעם מענשליכען לעבען. די עקאנא-מישע ענטוויקלונג האבען די פריהערדיגע געשיכטע-שרייבער גערעכענט אלס א רעזולטאט פון דער ענטוויקלונג פון קונסט און וויסענשאפט. אבער אויך צו פיעל אויגזייטיג איז די מיינונג פון די מאטעריאליסטישע געשיכטע-שרייב-בער, וועלכע בעהויפטען, דאס דער עקאנאמישער צושטאנד איז דער אייג-ציגער פאקטאר, די אייגציגע פרוזשינע, וואס טרייבט די קולטור וויטער און

געשיכטע־שרייבער האבען קיינמאל ניט בעגריפען, דאם נאר די ארבייט מאכט די פעלקער לעבענספעהיג. די צוקונפט וועט עם ערסט בעגרייפען, נאר די צוקונפט וועט צוזאמענשטעלען א ריכטיגע געשיכטע פון דער ארבייט און פון ארבייטענדען פאלק, און דאן וועלען מיר ערסט האבען א ריכטיגע געשיכטע פון דער מענשהייט מיט איהר קולטור.

אום די געשיכטע פון דער נייער צייט גרינדליכער צו פערשטעהן, מוזען מיר ריכטיג אויפפאסען דעם כאראקטער פון דעם מיטעלאלטער. דיזעם וויעדער איז א קינד פון אלטערטום, אזוי דאם מיר מוזען אויך בעריהרען אין קורצען די געשיכטע פון אלטערטום. ווי עם איז בעקאנט, האט גריכענלאנד געשפילט די הויפט־ראלע אין דער קולטור פון דעם אלטערטום. דאם גריכישע פאלק קומט אונז פאר אלס דער הויפט־שעפער פון דער קונסט און וויסענשאפט פון דער אלטער צייט. הגם די גריכען האבען זייער גייסטיגע קולטור געמומען פון אנדערע אזיאטישע פעלקער, האבען זיי אבער דיזע אזוי זעלבשטענדיג ענטוויקעלט און איבערגעמאכט, דאם זי איז ארויסגעקומען פון זייערע הענט כמעט ווי א נייע שעפונג. די רוימער זיינען נאר געווען אלס פארמיטלער צווישען די גריכען און די איבריגע אייראפעאישע פעלקער. זעלבשטענדיג זיינען די רוימער געווען נאר אין דער קונסט צו פערגוואלטיגען און אונטערווארפען אנדערע פעלקער. צווישען די אייראפעאישע פעלקער זיינען די קעלטען געווען די אייגציגע, וועלכע האבען געהאט אן אייגענע קולטור. אבער די רוימער האבען זיי גיך פערניכטעט. וועז די אייראפעאישע בארבארישע פעלקער האבען צושטערט דאם רוימישע רייך, האבען זיי פיעלעם איבערגענומען פון דער אלטער רוימישער קולטור. די אלע אייראפעאישע פעלקער האבען אזוי ווי די רוימער קיין נייעם ניט געשאפען אין דער קונסט און וויסענשאפט. דאם מיטעלאלטער האט אריינגעפיהרט די אייראפעאישע פעלקער אין א קולטור, וועלכע האט שוין עקסיסטירט פון לאנגע יאהרען.

מען האט געגלויבט, דאם קריסטענטום האט געהאט א גרויסען טייל אין פערברייטען די אייראפעאישע קולטור אין מיטעלאלטער. דאם קריסטענטום, זאגען זיי, האט פערניכטעט די שקלאפעריי און האט פיעל געווירקט אפצושאפען דעם קלאסען־אונטערשייד. מיר האבען עם שוין בעוויזען פריהער אין פער־שיידענע שטעלען, ווי ווייט פאלש עס איז דיזע בעהויפטונג. מיר האבען אין לעבען פון מיטעלאלטער גענוג געזעהען, ווי דער פאנאטיזם פון דער קריסטליכער רעליגיאן האט געבראכט די מענשהייט צו א שטופע פון טיערען. איהר מאראל איז געווען אזוי טיף געזונקען אין דער צייט פון מיטעלאלטער, ווי אין קיין פעריאדע פון דער געשיכטע. די פינסטערע זיי־

ווײל רייסען צו זיך אום צו זיין אלײן דער אײגענטימער דערפון און אום צו געווינען מאכט, ווײל מאכט איז הויפטזעכלעך געגרינדעט אויף בעזיץ. דער-פון נעהמט זיך דער אייביגער קאמף צווישען אייגצעלנע מענשען, צווישען פאמיליעס, צווישען פארטייען, צווישען פעלקער און לענדער — יעדער ווײל פערבריייטען זיין בעזיץ אום צו האבען די מאכט אין זיינע הענט.

דיזען פאלִיטישען קאמף פיהרען ניט די, וואם ארבייטען און שאפען רייכטום און בעזיץ, נאר די, וואם ארבייטען ניט און שאפען דאם ניט. דער פאלִיטישער קאמף צוטיילט אלזא די געזעלשאפט אין צוויי קלאסען: איין קלאס זיינען די ארבייטער, וואם שאפען די רייכטימער, און די אנדערע זיי-נען די העררען, וואם ארבייטען גאר ניט און ווילען די בעזיצטימער פון די ארבייטער נעהמען צו זיך. מיט דיזע קאמפען זיינען פול די בלעטער פון דער וועלטגעשיכטע. די נאטור-פעלקער, וועלכע האבען קיין אייגענטום ניט געשאפען און האבען נאך ניט קיין בעזיץ, פיהרען ניט צווישען זיך קיין שטרייטען, ביי זיי זיינען ניטא קיין קלאסען. אום צו בעזיצען די גיטער פון דער ארבייטער-קלאס, געברויכען די העררען אויסער זייער פיזישער קראפט, אויסער דעם שווערד, אויך געזעצען און אלערלײ מיטלען צו פערדו-מען דאם פאלק, די ארבייטער-קלאס, אום זיי זאלען וואם וועניגער פער-שטהען זייערע אייגענע אינטערעסען און זייער לאגע. וועגען די געשיכטע פון דער פאזיטיוער קולטור, פון דער ארבייט, וואם האט די קולטור בעשא-פען, רעדען די געשיכטע-שרייבער זעהר וועניג; זיי רעדען נאר, ווי מיר האבען געזאגט, פון דער פאלִיטישער קולטור, ד. ה. פון די קאמפען צווישען די קלא-סען פיר די בעזיצטימער, וואם זיינען בעשאפען געווארען דורך די ארבייטער. נאר וועז דער דרוק געהט אזוי ווייט, דאם דאם פאלק פיהלט זיך געצוואונגען צו געברויכען זיין מאכט גענען זיינע רויבער און פאנגט אן צו רעוואלטי-רען — נאר דאן געפינען די געשיכטע-שרייבער פיר נעטיג וועגען דעם צו רעדען אין דער געשיכטע, צו דערצעהלען עטוואס פון דעם פאלק, ד. ה. פון דעם טיול, וואם ארבייט און שאפט די קולטור. די געשיכטע פון דעם טיול פון פאלק, וואם ארבייט, איז קיינמאל ניט געשריבען געווארען, און דעריבער קענען מיר זיך ניט אפגעבען קיין ריכטיגע רעכנונג פון דעם אויפבליהען און פון דעם אונטערגאנג פון פערשיידענע פעלקער אין דער פערגאנגענער צייט. די געשיכטע-שרייבער זיינען אזוי קורצזיכטיג, דאם זיי זעהען דעם גאנצען גאנג פון דער געשיכטע נאר אין דער מאראל פון דער הערשענדער קלאס, דאם אויפבליהען און דעם אונטערגאנג פון פעלקער געפינען זיי נאר אין די מעשים טובים אדער מעשים תעתועים פון דער הערשענדער קלאס. די

איהם שנעל פיהרען צו פערראַרבעטנהייט, ווי מיר האָבען עס ווירקליך געזע-
הען ביי די וואַנדאַלען, וועלכע זיינען שנעל אין גאַנצען אונטערגעגאַנגען.
אויך די גערמאַנישע פעלקער, וועלכע האָבען זיך בעזעצט אין איטאַליען,
זיינען דאָרט גיך צו גרונד גענאַנגען, וויל די קולטור איז נעווען א גרייטע,
א פאַרטיגע. דיזער פלוצלינגער איבערגאַנג פון א בארבארישען צושטאַנד
צו א קולטורעלען האָט אין זיי ראש ענטוויקעלט שרעקליכע לײדענשאפטען.

קאַלומבום ענטדעקט אמעריקא.

זיי האָבען זיך פריהער פון אלעם צוגעוועהנט אויסצורויבען די רוימישע קולטור־ערטער. דעם רעזולטאַט דערפון האָבען מיר שוין געזעהען ביי די פראַנקען. עס האָט זיך באלד צווישען זיי געבילדעט א קלאַסען־פערטיילונג. די הערשענדע קלאַסען האָבען צווישען זיך געשטריטען, יעדער האָט נעוואלט אריינכאפען יענעם׳ס בעזיץ און מאכט אין זיינע הענט. די פראַנקען זיינען נעווען די ערסטע, וועלכע האָבען געזוכט צו שאפען עטוואָס נייעס אנשטאָט דער אנטיקער שקלאפערײ. וואו עס ענטוויקעלט זיך א הערשענדע קלאַס,

טען פון קריסטענטום וועגען טויזענד מאָל איבער זיינע ליכטיגע זייטען. דאָס קריסטענטום האָט קיין האָאָר ניט בייגעטראָגען צו דער בעפרייאונג פון די פעלקער; אין געגענטייל, עס האָט נאָך געהאָלפען פערשקלאַפען די מענשהייט און אונטערגעגראָבען די פרייהייט, וואו זי האָט נאָך עקסיסטירט. דאָס קריסטענטום האָט געמאַכט, אַז די אונטערדריקונג פון די פעלקער זאָל ווערען אונערטרעגליך. אַנדערע מאַכען אַן אונטערשייד צווישען קריסטענ-טום און קירכע און זאָגען, דאָס קריסטענטום איז גרויסאַרטיג, נאָר די קירכע איז שולדיג אין אַלע צרות. אָבער דאָס איז אַ פאַלשער פשט'על.

אויף אַ קורצע וויילע איז די שקלאַפעריי פערשוואונדען געוואָרען, ווען די רוימישע אימפעריע איז צושטערט געוואָרען פון די גערמאַנען, וועלכע האָבען זיך נאָך געהאַלטען אָן זייער אַלטע נאַטירליכע שבטים-פרייהייט. אָבער באַלד האָט זיך די אַלטע שקלאַפעריי, די רוימישע שקלאַפעריי, וויע-דער אַיינגעגעסען אין דעם קערפּער פון די נייע פעלקער, וועלכע זיינען אויפ-געבויט געוואָרען אויף די חורבות פון די רוימער, נאָר דער נאָמען איז געווען אַנדערס: אָנשטאָט שקלאַפעריי האָט עס יעצט געהייסען לייבאייגענשאַפט. אין גרונד גענומען איז דער לייבאייגענער נאָך געווען פיעל אונגליקליכער פון דעם שקלאַף. דער שקלאַף האָט געאַרבייט נאָר פיר זיין הערר, וועלכער האָט איהם שוין בעזאָרגט מיט אַלעם נעטיגען, אָבער דער לייבאייגענער האָט געמוזט געבען דעם הערר אַ געוויסע צאָהל אָדער מאָס, און פיר זיך האָט ער נאָר געהאַט דאָס וואָס עס איז איהם איבערגעבליבען נאָך דעם, ווי ער האָט דעם הערר זיינס אָפּגעגעבען, און ווען עס איז איהם געבליבען וועניג, האָט ער מיט זיין פאַמיליע געמוזט הונגערן.

עס איז אינטערעסאַנט און וויכטיג צו בעטראַכטען דעם איבערגאַנג פון די באַרבאַרישע פעלקער, וועלכע האָבען בעזיגט און צושטערט די רוימישע אימפעריע, צום נייעם קולטור-לעבען. ווען די באַרבאַרען האָבען די רוימישע אימפעריע בעזיגט, האָבען זיי צווישען זיך צוטיילט די עראָבערטע גיטער נאָך זייערע פרינציפּען פון גלייכהייט. די עראָבערטע גיטער האָבען פיר זיי געעפענט אַ נייע וועלט פון פערגניגען, וואָס זיי האָט זיך קיינמאָל ניט גע'-חלום'ט. מען דאַרף זיך דערביי פאָרשטעלען דעם אונטערשייד צווישען אַ פאָלק, וואָס האָט לאַנגזאַם געאַרבייט און ענטוויקעלט טריט ביי טריט אַ גע-וויסע קולטור און אַ געוויסען וואוילשטאַנד, און אַ פאָלק, וואָס איז אָנגעקו-מען פון אַ רויהען לאַנד, אָהן קולטור-גיטער, אין אַ לאַנד, וואו ער האָט גע-פונען גרייט אַלעם גוטעס אין אַ גרויסער מאַסע. גאַנץ נאַטירליך וועט זיך דיזער באַרבאַר באַלד איבערגעבען צו אַ שווענדערישען לעבען, וועלכעס וועט

בעריהמען, דאָס זיי האָבען וועניגסטענס קיינמאָל ניט פערשקלאַפט זייערע אייגענע ברידער. דער אָרימסטער פלעבעיער אין רוים איז אימער געווען אַ פרייער בירגער אין דער רוימישער קלאַסען־געזעלשאַפט.

גאַנץ אַנדערס איז געווען דער פאַל מיט דער פערקנעכטעטער קלאַס אין מיטעלאַלטער אונטער די באַרבאַרישע קריסטליכע פעלקער. די פראַנקען האָבען זייערע אייגענע ברידער פערוואַנדעלט אין לייבאייגענע, און דאָס איז ביי זיי צוגעגאַנגען ניט אין אַ קאַמף, ניט מיט גוואַלד, נאָר מיט ליסט, מיט נאַרעריי. די לייבאייגענע האָבען גאָרניט געקאָסט. אין דיזער, און אין פיעלע אַנדערע הינזיכטען, איז דאָס סיסטעם פון לייבאייגענע געווען פיעל שמוציגער און העסליכער פון דער שקלאַפעריי אין אַלטערטום.

די אַלטע האָבען פיר זייערע שקלאַפען־האַלטעריי געברויכט קאַמף און קאַפּיטאַל, וועהרענד די פעאָדאַלען האָבען געהאַט זייערע לייבאייגענע אומזיסט. ביידע אָבער האָבען דאָך געמוזט פיעל־וועניג זאָרגען פיר דעם אונטערהאַלט פון זייערע בערויבטע און פערקנעכטעטע, זיי זאָלען וועניגסטענס ניט אויסגעהן פון הונגער. די מאָדערנע לוין־שקלאַפעריי איז די געמיינסטע און שמוציגסטע פון אַלע פאָרמעס פון רויבערייען, ווייל ביי דיזער פאָרמע פון פערקנעכטונג איז די הערשענדע קלאַס פריי פון יעדער פעראַנטוואָרטליכקייט פיר די עקסיסטענץ פון די בערויבטע; זיי, די בערויבטע, מעגען אויסגעהן פון הונגער און קיינער קען צו זיי גאָר ניט האָבען. דער מאָדערנער לוין־שקלאַף קאָסט ניט קיין קאַמף, קיין קאַפּיטאַל, מען דאַרף זיך ניט זאָרגען וועגען זיין אונטערהאַלטונג, ער קרענקט אַליין, און שטאַרבט אַליין, און עס איז ניט קיינעם׳ס דאגה. אין דיזער הינזיכט איז די מאָדערנע קלאַסען־געזעלשאַפט פיעל שמוציגער און געוויסענלאָזער פון די הערערען פון אַלטערטום מיט זייער שקלאַפען־סיסטעם.

גאַלליען איז פון די רוימער פאָלשטענדיג קולטיווירט געוואָרען. זיי, **די גאַלליער**, זיינען נאָכדעם געוואָרען די פערשפּרייטער פון קולטור איבער גאַנץ אייראָפּאַ. די פראַנקען זיינען די ערסטע, וועלכע זיינען אָנגעקומען אין גאַלליען פון די באַרבאַרישע פעלקער און האָבען איבערגענומען די קולטור פון די גאַלליער, און האָבען עס אָבער אויסגעאַרבייט אויף זייער אַרט. די פראַנקען זיינען געווען די גרינדער פון דעם פעאָדאַל־סיסטעם, זיי האָבען געשאַפען און פערברייטעט די שטרייטיגקייטען צווישען די פעאָדאַל־הערען, די גרויסע גוטס־בעזיצער פון איין זייט, און די צענטראַל־רעגירונגען פון דער אַנדערער זייט; זיי האָבען אַרויפגעלעגט דעם יאָך פון לייבאייגענשאַפט אויף זייערע אייגענע ברידער. זיי זיינען געווען די ערסטע, וואָס

וועלכע וויל פיהרען א קולטור־לעבען ניט ארבייטענדיג, דאַרט מוז זיך אויך ענטוויקלען א פערשקלאפטע קלאַס, וועלכע מוז ארבייטען פיר זיי, פיר די הערען, א קלאַס, וועלכע פערשאפט זיי די קולטור־אוצרות.

עס זיינען דאָ טויזענדער פאַרמעס פון אונטערדריקונג. די קלאַסען־געזעלשאפט קען ניט בעשטעהן, קען ניט עקסיסטירען ניט אונטערדריקענדיג און בערויבענדיג אַנדערע. די אונטערדריקונג נעהמט אָן פערשיידענע פאָרמעס לויט דער צייט, דעם אָרט און פאָליטישען צושטאַנד. אָבער אונטער אלע פערשיידענע פאַרמעס בלייבט איהר וועזען איינס און דאָס זעלבע. וואו עס גיפינט זיך א קלאַס, וואָס פראָדוצירט גאַרניט, מוז זיך גיפינען אן אַנדער קלאַס, וואָס מוז פיר יענע פראָדוצירען און זיך לאָזען בערויבען. אַנשטאָט דער שקלאַפעריי פון דעם אלטערטום האָט זיך אין מיטעלאלטער אויסגעבילדעט א קלאַס לייבאייגענע, און אין היינטיגער נייער צייט איז אַנשטאָט לייבאייגענשאפט אריין אין קראפט די לוין־שקלאַפעריי. דיזע נייע פאַרמע פון שקלאַפעריי וועט געווים פריהער אַדער שפעטער אָפטרעטען און מאכען אָרט פיר א שפּאַנעל־נייע פאַרמע פון פערקנעכטונג (עס קען זיין דורך די בעאמטען־קלאַס פון א צוקונפטיגען שטאַאט־סאציאליזם), דאָס וועזען וועט אָבער אימער זיין איינס און דאָס זעלבע — פערקנעכטונג פון א גרויסען טייל פון פאָלק. און דאָס וועט בלייבען אימער, כל זמן עס וועט עקסיסטירען א קלאַסען־געזעלשאפט.

דער הויפט כאראקטער־צוג פון פערקנעכטונג איז, דאָס זי וועלט אלע מאל פערפיינערט. וואהרענד אין דער אלטער צייט איז דיזע פאַרמע פון אונטערדריקונג נעווען גראָב, רויה, פערבונדען מיט גוואלדטאטען, האָט זי שפעטער געטאָן דאָס זעלבע מיט ליסט (כיטראָסט), אָהן גוואלד, אָבער דער רעזולטאט איז געווען, דאָס דער ערפאלג פון די בעדריקער איז אימער גרוואסען מעהר און מעהר. די הערשענדע קלאַס בעקומט, אונטער דעם פרינציפ פון פערזענליכער פרייהייט, פערשיידענע קאָנצעסיאָנען (הנחות), אום צו פערשמידען די ארבייטער־קלאַס מעהר און מעהר אין דעם נייעם סאָרט שקלאַפעריי. מיר האָבען געזעהען, מיט וועלכע קונצען די בויערן קלאַס איז אין מיטעלאלטער פערוואנדעלט געוואָרען אין א קלאַס פון לייבאייגענע. פיר די הערען איז עס געווען פיעל בעסער איידער דאָס אלטע סיסטעם פון שקלאַפעריי. די גריכען און די רוימער האָבען געמוזט פיהרען מלחמות און ריזיקירען זייער לעבען מיט זייערע רייכטימער אום צו פערשאפען זיך שקלאַפען, וויל די קריגס־געפאַנגענע זיינען געווען די איינציגע קוועלען פון וועלכע צו בעקומען שקלאַפען. די גריכען און די רוימער האָבען זיך נאָך געקענט

פאָלק. די רייכע האַנדעלס־לײַט אין וועניציא האָבען געדריקט און פער־פאָלגט די אָרימע קלאַס מיט מעהר גרויזאַמקייט און טיראַניי ווי אַלע אַריס־טאָקראַטען, וואָס האָבען געדריקט דאָס פאָלק מיט'ן שוואַרד. מעהר פון אַלעס האָט די קירכע מיט איהרע אינקווייזיטאָרען געפייניגט דאָס פאָלק אין די שטעדט, אָפּצונעהמען פון די בירגער די פרייהייט, וואָס זיי האָבען זיך ער־וואָרבען מיט גרויס מיה. אין דייטשלאַנד איז די קולטור־ענטוויקלונג אין די שטעדט געגאַנגען פיעל לאַנגזאַמער אלס אין פראַנקרייך. וועהרענד אין

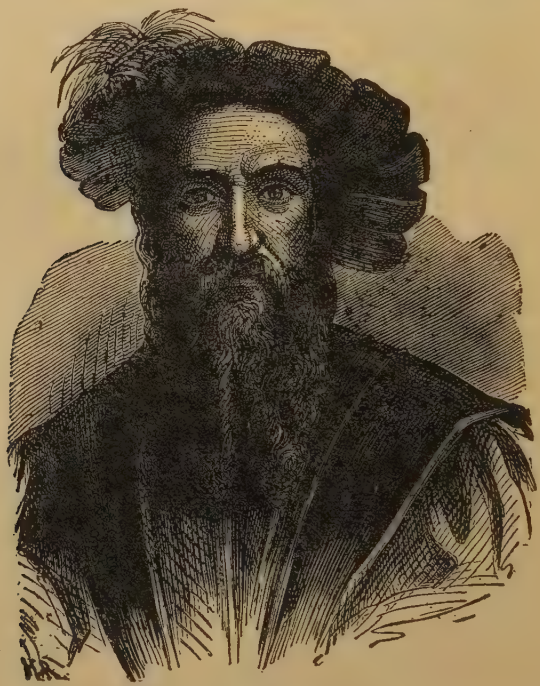

כריסטאָף קאָלומבוס.

דיזער לעצטער זיינען כמעט אין אַלע שטעדט געווען אָרגאַניזירט קאָמונעס, זיינען אין דייטשלאַנד געווען נאָר אייניגע שטעדט, וועלכע האָבען זיך ער־וואָרבען אייניגע רעכטען און פרייהייטען און האָבען זיך פערשאַפט פערמע־גען דורך זייער האַנדעל. דיזע זיינען געווען: אוגסבורג, נירנבערג, מאַינץ, קעלן און די האַנזאַ־שטעדט. גאַנץ אָסט־דייטשלאַנד ווי אויך נאָרד־אָסט איז נאָך געלעגען אין די ווינדעלאָך פון דער קולטור. אפילו ענגלאַנד איז געווען וועניג ענטוויקעלט אין קולטור און האָט געמוזט אָנקומען צו דער פער־

האבען זיך פערבונדען מיט דער גייסטיגער מאכט פון דער קירכע אום צוזאמען פעסטער מאכען דעם באדען פיר די פערקנעכטונג פון דעם אריגען פאלק, און האבען בעשאפען א צושטאנד, וועלכער איז געווארען פיר איין קלאס, די הערשענדע, זעהר פרוכטבאר, און פיר די אנדערע קלאס, די פערקנעכטעט, זעהר פוכטבאר, ווי עס איז נאך קיינמאל אין דער געשיכטע ניט פארגעקומען. פון פראנקרייך האט זיך דאס פעאדאל־סיסטעם פערברייטעט אין גאנץ אייראפא. דיזע פינסטערע זייט פון דער קולטור האט זיך פערברייטעט פיעל שנעלער, ווי די גוטע זייט, וועלכע איז אויך ארויס פון פראנקרייך איבער אייראפא.

פון די ליכטיגע זייטען פון דעם מיטעלאלטער איז ערסטענס צו דערמאהנען די ענטוויקלונג פון די שטעדט מיט זייער זעלבסט־רעגירונג און זייער נייעם קולטור־לעבען.

אין דיזער זאך איז פראנקרייך נעבען פלאנדערן געגאנגען פארויס פאר אלע אנדערע לענדער. אבער די שטעדט אין מיטעלאלטער זיינען ניט געווען, אין גרעסטען טייל, דער פראדוקט פון א פארטגעשריטענעם קולטור־לעבען, ווי דאס איז געווען דער פאל אין אלטערטום. זיי זיינען געווען צום מעהרסטען די פערטיידיגונגס־צענטערן, וואוהין דאס פערצווייפעלטע פאלק איז געלאפען אום זיך צו בעשיצען געגען דער דריקענדער געוואלט פון די פעאדאלען און די גייסטליכע. די פעאדאל־העררען און די גייסטליכע האבען אויסגעווינגען פון פאלק דעם לעצטען טראפען בלוט. דאס פאלק איז געשטאנען ביים אפגרונד פון אונטערגאנג, און עס האט זיך געכאפט צו רעטען אין זיין לעצטען אויגענבליק. די שטעדט זיינען נאר געווען דער ערסטער קאמף־פלאץ פיר דאס פאלק, וואס האט זיך אנגעפאנגען צו בעפריען פון דעם יאך פון זיינע העררען און פון דער קירכע. די געשיכטע פון די ערסטע קאמפען אין פראנקרייך האבען אונז קלאר געוויזען דעם צוועק, צו וועלכען דאס פאלק האט געצילט, קאנצענטרירענדיג זיך אין די שטעדט. דאס מיטעלאלטער האט מיט זיין פורכטבארען דרוק געטריבען די אייראפעאישע פעלקער צו זייער אונטערגאנג. אום זיך צו רעטען האבען זיי זיך פעראייניגט אין שטעדט און צוזאמענגעשטעלט א קראפט צו קעמפען געגען זייערע בעדריקער. אבער מיט דער צייט האט זיך אין די שטעדט זעלבסט געבילדעט א נייע קלאס רויבער און עקספלואטאטארס. א טייל פון די בירגער, וועלכע האבען זיך פערשאפט רייכטום דורך זייער האנטווערק, פאבריקאציאן און האנדעל, האבען אויך אנגעפאנגען צו בערויבען דאס פאלק מיט וואס זיי האבען גענאמען, און אזוי איז אויסגעוואקסען א דריטע מאכט צו בערויבען דאס ארימע

פאלק. דיזען קאמף האט אויך די קירכע געפיהרט מיט די וועלט־מעכטען און דיזע מיט דער קירכע, יעדער האט געוואלט זיין דער אייניציגער בלוט־זויגער פון פאלק. אבער ניט נאר די וועלט־מעכטען צוויישען זיך האבען זיך גערי־סען, נאר אין יעדען לאנד זיינען אויך פארגעקומען רייסערייען צוויישען דעם קעניג און זיינע וואסאלען און פעאדאלען. יעדער האט געוואלט וואס מעהר אליין דאס פאלק אויסזויגען. מיט דיזע קאמפען איז פול דאס מיטעלאלטער. אין ענגלאנד, פראנקרייך און שפאניען האט זיך די צענטראליזירענדע מאכט, דאס קעניגטום, בעפעסטיגט און האט פערניכטעט דאס פעאדאל־סיסטעם, נאר אין דייטשלאנד איז די פעאדאל־הערשאפט פערבליבען ביז ענדע פון 19טען יאהרהונדערט, און ערסט דאן האט זיך געביldעט די דייטשע צענט־ראל־מאכט.

עס ברויכט ניט בעוויזען צו ווערען, דאס דיזע רייסערייען צוויישען די מאכטהאבער פיר דאס רעכט צו בעריבען דאס פאלק, האט דער קולטור ניט געבראכט קיין נוצען; אין נעגענטייל, זיי האבען פיעל געשטערט צו איהר ענטוויקלונג. דיזע רייסערייען זיינען געווען א וואהרער פלוך פיר די מענש־הייט אין אייראפא, וויייל נאר די פראדוקטיווע ארבייט העלפט דעם פארט־שריט. די וויסענשאפטליכע און קינסטלערישע ענטדעקונגען און ערפינדונ־גען וואלטען קיין פרוכט ניט געבראכט דער קולטור און דער מענשהייט, ווען דער עקאנאמישער צושטאנד פון אייראפא וואלט ניט גענומען אן אנדער וועגדונג דורך די ענטדעקונג פון אמעריקא, וועלכע האט געפיהרט צו דער שטייגערונג פון דער פראדוקציאן און צו דער פערבעסערונג פון דער מאטע־ריעלער לאגע פון די פעלקער.

יעצט וועלען מיר זיך אומקעהרען צוריק צו אונזער ציל. ווי גענאגט, איז נאר בעזיץ די וואהרע מאכט. די הערשענדע קלאסען האבען זיך פער־שאפט בעזיץ דורך געוואלד אדער דורך ליסט; נעמליך: אין אלטערטום דורך געוואלד, דורך שקלאפען, און אין מיטעלאלטער דורך ליסט, דורך לייב־אייגענע. אבער עס איז פאראן נאך א מיטעל צו פערשאפען זיך בעזיץ און דאדורך אויך מאכט. דער פראדוצירער אליין, דער ארבייטער זעלבסט, קען געפינען מיטלען און וועגען ווי די נוצען פון זיין פראדוקציאן אין זיינע הענט צו פערהאלטען און צו פערגרעסערן און פערמעהרען. און באמת האט זיך נעבען דעם גוואלד־מענשען אויך געביldעט א קלאס בירגער, וועלכע האבען זיך פערשאפט רייכטום און מאכט דורך זייער האנדעל און אינדוסטריע, און זיינען דורך זייער בעזיץ געווארען גליך מיט דעם גוואלד־מענשען, און אפט־

מיטלונג פון די דייטשע האַנדעל־שטעדט אום צו קומען אין בעריהרונג מיט דער קולטור פון זיד־אייראָפּאַ. אָבער אויך דיזע דייטשע שטעדט האָבען ניט געשאַפען עטוואָס נייעס, זעלבשטענדיגעס אין דער קולטור. דיזעס קען מען צושרייבען נאָר צו איטאַליען. מיר דאַרפען ניט פערגעסען, דאָס קולטור און קולטור־פאָרטשריט קענען זיין נאָר דאָרט, וואו דאָס פאָלק געניסט פרייהייט. די פערקנעכטעטע דייטשלאַנד האָט אָנגעפאַנגען צו ענטוויקלען ביי זיך די קולטור ערסט מיט צוויי הונדערט יאָהר שפּעטער. איהר לעהרערין אין די־זער הינזיכט איז געווען פראַנקרייך. ערסט די רעפאָרמאַציאָן האָט געבראַכט דייטשלאַנד צו דער שטופע פון קולטור, וועלכע פראַנקרייך, ענגלאַנד, אי־טאַליען און בעהמען האָבען דערגרייכט מיט הונדערטער יאָהרען פריהער דורך דעם קאַמף מיט דער קירכע און דעם פּאַפּסטטום. אָבער אויך די רע־פאָרמאַציאָן האָט נאָך ניט געבראַכט דייטשלאַנד די וואַהרע פרייהייט און די ווירקליך גייסטיגע עמאַנציפּאַציאָן, וועלכע מיר געפינען אין אַנדערע לענדער, וועלכע האָבען ווייט איבערגעפליגעלט מיט זייערע פרייהייטס־אינסטיטוציאָ־נען די געגענווערטיגע דייטשלאַנד. דער דייטשער גייסט האָט מיט זיין פּראָטעסטאַנטיזם נאָר איבערגעביטען זיין צוואַנג־יאַק, די יאַק איז אַן אַנ־דערע, אָבער דער צוואַנג איז דער זעלבער. אין די דייטשע שולען לערנט מען וועגען דעם מיט די קינדער עטוואָס אַנדערס, אָבער די וועלטגעשיכטע לאָזט זיך ניט נאַרען. זי ווייס דעם אמת, וואָס דייטשלאַנד איז יעצט.

פון דעם, וואָס מיר האָבען ביז יעצט ערקלערט, איז קלאָר צו זעהן, דאָס דאָס מיטעלאַלטער איז פיעל ערגער פון אַלטערטום דערמיט, וואָס די פעל־קער אין מיטעלאַלטער האָבען אונטערדריקט ניט פרעמדע, ניט שקלאַפען, נאָר אייגענע שטאַם־גענאָסען, אייגענע ברידער. די לייבאייגענשאַפט איז אַ ווערק פון מיטעלאַלטער, וועלכעס האָט בעשאַפען אַ הערשענדע קלאַס אָנ־שטאָט וואָס פריהער זיינען אַלע שטאַמען געווען גלייך בערעכטיגט, האָט שטאַרק ענטוויקעלט די קעניגליכע מאַכט, האָט אַיינגעפיהרט דאָס לוין־סיס־טעם און די פאָלקס־פערשקלאַפונג. דיזע פּלאַגע האָט זיך אין מיטעלאַלטער פערשפּרייט איבער אַלע לענדער פון אייראָפּאַ אָהן אויסנאַהמע. אום די זאַך פון פאָלקס־פערקנעכטונג זיכערער און פעסטער דורכצופיהרען, האָט זיך די וועלטליכע מאַכט פעראייניגט מיט דער קירכע און צוזאַמען געבילדעט אַ טייפלישע מאַכט, פון וועלכער דאָס פאָלק האָט זיך פיר קיין פאַל ניט גע־קענט בעפרייען. צום גליק פון די אונטערדריקטע פעלקער האָבען זיך די מאַכטהאָבער אָנגעהויבען צו רייסען איינער מיט דעם אַנדערען, יעדער האָט געוואָלט האָבען מעהר רעכט, אָדער דאָס אַבסאָלוטע רעכט, צו דריקען דאָס

דערפון זעהען מיר קלאָר, דאָס דער איינציגער מיטעל אָפּצושוואַכען די מאַכט פון שווערד איז צו ענטוויקלען און צו פערשטאַרקען די מאַכט פון דער אַרבייט. פיעל האָט געהאָלפען און העלפט און וועט נאָך מעהר העלפען צו פערווירקליכען די אויבערמאַכט פון אַרבייט איבער'ן שווערד די ענטדע-קונג פון אַמעריקאַ. ווייל דיזע האָט געשאַפען און שאַפט נאָך אימער אַ גרויסע ענדערונג אין דער עקאָנאָמישער לאַגע פון דער אייראָפּעאישער מענש-הייט און פאָרבערייטעט אַ פעסטען באָדען פיר אַ מעכטיגעס בירגערטום, וועלכעס האָט שוין בעוויזען גרויסע העלדענטאַטען אין די רעוואָלוציאָנען אין ענגלאַנד און פראַנקרייך אין 17טען און 18טען יאָהרהונדערט. די פּראָ-דוקציאָנס־מיטלען פון מיטעלאַלטער זיינען ניט געווען גענוג צו געבען דער אַרבייט די מאַכט צו בעזיגען דעם שווערד. די ענטדעקונג פון אַמעריקאַ האָט אָבער געמאַכט אַזאַ גוואַלדיגע איבערקעהרענים אין דעם עקאָנאָמישען לעבען, דאָס זי האָט געמאַכט אַ וועג צו דיזען זיג. ווי באַלד דער בעזיץ האָט זיך אָנגעהויבען צו בעווייזען אין די הענט פון די בירגער אין דער זעלבער מאָס ווי ער, דער בעזיץ, איז געווען אין די הענט פון די גוטס־בעזיצער, האָט זיך באַלד די מאַכט אָנגעהויבען צו פערגלייכען. דער בירגער האָט מיט זיין געלט אָנגעהויבען האָבען די מעגליכקייט זיך צו פערשאַפען געוועהר, ביקסען, קאַנאָנען א. ד. גל. צוגלייך מיט דעם פעאָדאַל־הערר אָדער דעם גוטס־בעזי-צער, אַזוי דאָס די מאַכט האָט אָנגעוואָרען דעם ווערט, וואָס זי האָט פריהער געהאַט אויסשליסליך ביי די הערערן. אָבער די בעפרייאונג פון בירגערטום איז נאָך ניט די ריכטיגע בעפרייאונג פון דרוק פיר די גאַנצע מענשהייט; דאָס איז דערווייל ניט מעהר ווי אַ פאָרבערייטונג צו דער ווירקליכער בע-פרייאונג פון דער גאַנצער מענשהייט פון דעם אַלגעמיינעם דרוק. דאָס איז דערווייל נאָר דער ערסטער זיג פון דער אַרבייט איבער דעם שווערד, אָבער נאָך דיזען זיג וועלען נאָך שפּעטער קומען אַנדערע ווייטערע נצחונות, — נצחונות, וואָס די אַרבייטער־קלאַס וועט האָבען איבער איהרע בעדריקער. דאָס בירגערטום מיט זיין קאַפּיטאַל־סיסטעם איז נאָר אַ צווישען־גליד, אַן איבערגאַנגס־פּעריאָדע אין דעם קאַמף פון דער מענשהייט אָדער דער אַרבייט מיט דער מאַכט פון שווערד. די מאַכט פון קאַפּיטאַל וועט געבראָכען ווערען דורך די מאַכט פון דער אַרבייט, ווי עס איז פריהער געבראָכען געוואָרען די מאַכט פון דעם שווערד דורך דאָס בירגערטום, ד. ה. דורך די אַרבייט. דעם בירגערטום, איבערהויפּט דעם ענגלישען און פראַנצויזישען בירגערטום, האָ-בען מיר צו פערדאַנקען דעם ערסטען זיג פון דער אַרבייט איבער'ן שווערד.

מאל האט ער איהם נאך איבערגעשטיגען. דיזע קלאם בירגער האט אפט דערגרייכט אן ערשטוינענדע שטופע פון מאכט.

אבער דיזע מאכט איז דאך געווען בעשרענקט, ווייל די בירגער האבען געהאט די מענליכקייט צו ענטוויקלען זייער טעטיגקייט נאר אויף צוויי גע-ביטען: האנדעל און אינדוסטריע (פאבריקאציאן); דער גרונד אבער, די ערד, און די לייבאיגענע זיינען געווען אין די הענט פון די פעאדאלען. אין מיטעלאלטער זיינען אבער דער האנדעל און די אינדוסטריע נאך געווען ווייט ניט ענטוויקעלט, דעריבער האט זיך דער בעזיץ ניט געקענט קאנצענטרירען אין די הענט פון די בירגער אויף אזוי וויט, דאם זיי זאלען קענען ברעכען די מאכט פון די גוואלד-מענשען, פון די פעאדאלען. דער קאמף פון ארבייט געגען דעם שווערד האט ניט געהאט קיין אויסזיכט צו געווינגען, ווייל דער שווערד איז געווען שטארקער פון דער ארבייט. און באמת האבען מיר גע-זעהען, ווי צו ענדע פון מיטעלאלטער האט די מאכט פון די בירגער אין די שטעדט כמעט אין גאנצען פערלארען איהר עקסיסטענץ און איז אונטערגע-גאנגען.

דורך די ענטדעקונג פון אמעריקא זיינען פיר די פראדוקציאן און דעם האנדעל אין אייראפא געפעסט געווארען גאנץ נייע וועגען. עס האט זיך פיעל פערבעסערט די מאטעריעלע לאגע פון דער פראדוקטיוון און האנדעלענדע קלאסען און דערמיט געגעבען די מעגליכקייט די וויסענשאפט און קונסט זיך פריי צו ענטוויקלען. וועז דער עקאנאמישער צושטאנד אין אייראפא וואלט געבליבען דער זעלבער ווי אין מיטעלאלטער, וואלט די רענעסאנס, די שטרע-בונג איבער-א-נייס אויפצולעבען די וויסענשאפט און קונסט, געהאט דעם זעלבען סוף, וואם די שטעדט האבען געהאט אין זייער קאמף פיר פרייהייט.

די קולטור האט פערקנעכטעט די מענשהייט דורך די אייזנפיהרונג פון דער קלאסען-גזעלשאפט, אבער די קולטור וועט אויך בעפרייען די מענשהייט פון יעדען דרוק. דער שווערד האט פערקנעכטעט די מענשהייט. עס איז אבער דא א מאכט, וואס שאפט אויך בעזיץ, און דיזע מאכט וועט בעזיגען די מאכט פון שווערד. דיזע מאכט איז די ארבייט, דאס ווערקצייג זעלבסט, וואס שאפט דעם בעזיץ. דאס די ארבייט ווערט א מאכט שטארקער פון דעם שווערד בעווייזט קלאר די מאכט און בעדייטונג פון די גרויסע קאפיטא-לען אין דער נייער צייט, צו וועלכע דער שווערד מוז זיך אפט בייגען, און אהן וועלכע ער, דער שווערד, איז אהנמעכטיג עטוואס וויכטיגעס צו אונטער-נעהמען און דורכצופיהרען.

זייערע הערר־ען־לענדער, אום צו געניסען א פרייעס זעלבשטענדיגעס לעבען. די נייע עמיגראַנטען ברויכען דאָך פיעלע זאַכען צו זייער לעבען, און דורך דעם האָט זיך פאַבריקאַציאָן און האַנדעל פערברייטעט אין די אייראָפּעאישע לענדער מיט אַן אונגעוועהנליכער שנעליגקייט. די אַלטע פּראָדוקציאָנס־מעטאָדען האָבען זיך בעוויזען ניט געניגענד אום צו ערפילען די פאָדערונגען פון די, וואָס געברויכען די פּראָדוקציאָנען. מען האָט געמוזט מאַכען נייע ערפינדונגען אום די פּראָדוקציאָנען בעסער און גיכער אַרויסצובריינגען. מען האָט ערפונדען נייע מאַשינען, וועלכע האָבען געהאָלפען אַרויסצובריינגען די פּראָדוקציאָנען ביליגער, שנעלער און בעסער. קליינע אַלט־מאָדישע פאַבריקלאַך האָבען געמוזט געשלאָסען ווערען און מאַכען פּלאַץ פיר גרויסע פאַבריקען. עס זיינען אָנגעקומען אין אייראָפּאַ נייע רויהע מאַטעריאַלען, וועלכע זיינען אין די פאַבריקען פערוואַנדעלט געוואָרען אין נוצבאַרע נייע געגענשטענדען צום געברויך. מיט דיזען אופן האָט אימער מעהר און מעהר געשטיגען דאָס פערלאַנגען פון אַלערליי לעבענסמיטלען און לוקסוס־געגענשטענדען. אַמעריקאַ האָט ניט נאָר ביי זיך פערברייטעט און פערגרעסערט די פּראָדוקציאָן, נאָר זי האָט אין דיזער הינזיכט אויך געמאַכט אַ גאַנצע איבערקעהרענים אין גאַנץ אייראָפּאַ. די נייע עמיגראַנטען האָבען געברויכט פיר זייערע בעדערפניסען נייע רויהע מאַטעריאַלען, וועלכע אייראָפּאַ האָט זיי געקענט ליפערן, און דער פערקעהר פון מסחר צווישען אַמעריקאַ און אייראָפּאַ איז געוואָרען ענגער און שטאַרקער. מיט אַזיען איז די זאַך גאַנץ אַנדערס. די אַזיאַטען, וועלכע האָבען זייער אייגענע קולטור און זייערע אייגענע בעדערפניסען, האָבען זייערע נויטווענדיגקייטען געהאַט גענוג ביי זיך, זיי האָבען וועגען דעם ניט געדאַרפט אָנקומען צו אייראָפּאַ, און האָבען ניט געהאַט נעטיג צו בייטען זיך מיט אייראָפּאַ מיט זייערע מאַטעריאַלען אום צופרידען צו שטעלען זייערע בעדערפניסען.

די נייע ערפינדונגען זיינען געבאָרען געוואָרען ניט ווייל עס האָט זיך אין די נייע צייטען אויסגעגאָסען איבער דער מענשהייט אַן ערפינדערישער גייסט, נאָר די פערענדערטע עקאָנאָמישע לאַגע, די געשטייגערטע בעדערפניסען, אַ געשווינדערע, בעסערע, פאָלקאָמענערע פּראָדוקציאָן האָבען אַרויסגערופען די נייע ערפינדונגען. וואָלט ניט געווען דיזער געשטייגערטער בעדאַרף און פאָדערונג, וואָלטען אויך ניט געווען קיין ערפינדונגען, און אַפילו ווען די ערפינדונגען וואָלטען יע געמאַכט געוואָרען, וואָלטען זיי גיך פערגעסען געוואָרען, ווייל מען וואָלט זיי ניט געברויכט. יעדע עקאָנאָמישע ענטוויקלונגס־שטופע בריינגט אַרויס איהרע ערפינדער, און יעדער ערפינדער

דאָס בירגערטום האָט דעריבער געמאַכט אַ וועג צו ווייטערע זיגען, וועלכע די לוין־שקלאַפען וועלען מאַכען צו זייער בעפרייאונג.

אין וואָס אָבער בעשטעהט די גרויסע עקאָנאָמישע ענדערונג, וואָס די ענטדעקונג פון אַמעריקאַ האָט אַריינגעבראַכט אין דעם לעבען פון די אייראָ-פּעאישע פעלקער? מיר מוזען בעטראַכטען און אונטערשיידען צוויי צייטען אָדער פּעריאָדען. די ערסטע פּעריאָדע איז געווען, ווען די אייראָפּעאישע פעלקער האָבען בעטראַכט אַמעריקאַ אַלס אַ גאָלד־גרוב, פון וועלכער מען קען שעפּען גאָלד אָהן אַ שיער. דאַמאָלס האָבען נאָך די פעלקער געגלויבט, דאָס אַ לאַנד איז רייך, ווען זי האָט אַ סך גאָלד. דער הויפּט־צוועק פון די שפּאַניער און פּאָרטוגעזען, וואָס האָבען געזוכט צו ענטדעקען נייע לענדער, איז געווען צו געפינען לענדער, וועלכע האָבען אין זיך אַ סך גאָלד. ווען שפּאַניען האָט ענטדעקט אַמעריקאַ מיט איהרע רייכע גאָלד־מינען האָט זי געגלויבט, דאָס זי האָט דערמיט געזיכערט פיר זיך אַ פעסטע גלענצענדע צוקונפט. אַז דיזעס איז געווען אַ טעות, האָט בעוויזען די שפּעטערע גע-שיכטע פון שפּאַניען. פון אַלע גאָלד־אוצרות איז גאָר ניט געבליבען. שפּאַ-ניען איז פעראָרימט געוואָרען און האַלט זיך יעצט קוים אויף אַ נידריגער שטופע פון קולטור.

היינט ווייסען מיר קלאָר, דאָס דער רייכטום פון אַ לאַנד בעשטעהט אין זיינע פּראָדוקציאָנס־מיטלען. גאָלד, דימענטען און אַנדערע אוצרות קומען אויך פון אַזיען. אָבער די וויכטיגקייט פון אַמעריקאַ איז, וואָס עס קומען־צו צו איהר אַלע מאָל מעהר און מעהר פרישע אַרבייטס־קרעפטען פון אַלע וועלט־טיילען, איבערהויפּט פון אייראָפּאַ, וועלכע אַרבייטען אויס די רייכטי-מער פון דער ערד און מאַכען זיי נוצבאַר פיר די וועלט. ניט דאָס גאָלד, וואָס עס געפינט זיך אין אַמעריקאַ, מאַכט זי וויכטיג פיר די וועלט, נאָר די ניצליכע באָדען־פּראָדוקטען, וואָס געפינען זיך אין איהר און ווערען בעאַר-בייטעט צום געברויך דורך די פיעלע מיליאָנען אַרבייטער־הענט: באַוועל, צוקער, קאַפע, טאַבאַק, קאַרטאָפעל א. אַז. וו., בריינגען זעהר פיעלע מיטלען צו דער אייראָפּעאישער פּראָדוקציאָן. דער רייכטום פון לאַנד מאַכט אין אַמעריקאַ זעהר פרוכטבאַר די אַרבייט פון די נייע אָנגעקומענע, וועלכע פיה-רען דאָרט דאָס זעלבע לעבען מיט אַלע זיינע בעדערפניסען, וועלכען זיי האָבען געפיהרט אין אייראָפּאַ.

דיזעס האָט געפיהרט דערצו, דאָס עס האָט זיך אָנגעהויבען אַ פרישעס לעבען אין אייראָפּאַ. מען האָט אָנגעפאַנגען צו בויען זעהר פיעלע שיפען אום אַריבערצוטראַנספּאָרטירען אַלע געדריקטע, וועלכע ווילען ענטלויפען פון

זיינע הענט אַ גרויסע עקאָנאָמישע מאַכט, און דאָס האָט איהם געגעבען די מעגליכקייט אָנצופאַנגען אַ קאַמף מיט די פעאָדאַל־העררען, מיט די לאָרדען און גוטס־בעזיצער, און האָט געוואונען דעם קאַמף דורך די גרויסע רעוואָלו־ציאָן. דאָס בירגערטום איז עד היום געבליבען גרויס, רייך און מעכטיג. דעם ביישפּיל פון ענגלאַנד האָט נאָכגעטאָן הונדערט יאָהר שפּעטער אויך פראַנקרייך. דייטשלאַנד אָבער איז פון דעם 30־יעהריגען קריג עקאָנאָמיש פאָלשטענדיג רואינירט געוואָרען, און דעריבער איז זי אין די שפּעטערע יאָהרהונדערטער אויסגעשלאָסען געוואָרען פון יעדען עקאָנאָמישען ערפאָלג. די פעאָדאַל־מאַכט אין דייטשלאַנד איז געבליבען אונגעבראָכען. דאָס ביר־גערטום האָט געשפּילט אַ זעהר טרויעריגע ראָלע, עס האָט קיינמאָל ניט דער־גרייכט צו וועלכער עס איז מאַכט, ניט אַכטענדיג דערויף, וואָס פיעלע פון זיי האָבען זיך פערשאַפט גרויסע קאַפּיטאַלען און האָבען בעטריבען אַ גרויס־אַרטיגע אינדוסטריע.

מיר האָבען שוין פריהער אייניגע מאָל ערקלערט, דאָס די עקאָנאָמישע לאַגע אַליין איז ניט גענוג צו בריינגען אַ פאָלק אויף די שטופע פון פרייהייט און אונאָפּהענגיגקייט. עס מוז דערצו קומען צו הילף אויך דער גייסט. ביי־דע צוזאַמען מוזען ווירקען און העלפען איינער דעם אַנדערען. די ענגלישע און פראַנצויזישע בירגער זיינען געווען דורכגעדרונגען מיט אַן עכט דעמאָ־קראַטישען גייסט, זיי זיינען געווען בעגייסטערט מיט אַ פייערדיגען שטרע־בען צו פרייהייט און אונאָפּהענגיגקייט, זיי האָבען געהאַט די ענערגיע און דעם ריכטיגען ווילען צו קריגען מאַכט, וועהרענד דאָס דייטשע פאָלק האָט אימער אין ערגעבענהייט און אונטערטעניגקייט געקרעכצט אויף זיין צושטאַנד, און וועט אַזוי קרעכצען ווייטער און אין אַלע צייטען. דער עכט דעמאָקראַטישער גייסט געפינט זיך אין דער ראַסע. וואו ער איז ניטאָ קען מען איהם מיט קיינע מיטלען ניט אַריינבריינגען. דאָס ביכעל פון דעם דע־מאָקראַטישען גייסט, וואָס דאָס דייטשע פאָלק האָט אין זיך געהאַט, האָט זיך דייטליך אַרויסגעוויזען אין דעם בויערן־אויפשטאַנד. אָבער מיט דעם אויסשלאַכטען פון די בויערן איז אויסגעלאָשען געוואָרען דער ערסטער און דער לעצטער פונק פון דער שטרעבונג פון דייטשען פאָלק צו פרייהייט, און איז אויסגעלאָשען געוואָרען פיר אימער. נאָר קנעכט־בלוט איז אין זיי גע־בליבען, און ווען דער 30־יעהריגער קריג האָט געבראַכט אויף דייטשלאַנד פרעמדע פעלקער, וועלכע זיינען זיי בעפאַלען, איז זי געווען מאַכטלאָז זיך צו בעשיצען געגען זיי, ווייל איהר פאָלקס־קראַפט איז געבראָכען געוואָרען פיר אימער מיט דער אויסשלאַכטונג פון די בויערן. די געשיכטע פון דייטשלאַנד

מוז אפוואַרטען ביז עס וועט קומען די עקאָנאָמישע פּעריאָדע, וועלכע וועט זיין ערפּינדונג פּאָדערן און זי בענוצען. אַנדערס קען זיין ערפּינדונג פּער-לאָרן נעהן, ווייל זי איז ווערטלאָז. עס וואָלטען געווים ביי אונז ניט געווען קיין אייזענבאַהנען, קיין דאַמף־שיפען, וועו דער אַנדערע וואָלט ניט געפּא-דערט א גיכערען פּערקעהר צווישען די אַנדערע לענדער, וועניגסטענס וואָלטען זיי ניט געווען אזוי פיעל אין געברויך. דיזער צוזאַמענהאַנג צווישען דער גייסטיגער טעטיגקייט אוו דער עקאָנאָמישער לאָגע איז אויך צו בעמערקען אין אלע העכערע גייסטיגע געביטען.

מיט דיזען רעזולטאַט אוו ווירקונג פון דער ענטדעקונג פון אַמעריקא האָבען זיך מעהר פון אלעמען געוואוסט צו בענוצען ענגלאַנד, פראַנקרייך אוו האָללאַנד. אלע נוצען, וואָס שפּאַניען האָט געקענט האָבען פון איהרו ענטדעקונג פון אַמעריקא, האָט ענגלאַנד פערכאַפּט. ענגלאַנד האָט באלד אַנגעהויבען צו פערבריטען איהר האַנדעל אין די לענדער, וואָס שפּאַניען האָט ענטדעקט, אוו איז געוואָרען די אייגענטליכע בעשאַפערין פון דער נייער וועלט. ענגלאַנד האָט כמעט אין גאַנצען פערכאַפּט די עקאָנאָמישע מאַכט, פיר וועלכע די ענטדעקונג פון אַמעריקא האָט געשאַפען דעם באָדען אוו די מעגליכקייט. ענגלאַנד איז געוואָרען די בעשאַפערין פון דער נייער גרויס־אינדוסטריע, די ערסטע האַנדעלס־מאַכט אין דער וועלט אוו די בעהערשערין פון די ימים.

אין ענגלאַנד האָט דאָס בירגערטום דערגרייכט זיין הויכע שטופע פון פרייהייט אוו מאַכט צוליב זיין בעסערער עקאָנאָמישער לאָגע, אין וועלכער די בירגער האָבען זיך געפונען צוליב זייער ערפאָלג אין האַנדעל אוו אינדוסטריע. דער פעאַדאַל־אַדעל האָט געהאַט אין זיינע הענט נאָר דעם באָדען, די ערד. הגם דער באָדען איז זעהר וויכטיג אין דער עקאָנאָמיע, איז אָבער זיין ראָלע א זעהר בעגרענצטע. אָבער די פּראָדוקציאָנס־מיטלען פון דער אינדוסטריע ווייסען ניט פון קיין גרענצען, קיין בעשרענקונג. ווייל די בעדערפנישען, וועלכע די אינדוסטריע שטעלט צופרידען, זיינען אויך אָהן א גרענץ. א מענש קען עסען ניט מעהר ווי פיעל זיין מאָגען קען פערדייהען. אָבער זיינע בעדערפנישען אין פּראָדוקטען פון אינדוסטריעלע אוו לוקסוס־ארטיקלען זיי-נען אָהן א שיעור אוו אָהן א גרענץ. דעריבער האָט דאָס בירגערטום געפונען אין זיין אינדוסטריע אן אונערשעפליכע קוועלע פון פראָדוצירען, אוו דאָס האָט די בירגער געגעבען די מיטלען אוו די מעגליכקייט אַרייננצוכאַפען אין זייערע הענט אונגעהייערע מאַסען פון בעזיץ, אוו שליסליך אויך מאַכט. דאָס ענגלישע בירגערטום האָט שוין אין 17טען יאָהרהונדערט אַריינגעכאַפּט אין

מיט גוואַלד אָדער מיט בעטרוג, אָדער איינפאַך געזאָגט מיט דעם שווערד. דער שווערד האָט געמאַכט די שקלאַפען, דער שווערד האָט זיך אָנגעאייגענט דעם בעזיץ. דער שווערד איז געוואָרען די קוועלע פון יעדער מאַכט. דאָס אַרבייטענדע פאָלק איז געוואָרען פערשקלאַפט דורך די מאַכט פון שווערד, הגם דאָס פאָלק זעלבסט האָט אַליין בעשאַפען די מאַכט. זאָלען זיך די פערקנעכטעטע ווען עס איז בעפרייען און קענען אָנטייל נעהמען אין דער קולטור, וואָס זיי בעשאַפען? דיזע פאָדערונג מוז דורך דעם אידעאַל פון אַלגעמיינעם פאָרטשריט געשטעלט ווערען און אויך מיט דער צייט געלעזט ווערען.

מאַכט קען נאָר געבראָכען ווערען דורך מאַכט. נעבען דעם שווערד, וועלכער האָט מיט גוואַלד געריסען צו זיך בעזיץ און אייגענטום, קען נאָר געבען איין צווייטע מאַכט, נעמליך: די אַרבייט זעלבסט, וועל-כע שאַפט און מאַכט דעם בעזיץ, דעם רייכטום. די פראַגע בעשטעהט נאָר אין דעם: ווי זאָל מען דער אַרבייט פערשאַפען דעם וועג און די מעגליכקייט אַרויסצורייסען פון די נעגעל און צייהנער פון זייערע אונטערדריקער, פון די שווערד־העלדען, דעם בעזיץ, וואָס זיי, די אַרבייטער, האָבען בעשאַפען, און וועלכען די הערערען האָבען זיך מיט געוואַלד אָנגעאייגענט? דער מי-טעל דערצו איז: צו פערגרעסערן די פּראָדוקציאָן, וועלכע וועט זיי פערשאַ-פען די מיטלען צו קעמפען געגען די גוואַלד־מענשען. שטילערהייד פאָרבע-רייטעט די אַרבייט איהר מאַכט, די איינציגע מאַכט, וואָס איז אין שטאַנד צו שטרייטען מיט'ן שווערד. דער בעזיץ, וואָס די אַרבייט וועט בעשאַפען, וועט זיין אין שטאַנד צו קעמפען מיט דער מאַכט, מיט דעם בעזיץ, וואָס דער שווערד האָט געשאַפען.

מיר האָבען געזעהען קלאָר, ווי דער שווערד האָט געהאַט די אויבער-מאַכט ביז צו ענדע פון מיטעלאַלטער. דורך די ענטדעקונג פון אַמעריקאַ האָט די פּראָדוקציאָן אָנגעהויבען צו וואַקסען זעהר שנעל. די בירגער, וועל-כע זיינען די שאַפער פון דער פּראָדוקציאָן, האָבען גיך בעקומען די עקאָנאָ-מישע מאַכט און זיינען אַרויס אין קאַמף מיט דעם פעאָדאַל־סיסטעם. צום ערסטען מאָל איז די אַרבייט געוואָרען פערטיג צו קעמפען מיט דער מאַכט פון שווערד. די נייע צייט איז דעריבער די פעריאָדע, וועלכע מאַכט אַ גאַנצע איבערקעהרענים אין דער וועלט־געשיכטע, ווייל זי האָט ענטוויקעלט די אַר-בייט און זי געבראַכט צו דער שטופע, דאָס זי זאָל קענען קעמפען געגען דעם שווערד. דאָס בירגערטום, אַלס פערטרעטער פון אַרבייט, האָט געבראָכען די מאַכט פון שווערד. אין ענגלאַנד און פראַנקרייך האָבען די בירגער דער-

אין דער נייער צייט איז די טרויעריגסטע פון דער געשיכטע פון אַלע אייראָפּעאישע לענדער. דעם פאָרטשריט פון דער קולטור־אַרבייט האָט איבערגענומען ענגלאַנד און פראַנקרייך, און זיי וועלען שטעהן אויף דעם העכסטען שטאַפּעל פון דער נייער צייט.

מיר האָבען שוין אייניגע מאָהל בעמערקט, דאָס אונזער אידעאַל אין שרייבען אונזער געשיכטע איז פאָרצושטעלען און צו ערקלערען דעם קולטור־פאָרטשריט פון דער גאַנצער מענשהייט, ניט ווי די פריהערדיגע געשיכטע־שרייבער, וועלכע האָבען געהאַט אין אויסזיכט נאָר די הערשענדע קלאַס. מיר געפינען דאָ פיר נעטיג צו וויעדערהאָלען וואָס מיר האָבען שוין אייניגע מאָל אויסגעשפּראָכען וועגען דיזען געגענשטאַנד, איבערהויפּט וועגען דעם געשיכטליכען גאַנג פון דער ענטוויקלונג פון דער קולטור צווישען דער מענשהייט. מיר וועלען עס טאָן זעהר קורץ.

אין דעם נאַטור־צושטאַנד, ווען די פּראָדוקציאָנס־מיטלען זיינען נאָך געווען זעהר קליין און וועניג, האָט דער מענש ניט געהאַט קיין בעזיץ. וואָס ער האָט פּראָדוצירט האָט ער זעלבסט פערברויכט, קיין איבערפלוס האָט ער ניט געקענט אויסאַרבייטען, דעריבער האָט ער ניט געהאַט קיין בעזיץ. דאַמאָלס איז קיין קריג ביי מענשען ניט געווען — עס איז פּשוט ניט געווען פיר וואָס זיך צו קריגען. דעריבער זיינען אַלע געווען גלייך אין זייערע רעכטען. קיינער האָט ניט געהאַט וועלכען עס איז פאָרצוג איבער דעם אַנדערען. זייער געזעלשאַפטליכעס לעבען איז געווען געגרינדעט אויף דעם פּרינציפּ פון קאָמוניזם. ווייל עס איז דאַמאָלס ניט געווען קיין בעזיץ אָדער פּריוואַט־אייגענטום, איז דעריבער ניט געווען קיין אורזאַך צו געגענזייטיגער פערקנעכטונג.

אָבער ווי נאָר די פּראָדוקציאָנס־מיטלען האָבען זיך פערבעסערט און דער מענש האָט אָנגעהויבען צו בעקומען עטוואָס אייגענטום אָדער בעזיץ, איז ער אַריינגעטרעטען אין די קולטור. מיט דעם בעזיץ ענטוויקעלט זיך דער וואונש צו האָבען מעהר בעזיץ, מעהר אייגענטום. דער קאָמוניזם פערשווינדט, דער גייסט פון פּריוואַט־אייגענטום פערנעהמט זיין שטעלע, און צוזאַמען מיט דעם פּריוואַט־אייגענטום פאַנגט זיך אָן די פערגוואַלטיגונג און פערקנעכטונג פון דער אַרבייטענדער קלאַס. עס האָט זיך געבילדעט די קלאַסען־געזעלשאַפט מיט איהרע צוויי הויפּט־גרופּען: הערערן און קנעכט, די הערשענדע קלאַס און דאָס אַרבייטענדע פאָלק אין דער פאָרמע פון שקלאַפען, נאָכדעם אין דער פאָרמע פון לייבאייגענע און ענדליך אין דער פאָרמע פון לוין־שקלאַפען. די הערשענדע קלאַס האָט זיך אָנגעאייגענט דעם בעזיץ

אזוי פיעל פערבעסערט, דאָס דער פּראָלעטאַריאַט דאַרף זיך מעהר ניט פער-קויפען פיר פּאָליציייסקע געגען זיך זעלבסט, איז די הערשענדע קלאַס געווא-רען מאכטלאָז.

דער שווערד ווערט אַלע מאָל טעמפּער. ניט די קאַנאָנע, נאָר די אר-בייט וועט זיין די טאָן־געבענדע מאכט אין דעם לעבען פון די פעלקער; ניט דורך שלאַכטען און רויב, נאָר דורך פּראָדוקציאָן וועלען די פעלקער אין דער צוקונפט גרויס ווערען. ניט מיט'ן שווערד וועלען די פעלקער שטרייטען איינס מיט'ן אַנדערן, נאָר מיט דער קאָנקורענץ פון דער ארבייט. יעדעס פּאָלק וועט וועלען איבערשטייגען דאָס אַנדערע מיט דער קוואַליטעט פון זיינע פּראָדוקציאָנען. די רייסענסען מיט'ן שווערד וועלען אין גאַנצען אויפ-הערען. ניט אין דעם קאַמף מיט'ן שווערד, נאָר דורך דעם קאַמף מיט דער ערד — אַרויסצובריינגען מעהר און מעהר פּראָדוקטען. די לעצטע בלוטיגע קאַמפען וועלען זיין אום צו שטירצען די קלאַסען־גענזלשאפט. אייראָפּא בעוואָפענט זיך יעצט נאָר אום צו אונטערשטיצען די עקסיסטירענדע קלאַסען־גענזלשאפט, אָבער ניט צו מאכען נייע ערָאָבערונגען פון פּאָלק זעלבסט; די הערשער פיהלען, דאָס דורך די פּאָדערונגען פון דער ארבייטער־קלאַס זיינען זייערע פונדאַמענטען שטאַרק צוטרייסעלט. מיט איין וואָרט, די נייע צייט האָט אין דער געשיכטע פון דער מענשהייט געמאכט א גוואַלדיגע ענדערונג. די ארבייט בעקומט די אויבערמאכט איבער'ן שווערד, און עס איז ניט ווייט די צייט, וואָן דער זיג פון דער ארבייט וועט זיין א פאַלקאַמענער און די מאכט פון שווערד וועט אין גאַנצען פערניכטעט ווערען. דאַמאָלס וועט די מענשהייט ארויף אויף דעם ריכטיגען וועג פון פרייהייט און פּראָגרעס.

גרייכט אזא שטופע, דאָס זיי זיינען דאָרט געוואָרען די איינציגע הערען. אין אמעריקא האָבען זיך די גוואַלד־מענשען געהאַלטען נאָר א קורצע צייט, ווײל דאָרט האָט זיך באַלד פון אָנפאַנג אויסגעבילדעט א מעכטיגעם בירגערטום. דער זיג פון דעם ענגלישען און פראַנצויזישען בירגערטום איבער די פעאַדאַל־הערען אין די ביידע גרויסע רעוואָלוציאָנען, איז געווען דער העכסטער זיג, וואָס די אַרבייט האָט געהאַט אין דעם גרויסען בעפרייאונגס־ווערק פון דער מענשהייט.

דער ענטוויקלונגס־גאַנג פון דער אייראָפּעאישער מענשהייט בעווייזט קלאָר, דאָס די אַרבייט, וואָס האָט געגעבען מאכט דעם בירגערטום זיך צו בעפרייען פון דעם דרוק פון די פעאַדאַלען און פון דער מאַכט פון דעם שוווערד, וועט אויך העלפען דעם פּאָלק אין אַלגעמיין צו בעפרייען זיך פון זיינע בערריקער. דאָס אַרבייטער־פּאָלק פערשטעהט יעצט גוט די מאַכט פון זיין אַרבייט, און וועט זי געווים מיט דער צייט געברויכען צו זיין בעפרייאונג. וועלכע מיטלען די אַרבייט וועט געברויכען צו בעפרייען זיך פון דעם דרוק און רויבערי, וועט צייגען די צוקונפט. נאָר דאָס קען מען פּאָרויסזאָגען, דאָס דער פרינציפ פון דער בעפרייאונג וועט זיין דער זעלבער ווי ביי דער בעפרייאונג פון די בירגער. די מאַכט פון דעם לוין־אַרבייטער וועט שטייגען נאָר דאַן, ווען ער וועט דעם בעזיץ פון זיין אַרבייט האָבען אין זיינע הענט, און וועט ניט דערלאָזען עס זאָל איבערגעהן אין די לאָפּעס פון די, וואָס בערויבען אים. דער אָנפאַנג דערצו איז שוין געמאַכט געוואָרען אין די סטרייקס און אין די קאָמפּען, וואָס די לוין־אַרבייטער פיהרען מיט זייערע אַרבייט־גענאָסען, אום צו פערגרעסערן זייער אָנטייל אין דער פּראָדוקציאָן פון זייערע הענט. דער זיג, וואָס די אַרבייטער וועלען האָבען איבער די קאָפּיטאַליסטען, וועט זיין א פּיעל לייכטערער פון דעם זיג, וואָס די בירגער האָבען געהאַט איבער די פעאַדאַל־הערען. דער פעאַדאַל־הערר האָט זיין מאַכט בעפעסטיגט מיט זיין אייגענעם פוסט, ער איז אַליין געווען א גוואַלד־מענש און האָט זיך וועניג פערלאָזען אויף זייניע פּאָליציי־לייט. די הערשענדע קלאַסען האָבען אימער גוט פערשטאַנען, צו העלפען דאָס פּאָלק געגען זיך זעלבסט און צו נעהמען פון דעם זעלבען פּאָלק די פּאָליציי, וואָס זאָל די אויפגערעגטע מאַסע אונטערדריקען. די הערשער האָבען גוט גענוואוסט, דאָס ביי דעם עקאָנאָמישען צושטאַנד פון פּאָלק וועט זיי קיינמאָל ניט פעהלען קיין פּאָליציייסקע פון פּאָלק, וועלכע זאָלען פיר בעצאָהלונג וועלען אונטערדריקען די מאַסע. אָבער זינט די לוין־קאַמפּען זיינען געוואָרען אזוי ערפאָלגריך, און די עקאָנאָמישע לאָגע פון אַרבייטער האָט זיך

שיצט, און דאָס האָט געבראַכט דערצו, אַז דאָס ריטערטום זאָל אונטערגעהן. אָנשטאָט די ריטער האָבען זיך די מעכטען פערשאַפט אַ שטענדיגע גרויסע אַרמעע פון געדונגענע פוס־סאָלדאַטען, וועלכע האָבען געקאָסט פיעל ביליגער ווי די בעוואַפנונג פון די ריטער־קריגער, און האָבען אין אַ צייט פון אַ קריג געקענט מעהר אויפטאָן ווי די שווער־בעוואַפענטע ריטער.

אָבער די גרעסטע עהרע פערדינט די ערפינדונג פון דער קונסט צו דרוקען ביכער. דיזע וויכטיגע ערפינדונג קען ניט צוגעשריבען ווערען צום שאַרפזין פון אַן איינצעלנער פערזאָן, ווייל די גאַנצע קולטור האָט אַזוי ווי געטריבען און געהאָלפען דערצו. נאָך פאַר גוטענבערג'ן האָט שוין די מענשהייט געזוכט מיטלען ווי צו פערלייכטערן און פערשנעלערן די אַרבייט פון שרייבען און צייכנען. מען האָט שוין פריהער צוגעטראַכט צו דרוקען מיט האָלץ־טאַפלען. אין כינאַ האָט מען שוין געדרוקט מיט האָלץ־טאַפלען אין 10טען יאָהרהונדערט. אין דייטשלאַנד און פלאַנדערן האָט מען אין 14טען יאָהרהונדערט געברויכט האָלץ־טאַפלען צום דרוקען, וועהרענד דער צייג־דרוק (קאַליקאָ־דרוק) לאָזט זיך נאָכווייזען ביז אין דעם 12טען יאָהרהונדערט. דער ערסטער דאַטירטער האָלץ־שניט טראָגט דאָס יאָהר 1423. צום ערסטען פלעגט מען אויף האָלץ־טאַפלען נאָר מאַכען בילדער, אָבער מען האָט אויך באַלד אָנגעהויבען אויסשניידען אין האָלץ אינשריפטען און איינצעלנע זעצען. פון דעם איז שוין ניט געווען אַזוי שווער צו טראַכטען וועגען פערפערטיגען איינצעלנע בוכשטאַבען, וועלכע מען זאָל קענען צוזאַמענשטעלען און צונעהמען ווען מען בעדאַרף. ווייל נאָר מיט דיזען אופן האָט מען געקענט פערשפּאָרען די גרויסע מיה צו שניצען אַלע מאָל נייע טאַפלען צו יעדען גע־ברויך.

אויף דיזען איינפאַכען אָבער זעהר וויכטיגען און גליקליכען געדאַנק איז דער ערסטער געקומען יאָהאַן גוטענבערג*) (געב. 1397, געשט. 1468) אין יאָהר 1440. די האָללענדער בעהויפּטען, דאָס דער ערפינדער פון בוכדרוקער־קונסט איז געווען זייערער אַ לאַנדסמאַן מיט'ן נאָמען לאַורענס יאַנסזאָאָן קאָסטער, אַ בירגער פון האַרלעם, אָבער זייערע בעווייזען זיינען זעהר שוואַכע, און זיי אַליין גיבען צו, דאָס גוטענבערג'ס ערפינדונג איז פיעל פּראַקטישער, און דעריבער איז די ערפינדונג פון דעם האָללענדער גיך פערגעסען געוואָרען. אום דורכצופיהרען זיין אידעע, האָט

---

*) זיין אייגענטליכער נאָמען איז געווען: יאָהאַננעס גענזפלייש צום זאָרגענלאָך, גערופען גוטענבערג.

א. די ערפינדונגען און ענטדעקונגען פון דער נייער צייט.

די ערסטע אין דער רייהע פון די וויכטיגע ערפינדונגען, וואָס האָבען אזוי פיעל געהאָלפען דעם פּראָגרעס פון דער מענשהייט, איז די אָנוועגדונג פון דער מאָגנעט־נאָדעל אלס קאָמפּאָס. די אייגענשאפט פון א בעוועגליכער מאָגנעט־נאָדעל צו צייגען אימער צו נאָרד, איז שוין לאנג גע־וועז בעקאַנט צו אנדערע פעלקער, אָבער קיינער פון זיי האָט ניט פערשטאַנען צו מאכען פון דיזער אייגענשאפט א געברויך אום צו וויסען דעם וועג אויף'ן ים, וואו עס איז ניט געווען קיין מיטעל צו וויסען, וואו מען איז אין דער וועלט אין דער צייט וועז מען פאָהרט. ערסט פלאוויא דזשאָיא פון אמאלפי איז געפאלען אויף'ן געניאלען געדאנק צו בענוצען זיך מיט'ן מאג־נעט אלס וועגווייזער אויף'ן ים. דיזע ערפינדונג, וועלכע איז געמאכט גע־וואָרען אין אָנפאנג פון 14טען יאָהרהונדערט, איז באלד בעקאַנט געוואָרען אין דער וועלט. מען האָט זיך באלד דערמיט אָנגעהויבען צו בענוצען, און די ערפינדונג האָט געהאָט גרויסאַרטיגע דעוולטאַטען. די שיפען האָבען בעקומען די מעגליכקייט צו רייזען איבער'ן ים אין יעדער ריכטונג, ניט ווי פריהער, וועז זיי האָבען זיך געמוזט האלטען נאָהענט צו די ברעגען, ווייל זיי האָבען ניט געהאט קיין שום מיטעל צו וויסען וואו זיי זיינען.

ניט וועניגער וויכטיג איז געווען די ערפינדונג פון שים־פּולוועך. די כינעזער, אינדיער און אראבער האָבען שוין לאנג געוואוסט פון שים־פּולוועך, אָבער זיי האָבען ניט געוואוסט וואָס פיר א געברויך צו מאכען דערפון. אין אייראפּא האָט מען אויך דערפון ניט געוואוסט ביז דעם יאָהר 1354, וועז דער מאָנאָך בערטהאלד שוואַרץ פון פרייבורג אין בריסגאו האָט עס וויעדער ערפונדען. אין אייראפּא האָט מען עס באלד אָנגעהויבען אָנ־וועגדען צום קריגס־וועזען, און דיזע ערפינדונג איז געווען פיר די קריגס־קונסט אזוי וויכטיג, ווי דער קאָמפּאָס פיר די שיפען. צוליב דעם שים־פּול־וועך זיינען אלע פאנצערס און אנדערע שווערע קריגס־קליידער געוואָרען איבריג און אונוצבאר, ווייל זיי האָבען געגען דעם שים־פּולוועך נאָרניט גע־

זיך גוטענבערג פערבונדען מיט א רייכען גאלדשמיד פאוסט פון מאינץ, וועל-כער האט צו דיזער אונטערנעהמונג געגעבען די נעטיגע סומע געלט, ווי אויך מיט דעם ביכער-איבערשרייבער פעטער שאפפער, און מיט דער הילף פון דיזע מענער איז איהם געלונגען אין א קורצע צייט צו בריינגען די ערפינדונג צו אזא שטופע, דאס אין יאהר 1456 האבען זיי ארויסגעגעבען א לאטיינישע ביבל מיט גרויסער פאלקאמענהייט. אבער ווי אלע גרויסע ער-פינדער אין יענע צייטען האט אויך גוטענבערג וועניג גענאסטן פון זיין גע-ניאלער ערפינדונג. פאוסט האט זיך באלד מיט איהם צוקרינט און האט לויט דעם בעשלוס פון דעם גערינט, צוגענומען פון איהם אלע בוכשטאבען און דעם גאנצען מאטעריאל, וואס האט געהערט צו גוטענבערג'ס דרוקעריי. דאן האט ער צוזאמען מיט זיין איידים שאפפער געגרינדעט א נייע בוכדרו-קעריי אין א פיעל גרעסערען מאסשטאב. די מאינצער ראטס-העררען האבען איהם געהאלפען צו פערפערטיגען א נייע פרעס, אבער די ארבייט פון זיין דרוקעריי איז געווען ערגער פון דער ארבייט פון די אנדערע צוויי דרוקען, וועלכע האבען זיך שוין דאמאלס געהאט געגרינדעט אין אנדערע ערטער, וויל זיין פריהערדיגער שותף שאפפער האט ערפונדען די קונסט צו גיסען בוכשטאבען פון בלייַ אדער צין מיט דער צומישונג פון נאך א שטאף, וועלכער מאכט די בוכשטאבען הארט, וועהרענד גוטענבערג'ס דרוקעריי האט נאך אלץ בענוצט הילצערנע בוכשטאבען. אויך האט שאפפער ערפונדען א ריכטיגע גוטע שווארצע פארב צום דרוקען, און דעריבער האט גוטענבערג ניט געקענט קאנקורירען מיט די אנדערע דרוקעריין. דאס האט גוטען-בערג'ן זעהר שטארק ערביטערט און עס האט זעהר שלעכט געווירקט אויף זיין געזונדהייט, אזוי דאס ער האט זיין דרוקעריי נעמוזט אויפגעבען און איז אריין אין דינסט צום ערץ-בישאף אדאלף, וואו ער איז באלד געשטארבען. גוטענבערג אליין האט ניט געוואוסט ווי גרוים עס איז זיין ערפינדונג, און וואס פיר א גליק זי איז פיר די מענשהייט, און ווי פיעל די ערפינדונג האט מיטגעהאלפען צום גיכען און גרויסען פראגרעס פון דער קולטור.

אנפאנגס האט מען די קונסט פון בוכדרוקעריי געהאלטען פיר א סוד, קיינער האט ניט געוואוסט ווי אזוי די ביכער ווערען געדרוקט. אבער וען עס האט אויסגעבראכען א קריג צווישען דעם ערץ-בישאף דיעטהער און זיין קאנקורענט אדאלף פון נאססאו און מאינץ איז בעזיגט געווארען, און די ארבייטער פון דער דרוקעריי זיינען צושפרייט געווארען אין פערשיידענע שטעדט, איז די בוכדרוקער-קונסט געווארען אוים געהיימ-ניס. עס זיינען באלד געגרינדעט געווארען דרוקעריין אין פיעלע שטעדט

גוטענבערג.

ווען אין יאָהר 1475 אין קאָלן. דער פּאַפּסט סיקסטוס דער 4טער האָט אי-בעראַל אַיינגעפיהרט די צענזור, און אַלע לענדער האָבען עס באַלד אָנגענומען. דער פּאַפּסט אַלכסנדער דער 6טער האָט עס נאָך מעהר פערשטאַרקט. אין יאָהר 1501 האָט ער אַרויסגעגעבען אַ בעפעהל, דאָס קיין בוך זאָל ניט גע-דרוקט ווערען איידער אַ בישאָף האָט דערצו געגעבען זיין ערלויבנים. דער וואָס האָט איבערגעטראָטען דיזעס געזעץ איז בעשטראָפט געוואָרען מיט'ן חרם און נאָך מעהר מיט אַ געלט־שטראָף. די ביכער, וואָס זיינען פריהער געדרוקט געוואָרען אָהן אַ צענזור, האָבען געמוזט אונטערגעוואָרפען ווערען אונטער אַ צענזור, און ווען מען האָט אין זיי געפונען עטוואָס געגען רעליגיאָן, אָדער געגען דער גייסטליכקייט, האָט מען זיי פערברענט. דער פּאַפּסט האָט געלאָזט דרוקען אַ רשימה פון אַלע פערבאָטענע ביכער, וועלכע עס איז ניט געלונגען אין גאַנצען צו פערברענען.

אויך די פּראָטעסטאַנטישע קירכע האָט אָנגענומען דאָס צענזור־געזעץ, און נאָכדעם האָט אויך די וועלטליכע מאַכט אונטער קאַרל דעם 1טען אַיינגע-פיהרט די צענזור. עס האָט קיין זאַך ניט געטאָרט געדרוקט ווערען, וואָס אַן אונוויסענדער צענזאָר האָט פערבאָטען, ווייל נאָך זיין מיינונג גרייפט עס אָן די עהרע פון אַ געוויסען בעאַמטען, אָדער עס שטעלט פאָר אין דער ריכ-טיגער געשטאַלט אַ פינסטערלינג. דאָס נאַטירליכע רעכט אַרויסצוזאָגען פריי די געדאַנקען איז פערבאָטען געוואָרען. דער צענזאָר האָט געהאַט דאָס פולע רעכט צו פערבאָטען צו דרוקען אַזעלכע זאַכען, וועלכע זיינען אין זיך אַליין גאָר ניט שעדליך, נאָר זיי זאָגען אויס דעם אמת וועגען אַ הויכער פּערזאָן פון דער רעגירונג אָדער פון דער גייסטליכער וועלט, אַן אמת, וואָס איז יענעם מיוחס ניט אַנגענעהם צו הערען. גאַנצע 400 יאָהר האָט די מענשהייט געלי-טען פון דיזער מכה, פון צענזור. ערסט אין די לעצטע צייטען האָט מען זיך ביסלאַכווייז פון דיזען דרוק אָנגעהויבען בעפרייען.

די הערשענדע קלאַס האָט גוט געוואוסט, וואָרום זי פיהרט אַיין די צענ-זור. די בילדונג האָט זיך אָנגעהויבען שנעל פערברייטען. עס האָבען זיך אָנגעפאַנגען צו דרוקען שריפטען, וועלכע האָבען אָנגעהויבען צו קריטיקירען רעגירונגס־בעאַמטע, גייסטליכע און אַנשטאַלטען. דאָס, פערשטעהט זיך, האָט די לייט ניט געשמעקט און זיי האָבען אַיינגעפיהרט די צענזור.

אויסער די אויבען־דערמאָהנטע ערפינדונגען איז דאָ נאָך אַ רייהע פון ערפינדונגען, וועלכע זיינען דער פּראָדוקט פון דער נייער צייט. צו דיזע גע-הערט צום ביישפּיל די ערפינדונג פון אָפּזונדערן די קלייען פון דעם מעהל אָדער, ווי מען רופט עס היינט, ב י י ט ל ע ן.

פון פערשיידענע לענדער. עס האבען זיך באלד געגרינדעט דרוקערייען אין דייטשלאנד, אין איטאליען און אין אנדערע לענדער. ארנאלד פאנ-נארטץ און קאנראד שווייניהיים האבען אין יאהר 1467 געגרינדעט אין רוים א בוכדרוקערי, אין וועלכער זיי האבען אינגעפיהרט דעם סארט בוכשטאבען, וועלכע זיינען היינט בעוואוסט אונטער'ן נאמען „אנטיקווא" (אלטער סטיל). דיזע שריפט האט ארויסגעשטופט פון דער בוכדרוקערי די מאנאכען־שריפט, מיט וועלכער די ערסטע דרוקערי פון גו-טענבערג'ן האט געדרוקט. נאר אין דענעמארק, אין שוועדען און אין רייטש-לאנד איז פערבליבען די אלטע שריפט. אלדום מאנוציום האט צו-געטראכט די קורסיוו־שריפט אין יאהר 1501, און אנטאניום צא-רטטום פון פארמא האט צו ענדע פון 15טען יאהרהונדערט געלאזט גיסען די גריכישע בוכשטאבען.

זהר פיעל האט געהאלפען צו פערשפרייטען די בוכדרוקער־קונסט די ערפינדונג פון פאפיר. פארמענט און פאפירוס זיינען געווען צו טייער אום צו דרוקען אויף זיי ביכער. וועו ניט די ערפינדונג פון פאפיר וואלט די ער-פינדונג פון גוטענבערג'ן ניט געהאט דעם גרויסען ערפאלג, וואם זי האט געהאט. די ארבער זיינען געווען די ערפינדער פון ביליגען פאפיר. פון זיי איז דיזע ערפינדונג אנגעקומען אין אירופא אין דעם 11טען און 12טען יאהרהונדערט. דורך די ערפינדונג פון דער קונסט פון בוכדרוקעריי און פון ביליגען פאפיר זיינען ביכער געווארען צוגענגליך צו אלע קלאסען פון פאלק, וואהרענד פריהער האבען נאר די גייסטליכע און די רייכע קלאס זיך געקענט פערשאפען ביכער. דאם האט געפיהרט דערצו, דאם נייע אי-דעען זיינען גיך פערשפרייט געווארען אין דער וועלט און זיינען געווארען דאם אייגענטום פון דער גאנצער מענשהייט, אנשטאט וואם פרי-הער איז דאם נאר געווען דאם אייגענטום פון א געוויסער קלאס געלעהרטע און רייכע. דער שאץ פון וויסען האט שוין מעהר ניט געקענט פערפאלען געהן, ווי עס איז געווען דער פאל פריהער איידער מען האט ערפונדען די קונסט פון דרוקען ביכער. פריהער זיינען די ביכער איבערהויפט געזאמלט געווארען אין די ביבליאטהעקען, וואו זיי פלעגען זעהר אפט פערניכטעט ווע-רען פון א פייער און פון זיי איז קיין זכר ניט געבליבען. יעצט אבער זיינען זיי פערשפרייט געווארען אין דער גאנצער וועלט און זיינען געווארען געזי-כערט פון אונטערגאנג.

פיעל שאדען האט געבראכט צו דער ערפינדונג פון דרוקערייי די צענזור. די ערסטע שריפט, וועלכע איז אונטערגעפאלען אונטער א צענזור, איז גע-

סער־אוהרען, וועלכע זיינען געווען בעוואוסט אין אלטערטום, האָבען די צייט ניט געצייגט פינקטלעך. דיזע אונריכטיגקייט האָט געפיהרט דערצו, דאָס מען איז געקומען אויף דעם געדאַנק צו פערפערטיגען א רעדער־אוהר, וועלכע זאָל זיך בעווענגען דורך א געוויכט און בריינגען אין בעווענונג צוויי ווייזערס, וועלכע זאָלען צייגען די צייט אויף א ציפערבלאַט, ווי עס איז יעצט יעדען בעקאַנט.

אין 14טען יאָהרהונדערט האָבען זיך אזעלכע אוהרען געפונען נאָר אין גרויסע שטעדט. שפעטער, אין 15טען יאָהרהונדערט, האָבען שוין אויך פּרי־וואַט־לייט געהאַט אוהרען אין זייערע וואוינונגען. די מאשינען זיינען אָבער דאמאָלס געווען צו גרויס און דעריבער אונבעקווועם. ביסלאַכווייז האָט מען דיזע ערפינדונג פערפאָלקאָמט, ביז עס איז ענדליך געלונגען צו מאַכען א טאַשען־אוהר. אין דער טאַשען־אוהר איז די קראַפט, וואָס בריינגט די רעדער אין בעווענונג, ניט א געוויכט נאָר א פעדער (פרוזשינע). דיזע ערפינדונג ווערט צוגעשריבען צו א נירנבערגער בירגער פעטער הָאלע. מען זאָגט, דאָס די ערסטע טאַשען־אוהר האָט ער ארויסגענעבען אין יאָהר 1500. די פאָרמע און געשטאַלט פון יענע טאַשען־אוהרען זיינען געווען ווי אַן איי, און דעריבער האָבען זיי זיך דאמאָלס גערופען „לעבעדיגע נירנבערגער אייער".

די ערפינדונג פון שטריקען זאָקען געהערט צום אָנפאַנג פון דעם 16טען יאָהרהונדערט. אָבער מען ווייס ניט גענוי דעם נאָמען פון דעם ערפינדער און די ריכטינע צייט, ווען דיזע ערפינדונג איז געמאַכט געוואָרען. מען ווייס נאָר, דאָס דער קעניג פון ענגלאַנד, היינריך דער 8טער, וועלכער האָט רעגירט פון יאָהר 1509 ביז דעם יאָהר 1547, האָט ביי א צופאַל ערהאַלטען א פאָאַר זיידענע געשטריקטע זאָקען, וועלכע זיינען איהם זעהר שטארק געפאלען געוואָרען.

די קונסט פון האַלץ־שניט איז שוין געווען בעקאַנט פאַר גוטענבערג'ן, וועלכער האָט זיינע בוכשטאַבען געמאַכט פון האַלץ. באַלד נאָך דער ערפינדונג פון בוכדרוקערייי האָט מען דייטשלאַנד אָנגעהויבען צו דרוקען בילדער אין פערשיידענע קאָלאָרען, אזוי דאָס פיר יעדע פּאַרב איז געווען געמאַכט א בעזונדער האַלץ־שניט. פערפאָלקאָמט דיזע קונסט האָבען צוויי דייטשען: אלברעכט דירער און יאהאן בערגמאייר. די קונסט פון קופּער־שטעכען איז ערפונדען געוואָרען צווישען די יאָהרען 1420 און 1450. ווער עס איז געווען דער וואהרער ערפינדער פון דיזער קונסט, איז גענוי ניט בעקאַנט, איטאַליען שרייבט זי צו צו אַן איטאַליענער און דייטש-

אין דער מעטאַלבעאַרבייטונג האָט די ערפינדונג פון דראָהט־ציהונג גע־מאַכט א גאַנצע איבערקעהרעניס. מאַכען דראָהט פון גאָלד און זילבער האָט שוין די אַלטע וועלט געוואוסט, אָבער די ארט און ווייזע ווי די אַלטע פלעגען עס מאַכען, אין פערגלייך מיט דער זעלבער ארבייט אין דער נייער צייט, איז אזוי ווייט פערשיידען ווי ליכט פון פינסטערניס. אין אַלטערטום פלעגט כּען פריהער מאַכען פון דעם מעטאַל דורך האַמערן דינע בלעכען; דיזע פלעגט מען צושניידען מיט שערען אויף שמאָלע שטרייפען, און דיזע פלעגט מען מיט פיילען מאַכען קיילעדיג און דין. אזוי פלעגט מען מאַכען דראָהטען אויך פון אַנדערע מעטאַלען. אזעלכע שמידען האָבען זיך געפונגען אין נירנ־בערג נאָך אין דער ערסטער העלפט פון 14טען יאָהרהונדערט. אין דער צוויי־טער העלפט פון דעם זעלבען יאָהרהונדערט האָט מען שוין געוואוסט די קונסט פון דראָהט־ציהונג.

עס איז געווען א גרויסאַרטיגער געדאַנק צו נעהמען מעטאַלען וויי אייזען אָדער מעש און מיט גוואַלד דורכציהען דורך אן ענגע לאָך און דערפון אויסצי־הען א לאַנגען דראָהט. די ארבייט איז געגאַנגען פיעל שנעלער ווי מיט דעם אַלטען אופן, דורך האַמערן, קלאַפען און פיילען; אויסער דעם, וואָס פיר א גרויסער אונטערשייד אין דער ארבייט זעלבסט! אין צווייטען פאַל איז דער דראָהט אַרוים ריכטיג קיילעדיג, איבעראַל די זעלבע דיק ווי די צילינדרישע לאָך, דורך וועלכע ער איז געוואָרען דורכגעצויגען. דאָס האָט מיט דעם אַל־טען וועג בשום אופן ניט געקענט געמאַכט ווערען אזוי ריכטיג, אזוי גוט און אזוי שנעל. עס פערשטעהט זיך, דאָס צוזאַמען מיט דעם געדאַנק צו ציהען דראָהט האָט געמוזט קומען די אידעע פון א שטאָהל־פלאַטע, וואָס דורך איהר זאָל מען ציהען די מעטאַלען אום צו מאַכען פון זיי דראָהט.

אין נירנבערג און אוגסבורג האָט מען שוין אין 14טען יאָהרהונדערט געצויגען דראָהט דורך א שטאָהל־פלאַטע מיט פערשיידענע לעכלאָך. מען דער־צעהלט, דאָס א נירנבערגער מאַן מיט'ן נאַמען רודאָלף איז געווען דער ערפינדער פון דיזער קונסט. די דייטשען האָבען דיזע קונסט ערפונדען און די פראַנצויזען האָבען זי פערפאָלקאָמט. זיי האָבען עס געבראַכט אזוי ווייט, דאָס מען האָט דאָרט אָנגעפאַנגען צו מאַכען דינעם דראָהט ווי פאָדים, אזוי דאָס מען האָט איהם געקענט וועבען ווי פלאַקס אָדער זייד.

מען רעכענט, דאָס די רעדערהרען, וועלכע זיינען שוין גע־וען בעוואוסט אין 11טען יאָהרהונדערט, זיינען אייגענטליך ערפונדען גע־וואָרען ניט אין אייראָפּא. מען זאָגט, דאָס די סאַראַצענער האָבען געבראַכט אין אייראָפּא דיזען קינסטליכען צייט־מעסטער. די זאָמד־אוהרען און וואַ־

וואוסט נאָר אייניגע זאַגעס, וואָס זיינען איבערגעגאַנגען צו די נייערע פעל-קער פון פעניציען און קאַרטהאַגאָ.

אָבער די הויפּט־אינטערעסע און די שטרעבונג פון די לענדער־ענטדעקונגען זיינען געווען די מאַטעריעלע בעדערפניסען פון די האַנדעל־שטעדט פון אייראָ-פּאַ, וועלכע זיינען געלעגען ביי די ברעגען פון דעם מיטלענדישען ים. די טער-קען, וועלכע האָבען דאַמאָלס עראָבערט פערשיידענע אייראָפּעאישע לענדער, האָבען פערכאַפּט אין זייערע הענט די אַלטע האַנדעלס־וועגען, וואָס האָבען פעראייניגט אין די האַנדעלס־אינטערעסען די אייראָפּעאישע מיט די אַזיאַטי-שע פעלקער. עס האָט זיך בעוויזען אַ נויטווענדיגקייט צו געפינען צו דיזען צוועק נייע וועגען. צו געפינען אַ נייעם וועג נאָך אינדיען, דעם גן־עדן פון דער וועלט, און פון דאָרט בעגליקען אייראָפּאַ מיט אַלע רייכטימער פון דיזען גליק-ליכען לאַנד — דאָס איז דאַמאָלס געוואָרען דער הויפּט־וואונש פון אַלע האַנ-דעלסלייט און פון פיעלע הערשער.

ניט אַכטענדיג אויף דעם, דאָס די געאָגראַפישע פאָרשטעלונגען פון יע-נער צייט זיינען ניט געווען וויסענשאַפטליך, האָבען זיי ניט געשטערט צו דענקען, אַז עס קען זיין, מען זאָל געפינען נאָך אינדיען אַ נייעם וועג, פאָה-רענדיג מיט'ן אַטלאַנטישען ים דירעקט נאָך מערב, הגם אינדיען ליגט צו מזרח פון אייראָפּאַ. אַפילו די, וואָס האָבען געגלויבט אין דער בעהויפּטונג פון דער קירכע, דאָס די וועלט איז ניט ווי אַ קוגעל, נאָר זי איז אין דער פאָרמע פון אַ פלאַכען ראָד, האָבען אויך געגלויבט, דאָס עס איז מעגליך צו-קומען צו אינדיען דורך אַ רייזע אַרום אַפריקאַ. די אַראַבער האָבען פיעל געהאָלפען דיזע קענטניסען צו פערברייטען. זייערע שיפען זיינען אַרויסגע-פאָהרען איבער'ן ים סוף (רויטען מעער) און איבער'ן אינדישען ים; אַ לאַנגע רייהע פון אַראַבישע קאָלאָניעס האָט זיך געצויגען איבער דעם אָסטליכען ברעג פון אַפריקאַ. די אַראַבער האָבען שוין דאַמאָלס געוואוסט פון דער אינזעל מאַדאַגאַסקאַר און פון די קאָמאָרען־אינזלען. זיי האָבען שוין דאַ-מאָלס בעהערשט דעם נאָרד־ברעג פון אַפריקאַ און האָבען פון דאָרט פער-בונדען אַ האַנדעל מיט די שטאַמען פון דער וויסטע סאַחאַראַ און מיט די לענדער פון דעם טייך ניגער.

די פּאָרטוגעזען האָבען דאַמאָלס געגלויבט, דאָס עס איז זעהר מעגליך, אַז מען זאָל קענען אַרומפאָהרען דעם זידליכען ענד פון אַפריקאַ און דאַן לייכט צוקומען צו אינדיען. באַרטהאָלאָמאָאוס דיאַץ האָט אין יאָהר 1487 שוין דערגרייכט דעם „קאַפּ פון דער גוטער האָפנונג" (דאָס איז דער זידליכער ענד פון אַפריקאַ, פון וועלכען עס איז שוין ניט געווען ווייט צו קומען אין אינדיען),

לאנד צו א דייטש. די איטאליענער בעהויפטען, דאס אין יאהר 1460 האט א געווייסער איטאליענער מיט'ן נאמען טאמאסאָ פיניגוערא געשטאכען א זילבער־פלאטע און מיט איהר געדרוקט. אבער די דייטשען פערזיכערן, דאס א געווייסער דייטש לובערכט ראסט פון קאלמאר האט שוין אין יאהר 1440 געמאכט א קופער־שטיך. אין יאהר 1478 איז אין רוים געדרוקט געוואָרען די ערסטע לאטיינישע אויסגאבע פון פטאלעמאוס (אן אסטראָנאָמישעס ווערק) מיט 27 לאנד־קארטען, וועלכע זיינען געשטאכען געוואָרען אין קופער פון 2 דייטשען.

אלברעכט דירער האט די קונסט פון שטעכען אין קופער געבראכט צו א זעהר הויכער שטופע. דיזער קינסטלער האט געמאכט זעהר עלענאנטע קלייניע פיגורען און בילדער געשטאכען אין קופער. אויך די קונסט צו ראפיניירען צוקער און די אייזענהרונג פון דעם געברויך פון טאבאק געהערט צו דער נייער צייט. מיר האבען נאך געקענט ברייננען א גאנץ לאנגע רייהע פון ערפינדונגען, וואס געהערען צו דער נייער צייט, אבער די, וואס מיר האבען ציטירט, זיינען גענוג אום צו בעווייזען דעם גיסט פון דער נייער צייט.

אין דער זעלבער צייט איז אויך דער פערקעהר אין האנדעל צווישען פערשיידענע פעלקער געוואָרען זעהר פערבריטערט און בעקוועמער. שוין מיט א צייט פריהער האבען פערשיידענע פאָרשער אונטערנעמען רייזען אויסצופאָרשען אנדערע פעלקער און לענדער. זעהר פיעלע זויכטיגע און אינטערעסאנטע נייעס אנדערע פעלקער פון זיינע רייזען איבער גאנץ אזיען דער בעריהמטער רייזענדער מארקא פאלא. ער האט בערייזט גאנץ אזיען, כמעט אלע פראווינצען פון כינא, אסט־אינדיען און אנדערע ערטער. ער האט דערצעהלט פון דעם לעבען פון יענע פעלקער אזעלכע אינטערעסאנטע און וויכטיגע נייעס, דאס עס האט זיך ערווועקט דער וואונש אין פיעלע אנדערע נאכצוטאן זיין ביישפיל, צו רייזען איבער דער וועלט און ענטדעקען נייע לענדער. די ערפינדונג פון קאמפאס, וועלכער האט די רייזענדע אין ים גענגעבען די מעגליכקייט צו וויסען ריכטיג דעם וועג, וואוהין זיי גיהען, און צו וויסען אימער וואו זיי געפינען זיך, האט געמאכט פיעל זיכערער די רייזען איבער די ימים, און האט צוגענגעבען מוט אין די הערצער פון פיעלע רייזענדע צו ריזיקירען און גיהן מיט זייערע שיפען אין אזעלכע ערטער, וואוהין זיי האבען ביז דאן ניט געוואגט צו גיהן. עס האט זיי אנגעפאנגען צו אינטערעסירען אויסצופאָרשען דאס אינזעלאנד, וועלכעס געפינט זיך זעהר וויט אין מערב־זייט פון דעם אטלאנטישען מעער, וועגען וועלכען עס זיינען בע-

סען. וואָלט אָבער קאָלומבוס געוואוסט די ריכטיגע ווייטקייט פון דיזען וועג, וואָלט ער גאָר ניט אָנגעהויבען צו דענקען וועגען אַזאַ אונטערנעהמונג, און ווער ווייס, אויב אַמעריקאַ וואָלט נאָך ביז היינט געווען ענטדעקט.

קאָלומבוס האָט געגלויבט, דאָס דער געלעהרטער, עהרגייציגער און אונטערנעהמענדער קעניג יאָהאַן דער 2טער וועט איהם העלפען דורכפיהרען זיין פּלאַן. דער קעניג האָט איהם ווירקליך אויפמערקזאַם אויסגעהערט און האָט די זאַך איבערגעגעבען צו אַ קאָמיסיע צו אונטערזוכען. די געלעהרטע אָבער האָבען דעם פּלאַן פערוואָרפען. קאָלומבוס איז דאַן אַוועק נאָך קאַסטיליען און האָט פאָרגעלעגט דעם פּלאַן פאַר דער קעניגין, און דיזע האָט עס איבערגעגעבען צו די פּראָפעסאָרען פון דער אוניווערזיטעט פון סאַלאַמאַנקא. די מיינונגען פון די געלעהרטע זיינען געווען פערשיידען. אָבער דער פּלאַן איז ניט פערוואָרפען געוואָרען. מען האָט איהם נאָר אָפּגעלעגט ביז עס וועט זיך ענדיגען דער קריג מיט די מאַורען. קאָלומבוס האָט זיך דאַן געוואָלט ווענדען צו פראַנקרייך. דערווייל האָט ער זיך בעקאַנט געמאַכט מיט אַ געבילדעטען אַיינפלוסרייכען מאָנאַך, ביי וועמען ער האָט געבעטען אַ נדבה, ווייל עס איז איהם דאַמאָלס געווען זעהר שלעכט, און דיזער מאָנאַך האָט אין דיזען פּלאַן פעראינטערעסירט די קעניגין איזאַבעללאַ. דערווייל האָט זיך דער קריג מיט די מאַורען געענדיגט. גראַנאַדאַ איז גענומען געוואָרען, און איזאַבעללאַ האָט געגעבען קאָלומבוס'ן דריי שיפען דורכצופיהרען זיין אידעע. אונטער די דריי שיפען זיינען געווען צוויי, וואָס די האַפען־שטאָדט פּאַלאָס איז געווען געצוואונגען צו געבען אַלס שטראָף פיר איהר אונגעהאָרזאַמקייט צו שפּאַניען.

דעם 30טען אַפּריל 1492 איז אונטערגעשריבען געוואָרען אַ דאָקומענט, וואָס האָט ענטהאַלטען די בעדינגונגען צווישען קאָלומבוס'ן און דער קאַסטילישער רעגירונג וועגען די נייע ענטדעקונגען, וועלכע ער האָפט צו מאַכען. די בעדינגונגען זיינען געווען פאָלגענדע: קאָלומבוס און זיינע דורות נאָך איהם זאָלען ערהויבען ווערען צו שפּאַנישע אַדעללייט מיט דעם פאָרטיטעל „דאָן", זיין ראַנג זאָל זיין „אַדמיראַל פון אַטלאַנטישען אָקעאַן". אין די ענטדעקטע לענדער זאָל ער זיין וויצע־קעניג, זיין געהאַלט זאָל זיין אַ צעהנטעל פון די אַיינקונפטען, וואָס די רעגירונג וועט אַייננעהמען פון די נייע לענדער, און אַן אַכטעל פון די מאָנאָפּאָל־געשעפטען, וואָס די רעגירונג וועט דאָרט מאַכען. דעם 3טען אַוגוסט 1492 איז קאָלומבוס אַרויס פון פּאַלאָס אויף זיין רייזע אין 3 שיפען מיט 90 מאַטראָזען. ער אַליין איז געווען דער קאַפּיטאַן אויף דעם גרעסטען שיף סאַנטאַ מאַריאַ, און אויף די איבריגע צוויי שיפען, פּינטאַ

האָט זיך זיין שיף געזעצט ביי דער אינזעל דאַ קרוץ און ער איז געווען גע-
צוואונגען צוריקקעהרען זיך נאָך פּאָרטוגאַל. ווען ער איז מיט 13 יאָהר שפּע-
טער וויעדער אַהין געקומען, איז דער ענטדעקער צוזאַמען מיט זיין שיף אין
אַ שרעקליכען שטורם בעגראָבען געוואָרען אין די חוואַליעס פון ים.

אין יענער צייט איז אין ליסאַבאָן געקומען אַ מאַן צום געלעהרטען קעניג
און פאָרשער יאָהאַן דעם 2 טען און האָט איהם פאָרגעלעגט אַ פּלאַן
צו ענטדעקען אינדיען דורך אַ רייזע נאָך וועסט. דיזער מאַן איז געווען
קריסטאָפאָראָ קאָלאָמבאָ אָדער, ווי ער האָט זיך גערופען אין
לאַטייניש, קאָלומבוס. קאָלומבוס איז געבאָרען געוואָרען אין גענואַ
אין יאָהר 1456. זיין פאָטער איז געווען אַ טוך־וועבער. אין דער שולע פון
פּאַדואַ האָט ער געשטודירט מאַטהעמאַטישע וויסענשאַפטען. אָבער זיין
שטודיום האָט איהם געבראַכט וועניג נוצען. ווען ער איז אַלט געוואָרען 14
יאָהר איז ער שוין געוואָרען אַ מאַטראָז און האָט געמאַכט זיין ערסטע רייזע
נאָך קליין־אַזיען. אין זיין ערסטער רייזע האָט ער שוין בעוויזען וואָס פיר אַ
מוט און אונערשראָקענעם גייסט ער בעזיצט זאָגאַר אין דעם געפעהרליכסטען
צושטאַנד אויף'ן ים. ווען ער האָט געפאַסט אַ פּלאַן עפּעס צו טאָן האָט ער
אָנגעווענדט אַלע מיטלען איהם דורכצופיהרען. איין מאָל האָבען איהם
זיינע מאַטראָזען געצוואונגען אָפּצורייזען פון טונים און געהן מיט דעם שיף
נאָך מאַרסעיל אום צו העלפען פיינדליכע קריג־שיפען. אום אויסצודרעהען
זיך דערפון האָט ער איבערגעביטען די צייכענס אויף'ן קאָמפּאַס, נאָרד אָנ-
שטאָט זיד, און זיד אָנשטאָט נאָרד; די מאַטראָזען האָבען געמיינט, דאָס זיי
געהען מיט דעם שיף צו מאַרסעיל, צו נאָרד, און באמת זיינען זיי געגאַנגען
וואוהין קאָלומבוס האָט געוואָלט, צו זיד, און האָבען ענדליך געאַנקערט ביי
דעם אַפריקאַנישען ברעג.

דורך זיין הייראַט איז ער בעקאַנט געוואָרען מיט אַן אַלטען קאַפּיטאַן
מיט גרויס ערפאַהרונג, וועלכער האָט איהם שטאַרק צוגערעדט און אַריינגע-
געבען אַ חשק צו בעשעפטיגען זיך ערנסט מיט דער פראַגע וועגען אויסגע-
פונען אַ וועג נאָך אינדיען רייזענדיג דורך וועסט. דער גרעסטער טייל ווי-
סענשאַפטליכע מענער פון יענער צייט איז געווען כמעט ווי איבערצייגט,
דאָס די וועלט איז אַ קוגעל (אַ באַל, אַ כדור), אַזוי דאָס דער אַטלאַנטישער
ים מוז פיהרען צו די אַזיאַטישע ברעגען. די פראַגע איז מעהר ניט געווען:
ווי גרויס איז די ווייטקייט פון דער רייזע? לויט די געאָגראַפישע קענטני-
סען פון יענער צייט האָט קאָלומבוס אויסגערעכענט, דאָס דער וועג צווישען
אייראָפּאַ און אַזיען דורך די וועסט־זייט דאַרף זיין אונגעפעהר 130 גראַדו-

די שיפער בעמערקט דעם 11טען אָקטאָבער דייטליכע סימנים, דאָס זיי זיינען נאָהענט צו אַ לאַנד. דאָס שיף פינטאַ האָט געכאַפּט שווימענדיג אַ קלאָץ, אַ ברעט און אַ פערשניצטען שטעקען, און די ניניאַ האָט געכאַפּט שווימענדיג אַ צווייג מיט רויטע פרוכט. אום 10 אוהר אבענדס האָט קאָלומבוס בעמערקט אַ ליכט־שיין. מען ווייס ניט וואָס דאָס איז געווען, אָבער עס איז נאָך אַלץ ניט געווען קיין סימן פון לאַנד.

ענדליך דעם 12טען אָקטאָבער געגען 2 אוהר אין דער פריה האָט דער מאַטראָז חואַן ראָדריגועץ ווערמעחאָ פון מאָלינאַס ביי סעוויללאַ אויסגעשריען „טיעררא" ! (ערד), און האָט אויסגעשאָסען מיט פרייד. מען האָט באַלד פערוואָרפען דעם אַנקער, אום אָפּצושטעלען די שיפען, און מען האָט מיט אונגעדולד ערוואַרטעט דעם פריהמאָרגען. ווי נאָר די זון איז ערשינען האָבען זיי בעמערקט אַ גרינעס נידריגעס לאַנד, וועלכעס קאָלומבוס האָט גערעכענט פיר די אינזעל ציפּאַנגו אָדער יאַפּאַן. אָבער אין דער ווירקליכקייט איז עס געווען די אינזעל גואַנאַהאַני, וועלכע געהערט צו דער באַהאַמאַ־גרופּע. ער האָט באַלד אויפגעשטעלט די פאָהן פון דער שפּאַנישער רעגירונג, און האָט געהייסען די מאַטראָזען שווערען איהם טרייהייט און געהאָרזאַמקייט אַלס אַדמיראַל און וויצע־קעניג. אָנפאַנגס זיינען די ווילדע ענטלאָפען אין די וועלדער. אָבער ווען זיי האָבען געזעהען, דאָס מען יאָגט זיי ניט נאָך, האָבען זיי זיך צוריקגעקעהרט צום ברעג און האָבען מיט פערוואונדערונג בעטראַכט די מענשען מיט די שיפען. קאָלומבוס האָט גערעכענט, דאָס ער איז צוגעקומען צו איינעם פון די אינדישע אינזלען, און דעריבער האָט ער די אַיינוואוינער פון דיזער אינזעל בעצייכענט מיט'ן נאָמען „אינדיאַנער". דיזער נאָמען איז פערבליבען פיר דיזע מענשען ביז צו היינטיגער צייט, הגם ער איז ניט ריכטיג.

קאָלומבוס האָט בעמערקט, דאָס די ווילדע אַיינוואוינער פון דער אינזעל, וואָס ער האָט ענטדעקט, טראָגען אין זייערע נעזער גאָלדענע נאָז־רינגען. מיט פערשיידענע סימנים האָט ער זיי געפרעגט, וואו זיי נעהמען דאָס גאָלד צו דיזער צירונג. פון זייערע ענטפערס האָט ער פערשטאַנען, דאָס דיזער עדעלער מעטאַל געפינט זיך אין זיד, און דאָס דאָרט הערשט זעהר אַ רייכער קעניג. קאָלומבוס האָט גערעכענט, דאָס דיזעס לאַנד איז געוויס יאַפּאַן. דעם 14טען אָקטאָבער האָט קאָלומבוס פאָרטגעזעצט זיין רייזע און האָט ענטדעקט נאָך אייניגע קליינע אינזלען און אויך די אינזעל קובאַ. דיזע האָט ער גערעכענט פיר יאַפּאַן און דאָ, אין דעם זידליכען טייל, האָט ער געהאָפט צו געפינען די גאָלדענע קעניג־שטאָדט. ער האָט אָבער קיין גאָלד ניט

און ניניא, זיינען די צוויי ברידער פ י נ צ א ן געווען די קאפיטענען. די פינטע האָט באלד אין אָנפאנג שטארק געליטען פון א שטורם אויף ים. די פלאָטע האָט זיך געמוזט אפשטעלען ביי די קאנאריש אינזלען אום צו פערריכטען די געשעדיגטע פינטע. 4 וואכען צייט האָט עס גענומען ביז מען האָט דאָס שיף פערריכט, אזוי דאָס די אייגענטליכע ענטדעקונגס־רייזע האָט זיך ערסט אָנגעפאנגען דעם 6טען סעפטעמבער 1492.

34 טעג האָט די פלאָטע געשוואומען צווישען הימעל און וואסער, ניט זעהענדיג פאר זיך קיין סימן פון ערה. קאלומבוס האָט געריכטעט, דאָס דער ערסטער אָרט, וואָס ער וועט צו איהם קומען, וועט זיין יאפאן, דערביבער איז ער געפאָהרען געווי נאָך וועסט (צו מערב צו). דיזע ריכטונג איז ניט נע- וען גינסטיג, ווייל ער האָט דאדורך געמוען דעם לענגסטען, וויטסטען וועג צווישען דער אלטער און דער נייער וועלט. דערפאר אָבער האָט ער אויך דיזען וועג געהאט די בעסטע ווינטען, וועלכע האָבען איהם געפאהרט צו זיין ציל. דעם 16טען סעפטעמבער האָבען די שיפער בעמערקט, דאָס א גרויסע שטרעקע פון ים איז בעדעקט מיט פלאָנצונגען. מען האָט געריכטעט, דאָס מען געפינט זיך שוין ניט ווייט פון אינזלען. דיזע פלאָנצונגען זיינען אָבער געווען די ים־גראָזען, וועלכע שווימען אפט אויף ים און קומען ניט פון וועלכען עס איז לאנד. די מאטראָזען זיינען געווארען שטארק אונרוהיג, ווען זיי האָבען בעמערקט, דאָס די מאגנעט־נאדעל האָט געמוען אן אנדער ריכטונג, נעמליך די ריכטונג פון נאָרד־וועסט. קאלומבוס האָט זיי אָבער בערוהיגט דערמיט, דאָס דער פאלאר־שטערן האָט זיך אין דיזע געגענדען איבערגערעהט, און דיזעם האָט פעראורזאכט די וועגדונג פון דעם מאגנעט און איהם געשטעלט אין דער ריכטונג פון נאָרד־וועסט.

דעם 18טען סעפטעמבער האָט מען דערזעהען א נעבעל־וואלקען און מען האָט דעריבער געדענקט, דאָס מען איז ניט וויט פון לאנד. אָבער דאָס איז באלד פערשוואונדען געווארען. דעם 22טען סעפטעמבער האָט זיך דער ווינט געביטען, אנשטאָט א נאָרד־אָסטליכען האָט אנגעהויבען בלאָזען א זיד־ וועסטליכער ווינט. דאָס האָט א ביסעל בערוהיגט די מאנשאפט פון די שי- פען, וועלכע האָבען געמיינט, דאָס אין דיזע געגענדען בלאָזט ניט קיין אנדער ווינט, און עס וועט זיי דעריבער זיין אונמענליך צו קומען צוריק אהיים. קא לומבוס האָט זיי ניט אויסגעזאָגט די וואהרהייט, ווי וויט זיי זיינען פון דער היים, און ליוט דעם צושטאנד פון דער וויסענשאפט איבער זעע־פאָהרט אין יענער צייט האָבען עס די מאטראָזען ניט געקענט וויסען. ענדליך האָבען

אַזאָרען־אינזלען, און דעם 15טען מערץ 1493 זיינען די ענטדעקער אָנגעקו-
מען אין פּאַלאָס, פון וואַנען זיי זיינען אַרויס צו דער רייזע.

די רייזע פון פּאַלאָס ביז באַרצעלאָנאַ איז פיר קאָלומבוס׳ן געווען אַ
וואַהרער טריאומף־צוג. נאָך מעהר גלענצענד איז געווען די אויפנאַהמע אין
קעניגליכען הויף. אויף׳ן מאַרק האָט מען אויפגעשטעלט אַ טראָן־געביידע;
דאָרט איז געזעסען דער קעניג מיט זיין גאַנצען הויף. ווען קאָלומבוס איז
אַהין אַרויף, האָט זיך דער קעניג אויפגעהויבען פון זיין טראָן און האָט איהם
אַיינגעלאַדען צו זעצען זיך נעבען איהם. אַזוי פיעל עהרע האָט דער קעניג
ניט געצייגט קיין אונטערטאַן. דער אָפּמאַך וועגען זיינע רעכטען זיינען
נאָך אַ מאָל אונטערגעשריבען און בעשטעטיגט געוואָרען. עס האָט ניט לאַנג
גענומען און דער פּאַפּסט האָט געגעבען אויך זיין הסכמה, דאָס די ענטדע-
קונג געהערט אויסשליסליך צו שפּאַניען. מען האָט זיך באַלד גענומען פאָר-
בערייטען צו אַ צווייטער עקספּעדיציאָן נאָך די ניי־ענטדעקטע לענדער.

קאָלומבוס האָט אַהין געמאַכט נאָך צוויי רייזען: איינע אין די יאָהרען
1493—1496 און די אַנדערע פון 1498 ביז 1500. אין דיזע רייזען האָט ער
ענטדעקט אַ גאַנצע רייהע פון אינזלען: יאַמאַיקאַ, די קליינע אַנטיללען, די
קאַריבעאישע אינזלען און דאָס זידליכע פעסטלאַנד ניט ווייט פון דעם אָרט,
וואו דער טייך אָרינאָקאָ גיסט זיך אַריין אין ים. די לייט, וועלכע ער האָט
געלאָזען אין דער פעסטונג לאַ נאַווידאַד, זיינען אַלע פערניכטעט געוואָרען,
ווייל זיי האָבען דאָרט אָנגעפאַנגען צו בעגעהן שרעקליכע פערברעכענס, זיי
האָבען געפּלינדערט די פרידליכע אַיינוואוינער פון דעם דאָרף, וואו די פעס-
טונג איז אויסגעבויט געוואָרען, און געשענדעט זייערע פרויען און טעכטער.
זייער האָבזוכט האָט זיי געטריבען נאָך ציבאַאָ, אום צו בעקומען דאָרט גאָלד.
אָבער דער מעכטיגער קאַציקאָ פון יענעם לאַנד האָט זיי פיר זייערע רויבע-
רייען געלאָזען הינריכטען. דער קאַציקאָ מיט׳ן נאָמען קאַאָנאַבאָ איז געקו-
מען צו זייער פעסטונג לאַ נאַווידאַד און האָט זי פערברענט צוזאַמען מיט׳ן
דאָרף.

מיט דער צווייטער רייזע האָט זיך שוין אָנגעפאַנגען די סיסטעמאַטישע
בערויבונג און פערניכטונג פון די אַיינוואוינער פון דעם ניי־ענטדעקטען
לאַנד. מיט דער הילף פון זייערע בלוט־הינט האָבען די שפּאַניער בעזיגט
די אַיינוואוינער פון דער אינזעל עספּאַניאָלאַ, און האָבען אויף זיי אַרויפגע-
לעגט אַ טריבוט, אַלע פערטעל יאָהר צו בריינגען זיי, די שפּאַניער, אַ געוויסע
וואָג באַוועל און גאָלד־שטויב. אָבער דיזע פרייע אינדיאַנער האָבען ניט
געקענט פערטראָגען די טיראַנישע בעהאַנדלונג פון זייערע בעזיגער און

געפונען, און דער קעניג איז געווען א נאקעטער ווילדער אינדיאנער אין אַרימער בודקע. מען האָט אבער דאָרט געפונען קאָרטאָפּעל און טאבאק. אין דער זעלבער צייט האָט קאָלומבוס געהערט וועגען א לאנד אין אסט, מיט'ן נאמען ב א ב ע ק ע, וואו די איינוואוינער זאָלען נאָך ביז די ברעגען פון די טייכען. קאָלומבוס האָט זיך געלאָזען זוכען דיזען נאָלדרייכען ארט. אויף דיזער רייזע איז אויף א קורצע צייט דאָס שיף פינטא פערשוואונדען געוואָרען. דער קאַפּיטאַן פון דיזען שיף האָט בכיוון פערלאָזען דעם אַרמוראָל קאָלומבוס, אום ער זאָל פריהער מאכען די ענטדעקונג פון דעם גאָלד-לאנד. פלוצלינג האָט זיך קאָלומבוס'עם שיף ארויפגעכאפט אויף א זאמד-באנק, און ער האָט געמוזט אנקומען צו דער הילף פון א קאציקא, אז אינדיאנישען קעניג מיט'ן נאמען גואקאנאגאָרי, וועלכער איז געווען זעהר גאסטפריינדליך און זעהר גוט צו קאָלומבוס'ן און האָט איהם אויסגעהאָלפען אין זיין נויט. דאָ האָט ער ענדליך געפונען דעם געווינשטען רייכטום און גאָלד. לויט דער קאציקא האָט איהם פערזיכערט, האָט זיך געפונען א גרויסע מאסע גאָלד אין די בערג פון דעם ארט, וואָס איז בעוואוסט מיט'ן נאמען צ י ב א ָ.

דאָס אויפאבע רוהיגע לעבען פון די איינוואוינער פון דיזער אינזעל איז שטאַרק געפעלען געוואָרען די שפּאניער און פיעלע פון זיי האָבען געבעטען די ערלויבנים דאָ צו פערבלייבען. קאָלומבוס איז געקומען צו דער אירעע צו גרינדען דאָ א קאָלאָניע פון די שפּאניער. פון דעם האָלץ פון שיף, וועלכעם איז געבליבען אויף'ן זאמד-באנק, האָט מען אין 10 טעג אויסגעבויט א פעסטונג, וועלכע די שפּאניער האָבען גענעבען א נאמען לא נ ו ו י-ד א ד. אין דיזע פעסטונג האָט קאָלומבוס אריינגעזעצט 39 פון די טיכטיגסטע מאַטראָזען. דעם 4טען יאנואר 1493 האָט זיך קאָלומבוס פערטיג געמאכט צו זיין ריקרייזע נאך שפּאניען. עס האָט אבער דאמאָלס געבליבען א ניט-גינסטיגער ווינט, און ער איז געווען געצוואונגען אפּצוואוארטען אייניגע טעג. ענדליך איז ער אוועק צוריק נאך שפּאניען. דעם 12טען פעברואר האָט זיך אויף'ן ים אויפגעהויבען א שרעקליכער שטורם, די פינטא איז פערשליידערט געוואָרען, אזוי דאָס קאָלומבוס האָט גערעכענט, אז דאָס שיף וועט אונטערגעהן, און דעריבער האָט ער דעם בעריכט פון זיין ענטדעקונג פערזיגעלט אין א פאס און אריינגעוואָרפען עס אין ים; פליייכט וועט עס אימיצער געפינען, וועט זיין מיה ניט פערלאָרען געהן אומזיסט. אבער ער איז ניט אונטערגעגאנגען און 5 טעג שפּעטער האָט ער דערגרייכט די

געגעבען געוואָרען, און האָט קאָלומבום'ן ארונטערגעזעצט פון זיין אמט. באַ־בארילאַ האָט געהייסען קאָלומבום'ן שמידען אין קייטען און האָט איהם אָפּ־געשיקט נאָך שפּאַניען. וועז מען האָט איהם געבראכט אין שפּאניען האָט דער קאָפּיטאַן פון דעם שיף געוואָלט פון איהם אַראָפּנעהמען די קייטען, אָבער קאָלומבום האָט ניט געלאָזען, און אזוי איז ער אָנגעקומען אין שפּאניען געשמידט אין קייטען. ווי דאָס פּאָלק האָט דערזעהען די בעהאנדלונג, וואָס מען האָט קאָלומבום'ן געגעבען, איז עס געוואָרען שטאַרק אויפגערעגט. דער קעניג האָט איהם באַלד בעפרייט, און מען האָט איהם אויפגענומען אין הויף מיט דער גרעסטער עהרע. אָבער זיין פערלאַנג, צוריקגעבען איהם זיין אמט,

קאָלומבום וועזרט צוריקגעבראכט נאָך שפּאניען אין קייטען.

איז ניט ערפילט געוואָרען. די רעגירונג האָט גלייך געשיקט א נייעם שטאַל־פערטרעטער, מיט'ן נאמען אָוואנדא, מיט א גרויסער פלאָטע צו די וועסט־אינדישע אינזלען, וואָס קאָלומבום האָט ענטדעקט, און קאָלומבום זעלבסט איז געבליבען אין שפּאניען. מען האָט איהם אין דיזער רייזע ניט געלאָזען נעהמען קיין אָנטייל.

אין יאָהר 1502 האָט קאָלומבום אונטערגענומען זיין פערטע ענטדע־קונגס־רייזע. אָבער דיזע רייזע איז פיר איהם געווען זעהר אונגליקליך. דער שיקזאל האָט איהם פערפאָלגט אויף יעדען טריט און שריט. עס האָבען

זיינען ענטשאפען אין די בערג, הגם זיי זיינען דארט צושטארבען אין די טוי-זענדער. אבער אויך די שפאניער זיינען דארט מיט יעדען טאג געווארען וועניגער, ווייל דער פיבער, וואס האט דארט געהערשט, האט פון זיי גע-מאכט א בארג אש. זיי זיינען געווארען שרעקליך אויפגעבראכט אויף זייער אדמיראל קאלומבום, וועלכער האט אויף זיי געבראכט א גרויסען אונגליק צוליב דעם, וואס איהם האט זיך געוואלט כבוד און רייכטום.

אין דער צייט פון זיין צווייטער רייזע האט קאלומבום אויך אין דער היים געקראגען שונאים, וועלכע האבען איהם אנגעהויבען פערפאלגען, און עם איז שוין געווען ניט ווייט, אז ער זאל פערלירען דעם חן ביים קעניג און דער קעניגין. אבער אויך זיין דריטער רייזע איז ער פיר זיין ענטדעקונג גע-ווארען נאך ערגער בעלוינט. ער האט אזא בעלוינונג זיכער ניט ערווארטעט. וען ער איז אנגעקומען צו זיין קאלאניע סאן דאמינגא, וועלכע ער האט גע-גרינדעט אויף דעם זידליכען ברעג פון דער אינזל עספאניאלא, האבען דארט אויסגעבראכען אונרוהען. די קאלאניסטען האבען זיך אויפגעבונטעוועט גע-גען דעם שטאלפערטרעטער, וואס קאלומבום האט דארט געלאזען. אום דעם בונט אייניצושטילען האט קאלומבום אייניגע פון די רעבעלען געשיקט צוריק נאך שפאניען. אנדערע האט ער צופריידען געשטעלט דערמיט, וואס ער האט זיי געגעבען גרויסע־שטיקער לאנד אויף דער אינזל, וואו ער האט גע-גרינדעט די קאלאניע, דערצו האט ער זיי געגעבען שקלאפען, וואס זאלען אקערן זיירע פעלדער און זאלען פון זייערטוועגען וואשען דאס גאלד, וואס זיי געפינען אין די טייכען. אבער דערמיט האבען זיך נאר אייניגע צופריידען געשטעלט. די מעהרצאהל איז געווען אונצופריידען און האט זיך ניט אויפ-געהערט צו בונטעווען, און דער רעזולטאט פון דיזע אונרוהען איז געווען, דאס די קאלאניע האט געזונקען טיפער און טיפער.

דאס קאלומבום האט געהאט שונאים איז זעלבסט פערשטענדליך. דיזע פיינד האבען אויף איהם געווארפען די גאנצע שולד פון די אונרוהען און פון דעם אונטערגאנג פון דער קאלאניע. מען האט איהם זאגאר בעשולדיגט, דאס ער וויל ווערען הערשער איבער די נייע לענדער, וואס ער האט ענטדעקט און וויל פערשקלאפען אלע אינדיאנער. פערדינאנד האט געשיקט אויף די אינזל עספאניאלא פראנציסקא דע באבאדילא צו אונטערזוכען אלע קלא-גען, וואס זיינען געמאכט געווארען געגען קאלומבום'ן, און אין פאל אז די בעשולדיגונגען וועלען זיין אמת, האט דער אונטערזוכער דאס רעכט ארונטער-צוזעצען קאלומבום'ן פון זיין אמט. באבאדילא, וועלכער איז געווען א פיינד פון קאלומבום'ן, האט זיך בענוצט מיט דער פולמאכט, וואס איז איהם

קומען צום ברעג פון יוקאטאן. פערדינאנד קאָרטעס האָט ער-אָבערט מעקסיקא מיט א קלייגער צאָהל מענשען אין יאָהר 1519, און פראנץ פיצאַרראָ האָט עראָבערט פערו אין יאָהר 1531. די עראָבערונג פון מעקסיקא איז געווען די מערקווירדיגסטע טאַט אין יענער צייט. ערס-

וואסקא נונעץ דע באלבאָא.

טעגס איז די נאטור פון דעם לאנד אונגעוועהנליך גרויסאַרטיג. דאָרט געפי-נען זיך זעהר פיעלע וואולקאנען (פייערשפייענדע בערג), וואס זייערע הויכע שפיצען זיינען אייביג בעדעקט מיט שנעע און דער אונטערסטער טייל איז בעוואקסען מיט די טייערסטע פרוכטען און פלאנצונגען פון די טראפישע

איהם געטראָפען אונגליקען אויף'ן וואסער, אויף דער יבשה, און איבערהויפט האָט ער געליטטען שרעקליכע פערפאָלגונגען פון אוואנדא'ן און פון א ראָטע מאטראָזען, וואס זיינען געווען אונטער זיין קאָמאנדע. קאָלומבום'עס ברוו דער איז געווען געצוואונגען צו געבויכטן וואפען געגען די רעבעלען. קאָלומבום האָט זיך געמוזט צוריקקעהרען א קראנקער און א שוואכער. אום די מאָס פון זיין אונגליק צו מאכען פול האָבען איהם אויף זיין ריקרייזע פיעלע אונגעוועהנליכע הערבסט־שטורמס פערלענגערט די נסיעה און ערסט אין אָנפאנג נאָוועמבער 1504 איז ער אָנגעקומען אין קאדיז. באלד נאָכדעם איז אויף זיין בעסטער פרייגד, די קענינין איזאבעלא, געשטאָרבען, און זיינע צוויי לעצטע לעבענס־יאָהרען האָט ער איבערגעלעבט אין טרויער און שמערצען. ענדליך איז ער געשטאָרבען דעם 21טען מאי 1506 — בעריבט פון זיין אמט און זיין ווירדע און טיף געקרענקט פון דעם אונרעכט, וואס מען האָט איהם בעצאָהלט פיר זיין גרויסע ענטדעקונג, וועלכער האָט דער גאנצער מענשהייט פערשאפט פיעל גוטעס. ער איז בעררדינט געוואָרען אין סעווילא און אין יאָהר 1796 האָט מען זיינע בייניער איבערגעטראָגען אין די קירכע פון האוואנא.

קאָלומבום האָט ביז זיין טויט געגליובט, דאָס ער האָט געפונען א וועג דורך די וועסט־זייט צו קומען אין יאפאן. און אזוי האָבען אויך פיעלע אנדערע געגליובט. אָבער ביסלאָנג איז דיזע מיינונג געפאלען. וועהרענד קאָלומבום'עס צווייטע רייזע האָט די שפאניש רעגירונג ערלויבט פריוואט־מענשען פון רייכען שטאנד אַרויסצושיקען שיפען אויף זייערע קאָסטען אום צו ענטדעקען נייע לענדער און אָנקלייבען רייכטימער, און פיעלע רייכע לייט האָבען פון דיזער ערלויבנים ווירקליך געמאכט געברויך. אין יאָהר 1512 איז ענטדעקט געוואָרען פלאָרידא. קורץ נאָכדעם האָט וואסקא דע באלבאָא געפונען דעם מעער־בוזים (גאלף) פון דארין און פון דאָרט האָט ער גענומען שווימען איבער'ן זיד־מעער אום צו ערקונדיגען זיך וועגען דעם לאנד פערו, וועלכעם איז געווען בעווואוסט מיט זיינע גאלד־מינעס. מיט 100 שפאניער און 1,000 אינדיאנער איז באלבאָא אריבער די לאנד־ענגע פון פאנאמא. מיט גרויסע שוועריגקייטען איז ער אריבער מיט זיינע בעגליטער איבער בערג און מדבריות ביז ער איז געקומען צום גרויסען אקעאן. דאָרט איז ער מיט שווערד און שילד אריין אין ים און האָט עפענטליך אנגענומען דאָס וואסער אלס אייגענטום פון זיין קעניג.

פון קובא איז ארויס א נאנצע רייהע פון אנדערע ענטדעקונגען. הער נאנדעז קארדאָווא און נאך איהם גרישאלווא זיינען גע-

זען־ערץ. איבערהויפט זיינען געשטאַנען אויף אַ היבשער שטופע פון קול־טור די שטאַמען, וואָס האָבען דאַמאָלס געלעבט אין מעקסיקאָ אוּן צענטראַל־אַמעריקאַ. די אינדיאַנער אין דעם טאָל פון קאָלומביאַ, אין דער טעריטאָריע פון האָדסאָן־בעי, אין פערשיידענע טיילען פון קאַנאַדאַ אוּן אייניגע אַנדערע ערטער אין נאָרד־אַמעריקאַ האָבען געלעבט פון פישען, מעהל־ווּאָרצלען אוּן יאַגד, אוּן האָבען ניט בעאַרבייט די ערד. צוויישען דיזע ביידע עקסטרעמען

פערדינאַנדאַ קאַרטעס.

האָבען זיך געפונען צווישען־שטופען, מעהרסטענס האַלב דאַרף־אינדיאַנער, וועלכע האָבען זיך טיילס בעשעפטיגט מיט אַגריקולטור. אָבער די וואַפען, קונסטען, זיטען, ערפינדונגען, טענץ, הייזער־בוי אוּן דאָס געזעלשאַפטליכע לעבען פון אַלע דיזע שטאַמען טראָגען דעם שטעמפעל פון דעם זעלבען גייסט אוּן וויזען, דאָס זיי האָבען אַן אַלגעמיינעם אורשפרונג.

(הייסע) לענדער. דאָרט געפינען זיך אויך כמעט אַלע חיות פון די טראָפּישע לענדער. די געשיכטע פון דער עראָבערונג פון מעקסיקאָ איז אויך זעהר אינ-טערעסאַנט, איבערהויפּט איז מערקווירדיג דער אונגעוועהנליכער העלדענ-מוט, מיט וועלכען די מעקסיקאַנער האָבען געשטריטען אום צו פערטיידיגען זייער אונאָפּהענגיגקייט. אָבער מעהר פון אַלעס איז אינטערעסאַנט וואָס די מעקסיקאַנער האָבען דאַמאָלס בעזעסען אַ זעהר הויכע אָריגינעלע קולטור. די געשיכטע פון דיזער קולטור איז די אייראָפּעער בעקאַנט נאָר פון זאַגעס, אָבער ניט פון היסטאָרישע קוועלען. איבערהויפּט האָבען די שפּאַנישע היס-טאָריקער געהאַט וועגען היסטאָריע אַ זעהר אויבערפלעכליכען בעגריף. זיי האָבען בעשריבען די ווערקצייג פון די אינדיאַנער, זייערע נאַהרונגס־מיטלען, זייערע קליידער און נאָך אַזעלכע אויבערפלעכליכע זאַכען. זיי האָבען אָבער זאָגאַר ניט בעריהרט זייער געזעלשאַפטליכעס לעבען, זייערע געזעצען, זייערע בעציהונגען פון איינעם צום אַנדערען אין דער געזעלשאַפט — וועגען דעם און דערגלייכען איז ביי די שפּאַנישע היסטאָריקער ניט דערמאָהנט קיין איין וואָרט. דעריבער זיינען די שפּאַנישע געשיכטע־ביכער וועגען אינדיאַנער און אַמעריקאַ ניט ווערט אָנגערופען צו ווערען היסטאָרישע. אַ ווירקליכען היסטאָרישען ווערט האָבען די פאָרשונגען און די בעשרייבונגען פון אַמע-ריקאַ, פערפאַסט פון דעם טיכטיגען געלעהרטען היסטאָריקער מאָר-גאַן. זיינע ווערק איבער דיזען געגענשטאַנד האָבען פערברייטעט אַ נייעס ליכט איבער די אַמעריקאַנישע צושטענדען אין דער אור־צייט און דערמיט האָט ער געעפענט אַ וועג צו פאָרשען די ערסטע, אוראַלטע געשיכטע פון דער גאַנצער מענשהייט.

ווען אַמעריקאַ איז ענטדעקט געוואָרען, זיינען די אור־אַיינוואוינער שוין געווען אַרויס פון ווילדע מענשען. זיי זיינען שוין געשטאַנען אויף אַ געוויסער שטופע פון קולטור. זיי האָבען שוין געוואוסט צו מאַכען הייזליך אַ געוויסע פיער־פיסיגע חיה, די ליאַמאַ, און געברויכען זי צו זייער אַרבייט, ווי מען האָט אין דער אַלטער וועלט געברויכט דעם אָקס אָדער דעם פערד. פיעלע האָבען זיך בעשעפטיגט מיט זעען גאָרטען־פרוכט פיר זייער אונטערהאַלט, אַנדערע האָבען זיך אויך בעשעפטיגט מיט אַקערבוי. עס איז אמת, דאָס עס האָבען זיך נאָך געפינען צווישען זיי אַזעלכע, וואָס האָבען געלעבט פון פיש־פאַנג און פון טיער־פאַנג, וואָס עס צייגט אויף אַ זעהר נידריגע שטופע פון קולטור. זיי האָבען שוין געוואוסט ווי צוזאַמענשמעלצען צין מיט קופּער און מאַכען דערפון בראָנזענע געוועהר און אַנדערע ניצליכע כלים. זיי האָט אָבער גע-פעהלט דאָס וויכטיגסטע אין מעטאַל־אַרבייט — די קונסט צו שמעלצען אַיי-

פון אייזן, אבער זיי האבען געקענט מאכען זאכען פון אנדערע מעטאלען, זיי האבען ענטוויקעלט דעם אקערבוי, בעוואסערנדיג די ערטער, וועלכע האבען געליטען מאנגעל אין וואסער, דורך קאנאלען; זיי האבען געקענט פער פערטיגען שטאפען פון באוועל, האבען געמאכט הייזער פון שטיינער און פון ציגעל, וואס זיי האבען אליין פאבריצירט; אויך האבען זיי געמאכט פער-

פראנציסקא פיצארא.

שיידענע קיך-געשיר פון לייס. זייער טעכניק איז געשטאנען זעהר הויך. דאס בעווייזט קלאר דער קינסטליכער טייך, וואס זיי האבען געמאכט, אין וועלכער האט פערנומען א זעהר לאנגע שטרעקע. אין מיטען פון דיזען טייך איז געווען געמאכט א קינסטליכע אינזל, אויף וועלכער עס איז געווען אויס-געמויערט א גאנצע רייהע אין גרויס אַרדנונג אויסגעשטעלטע הייזער בערעקט

זייער געזעלשאפֿטלִיכעם לעבען איז געווען געגרינדעט ווי דאָס לעבען פון די אוראלטע פעלקער אין דער אלטער וועלט, נעמלִיך: אויף דעם שטאם-סיסטעם. קיין אייגענטום, און איבערהויפט ערד-אייגענטום, איז נאָך ניט געווען. נאָך עד היום לעבען די אינדיאַנער געטיילט אין שטאַמען. אין דער געזעלשאפֿטלִיכער פאָרמע פון לעבען האָט דער דערמאָהנטער געלעהרטער מאָרגאַן געפונען דעם אָנפאַנג כון אלע אור-פעלקער אין אלע וועלט-טיילען: אין אזיען, אפריקא, איראפּא, אמעריקא און אויסטראלִיען. די ידיעות וועגען דער לעבענס-ארט פון אן אינדיאַנישען שטאַם האָבען פערשפרייט א וואהרעם ליכט אויף דאָס אלטע שטאַם-לעבען פון די גריכען און רוימער. די געזעלשאפֿטלִיכע אָרדנונגען פון לעבען פון די אוראלטע גריכען און די אינדיאַנער זיינען אזוי פיעל עהנלִיך איינע צו דער אַנדערער, דאָס מיר וואלטען נאָר געדארפט וויעדערהאלען וועגען די אינדיאַנער דאָס זעלבע, וואָס מיר האָבען פריהער געזאָגט וועגען די גריכען. דאָס איז איינס פון די וויכטיגע רעזולטאַטען פון די נייע פאָרשונגען, וויל עס בעווייזט אונז די געזעצען און דעם געשיכטלִיכען גאַנג פון דער עכטווילקונג פון מענשלִיכען גייסט און דאָס געזעלשאפֿטלִיכע לעבען פון דעם מענשען אין די ערסטע צייטען פון זיין עכטווילקונג.

לויט די פאָרשונגען פון מאָרגאַן איז אויך דאָס קעניגרייך פון מעקסיקא געגרינדעט אויף פונדאַמענט פון שטאַם-סיסטעם. עס איז ניט מעהר און ניט וועניגער ווי א בונד צוויישען פערשיידענע שטאַמען, וועלכע האָבען אונטערווארפען אונטער זייער מאכט אייניגע אַנדערע שטאַמען, און האָבען זיי געצוואונגען צו צאָהלען טריבוט. אָבער די מעקסיקאַנישע רעגירונג האָט זיי ניט בערויבט פון זייערע אייגענע אלטע רעכטען. נאָר די אונווייסענהייט און אויבערפלעכלִיכקייט פון די שפאַנישע געשיכטע-שרייבער האָט געקענט מאַכען פון אן עכט דעמאָקראַטישער אָרדנונג, וואָס האָט געהערשט אין מעקסיקא, א דעספּאָטישע מאָנארכיע. ביי די מעקסיקאַנער האָט דאָמאָלס געהערשט די שטאַם-אָרגאַניזאַציאָן מיט א קאָמוניסטישען לאַנד-בעזיץ. דער קעניג מאָנטעצומא איז געווען ניט מעהר ווי א קריגס-הויפטלינג, ער האָט אויף די בירגערלִיכע אנגעלעגענהייטען ניט געהאט קיין איינפלוס. די הערשאפט איז אויך ניט געווען ערבלִיך, נאָר יעדעס מאל האָט מען ערוועהלט אן אַנדערען. נעבען דעם הויפטלינג פון קריג געפינען מיר א ראט, וועלכער האָט געהאט די זעלביגע פונקציאָנען אוו פלִיכטען, ווי די ראטס-קערפערשאפטען ביי אַנדערע פעלקער.

אָבער די קולטור פון די מעקסיקאַנער איז געווען פיעל העכער פון דער קולטור ביי די אַנדערע אינדיאַנער. די אצטעקען האָבען אמת ניט געוואוסט

פעהלען. אין צייט פון א פאלקס־צעהלונג פלעגען זיי איינטיילען דאס פאלק אין פאלגענדער ארט: די אלטע שלעפער, איבער 60 יאהר אלט, פרייע פון יעדער ארבייט און דינען נאר אלס ראט־געבער אין דער רעגירונג; האלב־אלטע, וואס זיינען איבער 50 יאהר, פרייע פון שווערער ארבייט און האבען אכטונג צו גיבען אויף אנדערע, דאס זיי זאלען טאן זייער זאך ווי עס גיהער צו זיין; ארבייטס־אלטערליכע, פון 25 ביז 50 יאהר אלט; יונגענדליכע, פון 20 ביז 25 יאהר, וועלכע האבען בעדארפט טאן די גרינגערע ארבייט; שפראצענדע יונגען, פון 8 ביז 16 יאהר; נאכדעם זיינען געגאנגען אין דער פאלקס־צעהלונג קינדער פון 6 ביז 8 יאהר, פון 4 ביז 6 יאהר, פון 1 ביז 2 יאהר, וועלכע זיינען גע־וען בעוואוסט אין דער פאלקס־צעהלונג אונטער'ן נאמען פוס שטעהער, קינדער פון 8 ביז 12 מאנאטען און ניי־געבארענע.

יעדער בעאמטער האט געוואוסט די צאהל און דעם אלטער פון די מיט־גלידער פון יעדער פאמיליע, וואס איז געווען אונטער זיין השגחה. יעדען גע־בורט־פאל אדער טויט־פאל האט דיזער בעאמטער געמוזט רעפארטירען צו זיין העכערען בעאמטען יעדען 1טען פון מאנאט דורך שנור־בענדלאך. דיזער העכערער בעאמטער האט געמוזט אלע פערטעל יאהר רעפארטירען צו זיין העכערען בעאמטען דעם רעזולטאט פון דעם געבורט־צוואוואקס און דעם אפ־פאל פון די טויט־פעלען אויף דורך שנור־בענדלאך, און דיזער לעצטער בע־אמטער האט געמוזט צו ענדע פון יאהר צושטעלען וועגען דעם א יעהרליכען רעפארט צום שטאטהאלטער פון דער פראווינץ און דיזער לעצטער האט זייע ידיעות צונעשטעלט צום אינקא (קעניג) פון לאנד.

קיין אפצאהלונגען אדער שטייערן אין אונזערען זין פון ווארט זיינען ביי די פערואנער ניט געווען. די רעגירונג האט פון יעדען בירגער געפאדערט נאר ארבייט, און וועו עס איז געווען נעטיג — אויך דאס לעבען. אלזא זיינען ביי זיי געווען נאר צוויי סארטען שטייער: ארבייט־שטייער און בלוט־שטייער. דיזע ארדנונג האט געפאדערט זעהר פיעלע בעאמטע, וועלכע האבען גע־האט אויסצופארשען די ריכטיגע פעהיגקייט פון יעדען ארבייטער, זיינע קרעפטען, די מאס ארבייט, וואס ער קען זען מוז בריינגען, בעשטימען דעם ארט, וואו זיין זיין ארבייט איז נעטיג און וואו ער קען מיט זיין ארבייט בריינגען מעהר נוצען. עס זיינען לויט דעם געווען בעשטימט בעאמטע אי־בער פעלד־ארבייטער, האנט־ארבייטער, פאסטוכער, יעגער, פישער א. ד. גל.

דאס גאנצע לאנד, יעדער בעזיץ, יעדע שאפונגס־קראפט האט געהערט צום אינקא. ער האט אויסגענומען אלעס און אויסגעגעבען אלעס. אלס הפקר־

מיט שנעע-ווייסען גיפס. צו די הייזער איז מען צוגעקומען דורך דאַמבעס, אויף וועלכע עס זיינען געווען געפלאַנצט צוויי רייהען בוימער. דיזע צוי-בער־אינזעל מיט דעם קינסטליכען טייך האָט ערוועקט וואונדער אין די אוי-גען פון די שפּאַניער, ווען זיי האָבען זי צום ערסטען מאָל דערזעהען אין מעק-סיקאָ. זייער פערוואונדערונג האָט זיך נאָך מעהר פערגרעסערט, ווען זיי זיינען צוגעקומען נעהענטער און האָבען נאָך דערזעהען די פּרעכטיגע גערט-נער, וואָס האָבען אַרומגערינגעלט יענע פּראַכטפולע שטיינערנע הייזער, די מאַגאַזינען מיט וואַפען, און פיעלע אַנדערע אַיינריכטונגען. די אַצטעקען האָבען אויך געקענט אַ מין בילדערשריפט, אַן אַרט היעראָגליפישע שריפט, ווי די אַלט־עגיפּטישע, דורך וועלכע זיי האָבען זיך געקענט שריפטליך צוזאַ-מענרעדען איינער מיט דעם אַנדערען. זיי האָבען געהאַט שען־בעצירטע טעמפּלען, מיט פּריסטער און אַ געאָרדענטען רעליגיאָנס־דינסט מיט קרבנות, וועלכער האָט אויך אַיינגעשלאָסען מענשען־קרבנות.

אין פּערו אָבער זיינען די פערהעלטניסען געווען גאַנץ אַנדערס אין דער צייט, ווען די שפּאַניער האָבען עס ענטדעקט. אין יענער צייט האָט אין פּערו געהערשט אַ פאָלשטענדיג אויסגעאַרבייטער שטאַאַטס־סאָציאַליזם, אַ קאָמוניסטישע אָרגאַניזאַציאָן פון פאָלק, און דאָך איז דאָרט דאַמאָלס געווען אַ הערשער־קלאַס ווי אויך אַ פּריסטער־קלאַס.

דער געלעהרטער ריינהאָלד ברעהם שילדערט די אָרגאַניזאַציאָן פון פּע-רואַנישען פאָלק מיט פאָלגענדע ווערטער: די פּערואַנער האָבען געהאַט אַ זונדערבאַרע שריפט־שפּראַך אין די שנירען־בענדלאַך. דורך דיזע שפּראַך האָט מען די אינקאַס (ד. ה. די קעניגען) געגעבען צו וויסען די צאָהל פון די אַיינוואוינער, זייערע גיטער, די מיטלען און די פּראָדוקטען פון גאַנצען לאַנד ביז די קלענסטע איינצעלהייטען. דורך דיזע שנירען־בענדעל־שפּראַך האָבען די הערשער געוואוסט ווי אַיינצואָרדנען און צו פערטיילען דעם דינסט און די אַרבייט צווישען פאָלק אין לאַנד, צו פאָדערן שטראָפען פיר די, וועלכע האָבען עס מיט רעכט פערדינט, צו בעקומען פון יעדען קרייז אָדער געביט די ריכטיגע צאָהל קריגער. אין פאַל ווען אין איין געביט זיינען די געוויקסען ניט געווען געראָטען, האָבען זיי דורך דיזע שפּראַך געוואוסט ווי פיעל גע-טריידע אַהין צו שיקען פון די ערטער, וואו די ערנטע איז געווען גוט. זיי האָבען געוואוסט אויסצורעכנען ריכטיג ווי פיעל יעדער געביט איז אין שטאַנד אַרויסצובריינגען פון זיין באָדען אָדער פון זיין אינדוסטריע, ווי פיעל עס ברויכט פיר זיך און ווי פיעל עס קען און מעג אָפּשיקען אין די שטאַאַטס־מאַגאַזינען, צום אונטערהעלפען אַנדערע געביטען אין אַ צייט, ווען זיי וועט

און כלים. פון דיזע מאגאזינען האבען בעקומען אלעס נעטיגע די בעאמטע, די סאלדאטען, די שאסעען־בויער, מויערער, פרישטער, ריכטער, געלעהרטע. דיזע אלע האבען אויך געגומען פון די אלגעמיינע מאגאזינען אלע זייערע בעדערפניסען, ווייל זייער ארבייט איז אויך געווען נעטיג און ניצליך פיר יעדען איינצעלנעם און פיר אלעמען.

דיזעם גליקליכע און רוהיגע לאנד איז עראבערט געוואָרען פון א קליינער צאהל שפאניער, וועלכע האבען עס גרינג צושטערט. ניט אכטענדיג אויף די בעסטע אָרדנונג, וואס האט געהערשט אין דיזען סאציאליסטיש־איינגעארדענטען שטאאט, האט זיי אין דער שטונדע פון נויט געפעהלט די פעהיגקייט פון ווידערשטאנד געגען א פיינד. צוויישען די אלע מעלות פון א קאמוניסטישער ארגאניזאציאן קוקען בולט ארויס אויך די פעהלערן, וועלכע זיינען אונפארמיידליך אין יעדען סאציאליסטישען שטאאט. דאס פאלק איז געווען פערזאָרגט מיט אלען נעטיגען, עס האט ניט געווואוסט פון קיין מאנגעל, אבער עס האט איהם געפעהלט די מעגליכקייט צו א פרייער ענטוויקלונג. א גרויסע מחנה פון בעאמטע האט געצוואונגען דאס פאלק צו טאָן זיין ארבייט אין דער ארט און ווייזע, ווי עס איז פארגעשריבען געוואָרען פון דער רעגירונג. דיזע ארבייט האט אמת געזיכערט דאס פאלק זיין עקסיסטענץ אהן צו פיעל אנשטרענגונג, אזוי דאס איהם האט קיין נעטיגע זאך ניט גפעהלט, אבער דעם פאלק האט גפעהלט דער פרייער ווילען, עס האט איהם גפעהלט דער גייסט פון איניציאטיוו (אליין עטוואס צו אונטערנעהמען), עס האט אין איהם דערשטיקט יעדען גייסט פון פארטשריט. די נאנצע פאליטישע און געזעלשאפטליכע ארגאניזאציאן האט זיך דארט קאנצענטרירט אין דעם אינקא, און אלס דיזער איז אין יאהר 1535 געפאנגען געוואָרען דורך פיצארראָ, וועלכער האט אפילו זיין נאמען ניט געקענט אונטערשרייבען, האט דעם גוט־ארגאניזירטען שטאאט גפעהלט דער קאפ, וואס זאל זיי בעפעהלען, און עס איז אין גאנצען אומגעפאלען ווי א קארטען־שטיבעל. אנשטאט אן אבסאלוטען הערשער האבען די פערואנער גהאט א גאנצע מחנה בעאמטע, וואס האבען זיי געצוואונגען טאן וואס דאס גזעזץ האט פארגעשריבען, ד. ה. א גאנצע מחנה הערשער, וועלכע האט ניט ערלויבט יעדען איינציגען טאן זיין ארבייט פריי מיט וועלכער עס איז עגדערונג און האט גהינדערט די פרייע ענטוויקלונג. איבער דעם פאלקס־קאפיטאל האט ניט גהערשט דאס פאלק, דער ארבייטער, וואס האט דעם קאפיטאל בעשאפען, נאר א גאנצע קלאס בעאמטע, וועלכע זיינען געווען ניט מעהר און ניט וועניגער ווי א הערשענדע קלאס.

גיטער האָבען זיך גערעכענט: ווילד־וואַקסענדע פרוכט־בוימער, אַנדערע נוצ־באַרע פלאַנצונגען, ווי באַוועל, פלאַקס א. ד. גל., זאַלץ־קוועלען און שטיינ־זאַלץ־לאַגערן. יעדער בירגער האָט דיזע אַלע זאַכען געקענט נעהמען פיר זיין געברויך ווי פיעל ער האָט געוואָלט, קיינעם ניט פרעגען אום וועלכע עס איז ערלויבניס. אָבער קיינער האָט ניט געהאַט דאָס רעכט דיזע אַלע זאַכען צו פערניכטען אָדער פערדערבען. אויך פון דיזע הפקר־גיטער האָט מען אַ גע־וויסען טייל געמוזט אַריינבריינגען אין די מאַגאַזינען פון דער פּערואַנישער רעגירונג פיר דעם אַלגעמיינעם פאָלקס־געברויך.

גאַנץ פריי פון אַלע אַרבייטען איז געווען די פאַמיליע פון דעם הערשער און איהרע קרובים, די גייסטליכע, די ערוועהלטע הויכע בעאַמטע, די חיל־פיהרער, ריכטער, שטאַאַטס־בעאַמטע, סאָלדאַטען וועהרענד זיי זיינען אין פעלד און יונגע מענשען דעם ערסטען יאָהר נאָך זייער הייראַט. מיליטער־דינסט איז געווען אַן אַלגעמיינע פליכט, פון וועלכער אַפילו די פאַמיליע פון הערשער איז ניט געווען פריי.

יעדער מאַן האָט פון דער פרוכט פון זיין אַרבייט געמוזט געבען אַ גע־וויסען טייל פיר גאָט, אַ טייל פיר דעם הערשער, אַ טייל פיר די געמיינדע (פיר דעם כלל) און אַ טייל פיר זיך זעלבסט. אָבער גאָט, הערשער און גע־מיינדע האָבען פון זייער זייט אויך געמוזט זאָרגען פיר דעם איינצעלנעם, ווען אַלטקייט, קראַנקהייט אָדער אונגליק האָט איהם געמאַכט אונפעהיג צו אַרבייטען. קיין לעדיג־געהער האָט די רעגירונג ניט געדולדעט און זי האָט פיר דיזעס האַרט בעשטראָפט. עס זיינען דאָרט ניט געווען קיין בעטלער, ווייל די געמיינדע האָט געזאָרגט פיר אַלטע, שוואַכע און פערקריפּעלטע און האָט זיי פערשאַפט אַלעס, וואָס זיי האָבען געהאַט נעטיג: וואוינונג, קליי־דער, שפּייז, און דיזעס האָבען זיי בעקומען ניט אַלס נדבה, אַלס צדקה, נאָר אַלס אַ חוב, וואָס עס קומט זיי פון דער געמיינדע און פון דעם שטאַאַט. יעדער איינצעלנער האָט געאַרבייט פיר דעם כלל, אָבער דער כלל האָט גע־מוזט אויך זאָרגען פיר דעם איינצעלנעם, עס זאָל איהם קיינמאָל ניט פעהלען קיין זאַך וואָס איז נעטיג פיר אַ מענשען צו זיין אונטערהאַלט. יעדער האָט געגעבען צו דעם כלל, אָבער יעדער האָט אויך גענומען פון דעם כלל. אין די מאַגאַזינען פון שטאַאַט און פון דער געמיינדע איז אַריינגעקומען אַלעס, וואָס יעדער האָט אויסגעאַרבייט מעהר פון זיין געברויך: דער פעלד־אַרבייטער האָט אַהין אַריינגעשיקט אַלעס, וואָס איז געווען מעהר פון דעם געברויך, דאָס האָבען אויך געטאָן דער האַנט־אַרבייטער און דער פאַבריקאַנט. פון דאָרט האָט דער אַרבייטער בעקומען זיין ברויט און דער פעלד־אַרבייטער זיינע קליידער, שיך

שלעפטע עפידעמישע איראפעאישע קראנקהייטען, געענדיגט צו פערניכטען. עס איז ניט צו בעשרייבען די אלע גרויזאמקייטען און גוואלדטאטען, וואס די שפאניער און פארטוגעזען האבען געטאן צו די אינדיאנער פון צענטראל- און זיד-אמעריקא, און וואס די יאנקיס (ענגלענדער) האבען צו זיי געטאן אין נארד-אמעריקא. די אלע גרויסע מעלות פון דער איראפעאישער קולטור זיי- נען ניט אין שטאנד אפצואווישען דעם גרויסען שאנדפלעק, וואס די אירא- פעער האבען ארויפגעלעגט אויף דעם נאמען פון דער ארישער ראסע מיט דעם פערניכטען פון דער אינדיאנער ראסע. זעהר ריכטיג האט דער עסטרייי- כישער פאעט לענאו איבערגעגעבען די געפיהלען פון האס פון די אינדיאנער צו די ווייסע אין זייער לעצטען פערצווייפלונגס-קאמף:

פלוך צו די ווייסע! פלוך צו זייערע לעצטע שפורען!
פלוך צו'ד' וועללען, אויף וועלכע זיי זיינען געפאהרען!
פלוך צום ווינט, וועלכער האט זייערע שיפען געבראכט צו אונז!
פלוך צו יעדען שטיין, וואס האט זייערע שיפען ניט צושמעטערט!...
קיין זאך האט אונז די רויבער-באנדע ניט איבערגעלאזען,
נאר א ביטערען שרעקליכען האס אין אונזערע הערצער...
קומט, קינדער, קומט, לאמיר בעסער שטארבען!

אין דער צייט, וועו די שפאניער האבען געמאכט גלענצענדע עראבערונ- גען אין אמעריקא, האבען די פארטוגעזען פארטגעזעצט צו מאכען גרויס ער- פאלג אויף דעם אלטען וועג, וועלכען. זיי האבען שוין לאנג אנגעפאנגען. אין יאהר 1497 האט דער פארטוגעזישער קעניג עמאנועל געשיקט דעם בעריהמטען ים-פאהרער וואסקא דע גאמא מיט פיער שיפען אום ארומצופאהרען דעם זידליכען שפיץ פון אפריקא. וואסקא דע גאמא איז ווירקליך ארומגעשוואומען דעם זידליכען ברעג פון אפריקא און איז געקומען צו מאזאמביק און מעלינדא. אויף זיין רייזע האט ער געלטען שרעקליך פון שטורמווינטען, און מעהר פון די רעוואלוציאנען פון זיינע מאט ראזען. פון דארט האט ער פארטגעזעצט זיין רייזע איבער דעם אינדישען אקעאן און דעם 18טען מאי 1498 איז ער געקומען צום האפען פון קא- קוטא אין אינדיען. אזוי איז ענדליך געפונען געוואָרען דער וועג נאך אינדיען, וועלכען מען האט יאהרען-לאנג געזוכט. אבער דער הויפער וואונש פון די פארטוגעזען צו שליסען מיט אינדיען א האנדעלס-פערטראג איז ניט ערפילט געוואָרען. דערצו האבען פיעל געשאדט די אראבער, וועלכע זיינען געווען זעהר אייפערזיכטיג אויף די פארטוגעזען. די פארטוגעזען האבען זיך

דער שיקזאַל פון די בעזיגטע איז איבעראַל געווען אַ טרויעריגער. די דערפער מיט די הייזער זיינען פערברענט און פערוויסטעט געוואָרען. דערצו האָבען נאָך די שפּאַניער געצוואונגען די פּערואַנער אויפצוגעבען זייער אַלטע רעליגיאָן און אָננעהמען דאָס קריסטענטום. דאָס איז אויך געטאָן געוואָרען מיט דער הילף פון שווערד און פייער. אויך די פּאָקען־קראַנקהייט, וואָס די שפּאַניער האָבען אַריינגעבראַכט אין דאָס ניי־ענטדעקטע לאַנד, האָט פערניכ-טעט אַ גרויסען טייל פון דער בעפעלקערונג, און די וואָס זיינען איבערגעבלי-בען פון שווערד, פון פייער, פון קראַנקהייטען, זיינען געצוואונגען געוואָרען פון די בעזיגער צו שווערער אַרבייט. די אינדיאַנער זיינען אין אַלגעמיין ניט געווען געוועהנט צו שווערער אַרבייט, און די אייראָפּעער האָבען זיי געצוואונ-גען צו טאָן זייערע פעלד־אַרבייט, צו גראָבען זייערע גאָלד־ און זילבער־מינעס. די ווייסע האָבען ניט געוואוסט קיין גרענעץ צו זייער האָבזוכט. זיי האָבען געאַרבייטעט מיט די אינדיאַנער איבער זייערע קרעפטען, און דערפון זיינען זיי אין גרויסע מאַסען צושטאָרבען פאַר דער צייט. פיעלע פון די אינדיאַנער האָבען זיך גענומען דאָס לעבען, ווייל עס איז זיי געוואָרען איבערדריסיג און אונערטרעגליך, און דיזעס אַלעס האָט געפיהרט צום אונטערגאַנג פון דער קאָלירטער ראַסע. די דאָמיניקאַנער גייסטליכע האָבען זיך אַפילו געגעבען פיעל מיה אויפמערקזאַם צו מאַכען די אייראָפּעער אויף דאָס שרעקליכע אונ-רעכט, וואָס זיי טוען צו די אינדיאַנער, אָבער דער געלט־גייץ האָט איבערגע-וואויגען אַלע פּרינציפּען פון מאָראַל, און זיי האָבען פאָרטגעזעצט צו טאָן זיי-ערע אונרעכטען צו די אָרימע בעזיגטע. לאַס קאַסאַס, וועלכער איז געווען אַ גרויסער פערטיידיגער פון די אינדיאַנער (געשט. אין יאָהר 1506), אום זיי צו רעטען פון אונטערגאַנג, האָט געראַטען, דאָס מען זאָל בעסער גע-ברויכען צו שווערע אַרבייט די נעגערן, ווייל זיי זיינען שטאַרקער פון די שוואַכע אינדיאַנער. אָבער זיין עצה האָט נאָר געהאָלפען צו פערשקלאַפען די שוואַרצע ראַסע, און האָט גאָר ניט פערגרינגערט דעם שיקזאַל פון די אינדיאַנער.

די פּערואַנער און מעקסיקאַנער זיינען פערשקלאַפט געוואָרען אַלס לייב-אייגענע, און די איבריגע אינדיאַנער זיינען פעריאָגט געוואָרען אין די וועל-דער. אָבער די אייראָפּעער האָבען זיי דאָרט אויך ניט געלאָזען רוהען, און האָבען זיי דורך בלוט־הינט געיאָגט פון איין אָרט צום אַנדערען. אַזוי האָבען די אייראָפּעער ביסלאַכווייז אָפּגענומען פון זיי זייער לאַנד און זיי פערניכ-טעט. און וואָס דער שווערד און די בלוט־הינט האָבען נאָך איבערגעלאָזען, האָט די אייראָפּעאישע „קולטור", ד. ה. דער שנאַפּס, מיט דער הילף פון פער-

גרינדעט אין אָסט־אינדיען אַ שטאַטהאַלטערשאַפט, וועלכע האָט געמאַכט האַנדעלס־געזעצען, ווי די פּאָרטוגעזען האָבען געוואָלט און ווי עס איז פיר זיי געווען בעסער, און האָט געצוואונגען די אינדוסען זיי אָננעהמען זאָגאַר געגען זייער ווילען. די העכסטע מאַכט האָבען די פּאָרטוגעזען דערגרייכט אונטער דעם צווייטען פּאָרטוגעזישען וויצע־קעניג אין אינדיען אַלפאָנס אַלבוקערקע, וועלכער האָט מיט גרויס ענערגיע און קלוגהייט דורכ־געפיהרט זיין פּלאַן צו פערשאַפען די פּאָרטוגעזען די הערשאַפט איבער די ברעגען און ימים פון אינדיען. ער האָט ערוואָרבען דעם גאַנצען ברעג פון מאַלאַבאַר און האָט געמאַכט די שטאָדט גאָאַ פיר דעם מיטעלפּונקט פון דעם פּאָרטוגעזישען האַנדעל אין אָסט־אינדיען, ער האָט עראָבערט מאַ-

פערנאַנדאָ דע מאַגעלהאַן.

לאַקקאַ, האָט ענטדעקט די מאָלוקקען־אינזלען און האָט אַיינגענו־מען די קליינע אָבער זעהר וויכטיגע אינזעל אָרמוס. דיזע אינזעל איז פיר די פּאָרטוגעזען געווען זעהר וויכטיג, ווייל זי דינט אַלס אַיינגאַנג אין דעם פּערסישען ים־בוזים, און דערמיט האָט ער געזיכערט דעם גאַנצען האַנ־דעל פון איראַן, פון די לענדער פון דעם טיגרים און דעם אייפראַט (ד. ה. די לענדער, וואָס געפינען זיך אַרום די טייכען פּרת און חדקל) פיר די פּאָר־טוגעזען. מיט דעם האָט אַלפאָנס אַלבוקערקע געמאַכט דער פּאָרטוגעזישער רעגירונג אַ זעהר גרויסען נאָמען. די איינהיימישע פירסטען האָבען דעם וויצע־קעניג געשיקט געזאַנדטשאַפטען און פּרעזענטען אום צו צייגען איהם

באלד געמוזט צוריקקעהרען, ווייל מען האָט ארויסגעלאָזען א קול, דאָס זיי זיינען זעע־רויבער.

ווי נאָר עס איז אין פּאָרטוגאל בעקאַנט געוואָרען דער פּאַקט, דאָס וואסקאָ דע גאַמאַ האָט אויסגעפונען דעם לאַנג־געזוכטען וועג נאָך אינדיען, האָט דער קעניג באלד געשיקט א פלאָטע נאָך אינדיען און האָט געגעבען דעם אדמיראל פּעדראָ אלוואַרעז קאַבראל א בעפעהל, דאָס ער זאָל אויף יעדען פאַל זעהן שטעלען אין אינדיען א פּעסטען פוס. קאַבראל האָט זיך געגומען צו פיעל צו וועסט און דעריבער איז ער געקומען ניט אין אינדיען, נאָר ער האָט ענטדעקט בראזיליען, וועלכע ער האָט געגומען אין בעזיץ פיר פּאָרטוגאל. נאָכדעם איז ער אזועק צו אָסט־אינדיען, אָבער אויף'ן

וואסקאָ דע גאַמאַ.

וועג האָט ער אין א שטורם פערלאָרען אייניגע שיפען. ענדליך האָט ער דערגרייכט קאַלקוטא נאָר מיט 6 שיפען. דאָ האָבען די מאָהמעדאַנער געמאַכט געגען איהם אן אויפשטאַנד, און ער האָט געמוזט אוועק פון דער שטאָדט קאַלקוטא און איז געגאַנגען נאָך זיד. דאָרט האָט ער געשלאָסען האַנדעלס־טראַקטאַטען מיט די קעניגען פון קאָשין און קאַנאַנאָר, און האָט זיך אומגעקעהרט נאָך לִיסאַבאָן מיט א רייכער לאַדונג פון אינגבער און פעפער, ווי אויך אנדערע טייערע געווירצען.

פון דיזער צייט אָן זיינען געמאַכט געוואָרען אייניגע עקספעדיציאָנען נאָך אינדיען, און דער רעזולטאַט איז געווען, דאָס די פּאָרטוגעזען האָבען גע־

דער מאנשאפט האט זיך קוים גערעטעט אויף צוויי שיפען. אויפן פון די צוויי שיפען איז אריינגעפאלען אין די הענט פון די פארטוגעזען, וועלכע האבען זיך שוין לאנג בעזעצט אויף די מאלוקקען־אינזלען. דאס צווייטע שיף מיט 13 פערזאן איז ענדליך דעם 7טען סעפטעמבער 1522 געקומען אין שפא־

אמעריגא וועספוטשי.

ניען פון דער אסט־זייט בעלאדען מיט זעהר פיעלע רייכע און טייערע גע־ווירצען.

דאס איז געווען די ערסטע רייזע ארום דער וועלט. דיזע רייזע האט בעוויזען דער וועלט די ריכטיגע גרויס פון אונזער ערד, און האט אויך גע־ווייזען קלאר, דאס קאלומבוס האט ענטדעקט א נייעם וועלט־טייל, און ניט

זייער רעספעקט, און זיי האבען געזוכט מיטלען צו ערווערבען זיין פרייגד-שאפט. די בעזיצונגען פון די פארטוגעזען האבען זיך דערווייל פערבריי-טערט מעהר און מעהר. עס האט ניט לאנג גענומען און צו די פריהערדיגע בעזיצונגען זיינען צוגעקומען אדרען און די אינזעל דיאו. עס זיינען אויך געגרינדעט געווארען קאלאניעס אויף דער אינזעל ציילאן און אויף דעם ברעג פון קארמאנדעל, אויך אויף די סונדא-אינזלען, און ענדליך האט פאר-טוגאל געשלאסען האנדלס-פערבינדונגען מיט כינא און מיט יאפאן.

די ענטדעקונגען פון די שפאניער האבען געהאט א בעזונדערען אייג-פלום אויף די פארטוגעזען. אין יאהר 1519 האט פערדינאנד מא-געלהאן געמאכט די ערסטע פראבע נאך קאלומבוס'ן צו זוכען דעם וועג נאך דעם אינדישען אקעאן דורך די וועסט-זייט. דעם 12טען יאנואר 1520 איז ער געקומען מיט די שיפען, וואס די שפאנישע רעגירונג האט איהם אי-בערגעגעבען, צו דער מינדונג פון דעם טייך לא-פלאטא און האט ענדליך ענט-דעקט די ים-שטראס (ד. ה. דעם שטראם, וואס ציהט זיך דורך לאנד פון איין ים צום אנדערען). דיזע שטראס איז היינט בעוואוסט אונטער דעם נאמען פון דעם ענטדעקער „מאגעלהאן-שטראס". דורך דיזע שטראס איז ער אריין אין אינדישען אקעאן, און האט ווירקליך געפונען דעם וועג נאך אסט-אינדיען דורך די וועסט-זייט, וועלכען קאלומבוס האט געזוכט און האט ניט געפונען. וועז ער איז דורכגעפאהרען דיזע ים-שטראס און איז דורך איהר אריין אין דעם אונגעהייער גרויסען זידליכען אינדישען אקעאן איז זיין פרייד געווען גענוג מיט אנגסט און ליידען. 112 טעג האט געדויערט זיין רייזע, אין וועלכער ער האט גאליטען אלערליי שטורמווינטען, הונגער און אויפשטאנדען פון די מאטראזען, ביז ער איז ענדליך געקומען צו די לאד-רא-נען, וואו זיינע מענשען האבען זיך אפגעפרישט מיט די טייערע פרוכ-טען פון דיזע מערקווירדיגע אינזלען. נאכדעם איז ער געפאהרען ווייטער און האט ענטדעקט די פיליפפינען-אינזלען. דא האט ער גע-שלאסען א בונד מיט סעבו, א קעניג פון איינעם פון דיזע אינזלען, און האט איהם געהאלפען אין זיין שטרייט מיט דעם קעניג פון בענאכבאר-טער אינזעל מאטאן. אין דיזען שטרייט איז מאגעלהאן גע-פאלען. די מאנשאפט איז געבליבען אהן א פיהרער. דער גרעסטער טייל פון זיי איז אומגעקומען דורך די פאלשקייט פון דעם קעניג סעבו, וועלכען זיי האבען גע-האלפען אין דעם שטרייט מיט דעם קעניג פון אנדער אינזעל, און אין וועלכען שטרייט זייער פיהרער האט פערלארען זיין לעבען. דער רעסט פון

אייגענע געפיהלען האט זיך קיינער ניט געקימערט. דער איינצעלנער האט ניט געהאט קיין פרייהייט, ער האט ניט געטארט האבען קיין אייגענעם ווי-לען, איבערהויפט ווען זיין ווילען האט ניט געשטימט מיט דעם ווילען פון די עלטערן און פון דער משפחה.

אפילו דאס געריכט אין די אלטע צייטען און אין מיטלאלטער האט פאר זיך צום מעהרסטען ניט געהאט קיין איינצעלנע פערזאנען, א פערבער-כער מיט א קלענער, נאר א משפחה מיט א משפחה, א שבט מיט א שבט. האט איינער געטאן עפעס אן עווילה אן אנדערען פון אן אנדער פאמיליע, האט ניט דער קלענער געפאדערט בעפרידיגונג פיר זיך, נאר די משפחה האט דיזע געפאדערט פון יענער משפחה, ווייל פיר די טאטען פון יעדען אינדי ווידואום איז געווען פערענטוואָרטליך זיין גאנצע משפחה, און די בעלידי-גונג פון אן אינדיווידואום איז געווען א בעלידיגונג פיר די גאנצע משפחה.

כמעט דאס זעלבע איז צו בעמערקען אין דער קונסט פון מיטלאלטער. די מיטלאלטערליכע פארטרעטען, צום ביישפיל, זיינען ניט בילדער אינדי-ווידועל געשטאלטעט, נאר געמאכט לויט דעם צוזאמענרעדען זיך פון די קינסטלער. דערביבער זיינען כמעט אלע פארטרעטען פון מיטלאלטער עהנ-ליך אייגער צום אנדערען, זיי האבען אלע אין פאסאן. די פערזאנען אין די דיכטונגען בעשטעהען נאר פון צוויי גרופען: טרייע און ניט טרייע. גאנץ אנדערס איז עס געווארען אין אנפאנג פון דער נייער צייט. אנפאנגס אין איטאליען און נאכדעם אויך אין אנדערע לענדער האט יעדער פארטרעט גע-האט א שארפען אייגענעם כאראקטער, א פולע פערזענליכקייט. די זעלבע בע-וועגונג און שטרעבען איז אויך צו בעמערקען אויף אנדערע געביטען פון קונסט, איבערהויפט פון פאעזיע און ליטעראטור, ווי מיר וועלען עס זעהן שפעטער.

דעם גרונד דערפון איז צו זוכען אין דער גענלט=ווירטשאפט. דאס אייג-דרינגען פון דער גענלט=ווירטשאפט האט פערניכטעט אלע פאמיליען= און גענאסענשאפטס=באנדען. יעדע אינצעלנע פערזאן האט אנגעהויבען עקא-נאמיש צו שטעהן אויף אייגענע פיס, ניט זיין פערבונדען, אפהענגיג פון אנ-דערע פערזאנען. די גאנצע געזעלשאפט איז צופאלען אין אינציגע אטאמען. עס איז פערשוואונדען געווארען דער ריקהאלט פון דער פאמיליע. יעדער איינציגער האט געמוזט ענטוויקלען זיינע פערזענליכע פעהיגקייטען. קורץ, עס זיינען ארויף אויף די סצענע פון דער געשיכטע אינדיווידואליטעטען. עס האט אריינגעדרונגען א גאנץ נייע קולטור, וועלכע איז געווען א פאלשטענדי-גער געגענזאץ צו דער אלטער, דער פריהערדינער קולטור. עס איז ענטשטא-

ווי ער זעלבסט האָט געדענקט, דאָס ער האָט דערגרייכט אָסט־אינדיען. דער נייער וועלט־טייל, וואָס קאָלומבוס האָט ענטדעקט, האָט דורך א צופאל בעקומען דעם נאָמען „אמעריקא", ניט נאָך דעם נאָמען פון דעם ריכטיגען ענטדעקער קאָלומבוס. דער נאָמען „אמעריקא" קומט פון א געוויסען רייזענדען, א שפּאניישען בעאמטען, וועלכער האָט פערעפענטלעכט א קאַרטע מיט פיעלע ידיעות פון זיינע רייזען און ענטדעקונגען. א דייטשער געלעהרטער מיט'ן נאָמען וואַלדזעעמיללער האָט ארויסגעגעבען דיזע קאַרטע און די בעריכטען אין האָט דיזען נייעם וועלט־טייל א נאָמען געגעבען טעררא אמעריקא, נאָך דעם נאָמען פון דעם פערפאַסער פון דיזע בעריכטען, וועלכער האָט געהייסען אמעריגא וועספוטשי, און אזוי איז דיזער נאָמען פערבליבען. זאָגאר אין שפּאניען זעלבסט האָט מען די עהרע, וואָס האָט געהערט צו קאָלומבוס'ן, אפֿגענעבען צו אן אנדערען.

ב. די רענעסאנס.

(די וויעדער־אויפֿלעבונג פון קונסט און וויסענשאפֿטען.)

מיר זיינען געווען הנט פון קינדהייט אָן, ד. ה. פון דער צייט, וואָס מיר בעזוכען די שולע, צו בעטראכטען די מענשען פון אלע צייטען, זאָגאר אונטער פערשיידענע אומשטענדען, מיט די זעלבע גייסטיגע פעהיגקייטען און שטרעבונגען, מיט די זעלבע געדאנקען און אנזיכטען. אבער דיזע פארשטעלונג איז דורכאוים פאלש. אין אלטערטום און אין מיטעלאלטער האָט געהערשט א גאנץ אנדערע אידעע וועגען דעם מענשען, זיין עקסיסטענץ, זיינע פליכטען און זיינע רעכטען וויי אין דער נייער צייט. אין דער אלטער וועלט און אין מיטעלאלטער האָט דאָס אינדיווידואום, דער יחיד, געשפּילט זעהר א קליינע ראָלע. אלעס איז געווען בעטראכט פון דעם שטאַנדפונקט פון כלל, און וואו נאָר עס האָט זיך געהאַנדעלט וועגען טובת הכלל איז דער פרט בטל געוואָרען. דער פערזענליכער וויללען פון א מענשען האָט געמוזט אינגאָרירט ווערען, וועגען די פאמיליע, דער שבט אדער דאָס פאלק האָט געהאט עטוואָס דאגעגען. יעדער האָט געמוזט ווירקען און טאָן וואָס דער כלל האָט גענאָדערט. דער גייסט פון דער נייער צייט פאדערט פערזענליכע פרייהייט. אין די אלטע צייטען האָט דאָס קינד געמוזט פיינד האבען דעם שונא פון די עלטערן, און ליבען זייער פריינד. זיין געפיהל האָט מען ניט געפרעגט. דער זוהן האָט געמוזט נעהמען א פרוי, וועלכע איז געווען געפעלען זיינע עלטערן און וועלכע האָט געפאסט נאָך איהר אפֿשטאמונג צו זייער משפּחה, וועגען זיינע

וועז די קולטור צו ענדע פון מיטעלאלטער איז צוריקגעקומען צו דער מדרגה, אויף וועלכער זי איז געשטאנען צו ענדע פון אלטערטום, האבען די אוצרות פון דער אלטער קונסט און וויסענשאפט געקענט צוריק אויפלעבען, וועהרענד פריהער זיינען זיי געווען וויי א פרעמדער צווייג אין א ניט גינסטיגען באדען, אויף וועלכען זיי האבען ניט געקענט וואקסען און טראגען פרוכט.

מיר וועלען אנהייבען מיט דער רענעסאנס (וויעדער־אויפלעבונג) פון דער מאלעריי. דיזע קונסט האט זיך דאמאלס מיט איין מאל אויפגעהויבען אויף א זעהר הויכע שטופע, הגם זי האט זעהר וועניג געקענט בעאיינפלוסט וועהרען פון דעם אלטערטום, וויל עס זיינען פון יענער צייט פערבליבען זעהר וועניג שפורען פון געמעלדעם. די מאלער־קונסט האט זיך אין א קורצער צייט אויפגעהויבען אויף א וואונדערבאר הויכע שטופע מיט אן אונערוואר־טעטער פאלקאמענהייט. די מאלעריי האט אין דער ערסטער העלפט פון 16טען יאהרהונדערט שטארק געבליהט אין מערב־אייראפא. זי האט אויפ־געשטעלט פערשיידענע שולען. אין איטאליען האבען זיך אויסגעבילדעט פאלגענדע שולען: די פלארענטינישע, רוימישע, וועניעזישע, לאמבארדישע און באלאניעזישע, פון וועלכע יעדע האט געהאט איהרע טיפישע אויסצייכנונגען.

צוערסט האט די פלארענטינישע שולע געמאכט א נייעם וועג אין דיזער קונסט אונטער דעם שוץ פון דער בעווואוסטער רייכער און קונסט־ליבענדער פאמיליע פון די מעדיטשי. פלארענץ איז דאמאלס צוליב דעם אייגפלום פון דיזער נאבעלער פאמיליע געווען דער מיטעלפונקט פון גייסטיגע שטרע־בונגען. אין פלארענץ זיינען צו יענער צייט געווען אין דיזער קונסט מערק־ווירדיגע גייסטער: דער רוהיג ערנסטער און ערהאבענער מאסאטשיא, דער צארטער און טיף־רעליגיעזער דשיאוואנני דא פיע־סאלע, סעבאסטיאן דעל פיאמבא, אנדרעא דעל סארטא. אבער פיעל העכער פון דיזע אלע קינסטלער שטעהען: מיקעלאנדזשעלא בואנאראטטי און לעאנארדא דא ווינטשי, וועלכע וועהרען מיט רעכט בעטראכט אלס די הויפט־לעהרמייסטערס פון דער יעצטיגער גלענצענדער עפאכע פון דער איטאליעני־שער מאלעריי. דא ווינטשי איז מעהרסטענס געווען טעטיג אין מאילאנד (מילאנא) אין הויף פון פראנץ ספארצא און דעריבער רעכנען איהם אייניגע צו דער לאמבארדישער שולע.

מיקעלאנדזשעלא האט געלעבט פון 1475 ביז 1564. ער איז געווען א מייסטער אין אלע קונסטען. אנפאנגס האט ער געווירקט אין פלארענץ.

נען אן אינדיווידואליסטישע קולטור. עס האט אבער לאנג גענומען ביז די ביידע קולטורען, די אלטע און די נייע, זיינען געקומען צו א פערגלייך, ביז דער קאמף האט צווישען זיי אויפגעהערט. זעלבסטפערשטענדליך איז די מאסע פון פאלק געבליבען אונבעריהרט פון דעם אריינשטראמען פון די נייע אנזיכטען. דער בויער איז פון דער נייער געלט־ווירטשאפט געבליבען אונבעריהרט. ער האט נאך אלץ געארבייט בלויז פיר זיין געברויך. נאר אין די העכערע קרייזען פון דער געזעלשאפט האט זיך ענטוויקעלט דער גרעאנק פון אן אנדער פארמע פון געזעלשאפטליכען לעבען, א פארמע, אין וועלכער די אינדיווידועלע פרייהייט שטעהט אין פראגע.

איטאליען איז די ערסטע ארוים אין די נייע קולטור בעוועגונג. דאס האט דאמאלס געהיסען א רעוואלוציאן אויף דעם געביט פון מאראל. איטאליען האט נאך ניט פערגעסען איהר אמאליגע רוימישע הערליכקייט, און איז קיין מאל ניט געווען פערזונקען אין נאטור־ווירטשאפט. דא האט נאך אימער די געלט־ווירטשאפטליכע ארדנונג געהאט דאס איבערגעווויכט. און וועז איטאליען איז דורך די קרייץ־צוגען געקומען אין בעריהרונג מיט די אזיאטישע קולטורען און מיט'ן האנדעל, זיינען די לעצטע פעאדאל־צושטענדען פערשוואונדען. דאמאלס איז אויך געווארען שוואך דער בונד פון דעם כלל און דאס פאלק איז צופאלען אויף אייגצעלנע, אויף אינדיווידואן. אנשטאט די פעאדאל־העררען זיינען ארויף אויף די ביהנע די בירגער און האבען גיך אנגעפאנגען צו בליהען אין זייערע שטעדט דורך אינדוסטריע און אן אויסגע־ברייטעטען האנדעל. און אזוי זיינען בעשאפען געווארען די פארבערייטונגען פיר א נייע גייסטיגע קולטור.

פון דיזער בעוועגונג, וועלכע האט זיך באלד פערשפרייט כמעט אין אלע איראפעאישע לענדער, זיינען ארויסגעוואקסען די גרויסע שטרעמונגען פון דער רענעסאנס און דעם הומאניזם. די גייסטער פון דער נייער צייט האבען זיך צוריק אנגענומען מיט מאכט אן דאס אלטערטום; זיי האבען זיך א קעהר געטאן צו דער פריאדע פון דער אלטער מענשהייט, אין וועלכער דאס אינדיווידיאום האט געשפילט די הויפט־ראלע און איז געווען אויסגע־דריקט אין קונסט און וויסענשאפט. ניט דאס אויסגעפונען פון נייע מאנו־סקריפטען, ניט די אויסגראבונג פון מאנומענטען און בויווערק פון דער אל־טער וועלט האט ארויסגערופען די רענעסאנס, ד. ה. די וויעדערגעבורט פון קונסט און וויסענשאפט, נאר פערקעהרט, די אינדיווידואליסטישע קולטור־־שטרעמונג האט ארויסגערופען די וויעדערגעבורט פון דער אנטיקער קונסט, דאס זאמלען פון אלטע שריפטען, דאס ענטדעקען פון אלטע מאנומענטען.

מיקעלאַנדזשעלאָ האָט געהאַט זעהר פיעל נאָכאָהמער אין פלאָרענץ און אין רוים. זיי האָבען אָבער קיינער ניט דערגרייכט די גרויסאַרטיגע אידעען פון זייער לעהרער. אין זייערע ארבייטען איז צו בעמערקען א גוואַלדיגען ווידערשפרוך צווישען דער פאָרמע און דעם אינהאַלט. דער וויכטיגסטער

סטאַטוע פון משה'ן. פון מיקעלאַנדזשעלאָ.

פון זיינע שילער איז אָהן צווייפעל סעבאַסטיאַנאָ דעל פיאָמבאָ. אין זיין צייכנען איז בולט דער איינפלוס פון זיין לעהרער מיקעלאַנדזשעלאָ, אָבער אין די פארבען זעהט זיך קלאָר און דייטליך ארוים דער איינפלוס פון דער וועניציאַנער שולע.

נאָכדעם איז ער אַוועק נאָך רוים, וואו ער האָט געמאַכט זיינע וויכטיגסטע ארבייטען. צו דיזע ארבייטען געהערן: די געשיכטע פון דער וועלט־בע־שאפונג און דאָס אינגסטע געריכט (לעצטער יום הדין), וועלכעס איז געשא־פען גלוואַרען אונטער דעם גייסט פון דאַנטע אין זיין „גטלִיכע קאָמעדיע". די הויכקייט און ווירדע פון דיזע בילדער טרעפען איבער אלעס אין דער וועלט אויף דיזען געביט. דער פעהלער פון צארטהייט און לִיבלִיכקייט ווערט וועניג בעמערקט צוליב דער גרויסקייט און ווירדע. מיקעלאַנדזשעלאָ האָט

מיקעלאַנדזשעלאָ בואָנאַראָטטי.

אלע מייסטערס אין זיין צייט געשטעלט אין שאָטען. הויפטזעכלִיך אָבער האָט ער זיך געווידמעט צו דער סקולפטור, און ער האָט זיך דערין ערוואָרבען דעם גרעסטען נאָמען. אין זיינע סקולפטור־ארבייטען האָט ער בעוויזען גרויס טאלענט און גרויסע קענטניסען אין דער אנאטאָמיע. אויך האָט ער זיך אין זיינע ארבייטען בעוויזען אלס דיכטער. דיזעס האָט ער פיעל צו פערדאַנקען דעם איינפלוס פון זיין גייסטרייכער פרייַנדין ווִיטטאָריא קאָלאָננא.

גאַנץ פלאָרענץ. דער זיגער אין דיזען וועט־קאַמף איז אַרויס מיקעלאַנדזשע-לאָ. פון לעאָנאַרדאָ'ן האָבען מיר נאָר אַ בילד פון אַ גרופּע רייטער, וועלכע שטרייטען אום אַיינצונעהמען אַ געוויסען טורם. דער שטרייט ווערט דאָ פאָרגעשטעלט זעהר לעבעדיג. אויך פון מיקעלאַנדזשעלאָ'ס געמעלדע פון דיזען אינהאַלט האָבען מיר יעצט ניט קיין אָריגינאַל, נאָר אייניגע קאָפּיעס, וועלכע צייגען קלאָר, וואָרום ער האָט דעם זיג ערהאַלטען. העכסט בעדיי-טענד איז געווען לעאָנאַרדאָ דאַ ווינטשי אין פּאָרטרעט־אַרבייט און דעם גרעסטען רוהם האָט ער זיך ערוואָרבען דורך זיין פּאָרטרעט פון מאָנאַ ליסאַ.

לעאָנאַרדאָ דאַ ווינטשי.

אַ גרויסען אַיינפלוס האָט די פלאָרענטינישע שולע געהאַט אויף אויף דער אויסבילדונג פון ראַפאַעל סאַנציאָ פון אורבינאָ. דורך איהם איז די רוימישע שולע געקומען צו דער גרעסטער פאָלקאָמענהייט. ראַ-פאַעל איז געבאָרען געוואָרען אין אורבינאָ אין יאָהר 1483. אין יאָהר 1508 האָט איהם יוליוס דער 2טער, וועלכער האָט זעהר ליב געהאַט קונסט, גערו-פען נאָך רוים. דאָ זיינען געשאַפען געוואָרען ראַפאַעל'ס מייסטערווערק, וועלכע האָבען איהם פערשאַפט אַ נאָמען אַלס דער גרעסטער מאַלער איז דער וועלט פון אַלע צייטען. זיינע צייכנונגען האָבען איבערגעשטיגען אַלע אַנדערע אַרבייטען פון די גרעסטע קינסטלער מיט זייער שטרענגקייט, עדעל-קייט פון צייכנונג, טיפקייט און צאַרטקייט פון געפיהל און מיט זייער גרויס-

לעאָנאַרדאָ דאַ ווינטשי. איז געבאָרען געוואָרען אין פלאָ-רענץ אין יאָהר 1452 און איז געשטאָרבען אין יאָהר 1519 אין פראַנקרייך, וואו ער האָט זיך מעהרסטענס אויפגעהאַלטען אין קעניגליכען הויף. ער גע-הערט צו די גרעסטע זשעניען פון אַלע צייטען און צו די פיעלזייטיגסטע מענער פון דער נייער צייט. דער הערצאָג פון מאַילאַנד האָט איהם אַיינגע-לאַדען צו זיך אַלס מוזיקער און אימפּראָוויזירטער דיכטער (ד. ה. איינער וואָס קען פערפאַסען שירים ניט פאָרצוברייטען זיך). ער איז דאָרט געוואָ-רען בוי־מייסטער פון וואַסערלייטונגען און פעסטונגען און האָט זיך אויסגע-צייכענט אין אַרכיטעקטור און מעכאַניק. ער האָט אויך פיעל געטאָן פיר די וויסענשאַפט. ער איז געווען אַ טיכטיגער קענער פון מאַטעמאַטיקע און פיזיק און האָט אין דיזער לעצטער וויסענשאַפט געשריבען גוטע ביכער, ער האָט אויך געמאַכט זעהר פיעלע כעמישע עקספּערימענטען. עס איז קיין וואונדער ניט, וואָס די צאָהל פון זיינע קונסט־אַרבייטען און מאַלערייען איז אַזוי קליין, ווייל ער איז געווען צו פיעל בעשעפטיגט מיט אַנדערע זאַ-כען, וועלכע האָבען איהם אויך ניט וועניג אינטערעסירט. ליידער איז פון דעם ביסעל, וואָס ער האָט געשאַפען אין דיזער קונסט, אַ היבשער טייל פער-ניכטעט געוואָרען.

דאָס ערסטע מייסטער־ווערק פון לעאָנאַרדאַ דאַ ווינטשי איז זיין בע-ריהמטעס אַבענדמאַהל. דיזע ווערק איז איינס פון די וויכטיגסטע ווערק אויף דעם פעלד פון דער מאַלער־קונסט. דער אָריגינאַל איז געמאַכט געוואָרען אויף אַ וואַנט פון דער מאַריאַ דעללאַ גראַציאַ קירכע אין מאַילאַנד. אָבער די אַרבייט איז פערדאָרבען געוואָרען פון פייכטקייט און דערצו האָבען עס אייניגע פאַרטאַטשעס ערטערווייז פערריכט און האָבען עס פערדאָרבען, אַזוי דאָס עס איז פון איהר גרויס און געניאַליטעט כמעט גאָר ניט פערבלי-בען. צום גליק בעזיצען מיר נאָך איין קופּערשטיך און צייכנונגען פון דיזער געמעלדע, וועלכע צייגען אונז די גרויסקייט פון זיין שעפערישען גייסט. אויף דיזען בילד זיינען פעראייניגט אין דער בעסטער האַרמאָניע: ליידענ-שאַפט, רוה, פיינסטע כאַראַקטעריסטיק אין די געזיכטער, אין די הענט און אין אַלע בעוועגונגען. דאָס צווייטע מייסטער־ווערק פון לעאָנאַרדאָ דאַ ווינטשי איז דאָס בילד, וועלכעס שטעלט פאָר די שלאַכט ביי אנגהיאַראַ. דיזעס בילד איז געמאַכט געוואָרען אויף די בעשטעלונג פון דער סיניאָריאַ (אַדעל) פון פלאָרענץ, וועלכע האָט אין דער זעלבער צייט געגעבען דיזע בע-שטעלונג אויך צו מיקעלאַנדזשעלאָ. דער וועט־קאַמף צווישען דיזע צוויי גרויסע קינסטלער אויסצופיהרען דיזע אַרבייט וואָס בעסער האָט אויפגערעגט

קאַנאַ", די „אַנבעטונג פון די קעניגען" א. אז. וו. נאָך איהם איז די וועג-נעציאַנישע שולע געזונקען אין די גרעסטע אוננאַטירלעכקייט.

די לאָמבאַרדישע שולע האָט געהאַט אלס איהר הויפּט דעם גרויסען זשעניע קאַרדזשיאָ (1494—1534). קאַרדזשיאָ'ס גרויסקייט איז בעשטאַנען אין דער פּעהיגקייט ארויסצובריינגען אין דער קונסט א וואונ-דערבאַר שענע בעלעכטונג געמישט פון דונקעל און העל. נאָר די אַלעגע-דער האָבען זיך מיט זייער „העל-דונקעל" פּערגלייכען מיט קאַרדזשיאָ'ן. די „הייליגע פאַמיליע" איז געווען דער לעבלינגס-געגענשטאַנד פון זיינע אר-בייטען. דאָס איז קלאָר און דייטליך צו זעהן אין זיין געמעלדע די „הייליגע

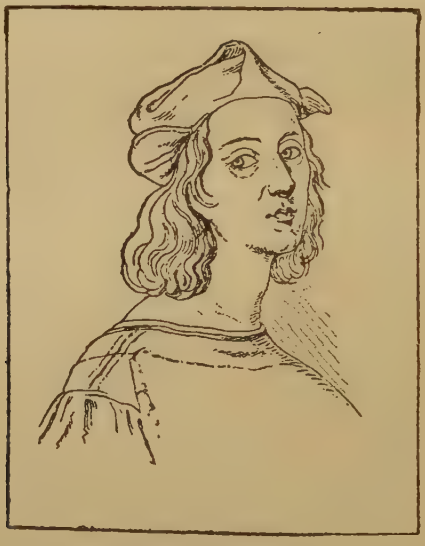

ראפאעל סאַנציאָ.

נאַכט". קאַרדזשיאָ האָט אָבער נאָך זעהר וואונדערבארע מיטהאַלאָגישע סצענעס.

אין 17טען יאָהרהונדערט איז די מאַלער-קונסט געגאַנגען שטאַרק צוריק. זי איז געגאַנגען האַנט אין האַנט מיט דער פרייהייט און דעם מאַטעריעלען צושטאַנד, וועלכע זיינען אין יענער צייט אויך שטאַרק געזונקען. אייניגע שולען האָבען אפילו געזוכט איבער-א-ניים צו ברייגען דיזע קונסט צו איהר הויכער שטופע, אויף וועלכער זי איז פריהער געשטאַנען. איבערהויפּט האָ-בען דערצו געשטרעבט די קינסטלער פון דער שולע פון באַלאָניא אין אויבער-איטאַליען, אָבער עס איז זיי ניט גלונגען. דעם גרעסטען רוהם האָט דער-

קייט און איינפאַכקייט. אָבער אונשטערבליך האָט געמאַכט זיינע ווערק די בעגייסטערונג און דער אידעאַליזם, וואָס שיינען אַרויס פון זיינע בילדער.

ראַפאַעל האָט ערהאַלטען די אויפגאַבע צו בעמאָלען די ווענט און די דעקען (באַלקענס) פון דעם פּאַפּסט'ס שענסטע צימערן. ריינע שענהייט און ענטציקענדע האַרמאָניע זיינען בולט אין יעדען שטריך פון דיזער קונסט־אַרבייט. צווישען דיזע געמעלדען געפינט זיך אַ גרויסע מענגע פון מאַדאָנאַס און הייליגע בילדער פון אַלע לענדער. די בעריהמטעסטע איז די „סיקסטינישע מאַדאָנאַ", וועלכע געפינט זיך היינט אין דער דרעזדענער גאַלערעע, און „די הייליגע פאַמיליע אין מאַדריד", וועלכע איז בעקאַנט אונטער דעם נאָמען „די פּערל". ער האָט אויך געפּרובט מאַכען געמעלדען פון דער גריכישער געטער־וועלט, און אויך דאָ האָט ער געהאַט אַ גרויסען ערפאָלג.

ליידער איז דער קינסטלער געשטאָרבען אין יאָהר 1520, גראַדע דאַן, ווען זיין זשעניע האָט זיך אָנגעהויבען מעהר צו ענטוויקלען. זיינע צייט־גענאָסען האָבען איהם טיף בעדויערט. ער האָט אַפילו געלאָזען פיעלע שילער, אָבער זעהר וועניגע פון זיי האָבען זאָגאַר געהאַט אַ קליינע אידעע פון זיין גרויסען גייסט. נאָר איינער פון זיי, דזשיוליאָ ראָמאַנאָ, פערדינט דעם נאָמען קינסטלער.

די ווענעציאַנישע שולע האָט זיך בעזונדערס אויסגעצייכענט מיט דער קונסט פון צופּאַסען די ריכטיגע פאַרבען. דער גרעסטער קינסטלער צווישען זיי אין דיזער זאַך איז געווען טיציאַנאָ וועטשעלליאָ. ער איז געבאָרען געוואָרען אין יאָהר 1477 און איז געשטאָרבען אין יאָהר 1576. אין זיין לאַנגען לעבען האָט ער געשאַפען פיעלע ווערק, פון וועלכע די וויכטיגסטע זיינען: דער „צינז־גראָשען" אין דרעזדענער גאַלערעע, די „גראַבלעגונג" אין לואוור פון פּאַריז און די „הימעלפאַהרט מאַריאָ" אין דער ווענעציאַנער אַקאַדעמיע. די פאַרבען אין דיזע אַלע בילדער זיינען אַזוי ווייט עכט און איבערראַשענד, דאָס עד היום איז נאָך קיינעם ניט געלונגען צו פּראָדוצירען עטוואָס עהנליכעס.

טיציאַנאָ האָט געהאַט זעהר פיעלע תלמידים. מאָרעטטאָ (1500—1547) בעזיצט וועניגער פייער און גלאַנץ אין די פאַרבען, אָבער זיינע קאָמפּאָזיציאָנען זיינען זעהר געלונגען. טינטאָרעטטאָ (1512—1594) איז אין צייכנונג לעבעדיגער, אָבער צו פיעל געקינסטעלט. דער טאַלענטפולער קינסטלער פּאַאָלאָ וועראָנעסע (1528—1588) האָט בעהאַנדעלט צום ליבסטען געגענשטענדען, וועלכע האָבען איהם געגעבען אַ געלעגענהייט צו ענטוויקלען אַ גרויסע פאַרבען־פּראַכט, ווי צום ביישפּיל די „האָכצייט אין

האָלענדער געלערנט פון דער וועגעציאנער שולע. אָבער די האָלענדער האָבען זי געבראכט צו אזא הויכער שטופע, אויף וועלכער זי איז קיינמאָל אין ערגעץ ניט געשטאנען. אזוי האָבען די האָלענדער געארבייט צו ענטוויקלען מעהר און מעהר די לאנדשאפט־מאלעריי, וועהרענד די בראבאנטער האָבען געארבייט אין אן אנדער ריכטונג — צו בעארבייטען דעם קירכליכען און רעליגיעזען סטיל.

די בראבאנטער שולע איז געגרינדעט געוואָרען דורך פעטער פאול רובענס (1577—1640). דיזער איז געווען ניט נאר איינער פון די פרוכטבארסטע מאלער, נאר ער איז געווען דער ערסטער מיט זיין קאמפאזיציאנס־קראפט. ער איז געווען הויך און פיעלזייטיג בעגאבט און הויך געבילדעט. ער האָט זיין הויפט־קינסטלערישע ארבייט געמאכט אין איטאליען. זיינע בילדער זיינען פול מיט פייערדיגער לעבעדיגקייט און צייכנען זיך אוים מיט גרויסער טרייהייט. נאר אייניגע, וועלכע זיינען געמאכט געוואָרען אויף בעשטעלונג, זיינען קאלט, עם פעהלט זיי דאָס פייער פון לעבען. דעם געוואלדיגסטען אייגדרוק מאכען יענע בילדער, אין וועלכע דער גייסט פון דעם קינסטלער האָט זיך געקענט פריי ענטוויקלען, דאָס זיינען לאנדשאפטען, פאָרטרעטען און קינדער־גרופען. זעהר עדעל זיינען אָפט אייניגע פון זיינע געשיכטליכע פאָרשטעלונגען, ווי דאָס „אורטייל פון פאריס", דאָס „וואונדער פון דער קופערנער שלאנג" און אייניגיע אנדערע.

דער וויכטיגסטער פון זיינע שילער איז געווען אנטאָן וואן דייק (1599—1641). זיינע טרויעריגע סצענעס צייכנען זיך אוים מיט גרויס חן, זיין פאָרטרעט־ארבייט שטייגט איבער זאָגאר די וועגעציאנישע ארבייט אין דיזען צוויג.

די האָלענדישע מאלערי האָט אָפגעווייכט פון דער בראבאנטער אין דעם, וואָס זי האָט געשטרעבט נאכצומאכען די נאטור פאָלקאָמען ריכטיג, אָהן פערפוצונג, אויף'ן וועגעציאנישען שטייגער. בעזונדערס וואָרפען זיך אין די אויגען די פייעג בעלויכטונג און פאַרב. דער בעדייטענדסטער קינסטלער אין דיזער ריכטונג איז געווען רעמבראנדט פון רייז (1606—1669). אין דער ערסטער צייט פון זיין קאריערע האָבען זיינע ווערק ניט גענאט קיין גרויסען ווערט, אָבער שפעטער האָבען זיי זיך אויסגעצייכענט מיט זייערע ליכט־עפעקטען. זיינע בילדער, וועלכע זיינען פאָרגעשטעלט אין העל־דונקעלען דעמער־ליכט, צייגען ארויס אן אומעטיגע אָבער זעהר טיפע געמיט־שטימונג. די אויספאכונג פון דער נאטור איז זעהר געטרייי צו דער

גרייבט די שולע, וועלכע איז געווען געגרינדעט פון דרעי מיטגלידער פון דער פאמיליע קאראטשי. פון זייערע שילער איז בעזונדערס צו דערמאָהנען גווידאָ רעני (1575—1642). דיזער טאלענטפולער קינסטלער איז דער שעפער פון דער „מאדאננא דעלא סעדיא". געגען דיזע מאלער זיינען געשטאנען די נאטוראליסטען, וועלכע האבען געגעבען א פארצוג דעם שטודיום פון דער נאטור. צווישען זיי ווערט גערעכענט קאראוואדזשי, אין וועמעם בילדער עם הערשען די ליידענשאפטען מיט זייער קאכענים, אין דער נעאפאליטאנער סאלוואטאר ראזא (1615—1673). דיזער האט זיך אינערהויפט בעשעפטיגט מיט דער פינסטערער זייט פון לעבען. שוין אין דער צייט פון דעם לעבען פון דיזע קינסטלער זיינען אויסגעארבייט גוואָרען אייניגע בעשטימטע ריכטונגען און די קונסט איז איינגעטיילט גוואָרען אין פערשיידענע צווייגען.

די האלענדישע מאלערי האט זיך ענטוויקעלט ניט וועניגער פון דער איטאליענישער. שוין אין אנפאנג פון 15טען יאהרהונדערט האט די האלענדישע שולע זהר רייך געבליהט. פון יענער צייט שטאמען די ברידער וואן עיק הובערט (1366—1426) און יאהאן (1386—1440), וועלכע האבען געשאפען דאס בעריהמטע אלטאר־בילד די „פערעה־רונג פון דעם לאם (שעפס)". דאס וועלק צייגט גרויס טאלענט צום פער־פאסען, טיפעם דענקען, א געפיהל פון שענהייט אין צייכנען און פרייהייט אין צופאסען קאלירען. אן אונגעהייערען איינפלום אויף די גאנצע ענטוויק־לונג פון מאלער־קונסט האט הובערט געהאט דורך די ערפינדונג פון אויל־מאלעריי און אנדערע טעכנישע מיטלען, וועלכע האבען ארויסגעטריבען פון געברויך אנדערע מאלער־טעכניק. דורך די אויל־מאלעריי איז גוואָרען מעג־ליך ארויסצוגעבען ריכטיג די פארבענפראכט פון דער נאטור. דיזע ערפין־דונג אין מאלעריי האבען מיר צו פערדאנקען נאר די האלענדער.

פון די נאכפאלגער פון וואן עיק זיינען גווען די וויכטיגסטע: רא גער פון ווידען (1400—1464) און האנס מעמלינג (געשט. 1495). די בעריהמטעסטע ארבייט פון דיזען (מעמלינג) איז דער רעליק־ווין־קאסטען מיט די מיניאטור־בילדער ארויסגענומען פון דער מארטירער־זאגע פון דעם הייליגען אורזולא. דיזע וויכטיגע ארבייט גפינט זיך אין דעם יאהאנעס־קלויסטער פון בריגגע. אין יענער צייט האט זיך שוין ענט־וויקעלט דער גשמאק פון לאנדשאפטס־מאלעריי, און די פיגורען זיינען גו־וואָרען א ביי־זאך. דיזען סאָרט ארבייט, ווי עס ווייזט אוים, האבען די

אלע אנדערע דייטשע קינסטלער מיט דער גרויסקייט פון זיין אויפפאסונג, מיט דער שענהייט פון דער פארמע און הארמאנישען קאלאריט. זיינע פיעלייהריגע רייזען האבען פיעל בערייכערט זיין טאלענט. ער האט פון די איטאליענער און די האלענדער איבערגענומען דאס בעסטע, וואס זיי האבען געהאט אין דער קונסט. צו זיינע בעסטע שאפונגען געהערען: די מאדאננא, וועלכע ער האט פערפערטיגט אויף די בעשטעלונג פון דעם בירגערמייסטער מייער פון באזעל, פארטרעטען און איבערהויפט דער טויטען־טאנץ. דאס

רעמבראנדט. ווי ער אליין האט זיך געצייכענט.

לעצטע ווערק, א רייהע פון האלצשניטען פון יאהר 1538, צייכענט זיך אויס מיט ייבע גראנקען און טיפען געפיהל, און בעזונדערס מיט א פאלקאמענער קינסטליכער פארמע.

נאך האלבין'ען איז אין דייטשלאנד בעריהמט געווארען אלס קינסטלער אין דער מאלערייי אלברעכט דירער פון נירנבערג. ער איז נאך מעהר פאפולער און בעוואוסט אלס ארטיסט איידער האלביין. דירער איז געבארען געווארען אין יאהר 1471. וועו ער איז געווארען אלט 15 יאהר

וואהרהייט און דערביי זהר פּאַעטיש. זיין הויפּט־שטאַרקקייט איז אָבער אין פּאַרטרעט־ארבייט. אויף דיזען געביט איז ער א זשעניע.

נאָך רעמבראַנדט'ן האָט זיך אין האָלאַנד ענטוויקעלט א שולע, וועלכע האָט געזוכט פּאַרצושטעלען די קאָמישע זייט פון געוועהנליכען לעבען. אין דיזען סאַרט מאָלערי האָט זיך אויסגעצייכענט דאָוויד טענירס (1610—1694), אדריאַן פון אָסטאדע (1610—1685) און אנדערע. דער קינסטלער י. וואַן גאָיען (1596—1659) האָט זיך אויסגעצייכענט אין לאַנדשאַפט, וועלכע ער האָט ענטוויקעלט ביז צו א הויכער שטופע פון טרייהייט צו דער נאַטור, און יאקאָב פון רואיס־דאעל (געשט. 1685), וועלכער האָט אין דער זעלבער צייט געלעגט אויך גרויס געווויכט אויף די פּאַעטישע שטימונג. וויטער האָבען זיך אויסגעצייכענט אלאַרד פון עווערדינגען, א. וואַן דער וועלדע, דער בעדייטענדסטער האָלענדישער טיער־מאָלער פּאול פּאָטטער, דער מאָלער פון פערד און שלאַכטען פ. וואָווערמאַן פון האַרלעם און הויזום, א מייסטער אין שטיל לעבען.

אין דייטשלאַנד האָט זיך די מאָלעריי ענטוויקעלט פיעל שוואכער. דאָ האָט זיך מעהר פון אלעם ענטוויקעלט די קונסט פון ארבייט אין האָלצשניט און שטאָהלשטיך. דיזער סאַרט קונסט־ארבייט איז מעהר געאייגענט צו ענטוויקלען געניע אויפמערקזאַמקייט אויף קלייניגקייטען און שטערט די אויפפאַסונג פון גרויסארטיגע און בריייטע אידעען. די בעסטע בעהאַנדלונג פון קלייניגקייטען און איינצעלהייטען קען ניט ערזעצען דעם מאַנגעל פון אלגעמיינער אויפפאַסונג. דערצו קומט נאָך צו דער אומשטאַנד, דאָס די נאַנצע דייטשע קונסט האָט עפּעס א בעזונדערע פּאַרליבע פּאַרצושטעלען מארטירער־סצענעס, און דיזע סצענעס זיינען פון די קינסטלער אזוי בעהאַנדעלט געוואָרען, דאָס עס האָט זיי ניט אָפּגעשראָקען דאָס ערגסטע און שענדליכסטע. אן אייגענטימליכער פּראָדוקט פון דער דייטשער קונסט זיינען די טויטען־טענץ, וועלכע, זוי עס וווייזט אוים, האָבען אונטער א סימבאָלישען שלייער געהאַט דעם צוועק די נאַטירליכע גלייכהייט פון אלע מענשען. אָבער אין 15טען און 16טען יאָהרהונדערט האָט די דייטשע מאָלער־קונסט געמאַכט גרויסע און בעדייטענדע פּאַרטשריטען און האָט אויף דיזען געביט גלייסטעט פיעל וויכטיגעס.

א צירונג פיר די דייטשע שולע איז געווען האנס האָלביין (1465—1543). קיין מאָלער האָט זיך ניט געמאַכט אזוי פריי פון די פעהלערן פון דער דייטשער שולע וויי ער. דיזער קינסטלער האָט איבערטראָפען

אין יענער צייט גרויסען פּאָרטשריט. די קונסט האָט זיך דאָרט אויסגעצייכענט מיט עדעלער נאַטוראַליסטישער אויפפאַסונג פון דער נאַטור, מיט אַ קראַפטפולען און וואונדערפולען קאָלאָריט. איבערהויפּט האָבען זיך די שפּאַנישע ווערק אויסגעצייכענט מיט זייערע ווירקונגספולע עפעקטען און העל־דונקעלע פאַרבען. די בעגייסטערונג איז איבעראַל אַ שווערמערישע. די בעריהמטעסטע מאַלער־שולע איז געווען אין סעוויללאַ, וועלכע האָט געבליהט אין מיטען פון 17טען יאָהרהונדערט. פון דיזער שולע זיינען אַרויס די קינסטלער פראַנציסקאָ צורבאַראַן און דיעגאָ וועלאַסקעץ (1599—1660). דיזער לעצטער האָט ערוואָרבען גרויס עהרע אין דעם קעניגליכען הויף פון מאַדריד, ווען ער איז נאָך געווען זעהר יונג. ער האָט זיך איבערהויפּט אויסגעצייכענט אין פּאָרטרעט־אַרבייט. זיין אַיינפלוס איז געווען זעהר גרויס אין דער שולע פון מאַדריד, וועלכע איז פון יענער צייט אָן געוואָרען בעריהמט.

אָבער דער גרעסטער פון אַלע שפּאַנישע מאַלער איז געווען באַרטאָלאָמע עסטעבאַן מוריללאָ פון סעוויללאַ (1618—1681). פון זיין לעבען איז נאָר וועניג בעקאַנט. זיין ערסטער לעהרער איז געווען קאַסטיללאָ. אין יאָהר 1643 איז ער געקומען אין מאַדריד. דאָרט האָט איהם זיין לאַנדסמאַן דיעגאָ וועלאַסקעץ געגעבען די מעגליכקייט צו קאָפּירען די בעסטע מוסטערן אין דער קעניגליכער זאַמלונג. זיין גלענצענדסטע עפּאָכע איז געווען פון יאָהר 1670 ביז 1680. אין יאָהר 1674 האָט ער גענדיגט זיינע 8 גרויסע בילדער, וועלכע שטעלען פאָר די באַרמהערציגקייט. דיזע בילדער צייכנען זיך אויס מיט זייער קאָלאָריט, אויסדרוק פון די געזיכטער, קאָמפּאָזיציאָן און פּערספּעקטיווע. פיר די קירכע לאָס ווענעראַבלעס האָט ער געמאָלט אַ בילד פון הייליגען פּעטרוס, און פיר דעם האָספּיטאָל האָט ער געמאַכט אַ בילד פון דער הייליגער יונגפרוי מיט'ן קינד, ווי זי טיילט ברויט צו פרעמדע פּריסטער. אין דער קאַפּוצינער קירכע פון קאַדיץ האָט ער אָנגעפאַנגען צו מאַכען אַ בילד פיר דעם אַלטאַר, ער איז אָבער אין מיטען דער אַרבייט אַראָפּגעפאַלען פון דעם געשטעל, און דערפון איז ער געשטאָרבען.

אין די בעסטע געמעלדען פון מוריללאָ זיינען די געגענזעצען פון ליכט און שאָטען פערשמאָלצען אין איין האַרמאָניע, און דאָס גיט זיינע בילדער אַ בעזונדערען רייץ. די מאַדאָננאַס זיינען שען און ליבענסווירדיג, און טראָגען ניט דעם שטעמפּעל פון איבערערדישעס. אין זיינע עמפּפענגנים־בילדער (פון מאַריע'ס הייליגער שוואַנגערשאַפט) ליגט דער אויסדרוק פון הייליגער בענקשאַפט. די בעסטע שעפונגען פון דיזען שפּאַנישען מייסטער געפינען

איז ער אַנגעקומען אַלס לעהרלינג צו א בעוואוסטען און זעהר פעהיגען מא-לער און האַלצשניצער, וועלכער האָט אַבער ליידער בעטריבען די קונסט אַלס האַנטווערק. דירער האָט פאַרטגעזעצט צו ארבייטען אין דיזער ריכטונג, וויל ער האָט געהאט די מעגליכקייט און דעם צופאַל אויסצובעסערן אַלע פעהלערן, וועלכע ער האָט איבערגענומען פון זיין לעהרער. ער איז אַבער פון דער נאטור געווען בעגאבט מיט א גרויסען טאַלענט און מיט א שארפען בליק און זיכערהייט אין צייכנען. אַלע זיינע בילדער זיינען אויסדרוקספול, שארף און געניו געצייכענט, אַבער אויך הארט, טרוקען און ניט האַרמאָניש. נאָר איין בילד מאַכט א גלענצענדע אויסנאהמע, די „פיער עוואַנגעליסטען", וועלכע נירנבערג האָט בעקומען אַלס געשענק, אַבער יעצט געפינט זי זיך אין מינכען. אין דיזען בילד איז ניט צו בעמערקען קיין איינעם פון די פעהלערן, וועלכע מען האָט בעגעגענט אין זיינע פריהערדינג בילדער. דאָ איז אַלעם פאַלקאָמען: די אויספאַסונג, די שענהייט פון דער פאַרמע און די פארבען.

פון דער גרויסער צאָהל שילער, וואָס דירער האָט געהאַט, איז געווען דער וויכטיגסטער לוקאַס קראַנאַך. אויך ער איז געווען זעהר פרא-דוקטיוו, אַבער אַנשטאָט דירער'ס ערנסט און טיפקייט פון געדאַנקען הערשט ביי איהם א ליכטער שפילענדער הומאָר, אזוי וויי ביי האַנס זאַכס אין זיינע געדיכטען. דאָס זעלבע קענען מיר בעהויפטען אויך וועגען האַנס בורג-מאייער. דיזע קינסטלער האָבען אויך גאַלייסטעט בעדייטענדעס אין האַלצ-שניט און קופערשטיך.

די גרינדער פון דער מאַלער-קונסט אין פראַנקרייך זיינען געווען איטא-ליענער. זעהר געביל דעט אין דער אַנטיקער וועלט איז געווען ניקאַלאַס פוסען (1594—1665). א גרויסען שטוים פאַרווערטס האָט געגעבען דער מאַלעריי אין פראַנקרייך די אויסשטעלונג פון קונסט-ווערק, וועלכע רו-בענס האָט פעראַנשטאַלטעט אין לוקסעמבורג אין יאָהר 1620. לודוויג דער 14טער האָט גערעבענט די קונסט אַלס א נויטווענדיגקייט פיר זיין הערשאפט, און דעריבער האָט ער דער מאַלער-קונסט שטארק געהאַלפען און האָט געלא-זען דורכפיהרען גרויסע ווערק. אונטער איהם האָט געארבייט שארל לעברען (1619—1690), וועלכער איז געווען דער הויפט פון דער ווער-סאיללער שולע, דאן ניקאַלאַס מיניאַרד מיט זיין ברודער פיערר. שענע לאַנדשאפטען האָט געמאַלט קלאַד לאָרריין (1600—1682).

אין ענגלאַנד איז די קונסט ערסט שפעטער געקומען צו א זעלבשטענ-דיגער אויסבילדונג. דאגעגען האָט אין שפאַניען די מאַלער-קונסט געמאכט

און לעבען. זעהר בעדייטענד זיינען די ווערק פון קאָנטוטשי, וועל-כער איז אויך בעוואוסט מיט לעם נאָמען סאנסאָווינא. דיזער קינסט-לער ווערט אָנגערעכנט פון די גרעסטע מבינים אלס דער ראפאעל אין דער סקולפטור. איינע פון זיינע שענסטע שעפונגען איז די בראָנז־גרופע, וועלכע שטעלט פאָר די טויפונג פון יעזוס'ן (ישוע הנוצרי). דיזע גרופע געפינט זיך אין באפטיסטעריום פון פלאָרענץ. אבער ביי אלעם דעם האָבען אלע מבינים אָנגערעכנט, דאָס מיקעלאַנדזשעלאָ שטראהלט איהם פיעל איבער. די סקולפ-טור איז געווען דער פאָך, צו וועלכען מיקעלאַנדזשעלאָ איז געווען געבאָרען, צו וועלכען ער האָט געווידמעט זיין גאנצעם לעבען, הגם ער האָט אַרויסגעגע-בען זעהר וויכטיגע ארבייט אויך אויף דעם פעלד פון מאלערייי. דער ציל פון זיין ארבייט איז ניט געווען די שענהייט, ווי אין דער אנטיקער וועלט, נאָר ער האָט איבערהויפט געשטרעבט אין זיין ארבייט ארויסצובריינגען זיינע אינערסטע אידעען, אויסצודריקען זיינע ליידענשאפטליכע געפיהלען, הגם ער האָט אויך גענוגט פיעל געווייכט אויף שענהייט. צו זיינע בעריהמטע ווערק ווערען גערעכענט זיין פיעטא (פרומקייט) און זיין מאָזעס (משה רבנו). מי-קעלאַנדזשעלאָ איז געבליבען דער אידעאל פיר די סקולפטור אין דער שפע-טערער צייט.

א בעדייטענדע ענטוויקלונג האָט די סקולפטור דערגרייכט אין אויבער־-איטאליען, און הויפטזעכליך אין ווענעציא. זי האָט איבערהויפט געציעלט צו דערגרייכען די שטופע פון דער אנטיקער דארשטעלונג. די הויפט־פער-טרעטער פון דער שולע אין נעאפעל זיינען: דזשיראלאמא סאנ-טאקראטשע און דזשיאוואננני דא נאלא. נאָך זיי איז די סקולפטור געפאלען. אויסגענומען זיינען פון די שפעטערע די ווערק פון בערניני פון טאסקאנא, וועלכע האָבען א גרויסען ווערט.

אלע אנדערע לענדער זיינען אין דיזער פעריאָדע געבליבען אין זייערע סקולפטור־שאפונגען ווייט הינטער איטאליען. זיי האָט געהאלטן די גרויס און די ווירדע, וועלכע כאראקטעריזירען די ווערק פון די איטאליענער. מעהר פון אלע אנדערע לענדער האָט דייטשלאנד געליסטעט אויף דיזען געביט עטוואָס אינטערעסאנטעס.

פון די פיעלע דייטשע האָלצשניצער איז דער וויכטיגסטער אדאם קראפט (געבאָרען אין יאָהר 1507). זיינע ווערק צייגען א טיפען שטו-דיום פון דער נאטור און א ריינע עמפינדונג. א בעריהמטער בילד־שניצער איז אויך געווען פיט שטאָסס (1447—1542). איבערהויפט האָ-בען זיך זיינע וויבליכע פיגורען אויסגעצייכענט מיט זייער ליבליכקייט. א

זיך אין מינכען. איבערהויפט איז ביזוואנדערנסווערט דאס בילד, וואס שטעלט פאר די גאסען־קינדער און פראנציסקום ווי ער היילט פאר דער טיר פון א קירכע א קראנקען, וואס האט געליטען פון א ברעכענים אין די ביינער. אין בערלין געפינט זיך דאס בילד פון דעם הייליגען אנטאניום פון פאדוא. זעהר פיעלע גמעלדעם פון מוריללא געפינען זיך אין ענגלאנד, איטאליען, פראנקרייך און פעטערסבורג, אבער מעהר פון זיי געפינען זיך אין שפאניען אין דער קעניגליכער גאלערעע און אין סעוויללא.

די שולע פון מאדריד האט ניט ארויסגעגעבען פיעלע בעריהמטע קינסטלער אין מאלעריי. זייער פעלד איז איבערהויפט געווען פארטרעט־ארבייט. אין דער שולע פון וואלענציא האט זיך בעזונדערס אויסגעצייכענט פראנציסקא ריבאלטא (1551—1628). זיין שילער איז געווען ריבעראַ אין נעאפעל. צו ענדע פון 17טען יאהרהונדערט האט די שפאנישע קונסט ראש אנגעהויבען צו זינקען. דאס איז געווען נאך דעם, ווי לוקא דזשי־ארדאנא איז אפגערופען געוואָרען פון שפאניען.

וואס אנבעטרעפט די סקולפטור האט ניט איטאליען צו זיך קיין גלייכען. אין 15טען און 16טען יאהרהונדערט האט איטאליען ארויסגעגעבען אזעלכע ווערק, וועלכע ערווועקען אין אונז די גרעסטע בעוואונדערונג. א זעהר וויכטיגער סקולפטאר איז געווען יאקאפפא דעללא קווערטשיא פון סיענא (1374—1438). ער ווערט בעטראכט אלס א גרענעץ־שייד צווישען דעם אלטען און מאדערנעם סטיל פון דיזער קונסט. לארענצא גהיבערטי פון פלארענץ (1381—1455) האט זיך ערסט שפעטער אנגעשלאסען אן דער נייער ריכטונג. זעהר ליבליך זיינען די ווערק פון לוקא דעללא ראבביא (געבאָרען אין 1400); ער האט געמאכט בעזונדערס גוטע ארבייט פון געברענטען לעהם, וועלכען ער פלעגט בעדעקען מיט א גלאזירטען איבערצוג. אין גאנצען האט געבראכען מיט די אלטע קונסט־אנשוויאונגען דאנאטעללא (1386—1468). זיין הויפט־שטרעבען איז גענוען לעבעדיגקייט און וואהרהייט, אויך אפילו ווען די שענהייט האט דערבייגעליטען. זיין אייגנפלום אויף די ענטוויקלונג פון דער איטאליענישער סקולפטור איז גענוען זעהר גרוים, הגם זיינע נאכפאלגער זיינען ניט אימער גענאגען אויף דעם וועג, וואס ער האט אויסגעטראטען, נאר זיי האבען עס אין פיעלע הינזיכטען איבערגעמאכט לויט די פאדערונגען פון דער נייער ריכטונג.

אין דער ערסטער העלפט פון דעם 19טען יאהרהונדערט האט די בילד־הויער־קונסט אין איטאליען דערגרייכט א זעהר הויכע שטופע פון ענטוויקלונג. די קונסט האט אנגענומען א העכערע און פרייערע אנשויאונג איבער נאט־

נעלעסקי (1377—1446). ער האָט אויסגעבויט דעם פאלאצצא פיטטי, וועלכער האָט נאָכדעם געדינט אלס טיפ (מוסטער) פיר אַנדערע פאלאצצן אין פלאָרענץ אין פערלויף פון א גאנצען יאָהרהונדערט. זיי האָבען אויסגעוויזען אין מיטען פון די שטאָדטישע געביידעם ווי שלעסער, אין וועלכע עס האָבען געוואוינט די גרויסע אריסטאָקראָטען. ברוננעלעסקי האָט געענדיגט אין פלאָרענץ דעם דאָם (הויכע קירכע), וואָס האָט זיך אָנגעפאַנגען בויען אין יאָהר 1294. ער האָט די קירכע בעפוצט מיט א זעהר שענעם קופעל־בוי. אויסער איהם זיינען פון די פלאָרענטינער גרויסע ארכיטעקטאָרס וועלכע צו דערמאָהנען: מיקעלאצצי, בענעדעטטא דא מאיאנא און לעא באפטיסטא אלבערטי.

די געבייען פון וועניציא אין יענער צייט טראָגען אויף זיך א בעזונדערען, אייגענארטיגען כאראקטער. זיי האָבען זיך אויסגעציכענט מיט זייער אונגעוועהנליכע לייכטיגקייט און עלעגאנץ, זיי האָבען אויך געהאט א בעזונדערען סאָרט פערצירונגען. אין די קירכליכע געבייען האָבען זיי צום מעהרסטען גערויכט די ביצאנטישע פאָרמע. פון די מייסטערס פון דיזער ארכיטעקטור האָבען זיך בעזונדערס אויסגעציכענט די מיטגלידער פון דער פאמיליע לאמבארדי, וועלכע האָבען ארויסגעגעבען זעהר פיעלע וויכטיגע ווערק.

אין דעם 16טען יאָהרהונדערט זיינען אייניגעפיהרט געוואָרען די פאָרמעס פון ארכיטעקטור פון דער אלטער גריכישער וועלט, און מען האָט זיך אָן זיי שטרענג געהאלטען. עס איז דורכגעפיהרט געוואָרען א ריינער סטיל, אָבער צוזאמען מיט דעם האָט מען פערניכטעט דעם פאָעטישען גייסט און די לעבענספולע פאנטאזיע, וועלכע דער 15טער יאָהרהונדערט האָט אין דיזער קונסט אריינגעבראָהט. מען איז אינפאָך געבליבען שטעהן ביי די אלטע רעגלען פון בויקונסט, און מען האָט פון זיי ניט געוואָלט אָפּטרעטען אויף א האָאר. אין דיזער צייט האָט רוים געבילדעט דעם מיטעלפונקט פון דער איטאליעניישער ארכיטעקטור. דיזעס האָט רוים צו פערדאנקען דער נייגונג פון די פאפסטען און קארדינאלען צו פראכט און שענקייט. די שטאָק־ווערק זיינען אונטערשידען־נאָך שארפער ווי פריהער און געטרענט אייניג פון די אנדערע. די פענסטער און די טירען זיינען בעראהמט און בעפוצט אין דעם אנטיקען־סטיל און גייסט. דער פאלאץ פון דער קאנצלאריא און דער פאלאץ זשיראָד זיינען די בעריהמטעסטע ווערק פון דאנאטא לאצצארי, וועלכער איז בעוואוסט מיט'ן נאָמען בראמאנטע. דיזער קינסטלער

גאַנץ אַנדערען סטיל צייגען די בראַנז־אַרבייטען פון יענער צייט. דער ערס־
מער און בעסטער מיסטער צווישען דיזער קלאַס ארבייטער איז געווען פע־
טער פישער. ער האָט געשטאַמט פון א קינסטלער־פאַמיליע פון נירנ־
בערג. אין יאָהר 1489 איז ער געוואָרען מייסטער און איז געשטאַרבען אין
יאָהר 1529. דיזער קינסטלער האָט געהאַט דעם פרייעסטען בליק, וועלכער
האָט איהם געגעבען די מעגליכקייט זיך צו ערהויבען איבער אלע קינסטלער
פון זיין צייט, ניט אויסגענומען אויך דעם בעריהמטען דירער. זיין ארבייט
האָט דערגרייכט ווירדע און עדעלקייט אין סטיל צו אזא שטופע, וואָס אין
אלע נאָרדישע לענדער האָט קיינער אין זיין צייט ניט דערגרייכט. זיין
הויפט־ווערק איז דער „זעבאלדוס גראַב אין נירנבערג", וועלכעם ער האָט
אויסגעארבייט מיט דער הילף פון זיינע פינף זיהן. אין גאַנצען איז דאָס
ווערק א צוזאַמענמישונג פון גאָטישען סטיל מיט דעם איטאליענישען, אָבער
דער זיווג איז זעהר גלונגען, אזוי דאָס דיזע ארבייט רעכענט זיך צו די
פיינסטע שאַפונגען פון דער דייטשער סקולפטור.

אין פראַנקרייך איז די סקולפטור געשטאַנען זאָגאר נידריגער ווי אין
דייטשלאַנד. צו דער גוטער ארבייט, וואָס איז דארט געמאַכט געוואָרען אויף
דיזען פעלד, קען מען רעכענען דעם גראַב־מאַנומענט (מצבה) פון דעם קעניג
לודוויג דעם 12טען אין סט. דענים. דיזע ארבייט איז געמאַכט געוואָרען
דורך זשאַן זשוסט פון טורס, הגם די ארבייט איז ניט געמאַכט גע־
וואָרען אין ריינעם סטיל לויט די נייע פאַדערונגען. אָבער די נייע ריכטונג
האָט אין פראַנקרייך געפונען אימער מעהר און מעהר פערטרעטער, וויל די
קעניגען האָבען צוגעצויגען צום הויף איטאליעניש קינסטלער. אזוי האָט
זיך ענטוויקעלט די שולע אין פאַנטעינעבלאָ. דער בעסטער פערטרעטער פון
דיזער שולע איז געווען זשאַן גוזאַן (געשט. 1572)). האַלאַנד איז
אין סקולפטור געווען זעהר ארים. די מאַלעריי האָט דארט ארויסגעשטופט
די סקולפטור. שפאַניען האָט נאָר שענע גראַב־מאַנומענטען, און דאָס זעלבע
קען מען אויך זאָגען ווענען ענגלאַנד.

די ארכיטעקטור אין דער צייט פון דער רענעסאַנס האָט
וויעדער אויפגענומען די רוימישע פארמעס, וויל זיי האָבען געשטימט מיט
די פאַדערונגען פון דער נייער צייט. די וועג פון דער נייער בויקונסט איז
וויעדער איטאַליען. די וועלט פון דער איטאַליענישער ארכיטעקטור זיינען
א מוסטער פיר אלע אנדערע איראָפעאישע לענדער. די בליהונגס־צייט פון
דער רענעסאַנס־ארכיטעקטור איז דער 15טער יאָהרהונדערט. דער ערסטער
בעדייטענדער ארכיטעקט פון יענער צייט איז געווען פיליפפא ברונ־

איז געבאָרען געוואָרען אין אורבינאָ אין יאָהר 1444. ער האָט אויך אויס-
געאַרבייט דעם פּלאַן פון דער סט. פּעטער־קירכע אין רוים.

די איטאַליענישע אַרכיטעקטור האָט שטאַרק אָפּגעווייכט אין איהר
ריכטונג דורך די בעשטרעבונגען פון מיקעלאַנדזשעלאָ בואָנאַראָטטי. ער
האָט אָפּגעווייכט פון די פריהערדיגע אַרכיטעקטען, וועלכע האָבען אין די
פאָרמעס פון דער אַנטיקער אַרכיטעקטור זיך ערלויבט פיעלע פרייע בעוועגונ-
גען. ער האָט אויך אָפּגעווייכט פון די אידעען פון די אַרכיטעקטען פון זיין
צייט. ער האָט געשאַפען נייע פאָרמעס נאָך זיין אייגענעם געפיהל און פער-
שטאַנד. זיין הויפּט־ווערק איז די טרעפּ און די פּאַלאַצען פון קאַפּיטאָל אין
רוים. ווען דער קינסטלער איז שוין אַלט געווען 72 יאָהר האָט מען איהם
איבערגעגעבען צו ענדיגען די פּעטער־קירכע אין רוים. נאָך דעם טויט פון
בראַמאַנטע'ן האָבען אייניגע אַרכיטעקטאָרען געמאַכט אייניגע ענדערונגען
אין דעם אורשפּרינגליכען פּלאַן פון דער קירכע. אָבער מיגעלאַנדזשעלאָ
האָט צוריק אָנגענומען דעם ערסטען פּראָיעקט, און האָט צוגעגעבען אַ קופּאָל,
וועלכער האָט איבערשטיגען אַלעס, וואָס איז אין דיזען פאַך געמאַכט געוואָ-
רען ביז זיין צייט, סיי אין גרויס סיי אין קונסטפולער אויספיהרונג. ער האָט
ליידער ניט זוכה געווען צו זעהן דעם געוועלב פערטיג, ער האָט אָבער אי-
בערגעלאָזען אַזעלכע גענויע און פּינקטליכע פּלאַנען און מאָדעלען, דאָס אַנ-
דערע האָבען שוין געקענט אויספיהרען און ענדיגען זיינע אידעען. הגם
יעצט איז די האַרמאָניע פון דעם געביי געוואָרען צושטערט דורך פערשיידענע
ענדערונגען, צייגט נאָך אַלץ דאָס געביי דעם זשעניע פון דעם שעפער.

פון די אינגערע צייט־גענאָסען פון מיקעלאַנדזשעלאָ איז ווערט צו דער-
מאָהנען גאַלעאַצצאָ אַלעססי (1500—1572). די פּאַלאַצען, וואָס
ער האָט אויסגעבויט אין גענואַ, צייכנען זיך אויס ניט אַזוי פיעל מיט די
פאַסאַדען ווי מיט דער וואונדערבאַרער קלוגער און זעהר נוצליכער אָרדנונג
פון די אינערע צימערן, הויפען און טרעפּען־האַלען.

מיקעלאַנדזשעלאָ'ס פרייע אידעען און פאָרמעס זיינען אָנגענומען געוואָ-
רען פון אַלע קינסטלער אין דער גאַנצער צייט פון דעם 17טען יאָהרהונדערט.
מיקעלאַנדזשעלאָ האָט אין זיינע ווערק געשטרעבט אַרויסצורופען אין דעם
צושויער בעוואונדערונג און האָט זיך ניט געקיטערט וועגען דער ריינהייט
פון דעם סטיל, אַפילו ווען עס האָט אַ ביסעל אָפּגעווייכט פון די רעגלען פון
דעם אַנטיקען סטיל. דיזער גייסט איז איינשטימיג אָנגענומען געוואָרען פון
אַלע קינסטלער פון 17טען יאָהרהונדערט. אָבער אין די ווערק פון זיינע נאָכ-
טוער פעהלט דאָס געפיהל, וועלכעס הערשט אין יעדען שטריך פון דעם

די סט. פעטערסקירכע אין רוים.

פון דער קעניגין עליזאבעטה, וועלכער איז בעוואוסט אונטער דעם נאָמען דער „עליזאבעטה־סטיל". אין דייטשלאנד איז פון יענער צייט מערקווירדיג דער הויפּטבאַרגער שלאָס, וועלכער צייכענט זיך אוים מיט זיין פּראַכט און גלאַנץ, און וועלכער איז דורכגעפיהרט געוואָרען פון דעם בעוואוסטען אר־כיטעקט פון יענער צייט אָטטאָ היינריך.

ג. דער הומאניזם.

ענג פערבונדען מיט דער רענעסאַנס פון די קונסטען איז דאָס ערשיי־נען פון דעם הומאניזם. וועז די עקאָנאָמישע לאָגע האָט זיך פערבעסערט אוז די מאַטעריעלע צושטענדען האָבען געגעבען די מעגליכקייט די בירגער אוז דעם אדעל צו פערפיינערן זייער לעבען דורך קונסט, האָט זיך אָנגעהויבען צו פיהלען א נויטוועניגקייט אויך צו פערבריטערן וועלטליכע בילדונג. דיזע בילדונג איז אָנפאַנגס בעשטאַנען נאָר אין לערנען אוז פּאַרשען די אל־טיקע פּאָעזיע אוז וועלט־אַנשויאונג. אויך אין דיזער הינזיכט איז איטאַליען געווען די ערסטע, איינפאַך, ווייל אין דיזען לאַנד איז קיינמאָל אין גאַנצען ניט אויסגעלאָשען געוואָרען די ליבע צו קלאַסישע ווערק. די פּאַרטיי־קאַמ־פען, וועלכע האָבען אין דיזען לאַנד קיינמאָל ניט אויפגעהערט, האָבען אויפ־געהאַלטען אַן אינטערעסע פיר די אלטע רוימישע געשיכטע. די בעשעפטי־גונג מיט דער רוימישער ליטעראַטור האָט געפיהרט צו דער בעדערפנים נע־העטער זיך בעקאַנט צו מאַכען מיט דער גריכישער, וועלכע האָט זיך נאָך דא־מאָלס ערהאַלטען אין גריכענלאַנד. מען האָט זי דאַרט אָנגעהויבען אויפצו־זוכען. אָבער די ליטעראַטור פון די גריכען האָט זיך נאָך פריהער אָנגעהויבען איבערקלייבען אין איטאַליען, זינט די טערקען האָבען איינגענומען קאָנסטאַ־טינאָפּעל.

אויך פיר די נייערע בילדונג איז פלאָרענץ געווען דער ערסטער אָרט, ווי זי איז פריהער געווען דער ערסטער אָרט פיר קונסט. אָבער אויך מאי־לאַנד, וועניציא, נעאָפּעל אוז רוים האָבען שטארק ענטוויקעלט דעם גייסט אוז די שטרעבונג צו ליטעראטור. איבערהויפּט רוים אונטער דעם ליבהאַ־לען פּאָפּסט ניקאָלאוס דעם 5טען. די רייכע אוז די מעכטיגע האָבען אָנגע־הויבען צו זאמלען אלטע זעלטענע מאנוסקריפּטען (כתבי יד). דאָס לעזען פון גריכישע אוז רוימישע קלאַסיקער האָט ענטוויקעלט מעהר אוז מעהר ליבע צום שטודיום פון אלטערטימער. איבערהויפּט איז שטארק אוז געשווינד צו־גענאַנגען די ענטוויקלונג פון ליטעראַטור זינט עס איז ערפונדען געוואָרען די בוכדרוקער־קונסט אוז מען האָט איבערהאַל אָנגעפאַנגען אייניצוריכטען דרו־

וואהרען מייסטער, פון מיקעלאַנדזשעלאָ. דער הויפט־פערטרעטער פון דיזער ריכטונג איז געווען בערניני און פראַנטשעסקאָ בערמיני (1599—1667). דיזער לעצטער האָט פון דער ארכיטעקטור אָפּגעשאפט אלע גלייכע ליניעס, און האָט איינגעפיהרט אלע מעגליכע קרומע ליניעס. הגם דיזע בויארט איז אין פיעלע הינזיכטען געווען אונזיניג, האָט זי דאָך געהאַט פיעלע אַנהענגער און נאַכטוער. אין 18טען יאָהרהונדערט האָבען די ארכיטעקטען אַנגעהויבען צו פערשטעהן דעם פעהלער פון דיזער ארט בויקונסט, אָבער זיי זיינען געווען אונפעהיג צו שאַפען עטוואָס נייעס.

פון די איבריגע אייראָפּעאישע לענדער איז שפּאַניען צוערסט איבערגענאַנגען צו דער רענעסאַנס. די פערבינדונג פון דער אראַבישער ארכיטעקטור מיט דער אַנטיקער און אויך אָפּט מיט דער גאָטישער האָט אין דיזען לאַנד געשאפען א פריהע רענעסאַנס, וועלכע ערשיינט קרעפטיג און איבערטרעפט אלע פריהערע געוואַנטקייט און לעבענסלוסט. א שענער ביישפּיל פון דיזער ריכטונג איז דער פאַלאַץ אינפאַנטאַדאָ אין גוואַדאַלאָחאַרא. עטוואָס בעריטענדעם איז געלייסטעט געווארען אין דער צווייטער העלפט פון 16טען יאָהרהונדערט אונטער פיליפּ דעם 2טען. דער גרויסארטיגער מאָנומענט, וואָס דיזער פירסט האָט געלאָזט מאַכען, איז דער קלויסטער סט. לאָרענצאָ אין עסקוריאל. דיזער מאָנומענט איז אָנגעפאַנגען געווארען אין יאָהר 1563 און איז געענדיגט געווארען אין 1584. דאָס גייבייד מאַכט עפּעס אן אומעטיגען איינדרוק. דאָס זעלבע קען מען אויך זאָגען וועגען די פראָפּאַנע (ניט הייליגע) געביידעס.

אין פראַנקרייך האָט אין אָנפאַנג פון 16טען יאָהרהונדערט נאָך גערשט דער פריהרדיגער סטיל אין ארכיטעקטור. זעהר שווער איז אָנגקומען דער רענעסאַנס ארויסצושטופען זי פון געברויך. אין דיזער צייט איז ענטשטאַנען א געמישטע ארכיטעקטור, וועלכע האָט אין זיך ענטהאלטען די אלטע בעגריפען צוגעמישט מיט עטוואָס נייעס. עס האָט אין די געביידעס פון יענער צייט געפעהלט די נעטיגע הארמאָניע. אין גאַנצען איז עס געווען רייך, אין איינצעלנעם פיין פערצירט, אָבער קיין הארמאָניע האָט זיך ניט געמערקט. ערסט אונטער פראַנץ (פראַנסוא) דעם 1טען איז עס געקומען צו א בעסערען געשמאק. די שענסטע ארבייט פון דער פראַנצויזישער בויקונסט איז די וועלכע פאַסאַדע פון דעם הויף פון לובר.

אין האָלאַנד זיינען די בעסטע געביידעס פון יענער צייט די ראַטהויזער אין אַנטווערפען און אמסטערדאם. אין ענגלאַנד איז וועדט דערמאָהנט צו וועדען דער סטיל, וואָס האָט געהערשט אין דער צייט פון דער הערשאפט

געקראָגען אַ געוויסע שטופּע פון בילדונג מיט געוויסע קענטניסען. נאָר אין איטאַליען זיינען ביז דער נייער צייט געווען די אוניווערזיטעטען אונטער דער פערוואַלטונג פון די סטודענטען; זיי האָבען אַליין איינגעלאָדען פּראָפעסאָרען, זיי האָבען זיי געצאָהלט זייער געהאַלט א. אַז. וו. די אוניווערזיטעטען זיינען אויך געווען איינגעטיילט אין נאַציאָנאַליטעטען. אזוי צ. ב. זיינען אין פּאַריזער אוניווערזיטעט געווען פיער נאַציאָנאַליטעטען, פון וועלכע יעדע האָט געהאַט איהר אייגענע קאַסע, איהר אייגענע פערוואַלטונג. אויך די פיער עלטעסטע דייטשע אוניווערזיטעטען (פּראַג 1348, ווין 1365, היידעלבערג 1386, קאָלן 1388) זיינען געווען געגרינדעט נאָך נאציאָנען.

לאַנגזאַם איז די אוניווערזיטעט איינגעטיילט געוואָרען אין פאַקולטעטען. ציערסט איז געוואָרען א בעזונדערע טהעאָלאָגישע פאַקולטעט, וועלכע די מאַנאַכען האָבען געגרינדעט; שפּעטער איז צוגעקומען א מעדיצינישע פאַקולטעט, נאָכדעם א יוריסטישע. דיזע דריי פאַקולטעטען זיינען געווען בעזונדערע קערפּערשאפטען, אין וועלכע די מיטגלידער זיינען געווען נאָר דאָקטאָרען. ענדליך איז צו דיזע פאַקולטעטען צוגעקומען די פילאָזאָפישע פאַקולטעט. מיט דער צייט האָבען זיך אויך געגרינדעט קאָלעגיומס און בורסעס. אָבער אין דייטשלאַנד האָבען זיי ניט לאַנג עקסיסטירט, און זיי האָבען אָפּגעטראָטען דעם אָרט צו די אוניווערזיטעטען, נאָר אין ענגלאַנד זיינען זיי פערבליבען עד היום.

אייגענטליך זיינען די העכערע שולען געווען נאָר אין די מאַנאַסטירען. דאָרט האָט מען געלערנט אלע שבע חכמות; נעמליך: גראַמאַטיקע, רעטאָריק און לאָגיק, אַריפמעטיק, געאָמעטריע, אַסטראָנאָמיע און מוזיק. עס זיינען שפּעטער צוגעקומען אויך: מעדיצין, יוריספּרודענץ, טהעאָלאָגיע און פילאָזאָפיע.

אויסער די אוניווערזיטעטען האָבען זיך דאַמאָלס געגרינדעט פערשיידענע פעראיינען און חברות, וועלכע האָבען געהאַט דעם צוועק צו העלפען פערבריטען די הומאַנע וויסענשאפטען. די אלע חברות זיינען צוויישען זיך געווען פערבונדען מיט'ן צוועק צו העלפען איינע דער אַנדערער איבערהאַלט צו פערבריטערן בילדונג. דערצו האָט פיעל געהאָלפען די לאַטיינישע שפּראַך, וועלכע איז דאַמאָלס געווען אַן אינטערנאַציאָנאלע שפּראַך: אלע געלעהרטע, אלע דיפלאָמאַטען האָבען געקענט לאַטיניש און האָבען זי געברויכט אין פערקעהר צווישען די פערשיידענע נאציאָנען. אלע געלעהרטע פון יענער צייט זיינען געווען איינשטימיג, דאָס דער בעסטער מיטל צו פערשפּרייטען וויסען און פרייהייט צווישען פאָלק איז צו מאַכען בעקאַנט די מענשהייט מיט דער

קערייען. עס האָבען זיך געפונען טיכטיגע שפּראַך־פֿאָרשער, וועלכע האָבען פערפֿאסט וועדטערביכער און גראַמאַטיקעס, האָבען געמאַכט איבערזעצונגען צום לייכטערן פערשטענדנים פון די קלאַסישע ווערק. עס זיינען ערשינען אויף דער סצענע ביצאַנטישע געלעהרטע, ווי: כריסאָלאָראס, טהעאָדאָרוס גאַצאַ, געאָרג פון טראַפּעצונט, גע מיסטהוס פּלעטהאָן, בעססאַריאָן, לאַסקאַריס א. אנד., וועלכע האָבען געלערנט די וועסט־אייראָפּאישע פעלקער די גריכישע שפּראַך. דורך דאָס שטודיום פון דער קלאַסישער רוימישער אָדער לאַטיינישער שפּראַך איז אַרויסגעטריבען געוואָרען דאָס באַרבאַרישע לאַטיין, וואָס די קירכע און די מאָנאַכען האָבען בעשאַפען. עס האָבען זיך בעוויזען געלעהרטע, וואָס האָבען זיך ערנסט בעשעפטיגט מיט ערקלערען די ביבל מיט היסטאָרישער קריטיק. די ערסטע זאַך, וואָס די היסטאָרישע קריטיקער האָבען בעוויזען, איז געווען, דאָס די קאַנסטאַנטינישע שענקונגס־אקטען זיינען ניט קיין ריכטיגע.

עס האָט זיך דאַמאָלס אויך אָנגעפאַנגען א בעוועגונג צו גרינדען נייע בילדונגס־אַנשטאַלטען. מען האָט איבערלאַ אָנגעפאַנגען צו גרינדען גימנאַזיעס, אוניווערזיטעטען א. ד. גל. די אוניווערזיטעטען זיינען דאַמאָלס ניט געווען רעגירונגס־אַנשטאַלטען, ווי עס איז דער פאַל אין אונזערע צייטען.

די אוניווערזיטעטען זיינען דאַמאָלס געווען געגרינדעט פון פערשיידענע פעראיינען, פון קאָרפּאָראַציאָנען. די קערפערשאַפטען פון די אוניווערזיטעטען האָבען ערהאַלטען פון די קעניגען אָדער פון פאַפסט געוויסע פריווילעגיעס אין דער הינזיכט פון זייער פערוואַלטונג און זייערע בעציהונגען צו דער אויסערער וועלט. די אינערע פערוואַלטונג איז ניט געווען אין אַלע אוניווערזיטעטען גלייך. אזוי צ. ב. איז אין דער פאריזער אוניווערזיטעט געווען איינגעפיהרט, דאָס די פראָפעסאָרען אַליין האָבען ערוועהלט איינעם פון זיי אלס א רעקטאָר, וועלכער איז געווען דער הויפט־בעאמטער איבער דער גאַנצער אַנשטאַלט, וועהרענד אין באָלאָניא (איטאַליען) פלעגען די סטודענטען ערוועהלען א רעקטאָר פון צוויישען זיך; אויך פלעגען זיי אליין ערוועהלען די פראָפעסאָרען און זיי בעצאָהלען פיר זייערע לעקציעס. אין באָלאָניא האָבען די פראָפעסאָרען געשטריטען א לאַנגע צייט ביז זיי האָבען אין דער אַנשטאַלט נעקראָצען א דעה. אין גאַנץ אייראָפּא, אויסער איטאַליען, איז אָנגענומען געוואָרען דאָס פאריזער סיסטעם, דאָס די פראָפעסאָרען זיינען די אוניווערזיטעט, דאָס די שטודירענדע קענען ווערען אריינגענומען אין זייער קריז אלס געלעהרטע, אלס דאקטאָרען, נאָך דעם, ווי זיי האָבען

קלערוס (די גייסטליכע) איז געשטעמפּעלט געוואָרען מיט דעם זיגעל פון ני דערטרעכטיגקייט. עס פערשטעהט זיך, דאָס די גייסטליכע האָבען ניט גע-שוויגען, און דער רעזולטאַט פון דיזען שטרייט איז אָנפאַנגס געווען אַ גרויסע צאָהל מאַרטירער פון דער זייט פון די אָנהענגער פון דעם הומאַניזם.

אָבער אין אָנפאַנג פון דעם 16טען יאָהרהונדערט איז דער זיג שוין גע-ווען אויף דער זייט פון די הומאַניסטען. אין איטאַליען זיינען שוין אין מי-טען פון 15טען יאָהרהונדערט די אַלע אוניווערזיטעטען געווען אין די הענט פון די הומאַניסטען. אין רוים און אין פלאָרענץ האָבען די אוניווערזיטעטען זאָגאַר אַרויסגעוואָרפען די ביבעל פון די געגענשטענדען פון שטודיום, און אָנשטאָט דעם האָבען זיי איבעראַל אַיינגעפיהרט די פּלאַטאָנישע פילאָזאָפיע. מען האָט דאָרט געזוכט אויסצוגלייכען די לעהרע פון קריסטוס און פּלאַטאָ, און זאָגאַר פיעלע פון די גייסטליכע זיינען צוגעשטאַנען צו דיזער לעהרע. די קאָללעגיומס, וואָס זיינען געגרינדעט געוואָרען אין פראַנקרייך און ענג-לאַנד אונטער די קעניגען פראַנץ דעם 1טען און היינריך דעם 4טען, זיינען געווען אין די הענט פון די הומאַניסטען. אויך אין דייטשלאַנד האָבען זיך פיעלע אוניווערזיטעטען אָנגעשלאָסען אָן די הומאַניסטען און האָבען איבער-געמאַכט זייערע פּראָגראַמעס אין אַיינשטימונג מיט די פּראָגראַמעס פון די הומאַניסטישע אוניווערזיטעטען.

אין איטאַליען איז דער גרויסער פּאָעט פּעטראַרקאַ געווען גערעכענט אַלס דער פאָרקעמפער פון הומאַניזם. מיט זיין פּאָעזיע האָט ער אַרויסגע-רופען אַ שטאַרקע בעגייסטערונג פיר די אַנטיקע ליטעראַטור. ער האָט אַליין געזאַמעלט פיעלע מאַנוסקריפּטען פון די קלאַסיקער, איבערהויפּט פון דער רוימישער ליטעראַטור, און האָט פיעל געווירקט צו פערברייטען די ליבע צו די אַנטיקע ווערק און גייסט. דאָס זעלבע קען מען זאָגען וועגען באָקאַטשיאָ. דורך זיין אַיינפלוס האָט מען אין פלאָרענטינער אוניווערזיטעט אַיינגעלאַדען אַ לעהרער פיר גריכיש. דעם גרעסטען אַיינפלוס אויף די ערנייערונג פון בילדונג אין גייסט פון די אַלטע גריכען און רוימער האָט געהאַט דער קאָנ-סטאַנטינאָפּעלער געלעהרטער געאָרגיוס געמיסטהוס פּלע-טהאָן (1355—1452). אויך לאַורענטיוס וואַללאַ אין רוים (1415—1495) האָט פיעל געווירקט אין דיזער ריכטונג. ער האָט איבער-זעצט די איליאַדע פון האָמער, הערא̈דאָט'ס ווערק, טהוקידיד'ס געשיכטע, און האָט אויך שאַרף קריטיקירט זייערע פאַלשע אידעען פון פילאָזאָפיע.

אין דייטשלאַנד האָט דער הומאַניזם געפונען דעם פרוכטבאַרסטען באָ-דען. דאָרט איז ער געוואָרען עכט וויסענשאַפטליך. דער הומאַניסטישער

אַנטיקער ליטעראַטור. אין דיזער הינזיכט זיינען זיי געגאַנגען געגען דער קירכע, וועלכע האָט אַלע אידעען פון דער אַנטיקער וועלט געהאַסט און פערבאָטען. דאָס האָט געפיהרט צו אַ ביטערען קאַמף צווישען די געלעהרטע און דער קירכע. די הומאַניסטען האָבען אָנגעווענדט אַלע קרעפטען צו בעקעמפען די סכאָלאַסטיק. צו דיזען צוועק האָבען זיי פערברייטעט די פלאַטאָנישע פילאָזאָפיע. אויך אַריסטאָטעל'ס פילאָזאָפיע האָבען די הומאַניסטען ריינער און ריכטיגער פערשטאַנען און געלערנט. אויסער די לעהרע און פילאָזאָפיע פון פלאַטאָן און אַריסטאָטעל האָבען די הומאַניסטען אויך אויסגעזוכט די נאַטור־וויסענשאַפט און נאַטור־פאָרשונג פון דער אַנטיקער וועלט און האָבען זי פערברייטעט צווישען די געלעהרטע און שטודירענדע. מען האָט אַלע פילאָזאָפישע סיסטעמען פון די אַלטע גריכישע פילאָזאָפען — דעם סאָציאַליזם, דעם עפיקורעאיזם, דעם סקעפטיציזם — געשטודירט, געפאָרשט און געלערנט.

מיט דיזען וועג, פערשטעהט זיך, האָט דער הומאַניזם אַרויסגערופען אויף אַ קאַמף די קירכע. אַפילו ווען די הומאַניסטען האָבען זיך נאָר בעשעפטיגט מיט דער אַנטיקער פאָעזיע, האָבען די גייסטליכע אין דעם אויך געזעהען אַ גרויסע געפאַהר פיר די קירכע, ווייל זיי, די גייסטליכע, האָבען אין דעם געזעהען דעם ערסטען שריט צו גאָט־לייקנונג און צו דער אונטערגראָבונג פון דעם קריסטענטום. אַפילו די אַרט און ווייזע ווי די הומאַניסטען האָבען געלויבט דעם קריסטליכען גלויבען איז פיר די קירכע געווען אָפּשטויסענד. די הומאַניסטען האָבען צ. ב. פערגליכען ישוע הנוצרי מיט הערקולעס'ן, די הייליגע מאַריאַ מיט דער געטין דיאַנאַ, און דאָס האָט די קירכע שטאַרק אויפגערעגט געגען זיי. דאָס איז פיר זיי געווען אַ חלול הקודש. אויסער דעם האָט מען די הומאַניסטען בעשולדיגט, דאָס מיט זייערע לעהרעס פערשפּרייטען זיי אין פאָלק אונמאָראַלישע זיטען, און דעריבער האָבען זיי ניט קיין רעכט צו זיין די לעהרער פון בילדונג.

דער הומאַניזם האָט געמוזט אַרויסטרעטען אין אַ קאַמף פיר זיין עקסיסטענץ. די פאָעטען און די פילאָזאָפען זיינען ווירקליך אַרויס שטרייטען מיט דער הייליגער באַנדע, מיט די באַרבאַרען און טהעאָלאָגען. זיי האָבען אָנגעפאַנגען אָנצוגרייפען די הויך־שולען פון די גייסטליכע אין איטאַליען און אין דייטשלאַנד, און זיי זיינען ווירקליך שטאַרק אָנגעגריפען געוואָרען. די אַלטע אָרדנונג פון שטודירען, די אַלטע מעטהאָדעס פון בעלעהרען דאָס פאָלק זיינען פערשפּאָטעט געוואָרען, און די הומאַניסטען האָבען בעוויזען זייער פינסטערקייט און ניכטיגקייט. דער פערפאָלגונגס־גייסט פון דעם

די גראַמאַטיקאַלישע און לעקסיקאַלישע ווערק פון דעם בעריהמטען אידישען געלעהרטען פון מיטעלאַלטער ד ו ד ק מ ח י (רד"ק).

דאַמאָלס האָט אויסגעבראָכען א שרעקליכער שטרייט צווישען אַלט און ניי, צווישען פראָגרעס און קאָנסערוואַטיזם. איבערהויפט האָט מען זיך שטאַרק געשטעלט געגען דער נייער הומאַניסטישער בעוועגונג, וועלכע האָט געמאַכט א גאַנצע איבערקעהרענים אין דער ערציהונג, אין די שולען. און אין

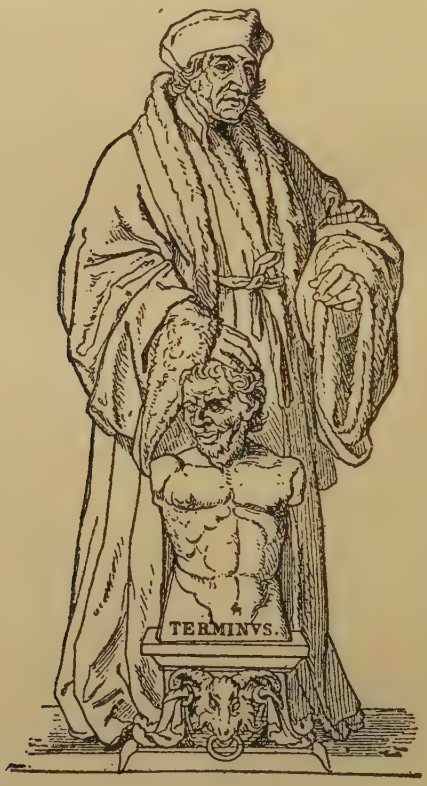

דעזידעריוס ערַאזמוס.

לעבען. די קאַלנישע הויך־שולע איז פריהער געווען די פאָפולערסטע שולע, זי האָט זיך נערעכענט פיר די בעסטע שולע איבערהויפט מיט איהרע טהעא־לאָגישע געגענשטענדען, און טהעאָלאָגיע האָט זיך דאַמאָלס נערעכענט פיר די העכסטע און וויכטיגסטע פון אַלע וויסענשאפטען. די הומאַניסטען אָבער האָבען בעשלאָסען צו בעזיגען די הויך־שולע פון קאָלן און זי רעפאָרמירען אין

גייסט האָט זיך פון די אוניווערזיטעטען פערברייטעט אויף געוועהנליכע ביר-
גער, וועלכע האָבען זיך בעשעפטיגט מיט בילדונג. איבעראַל איז פערשפּרייט
געוואָרען די ליבע צו דער קלאַסישער ליטעראַטור און פּלאַטאָנישער פילאָ-
זאָפיע. צו דיזען סאָרט מענער געהערט אויך ווילליבאַלד פירק-
היימער (1470—1528). ער איז געווען מיט אַ ריכטיגען פּאָעטישען
גייסט, אַ מענש וואָס האָט פערשטאַנען די וועלט, אַ מענש מיט פיעל ווי-
סענשאַפט, אַ טיכטיגער יוריסט, אַ שטאַרקער פּאָליטיקער, און האָט אויסגע-
צייכענט פערשטאַנען די מיליטער־קונסט. זעהר וועניגע מענשען אין זיין
צייט האָבען אַזוי גרינדליך פערשטאַנען דאָס אַלטערטום ווי דיזער נירנבער-
גער געלעהרטער.

דער הומאַניזם האָט דערגרייכט אַ זעהר הויכע שטופע, ווען אָן דער
שפּיץ פון דער בעוועגונג זיינען ערשינען עראַזמוס און רייכלין. דעזי-
דעריוס עראַזמוס איז געבאָרען געוואָרען אין יאָהר 1496 אין ראָט-
טערדאַם און איז געשטאָרבען אין יאָהר 1536 אין באַזעל. ער איז געווען
דער ערסטער מאַן אין דער אייראָפּעאישער וויסענשאַפט פאַר דער רעפאָר-
מאַציאָן. די דייטשע הומאַניסטען פלעגען עולה רגל זיין צו איהם ווי צו אַ
געטער־בילד. צו ערהאַלטען פון איהם אַ בריף, צו האָבען מיט איהם אַ גע-
שפּרעך האָט יעדער פון זיינע פערעהרער גערעכענט פיר דאָס גרעסטע גליק
אין לעבען. ער איז געווען דער אורים ותומים פיר אַלע אייראָפּעאישע גע-
לעהרטע אין בעטרעף פון ליטעראַטור און וויסענשאַפט. עראַזמוס האָט גע-
הייסען פאָלקאָמענהייט, אונפעהלבאַרקייט. די גרעסטע גייסטליכע, די
גרעסטע פירסטען האָבען גערעכענט פיר אַן עהרע צו שטעהן מיט איהם אין
פערבינדונג.

פריהער פון אַלעס האָט עראַזמוס צוגעצויגען זיינע צייט־גענאָסען אַלס
שריפטשטעלער. דורך זיין „Laus Stultitiae" (דער לויב פון נאַרישקייט)
האָט ער זיך אויסגעצייכענט אין דער בעאַרבייטונג פון דער בעליבטער אידעע,
וואָס איז שוין לאַנג אָנגענומען געוואָרען פריהער, זינט דעם 15טען יאָהרהונ-
דערט, צו לויבען שעדליכע זאַכען הומאָריסטיש און סאַטיריש. וויכטיגער
פון דיזעס זיינען די פילאָזאָפישע שריפטען, וואָס ער האָט געלאָזען נאָך
זיך, און זיינע ווערק איבער דער גריכישער ליטעראַטור.

וואָס עראַזמוס האָט געטאָן פיר דאָס גריכישע, דאָס האָט רייכלין
(געשט. 1522) געטאָן פיר דאָס העברעאישע. די העברעאישע שפּראַך איז
פיר די קריסטליכע וועלט פון יענער צייט געווען ווי אַ טיפע געהיימנים.
רייכלין האָט דיזע געהיימנים ענטדעקט פאַר דער וועלט מיט דער הילף פון

פון דיזען קרייז זיינען אין די יאָהרען 1515 און 1517 אַרויס די בע-ריהמטע בריף, וואָס זיינען בעוואוסט מיט'ן טיטעל „Epistolae obscurorum virorum" (בריף פון די פינסטערלינגען). דיזע בריף זיינען אויסגעקלערטע, ניט קיין עכטע. זיי זיינען געשריבען כלומער'סט פון אַן אָנהענגער פון דער אַלטער ריכטונג צו דעם געבילדעטסטען פיהרער פון די קאָלנער, צו אָרט-ווין גראַציוס. אין אַ זעהר פערדאָרבענעם לאַטיין שרייבען די הער-רען: לאַנגשניידעריוס, האַזענמוזיוס, שעערנשלייפעריוס, בונטערמאַנטעללוס, דאָללקאָפּסיוס, און אַנדערע שוטים, וואָס געפינען זיך אין גאַנץ דייטשלאַנד. דעם ערסטען איינדרוק מאַכען די בריף, דאָס זיי לויבען דעם וועג פון די אַלטע, אָבער ווען מען דרינגט אַריין אין דעם עטוואָס נעהענטער, זעהט מען קלאָר, דאָס זיי האָבען פון דער גאַנצער באַנדע פינסטערלינגען געמאַכט אַ באַרג אַש.

יאָהאַן רייכלין.

(אין דער אידישער ליטעראַטור איז געמאַכט געוואָרען אין דיזער אַרט דאָס בעריהמטע בוך „מגלה טמירין", וועלכעס איז געשריבען גייוואָרען אין אַ חסידישען העברעאיש און לויבט די חסידים, אָבער אין גרונט איז עס גע-מאַכט פון זיי חוזק און ליצנות.) דיזע בריף האָבען געמאַכט אַ גוואַלדיגען איינדרוק מיט זייער בייסענדער סאַטירע. זיי האָבען געגעבען די פינסטער-לינגען אַ וועהרען טויט-קלאַפּ. זיי האָבען שטאַרק געהאָלפען צו רעפאָרמירען די אוניווערזיטעטען אין גייסט פון די הומאַניסטען און אַרויסצוטרייבען אין גאַנצען די אַלטע מעטהאָדען מיט דער פאַלשער סכאָלאַסטישער פילאָזאָפיע.

איינער פון די הויפּט-פערפאַסער פון דיזע מערקווירדיגע סאַטירישע בריף איז געווען אולריך פאָן הוטטען (1488—1523). דיזער איז געווען דער לעצטער גרויסער הומאַניסט. ווען ער איז געשטאָרבען איז

דעם גייסט פון די הומאַנע וויסענשאפטען און פּאָדערונגען. זיי האָבען אָבער ניט געהאַט דעם ריכטיגען מאַן, וועלכער זאָל זייערע פּלענער דורכפיהרען, און דעריבער האָט דער הומאַניזם אין קאַלן געשפּילט א ראָלע פון א דינערין ביי די טהעאָלאָגען.

אָבער די פּאָלגענדע געשיכטע האָט די הומאַניכטען געגעבען מעהר מאַכט אין קאַלן. דער געטוּפטער איד יאָהאַן פּפעפּפערקאָרן האָט אין די יאָהרען 1507—1509 פערעפענטליכט שריפטען געגען די אידען און געגען דער העברעאישער ליטעראַטור, און האָט געפּאָדערט, אז מען זאָל די שפּרליכע ספּרים פערברענען. עס האָט ניט לאַנג גענומען און פּפעפּפערקאָרן האָט פון קייזער בעקומען א מאַנדאַט צו קאָנפיסקירען אַלע העברעאישע ביכער. די אידען אָבער האָבען אויסגעווירקט ביי דער רעגירונג, דאָס די זאַך זאָל איבערגעגעבען ווערען צו א קאָמיטע פון געלעהרטע, צו בעטראַכטען די ביכער און זעהן, אויב זיי זי־נען ווירקליך שפּרליך פיר די מאַראַל און פיינדליך צו דער רעגירונג און צו גוים, ווי פּפעפּפערקאָרן האָט זיי פערלויימדעט, און דיזעם קאָמיטע זאָל געבען זיין בעריכט צום קייזער. אין דיזען קאָמיטע איז אויך געווען רייכלין, און דיזער האָט געגעבען זיין מיינונג, דאָס די אידישע ליטעראַטור ענטהאַלט אוי־ זיך, אין געגענטייל, זעהר פיעל מאַראַל און קיין שפּרליכעם ניט, אויסער א פּאָאָר ביכלאַך, וועלכע זיינען ווירקליך ווערט צו ווערען פּפער־באָטען. ווען פּפעפּפערקאָרן האָט זיך דערוואוסט וועגען רייכלין'ס ענטפער, האָט ער איהם אָנגעהויבען צו בעשמוצען און פּרעדיגען געגען איהם. עס איז געווארען א לאַנגער שטרייט, און עס האָט זיך אויסגעלאָזען מיט א פּראָצעס, וועלכער איז אָנגעקומען צום פּאָפּסט אין רוים (1520), און דיזער האָט ענטשיידען דעם פּראָצעס געגען רייכלין'ען.

הגם רייכלין איז פון פּאָפּסט ערקלערט געווארען שולדיג, האָט רייכלין'ס נאָמען דערפון גאָרניט געליטען. די פּאַרטיי, וואָס איז געווען געגען רייכ־לין'ען, די גייסטליכע מיט זייערע אָנהענגער, האָט שוין לאַנג אָנגעווארען יערען קרעדיט אין די אויגען פון דער בעסערער קלאַס.

די הומאַניסטען האָבען גוט פערשטאַנען, דאָס דיזער שטרייט איז דער שטרייט צווישען ליכט און פינסטערניס, צווישען דעם הומאַניזם און דער אַלטער פּערשימעלטער סכאָלאַסטיק, דעריבער האָבען זיי אָנגעוועגדט אַלע קרעפטען צו געבען דעם געגנער א טויט־קלאַפּ. אַלע אָנהענגער פון הומא־ניזם האָבען זיך גרופּירט אַרום רייכלין'ען, און עס האָט זיך געביליעט א קרייז פון „רייכליניסטען", וועלכע האָבען געהאַט זייער הויפּט־קוואַרטיר אין ערפורט.

פון פערראַרא, איז ער נאָך אַלס אינגעל בעקאַנט געוואָרען מיט'ן גלענצענדען לעבען פון די פירסטען. די דראַמאַטישע פאָרשטעלונגען אין הויף האָבען אין איהם פריה ערוועקט זיין פּאָעטישען טאַלענט, און ער האָט זיך מיט דעם גאַנצען פייער פון זיין יונגער זעעלע געווידמעט צו דער פּאָעזיע. זיין פאָ-טער אָבער האָט איהם געצוואונגען צו אַ יוריסטישער קאַריערע. ווען זיין פאָטער איז געשטאָרבען האָט ער געמוזט אָננעהמען אַ שטעלע ביים קאַרדי-נאַל היפּפּאָליט פון עסטע אום צו ערנעהרען זיין מוטער און די קינדער. מען האָט אַפילו נעהאָפט, דאָס דיזער קאַרדינאַל וועט זאָרגען פיר די ענטוויקלונג

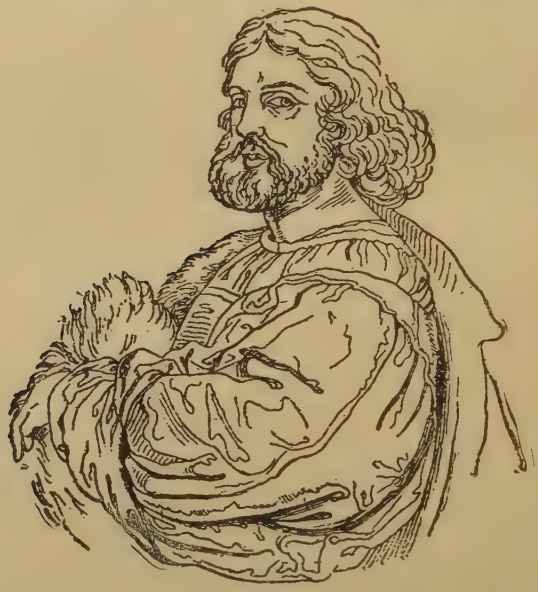

לודאָוויקאָ אַריאָסטאָ.

פון דעם טאַלענט פון דיזען בעגאַבטען דיכטער, אָבער פון דיזער האָפנונג איז גאָר ניט נעוואָרען. דער קאַרדינאַל האָט ניט פערשטאַנען אַריאָסטאָ'ס טאַלענט.

אין דיזער לאַגע האָט אַריאָסטאָ אָנגעפאַנגען זיין פּאָעטישעס ווערק „דער שרעקליכער ראָלאַנד", וועלכעס האָט זיין נאָמען געמאַכט אונשטערב-ליך. פון דיזען עפּאָס איז ערשינען אין יאָהר 1516 די ערסטע 35 געזענגען. אין יאָהר 1517 איז אַריאָסטאָ אַוועק פון זיין דינסט ביים קאַרדינאַל אוז האָט אַריינגעטרעטען אין דינסט צום הערצאָג אַלפאָנסאָ ד'עסטע. נאָר זיינע

שוין דער ציל פון די הומאַניסטען געווען דערגרייכט. דייטשלאַנד האָט שוין אין די אַלע לעהר־אַנשטאַלטען אויפגענומען די קלאַסישע בילדונג. די פרייע אידעען פון די הומאַניסטען זיינען אַריבער די גרענצען פון בילדונג און האָבען אויך אַריינגעטרעטען אין די סאָציאַלע און פּאָליטישע ספערעס פון יענער צייט. מיר וועלען נאָך האָבען שפּעטער די מעגליכקייט צו רעדען אויספיהרליעכר וועגען אולריך פאָן הוטטען, ווי אויך וועגען דעם גרויסען ענגלישען הומאַניסט טהאָמאַס מאָרוס, דער קאַנצלער פון ענגלאַנד, וועלכער האָט צוליב זיינע פּאָליטישע אידעען געענדיגט זיין לעבען אויף'ן עשאַפאָט. אויך וועגען דיזען וויכטיגען מאַן וועלען מיר שפּעטער האָבען צו זאָגען פיעל מעהר.

ד. ליטעראַטור און מוזיק.

אין דער צייט, וואָס די רענעססאַנס האָט אַיינגעדרונגען זיגרייך איבעראַל, האָט אויך די ליטעראַטור דערלעבט אַ בליהענדען צושטאַנד. פריהער איז די ליטעראַטור ניט געווען אַ זאַך פון פאָלק, זיינע אַ נויטווענדיגקייט, נאָר זי איז געווען געפלעגט פון דער רייכער קלאַס אַלס אַ לוקסוס. די אמת'ע קונסט קען ענטשטעהן און ענטוויקלען זיך נאָר דאָרט, וואו עס איז ניטאָ די דאגת פּרנסה, די זאָרג וועגען טעגליכען ברויט. די אַרבייטער־קלאַס האָט נאָך קיינמאָל ניט אַרויסגעגעבען קיין האַמלעט. אויך פיר די ליטעראַטור איז געווען דער איינציגער אָרט צו ענטוויקלען זיך אין די פּאַלאַצען פון די רייכע און אין די הויפען פון די פירסטען. אויך אין דער נייער אויפלעבונג פון פּאָעזיע און פּראָזאַ איז איטאַליען געווען די ערסטע, וועלכע האָט דער איבריגער וועלט געגעבען דעם טאָן, און פון אַלעמען האָט זיך וויעדער אויסגעצייכענט דער הויף פון די מעדיטשי אין פלאָרענץ.

אין איטאַליען האָבען זיך ענטוויקעלט הויפּטזעכליך צוויי סאָרטען פּאָעזיע: דער עפּאָס (העלדען־געדיכט) און די ליריק. פון די דריי גרייסע פּאָעטען פון איטאַליען: דאַנטע, פּעטראַרקאַ און באָקאַטשיאָ, האָבען נאָך די לעצטע צוויי — פּעטראַרקאַ און באָקאַטשיאָ — געהאַט אַן אַיינפלוס אויף די שפּעטערע דורות. דאַנטע'ן האָט מען בעוואונדערט, אָבער ניט נאָכגעאַהמט. פּעטראַרקאַ'ס ליריק און באָקאַטשיאָ'ס עפּיק האָבען געוואונען מעהר און מעהר באָדען און נאָכטוער. צו אַן עכט קינסטלערישער שטופע אין סטיל און אין אינהאַלט האָט געבראַכט דעם עפּאָס דער פּאָעט לודאָוויקאָ אַריאָסטאָ. דיזער פּאָעט איז געבאָרען געוואָרען דעם 8טען סעפּטעמבער 1474. אַזוי ווי זיין פאָטער איז געווען אַבעאַמטער אין דעם הויף

דאָס האָט איהם געצוואונגען אין געהיים צו פערלאָזען דעם הויף. ער איז צוריקגעקומען, און איז וויעדער ענטלאָפען, און וויעדער צוריקגעקומען. ענדליך איז ער מיט זיין אויפפיהרונג געוואָרען צו שאַנד און צו שפּאָט. ער האָט זיך ערלויבט, וועז דער כעס איז איהם אָנגעקומען, צו בעליידיגען דעם הערצאָג און די פּרינצעסינס. ענדליך איז ער געוואָרען קראַנק און מען האָט איהם געמוזט אַוועקשיקען אין האָספיטאל פון סט. אַננא. דאָרטען האָט ער שטאַרק געליטען פון דער ברוטאַליטעט פון די בעדינטע. ער איז אָבער אַהין פערשיקט געוואָרען אַלס שטראָף פיר זיין גראָבקייט געגען דעם הערצאָג. 7 יאָהר האָט ער פערבראַכט אין יענעם האָספיטאל ביז ער איז ענדליך אין

מאַרקוואַטאַ טאַססאַ.

יאָהר 1586 בעפרייט געוואָרען. זיינע לעצטע יאָהרען האָט ער פערבראַכט אין א זעהר אונרוהיגען לעבען ביז דער טויט האָט איהם ענדליך ערלעזט דעם 25טען אַפּריל 1595, אייניגע טעג פריהער אייידער עס איז געקומען דער טאָג, אין וועלכען עס איז בעשטימט געוואָרען צו קרוינען איהם אין קאַפּיטאָל אַלס איינעם פון די גרעסטע דיכטער אין דער וועלט.

אין דעם עפּאָס „די בעפרייטע ירושלים" איז געוועהלט אַלס שטאָף די נעשיכטע פון דעם ערסטען קרייץ־צוג, וועלכער האָט געהאַט אַלס ענד־ציל די עראָבערונג פון ירושלים. דער פּלאַן פון דעם וועלק איז אויסגעאַרבייט

לעצטע יאהרען האט אריאסטא פערבראכט אין רוה, איבערגעבענדיג זיך בלויז צו דיכטערישער שאפונג. ער איז געשטארבען דעם 6טען יולי 1533. די איבריגע נעזעננען פון זיין בעריהמטען עפאם זיינען ערשינען ערסט נאך זיין טויט.

דער „שרעקליכער ראלאנד" איז א פארטזעצונג פון דער געשיכטע, וועלכע באיארדא האט אנגעפאנגען און האט ניט געענדיגט. דאם וועלק האט אפילו אין זיך א סך פעהלערן: דעם ריטערטום פעהלט די ריכטיגע רעליגיאן און די עכטע ליבע, די פרויען-געשטאלטען פעהלט דאם וויבליכע; עס פעהלט אויך אן אידעע, וואס זאל די פערשיידענע טיילען פון דעם וועלק פאראייניגען אין איין גאנצעס. דאגעגען זיינען איינצעלנע שטעלען זעהר גלוננגען. מיט אלע זיינע מעלות קען דאך אריאסטא ניט געשטעלט וועלען אין איין רייהע מיט די גרעסטע דיכטער פון דער וועלט-ליטעראטור, ווי שעקספיר, סערוואנטעס, דאנטע און גאטהע.

וויכטיג זיינען אויך אריאסטא'ס סאטירעס, וועלכע זיינען עהנליך צו האראציוס'עס, אבער ביטערער און בייסענדער. זיי שילדערן די טיפע זיטען-פערדארבענהייט פון די העכערע קלאסען פון זיין צייט.

אריאסטא האט געהאט פיעל נאכטוער, זיי זיינען אבער אלע אונבעדייטענד. דערפאר אבער איז אין יענער צייט ענטשטאנען אין איטאליען א דיכטער, וועלכער האט געבראכט די דראמאנטיק צו א זעהר גלענצענדער שטופע. דיזער דיכטער איז געווען טארקוואטא טאססא.

טארקוואטא טאססא איז געבאהרען געווארען דעם 11טען מערץ 1544 אין סארענטא ביי נעאפעל. 25 יאהר (1571—1596) האט ער געלעבט אין ריטערליכען פערגניגען אין דעם הויף פון פעררארא. דארט האט ער גענאסען די פריינדשאפט פון דעם הערצאג און זיינע בריידע שוועסטערס. שוין זיין פאטער האט געהאט א דיכטערישען טאלענט און א נאמען. דא האט טארקוואטא געענדיגט זיין בעריהמטעם עפישעם וועלק „די בעפרייטע ירושלים". פון דאמאלס אן האט דאם הויף-לעבען פערלארען פיר אים יעדען אינטערעס. עס האבען זיך אויף דיזעם וועלק בעוויזען אייניגע ניט-וויכטיגע קריטיקען, און דאם האט אים פעראורזאכט זעהר שטארקע קרענקונגען. פון דאמאלס אן האט ער פערלארען דעם גלויבען אין זיין טאלענט און פאעטישען גייסט. דערצו האבען די רעליגיעזע גריבלעריין, וועלכע זיינען געווען נעטיג צו קענען שרייבען דיזעם וועלק, אים געמאכט נערוועז אין מיסטרויאיש. צוליב זיין נערוון-שוואכקייט איז ער אימער געווען אויפגעריצט, ער האט זיך בענומען מיט דיי אין הויף זעהר שלעכט און

דאָס איז אונזער פרייד און לייד:
צו וויסען יע און ניין פיר וועלען און פיר קענען:
דער קען ווירקליך, וועמען די געטער גינען,
דאָס ער זאָל צום וועלען אויך וויסען, וואָס ער זאָל.

ניט אימער נוצט צו וועלען, וואָס מיר קענען.
אָפט שיינט זיס צו זיין, וואָס לאָזט זיך ביטער אויס,
האָב אָפט געוויינט, ווען ד׳האָב געהאַט וואָס ד׳האָב געוואָלט.

לאָ׳מיר דיר דעריבער אַן עצה געבען:
ווילסטו אַ גוטער זיין, אַ ווירדיגער מענש,
טאָ וויל נאָר אימער קענען, וואָס דו זאָלסט.

נעבען דער פּאָעזיע האָט מען אין איטאַליען צו יענער צייט אויסערגע-וועהנליך געאַרבייט אויף דעם פעלד פון געשיכטע. די ווערק פון ניקאָלאָ מאַקיאַוועללי (געשט. 1527) זיינען בעריהמט אין דער וועלט. אויס-געצייכענט זיינען איבערהויפּט זיינע געשפּרעכען איבער טיטוס ליוויוס. דאָס זיינען זעהר טיפע בעטראַכטונגען איבער די אַלטע געשיכטע פון די רוימער, פון וועלכער ער האָט אַרויסגענומען פיעלע ניצליכע רעגלען און גרונדזאַצען. זיין פלאָרענטינישע געשיכטע (אין 9 ביכער ביז צום יאָהר 1494) שילדעט ער מיט גרויסער קונסט און טיפזיניגער וועלט־קענטנים די קאַמפען וועגען דער קאָנסטיטוציאָן פון דיזען קליינעם פריישטאַאַט. דאָס בעריהמטעסטע פון אַלע זיינע ווערק איז „דער פירסט". אין דיזען ווערק שטעלט ער פאָר אַ בילד פון אַ פירסט אָדער בעסער געזאָגט פון אַ טיראַן, ווי צ. ב. טשעסאַרע באָרדזשיאַ, וועלכער האָט געמאַכט, דאָס זיין ווילען אַליין זאָל זיין דאָס געזעץ, וואָס איז די פליכט פון יעדען צו ערפילען. ער האָט ניט גענומען אין בעטראַכט ניט קיין מאָראַל, ניט קיין רעליגיאָן, ניט קיין רעכט. פרייהייט און די אינטערעסען פון די בירגער און זייער וואויל-שטאַנד האָבען פיר איהם ניט געהאַט קיין ווערט, און ער האָט זיי ניט גענו-מען אין בעטראַכט, נאָר קלוגהייט אַליין איז ביי איהם געווען וויכטיג.

דיזע לעהרע האָט צו יענער צייט אָנגעמאַכט גרויס לאַרם צווישען די דענקער. זיינע אָנהענגער האָבען איהם פערטיידגט, ערקלערענדיג, דאָס ער האָט געמיינט, אַז אום צו רעטען די צוריסענע איטאַליען מוז מען האָבען אַ שטאַרקע אַייזערנע האַנט פון אַ קלוגען מעכטיגען טיראַן און ענערגישען דעספּאָט, וועלכער זאָל קענען מיט מאַכט און גוואַלד פעראייניגען די צו-

געווארען נאך דעם פלאן פון די ווערק פון האמער און ווירגיל. ירושלים איז די נייע טראיא. גראדע ווי אין טראיא קאנצענטרירען זיך די מעהרסטע זאגעם פון דער אנטיקער וועלט, אזוי איז ירושלים דער צענטער פון אלע זאגעם פון דער קריסטליכער וועלט. אויך אין פערשיידענע אינצעלהייטען האט טאססא געזומען בילדער פון יענער בעריהמטער אנטיקער וועלט אוז האט זיי צוגעפאסט צו ירושלים אוז דעם קריסטענטום. א׳בערהויפט איז בולט זיין קראפט אין שילדערן ווייבליכע בילדער. ער האט אין וואונדערבארע פערזען קונסטפול אוז זעהר פאעטיש אויסגעדריקט זיין הויכע אכטונג צום געפיהל פון ליבע אוז צו איהר ווירקונג צו עהרויבען דעם מענשליכען גייסט אוז פערעדלען די געפיהלען. אין דיזען וועהרק געפינען זיך זעהר פיעלע ערהאבענע עכט־פאעטישע סצענעם אוז שטעלעם, צו וועלכע עם איז שווער צו געפינען א גלייכען אין די בעסטע פאעטישע ווערק פון דער נייערער צייט. איבער זיינע ווערק איז אויסגענאסען א צויבער פון מוזיקאלישער שענהייט, אוז דאס האט איהם געמאכט אלס ליבלינגס־דיכטער פון זיין פאלק. עס איז ניט קיין וואונדער, וואס פיעלע סטראפעם פון זיין ווערק זיינען גע־ווארען פאלקס־לידער, וועלכע זיינען לאנג פערבליבען ביי די וועהנציאנישע גאנדאליערען (שיפלאך־טרייבער).

אין דער ליריק איז זעהר וועניג צו בעמערקען דעם איינפלוס פון דער אנטיקער פאעזיע. די לידער פון סעראפינא פון אקווילא (געשט. 1500) זיינען אנערקענט אלס די בעסטע פאלקס־לידער. סעראפינא איז געווען דער בעריהמטעסטער אימפראוויזאטאר (איינער וואס מאכט שירים ניט צוגרייטענדיג זיך) פון יענער צייט. עס זיינען דאמאלס געווען נאך זעהר פיעלע לירייקער, אזוי דאס מיר וואלטען מיט זייערע נעמען געקענט אנפילען זעהר פיעלע זייטען אין אונזער געשיכטע. אבער מיר וועלען דא דערמאהנען נאר די צוויי וויכטיגסטע פון זיי, נעמליך: ווי טטארי א קאלאנא (געבארען 1490), די פרוי פון מארקעסי פון פעסקארא. זי איז געווען גרוים אין עלענישער פאעזיע (קלאג־לידער). דער צווייטער גרויסער דיכטער פון יענער צייט איז געווען מיקעלאנדזשעלא בואנארוטי, וועלכער האט זיך אויסגעצייכענט מיט דער טיפקייט פון זיינע געדאנקען. אזוי צ. ב. זאגט ער:

קענסט דו ניט, וואס דו ווילסט, — טא ווייל
וואס דו קענסט; א נאר ווייל, ניט קענענדיג,
דארום זאל א קלוגער מאן הייסען דער,
וואס דענקט ניט צו וועלען, וואס ער קען ניט.

סאַטירע מיט דעם נאָמען „דער הימלישער גט". מיט דיזער סאַטירע האָט ער אַזוי שטאַרק אויפגערייצט די פינסטערלינגען, דאָס מען האָט איהם גע-קעפּט. דער אינהאַלט פון דער סאַטירע איז: דאָס הימלישע געריכטס־הויז פון גט'ען האָט ערהאַלטען פון יעזוס'ן אַ ביטשריפט, אין וועלכער ער בעט דאָס געריכט מען זאָל איהם ערלויבען גט'ן זיך מיט זיין כלה, מיט דער קירכע אויף דער ערד. דאָס געריכטס־הויז האָט אויסגעפונען, דאָס יעזוס'עס פאָ-דערונג איז אַ גערעכטע, ווייל די כלה, די קירכע, האָט געפיהרט אַן אויסגע-לאַסענעס לעבען. עס האָבען זיך אָנגעהויבען צו איהם שדכ'ענען אַנדערע כלות, די לוטהעראַנישע קירכע און די רעפאָרמאַטאָרישע, אָבער יעזוס האָט בעשלאָסען צו בלייבען בעסער ניט פערהייראַט. פיר דיזע וואַהרהייט האָט פּאַללאַוויטשיני בעצאָהלט מיט זיין לעבען.

די ענדערונג, וועלכע איז פאָרגעקומען אין שפּאַניען נאָך דעם פאַל פון גראַנאַדאַ, האָט זיך אָפּגעשפּיגעלט אין דער ליטעראַטור. די נאַציאָן איז אַריינגעטרעטען אין אַ וועלט־היסטאָרישע ראָלע. זי איז געוואָרען אַ מאַכט, וואָס ניט די אַלטע, ניט די נייע געשיכטע האָט געזעהען עטוואָס עהנליכעס צו איהר. זאָגאַר די עראָבערונגען פו די אַלטע רוימער ווייזען אויס זעהר קליין אין פערגלייך מיט דעם צואוואַקס פון גרויסע לענדערייען, וועלכע די שפּאַניער האָבען ערוואָרבען אין דער נייער וועלט (אין אַמעריקאַ). אויך אין דעם אינערען האָט שפּאַניען געמאַכט גרויסע פאָרטשריטען. עס האָבען אין שפּאַניען אויפגעבליהט פערשיידענע קונסטען און וויסענשאַפטען. אויך די ליטעראַטור האָט בעקומען נייעס לעבען. די ליטעראַטור האָט אָנגעהויבען אַריינגעהמען אין זיך דאָס בעסטע פון אַנדערע ליטעראַטורען און האָט אָנגע-נומען אַ פרייע ריכטונג. דער מוסטער פיר שפּאַניען איז געווען איטאַליען מיט דער אַנטיקער וועלט. די פּאָליטישע פערהעלטניסען פון יענער צייט האָבען געבראַכט פיעלע שפּאַניער אין בעריהרונג מיט ווענעציאַ, פלאָרענץ, רוים, נעאַפּעל. דאָ האָבען זיי זיך בעקענט מיט די בעריהמטע פּאָעטישע ווערק פון דאַנטע, פּעטראַרקאַ, באָקאַטשיאָ, און האָבען עס נאָכדעם געבראַכט אַהיים. זיי האָבען גענומען פון איטאַליען דאָס בעסטע, וואָס זיי האָבען פון איהר געקענט נעהמען, און האָבען עס צוגעמישט צו זייער אָריגינעלער נאַציאָ-נאַלער פּאָעזיע און עס איז דערפון אַרויסגעקומען עטוואָס זונדערבאַרעס, ער-האַבענעס.

דער גרינדער פון דער נייער שולע אין שפּאַניען איז געווען חואַן באָסקאַן אַלמאָגאַווער (געשט. 1543). ער האָט אַריינגעגעבען אין דער פּאָעזיע עטוואָס אַ בעזונדער בלוט און ליידענשאַפטליכקייט פון דעם

שפּליטערטע שטיקלאַך פון דיזען גרויסען און געבענשטען לאַנד. אַנדערע האָבען ערקלערט, דאָס מיט דיזען וועלק האָט ער נעזוכט צו ווייזען דער וועלט, וואָס א טיראַן איז, צו וואָס ער צילט און וואָס ער פיהרט דורך, און דערמיט גיט ער א וואַרנונג אַלע פעלקער צו זיין פאַרזיכטיג און ניט דערלאַזען קיינעם אָנטאָן אויף זיי קייטען פון אונטערטעניגקייט און שקלאַפערייי. אַזוי צ. ב. ערקלערט דער פראַנצויזישער גרויסער שרייבער און דענקער זשאַן זשאַק רוססאָ, דאָס דיזעם בוך איז געשריבען פיר רעפובליקאַנער. עס האָבען זיך אָבער אויך געפונען אַנדערע, וועלכע האָבען דאָס בוך אַנדערש פערשטאַנען און האָבען אַנגעוועדט אַלע זייערע קרעפטען אויפצואווייזען די ניט־ריכטיגקייט און גרונדלאָזיגקייט פון מאַקיאַוועלי׳ס בעהויפטונגען אין דיזען ווערק. אונטער זיי איז צו רעכנען וואָלטער און פריעדריך דעם 2טען.

דער פלאָרענטינער פראַנטשעסקא גוויטשארדיני (1482—1540) האָט געשריבען די געשיכטע פון איטאַליען פון דער צייט, וואָס די פראַנצויזען האָבען זיי בעזיגט אונטער קאַרל דעם 8טען (1494) ביז מען האָט זיי פון דאָרט ארויסגעיאָגט דורך די שלאַכט ביי פאַוויא. דאָס ווערק איז זעהר בעדייטענד. עס איז רייך מיט שארפזיניגע בעטראַכטונגען און מענשען־קענטנים, נאָר צו שווער אין סטיל און צו בריט אין ארומרעדען. זעהר אנגענעהם איז די פאָרמע, ווי עס ווערט דערצעהלט די געשיכטע פון דעם פראַנצויזישען בירגער־קריג (1559—1598), געשריבען פון דעם וועלציאַנער געשיכטע־שרייבער דאַווילאַ (געשט. 1631). דאַווילאַ איז א פראַגמאַטישער געשיכטע־שרייבער (ד. ה. א היסטאָריקער, וועלכער גיט זיך די מיה צו בעווייזען ווי די געשיכטליכע פאַקטען פאַלגען איינער פון דעם אַנדערן). ער האָט ענוי ערפאָרשט די אורזאַכען, וועלכע האָבען געטריבען די געשיכטליכע פערזאָנען צו האַנדלען ווי זיי האָבען געהאַנדעלט, אזוי דאָס זיי האָבען אַנדערש ניט געקענט האַנדלען. ער שטעלט די זאַכען פאָר אזוי, דאָס עס איז קלאָר צו זעהן, דאָס צום גרעסטען טייל זיינען זיי ארויסגעקומען צוליב די אינטערעסען פון פערשיידענע פארטייען, וועלכע האָבען געהאַלטען די רעגירונג אין צוים און האָבען זי געזוכט צו בעהערשען. פאַלא סאַרפי, א מאָנאַך מיט פיעל בילדונג, האָט פערפאַסט א געשיכטע פון דעם קאָנציל פון טריענט. סארפי איז געווען זעהר פריי געזאָגען. ער האָט זיך דעריבער פערשאַפט א סך שונאים פון די קלעריקאַלען און זיי האָבען אָנגערונגען באַנדיטען איהם צו ערמאָרדען, אָבער ער האָט זיך וועגען דעם דערוואוסט אין דער ריכטיגער צייט, און ער איז געווען פאָרזיכטיג. אין דער זעלבער צייט האָט פערראַנטע פאַלאַוויטשיני פערפאַסט א בייסענדע

רעקאמענדירט זיי צוריקצוקעהרען זיך צו דער נאטור. ווייל אבער פון א קולטור־ציוויליזירטער געזעלשאפט קען מען ניט ערווארטען, דאם זי זאל זיך נאאיוו אומקעהרען צו דער נאטור, דעריבער איז עם געווען נעטיג די שעפער־ראמאנען צו פערפוצען אוז צו פערקינסטלען. איינער פון די בעסטע ראמא־נען פון דיזען סארט איז „די פערליבטע דיאנא" פון חארחע (Jorge) פון מאנטעמאיאר. חארגע איז געבארען געווארען אין יאהר 1520 אוז איז געשטארבען אין יאהר 1561. דיזער ראמאן איז געווארען איבער־זעצט אין אלע שפראכען, אוז עם זיינען פון איהם געמאכט געווארען פיעלע נאכאהמונגען. די פראזא פון דיזען ראמאן איז זעהר אינטערעסאנט אוז איז דורכגעפלאכטען מיט זעהר פיעלע צערטליכע געפיהלפולע געדיכטען. די־זער בעריהמטער ראמאן איז ניט געענדיגט געווארען פון דעם פערפאסער זעלבסט, נאר ער איז געענדיגט געווארען אין דעם גייסט אוז סטיל פון דעם פערפאסער דורך גאספאר חיל פאלא, וועלכער איז געבארען גע־ווארען אין מיטען פון דעם 16טען יאהרהונדערט.

צו די בעריהמטע לירייקער, וועלכע האבען געשאפען אין דער צייט פון קארל דעם 5טען, ווערען אויך גערעכענט אלם קלאסיקער די דיכטער לואיס פאנצע דע לעאן (1528—1591) אוז הערנאנדא דע העררערא (געשט. 1597). בייזע פאעטען זיינען געווען שטארק בע־איינפלוסט פון דער אנטיקער פאעזיע אוז האבען געשריבען אין יענע פארמעם. דער ערסטער, לואיס פאנצע דע לעאן, צייכענט זיך אויס מיט דעם רעליגיעזען גייסט אוז דער פאלקאמענער שענהייט פון זיין שפראך; דער אנדערער, הערנאנדא דע העררערא, האט געשריבען אין דעם גייסט פון די אלטע העב־רעאישע פאעטען, איבערהויפט אין דעם גייסט פון די פסאלמען (תהלים).

דעם גרעסטען דיכטער־רוהם האט זיך שפאניען פערשאפט אין ראמא־אוז דראמא, אוז דא בעלעגנען מיר דעם גרעסטען נאמען, וועלכער געהערט ניט צו איין נאציאן, נאר צו דער גאנצער מענשהייט. צו די גרעסטע דיכטער פון אלע צייטען אוז אלע פעלקער געהערט אהן צוויפעל דער שפאנישער שריפטשטעלער מיגועל צערוואנטעס דע סאאוועדרא (געב. 1547 אין אלקאלא, געשט. דעם 23טען אפריל 1616), דער פער־פאסער פון דעם אונשטערבליכען ווערק „דאן קיחאט". די אומשטענדען האבען איהם פערשאפט די מעגליכקייט צו ערלערנען דאם לעבען פיעלזייטיג. אין דער מלחמה ביי לעפאנטא האט ער פערלארען אן ארם. באלד נאכ־דעם איז ער געפאנגען געווארען פון א רויבער־שיף אוז איז געווען געצוואונ־גען צו ארבייטען 5 יאהר אין גאלעערען־יאך (אלם שקלאף אויף שיפען).

זידליכען הימעל. פיעל מעהר בעגאַבט איז גאַרציאַס לאַסאָ דע לאַ וועגאַ (1503—1536). ער האָט ניט פיעל געשריבען, אָבער וואָס ער האָט געשריבען געהערט צו די בעליבטעסטע און מעהר בעוואונדע-רונגסווערטע ווערק, וואָס די שפּאַנישע ליריק האָט אַרויסגעגעבען. אין זיינע פּאָעטישע ווערק זיינען פעראייניגט ערהאַבענע פאַנטאַזיע, די זיסעסטע ווייכ-הייט און דער ריינסטער וואוילקלאַנג פון דער שפּראַך. מעהר פון אַלעס זיי-נען בעריהמט זיינע סאָנעטען און הירטען־געשיכטען (פּאַסטוכשע לידער).

פיעל האָט געווירקט צו פערברייטען דעם איטאַליענישען געשמאַק אין שפּאַניען דיעגאָ הורטאַדאָ דע מענדאָצאַ (1503—1575). איבערהויפּט זיינען וויכטיג זיינע פּראָזאַאישע ווערק, הגם זיינע עפּישע געדיכטען האָבען אין זיך פיעל שענהייט און חן. זיינע ראָמאַנען זיינען אַ רייכער שאַץ פון מענשען־קענטניס. זיין ראָמאַן „דאָס לעבען פון לאַצאַריללאָ פון טאָרמעס" איז פול מיט בייסענדער סאַטירע און זיטען־מאַ-לעריי. אין אַלגעמיין זיינען זיינע ראָמאַנען ניט שאַפונגען פון דער פאַנ-טאַזיע, נאָר בילדער פון דער ווירקליכקייט.

צו די מערקווירדיגסטע כאַראַקטערען פון דער שפּאַנישער ליטעראַטור געהערט דאָן פראַנצעסקאָ דע קעוועדאָ וויל-לעגאַס (1580—1645). ער האָט זיך אויך אויסגעצייכענט מיט סאַטירע. איהם האָבען געמאַכט אַלס דיכטער זיינע פּערזענליכע ערפאַהרונגען, דערי-בער הערשט אין זיינע ווערק פיעל מעהר טיף געפיהלטע ביטערקייט איידער געקינסטעלטע סאַטירע; אָבער דערפאַר פעהלט אין זיינע סאַטירעס אַ הוי-כער, אידעאַלער שטאַנדפּונקט. זיינע סאַטירעס זיינען אין פאָרמע אָפט זעהר אָפּשטויסענד: זיי זיינען צו ציניש (גראָב). פון זיינע אמת גוטע סאַ-טירעס זיינען: „די בריף פון דעם ריטער פון דער צאַנגע", וואָס אַ קאַרגער האָט געשריבען צו זיין געליבטער. אין דיזען ווערק איז צו בעגעגענען ווירק-ליך גוטע סאַטירע, אָהן אַ שום צומישונג פון עטוואָס ביטערקייט אָדער גרוי-סער שאַרפקייט. פון ציניזם איז קיין רעדע ניט. דיזעס איז אין גאַנצען ניטאָ אין דיזען ווערק.

דאַמאָלס האָט זיך אין שפּאַניען ענטוויקעלט נאָך אַ סאָרט ראָמאַנען־שרייבונג, וועלכע איז בעוואוסט אַלס שעפער־ראָמאַן. דיזער סאָרט ראָמאַן האָט געהאַט אַלס זיין צוועק פאָרצושטעלען די פאַלשע זייט פון לע-בען פון דער העכערער קלאַס און אויך זייער פאַלשען בעגריף פון קריסטענ-טום. דער הויפּט־צוועק פון דיזען סאָרט ליטעראַטור איז געווען צו צייגען די מענשען, ווי ווייט זייער לעבען האָט אָפּגעווייכט פון דער נאַטור, און

אין דיזער הינזיכט איז דאָס וועלק אן אונערשעפליכער שאַץ פון וויזהייט, און צוזאמען מיט דעם שטעלט עס פאָר זעהר נאטירליך און טריי צו דער וועלק-ליכקייט דאָס סאציעלע לעבען פון שפאנישען פאָלק צו יענער צייט.

אויך די „מאראלישע נאוועלען" פון צערוואנטעס פערנעהמען אין דער שפאנישער ליטעראטור א זעהר וויכטיגען פלאַץ. זיי זיינען זעהר טריי צום לעבען און דער וועלקליכקייט, אוו זיין שפראַך איז זעהר אנגענעהם צו לעזען. אלס דראמען-שרייבער שטעהט סערוואנטעס ניט זעהר הויך, ווייל, ווי עס שיינט, עס האבען איהם געפעהלט די נעטיגע פעהיגקייטען, וואס די ביהנע פאדערט.

מיגועל צערוואנטעס.

וואס צערוואנטעס האט געטאן פיר דעם ראמאן, דאס האט לאפע פעליקס דע וועגא קארפיא געטאן פיר די דראמא. לאפע דע וועגא איז געווען א וואונדער פון דער נאטור. ער איז געבאָרען געוואָרען אין מאדריד דעם 25טען נאוועמבער 1562. צו 5 יאהר האט ער שוין פערשטאנען גוט די לאטיינישע שפראך און האט שוין אין איהר געשריבען פערזען, וועלכע ער פלעגט פערבייטען מיט זיינע חברים אויף שפיל-זאכען. וען ער איז אלט געוואָרען 11 יאהר האט ער אנגעהויבען שרייבען דראמאס. זיינע עלטערן זיינען איהם פריה אפגעשטאָרבען, און ער איז צו 15 יאהר געווען גע וואונגען אריינטרעטען אין מיליטער-דינסט. דאן האט ער אנגענומען א שטעלע אין מאדריד ביים הערצאג פון אלבא. ער האט געהיראט און איז

דעם 19טען סעפּטעמבער 1580 האָט איהם אַ גייסטליכער אויסגעלעזט פון זיין קנעכטשאַפט און ער האָט נאָכדעם געדינט 3 יאָהר אין דער שפּאַנישער אַרמעע. ווען ער איז אַרויס פון מיליטער־דינסט האָט ער געפיהרט אַ זעהר שווערעס לעבען, הגם ער איז געווען זעהר בעריהמט.

דער ערסטער טייל פון זיין ווערק, וואָס האָט איהם געמאַכט אונשטערבליך, איז ערשינען אין דעם יאָהר 1605. דער צווייטער טייל פון דיזען ווערק איז אַרויס מיט 10 יאָהר שפּעטער. נאָך ביי זיין לעבען זיינען פון זיין „דאָן קיחאָט" פערקויפט געוואָרען 30,000 עקזעמפּלאַרען. די פערברייטונג פון אַזאַ צאָהל עקזעמפּלאַרען פון אַ ווערק איז אין יענע צייטען ניט געהערט געוואָרען. וואָס פיר אַ מין וואונדער דאָס ווערק האָט אַרויסגערופען מיט זיין ערשיינען, בעווייזט פאָלגענדער אַנעקדאָט. דער קעניג פיליפּ דער 3טער האָט אַמאָל געזעהען, ווי אַ סטודענט געהט און לעזט אַ בוך, שטעלט זיך אַלע ווייל אָפּ און מאַכט פערשיידענע בעוועגונגען מיט זיינע הענט און מיט'ן קערפּער און נאָכדעם צולאַכט ער זיך שטאַרק. דער קעניג האָט עס בעמערקט און האָט געזאָגט: „דיזער סטודענט איז אָדער אַ נאַר, אָדער ער לעזט דאָן קיחאָט".

צערוואַנטעס האָט מיט זיין „דאָן קיחאָט" געהאַט אין זין צו פערניכטען די ראָמאַנטיק, וואָס איז דאַמאָלס געווען אַזוי שטאַרק אין דער מאָדע ביי די שרייבער פון די ריטער־ראָמאַנען, וועלכע האָבען דאַמאָלס פערפלייצט די וועלט. אָבער דאָס איז נאָך ניט דער הויפּט־פערדינסט פון זיין ווערק. ער האָט אין זיין „דאָן קיחאָט" געשאַפען אַזעלכע בילדער און טיפּען, וועלכע וועלען אין אַלע צייטען האָבען אַ ווערט. אויף אַ וואונדערבאַרען אופן שפּילט זיך דאָ אָפּ די טראַגי־קאָמעדיע פון מענשען'ס לעבען און וויגט זיך אימער צווישען אידעאַל און ווירקליכקייט. דער איבערטריבענער אידעאַליזם פון דעם בראַווען, עדעל־זיניגען, גרויסמוטיגען ריטער דאָן קיחאָט, דעם הויפּט־העלד פון דעם ראָמאַן, ווערט פערניכטעט און צושלאָגען ביי אַלע זיינע אונטערנעהמונגען. זיין דינער אָבער, דער פּראָסטער, ניט איבערגעשפּיצטער סאַנטשאָ פּאַנצאַ, זעהט אימער פאָרויס, וואָס עס וועט זיין דער סוף פון אַלע אידעאַלע אונטערנעהמונגען, און מיט זיין פּראַקטישען פערשטאַנד וואַרנט ער איהם אָפּ דערפון, אָבער עס איז אַלעס אומזיסט. דאָן קיחאָט דער ריטער זעצט פאָרט זיינע נאַרישע, ניט פּראַקטישע אידעאַלען, און קריגט פיר זיי אַלע מאָל קלעפּ. דערפון וואַקסען אַרויס סצענעס, וועלכע רופען אַרויס געלעכטער ביי דעם אויבערפלעכליכען לעזער דורך זייער נאַטירליכען קאָמיזם, אָבער ווער עס בעטראַכט עס טיפער זעהט אין דעם אַ טיפזיניגע אַלעגאָריע פון לעבען.

צענדסטער דיכטערישער טאַלענט, וואָס דער קאַטאָליציזם האָט ווען עס איז אַרויסגעגעבען.

אין דער זעלבער צייט איז אין פּאָרטוגאַל אויפגעטרעטען אַ דיכטער, וועלכער האָט זיין לאַנד געגעבען אַן אָרט אין דער וועלט־ליטעראַטור. דאָס איז געווען לואיס דע קאַמאָענס. ער איז געבאָרען געוואָרען אין ליסאַבאָן אין יאָהר 1525. זיין פאָטער איז געווען אַן אָרימער אַדעלמאַן. אין ליסאַבאָן האָט ער געהאַט צו נאָהענטע בעקאַנטשאַפט מיט אַ הויף־דאַמע און איז דערפאַר פערטריבען געוואָרען נאָך סאַנטאַרעם. שפּעטער איז ער אַריין אין די מאַרין (זעע־דינסט) און אין אַ קאַמף מיט די מאַורען האָט ער פערלאָרען אַן אויג. ער איז נאָכדעם אַוועק נאָך אינדיען. דאָ האָט ער גע-שריבען אייניגע סאָנעטען און סאַטירעס, צווישען אַנדערע אויך אַ סאַטירע

לאַפּע דע וועגאַ.

איבער די מיסברויכען פון דער רעגירונג. דערפאַר האָט איהם די רעגירונג פערשיקט נאָך מאַקאַאָ. אין דיזען אָרט האָט ער אָנגעפאַנגען צו שרייבען זיין אונשטערבליכען עפּאָס (העלדען־געדיכט) „די לוסיאַדען". אין אייניגע יאָהר אַרום האָט זיך קאַמאָענס צוריקגעקעהרט אין ליסאַבאָן. אָבער דער אונגליק האָט איהם פערפאָלגט אָהן אַן אויפהער. ער האָט געליטען שיפ-ברוך, האָט פערלאָרען זיין גאַנצעס פערמעגען, וואָס ער האָט מיט גרויס מיה צוזאַמענגעקליבען, און ער האָט קוים גערעטעט זיין נאַקעטעס לעבען און זיין העלדען־געדיכט. די אַרויסגאַבע פון דיזען עפּאָס האָט איהם אַריינגע-בראַכט ניט מעהר פון 75 מאַרק אַ יאָהר. אין די לעצטע יאָהרען פון זיין לעבען האָט אַ דינער געמוזט געהן פיר איהם בעטלען. אין יאָהר 1579 איז

גיך געוואָרען אַן אַלמן, האָט וויעדער געהיראַט און איז וויעדער געוואָרען אַן אַלמן. נאָכדעם האָט ער אַריינגעטראָטען אין די ברידערשאַפט פון דעם היי-ליגען פראַנציסקוס אין טאַלעדא. פון דיזער צייט פאַנגט זיך אָן זיין גלענ-צענדע עפאָכע. דעם 21טען אוגוסט 1635 איז ער געשטאָרבען אין אַלטער פון 73 יאָהר. זיין לויה איז געווען די גרעסטע, וואָס א דיכטער האָט וועו עס איז געהאַט. לאָפּע דע וועגא איז דער פרוכטבאַרסטער שרייבער פון דער אַלטער און נייער צייט. איבער 21 מיליאָנען פערזען האָט ער אָנגעשריבען. זיינע פּראָזאַאישע ווערק אַליין פילען אָן 21 בענדער אין קוואַרטאָ (פערטעל בויגען). די צאָהל פון זיינע דראַמאַס גרייכט ביז 1,500, לויט ווי ער האָט אַליין פערזיכערט. לאָפּע דע וועגא האָט זיך ביי זיינע פערפאַסונגען ניט געדאַרפט אָנשטרענגען. ער האָט גערעדט און געשריבען פערזען אָהן פּאָר-בעריטונג. עס האָבען זיך פון זיין פעדער און פון זיין מויל געגאָסען שירים ווי פון א קוואַל, אָהן אן אויפהער. און וועו עס געפינען זיך אָפט אונטער זיינע שירים שוואַכערע, זיינען אָבער אויך דיזע דורכגעדרונגען מיט א בעזונ-דערען צויבער, און די פּאָרמע און די שפּראַך זיינען אימער, אפילו אין די שוואַכסטע, זעהר מילד און שען. ער איז געווען פון קאָפּ ביז די פיס אַן עכטער שפּאַניער און טרייער קריסט. דאָס בעסטע פון אַלע זיינע ווערק איז „דער שטערן פון סעוויללא". אין דיזען שטיק זיינען פעראייניגט אַלע אייגענשאפטען פון זיין גייסט: ערהאַבענע פאַנטאַזיע, האַרמאָנישער און שענער פערזען-בוי, קלאָרע שפּראַך, שארפע כאַראקטעריסטיק, פייערדיגעם גע-פיהל, טיפע לייִדענשאפט, וואהרע פערעהרונג פון די פרויען און בייסענדער וויץ געברויכט אין ריכטיגען אָרט. דיזע אַלע אייגענשאפטען האָבען גענאַכט לאָפּע דע וועגא אונשטערבליך.

נאָך גרעסער פון לאָפּע דע וועגא איז קאַלדעראָן, וועלכער איז דער בעדייטענדסטער דראַמאַטישער שריפטשטעלער פון שפּאַניען. פּעד-ראָ קאַלדערָן דע לא בארקא איז געבאָרען געוואָרען דעם 17טען יאַנואַר 1600, און איז געשטאָרבען דעם 25טען מאי 1681. ער איז ווייט ניט געווען אזוי פרוכטבאַר ווי לאָפּע דע וועגא, אָבער ער האָט אויך אָנגעשריבען מעהר אלס 100 דראַמאַס און זעהר פיעלע גרעסערע און קלענערע געדיכטען. נאָטהע האָט וועגען איהם געזאָגט, דאָס ער איז א זשעניע מיט א סך פערשטאַנד. מיט זיין שאַרפען פערשטאַנד האָט ער איינגעזעהען די פעהלערן פון לאָפּע דע וועגא'ס שטיקער און אין זיינע ווערק האָט ער דיזע פעהלערן אויסגעבעסערט. זיינע שאפונגען שטעהען דעריבער העכער פון אַלע בעסטע שפּאַנישע ווערק אין יענער צייט. קאַלדעראָן איז דער גלענ-

עס איז אפילו אלעס איבערטריבען, אבער אונטער דער וויציגער דעקע איז ארויסצוזוהען א קוואל פון חכמה און לעבענס־קלוגהייט. די ביטערסטע קא־ריקאטורען האט ער געווידמעט דעם רעליגיעזען, פאליטישען און געלעהר־זאמען לעבען פון יענער צייט. דער שפאס איז אין דיזען ווערק זהר גרויס, אפטמאל זאגאר צו שענדליך. דער פערפאסער אליין האט געשריבען איבער זיין ווערק די בעסטע קריטיק, אין ווען ער ברויגט פאלגענדען משל: „די קליינע באנקעס און קעסטעלאך אין די אפטייקען פלעגט מען אמאל בע־מאלען מיט פערשיידענע שפאסהאפטע בילדער, ווי צ. ב. קאטשקעס מיט זאטלען, בעק מיט פליגלען, האזען מיט הערנער, איינגעשפאנטע גענזלאך, אבער אין די באנקעס זיינען אפט מאל געלעגען זהר טייערע זאכען".

לואים דע קאמאענס.

די פאעזיע האט אימער געמאכט מהר און מהר פארטשריט. אן דער שפיץ פון די פארטגעשריטענע פאעטען איז געשטאנען פ י ע ר ר ד ע ר א נ ס א ר ד (1524—1585). זיין גאנצעס שטרעבען איז געווען צו שא־פען א נייע ליטעראטור, וואס זאל ענטהאלטען אין זיך דאס בעסטע פון דער אנטיקער וועלט, פון שפאניען און איטאליען. ראנסארד איז געשטאנען אן דער שפיץ פון זיבען שטערן, די בעסטע זיבען פאעטען פון יענער צייט. אבער די אלע גרויסע שטערן האבען עס ניט ווייט געבראכט. זיי האבען געענדיגט מיט דער זינלאזער נאכאהמונג פון דער אנטיקער פאעזיע, און זיינען גע־זונקען ביז הויף־שמייכלעריי. דער אנדערער פון די שטערן־גרופע איז גע־

ער עלענד געשטאַרבען אין א האָספיטאל. א באַרוועסער מאַנאַך איז געשטאַנען ביי זיין יציאת נשמה און האָט אַריינגעשריבען אין עקזעמפלאַר פון די לוסיאַדען די פאָלגענדע ווערטער: „עס קען ניט זיין עטוואָס טרויעריגערעס ווי צו זעהן אזא גרויסען גייסט אין אזא שרעקליכען עלענד! איך האָב איהם געזעהען שטאַרבענדיג אין א האָספיטאל אין ליסאַבאָן. ער האָט זאָגאר ניט געהאַט קיין ליילאַך, מיט וואָס זיך צוצודעקען".

די לוסיאַדען זיינען צום ערסטען מאל ערשינען אין יאָהר 1572, נאָכדעם זיינען זיי פיעלע מאל איבערגעדרוקט געוואָרען אייז מאל נאָך זעם אַנדערען. מיט פאַטריאָטישען פייער שילדערט ער די גרויסע טאטען פון די פאָרטוגעזען, ווי די אומשיפונג פון אפריקא, די ענטדעקונג פון א נייעם זעע־וועג נאָך אָסט־אינדיען, ווי אויך פיעלע אַנדערע וויכטיגע זאכען פון דער אלטער געשיכטע פון פאָרטוגאל. דאָס איז דאָס בעסטע נאציאנאל־ווערק פון די פאָרטוגעזען. דיזעס ווערק איז ניט א שפיל פון דער פאַנטאזיע, נאָר עס איז אן עכטער פאלקס־שפיגעל, אין וועלכען עס שפיגלען זיך אפ די ערנסטע זייטען פון פאלקס־לעבען בעסער ווי אין דער טרייעסטער געשיכטע.

אין פראַנקרייך האָט די רענעסאַנס ארויסגערופען א שריפטשטעלער, וועלכער האָט בעשאפען א נייע עפאָכע אין דער ליטעראַטור, אפשטויסענדיג מיט ביידע הענט דעם גייסט פון מיטעלאלטער מיט דער ראַמאַנטיק און גרינדענדיג אויף זייער אָרט א רעאלע פאָעזיע. דיזער איז געווען פ ר א נ ס ו א ר א ב ע ל ע י. ער איז געבאָרען געוואָרען אין יאָהר 1483 אין שינאן. לויט דעם וואונש פון זיינע עלטערן האָט ער אריינגעטראָטען אין דעם פראַנציסקאַנער אָרדען. שפעטער איז ער אריבער צו די בענעדיקטינער, און איז ענדליך געוואָרען א פריסטער. נאכדעם איז ער געוואָרען א פאַרער (פרעדיגער) אין מענדאָן, און אין דיזען אמט איז ער געשטאַרבען אין יאָהר 1550.

ראַבעלע׳ס גרויסער ראַמאַן, זיין לעבענס־ווערק, בעשטעהט פון 5 ביכער. דאָס ערסטע בעהאַנדעלט דאָס לעבען פון דעם ריז ג ַ ר ג ַ נ ט ו ַ, און די אַנדערע ביכער בעהאַנדלען די יוגענד, די מעשים און די וואַנדערונגען פון פ ַ נ ט ַ ג ר ו ע ל. אין לויף פון דעם ראַמאַן ווערט סאַטיריש פאַרעשטעלט דאָס גאַנצע עפענטליכע לעבען פון דער קירכע און שטאַאט. אלע פעהלערן און שוואַכקייטען, די אונאַרדנונגען פון די איינצעלנע שטאַנדען, די אונגערעכטיגקייט פון דער יוסטיץ, דער כאַבאַר (שוחד) פון די בעאַמטע, די אויסגעלאַסענקייט און אַבערגלויבען פון די גייסטליכע, די סכאָלאַסטישע (פשט׳לדיגע) פאָרמע פון לערנען, אלעס ווערט געטאַדעלט און אויסגעלאַכט.

אין א וויציגען געזעלשאפטסטאַן א גאנצע רייהע פון הויך־קאָמעדיעס. מ א ר ל א ָ ו (1563—1593) איז געניאל, אָבער עם פעהלט איהם די ריכטיגע מאָס אין לעבען און אין דיכטען. זיין פערזהרער און נאכאהמער איז געווען ר א ָ ב ע ר ט ג ר י ן (1560—1592). איינצעלנע סצענעס פון זיין דראמא „פאטער באקא" האָבען א גרויסען וועדט אויך אין היינטיגער צייט. א פרוכטבארער טאלענט איז געווען ט ה א ָ מ א ָ ס ה ע י ו ו ו ד (געשט. 1663). ער האָט מיט זיינע ווערק ערצילט א גרויסען טהעאטראלישען עפעקט.

אָבער א וועלט־נאָמען האָט די ענגלישע דראמא דערגרייכט ערסט דורך שעקספיר'ן, דעם גרעסטען דיכטער פון דער וועלט־ליטעראטור און צוגלייך מאָדערנעם דראמאטיקער אין אמת'ען זין פון דעם וואָרט. ו ו י ל־ל י א ם ש ע ק ס פ י ר איז געבאָרען געוואָרען דעם 23טען אפריל 1564 אין סטראטפאָרד. זיין פאָטער איז דאָרט געווען א האַנדשוה־מאַכער, נאָכדעם איז ער געוואָרען א וואל־העגדלער און האָט זיך ערוואָרבען א קלייגעם קאפיטאל. מיר וויסען ניט, וואָס פיר אן ערציהונג דער יונגער וויל־לייאם שעקספיר האָט ערהאלטען. מיר וויסען אין אלגעמיין זעהר וועניג, כמעט גאָרניט, פון דעם לעבען פון דיזען גוואלדיגען וועלט־זשעניע. נאָך דעם, ווי ער האָט געהיראט א מיידל, וואָס איז געווען פיעל עלטער פון איהם, איז ער אין יאָהר 1589 אוועק נאָך לאָנדאָן, וואו ער איז געוואָרען אן אקטיאָר אין איינעם פון די בעסטע טהעאטערען. אין א קורצער צייט איז ער אליין געוואָרען א טהעאטער־אונטערנעהמער. פיר זיינע פיעסען פלעגט ער נעהמען געוועהנליך פון 190 ביז 500 מארק. אין אונזערע צייטען איז עס א זעהר גוטער פרייז. דיזע קלייגע פערדינסטען האָבען איהם דאָך געזיכערט זיין עקסיסטענץ אוו האָבען איהם אויך גענעבען די מעגליכקייט צוזאמענקלייבען א קלייגעם קאפיטאל צו ערווערבען א הויז אין זיין געבורט־שטאָדט, וואוהין ער פלעגט אין זיין רוהיגער צייט קומען זיך אויסרוהען פון זיין ארבייט. דא איז ער געשטארבען דעם 23טען אפריל 1616.

עם איז ניט לייכט צו זאגען עטוואָס וועגען שעקספיר'ס זשעניאלע וועדק אין קורצע וועדטער. זינט 130 יאָהר בעשעפטיגען זיך מיט'ן שטודירען אוו אויספארשען זיינע וועדק די גרעסטע קענער פון פערשיידענע גביטען: עסטהעטיקער, פסיכאלאגען, מעדיקער, ליטעראטען אוו שפראכפארשער. פיעלע פון זיי האָבען דיזען גענענשטאנד גאמאכט פיר אן אויפגאבע פון זייער לעבען, אוו האָבען עם אפען אנערקענט, דאָס זיי האָבען דעם

וועז זשאדעללי. זיין דראמא „קלעאפאטרא" איז אויפגעפיהרט גע-
ווארן אויף דער פאריזער ביהנע אין יאהר 1552. זי האט אין יענער צייט
געמאכט א גרויסען אויפרוהר, די גרעסטע טאלענטען מיט א צייט שפעטער
האבען זי אויך פערגעטערט. אבער נאך אלעם דעם איז די דראמא ניט
מעהר ווי א פאלשע נאכאהמונג פון דער אנטיקער טראגיק.

מעהר גליק האט געהאט די שולע, וואס דער פאעט פראנסואז דע
מאלהערב (1556—1628) האט געגרינדעט. דיזע שולע האט געגעבען
דער ליריק דעם ריכטיגען כאראקטער און עלעגאנז, וועלכע זי האט בעהאל-
טען ביז דער נייער צייט. אויך מאלהערב האט זיך געהאלטען פעסט אן די
פארמעס פון דער אנטיקער ליריק. ער רעכענט זיך אלס דער גרינדער פון
דער קלאסישער ליטעראטור אין פראנקרייך. דאס איז נאר ריכטיג וואס אנ-
בעטרעפט די פארמע, אבער וואס אנבעלאנגט דעם אינהאלט איז מאלהערב'ס
פאעזיע ארים אין פאנטאזיע און געדאנקען.

אין דעם אויגענבליק, וועז ענגלאנד'ס וועלט-געשיכטליכע רולע הייבט
זיך אן, וועז דער פעדעראל-שטאאט איז אין גאנצען פערניכטעט געוואָרען,
און אויף זיינע רואינען האבען אויפגעבליהט אקערבוי, אינדוסטריע, האנדעל
און בירגערטום, אין דעם זעלבען אויגענבליק האט זיך אויך אנגעפאנגען דאס
גאלדענע צייט-אלטער פון דער ענגלישער ליטעראטור. די גלענצענדסטע
שאפונגען האט ארויסגעבראכט די דראמא, און אויף דיזען געביט האט קיין
אנדערעס לאנד אין קיין צייט אזוי פיעל ניט געליייסטעט, ווי ענגלאנד אין
דיזער צייט. דערביי מוז מען אויך וויסען, דאס אין יענער צייט איז נאך
די אויסשטאטונג פון דער ביהנע געווען זעהר ניט פאלקאמען. מען האט
די ביהנע אויסגעצירט איין מאל פיר דעם גאנצען אבענד, פיר די גאנצע פאר-
שטעלונג. מען פלעגט אנשרייבען אויף א ברעט דעם נאמען פון דעם לאנד,
פון דער שטאדט און פון דעם אָרט, וואו די האנדלונג איז פארגעקומען. א
טיש מיט טינט און פעדער האט געמאכט פון דער ביהנע א געשעפטס-צימער.
וועז אנשטאט דעם טיש זיינען געשטאנען צוויי שטולען, האט עם בעדייט,
דאס די סצענע קומט פאר אין א שענק-שטוב. וועז מען האט אומגעביטען
די מעבעל, פלעגען די שוישפילער בלייבען געווהנליך שטעהן אויף זייערע
ערטער, און דאן האט עם געהייסען, דאס זיי האבען איבערגעביטען די ער-
טער, אדער דאס עם זיינען ארויף אויף די סצענע אנדערע פערזאנען, אנדערע
אקטיאָרען.

איבער די ערסטע דראמאטישע דיכטער איז דא זעהר וועניג צו דער
צעהלען. דזשאהן לילליי (געבאָרען אין יאהר 1553) האט געשריבען

4) פערטע פעריאדע (1605—1613).

יוליוס צאָזאר (1606) ; אנטאניוס און קלעאפאטרא (1607) ; קאריאָ-לאנוס (1608) ; טראילוס און קרעססידא (1608) ; מאקבעטה (1609—1610); צימבעלינע (1609—1610) ; דער שטורם ; דאָס ווינטער־מערכען, קעניג יאהאן (1610—1611) ; אטהעללא (1612) ; היינריך דער 8טער (1613) ; טימאָן פון אטהען (1612—1616).

ווילליאם שעקספיר.

„וועז מען בעשעפטיגט זיך מיט שעקספיר'ס ווערק", זאָגט דער היס-טאריקער שערר, „מוז מען פריהער פון אלעס געדענקען יענע מערקווירדיגע לייכען־רעדע (הספד), וועלכע ער האָט אין זיין דראמא „יוליוס צאָזאר" ארייגעלעגט אין מויל פון אנטאניוס צו האלטען איבער דעם געפאלענעם ברוטוס. עס זיינען וועניגע ווערטער, אָבער קיין מענש איז קיינמאל ניט שענער גלויבט געוואָרען. עס האָבען זיך אין איהם צוזאמענגעמישט אזעל-כיע פערשיידענע עלעמענטען, האָט דער רעדנער געזאָגט, דאָס די נאטור דאָרף אויפשטעהן און זאָגען דער וועלט: „אט דאָס איז געווען א מאן!"

געגענשטאנד אין גאנצען ניט אויסגעשעפט. קיין דיכטער איז ניט אזוי פיעל אנערקענט געוואָרען אין אויסלאנד ווי שעקספיר; זיין „האמלעט" איז, ווי גאָטהע'ס „פאוסט", געוואָרען דער אלגעמיינער שטץ פון דער גאנצער געביל־דעטער וועלט. זאָגאר שעקספיר'ס דראמאטורגישער געגנער זאָגט וועגען איהם אין דער אייגלייטונג צו דער ערסטער פאָליאָ־אויסגאבע פון זיינע דראמעס פאלגענדעס: „טריאומפיר, מיין ענגלאנד! דו האסט אויפ־צואוויזען איינעם, וועלכען אלע ביהנעס פון איראָפּא מוזען געבען גרויס עהרע. ער איז ניט נאָר פיר א י ן צייטאלטער, נאָר פיר אלע צייטען".

צו די ערסטע יוגענדווערק פון שעקספיר געהערען זיינע סאָנעטען, וועל־כע צייכנען זיך אויס דערמיט, וואָס אין זיי איז זעהר בולט די פערזענלי־קייט פון דעם דיכטער. זיי זיינען געשריבען אין פערשיידענע שטימונגען, און צייגען, דאָס דער דיכטער איז נאָך ניט געקומען צו פאלקאָמענער קלאָרהייט.

עס איז ניטאָ צווישען די ליטעראָרישע פאָרשער קיין איבעראיינשטי־מונג וועגען דער צייט, וועז שעקספיר'ס איינצעלנע ווערק זיינען געשריבען געוואָרען, און וועלכע פריהער און וועלכע שפעטער, אזוי דאָס מיר זיינען ניט אין שטאנד צו אורטיילען ווי און וועז זיין גרויסער גייסט האָט זיך ענטוויקעלט. אולריצי האָט נאָך געוויסענהאפטע פאָרשונגען אויפגעשטעלט די פאלגענדע צייט־טאפעל, וועלכע איז קרוב לאמת:

1) ערסטע פעריאָדע (1586—1591).

פעריקלעס, פירסט פון טירוס (1587); טיטוס אנדראָניקוס (1587—1588); היינריך דער 6טער (1589); די קאָמעדיע פון די אירונגען (1591).

2) צווייטע פעריאָדע (1591—1597).

פערלאָרענע ליבעס־מיה; די ביידע אדעלייט פון ווראָנא; ענדע גוט, אלעס גוט (1591—1593); ראָמעא און יוליא (1592); ריטשארד דער 3טער (1593—1594); ריטשארד דער 2טער (1594—1595); היינריך דער 4טער, ערסטער טייל (1595); היינריך דער 4טער, צווייטער טייל (1596); צאה־מונג פון א בעזער פרוי (1596); דער קויפמאן פון ווענעציא (1597).

3) דריטע פעריאָדע (1597—1605).

זומערנאכטס־טרוים (1597); האמלעט (1598); וואָס איהר ווילט (1598); פיעל גערודער וועגען גאָרנישט (1599); הייניריך דער 5טער (1599); ווי עס געפעלט אייך (1600); די לוסטיגע ווייבער פון ווינדזאָר (1600); מאָס פיר מאָס (1604); קעניג ליר (1605).

אַן ענד צו דער דראַמאַ. די טהעאַטערען זיינען געוואָרען געשלאָסען, דאָס פאָלק איז געווען בעגייסטערט פון רעליגיאָן, איז געווען איבערגעגעבען מיט לייב און לעבען צו דער קירכע, און עס האָט זיך אָנגעהויבען צו ענטוויקלען אַ האָרט רעליגיעזע פּאָעזיע. דער הויפּט־פערטרעטער פון דיזער פּאָעזיע איז געווען דזשאָהן מילטאָן (1708—1774). מילטאָן'ס הויפּט־ווערק איז „דער פערלאָרענער גן־עדן", וועלכע שילדערט די ערסטע זינד פון מענשען, דורך וועלכע אַלע אונגליקען אין דער וועלט קומען איבער מענשען. הגם דיזעס ווערק איז ניט קיין פאָלקאָמענעס קונסט־ווערק, פערנעהמט עס דאָך אַ גרויסען אָרט אין דער וועלט־ליטעראַטור, און מיט רעכט. פיעלע פּאָעטישע שטעלען אין דיזען ווערק וועלען קיינמאָל ניט פערלירען זייער רייץ און זייער שענקייט. אויסער דעם איז דאָס ווערק דורכגעדרונגען מיט אַן עכטען רעפּובליקאַנישען גייסט. דער שטן אין דיזען ווערק, וועלכער האָט רעבעלירט געגען דעם הימלישען אַבסאָלוטיזם (אַליין־הערשאַפט), איז פאָרגעשטעלט ביי מילטאָן'ען אין אַזאַ גרויסאַרטיגער געשטאַלט, דאָס ער בילדעט דעם צענטער, דעם מיטעלפּונקט פון דעם גאַנצען ווערק, און האָט דעריבער אויך אַ גרויסע בעדייטונג פיר די מאָדערנע פּאָעזיע.

אין געגענזאַץ צו איטאַליען, שפּאַניען און ענגלאַנד, האָט דייטשלאַנד, אין דער צייט פון 15טען ביז דעם 17טען יאָהרהונדערט, קיין קלאַסישע ווערק ניט אַרויסגעגעבען. דייטשלאַנד האָט אַרויסגעגעבען פיעלע ווערק, אָבער ניט קיין וויכטיגע. עס פערדינען נאָר בעטראַכט צו ווערען לוטהער'ס ווערק, וועגען וועלכע מיר וועלען שפּעטער אין אַ בעזונדערען אָרט אויספיהרליך רעדען; אויך די סאַטירישע לעהר־פּאָעזיע. רעדענדיג פון דיזער אַרט פּאָעזיע פערדינט דערמאָהנט צו ווערען יאָהאַן פישאַרט (1540—1590). ער האָט געהערט צום געלעהרטען שטאַנד. ער האָט געמאַכט ווייטע רייזען און האָט דורכדעם בערייכערט זיין קענטניס פון וועלט און מענשען. אויסער דעם איז ער געווען אַן אויסערגעוועהנליך בעלעזענער מאַן, איבערהויפּט אין דער פראַנצויזישער ליטעראַטור. ער האָט ניט בעשאַפען קיין אָריגינעלע בילדער, אָבער ער האָט געוואוסט קינסטליך צו בעאַרבייטען געגעבענעם פערטיגען שטאָף, און מאַכען דערפון זעהר שענע בילדער, וועלכע האָבען מאַנכמאָל אויסגעוויזען ווי אָריגינעלע. ער צייכענט זיך אויסער דעם אייס מיט זיין טאַלענט צו שאַפען נייע וויציגע ווערטער. ער שפּאָטעט זעהר וויציג איבער די דייטשע יוגענד מיט זייער לערנען און זייער ערניהונג, איבערהויפּט טאַדעלט ער מיט בייסענדען וויץ די סטודענטען מיט זייער נייגונג צום טרינקען, ער זידעלט אויך די דייטשע אַריסטאָקראַטיע פיר זייער

אויך שעקספּיר'ן קען מען בעסער ניט לויבען, ווי מען זאָל דיזע ווערטער אָנווענדען אויף איהם זעלבסט. די נאַטור האָט אויף איהם אויסגעגאָסען אַלע איהרע גאַבען און האָט איהם צוגעטיילט אַלע אייגענשאַפטען, וועלכע מאַכען איינעם צום גרויסען און גרעסטען דיכטער: אונערשעפּליכע פאַנ-טאַזיע, טיפען און הייסען געמיט, אַן אויג, וועלכעס דרינגט דורך אַלע פאַלדען פון מענשען'ס האַרץ, אַן אויער, וועלכעס פערשטעהט קלאָר דעם שאָרך פון אַ פריהלינגס־ווינטעלע, ווי אויך דעם גרויסען לאַרם פון די וועלט־שלאַכטען, לעבהאַפטע בעוועגונג פון געמיט און לוסט און לייד, די עדעלסטע זיטליכ-קייט, אונערשעפּליכען וויץ, טיפזיניגע איראָניע, געטליכען הומאָר און אַ טי-פען פערשטאַנד. דיזע אַלע אייגענשאַפטען מאַכען זיינע ווערק אַלס אַ שפּי-געל פון דער גאַנצער וועלט און דער גאַנצער מענשהייט, אַלס אַ וועלטליכע ביבעל, פון וועלכער יעדער פערשטענדיגער מענש וועט פיעל לערנען אימער, ווען ער וועט זי אויפשלאָגען.

שעקספּיר איז געווען אַ פולער, גאַנצער מענש; ער האָט בעטראַכט די וועלט און די מענשען מיט אַן אמת'ען, ריינעם, פרייען בליק; עס האָט איהם ניט פערבלענדט קיין האַס, קיין פאָראורטייל, פערשיידענהייט פון רעליגיאָן און ראַסע. דאָס זיינען די אייגענשאַפטען, וואָס מאַכען איהם אַזוי גרויס. ער האָט בעטראַכט מענשען און זאַכען, ווי זיי זיינען; ער איז אימער גע-שטאַנען אויף'ן באָדען פון דער ווירקליכקייט, און דערצו האָט פון זיין גע-הירן געפלאָסען אַן אונאויפהערליכער קוואַל פון פּאָעזיע. ער האָט געלאָזען די אינסטינקטען, די געפיהלען, די ליידענשאַפטען פון די מענשען זיי זאָלען רעדען מיט זייער אייגענער, נאַטירליכער שפּראַך, נאַאיוו ווי די נאַטור, ווי האָמער. דאָס איז די אורזאַך, וואָרום זיינע פּערזאָנען זיינען אַזוי טריי צו דער ווירקליכקייט אין זייערע טאַטען און געפיהלען, אין ליבע און האַס, אין קראַפט און שוואַכקייט, אין שטאָלץ און דעמוטיגקייט, אין לאַכען און אין וויינען, אין גוטען און בייזען, אין זיגען און אונטערליגען. דאָס מענשליכע הערץ איז איהם געווען דאָס וויכטיגסטע, דער אָנפאַנג און דער סוף פון זיין דענקען און פאָרשען. דער מענש טראָגט אין זיך דעם גן־עדן און דעם גיהנום. דאָס איז דער צענטער, דער מיטעלפּונקט, אַרום וואָס זיין גאַנצע טעטיגקייט, זיין גאַנצע דענקונגס־אַרט בעוועגט זיך. דער מענש איז דערי-בער דער שמיד, דער מייסטער פון זיין גליק און אונגליק, וועלכע זיינען ניט מעהר און ניט וועניגער ווי די רעזולטאַטען פון זיינע פרייע מעשים.

די רעוואָלוציאָן, וואָס האָט אויסגעבראָכען אין ענגלאַנד אין דעם דור, וואָס נאָך שעקספּיר, און די הערשאַפט פון די פּוריטאַנער האָבען געמאַכט

שלעזישער שולע, וועלכע האָט זיך שוין אויסגעצייכענט מיט צופיעל געפיהלפולע, צו איבערטריבענע בילדער. די פּראָטעהער פון דיזער שולע זיינען געווען כריסטיאן האָפמאנן און דאניעל קאס-פּאר.

עס האָבען זיך אָבער דאמאָלס בעוויזען אין דייטשלאנד אויך אייניגע ווירקליכע פּאעטען, וועלכע האָבען ניט געהערט צו די שלעזישע שולען, ווי יאהאן כריסטיאן גינטהער פון סטרייגאו (1695—1723). ער איז געווען א וואהרער לירישער מיט א גרויסען טאלענט, וועלכען די נא-טור האָט געשענקט די גאבע צו קענען ארויסזאָגען ווי און וואָס ער האָט גע-לייטען. און געלייטען האָט ער ווירקליך פיעל און שטארק. ער איז פריה

יאָהאן פישארט.

געוואָרען פערדאָרבען און איז פריה געשטאָרבען. עס איז בעקאַנט, מיט וועלכע וואָרימע ווערטער גאָטהע האָט אָנערקענט זיין טאלענט. פרידע-ריך פאָן לאָגאו (1604—1655) איז געווען אַן אויסגעצייכענטער עפּיגראמען-דיכטער. לעססינג האָט איהם זעהר הויך געשעצט, און דאָס האָט איהם געהאָלפען ער זאָל בעקומען א שטעלע אלס ראט אין שלעזישען דינסט. מאשערעש, אַן עלזאסער (1604—1669), האָט געשריבען א ווערק מיט'ן נאָמען „וואונדערבארע און וואהרהאפטע געדיכטען פון פילאנדער פון זיטטעווואלד". אין דיזען ווערק שילדערט ער אין א זעהר אינטערעסאַנ-טער ערצעהלונג די פערדאָרבענהייטען פון זיין צייט. אָבער פיעל בעדיי-

שיכור'ן, זייער קלײדען זיך אזוי רייך און טייער, פיר זייער אַדעלשטאָלץ זייער שלעכטע קינדער־ערציהונג, זייער געוואוינהייט צו פּראָצעסירען זיך א. ד. גל. זיינע לידער זיינען צום גרעסטען טייל פערפאַסט אין דער פּאָרמע פון ערצעהלונגען, און דערמיט זיינען זיי פיעל אינטערעסאַנטער צום לעזען.

דער 17טער יאָהרהונדערט מיט דער צייט פון דעם 30־יאָהריגען קריג איז די טרויעריגסטע עפּאָכע פון דער דייטשער געשיכטע. דורך דיזען שרעקליכען קריג איז פערשוואונדען געוואָרען די מאַכט און דער וואוילשטאַנד פון לאַנד, און דער רעזולטאַט דערפון איז געווען, דאָס פּראַנקרייך איז געוואָרען שטאַרקער, אזוי דאָס לודוויג דער 14טער האָט 40 יאָהר נאָכאַנאַנד געקענט אונגעשטערט שפּילען די ראָלע פון א טיראַן. אָבער ניט נאָר אין פּאָליטיק, נאָר אויך אין זיטען, ליטעראַטור און שפּראַך איז דייטשלאַנד געוואָרען אָפּהענגיג פון פראַנקרייך. די דייטשען האָבען אלעס נאָכגעטאָן די פראַנצויזען. אלעס זעלבשטענדיגעס, נאַציאָנאלעס איז פון דייטשלאַנד פערשוואונדען געוואָרען. די פּאָלקס־לידער זיינען פערשטומט געוואָרען, עס האָבען זיך געהערט נאָר קירכען־לידער, וועלכע האָבען זעהר אָפּט אויסגעדריקט די טרויעריגע לאָגע פון פּאָלק. אלס דיכטער פון אזעלכע לידער קען אָנגערופען ווערען אויף דער פּראָטעסטאַנטישער זייט פּאול גערהארד (1606—1676). אויף דער קאַטוליישער זייט איז מעהר ווערט צו דערמאָהנען פריעדריך פּאָן ספּעע, א זעהר עדעלער כאַראַקטער, הגם ער האָט געהערט צום יעזואיטען־אָרדען. ער איז געווען א שטאַרקער גענגער פון העקסען־פּראָצעסען (משפּטים פון מכשפות). ער האָט אויך געשריבען א גרויסע צאָהל קירכען־לידער.

א נייעם וועג האָט געצייגט דער דייטשער דיכטונג מארטין אָפּיטץ, וועלכער איז געבאָרען געוואָרען אין יאָהר 1597 אין בונצלאו, שלעזיען, און איז געשטאָרבען אין דאנציג אין יאָהר 1639 אלס געשיכטע־שרייבער פון פוילישען הויף. אָפּיטץ האָט אין דער דייטשער דיכטקונסט איינגעפיהרט נייע רעגלען, וועלכע דינען נאָך אלס גועזעץ פיר דיכטער אין היינטיגער צייט.

די דיכטונגען פון מארטין אָפּיטץ זיינען עלענאַנט אין דער פּאָרמע, אָבער עס פעהלט אין זיי די אינערליכע וואָרימקייט. זיינע אָנהענגער זיינען געווען: פּאול פלעממינג, זימאָן דאַך און אנדרעאס גריפיוס, וועלכע זיינען בעקאַנט אלס די ערסטע שלעזישע שולע. זייערע דיכטונגען זיינען געווען קאָרעקט, אָבער זעהר טרוקען. דאָס האָט פּאראורזאַכט די גרינדונג פון דער צווייטער

שאַפטען פון דער איינצעלנער פּערזאָן. דיזע ביידע צוועקען האָט זי דער-גרייכט דורך די מוזיק־דראַמאַ, די אָפּעראַ, וועלכע איז אין יענער צייט ענט-שטאַנען אין איטאַליען. דעם גרעסטען גלאַנץ האָט די אָפּעראַ דערגרייכט דורך אַלעסאַנדראָ סקאַרלאַטטי (1649—1725), וועלכער האָט פערמיטעלט צווישען דעם אַזוי־גענאַנטען „גרויסען" און ערהאַבענעם סטיל פון פּאַלעסטרינאַ און פון די רוימער און דעם „שענעם" סטיל. פון איטאַליען האָט זיך די קונסט־מוזיק פערברייטעט אין אַנדערע לענדער, אי-בערהויפּט אין פראַנקרייך; דאָ האָט דער געוועזענער קיכען־יונג, אַ געהילף ביי אַ קאָך־מייסטער, דזשיאָוואַנני באַטטיסטאַ לוללי (1632—1687), איינגעפיהרט אין פּאַריז די נאַציאָנאַל־אָפּעראַ און האָט זי געבראַכט צו אַ גלענצענדער שטופע. די דייטשע אָפּעראַ האָט זיך מעהר ווי איבעראַל ענטוויקעלט אין האַמבורג.

טענדער איז דער ראמאן פון כריסטאף פאן גריממעלס-האוזען, אונטער דעם נאמען „דער אבענטיירליכער סימפליציסימוס". אין וועלכען דער פערפאסער שטעלט פאר דעם עלענד פון פאלק אין דער צייט פון דעם 30־יאהריגען קריג זעהר לעבעדיג און טריי צו דער וואהרהייט. דער פערפאסער איז געבאירען געוואירען אין יאהר 1625 און איז געשטארבען אין יאהר 1676.

אין דער מוזיק איז ביז דעם 17טען יאהרהונדערט דאס גאנצע שטרע בען געווען צו ענטוויקלען די הארמאניע, און אין דיזען שטרעבען האבען די האלענדער איבערגעשטיגען אלע אנדערע אירופעאישע פעלקער. דער גרעסטער מייסטער אין דער מוזיק איז אין יענער צייט געווען ארלאנדא די לאסס (1520—1594). אין מיטען פון דעם 16טען יאהרהונדערט האט זיך אין איטאליען אנגעפאנגען א גלענצענדע עפאכע פיר די מוזיק. דער געניאלער פאלעסטרינא (1514—1594) האט געגעבען דער פי-גוראל־מוזיק א הערשענדע שטעלונג. דורך זיינע אונשטערבליכע ווערק האט ער בעשאפען די מוסטערן פיר א גראנקרייכ און עדעלע מוזיק, וועלכע איז געווען מעהר פון אלעם צוגעפאסט צו דעם רעליגיאנס־דינסט אין דער קירכע, און איז צום פריהעסטען איינגעפיהרט געוואירען אין דער קירכע פון דעם פאפסט זעלבסט. אויך אין אויבער־איטאליען האט די מוזיק געמאכט גרויסע פארטשריטען. מעהר פון אלע האבען זיך דארט אויסגעצייכענט אין דיזער קונסט די וועניציאנער. די וויכטיגסטע פון זיי זיינען געווען: דוראנטע (1693—1755), לעא (1694—1742) א. אנד. זיי האבען פערבונדען די רייצען פון נייעם סטיל מיט דער שענהייט פון דער אלטער מוזיק.

אין דייטשלאנד האט די קירכליכע מוזיק אנגענומען א פראטעסטאנ-טישען כאראקטער, אבער עס איז פאלש, וואס צנדערע בעהויפטען, דאס לוטהער איז געווען דער שעפער פון דעם דייטשען קירכען־געזאנג. די מוזיק האט דאמאלס אויך געשטרעבט צו אויסדריקען די אינדיווידועלע גפיהלען, שטימונגען און ליידענשאפטען. די פראטעסטאנטישע מוזיק האט דער-גרייכט איהר העכסטע שטופע דורך היינריך שיטץ (1585—1672). ער האט פארבעריייטעט די ערשיינונג פון א באך און א העגדעל.

די וועלטליכע מוזיק האט מעהרסטענטיילס געשטרעבט צו ענטוויקלען די אינסטרומענטאלע מוזיק, וועלכע איז ביז דיזער צייט וויים צוריקגעשטא-נען הינטער דער וואקאל־מוזיק (נעזאנג). אויך האט די קונסט־מוזיק געזוכט אויסדרוק פיר די אינדיווידועלע גפיהלען, פיר די שטימונגען און ליידענ-

שטאַנדען, דאָס זיי זאָלען אי׳נווילִיגען צו אַסיגנירען גרויסע סומעס געלט וועלכע האָבען בעדארפט געשאַפען ווערען דורך נייע שטייערן. די פירסטען האָבען דערפאַר געפאָדערט צו פערבריטערן און פערגרעסערן מעהר זייערע רעכטען, און אום דיזעס אויסצופיהרען האָבען זיי זיך פעראייניגט מיט די בירגער פון די שטעדט. דיזע האָבען די פירסטען געמוזט צוציהען צו הילף און צוזאָגען זיי דערפאַר גרויסע פריווילִעגיעס, וויי זיי, די בירגער, האָבען געקענט שאַפען א גרויסע פינאַנציעלע שטיצע, דורך וועלכע דער קייזער וואָלט געווען אין שטאַנד דורכצופיהרען זיינע פלענער. וועז דער קייזער האָט געפאָדערט הילף געגען די טערקען, האָבען איהם די פירסטען געגעבען צו פערשטעהן, דאָס מען מוז דערצו האָבען די איינשטימונג פון די בירגער פון די שטעדט. מען האָט אין פראַנקפורט פעררופען א פערזאַמלונג, אויף וועלכע עס זיינען גרווען איינגעלאַדען דעלעגאַטען פון די בירגער, וואָס האָבען דאַמאָלס בעקומען דאָס וואהלֿרעכט, אזוי דאָס צו די וואהלֿקוריעס, וואָס זיינען גרווען איינגעפיהרט פון פריהער: פירסטען און קורפירסטען, איז צוגעקומען א דריטע קוריע, א קוריע פון שטאַדט־בירגער, וועלכע האָבען דאן בעקומען וואהלֿרעכט.

מאַקסימיליאַן האָט גרווָאָלט אָנפאַנגען א קריג מיט איטאַליען, אום דורכצופיהרען זיינע פלענער. דערצו האָט ער, פערשטעהט זיך, איבער־א־נייס געברויכט גלט און קריגער. ער האָט זיך גרווענדט צו די פירסטען, און האָט פון זיי פערלאַנגט, דאָס זיי זאָלען ארויפלענען א נייע שטייער אונטער דעם נאָמען „דער גמיינער פעניג", וועלכער האָט געדארפט זיין א קאָפ־שטייער און פערמעגען־שטייער. די פירסטען האָבען זיין וואונש גרווָאָלט נאָכגעבען מיט דער בעדינגונג, דאָס ער זאָל פערגרעסערן זייער מאַכט, און דערמיט, פערשטעהט זיך, צו בעשרענקען זיין אייגענע מאַכט. זיי האָבען נעמליך פערלאַנגט, דאָס דעם קייזער׳ס מאַכט זאָל בעשרענקט ווערען דורך א רייכס־רעגימענט פון 17 מיטגלידער פון אלע שטאַנדען (קלאַסען), וועלכע זאָלען האָבען צו זאָגען א דעה אין אלע רעגירונגס־אנגעלענהייטען, אויך אין מיליטערישע. עס פערשטעהט זיך, דאָס דער קייזער האָט ניט איינגעשטימט אָנצונעהמען זייערע בעדינגונגען.

דיזע בעדינגונגען זיינען פאַרגעשלאָגען גרווָאָרען דעם קייזער אין וואָרמס אין יאָהר 1495, און ער האָט זיי ניט אָנגענומען, ווי מיר האָבען עס בעמערקט. אָבער וואָס ער האָט ניט גרווָאָלט אָננעהמען אין וואָרמס, האָט ער נעמוזט אָננעהמען מיט 5 יאָהר שפעטער, אין יאָהר 1500, אויף רייכס־טאג אין אוגסבורג. עס איז ערוועהלט גרווָאָרען א רייכס־רעגימענט פון

דייטשלאַנד אין דער צייט פון דער רעפאָרמאַציאָן.

א. די רעגירונג פון מאקסימיליאן דעם 1טן.

אין דייטשלאַנד האָט מען מיט אונגעדולד ערווארטעט, דאָס מאקסימיליאן דער 1טער, וועלכער איז שוין זינט דעם 16טן פעברואר 1486 ערוועהלט געוואָרען אלס רוימישער קייזער, זאל אויך דאָ איבערנעהמען די רעגירונג. מיר האָבען שוין פריהער דערצעהלט, ווי די לאַגע פון לאַנד איז געווען זעהר טרויעריג אונטער דער רעגירונג פון פריעדריך דעם 3טען. די שטעדט האָבען געפאָדערט, מען זאל זיי צולאָזען אָנטייל נעהמען אין דער רעגירונג פון לאַנד, ווי זיי האָבען ערהאלטען דאָס רעכט צו רעגירען זיך זעלבסט און זייערע געמיינדעס. אויך די פירסטען האָבען פערלאַנגט מעהר אָנטייל אין די רעגירונגס־אַנגעלעגענהייטען. דאָס פאלק האָט אויך געפאָדערט מעהר רעכטען און מעהר מאַכט פיר די יוסטיץ אין לאַנד און די שאָפונג פון איינהייטליכע מינצען (מטבעות). מיט דיזער פראָגע האָבען זיך די רייכסטאַגען בעשעפטיגט זינט סיגיזמונד'ן, אָבער זיי זיינען צו קיין רעזולטאַט ניט געקומען. מען איז נאָר געקומען צום בעשלוס, דאָס מען מוז פערהופען א נייעס רייכסטאג. אזוי האָט עס געהייערט א האלבעס יאָרהונדערט, אין פערלויף פון וועלכען עס זיינען אין דיזער אנגעלעגענהייט פאָרגעשלאָגען געוואָרען פערשיידענע פראָיעקטען, אָבער מען איז צו קיין בעשלוס ניט געקומען. די אלע פערשיידענע שטאַנדען האָבען איינער צום אנדערען ניט געהאט קיין צוטרויען, און זיי צוזאמען האָבען געהאט נאָר מיסטרויען צום קייזער.

דער רעגירונגס־איינטריט פון מאקסימיליאן דעם 1טען אין יאָהר 1493 האָט די פערשיידענע קלאַסען פון פאלק געגעבען האָפנונג, דאָס דורך איהם יועלען זיי קומען נעהענטער צו זייער ציל און זייער וואונש. מאקסימיליאן האָט געפאַסט הויכע פלענער דאָס אלטע קייזערטום וויעדער אויפצושטעלען. אום דיזע פלענער דורכצופיהרען האָט ער געפאָדערט פון די פערשיידענע

און זיין אייגענטום איז קאָנפיסקירט געוואָרען פיר דער רעגירונג. דאָס רעכט צו פערשיקען בירגער און צו קאָנפיסקירען גיטער איז געגעבען געוואָ-רען צום קעניגליכען קאַמער־געריכט. דער ריכטער איז געווען בעשטימט פון דעם אויבער־הויפּט פון רייך, וועלכער איז בעשטאַנען פון 16 מיטגלידער. נעמליך: פון 8 געלעהרטע יוריסטען, און 8 פון ריטער־שטאַנד און אַנדערע שטאַנדען. דיזעס געריכט, וועלכעס איז ניט געווען אָפּהענגיג פון קיינעם, זאָגאַר פון קעניג, האָט צוערסט געהאַט זיין זיץ אין פראַנקפורט, נאָכדעם האָט עס געענדערט זיין זיץ אין פערשיידענע שטעדט, און ענדליך האָט עס זיך בעזעצט אין שפּייער. אין יאָהר 1512 איז איינגעאָרדענט געוואָרען אין לאַנד אַן עקזעקוציאָנס־מאַכט (ד. ה. אַ מאַכט, וואָס צווינגט דאָס פאָלק צו ערפילען די בעשלוסען פון געריכט און אַנדערע רעגירונגס־אָרדנונגען). דאָס גאַנצע לאַנד איז געווען איינגעטיילט אין 10 קרייזען, אָן דער שפּיץ פון יעדען קרייז איז געשטאַנען אַ קרייז־בעאַמטער, וועלכער האָט געבראַכט אין ערפילונג די בעשלוסען פון דעם רייכסקאַמער־געריכט. נאָר די עסטרייכישע און קורפירסטליכע לענדער זיינען ניט געווען אין די 10 קרייזען. דאָ האָ-בען די שטאַנדען געזיגט איבער דעם קייזער. זיי האָבען איהם ניט ערלויבט אָנטייל נעהמען אין דער בעשטימונג פון קריגס־הויפּטלייט און פון אַן אוי-בערהויפּט־מאַן. אָבער די פינאַנצען פון לאַנד, ד. ה. פון רייך, איז נאָך אַלץ געבליבען ניט גערעגעלט. עס איז נאָך אַלץ געווען אין אונאָרדנונג.

איבער מאַקסימיליאַן'ס אויסערע פּאָליטיק האָבען מיר נאָר צו זאָגען אַ פּאָאָר ווערטער. מיר האָבען שוין פריהער געזעהען, דאָס דעם קייזער'ס פּלענער זיינען געווען צו בעהערשען איטאַליען, וועלכע האָט זיך שוין געפונען אונטער דעם איינפלוס פון פראַנקרייך. קאַרל דער 8טער און לודוויג דער 12טער האָבען געהאַט פּרעטענזיעס צו הערשען אין נעאַפּעל אַלס די פער-וואַנדטע פון די אַנזשו, אָבער זיי זיינען אין זייער שטרעבען געווען אָהן ער-פאָלג, ווייל נעאַפּעל איז נאָך אין יאָהר 1504 אַריבער צו אַראַגאָניען און איז געבליבען ביז דעם יאָהר 1714 אַ שפּאַנישע פּראָווינץ. דערווייל האָט לודוויג דער 12טער בעהערשט דאָס הערצאָגטום מאַילאַנד, און אום דיזעס געביט צו פערגרעסערן האָט ער געשלאָסען אַ בונד מיט'ן קייזער, מיט'ן פּאַפּסט און מיט פערדינאַנד דעם קאַטאָלישען, אַ בונד, וועלכער איז בע-וואוסט אונטער דעם נאָמען „ליגע פון קאַמבראַי". דער צוועק פון דיזען בונד איז געווען אָפּצונעהמען פון די ווענעציאַנער די לענדער, וואָס זיי האָבען בעהערשט אויף'ן פעסטען לאַנד, און דיזע לענדער צוטיילען צווישען זיך. דער קייזער האָט דאַמאָלס עראָבערט ווערא̇נאַ, וויטשענצאַ און טריעסט, און

20 מיטגלידער, וועלכע האבען געהאט צו זאגען אויף אלע רעגירונגס־אנגע־
לעגענהייטען, אויך אויף אויסלענדישע פאליטיק. דער קעניג איז געווען ניט
מעהר ווי דער פרעזידענט פון דעם רייכס־רעגימענט.

די שטעדט האבען זיך אבער ניט לאנג בענוצט מיט די נייע רעכטען,
וועלכע זיי האבען ערהאלטען. דער רייכס־רעגימענט האט געקענט פינקטליך
אויספיהרען זיין פליכט און צוזאמענשטעלען אן ארמעע צו שיקען געגען די
טערקען, אזוי דאם מאקסימיליאן האט אויפגעפאדערט די פירסטליכע וואסא־
לען דאם צו טאן, ווייל זיי זיינען דערצו געווען פערפליכטעט לויט דעם
לעהנס־רעכט. דאן האט ער געפאדערט פון דעם קאנצלער פון רייכס־רעגי־
מענט, כון דעם קורפירסט בערטהאלד פון מאינץ, צו געבען צוריק דעם זיגל
פון רייכס־רעגימענט, וועלכער האט ניט ערפילט זיין פליכט צוזושטעלען אן
ארמעע צום שיקען געגען די טערקען. בערטהאלד האט צוזאמענגערופען די
קורפירסטען, צו בעראטען זיך מיט זיי וועגען דעם קייזער'ס פאדערונגען.
די פערזאמלונג איז פיר דיזע פאדערונג געווען געגען דעם קעניג שטארק
אויפגערעגט, און מען האט אנגעפאנגען צו פלאעווען דעם קייזער ארונטער־
צוזעצען. עם האט אבער צווישען די פירסטען געהערשט אזא־איניגקייט און
דער קייזער האט זיך מיט דיזער לאגע בענוצט און איז פון דיזען שטרייט
ארוים דער זיגער. די פינאנציעלע שטיצע, וואס דער רייכס־רעגימענט האט
זיך פערפליכטעט צו געבען דעם קייזער, איז קיינמאל ניט ערפילט געווארען
ווי עס געהער צו זיין, און דיזעם האט געגעבען אורזאך צו אונענדליכע שטרייי־
טיגקייטען. ענדליך איז עס געקומען אזוי ווייט, דאם די אייניקונפטען פון
דעם רייכס־רעגימענט זיינען ניט געווען נענוג צו דעקען די אויסגאבען אויף
דעם נעהאלט פון די מיטגלידער פון רייכס$רעגימענט. אין א קורצער צייט
שפעטער איז אויך בערטהאלד נעשטארבען. דאם האט דער פארטיי געגעבען
א שרעקליכען קלאפ. דער קעניג איז געווארען זעהר מעכטיג און קיינער
פון די פירסטען האט ניט געהאט דעם מוט צו טאן עטוואס געגען זיין ווילען.

אין יאהר 1507 האבען אפילו די שטאנדען וויעדער ערהאלטען די אייני־
שטימונג פון קעניג אויף זייערע פאדערונגען. אבער אין אלגעמיין זיינען
די רעזולטאטען געווען זעהר שוואכע און ניט בעדייטענדע. דעם קעניג איז
געלונגען צו בריינגען אין לאנד רוהע און פרידען, א זאך, וואס מען האט שוין
לאנג ערווארטעט מיט אונגעדולד, אבער אומזיסט די פירסטען האבען זיך
געמוזט ענטזאגען פון דאם רעכט צו שטרייטען אייניגר מיט דעם אנדערען
אהן די ערלויבניס פון קעניג. ווער עס האט זיך ערלויבט ארויסצוגעהן אויף
א שטרייט מיט אן אנדער פירסט, איז ארויסגעטריבען געווארען פון לאנד

צער. לודוויג דער 12טער איז ניט געווען פארבעריטעט צו שטרייטען געגן דיזער ליגע און האט די שלאכט פערלארן. די שווייצער האבן פון איהם אפגענומען מאיאנד (1513), און די ענגלענדער האבן געמאכט אן איבער-פאל איבער פיקארדיע. אבער 2 יאהר שפעטער האט זיך צווישען דיזע צוויי געגנער געמאכט א נייע שלאכט, פון וועלכער דער רעזולטאט איז געווען, דאס פראנץ דער 1טער, דער נאכפאלגער פון לודוויג דעם 12טען, האט אין יאהר 1515 אפגענומען צוריק מאילאנד פון די שווייצער און מאקסימיליאן האט געמוזט געגן זיין וויללען אינשטימען צו דיזער ערבערונג.

די האפנונגען, וואס די דייטשען האבן געלעגט אויף מאקסימיליאן'ען ביי זיין ארויפטרעטען אין די רעגירונג, זיינען ניט ערפילט געווארען. אין דייטשלאנד איז די ארדנונג געבליבען אזוי וויי פריהער, קיין שפור פון א טריט צום בעסערען. וועז מאקסימיליאן האט געמאכט נייע פארשלאגען צו רעפארמעם, האבען איהם די שטאנדען געגעבען צו פערשטעהן, דאס זיי ער-ווארטען פון איהם מעהר גארנישט. די רעגלען פון לאנד-פרידען האבען פערגרעסערט די אונזיכערהייט און דאס קאמער-גריכט האט זיך אויסגלא-זען צו זיין אן עלענדעם גריכט. צו דער אונצופרידענהייט אויף דעם פאלי-טישען גביט איז צוגעקומען די רעליגיעזע, וועלכע האט יעצט דערגרייכט איהר העכסטען פונקט און האט דעם לאנד געבראכט פיעלע ליידען.

כ. די רעפארמאציאן.

צו ענדע פון דעם 14טען יאהרהונדערט איז דאס פאפסטטום, צוליב אינערע שפאלטונגען, שטארק אפגעשוואכט געווארען. אבער עם האט זיך וויעדער בעמעבטיגט דורך דעם אלטען רוימישען מיטל: „צוטיילּ און הערש", ד. ה. לאז ניט צו קיין אחדות אין פאלק און דאמאלם וועט דיר זיין לייכט צו הערשען איבער איהם. און אזוי האבען די פאפסטען ווירקליך געהאנ-דעלט: זיי האבען גערייצט די הערשענדע עלעמענטען איינעם געגען אנדע-רען און מיט דיזען אופן איז עם דעם פאפסט אינגאצענץ דעם 4טען געלונגען אריינצוכאפען די הערשאפט איבער די מעכטען אין זיין האנט. די גייסט-ליכקייט פון דער רוימישער קירכע איז געווארען אז אינטערנאציאנאלע, זי האט עקספלואטירט אלע ראמאנישע און גערמאנישע פעלקער און לענדער אהן א גרענץ. דאס פראנצויזישע פאלק האט געוואוסט אויף א לאנגע צייט זיך אויסצודרעהען פון פאפסט'ס דורסט נאך געלט און זיין מחנה בלוט-זוי-גער. אנדערס איז עם אבער געווען מיט דייטשלאנד. דא האט דער פאפסט

די וועגעציאנער זיינען געקומען אין אזא שלעכטע לאגע, דאס זיי האבען געמוזט בעטען דעם קייזער מאקסימיליאן אום פרידען. אבער מאקסימיליאן האט מיט זיי קיין פרידען ניט געוואלט שליסען. דאן האבען די וועגעציענער געוואונען אויף זייער זייט דעם פאפסט און פערדינאנד דעם קאטאלישען, דעם קעניג פון שפאניען, און דער פאפסט האט דאמאלס געמאכט א נייעם

בעשוועדונג פון דער ליגא דורך די וועגעציאנער.

בונד, וועלכער איז בעוואוסט אונטער'ן נאמען „די הייליגע ליגע", מיט'ן צוועק ארויסצוטרייבען פון איטאליען די פראנצויזען, וועלכע זיינען דאמאלס געווען פערהאסט ביי אלע פעלקער (1511). צו דיזער הייליגער ליגע זיינען אויך צוגעשטאנען היינריך דער 8טער, דער קעניג פון ענגלאנד, און די שווייצ-

איהם ערוועהלט פיר א פאפסט, הגם ער איז אמאל געווען אן ארימער שרייבער אין באזעל. דיזער ענעא סילוויא האט געוואוסט צו מאכען דעם קייזער פיר א וועדקצייג פון דער רוימישער פאליטיק; ער האט געמאכט, דאם דער קייזער זאל פערלאזען זיין לאנד אין דער צייט, וועו דאם פאלק האט געגען איהם רעבעלירט, אוו לויפען נאך רוים, אום דארט צו וועדען געקרוינט אלם רוימישער קייזער; אבער דער צוועק דערפון איז געווען, דאם ער זאל מיט זיין אנווועזנהייט אין רוים פערשטארקען די מאכט פון פאפסט. דעם 19טען מערץ 1452 האט פריעדריך דער 3טער גענאסען די צווייפעלהאפטע עהרע פון דער קייזערליכער קרוין. די לאנגע צערעמאניע פון דיזער קרוינונג איז דעם קייזער זעלבסט געווארען איבערדריסיג, אזוי דאם ער האט זעהר אפט געגענעצט פון לאנגווייליגקייט. וועו ער איז געקומען צוריק אין זיין לאנד, האט ער דארט געפונען א גרויסען אויפרוהר, וועלכען עם האט איהם געקאסט גרויסע אפפער צו בערוהיגען. די קייזער־קרוין האט איהם געקאסט דאם לעצטע ביסעל בעדייטונג, וואם ער האט נאך געהאט אין דייטשלאנד אוו אין זיין עסטרייך. אוו דאם אלעם האט ער געהאט צו פערדאנקען דעם ענאאיזם פון דעם פאפסט אוו זיין קליקע.

אבער די רוימישע מאכט איז נאך דערמיט ניט געווען צופריעדען. קאנסטאנטינאפעל איז אין יאהר 1453 געווען אין די הענט פון די מאהמעדאנער. די קירכע האט געוואלט צייגען, ווי גרויס עם איז איהר מאכט אין דייטשלאנד, דאם נאר מיט איין וואונק וועלען אלע פעלקער אין דיזען לאנד צוסטעהן צום פאפסט. ניקאלאוס דער 5טער האט ארויסגעלאזען א בולע (א פאפסטליכען בעפעהל), דאם די פעלקער זאלען אונטערנעהמען א „קרייץ־צוג געגען דעם צווייטען סנחריב". דער פאפסט האט דערמיט געמיינט צו געווינען צוריק קאנסטאנטינאפעל, אדער די ביצאנטישע קירכע, נאך דעם, זוי זי האט זיך אפגעריסען פון רוים. דאם איז פיר דעם פאפסט געווען א זעהר וויכטיגער אוו געשמאקער ביסען, ווייל דערמיט וואלט ער בעקומען אזא אייגפלום, וועלכען זאגאר אינגאצענץ דער 4טער האט ניט געהאט. עם איז פיר דעם פאפסט געווען זעהר וויכטיג אוו אנגענעהם צו ווערען א דעספאט אויך אין ארייגנט. צו דיזען צוועק האט מען צוגעקלערט א תירוץ, דאם מען האט אין אויסזיכט צו בעפרייען די גריכען. נאך מעהר פון אלעם זיינען פיר די קלעריקאלען געווען זעהר וויכטיג די גרויסע סומעס געלט, וואם מען האט ערווארטעט פון די דייטשע פעלקער צו פיהרען דעם שטרייט מיט די טערקען, ווייל דער גרעסטער טייל פון דיזע סומעס האט בעדארפט פערבלייבען אין די טאשען פון די גייסטליכע. אין רעכנען איז סילוויא געווען פיעל מעהר

מיט די גייסטליכע געוואוסט ווי צו מאַכען, אַז דאָס פאָלק זאָל זיי פרייוויליג, אָהן אַ שום צוואַנג, אָפּגעבען אַ צעהנטעל פון אַלע זייערע איינקונפטען.

די ראָמאַנישע פעלקער זיינען געווען גענוג ענטוויקעלט, אום צו פערשטעהן, ווי זיך צו בעשיצען געגען דעם האָבזיכטיגען פּאַפּסטטום. דייטשלאַנד אַליין איז נאָך ניט געקומען צו דער שטופע פון מאַכט געגען דעם קלעריקאַליזם. פון דייטשלאַנד האָבען די פּאַפּסטען געצויגען אַלע מיטלען צו שטרייטען געגען די טערקען, ווי אויך צום בויען די בעריהמטע פּעטערס־קירכע, וועלכע האָט אַזוי פיעל פערהערליכט זייער מאַכט.

די גייסטליכע, וועלכע זיינען פריהער געווען צופרידען צו הערשען איבער די גייסטער אַליין, האָבען בעקומען גרויס חשק צו הערשען אויך איבער דעם בייטעל. דאָס איז זיי מעהר געלונגען צו טאָן אין בעטרעף פון דעם אָרימען דייטשען בייטעל ווי איבער דעם רייכען בייטעל פון די ראָמאַנישע פעלקער. דאָס איז שוין אַן אַלטער כלל: „ווער עס האָט ניט, ביי דעם נעהמט מען". טריי צו דיזען פּרינציפּ האָבען די פּאַפּסטען געלאָזען צורוה די ראָמאַנישע פעלקער און געזויגען די אָרימע דייטשען. דאָ האָבען פון דעם געלט־הונגער פון די קלעריקאַלען אַלע געליטען — די הערשענדע ווי די בעהערשטע. אָבער וואָרום האָבען די דייטשע פירסטען און בירגער זיך געלאָזט אַזוי עקספּלואַטירען? דערויף גיט אַן ענטפער די געשיכטע פון דייטשלאַנד אין דער צייט פון 1451 ביז 1555.

נאָך דעם טראַקטאַט, וואָס איז אָפּגעשלאָסען געוואָרען צווישען דעם קייזער און דעם פּאַפּסט, אַ טראַקטאַט, וועלכער האָט פערזיכערט די גייסטליכע מיט אַ צעהנטעל פון די איינקונפטען פון פאָלק, האָבען די טעריטאָריאַל־הערערען בעקומען די „פרייהייט" פיר זייערע קירכען, ד. ה. די אונטערוואַרפונג אונטער זייער מאַכט, וועלכע די איטאַליענער און די פראַנצויזען האָבען שוין לאַנג גענאָסען. מיט אַלערליי מיטלען פון דער רוימישער פּאָליטיק, וועלכע איז בעשטאַנען אין ליגען, בעטרוג, געבען און נעהמען שוחד, פערשפּרעכען און דראָהונגען, האָבען די קלעריקאַלען געוואוסט, ווי צו בעהויפּטען זייער איינפלוס. עס איז גוט בעקאַנט, ווי די קלעריקאַלען האָבען געוואונען ענעאַ סילוויאָ אויף זייער זייט. ענעאַ סילוויאָ, וועלכער איז געווען דער פאָרקעמפער פיר די בירגערליכע אינטעליגענץ געגען דער פערדאָרבענהייט און דעם אַבערגלויבען פון די גייסטליכע, וועלכער איז געווען אַ הויך־געבילדעטער קענער פון אַלטערטום, וועלכער איז געווען דער בעדייטענדסטער מאַן אין זיין צייט — איז געוואָרען אַ פעררעטער. מען האָט איהם געגעבען אַן ערץ־ביסטום, מען האָט איהם געמאַכט פיר אַ קאַרדינאַל, מען האָט

אויסער דעם קאנפירמאציאן־געלט האבען די ערץ־בישאפען געמוזט קריגען פון די הענט פון פאפסט דאם פאלליום — א שמאלע וואלענע בינדע, וואם האט זיך גערעכענט לויט די געזעצען פון דער קירכע אלס א נויט־וועגדיגקייט פיר יעדען ערץ־בישאף, אלס כהן גדול. דערבאר האט מען דעם פאפסט געמוזט געבען א גרויסע סומע געלט. עם האט זיך איינמאל געטראפען, דאם אן ערץ־בישאף האט אליין געמאכט א פאלליום, האט ער דערפאר בעצאהלט 165,000 גאלד־גולדען שטראף. ער האט עם געמוזט טאן, וויל מען האט איהם דערפאר ענטזאגט פון זיין שטעלע.

פון די קלוינע גייסטליכע בעאמטע פלעגט מען נעהמען ביי דעם אריין־זעצען זיי אין די נייע שטעלע דעם געהאלט פון זיין ערסטען יאהר דינסט. דאם האט געטראגען דעם נאמען „אננאטען", ד. ה. די פרוכט פון דעם ער־סטען יאהר. אבער דערמיט אליין האט זיך רוים ניט צופריעדען געשטעלט. עם איז נעווען איינגעארדענט א גאנצעם סיסטעם פון געלט־ערפרעסונג ביי אלערליי צופעלען. דער אנדעל כיט קירכען־שטעלעם איז נעווען שענד־ליך און האט אויפגעבראכט אלע עהרליכע מענשען פון יענער צייט.

זעהר אפט פלעגט זיך טרעפען, דאם וואן אימיצער פון די גייסטליכע, וועלכער האט אריינגעטרעטען אין א נייעם אמט, האט ניט צוגעשיקט זיין מתנה פיר די בינדע, האט איהם דער פאפסט אריינגעלעגט אין חרם. עס האט ניט אויסגעמאכט ווער דער גייסטליכער איז נעווען, אפילו וואן ער איז נעווען אן ערץ־בישאף, האט ער געקענט אריינגעלעגט ווערען אין חרם, אויב ער האט ניט בעצאהלט. די דייטשען, וואם האבען געהאט אין רוים שטעלעם אלס גייסטליכע, האבען נעזאגט, דאם די דייטשען זיינען נארען, וואם זיי האבען מורא פאר דעם פאפסט'ס חרם; די אנדערע נאציאנען לאבען זיך אויס פון די פאפסטליכע חרמות, נאר די דייטשען מיינען, דאם דער פאפסט איז א גאט אויף דער ערד. ער איז ניכער אן ערדישער טייפעל, האבען פיעלע דייטשען נערעדט וועגען דעם פאפסט אין יענער צייט. אין פראנט פון דער אפאזיציאן געגען פאפסט זיינען געשטאנען די גייסטליכע קורפירסטען. די בישאפען האבען די ערסטע אויפגענומען דעם קאמף געגען די בלוטזויגער פון דעם פאפסט'ס קלויקע. פון זיי איז דער האס און דער קאמף איבערגענאנגען צו די וועלטליכע.

יאקאב פאן סירק, דער ערץ־בישאף פון טריער, איז געווען א גרויסער שווינדעל־קאפ, אונערשעפליך אין פלענער. עם איז געווען אן אונגליק פיר די נאציאנאל־בירגערליך־פירסטליכע בעווע.ג, וואם ער איז ג.־שטארבען דעם 28טען מאי 1456, איין יאהר נאך דעם טויט פון פאפסט

קינסטלער פון די דייטשע פירסטען. אָבער דאָ האָט אויך סילוויאָ, דער גוואַל-דיגער סילוויאָ, ערפאַהרען, דאָס זיין דיפּלאָמאַטיע איז ניט אין שטאַנד אָפּ-צוהאַלטען דעם לויף פון דער נייער צייט. די דייטשען האָבען פריהער, אין די ערסטע קרייץ-צוגען, מיט פרייד פערגאָסען זייער בלוט אום דעם קבר פון דעם קריסטליכען ערלעזער אָפּצונעהמען פון די אונגלויביגע טערקען; אָבער צו אָפּפערן צו דיזע צוועקען זייער געלט האָט די דייטשע בורזשואַ (די בירגער) ניט געהאַט קיין חשק. זאָגאַר די פייערדיגע רעדעס פון קאַפּיסטראַ-נאָ האָבען ניט בעוועגט די דייטשע פירסטען און בירגער צו עפענען זייערע טאַשען צו דיזען צוועק. אין פערלויף פון אַ יאָהר, נעמליך: פון אַפּריל 1453 ביז אַפּריל 1454, זיינען צוזאַמענגעקומען 3 רייכסטאַגען. יעדער רייכסטאַג האָט געדויערט וואָכען און מאָנאַטען, און דער בעשלוס איז אימער געווען — אָפּצולעגען די לעזונג פון דיזער וויכטיגער פראַגע אויף אַן אַנדער מאָל.

דערווייל איז דער פּאַפּסט געשטאָרבען. ער האָט זעהר ליב געהאַט פּראַכט און קונסט, און דעריבער האָט פיר איהם געהאַט מעהר אינטערעס די שטייער פון דעם קריג, אַלס דער קריג זעלבסט. מען האָט גערעכענט, דאָס דער נייער פּאַפּסט, קאַליקסט דער 3טער, וועלכער איז שוין גע-ווען זעהר אַלט, ווען ער איז ערוועהלט געוואָרען צו זיין אַמט, וועט די זאַך פיהרען בעסער ווי זיין פאָרגענגער, און וועט דאָס געלט פערברויכען צו דעם צוועק, פיר וועלכען עס איז געגעבען געוואָרען. אָבער איידער עס זיינען אַוועק דריי יאָהר זינט ער איז געוואָרען פּאַפּסט, האָבען די דייטשע פירסטען אָנגעהויבען צו רעדען ערנסט וועגען רעפאָרמירען די קירכע. אין גאַנץ דייטשלאַנד האָט אָנגעפאַנגען צו לאַרמען וועגען די מיסברויכען פון דער דייטשער קירכע מיט דעם דייטשען געלט, וואָס דאָס פאָלק האָט געגעבען צו פיהרען דעם קריג פיר די הייליגע זאַך. די דייטשע קורפירסטען האָבען זיך וועגען דיזען געגענשטאַנד אויסגעדריקט מיט פאָלגענדע ווערטער: „דער פּאַפּסט וויל אַראָפּציהען די פעל פון דעם דייטשען שעפּסעלע איבער די אוי-ערן". דיזער אויסדרוק צייגט קלאָר, דאָס די קורפירסטען האָבען גוט פער-שטאַנען וואָס זיי ווילען מיט דער רעפאָרמע פון דער קירכע.

די אַיינקונפטען פון דער קירכע, איבערהויפּט פון דעם פּאַפּסט'ס קאַסע, זיינען געווען אונגעהייער. מען האָט געשונדען, ווי מען זאָגט, פון טויטע און פון לעבעדיגע. די בישאָפען און די אַבטען האָבען געמוזט צאָהלען גרויס ז סומעס קאָנפירמאַציאָן-געלט (ד. ה. ביים אַיינטריט אין די נייע שטעלע). אַזוי צ. ב. האָבען די ערץ-בישאָפען פון מאַינץ, קאָלן, טריער און זאַלצבורג געמוזט אַיינצאָהלען יעדער צום 10,000 גאָלד-גולדען צו זייער קאָנפירמאַציאָן.

וועז דער איינציגער, וואָס איז געקומען. דאָס וואָס דער איינפאַכער פּאָפּסט אורבאַן האָט דורכגעפירט (א קריץ־צוג) אום אָפּצונעהמען דעם הייליגען קבר, האָט ניט געקענט בעווענגן דער גרעסטער מאַן אין זיין צייט, ענעא סילוויאָ, וועז גאַנץ איראָפּא האָט זיך געפונען אין א גרויסער געפאַהר פון די טערקען. פון דעם דייטשען יוריסט גרעגאָר פּאָן היימבורג האָט דער פּאָפּסט ערהאַלטען ביטערע פּאָרוואורפען, וועלכע ער האָט געמוזט שטיל ארונטערשלינגען. דער פּאָפּסט האָט דאַמאָלס ארויסגעשיקט א בולע, וועלכע האָט זיך אָנגעפאַנגען מיט די וועדטער: „פערפלוכט זאָל זיין —" און אין וועלכער ער האָט צוגעזאָגט אריינצולעגען אין חרם יעדען, וועד עס וועט וואָגען צו רעדען וועגען צוזאַמענרופען א קאָנציל.

דיזע קללות פון פּאָפּסט האָבען געפיהרט דערצו, דאָס אין פריהלינג פון יאָהר 1461 האָבען זיך די קורפירסטען פערזאַמלט, אוז דער שטעלפערטרעטער פון פּאָפּסט אין דייטשלאַנד, דער מאינצער ערץ־בישאָף, האָט דורכגעפיהרט דעם פלאַן, וואָס מען האָט שוין וועגען איהם געטראַכט, נעמליך: מען האָט גענפאַדערט צוזאַמענצורופען א קאָנציל, אום צו מאַכען אַן ענדע צו די שענדליכע מעשים פון די קלעריקאַלען. דער פּאָפּסט האָט בעשלאָסען צו הינדערן דיזען פלאַן מיט אַלע זיינע קרעפטען, וויל ער האָט געוואוסט, דאָס דיזעם וועט פיהרען דערצו, דאָס ער וועט פערליהרען די בעסטע מעלקעדיגקוה, דייטשלאַנד. ער האָט זיך גענומען צום אַלטען רוימישען מיטל: „צו־שיידען אוז הערשען". ער האָט מיט פערשיידענע אינטריגעס אָנגעמאַכט מחלוקת אוז שנאה צווישען די פערשיידענע שטאַנדען אין דייטשלאַנד, ווי אויך צווישען די פירסטען זעלבסט. קיין מאַכט איז אין דייטשלאַנד ניט גענוג שטאַרק אום אַליין צו פיהרען א שטרייט געגען פּאָפּסט. דורך זיינע אינטריגעס איז איהם גלונגען ארונטערצוזעצען דעם אָנפיהרער פון דער אָפּאָזיציאָן, דעם ערץ־בישאָף פון מאינץ. צווי מיט א האַלב יאָהר האָט דיזער קאמף גדויערט, אָבער דער פּאָפּסט האָט געזיגט. אין יענער צייט איז גענוג פּאָפּסט פיום דער 2טער.

דער פּאָפּסט האָט אָבער נאָך דיזען זיג ניט לאַנג גלעבט. ער האָט גוואַלט אויפוועקען א נייעם קריץ־צוג, אָבער ער האָט עס ניט געקענט דורכפיהרען אוז איז געשטאָרבען אין אַנקאָנא דעם 14טען אוגוסט 1464. נאָר איין יאָהר נאָך זיין טויט האָט זיך אין דייטשלאַנד איבער־א־ניים אָנגעפאַנגען א שטאַרקע בעוועגונג געגען דער רוימישער קירכע. אוז דיזע בעוועגונג האָט גיפיהרט דערצו, דאָס דייטשלאַנד האָט ענדליך דערגרייכט וואָס אַנדערע לענדער האָבען שוין לאַנג דערגרייכט.

ניקאָלאוס. סירק׳ס נאָכפאָלגער, **דיעטער דער 1טער**, איז געווען א שונא דעם פּאפּסט ריכטיג ווי ער. דיעטער איז געווען דער ערץ־בישאָף פון מאינץ. ער האָט זיך געמאכט אלס זיין ערסטע אויפגאבע אויפצומוטערן די קורפירסטען צו פאָדערן פון רוים, אז זי זאל ערפילען די פליכטען, וואס דער קאנקארדאט (פאפּסטליכער אפמאך) פאָדערט פון די גייסטליכע, — פליכטען, וועלכע רוים האָט שוין לאנג פערנאכלעסיגט און ניט נאכגעקומען. א טרייער העלפער אין דיזער זאך איז איהם געווען דר. מארטין מאיר. דיזער מאן איז געשטאנען אן דער שפיץ פון דער מאינצער ביוראקראטיע, און מיט זיין אייגפלום האָט ער אויפגעבראכט דעם קיי־זער׳ס ברודער געגען דעם קייזער דערפאר, וואס ער איז געשטאנען אויף דער זייט פון דעם פּאפּסט. ער האָט איהם אנגערעדט, דאס ער זאל שטרעבען צו דעם דייטשען טראן, און ער, דר. מארטין מאיר, האָט איהם פערזיכערט, דאס די דייטשע קורפירסטען וועלען איהם אין דעם זיכער העלפען. אבער ליידער האָט די קורפירסטען געפעהלט די נעטיגע אייניגקייט אום דיזען פלאן דורכ־צופיהרען, הגם זיי זיינען שוין אלע געווען פריהער אויפגערעגט געגען די גייסטליכע פיר זייער ברוטאלע הויטשינדערייי. אין טריער איז ערוועהלט געוואָרען אלס ערץ־בישאף א מאן, וואס איז געווען מיט ליב און זעלע אי־בערגעגעבען צום פּאפּסט. דיזער בישאף האָט זיך גערעכענט צו די קור־פירסטען. מאינץ און קורפּפאלץ האבען געזעהען, דאס זיי שטעהען אליין, און זיי האבען געמאכט א פערבאנד צו בעשיצען זייערע אינטערעסען.

צו דער פּארטיי פון פּאפּסט איז דאמאלס צוגעשטאנען דער ערץ־בישאף פון טריעסט. ער האָט דערפאר בעקומען די שטופע פון א קארדינאל. אבער דיזע עהרע איז איהם געווען וועניג. ער האָט געוואלט אויך מאטעריעלע נו־צען, און דיזע האבען איהם פערשאפט די קלייניע נידריגע דייטשע גייסטליכע פון אלע טיילען פון לאנד.

די קורפירסטען, וועלכע האבען צוגעזעהען די אונארדנונגען אין לאנד, האבען אלעס געלעגט אן א זייט און האבען אנגעפאנגען צו פאָדערן רעפאר־מעס אין דער רעגירונג. זאגאר די געפאהר פון די טערקען זיינען פערשוואונ־דען פון פאליטישען האריזאנט. דער פּאפּסט, דאס רייך און די פירסטען, אלע זיינען אין דיזער פאליטישער פראגע געווען אזוי ווי באנקראט. דער פעררעטער ענעא סילוויוש האָט דעם 19טען אוגוסט בעטרעטען דעם פּאפּסט־ליכען טראן. ער האָט צוזאמענגערופען א פירסטען־קאנגרעס אין מאנטוא, וועלכען ער האָט בעזוארגט מיט די גרעסטע פראכט און גלאנץ. אבער קיי־נער פון די פירסטען איז צום קאנגרעס ניט געקומען. דער פּאפּסט איז גע־

דזשיא. דיזער תכשיט איז געווען אזא צאצקע ווי זיין אויסגעלאסענער תא-
טער. ער האט געלעבט מיט זיין שוועסטער לוקרעציא ווי מיט אן אייגענער
פרוי; אויך דער הייליגער פאטער זיינער, אלכסנדר דער פאפסט, האט מיט
זיין טאכטער לוקרעציא געלעבט ווי מיט א ווייב. דאס זעלבע האט אויך
געטאן דער אנדערער זוהן פון פאפסט אלכסנדר. זיינע געגנער, די פירסטען
פון קארדינאלען, האט ער מיט אלערלי מיטלען אפגעראמט פון וועג. ער
האט געברויכט שווערד און גיפט אום זיינע פיינד צו פערניכטען. ער האט
איינמאל געפונען פיר נעטיג צו פערגיפטען עטליכע קארדינאלען מיט איין
מאל. צו דיזען צוועק האט ער זיי איינגעלאדען אויף א מאהלצייט און האט
פיר זיי פארבעריטעט א פלאש פערגיפטעטען ווין. אבער דורך א טעות
האט מען די פלאש פערגיפטעטען ווין געשטעלט נעבען דעם פאפסט זעלבסט
און ער איז פערגיפטעט געוואָרען און איז געשטארבען, און זיין זוהן איז פון
דעם גיפט געוואָרען הינקעדיג. וועז סאוואנאראלא איז ארויס מיט
א פראטעסט געגען דעם שענדליכען לעבען פון די פאפסטען און די איבריגע
גייסטליכע, האט מען איהם דערפאר פעראורטיילט צום פערברענען אויף'ן
שייטערהויפען.

סאוואנאראלא האט זיך מיט זיינע פראטעסטען געגען די קלעריקאלען
געוועגדט איבערהויפט צו די דייטשע פירסטען, ווייל דיזע האבען דעם פאפסט
פערשאפט זיין גאנצע מאכט. וועז די דייטשע פירסטען וואלטען זיך פער-
אייניגט צו פראטעסטירען געגען דיזע שאנדטאטען, וואלט די מאכט פון
פאפסט באלד געבראכען געוואָרען. מערקווירדיג איז, דאס וועז עס איז גע-
קומען אין דייטשלאנד צו אונטערנעהמען עטוואס וויכטיגעס געגען די פער-
ברעכענס פון דעם פאפסט און דער קירכע, האבען זיך די קורפירסטען פון
בראנדענבורג און זאקסען געשטעלט געגען אלע בעשרענקונגען, וואס מען
האט געוואָלט מאכען געגען דעם פאפסט'ס ממשלה. און וואָרום האבען זיך
גראדע די לעגדער, וועלכע זיינען שפעטער געוואָרען שטרענג פראטעסטאנ-
טיש, אזוי שטארק אנגענומען פיר רוים? אייניגע געשיכטע־שרייבער ער-
קלערען דיזען מערקווירדיגען פאקט דערמיט, וואס פריעדריך דער 3טער איז
דאמאלס געזעסען אויף'ן דייטשען קייזער־טראן, און דיזער איז געווען מיט
לייב און זעעלע איבערגיגעבען צו רוים. אבער מאקסימיליאן איז דאך גיווען
א שארפער געגנער צו רוים, וואָרום האט ער דער זאך ניט געגעבען אן אנדער
וועגדונג? וואָרום איז עס אימער געקומען צו א קאמפראמיס מיט דער אונ-
ערזעטליכער געלט־נעהמערקע, מיט רוים?

שטיל, אָבער מיט זיכערע טריט, איז די גייסטיגע קריטיק געגאַנגען פֿאָר-
ווערטס און האָט ביסלאַכווייז אונטערגעגראָבען דעם פונדאַמענט פון דער
פֿאַפּסטלעכער הערשאַפט איבער דייטשלאַנד. נאָך פֿריהער, אין דער צייט
פון דעם קאַמף מיט'ן מאַינצער ערץ־בישאָף, האָט מען אָנגעהויבען צו דרוקען
שריפטען געגען דעם פֿאַפּסט'ס אונגערעכטע, אַבסאָלוטע הערשאַפט. אין
יאָהר 1462 האָט מאַינץ אַרויסגעגעבען די ערסטע ביבל. דאָס איז געווען
דער ערסטער גרונדשטיין צו קריטיק געגען דעם פֿאַפּסט'ס הערשאַפט. עס
האָבען זיך אָנגעפֿאַנגען פערפֿאָלגונגען געגען קעצער (אַפֿיקורסים). אַזוי איז
יאָהאַן היטטען אַריינגעוואָרפֿען געוואָרען אין געפֿענגנים פיר זיינע
פֿרייע קריטיק געגען דער הערשאַפט פון רוים. די לעהרע פון יאָהאַן
וועסעל האָט אויף לוטהער'ן געהאַט אַ היבשען איינפֿלום. וועסעל
איז געווען אַ שטאַרקער געגנער פון דעם פּרינציפּ, דאָס דער פֿאַפּסט האָט
דאָס רעכט צו פערגעבען די זינד. ער האָט אָנערקענט די ביבל אַלס די
איינציגע אויטאָריטעט אין רעליגיאָן־זאַכען.

וויל די געגנערשאַפט געגען רוים איז אין דער ערסטער צייט צוגעגאַנ-
גען שטיל, אָהן לאַרם, האָבען די רוימישע קלעריקאַלען געפֿרוכט וויעדער הער-
צושטעלען זייער מאַכט. די דריי פֿאַפּסטען, וועלכע האָבען רעגירט אין איין
יאָהר, פון 1464 ביז 1465, זיינען געווען זעהר אונבעדייטענדע, אזוי דאָס
זיי פערדינען ניט זאָגאַר דערמאָהנט צו ווערען. רוים איז נאָך אַלץ געווען
דער מיטעלפונקט פון דעם וועלט־פערקעהר. אַלע דיכטער, קינסטלער, ge-
לעהרטע האָבען געשטרעבט נאָך רוים. מען מוז מודה זיין, דאָס די פֿאַפּ-
סטען האָבען פיעל מיטגעהאָלפֿען צו פערבריטען קונסט און וויסענשאַפט,
הגם זיי האָבען עס געטאָן מיט דער אָפּזיכט צו פערגרעסערן זייער כבוד אין
דער וועלט. אָבער די זיטען פון די פֿאַפּסטען זיינען געווען שרעקליך פער-
דאָרבען. דער פֿאַפּסט אַלכסנדר דער 6טער באָרדזשיא איז געווען א שרעק-
ליכער פערברעכער און אַן אונגעוועהנליכער הולטאי. ער האָט חוזק געמאַכט
פון אַלע געזעצען פון מאָרַאל און רעליגיאָן. די געגנער פון דער קירכע האָט
ער פערניכטעט מיט מאָרד, בעטרוג און שייטערהויפען.

ער האָט געלעבט אָפּען מיט א רוימערין וואַנאָצאַ (יוליא פאר-
נעזע) ווי מיט א געזעצליכער פרוי. ער איז געווען אזוי ווייט אונפערשעמט,
דאָס ער האָט זי געהאַלטען נעבען זיך ביי אַלע קירכליכע פייערליכקייטען,
ווי אַן אויגענע פרוי. ער איז אומגאַנגען מיט'ן פלאַן צו מאַכען ערבליך
דעם פֿאַפּסט'ס טראָן צו זיינע אונגעזעצליכע קינדער. ער האָט געוואָלט פער-
שאַפען די קייזער־קרוין פון איטאַליען: איינעם פון זיינע זיהן, צאָזאר באר-

דיזער מאן האָט געגעבען זיין קליינעם זוהן מאַרטין א גוטע ערציהונג. ער האָט איהם געשיקט אין די שולע פון אייזענבאך. צו 18 יאָהר ער איהם געשיקט שטודירען יוריספרודענץ. פון 1501 ביז 1505, ד. ה. 4 יאָהר, האָט מאַרטין פערבראַכט אויף דאָס שטודיום פון רעכט. דער אלטער לוטהער האָט גוט פערשטאַנען דעם גייסט אוו דעם כאַראַקטער פון זיין צייט. ער האָט גוט פערשטאַנען די בערערפניסען פון זיין גענעריגען הערר, דעם גראַף. ער האָט פערשטאַנען, דאָס די צייט פון די טהעאָלאָגען געהט אויס, דאָס עס איז מעהר קאריערע צו זיין א יוריסט, ווייל דאמאָלס האָט זיך דאָס עקאָנאָמישע לעבען אין דייטשלאַנד ערסט אָנגעפאַנגען צו ענטוויקלען. דער אלטער לוטהער האָט אָבער איין זאָך פערגעסען. ער, ווי עס שיינט, האָט ניט פערשטאַנען, דאָס די טהעאָלאָגען איז נאָך פאַרגעשטאַנען צו לעזען איין וויכטיגע פראַגע, און דאָס איז געווען די פראַגע, ווי מען זאָל זיך אָפּרייסען פון רוים און פון איהר דריקענדען יאָך.

אָבער מאַרטין לוטהער האָט געהאַט א נאַטירליכע נייגונג צו טהעאָלאָגיע. געגען זיין פאָטער'ס ווילען האָט ער אריינגעטרעטען אין א מאָנאַסטיר. פון 1505 ביז 1508 האָט ער פערבראַכט אין א מאָנאַסטיר אלס מאָנאָך אוו האָט געפיהרט אן אסקעטישעס לעבען (א לעבען אהן תענוגי עולם הזה) נאָך אלע רעגלען און פאָדערונגען פון פינסטערען מיטעלאלטער. דעם בעשלוס דערצו האָט ער געפאַסט אין איין אויגענבליק, אין א מאָמענט, ווען מען האָט איהם פאַרגעשלאָגען א גוטע יוריסטישע שטעלע ביים גראַף. מען זאָגט, דאָס ער האָט זיך ענטשלאָסען צו דיזען שריט אין א מאָמענט, ווען א בליץ האָט דערשלאָגען זיינעם א פריינד, ווען זיי זיינען געגאַנגען צוזאַמען. דער אלטער לוטהער האָט שטאַרק פראָטעסטירט געגען דעם פויל לעבען פון די מאָנאַכען און האָט איהם דיזען שריט ניט געוואלט פערצייהען זאָגאר דאָן, ווען מאַרטין איז שוין געווען א בעריהמטער פריסטער. זייענדיג אין מאָנאַסטיר האָט זיך לוטהער מיט לייב און זעלע איבערגעגעבען צום שטודירען די הייליגע שריפט (תנ"ך) און די לעהרעם פון דעם היילינען אוגוסטינוס.

וויכטיג פיר לוטהער'ס צוקונפט איז געווען דער פאקט, וואָס מען האָט איהם ארויסגערופען אלס לעהרער פון טהעאָלאָגיע אין דער וויטטענבערגער אוניווערזיטעט, וועלכע איז געגרינדעט געוואָרען אין יאָהר 1502. דאָ, ווייט פון די געגענדען פון קולטור, אין א קלייגעם אָרט מיט א בעזעצונג פון קוים 3,000 מענשען, האָט לוטהער ענטוויקעלט זיין נייע לעהרע. עס האָט אויך א ביסעל מיטגעהאָלפען צו זיין רעפאָרמע די רייזע, וואָס ער האָט געמאַכט נאָך רוים לויט דעם אויפטראג פון זיין קלויסטער (מאָנאַסטיר). זייענדיג

דער ענטפער דערויף איז: דאָס די הערשענדע קלאַסען האָבען געהאַל-טען, אַז מען מוז דאָס פאָלק האַלטען אין דעם צוים פון רעליגיאָן. די הער-שער וואָלטען געוויס בעסער געוואָלט, דאָס די פעניגען, וואָס דאָס פאָלק גיט פיר רעליגיעזע צוועקען, זאָלען אַריינקומען אין זייערע טאַשען. אָבער וועלכע רעליגיאָן וואָלט זיין אין שטאַנד צו מאַכען אין פאָלק דיזע ענדערונג, דאָס עס זאָל געבען זיינע אָרימע פעניגען בעסער צו די פירסטען איידער צו די גייסטליכע?

די רוימישע קירכע איז געווען די איינציגע אָרגאַניזירטע מאַכט, וועלכע איז געווען אין שטאַנד צו בעהערשען די פּראָווינצען מיט איהרע דאָגמען. צו בעשאַפען אַ נייע אָרגאַניזאַציאָן, וועלכע זאָל קענען בעהערשען די מאַסען און האַלטען זיי אין פולער אָפּהענגיגקייט נאָר פון דער וועלטליכער מאַכט, איז דאַמאָלס געווען אַן אונמעגליכקייט. לויט דעם גייסט פון יענער צייט האָט מען די מאַסען געמוזט פערוויגען מיט ווייהרויך, מיט גלאָקען־קלאַנג און מיט אַנדערע האָקוס־פּאָקוסען פערוואָלקענען און פערפינסטערן זייער פער-שטאַנד, אום דאָס פאָלק זאָל ניט טראַכטען וועגען עמפּערונג, וועגען פערלאַנ-גען רעפאָרמעס, זאָלען ניט וויסען, גאָר ניט וויסען, פון דעם נייעם גייסט, וואָס האָט דאַמאָלס געוועהט אין פערשיידענע קרייזען, אַ גייסט, וועלכען די הער-רען האָבען בעהאַלטען פיר זיך אַליין. אָבער ענדליך איז אויך געקומען דער מאָמענט, ווען די דייטשען זאָלען זיך אויך בעפרייען פון דעם שווערען יאָך פון דער רוימישער קירכע. דער מאַן, וואָס האָט געבראַכט דיזע וויכטיגע גאולה דעם דייטשען פאָלק, איז געווען מאַרטין לוטהער. דיזער מאַן האָט פערשטאַנען צו פערניכטען די רוימישע קירכע, צו בעפרייען די פירסטען פון שווערע אונערטרעגליכע שטייערן, און דעם פאָלק דאָך ניט בערויבען פון זיין רעליגיאָן.

לוטהער האָט געשטאַמט פון בויערן. זיין פאָטער איז געווען אַן איינ-פאַכער אַקערמאַן אין טהירינגער־וואַלד. פון דאַנען האָט זיך זיין פאָטער אַרויסגעקליבען און האָט זיך בעזעצט אין אַייזלעבען. דאָ איז איהם דעם 10טען נאָוועמבער 1483 געבאָרען געוואָרען אַ זוהן. אָבער ער איז אין דיזען אָרט ניט לאַנג פערבליבען אַלס אַקערמאַן, און האָט זיך איבערגעגעבען צו בערגבוי (מינע־אַרבייט). דורך פליים און שפּאַרזאַמקייט האָט ער זיך פער-שאַפט אַ פערמעגען, איז באַלד געוואָרען שטאָדט־ראַט פון זיין נייער היימאַט, אין דער הויפּטשטאָדט פון דער גראַפשאַפט מאַנספעלד. דאָ קען מען נאָך היינט זעהן די רעסטען פון זיין פיינעם הויז, וועלכעס ער האָט זיך דאָרט ער-וואָרבען.

אין רוים און זעהר־ריג דאָרט דאָס רייכע לעבען פון די גייסטליכע און זייערע אויפפיהרונגען, האָט ביי איהם אָנגעהויבען ווערען א צווייפעל, אויב עס איז ווירקליך גאָט־געפעליג, דאָס פּרוטעסטאַנטישען לעבען, מיט זייער מענשען־ליבע, זאָלען פיהרען אזא ארט לעבען, ווי ער האָט געזעהען אין רוים. ער האָט געזעהען, דאָס דער פּאפּסט יוליוס דער 2טער, וועלכער איז געווען אויף טראָן, ווען ער, לוטהער, איז געווען אין רוים מיט א בעזוך, איז אויך איבערגעגעבען צו לוקסוס, צו פערשענדערן און בעריכערן רוים, און פיהרט אויך א לעבען ניט ווי עס פאַסט און ווי עס דאַרף פיהרען א פּראָטעסטאַנט פון א רעליגיאָן. הגם יוליוס איז געווען פיעל בעסער פון זיינע פֿאָרגענגער, די הולטייסקע פּאפּסטען אלכסנדר דעם 6טען און פיוס דעם 3טען, אָבער אויך יוליוס'עס לעבען איז געווען ווייט פון צו זיין א מוסטער פון א מאָראָלישען לעבען. לוטהער האָט געזעהען, ווי דער פּאפּסט פּאָהרט אויף יאגד, ער האָט געזעהען די רייכע בע־לער, וואָס ער מאכט, ווי ער גיט זיך נאָך אַלע תאוות אין דער וועלט, און דיזעם אַלעם איז איהם שטאַרק ניט געפעלען געוואָרען. ער איז אָבער נאָך ניט נעקומען צו דער אידעע, דאָס דיזעם איז געגען דעם וואהרען גלויבען, דאָס דיזעם איז נאָר מעשה שטן און בשום אופן ניט גאָט־געפעליג. דיזעם האָט ער ערסט שפעטער דערזעהען און דערפיהלט.

וועו ער האָט זיך צוריקגעקעהרט אין וויטטענבערג איז ער געווען פער־שכור'ט פון דעם גלאַנץ און פּראַכט, וואָס ער האָט געזעהען אין רוים, — א גלאַנץ און א פּראַכט, וועלכע ער האָט זיינט ער לעבט ניט געזעהען. עס האָ־בען איהם אפילו בעאונרוהיגט מאַנכע צווייפלען, אָבער ער האָט נאָך ניט נע־האָט דעם מוט צו דענקען עטוואָס בייזעם וועגען דעם הייליגען פאָטער, דעם פּאפּסט. אַלס דאָקטאָר פון טהעאָלאָגיע האָט ער געהאַט דאָס רעכט צו ער־קלערען די ביבעל נאָך זיין פערשטאַנד, ער האָט געקענט אויפווייזען מיט זעהר פיעלע שטעלען פון דער ביבעל, דאָס די גאנצע פיהרונג פון די קלערי־קאַלען, אויך פון דעם פּאפּסט, איז געגען דעם גאנג און דעם גייסט פון דער הייליגער שריפט און דער וואהרער רעליגיאָן. ער האָט אָבער נאָך ניט געהאַט דעם מוט אַרויסצוטרעטען אָפען געגען פּאפּסט און געגען דער גאנצער קאַטאָלי־שער וועלט. אָבער זיינע פרייַנד זיינען צו איהם שטאַרק צוגעשטאַנען און הא־בען איהם איינגעראַטן, דאָס ער זאָל זיך ענדליך ענטשליסען אַרויסצוטרעטען געגען די אַלע מעשים תעתועים פון דער קירכע. דאָך זיינען אַווענ נאָך 3 יאָהר ביז לוטהער איז אָפען אַרוים מיט זיינע רעפֿארמאַטאָרישע פּאָדערונגען.

מאַרטין לוטהער.

צעטלאַך אויף פיר לייט, וואָס זיינען שוין לאַנג געשטאָרבען, אום מען זאָל זיי דערמיט בעפרייען פון די שרעקליכע יסורים אין גיהנום, און זייערע זינ-דיגע נשמות זאָלען זיך באַלד ארונטערכאַפען אונטער יעזוס'עם פליגלען. פיעלע רייכע און אויך אָרימע קינדער פון פערשטאָרבענע זינדיגע עלטערן האָבען זיך געלאָזט קאָסטען שווערע געלטען אום צו בריינגען די נשמות פון זייערע עלטערן אונטער כסא הכבוד. דאָס האָט זעהר פיעל געשאַדט די מאָטעריעלע אינטערעסען פון די אונטערע גייסטליכע. דער עולם האָט צו זיי אויפגעהערט צו גיהן זיך מתוודה זיין אויף זייערע זינד און בעצאָהלען פיר

טעטצעל'ס קראָם פון מחילה־צעטלאַך

די טרחה, וויל זיי פלעגען עם אָפהאַנדלען מיט טעטצלען אויף בעסערע קאָנ-דיציאָנען.

דיזעם האָט געטריבען לוטהער'ן ענדליך ארויסצוגעהן אָפען מיט א פּראָ טעסט גענען די אלע אָפשיילכקייטען פון דער רוימישער קירכע. ער האָט אָנגעהויבען צו פּרעדיגען אין זיין קירכע און עפענען די אויגען פון די מיטגלי-דער פון זיין קירכע אויף די טיפלישע ארבייט פון דעם מחילה־האַנדל. אָבער ליידער האָט ער קיין צוהערער ניט געהאַט, ער האָט געפּרעדיגט פאר לעדיגע וועגט. דאָס פאָלק איז געלאָפען צו טעטצלען. יענער מסחר איז זיי בע-

אין יאָהר 1515 האָט זיך דער פּאַפּסט לעאָ דער 10טער גענומען צו ענ-דיגען די בעריהמטע פּעטערס־קירכע אין רוים. דערצו האָט ער בעדאַרפט גרויסע סומעס געלט. צו דיזען צוועק האָט ער אַרויסגעשיקט פעהיגע רעדנער צו שערען די דייטשע שאָף.

אַלס מיטעל דערצו איז געווען צוגעטראַכט דער מחילה־צעטעל. דער פּאַפּסט האָט אַרויסגעגעבען אַן ערקלערונג, דאָס די זינד, וואָס דער מענש האָט בעגאַנגען, וועט איהם גאָט מוחל זיין פיר אַ געוויסעס אויסלעז־געלט, אַ פּדיון. די פּרייזען פון די פּדיונות זיינען געווען פערשיידענע, לויט די עבירות. צ. ב. פיר סאָדאָמיטעריי (משכב זכור) האָט געקאָסט אַ מחילה־צעטעל 12 דוקאַטען, פיר קירכען־רויב 9 דוקאַטען, פיר מאָרד 7 דוקאַטען, פיר כשוף 6 דוקאַטען, פיר עלטערן־מאָרד 4 דוקאַטען. דער הויפּט־אַגענט פון פּאַפּסט איז געווען דער מאָנאַך יאָהאַן טעטצעל, וועלכער האָט פיר דיזען מסחר געעפענט אין פערשיידענע ערטער קראָמען. עס האָבען זיך אַ לאָז געטאָן אונגעהייער גרויסע מאַסען בויערן, אַרבייטער, ריטער, אַדעלייט, צו האַנדלען די מחילה־צעטלאַך. אַ גרויסער טייל רויבער, מער-דער און גנבים האָבען זיך דערמיט געקויפט דאָס רעכט צו מאָרדען, רויבען און גנב'ענען. דער ריטער אולריך פאָן הוטטען האָט שטאַרק בעדויערט די לאַגע פון דייטשלאַנד, אין וועלכע די קלעריקאַלען האָבען דאַמאָלס געבראַכט דאָס לאַנד. „זעהט!", האָט ער אויסגעשריען, „זעהט, ווי די פרעסער, די קלעריקאַלען, האָבען פריהער אויסגעזויגען אונזער בלוט, דאַן אָפּגעפרעסען דאָס פלייש, יעצט צוברעכען זיי נאָך אונזערע ביינער און נעהמען פון זיי אַרויס דעם מאַרך!"

אויסער די ריטער און געלעהרטע איז דאַמאָלס אַרויס מיט אַ פּראָטעסט געגען דעם שענדליכען מחילה־האַנדעל אַן אַנדער קלאַס. דאָס זיינען געווען די אונטערע גייסטליכע אין דייטשלאַנד. לוטהער איז אין יאָהר 1515 געוואָ-רען שטאָדט־גייסטליכער אין וויטטענבערג. גראַדע דאַמאָלס איז טעטצעל צוגעקומען מיט זיין קרעמעל צו וויטטענבערג.

פון אַלע עקען פון שטאָדט און פון דער אומגעגענד האָבען זיך אַ שאָט געטאָן זינדיגע שעפעלאַך אָפּצוגעבען זייערע פעלכלאַך פיר די רעטונג פון זייערע נשמה'לאַך. אַלע זיינען געקומען צו טעטצלען, האָבען איהם אָפּגע-געבען זייערע אָרימע דוקאַטען אום צו הערען די זיסע אַנגענעהמע גראַמען, וואָס ער האָט דערביי געזאָגט: „זאָבאַלד דאַס געלד אים קאַסטען קלינגט, די זעעלע אויס דעם פעגעפייער (גיהנום) שפּרינגט". אום דאָס געשעפט מעהר צו פערברייטערן, האָט טעטצעל אָנגעפאַנגען צו פערקויפען מחילה־

וואָס עס קען דערפון זיין דער סוף. זיי האָבען באַלד גענומען מאַבילִיזירען זייער ליטעראַרישע קלִיקע.

רוים איז ניט געווען אזוי אַלט־פעטערוש, זי זאָל זיך ניט בענוצען מיט דיזען מאָדערנעם געזינדעל, וועלכעם איז צו יעדער צייט בערייט אויף אַלעם. יאָהאַן עקק פון אינגאָלשטאדט אין באיערן איז ארוים מיט גרוים שטורם געגען לוטהער'ן. עס זיינען געפלויגען פאַמפלעטען (דאַמאָלס האָט עס געהייסען „אָבעלִיסצי", שפיזלאָך) פון אַלע זייטען. לוטהער איז דורך דעם געוואָרען מעהר און מעהר פיינדלִיך צו דער קירכע. אָבער דעם פאַפסט האָט ער אַלץ נאָך ניט אָנגענגריפען. ער איז נאָך אַלץ געפאַלען „זיין הילִיג־קייט צו די פים און האָט זיך איהם איבערגעגעבען מיט אַלעם, וואָס ער האָט פערמאָגט". ער האָט נאָך אַלץ דעם פאַפסט פערטיידיגט, און האָט נאָר בע־שולדיגט זיינע דינער. עקק האָט אָבער לוטהער'ן ניט געקענט מאכען שווייגען. דאן האָט סילוועסטער זעלבסט ערהויבען זיין שטימע. ער האָט גערעדט מיט א טאָן פון א פיין געבילדעטען רוימער, און האָט מיט פעראַכטונג געענט־פערט געגען דעם זוהן פון א גערמאַנישען בויער. דאַמאָלס איז לוטהער ארוים מיט גראָבהייט, און דאָס האָט איהם מעהר פון אַלעם פערשאַפט זיין פאָפּ־לִאריטעט. אין פריהלינג פון יאָהר 1518 האָט זיך שוין אָנגעפאַנגען דער פראָצעס געגען דעם קעצער לוטהער, הגם ער איז נאָך אַלץ געווען איבערגע־געבען צום פאַפסט.

דאַמאָלס איז גראָדע געזעסען א רייכסטאג, וועלכער האָט זיך בעשעפ־טיגט מיט אויסגעפינען און שאַפען מיטלען צו פיהרען דעם שטרייט געגען די טערקען. איבערהויפט איז פיר דיזען צוועק געווען טעטיג דער קארדינאל קאיעטאַנוס. די פירסטען פון רייכסטאג האָבען איהם זעהר גראָב בעהאַנ־דעלט. זיי האָבען איהם געמאַכט פאַרוואורפען, דאָס די גלִטשן, וואָס דייטש־לאַנד שיקט נאָך רוים צו דיזען צוועק, ווערען ניט פערברויכט אויף דאָס, פיר וואָס זיי זיינען בעשטימט; זיי האָבען זיך דעריבער ענטזאַגט צו בע־שטימען גלִט פיר א קריג מיט די טערקען צו פערגרעסערן דעם רוהם פון דעם פאַפסט. אין דיזען מאָמענט האָט דער זאקסישער קורפירסט ערהאַלטען א ביטשריפט פון זיין קעצעריישען גייסטליכען, פון לוטהער'ן. די פאָליטישע אומשטענדען פון יענער צייט האָבען געבראַכט דערצו, דאָס דער זאקסישער קורפירסט איז געווען דער מיטגלִפונקט, צו וועלכען אַלע האָבען זיך געווענדט, און יעדער האָט געוואונשען צו געווינען זיין צונייגונג. דער קורפירסט האָט פערלאַנגט, דאָס מען זאָל ערלויבען לוטהער'ן ער זאָל זיך פערזענלִיך ערקלִע־רען מיט זיינע גענגער. דער קארדינאל האָט געוואָלט צופרידען שטעלען דעם

סער געווען געפּעלען. דאָס האָט געטריבען לוטהער'ן צו ווערען א רעפֿאָרמא-
טאָר. דעם 31טען אָקטאָבער 1517 האָט לוטהער אָנגעשלאָגען אָן דער שלאָס-
קירכע פון וויטטענבערג זיינע 95 טהעזיסען (אויפֿזאַצען). אין דיזע טהעזיסען
איז אָבער דער פּאָפּסט זעלבסט נאָך ניט געוואָרען אָנגעגריפֿען. עס איז געווען
אין אזא טאָן, דאָס דער פּאָפּסט וויים גאָר ניט, וואָס עס טוט זיך אין דער
היראַרכיע (פּריסטער־הערשאַפֿט), דאָס ער איז אונשולדיג אין דער גאַנצער
טיפֿלישער אַרבייט פון די טעטצעלס מיט דער מחילה־קרעמעריי. אין זיינע
טהעזיסען איז ניט געווען קיין אַנגריף אויף וועלכע עס איז דאָגמא פון דעם
קאַטאָליציזם, קיין פּראָטעסט געגען וועלכען עס איז סאָקראָמענט (צערע-
מאָניע) פון דעם גלויבען און פון דער רוימישער קירכע. ניט אכטענדיג אויף
דיזע פאָרזיכטיגקייט, זיינען דיזע טהעזיסען געווען ווי א פונק אין א פאס
פולווער.

אין 14 טעג צייט זיינען לוטהער'ס טהעזיסען געוואָרען בעקאַנט אין
גאַנץ דייטשלאַנד. אויב לוטהער האָט געוואָלט ארויס אלס רעפֿאָרמאַטאָר
אָדער ניט, דאָס האָט מיט דער זאך גאָר ניט צו טאָן. פּיר אונז איז וויכטיג,
דאָס זיין ארויסטרעטען איז געווען אן אורזאך צו א שטאַרקער בעוועגונג פּיר
א רעפֿאָרמע אין דער רוימישער קירכע, א בעוועגונג, וועלכע איז איהם גע-
וואקסען אינער'ן קאָפּ. אלע קלאַסען אין דייטשלאַנד, די מעכטיגע, די גע-
לעהרטע, די בירגער, די פּירסטען און די ריטער, זיינען מיט רוים געווען
אונצופֿרידען, און לוטהער האָט געדינט אלס טראָמפּעט, וואָס האָט דיזע אונ-
צופֿרידענהייט אויסגעשריען. רוים האָט אויך באלד דעם קלאַנג פון דיזער
טראָמפּעט דערהערט, און האָט גוט פערשטאַנען מיט וואָס דאָס שמעקט.
אָנפאַנגס האָט אפֿילו דער פּאָפּסט לעאָ דער 10טער געמאכט שפּאס פון די
פּרעטענזיעס פון דעם מאָנאָך. און באמת, וואָס פיר א וועלט האָבען געקענט
האָבען ביים פּאָפּסט לעאָ די אלע פאָדערונגען פון לוטהער'ן, וועלן ער אליין
האָט פון דעם גאַנצען קריסטענטום געמאכט חוזק, וועלן ער אליין האָט זיך אין
געגענוואַרט פון זיינע קאַרדינאַלען אויסגעדריקט געגען דעם נאַריישען המון,
וואָס גלויבט אין די בבא־מעשה פון יעזוס'ן, און האָט זיך געוואונדערט, ווי
אזוי מען קען דורך אזא נאַריש מעשה פערדינען אזוי פיעל געלט. לעאָ האָט
אָנפאַנגס געלאכט פון לוטהער'ס אָנגריפֿען, אָבער ער האָט זיך באלד ארום-
געזעהען, וואָס פיר א גרויסען שאָדען עס קען בריינגען זיינע אייגקונפּטען.
לעאָ האָט עס אייגענטליך פון די טהעזיסען ניט ארויסגעזעהען, אָבער זיינע
קאַרדינאַלען האָבען עס פערשטאַנען בעסער פון איהם. איבערהויפּט האָט
דער קאַרדינאַל סילוועסטער פּריעריוס גוט פאָרויסגעזעהען,

דעם 27טען יוני 1519 איז געווען די ערסטע שלאכט. די רעפארמאטארישע בעווענונג, וואס האט זיך אנגעפאנגען צווישען די גלעהרטע און גייסטליכע, האט שוין טיף אריינגעדרונגען אין די העכערע הערשענדע קלאסען. פיעל האט דערצו געהאלפען די דיספוטאציאן צווישען דר. עקק און לוטהער'ס פריינד קארלשטאדט. זעקס טעג האט געדויערט די דיספוטאציאן און קיינער האט דעם שטרייט ניט געווענען. דעם 4טען יולי האט זיך לוטהער ענדליך אויפגעהויבען און איז אפען ארוים מיט א מעכטיגען פראטעסט געגען דעם גלויבען, דאס דער פאפסט און די קאנציליען קענען קיינמאל ניט מאכען א פעהלער. לוטהער איז געגאנגען נאך ווייטער. ער האט פערטיידיגט דעם קעצער הוס און האט אפען ערקלערט, דאס אונפעהלבאר איז נאר גאט'ס ווארט אדער די ביבעל, וועלכע יעדער מענש איז אין שטאנד צו לעזען און צו ערקלערען ווי ער פערשטעהט. דאס איז געווען דער סיגנאל צום קאמף. דעם פאפסט'ס פארטיי האט עס געווענט. עקק האט לוטהער'ן אזוי לאנג גערייצט ביז ער איז ארוים אפען. און באמת האט דער פוילער פרידען צווישען דער קירכע און לוטהער'ן זעהר פיעל געשאדט דער אויטאריטעט פון דער קירכע. אזוי איז לוטהער, געגען זיין אייגענעם ווילען, נאר געצוואונגען פון פרייגד און פון פייגד, געווארען דער רעפארמאטאר פון דייטשלאנד.

אבער דער לעצטער שריט איז נאך ניט געטאן געווארען: דאס ענטזאגען זיך אין גאנצען פון פאפסט. לוטהער האט נאך דעם 13טען מערץ 1519 געזאגט בסוד צו זיין פרייגד ספאלטין, דאס ער גלויבט, אז דער פאפסט איז אן אנטיקריסט, א שטן אדער זיינער א פערטרעטער. עס האט ניט לאנג גענומען און לוטהער איז געקומען צו דער איבערצייגונג, דאס דער פאפסט איז דער שטן זעלבסט, און דיזע איבערצייגונג האט ער באלד אנגעהויבען הויך און ערנסט ארויסצוזאגען. דאס פאלק האט אנגעהויבען צו פיהלען, דאס לוטהער האט פאלקאמען רעכט. זיין קורפירסט האט איהם איינגעלאדען צו זיך, און אין זיין הויף האט לוטהער בעראטען מיט דעם קייזערליכען געזאנדטען וועגען דיזע אנגעלעגענהייטען. הוטטען האט איהם צוגעשיקט די שריפט פון לאורענטיוס וואללא, וועלכע בעווייזט, דאס דער דאקומענט, וועלכער ציינט, דאס קאנסטאנטין האט דעם פאפסט געגעבען די מאכט און די הערשאפט איבער גאנץ איטאליען, איז פאלש. נאכדעם האט ער פערעפענטליכט זיין מאניפעסט אונטער דעם טיטעל: „צו דעם קריסטליכען אדעל פון דער דייטשער נאציאן וועגען דער פערבעסערונג פון דעם קריסטליכען שטאנד". דיזע שריפט, וועלכע איז געווען גערייכטעט צום קייזער, צו די

קורפירסט און האָט צו דעם אַיינגעשטימט. דער מאָנאַך, לוטהער, האָט זיך אָנפאַנגס פערלאָרען, ווען ער איז ערשינען צום ערסטען מאָל פאַר אַזאַ וויכ-טיגע פערזענליכקייט, ווי קאַרדינאַל קאַיעטאַנוס. הגם דיזער האָט אויפגענו-מען לוטהער'ן זעהר פריינדליך און ליבענסווירדיג, איז לוטהער דאָך געשטאַ-נען פאַר איהם מיט מורא און האָט געשטאַמעלט. קאַיעטאַנוס איז אָנפאַנגס געווען ענטשלאָסען ניט אַריינצולאָזען זיך מיט לוטהער'ן אין קיין דיספּוטען. אָבער ווען ער האָט בעמערקט, ווי לוטהער ציטערט פאַר איהם, האָט ער זיין בעשלוס געענדערט. ער האָט ערוואַרטעט, דאָס לוטהער וועט זיך באַלד אונ-טערגעבען און וועט זיך ענטזאַגען פון זיינע אידעען און וועט אָנערקענען זיין אירטום.

אָבער דאַמאָלס האָט לוטהער פּלוצלינג געענדערט זיין האַלטונג, האָט אָנגעהויבען העפטיג צו דיסקוטירען, און האָט געענדיגט מיט אַ שטאַרקען פּראָטעסט געגען די אָפּשייליכקייטען און אונגערעכטיגקייטען פון דעם רוי-מישען שטול. דאָס איז פאָרגעקומען אַ יאָהר נאָך דעם, ווי לוטהער האָט פער-עפענטליכט זיינע טהעזיסען, נעמליך דעם 13טען אָקטאָבער 1518. לוטהער האָט נאָך אַ מאָל אַפּעלירט צום פּאַפּסט, ווייל ער האָט פעסט געגלויבט, דאָס דער פּאַפּסט איז פיר קיין פאַל ניט שולדיג אין אַלע אונגערעכטיגקייטען, וואָס טוען זיך אָפּ אין זיין היעראַרכיע, דאָס עס טוט זיך אַלעס אָהן זיין וויסען. נאָכדעם איז ער ענטלאָפען פון אַוגסבורג, וואו דער רייכסטאַג איז דאַמאָלס געזעסען. די אַפּעלאַציאָן צום פּאַפּסט האָט געפיהרט צו גאָרניט, און דאַרום האָט ער פון וויטטענבערג אָנגעהויבען צו פאָדערן אַן אַלגעמיינעס קאָנציל. דעם פּאַפּסט איז די זאַך ניט געווען געפעלען, און ער האָט בעשלאָסען צו האַנדלען ווייכער. צו דיזען צוועק האָט ער איבערגעגעבען צו זיין קאַמער-הערר קאַרל פאָן מילטיטץ, דאָס ער זאָל אָנווענדען אַלע קרעפ-טען צו געווינען דעם קורפירסט פריעדריך, און נאָכדעם מיט גוטען בערוהיגען לוטהער'ן. דאָס איז געווען אין אָנפאַנג פון יאָהר 1519. פריעדריך האָט פון פּאַפּסט ערהאַלטען אַלס צייכען פון ליבע די בעוואוסטע „גאָלדענע ראָזע" און לוטהער האָט זיך געלאָזען איבעררעדען צו געבען אַ שריפטליכעס פער-שפּרעכען צו שווייגען, ווען זיינע געגנער וועלען שווייגען. דיזעס פערשפּרע-כען מיט די אונטערטעניגסטע אויסדריקען האָט לוטהער צוגעשיקט צום פּאַפּסט דעם 3טען מערץ 1519. דאָך האָט זיך די קירכע געמוזט זעהר ער-נידריגען פאַר דעם מאָנאַך. אָבער דער פרידען האָט נאָר געהאַט די בעדיי-טונג פון אַ וואַפען־שטילשטאַנד. ביידע זייטען האָבען געוואָלט געווינען צייט אום צו זאַמלען נייע קרעפטען און דעם קאַמף צו בענייען.

קירכע. ער האָט נאָר געשימפט און געטאַדעלט אויף דעם שאַרפסטען אופן די האַנדלונגען פון פּאַפּסט און איבערהויפּט פון די קאַרדינאַלען אין רוים.

זיינע דאָגמאַטישע אַנזיכטען האָט לוטהער אָנגעפאַנגען צו ענטוויקלען ערסט מיט איין פערטעל יאָהר שפּעטער. דאָך האָט ער די זעלבע שוין געהאַט אויסגעאַרבייט מיט 15 יאָהר פריהער.

דעם 3טען יאַנואַר 1521 האָט דער פּאַפּסט ענדליך אַריינגעלעגט לוטהער'ן אין חרם. דאָס איז געווען די לעצטע טאַט פון דיזען ציניקער אין נאָמען פון קריסטוס, פון וועלכען ער אַליין האָט אימער געמאַכט חוזק. דעם 26טען מאַי 1521 האָט מען איהם בערויבט פון אַלע זיינע רעכטען און פעראורטיילט צו פערבאַנונג (אַרויסטרייבונג) פון לאַנד.

מען האָט לוטהער'ן גערופען צום רייכסטאַג אין וואָרמס. ער האָט אַפילו זעהר מורא געהאַט, מען זאָל זיך מיט איהם דאָרט אָפּרעכנען, ווי מען האָט זיך פריהער אָפּגערעכענט מיט הוס'ן, דאָך איז ער פול מיט מוט דאָרטען געקומען, בעגלייטעט פון אַ גרויסע מאַסע מענשען, זיינע אָנהענגער. די גלענצענדע פערזאַמלונג, אויף וועלכער עס האָבען זיך געפונען דער קייזער און אַ גרויסע צאָהל וועלטליכע און גייסטליכע פירסטען, האָבען איהם אָנפאַנגס אַ ביסעל אָפּגעשראָקען, און ווען מען האָט איהם אַרויסגערופען צום דיספּוט און צו ערקלערען זיינע פאָדערונגען, אָדער זיך ענטזאַגען פון זיי, האָט ער געבעטען מען זאָל איהם געבען אַ טאָג צייט צום בעדענקען. אויף'ן צווייטען טאָג איז ער אַרויף אויף די טריבונע און האָט מוטיג געזאָגט: „כל זמן מען וועט מיר ניט אויפווייזען אין דער ביבעל, דאָס איך האָב אַן אירטום, קען איך ניט און וויל ניט צוריקרופען וואָס איך האָב בעהויפּטעט. אָט דאָ שטעה איך, איך קען ניט אַנדערס, גאָט זאָל מיר העלפען, אמן!". די גייסטליכע האָבען אָנגעווענדט אַלע מיטלען צו בריינגען לוטהער'ן צו אַן אַנדער ערקלערונג, אָבער זיי האָבען מיט איהם גאָרניט געקענט מאַכען. דער אַדעל איז פון זיינע לעצטע ווערטער געקומען אין אַזאַ ענטהוזיאַזם, דאָס עס איז געווען אונמעגליך צו דענקען וועגען אָנגרייפען איהם.

דער קורפירסט פריעדריך האָט געזאָרגט מען זאָל לוטהער'ן בריינגען אין זיכערהייט. מען האָט אויף איהם געמאַכט אַן איבערפאַל צום שיין, אום מען זאָל איהם אַרויסרייסען פון זייערע הענט, און מען האָט איהם געבראַכט נאָך וואַרטבורג, וואו ער האָט אַ גאַנצעס יאָהר פערבראַכט אונטער דעם נאָמען „ריטער געאָרג". דאָ האָט לוטהער איבערזעצט די ביבעל, וועלכע ער האָט געענדיגט אין יאָהר 1534. דיזע איבערזעצונג איז אַ מייסטער־ווערק אין דער דייטשער שפּראַך: זי איז קרעפטיג און פאָלקסטימליך געשריבען.

פּירסטען און צום אַדעל, איז ערשינען אין אוגוסט 1520. דער רעזולטאַט איז געווען אַן אונגעהייערער. אין אייניגע טעג זיינען פון דיזען מאַניפעסט צוכאַפּט געוואָרען איבער 4,000 עקזעמפּלאַרען. די פֿאָדערונגען זיינען קורץ און שאַרף:

1) די פּירסטען, דער אַדעל און די שטעדט זאָלען מעהר ניט שיקען די העלפט פון די צינזען פון די נייסטליכע לעהען (גיטער) נאָך רוים, און זיי זאָלען זייערע אונטערטאַנען פערוועהרען דאָס צו טאָן.

2) דער פּאָפּסט האָט ניט קיין רעכט צו בעשטעטיגען וועלכעם עס איז אַמט.

3) קיין וועלטליכע פּראָגע זאָל ניט געשיקט ווערען נאָך רוים אום דאָרט צו אורטיילען.

4) די בישאָפען דאַרפען אירם ניט געבען קיין שבועה וועגען טרייהייט צו אירם.

5) דער פּאָפּסט זאָל זיך מעהר ניט אָנאייגענען קיין גוואַלט. ער מוז זיין דעמיטיג (הכנעה'דיג) אין זיינע נייסטליכע האַנדלונגען.

6) עס זאָל אייגנעריכטעט ווערען אין מאינץ אַן אויבערע דייטשע קירכען־גוואַלט, וועלכע זאָל אין רעליגיעזע אָנגעלעגענהייטען פערנעהמען די שטעלע פון פּאָפּסט.

7) עס זאָלען פערבאָטען ווערען וואַלפּאָרטען (רעליגיעזע וואַנדערונגען) נאָך רוים, סיידען מיט דער ערלויבנים פון די בעאַמטע פון דער רעגירונג.

8) עס זאָל די נייסטליכע זיין ערלויבט צו הייראָטען.

9) די נייסטליכע זאָלען ווערען ערוועהלט פון זייערע געמיינדעם.

דאָס זיינען גענוען די פּראָקטישע ציעלען פון דער רעפֿאָרמאַציאָנס־בעווע־גונג, מאַטעריעלע אונאָפּהענגיקייט פון רוים, און דערמיט איז אָפּגעשאַפּט געוואָרען די הערשאַפט פון פּאָפּסט. די דעמאָקראַטישע פּאָדערונגען פון דעם פּראָגראַם זיינען שפּעטער פערגעסען געוואָרען. אָנשטאָט דעם פּאָפּסט האָט איבער די נייסטליכע אָנגעפּאָנגען צו הערשען אַן אבסאָלוטער מאָנאַרך, אַדער דער לאַנד־הערר. די נייסטליכע האָבען אָנגעפּאָנגען ערנאַנט צו וועלטרען פון דער רעגירונג, ניט די געמיינדעם האָבען זיי ערוועהלט, ווי עס האָט געפּאָדערט דער 9טער פונקט פון דעם פּראָגראַם. דיזען פונקט האָט שפּעטער לוטהער זעלבסט איבערגעמאַכט אום צו געווינען די שטיצע פון די פירסטען. און ער האָט זי ווירקליך דורך דעם געוואונען. אין דיזען פּראָגראַם האָט לוטהער מיט קיין וואָרט ניט בעריהרט די דאָגמאַם פון דער קאַטאָליישער

זי האָט געהאַט אזא גרויסע בעדייטונג פֿיר די ענטוויקלונג פון דער דייטשער שריפט־שפּראַך, דאָס מען האָט דעם פערפאַסער אָנערקענט פֿיר דעם גרינדער פון דער נײַ־הויכדייטשער ליטעראַטור־שפּראַך. אָבער דאָס איז איבערטריבן.

דערווײַל זיינען צוגעקומען צווײַ עראַיגניסן, אַזעלכע וויכטיגע, דאָס זיי האָבן צוגעצויגן צו זיך די גאַנצע עפענטלעכע אינטערעסע. דאָס זיינען געווען: די רעוואָלוציאָן פון דעם אַדעל און דער בויערן־קריג.

ג. עקאָנאָמישע און סאָציאַלע ענדערונגען פון 14טן ביז 16טן יאָרהונדערט.

מיר האָבן שוין פֿריהער געזעהן, ווי לאַנגזאַם עס איז אין מיטעלאַלטער געווען דער צוואוואַקס פון דער בעפעלקערונג אין שטעדט, ווי אויך אויפֿן לאַנד. דער אָקערבוי איז געווען אַזוי אײַנגעאַרדענט, דאָס עס איז ווירקלעך געווען אונמענלעך צו ערוואַרטען וועלכע עס איז ענטוויקלונג אין פּראָדוקציאָן, און ווען די פּראָדוקציאָן האָט ניט געהאַט די מעגלעכקייט זיך צו ענטוויקלען איז, פערשטעהט זיך, אויך ניט געווען צו ערוואַרטען, דאָס די צאָהל פון אָקערבויער זאָל זיך פערמעהרען. עס זיינען דאַמאָלס ניט געווען גענוג וועגען אויף דעם לאַנד. ערסט שפּעטער האָט מען אָנגעפֿאַנגען צו מאַכען אין דעם אָקערבוי אַנדערע אַרדנונגען: מען האָט געגרינדעט דערפּער און געמאַכט וועגען פון איין דאָרף צום אַנדערן. דאָס האָט געפֿיהרט צו דער פערגרעסערונג פון דער פּראָדוקציאָן און דערמיט האָט זיך אויך פערגרעסערט די בעפעלקערונג, אזוי דאָס מען איז געווארן געצוואונגען צו שאַפֿען מעהר ערד צו בעאַרבייטען. מען האָט אָנגעפֿאַנגען אויסצוהאַקען וועלדער און צו בעאַרבייטען די ערד. שפּעטער איז מען געווען געצוואונגען צו ערַאָבערן נייע לענדער פֿיר דעם צואוואַקס פון די אָקערבויער. עס האָבן זיך אָפֿילו נאָך געקענט בעזעצען פֿיעלע אָקערלייט אויף די פֿריהערדיגע ערטער, אָבער מען האָט דאַמאָלס מודא געהאַט פֿיר א געריכטע בעפעלקערונג אויף איין אָרט. און דעריבער, הגם די צאָהל פון מענשען איז געוואַרן גרעסער, איז די בעפעלקערונג אין יעדען דאָרף געבליבען כמעט די זעלבע, ווייל דער צואוואַקס האָט פיר זיך געזוכט נייע ערטער. און ווען דייטשלאַנד האָט זיך אויסגעווויזען צו זיין וועניג פיר דעם צואוואַקס, האָט מען אָנגעפֿאַנגען צו ערַאָבערן שטיקער לאַנד פון די סלאַוועז אין מזרח, וועלכע האָבן געהאַט פֿיעל מעהר לאַנד ווי זיי האָבן געברויכט פיר זיך זעלבסט. מעהר פון 2 יאָרהונדערטער האָבן די דייטשען געשטרעבט צו ערווערבען זיך שטיקער לאַנד אין אָסט פון די סלאַוועז און צו בעזעצען זיך דאָרט.

לוטהער אין דעם רייכסטאג צו ווארמס.

גריף פון דער דייטשער קאָלאָניזאַציאָן אין יענע לענדער, די קאָלאָניזאַציאָן, וועלכע די דייטשע געשיכטע־שרייבער ריהמען און לויבען אזוי שטארק.

עס איז אָבער געקומען א צייט, וועו די אייראָפּעאישע פעלקער האָבען שוין מעהר ניט געהאט קיין לענדער צו רויבען, עס איז שוין צוגענומען געוואָרען אלעס, וואָס מען האָט געקענט צונעהמען. דאָמאָלס זיינען זיי געווען געצוואונגען נעהמען זיך צו בערגבוי און פאָבריקאַציאָן. עס האָט זיך ענטוויקעלט גאָר אַן אַנדער סאָרט לעבען. עס האָט זיך ענטוויקעלט קאָפּיטאַל און רייכטום און דאָס סאָציאָלע לעבען האָט בעקומען א גאַנץ אַנדערען כאַראָקטער.

בעקעמפונג פון די סלאָווישע בויערן דורך די דייטשען.

מיר האָבען עס פריהער געזעהן, וועו מיר האָבען בעשריבען די שטאָדט פראַנקפורט, דאָס די בירגער אין די שטעדט אין 13טען און 14טען יאָהרהונדערט זיינען ניט געווען רייך. זייער בעזיץ איז געווען נאָר אַרבייטס־קאַפּיטאַל, וועלכער איז בעשטאַנען פון וועקצייג און אַנדערע הילפס־מיטלען, וואָס זיינען געווען נעטיג צום געשעפט. די פאָלגענדע גענעראַציאָנען אין 15טען יאָהרהונדערט האָבען שוין געקענט שפּאָרען און אָנזאַמלען פערמעגענס. דער בעריהמטער מאַקיאַוועלי, וועלכער איז געווען אין דייטשלאַנד און האָט בעטראַכט דעם צושטאַנד פון די בירגער, האָט צוגעשריבען דעם ערפאָלג צו צוויי זאַכען: צו זייער רעגעלמעסיג־עקאָנאָמישען לעבען און צו זייער

די דייטשען האַלטען זייערע עראָבערונגען און ערווערבונגען פון די סלאַ-ווישע לענדער פיר זעהר אַ וויכטיגע לויבענסווירדיגע טאַט. אָבער די וואַהרע מענשליכקייט דאַרף זיך שעמען מיט די רציחות און אונגערעכטיגקייטען, מיט וועלכע דיזע קאָלאָניזאַציאָן איז דורכגעפיהרט געוואָרען. ווי ברוטאַל זיינען עס די רויבערייען צוגעגאַנגען, און ווי אונמענשליך עס זיינען געוואָרען געדריקט די אונטעריאָכטע! מען האָט די אונגליקליכע פערוואַנדעלט אין לייבאייגענע און מען האָט זיי טיראַניזירט ערגער ווי שקלאַפען. אַם דייט-ליכסטען זעהען מיר די גרוילטאַטען פון די דייטשען אין דער געשיכטע פון דער עראָבערונג פון די אָסט־זעע פּראָווינצען, די אַלע רציחות, וואָס זיינען דאָרט פאָרגעקומען אונטער דעם מאַנטעל פון בעקעהרען דאָס פאָלק צום קריסטענטום.

אין נאָמען פון קריסטענטום האָבען די דייטשען געבראַכט צו די פינען, טשודען, לעטען און צו פיעלע אַנדערע פעלקער פערניכטונג און קנעכטשאַפט. די ליפען האָבען באַלד פערשטאַנען, וואָס די בעקעהרונג בעצוועקט. זיי האָ-בען זיך באַלד עמפּערט געגען דער נייער לעהרע. אָבער די דייטשען האָבען זיי געענטפערט אויף דיזע עמפּערונג מיט פייער און מיט שווערד. דאָס לאַנד האָט מען פון זיי צוגענומען און מען האָט זי צוטיילט.

נאָך אין אונזערע טעג געפינען זיך ביי די פינען עראינערונגען וועגען יענע צייטען פון דער בעקעהרונג צום קריסטענטום. ביי די טשודען געפינט זיך אַ ליד „די טעג פון דער אונטערוואַרפונג", אין וועלכען עס ווערט בע-קלאָגט די צייט, ווען „די פאָהנען פון די פרעמדע האָבען געוועהט, ווען די פרעמדע האָבען זיי אונטעריאָכט, בערויבט און פערוואַנדעלט אין קנעכט און שקלאַפען". דאָס ליד ענדיגט זיך מיט די ווערטער: „ווי קען איך זינגען, ברודער? טרויעריג קלינגט דאָס טרערען־ליד. דער שיקזאַל פון אַ שקלאַף איז זעהר האַרט". ביי די עסטלענדער געפינט זיך אַ ליד „די טעג פון דער פערגאַנגענהייט". אין דיזען ליד קלאָגט זיך דער זינגער: „די גייסטער פון פערטיליגונג זיינען אַרויסגעלאָזען געוואָרען געגען אונז; די פּריסטער האָבען אונז געוואָרגען מיט זייערע ראָזענקראַנצען, די געלט־לוסטיגע ריטער האָבען אונז בערויבט, רויבער־באַנדעס האָבען אונז בעדריקט, מערדערישע שווערדען האָבען אונז צוהאַקט אין שטיקער". אין אַן אַנדער ליד הערען מיר די בי-טערע זיפצען פון די אָרימע עסטהען, וועלכע בעקלאָגען זיך, דאָס די דייטשען האָבען זייערע מענער געשמידט אין קייטען, זייערע שאָף, זייערע רינדער, זייערע היהנער און גענז פון זיי צוגענומען, זיי האָבען זייער לעבען געמאַכט ערגער ווי אין גיהנום. דיזע און אַנדערע לידער גיבען אונז דעם וואַהרען בע-

צופיהרען גרויסע אונטערנעהמונגען. אין פיעלע שטעדט פון זיד־דייטשלאַנד האָבען זיך געגרינדעט גרויסע פאַבריקען, אין וועלכע די אַרבייט איז געווען אייגנעריבטעט און צוטיילט לויט די מאַדערנע פרינציפּען פון פאַליטישער עקאָנאָמיע. אין 16טען יאָהרהונדערט זיינען דיזע שטעדט געווען די הויפּט־צענטערן פון דער אייראָפּעאישער אינדוסטריע. עס זיינען געגרינדעט גרויסע־רען גרויסע מאַדערנע פאַפיר־פאַבריקען און בוכדרוקעריין. עס זיינען ענד־ליך ענטשטאַנען פיעלע בערגבוי־אונטערנעהמונגען, איבערהויפּט איז דער בערגבוי בעטריבען געוואָרען דורך די פוגגערס. זיי האָבען געהאַט אין זייערע הענט דעם גאַנצען האַנדעל מיט מעטאַלען אין קאָרנטהען און טיראָל, אין טהיריגען, אונגארן און שפּאַניין. פיעלע אַנדערע קויפמענישע געשעפטען, ווי אויך די באַנק־געשעפטען, האָבען זיך אין יענער צייט לענגער און בריטער ענטוויקעלט. די גרויסע סוחרים האָבען זיך פערבונדען אין געשעפט מיט'ן פאַרטוגעזישען קעניג, וועלכער האָט געהאַט גרויסע געשעפטען מיט אינדיען. פערטרעטער פון די גרעסטע געשעפטס־הייזער זיינען געזעסען אין ליסאַבאָן, אַנטווערפּען און אין אַלע בעדייטענדע איטאַליענישע שטעדט. עס זיינען אימפּאָרטירט געוואָרען מאַסען אָריענטאַלישע וואָארען און געווירצען, אויך ענגלישעס טוך און פערשיידענע סאָרטען ביער.

דער קאַפּיטאַל האָט ניט נאָר געהאָלפּען פערבריטען דעם האַנדעל מיט אויסלאַנד, נאָר ער האָט אויך פיעל געווירקט און געהאָלפּען צו פערגרעסערן דעם האַנדעל פון אינלאַנד. דער האַנדעלס־אומזאַץ אין קאָלן אין יאָהר 1464 האָט בעטראָפּען 37 מיליאָנען מארק, און אין יאָהר 1465 האָט ער בעטראָפּען 210 מיליאָנען מארק. דער גאַלד־מארק איז געווען איבערפילט מיט גאַלד, און דאָס האָט געהאַט א גרויסען איינפלוס אויף די צינזען (פראָצענט) אין געשעפטס־געברויך. אָנשטאָט וואָס אין 14טען יאָהרהונדערט איז דער אַל־געמיינער גאַלד־צינז געווען 10 פראָצענט איז ער צו ענדע פון דיזען יאָהרהונ־דערט געפאַלען ביז 4 פראָצענט. דאָס בעדייטעט, אז גאַלד איז געווען אין איבערפלוס. דערפאַר אָבער זיינען די פרייזען פון וואָארען געשטיגען זעהר הויך.

דאָס שטייגען פון פרייזען האָט אָבער נאָך אן אנדער גרונד, דאָס איז — די גרעסינזאָמע אונטערנעהמונג. געשעפטסלייט האָבען שוין דאָמאָלס פער־שטאַנען די וויכטיגקייט פון קאָרפּאָראַציאָנען, פון געזעלשאַפטען, אום צו קענען קריגען הויכע פרייזען. די אונגעוועהנליך גרויסע פערדינסטען (רווחים) פון די האַנדעלס־גזעלשאַפטען אין יענער צייט האָט בעטראָפּען אין יאָהר 1458 פון 430 ביז 450 פראָצענט. אָבער אויך דיזע גרויסע פערדינסטען

עקספּאָרט (אַרויספיהר פון וואַארע אין אַנדערע לענדער). „זיי לעבען", זאָגט מאַקיאַוועללי, „ווי אָרימע לייט, זיי בויען ניט, זיי ווייסען ניט פון קליי-דער־לוקסוס, און האָבען ניט קיין טייערע זאַכען אין זייער הויזהאַלטונג. גע-נוג ברויט און פלייש און אַ וואַרימעס צימער — דערמיט זיינען זיי העכסט צופרידען. זיי קימערן זיך וועגען זאַכען וואָס זיינען נויטווענדיג, אָבער זיי בעדאַרפען פיעל ווענינגער ווי מיר".

אין פערלויף פון 15טען און אין אָנפאַנג פון 16טען יאָהרהונדערט האָ-בען זיך שוין אָנגעזאַמעלט אין אייניגע הענט גרויסע קאַפּיטאַלען. אַזוי צ. ב. האָט דער קויפמאַן וויקקאָ פאָן געלדערזען אין האַמבורג געהאַט אַ קאַ-פּיטאַל פון אַ פערטעל מיליאָן מאַרק. אין יאָהר 1527 האָט דער באַנקיר האָכ-שטעטטער אין אַוגסבורג געמאַכט אַ באַנקראָט אויף מעהר פון אַ האַלבען מיליאָן גולדען פּאַסיוו. די ראָטהשילדס פון 16טען יאָהרהונדערט, די אַוגס-בורגער פאַמיליע פוגגער, האָבען אין אַ צייט פון בלויז 7 יאָהר פער-גרעסערט זייער קאַפּיטאַל מעהר ווי אויף 13 מיליאָן גולדען. גראַף אַנטאָן פוגגער האָט איבערגעלאָזען נאָך זיין טויט אין יאָהר 1548 זעקס מיליאָן גאָלד־גולדען באַאַרעס געלט, אויסער אונגעהייערע רייכטימער אין אונבעוועג-ליכע גיטער: הייזער און לאַנד. אויך די וועלזער זיינען געווען גרויסע עשירים, וועלכע האָבען געהאַט קאָנטאָרען אין רוים, מאַילאַנד, גענף (זשענע-וואַ), ליאָן, אַנטווערפּען, ליסאַבאָן און מאַדעראַ.

עס פערשטעהט זיך פון זיך זעלבסט, דאָס דיזע אונגעהייערע קאַפּיטאַ-לען, וועלכע זיינען ניט געווען די איינציגע צו יענער צייט, זיינען ניט בעשאַ-פען געוואָרען פון בלויז אָפּגעשפּאָרטע גראָשענס פון די נויטווענדיגקייטען פון לעבען. די זאַך איז, דאָס די קאַפּיטאַל־נוצונג איז געוואָרען אַנדערס, ווי זי איז געווען פריהער. יעצט האָט זיך ענטוויקעלט דער קרעדיט. אין יאָהר 1391 האָט דער פראַנקפורטער ראַט קאָנפיסקירט דאָס אייגענטום פון אַ מאַן, וואָס האָט בעצאָהלט פיר סחורה מיט וועקסלען, און אין 15טען יאָהרהונדערט איז דאָס געלט־געשעפט שוין געווען ענטוויקעלט פאָלקאָמען. די זעלבע שטאָדט, פראַנקפורט, האָט אין יאָהר 1402 אַיינגעריכטעט אַ באַנק. מיט אַ יאָהר שפּעטער האָבען זיך פון דיזער באַנק ענטוויקעלט 4 באַנק־הייזער: איינע אַ שטאָדטישע און דריי קאָנצעסיאָנירטע (ד. ה. מיט דער ערלויבניס פון שטאָדט). דאָס זעלבע איז אויך געווען אין פיעלע אַנדערע שטעדט.

בעזיצענדיג גרויסע קאַפּיטאַלען, האָבען זיך פיעלע קויפלייט גענומען צו גרויסע אונטערנעהמונגען. זיי האָבען געהאַט אין זייער מאַכט ניט נאָר באַאַ-רעס געלט, נאָר אויך גרויסער קרעדיט איז געווען בערייט זיי צוהעלפען דורכ

קאַפּיטאַל האָט אין די צעכען אָנגעהויבען צו שפּילען אַזאַ וויכטיגע ראָלע, דאָס מען האָט אָנגעהויבען צו פאָדערן פון יעדען, וואָס האָט געוואָלט אַרײַנטרעטען אין צעך, דאָס ער זאָל צייגען א געוויסעם פערמעגען אין געלט אָדער א הויז, אין וועלכען ער, דער נייער מיטגליד, דענקט צו טרייבען זײַן אַרבייט. אויסער דעם האָבען די צעכען געפאָדערט פון יעדען האַנטווערקער, וואָס וויל אַרײַנטרעטען אין צעך, אז ער זאָל בריינגען א צייגנים פון דער רעגירונג אָדער פון בעוואוסטע מענשען, דאָס ער איז א מענש מיט אַן עהרליכען כאַראַקטער. דאָס האָט נאָך מעהר בעשוועדט דאָס אַרײַנטרעטען אין צעך. דאָס אליין האָט געהאָט דעם צוועק ניט צו דערלאָזען קאַנקורענטען אין זייער אַרבייט. זיי האָבען אויסגעשלאָסען גאַנצע קלאַסען פון אַרײַנצונעהמען אין צעך. אזוי צ. ב. האָבען זיי ניט צוגעלאָזען אַרײַנצוקומען אין צעך אונגעזעצליך געבאָרענע קינדער, זיהן פון בויערן־שטאַנד, אידען א. ד. גל. קורץ, דאָס האַנטווערק איז געוואָרען א מאַנאָפּאָל, וואָס איז איבערגעגאַנגען בירושה פון פאָטער צו די קינדער אין א געוויסען קרייז בירגער, און קיין אַנדערען האָט מען ניט צוגעלאָזען. אזוי איז די הויפּט־אידעע, וואָס די בירגער האָבען געפאָסט ביים גרינדען די צעכען פון האַנטווערקער, צו פערשטאַרקען דעם בירגער־שטאַנד דורך אסאָציאַציעס, חברות, וואָס זאָלען העלפען פערבריטערן און פערשטאַרקען זייער מאַכט געגען די פעאָדאַלען און דער רעגירונג, פערוואַנדעלט געוואָרען אין א מאַכט פון אייגצעלנע עגאָאיסטישע פּערזאָנען, וועלכע האָבען ניט צוגעלאָזען קיין קאַנקורענץ אין זייער פאַך.

די אָרימע האַנטווערקער האָט דער צעך געצוואונגען אַרויסצוטרעטען פון זייער פערבאַנד און בעשעפטיגען זיך מיט אַנדערע זאַכען און ניט מיט זייער האַנטווערק, אזוי דאָס האָבען געמוזט ווינרען קליינע קרעמער, האַנדשוה־מאַכער, נאָדעל־מאַכער, שטריק־מאַכער, בערשט־מאַכער און פיעלע אַנדערע.

פיעל ערגער איז געווען דער שיקזאָל פון די יענינע האַנטווערקער, וועלכע זיינען געווען אָפהענגיג פון זייערע קאַמעראַדען, די רייכע האַנטווערקער. דיזע רייכע נענאָסען האָבען אויפגעהערט אליין צו אַרבייטען און זיינען געוואָרען „פערלעגער" (געלט־אויסלעגער). דיזע פערלעגער האָבען בעשעפטיגט א גרויסע צאָל האַנטווערקער, וועלכע האָבען בעקומען געצאָהלט גרוועהנליך פון שטיק. אָנפאַנגס האָט דער גרונגענער האַנטווערקער געהאָט אייגענע גייצייג, אָבער די פערלעגער האָבען אויסגעפונען, דאָס עס איז פיר זיי בעסער, אז די אַרבייטס־אינסטרומענטען זאָלען זיין זייערע אייגענע, אום די גרונגענע האַנטווערקער זאָלען פון זיי זיין מעהר אָפהענגיג. אזוי זיינען בים-

זיינען פיר יענע קויפלייט געווען וועניג. וואָס־זשע האָבען זיי געטאָן? זיי האָבען אַליין אויסגעקויפט אַלע נעטיגע סחורות און האָבען געמאַכט א פאַלשע יקרות. דאָס זעלביגע האָט מען אויך געטאָן מיט אינלענדישע סחורות. דאָס איז פיר דאָס פאָלק געווען א וואָהרע פּלאָגע. ווי גיך די קויפלייט זיינען דא־מאָלס געוואָרען רייך, צייגט דער פאָקט, דאָס א קליינער קויפמאַן, וועלכער האָט אַריינגעלעגט אין א געשעפט פון אַן אויסבורגער קאָמפּאַניע 500 גולדען, האָט אין פערלויף פון 7 יאָהר געמאַכט א קאַפּיטאַל פון 24,500 גולדען, אויסער זיינע אויסגאָבען אויף צום לעבען אין דעם פערלויף פון דיזער צייט.

לוטהער שילדערט די האַנדעלס־לייט פון זיין צייט ווי פאָלגט: וועלן איניגע קויפלייט האָבען איבריג פון א סאָרט וואָארע און זיי ערווארטען ניט עס זאָל אין א קורצע צייט קומען פרישע, הייבען זיי די פרייזען פון דיזען ארטיקעל. און אום קיינער זאָל זיי אין דעם ניט שטערן, קויפען זיי אָפּ פון אַנדערע סוחרים די וואָארע פון דיזען סאָרט. וועלן זיי האָבען אָבער זייער ציל ניט דערגרייכט, פערקויפען זיי די סחורה פיר א שפּאָט־ביליגען פרייז און רואינירען דערמיט די קליינע הענדלער, וועלכע מוזען ארוים פון געשעפט, און דיזע לייט בליבען אויף ווייטער אום צו קענען שינדען די הויט פון פאָלק אָהן שום רחמנות. דיזע לייט וועלען די איינציגע הערען איבער גאָט'ס בע־שעפענישען, און שלינגען זיי אַיין ווי די העכט שלינגען אַיין די אַנדערע שוואַכע קליינע פישלאָך, ניט האָבענדיג קיין מורא פאָר גאָט און פאָר דעם אייגענעם גוועוישען.

אויך אין די צעבען פון די האַנטווערקער האָט דאָס קאַפּיטאַל אָנגע־מאַכט א גאַנצע איבערקעהרענים. עס האָבען זיך אונטער די האַנטווערקער געפונען מענשען, וואָס האָבען אָפּגעשפּאַרט א קליינעם קאַפּיטאַל. דיזע האָבען זיך פעראייניגט און האָבען געגרינדעט א בעזונדער צעך, אין וועלכען זיי האָבען קיינעם ניט אַריינגענומען, און האָבען, ווי עס פערשטעהט זיך, גע־ריסען פרייזען פון די קונדען ווי זיי האָבען גוועלט. איבערהויפט איז עס גוועוען דער פאָל מיט בעקער און מיט פלייישער (קצבים). אָט דיזע לייט זיי־נען גוואָרען רעלע־פיהרער אין א שטאָדט און האָבען אַריינגעכאַפּט אין זייערע הענט די רעגירונג פון דער שטאָדט מיט די עמטער.

דער רעזולטאַט פון דיזער ענטוויקלונג איז גוועוען זעהר ניט קיין גוטער. די רייכע האָבען אַריינגעכאַפּט אין זייערע הענט די גאַנצע פּראָדוקציאָן, און האָבען גענומען פון פאָלק פרייזען, וועלכע זיי האָבען גוואָלט. דאָס איינ־טריטס־גלט אין א צעך איז גוואָרען זעהר הויך. מען האָט אין צעך אַריינ־גענומען נאָר זיהן, איידימס אָדער אלמנות פון אַלטע צעך־מיטגלידער. דער

אויסער דעם געזעלן־פּערבאַנד האָבען זיך דאַמאָלס אַרויסגעשטעלט געגען דער רייכער קלאַס אָנדערע סאָרטען פּראָלעטאַריער. דיזע זיינען הויפּטזעכלעך בעשטאַנען פון פּערשיידענע סאָרטען לוין־אַרבייטער און לאַנד־אַרבייטער, וועלכע האָבען צוליב פּערשיידענע אורזאַכען פּערלאָזען דאָס לאַנד און האָבען זיך בעזעצט אין שטאָדט. דער צופּלום פון דיזע לעצטע איז געווען אַזוי גרויס, דאָס מען האָט געפּונען פיר נעטיג צו פּערפּאַסען א געזעץ, דאָס וואָר עס וויל זיך בעזעצען אין א שטאָדט און בעקומען אין איהר בירגער־רעכט מוז בעזיצען א געוויסען קאַפּיטאַל. אָבער וויל די שטעדט האָבען געברויכט מעהר מענשען, האָט מען געשאַפען א נייע קלאַס בירגער, וועלכע האָבען נאָר געהאַט דאָס רעכט צו בעזעצען זיך אין שטאָדט, ניט בעקומענדיג אָנדערע בירגער־רעכטען.

דער פּראָלעטאַריאַט איז געוואַקסען מעהר און מעהר. אויף דעם רייכס־טאָג אין פּראַנקפורט אין יאָהר 1397 זיינען אָנגעקומען 500 בריף־טרעגער, 900 פּייף־שפּילער, פּאָקוס־מאַכער און אָנדערע אַרומפּאָהרער, ענדליך 797 הורען. אין האַמבורג איז געווען אין דער צווייטער העלפט פון 15טען יאָהרהונדערט איבער 20 פּראָצענט אָרימע לייט, וואָס האָבען ניט געהאַט קיין פּערמעגען, און האָבען ניט געהאַט קיין שטענדיגע בעשעפטיגונג, פון וועלכער זיך צו ערנעהרען. אין אוגסבורג איז געווען 15 פּראָצענט פּראָלעטאַריער, אַזוי דאָס איבער 3,000 לייט, וואָס האָבען ניט געהאַט קיין מיטלען צום לעבען, האָבען בעלעסטיגט די אייגוואוינער פון דיזער שטאָדט. די צאָהל פון אַרומוואַנדערער, בעטלער, קריפּלען און אָנדערע לעדיג־נעהער איז אין 15טען יאָהרהונדערט זעהר שטאַרק געוואַקסען.

די געמיינדעם האָבען אפילו געזוכט צו העלפען דעם עלענד פון דער אָרימער קלאַס, זיי האָבען געגרינדעט פערשיידענע אנשטאַלטען, אָבער דאָס האָט זעהר וועניג געהאָלפען; די אָרימקייט איז געוואַקסען מעהר און מעהר און דער סאָציאַלער צושטאַנד איז געוואָרען ערגער אוו ערגער. דערצו זיינען די גייסטליכע צוזאַמען מיט די וועלטליכע בעאַמטע געוואָרען שרעקליך פּערדאַרבען, אזוי דאָס אָנשטאָט צו העלפען די געמיינדעם אין דיזער הינזיכט האָבען זיי געזוכט, ווי מען זאָגט, אין אונריינעם וואַסער כאַפּען פיש. די געלעהרטע און די דענקער פון יענער צייט זיינען פון דעם טרויעריגען צושטאַנד פון דער געזעלשאַפט געקומען אין פּערצווייפלונג און האָבען נעדענקט, דאָס די וועלט נעהט צום אונטערגאַנג. די איינציגע האָפנונג איז געווען, דאָס עס וועט אין גיכען קומען אן אומשטורץ פון דער רעגירונג און דער קירכע, און דאָס געזעלשאַפטליכע לעבען וועט נעהמען א נייע וועגדונג, און

לאכווייז די קליינע האנט־ווערקער פערוואנדעלט געוואָרען אין איינפאכע ארבייטער מיט דער גאנצער אפהענגיקייט פון זייערע ארבייט־גיבער.

נאָך פיעל ערגער איז געווען די לאגע פון די געזעלען (ארבייטער־יונגען). פריהער האָט יעדער געזעל געהאט די אויסזיכט און די מעגליכקייט צו ווערען מיט דער צייט זעלבשטענדיג. דער געזעלען־צושטאנד איז נאָר געווען אן איבערגאנגס־פעריאָדע פון אן איינפאכען מענשען צו א מייסטער. אבער נאָך דעם, ווי די צעכען האבען אנגענומען א קאפיטאליסטישען כאראקטער, איז דער האנטווערקער געוואָרען אן אונטערנעהמער. ער האָט געברויכט א גרעסערע צאהל פון געזעלען, וועלכע האבען שוין ניט געהאט די מעגליכקייט ארויפצוארבייטען זיך אלס מייסטערס. דאָס האָט געפיהרט צו א גרויסער ענדערונג אין די בעציהונגען צווישען דעם מייסטער און זיינע געזעלען. עס האָט זיך אויסגעארבייט א גרויסער אונטערשייד צווישען דעם מייסטער און די געזעלען, צְדער ארבייטער־יונגען, וועלכע זיינען פערוואנדעלט געוואָרען כמעט אין קנעכט. עס האבען זיך אויסגעבילדעט צוויי פערשיידענע גרופען, וועלכע האבען איינער צו דער אנדערער אנגעפאנגען צו זיין פיינדליך. די אינטערעסען פון איין גרופע זיינען געווען פיינדליך צו די אינטערעסען פון דער אנדערער גרופע. די מייסטערס זיינען געווען צו זייערע געזעלען זעהר האַרט און שלעכט. זיי האבען אויך זייערע יונגען ארויפגעלעגט זעהר שווערע ארבייט, דערצו האבען נאָך די ארבייטער־יונגען פערלאָרען כמעט יעדע האָפנונג זיך וועז עס איז ארויפצוארבייטען און ווערען אליין מייסטערס, זעלבשטענדיגע אונטערנעהמער. די מייסטערס האבען זאָגאר ניט געוואָלט צוזאמענקומען מיט זייערע געזעלען. נאָך מעהר, מען האָט זיי, די ארבייטער־יונגען, פערוועהרט צוזאמענקומען צווישען זיך צו בעטראכטען זייער לאגע אדער זיך אמאל אמוזירען. די לערן־אינגלאָך האָט מען בעהאנדעלט טיראניש. מיט איין וואָרט: דער דרוק פון די מייסטערס אויף זייערע געזעלען איז געווען אונערטרעגליך. אבער די מייסטערס זיינען ניט געווען אין שטאנד אנצוהאלטען לאנג זייער דריקענדע מאכט איבער די געזעלען. די קנעכט, די געזעלען, האבען זיך ענדליך פערבונדען, אום מיט אלגעמיינע קרעפטען צו ארבייטען גענען דעם דרוק פון די מייסטערס. דאָס איז געווען די ערסטע בעוועגונג אין מיטעלאלטער פון די ארבייטער גענען זייערע העררען.

אין 14טען יאָהרהונדערט איז די געזעלען־בעוועגונג גענען דעם דרוק פון די מייסטערס געוואָרען פיעל שטאַרקער און בעדייטענדער. שפעטער האָט דיזע בעוועגונג אנגענומען א בעדייטענדען אומפאנג און האָט ארויסגעוואָרפען א סאציאלען קאמף.

רעכטיגקייט. אַזוי צ. ב. אַפּעלירט אין אַ פאָלקס־ליד די וואָרמסער געמיינדע צו דער געטליכער גערעכטיגקייט, פון וועלכער זי פערלאַנגט הילף און קראַפט. אין פערשיידענע געדיכטען ווערט בעקלאָגט די לאַגע פון פאָלק, ווייל איבעראַל הערשט געוואַלט און אונטערדריקט דאָס רעכט, און די רעגירונג ווערט גע־וואַרנט מיט די ווערטער:

געדענק, דאָס דיין זאַך האָט ניט קיין בעשטאַנד,
די אָרימע בויערן מערקען עס אויף דעם לאַנד.

און באמת האָבען די בויערן אָנגעהויבען צו טראַכטען און צו רעדען וועגען רעוואָלוציאָן. זיי זיינען נאָך שטאַרקער געווען אויפגערייצט געגען

אויפשטאַנד פון דעם פאָלק אין ערפורט.

דער רעגירונג ווי די שטעדטישע געמיינדעס. אין דער צייט, ווען די בויערן אין נאָרד־פראַנקרייך און אין ענגלאַנד האָבען דערגרייכט אַ בליהענדען צו־שטאַנד, זיינען די בויערן פון דייטשלאַנד געקומען צו אַ צושטאַנד אין גאַנצען רואינירט צו ווערען. אָבער ווי אַזוי איז עס דערצו געקומען?

עס זיינען דערצו געווען אייניגע אורזאַכען. איבערהויפּט אָבער איז עס געווען, וואָס די ערד איז געוואָרען צו וועניג פיר די בעפעלקערונג. מען האָט זיך געריסען ניט נאָר פיר יעדעס שטיקעל אַקער־ערד, נאָר אויך פיר יעדעס שטיקעל וואַלד, פיר יעדעס שטיקעל פּאַשע, פיר יעדעס ביסעל וואַסער.

עם וועט איינגעפיהרט ווערען א נייע אַרדנונג, וועלכע וועט מעהר ניט דער-לאַנגן צו אזא טרויעריגען צושטאנד. דיזע שטימונג האָט זיך אפען אויסגע-דריקט אין דעם פאלקס־הומאָר. אין א הומאריסטישען טאָן האבען די שריפט-שטעלער פון יענער צייט געפרעדיגט א רעוואלוציאָן. זאגאר פון דער קאנ-צלי (אין דער קירכע) האבען זיך אין הונגער־יאהר 1481 געלאזט הערען פאל-גענדע ווערטער: „לויפט צו רייכע לייט, וועלכע האבען קארן, און וועט עס אין פערשלאסען, ברעכט אויף די שלעסער מיט העק און בארגט קארן".

אזוי זיינען די פערהעלטניסען צווישען די פערשיידענע קלאסען און די שטעדט געווארען זעהר געשפאנט. עס האט זעהר וועניג געפעהלט, דאס דער צארן פון פאלק זאל אויסברעכען. עס זיינען ווירקליך פארגעקומען אין יענער צייט, נעמליך פון מיטען 15טען יאהרהונדערט ביז צו דער רעפארמא-ציאָן, זעהר פיעלע אויפשטענדען. די געמיינדעם האבען זיך אויפגעהויבען געגען דעם ראט אין ראטענבורג (אין יאהר 1450), אין וויען (1462 און 1500), אין אאכען (1467), אין קאלן (1482), אין ברוינשווייג און אסנא-ברוק (1488) און אין אוגסבורג (1491). איבערהויפט איז דער האס געווא-רען זעהר גרויס צווישען די ארימע און רייכע אין ערפורט, ווי עס ווייזט די גע-שיכטע פון דעם יאהר 1509. דא האבען די שולדען פון דער שטאדט דער-לאַנגט די סומע פון 600,000 גולדען, און וועו די פערטרעטער פון דער גע-מיינדע האבען געפאדערט חשבון, האט זיי א שטאלצער ראטס־הערר געענט-פורט: „איך בין די געמיינדע!" דערפאר האבען די „שוואַרצע ראטע", די פראלעטאריער, געפאדערט בלוטיגע ראכע. דעם שטאלצען ראטס־הערר האט מען געפאלטערט און נאכדעם הינגעריכט. ליידער איז אויך די אוניווערזיטעט דאמאלס פערניכטעט געווארען אין א קאמף צווישען דעם פאלק און די כטודענטען.

אין יאהר 1512 זיינען פארגעקומען אונרוהען צווישען דעם ראט און די געמיינדעם אין די שטעדט שוואבישׂ־האלל, שפייער, רעגענסבורג, ברוינשווייג, אויך איז דאס נאכדעם געווען פול מיט רעוואלוציאָנען אין אאכען, דירן, קאלן, נויסס, אנדערנאך, וואָרמס, נאטטינגען, אולם און שווייַנפורט. אין יאהר 1513 איז אין קאלן געווען א ריכטיגער טעראָר (שרעקענס־הער-שאפט) מיט א צווייפאכער רעוואלוציאָן פון די צעכען און די פראלעטאריער. די פאלקס־פריינדליכע פאעטען פון יענער צייט האבען דעם זיג פון די גע-מיינדעם צינעשריבען צו דער הייליגער מאריא און די דריי הייליגע קעניגען. אין די שטעדט אבער, וואו די געמיינדעם זיינען בעזיגט געווארען, ווי צ. ב. אין וואָרמס און שווייַנפורט, האבען די בעזיגטע ארויסגעלאזען א רוף צו גע-

דער אדעל האָט אָבער געמאכט גרויסע אָנשטרענגונגען אום צו שטעהן מיט דעם בירגער גלייך, און האָט אפט זאָגער געזוכט דעם בירגער איבערצושטייגען אין לוקסוס. צו דיזען צווק האָט ער די צינזען פון די בויערן ארויפגעשרויפט זעהר הויך. אויסער נאטור־פראָדוקטען האָט נאָך דער בויער געמוזט צאָהלען אויך געלט־צינזען און טאָן פיר זיין לאנד־הערר פערזענליכע דינסטען. די נאטוראלע שטייערן זיינען בעשטאנען אין אָפגעבען א צעהנטעל פון אלעם, וואָס די ערד האָט ארויסגענעבען, קאָרן, ווייץ, פלאקס, גערשטען, און אויך פון אלערליי גאָרטען־פרוכט און גרינסען, ווי אויך א צעהנטעל פון פלייש און הייזליכע טיערען.

דיזע אָפגאָבען האָבען בעטראָפען א צעהנטעל פון אלעם, וואָס דער בויער האָט אריינגענומען. אויסער דעם האָט דער בויער בעדארפט געבען לעוויטען־צינז פיר די קירכע, וועלכע איז מעהרסטענס בעשטאנען אין היהנער, אייער א. ד. גל., וואָס דער בויער האָט בעדארפט געבען דעם גייסטליכען אין פערשיידענע צייטען. זעהר שווער אוז האָרט איז אויסגעפאלען פיר די בויערן דער טויט פון א פאמיליען־פאָטער. לויט די אלטע געוועזען איז די ערד נאָך דעם טויט פון א בויער, וואָס האָט נעהערט צו א הערר, אָננעקומען צוריק צום הערר. אום די יורשים זאלען פערבלייבען ביי דער ערד, האָבען זיי בעדארפט צאָהלען דעם לאנד־הערר א געוויסען פראָצענט פון דער סומע, וואָס די ערד בעטרעפט. אָבער דיזער פראָצענט איז ניט איבעראל געווען גלייך. אין נידער־עסטרייך אוז אין באיערן איז די טאקסע געווען 5 פראָצענט פון א ירושה, אין אויבער־עסטרייך — 10 פראָצענט, אין קאָרנטהען — 15 פראָצענט, אוז אין אנדערע ערטער איז עס דערגאָנגען ביז 30 פראָצענט. דער טויט אליין פון דעם פאמיליען־פאָטער איז דאָך א גרויסער פערלוסט פיר אן ארימע פאמיליע, אָבער דער פערלוסט אוז דער טרויער ווערט נאָך שטארקער אוז גרעסער, ווען מיט דעם טויט איז פערבונדען כמעט די פערניכטונג פון דעם מאטעריעלען צושטאנד פון דער אונגליקליכער פאמיליע. די בויערן האָבען שוין דאמאלס געזאָגט: עס איז געגען דער געטליכער גערעכטיגקייט, דאָס דער אבט (נייסטליכער) זאל ירש'ענען אונזערע קינדער.

די פערזענליכע ארבייט פון די בויערן פיר דן לאנד־העררן איז בעשטאנען אין האנט־ארבייט, יאנד, פיש־פאנג. דער לאנד־הערר האָט זיך נערעכענט פיר א זעהר מילדען הערר, וועו ער האָט פון זיינע בויערן געפאדערט פיר איהם פערזענליכע ארבייט נאָר 12 טעג אין יאהר. אנדערע האָבען געפאדערט פון זייערע בויערן אין די מאנאטען אפריל אוז מאי 4 וואָבען פערזענליכע ארבייט. עס איז זיך לייכט פארצושטעלען, ווי שווער עס איז נע-

אלעם איז געווען בעשרענקט און ארומגעצאמט מיט געזעצען. זאגאר וועגען דעם גראָז, וואָס איז געוואקסען ביי די זייטען פון די וועגען, זיינען געווען בעשטימט געזעצען, וועלכע עס האָט דאָס רעכט זיך דערמיט צו בעניצען, און וויפיל ער קען דערפון געברויכען און וועלן. דאָס אלעם ציגט קלאָר, וויאָזיס דער בויער איז דאמאלס גלוקלעכער אין דייטשלאנד.

אבער דער הויפט־וואָרצעל פון דעם עלענד צווישען די בויערן איז גענוג, וואָס די געלט־וווירטשאפט האָט זיך שטארק פערבריימט צווישען אלע קלאסען פון דער דאמאלסדיגער געזעלשאפט, און איבערהויפט צווישען די בירגער פון די שטעדט. די בירגער האָבען אנגעהויבען אריינצוגרייפען זייערע איבריגע קאפיטאלען אין ערד, האָבען אפגעקויפט פון די לאנד־הערערען די צינזען, וואָס זיי פלעגען בעקומען פון די בויערן, און פלעגען די צינזען איינמאָל־נען מיט מעהר גוואלד אוו מיט מעהר דרוק, איידער די הערערען האָבען עס געטאָן. דיזער אומשטאנד האָט פיעל פערערגערט די לאגע פון די בויערן. און ווירקליך, פריהער האָט דער בויער געצאהלט דעם לאנד־הערר זיינע צינזען מיט נאטור־פראָדוקטען, און די צינזען זיינען געוועהנליך געווען ניט מעהר ווי 10 פראָצענט פון דער גאנצער פראָדוקציאָן פון יעדען בויער. דער לאנד־הערר האָט מעהר ניט געברויכט, ווייל זיין מאָגען איז דאָך ניט געווען קיין זאק, און האָט ניט געקענט געברויכען מעהר, ווי פיעל ער האָט געהאט נעטיג. גאנץ אנדערש איז עס אבער געווארען וועגן עס האָט זיך אנגעפאנגען די געלט־ווירטשאפט. די מאסע פון געברויך־ארטיקלען איז פערגרעסערט געווארען און צוזאמען מיט דעם זיינען די בעדערפניסען געוואקסען. עס האָט זיך ענט־וויקעלט א שטארקער פערלאנג נאָך געלט, און דיזער פערלאנג האָט געמאכט א גרויסע ענדערונג אין די עקאנאמישע אנגעלעגנהייטען.

פון וואנען אבער זאָל דער אדעל נעהמען די מיטלען צופרידען צו שטעלען די נייע פאָדערונגען און בעדערפניסען? ער האָט ניט געקענט נאָכטאָן דעם בירגער, צו גרינדען נייע געשעפטען מיט לאנד, אדער נאָכטאָן איהם אנדערע געשעפטען, ווייל עס האָט איהם דערצו געפעהלט דאָס געלט. דער אדעל האָט מקנא געווען די רייכע בירגער מיט זייער בעקוועמען לעבען, אבער ער האָט איהם ניט געקענט נאָכטאָן. דער אדעל האָט מיט א ביטער הארץ דערמאָהנט די אלטע צייטען, וועלן ער איז געווען אין א בליהענדען צושטאנד, און האָט זיי מיט גרויס קנאה פערגליכען מיט דער יעצטיגער צייט, וועלן ער איז געשטעלט געווארען פיעל נידריגער פון דעם בירגער:

קויפלייט זיינען עדעל געווארען,
דאָס זעהט מען יעדען טאָג.

פון שינדען די בויערן די הויט, אפילו ווען זיי זיינען בשום אופן ניט געווען אין שטאַנד צו געבען די גרויסע אָפּגאַבען, וועלכע זיינען אויף זיי אַרויפגע-לעגט געוואָרען.

פון די ערגסטע פּלאַגען אין 15טען יאָהרהונדערט זיינען געווען די קאַמפען און שטרייטיגקייטען, וואָס די הערערן האָבען געפיהרט איינער מיט דעם אַנדערען. אום צו נעהמען ראַכע פון אַ געגנער, פלעגט איין הערר בע-פאַלען דעם אַנדערען'ס דאָרף, פלעגט פערברענען אַלעס, וואָס האָט געקענט ברענען, פלעגט אַוועקפיהרען דאָס פיה א. אַז. וו. מערקווירדיג איז, דאָס די געזעלשאַפט פון יענער צייט האָט עס ניט גערעכענט פיר אַ פערברעכען, אין געגענטייל, עס האָט זיך גערעכענט פיר אַ זיטליכע טאַט. צווישען דיזע רייסערייען פון די פיינדליכע הערערן האָבען צום שרעקליכסטען געליטען די אונגליקליכע בויערן.

עס איז זיך שווער פאָרצושטעלען, אין וואָס פיר אַן אונגליקליכע לאַגע דער בויער האָט זיך געפונען צוליב די אַלע רויבערייען פון די הערערן. די נויט האָט געצוואונגען די בויערן צו באָרגען געלט אום צו פערגרינגערן עט-וואָס זייער ביטערע לאַגע. אָבער זיי האָבען דערמיט זייער לאַגע פערערגערט. עס איז געקומען די צייט צו בעצאָהלען די שולדען, און ווען זיי האָבען, ווי מען האָט געקענט ערוואַרטען, ניט געהאַט מיט וואָס צו בעצאָהלען, האָט דער בעל חוב צוגענומען די לעצטע חפצים אָדער פיה, וואָס ער האָט געהאַט. די צינזען, וואָס דאָס געזעץ האָט דאַמאָלס ערלויבט צו נעהמען פיר באָרגען געלט, איז געווען ביז 80 פּראָצענט. דיזע פּראָצענטען האָבען פעראָרימט און פערניכטעט פיעלע בויערישע פאַמיליען.

מען בעשולדיגט די אידען, דאָס זיי האָבען זיך דאַמאָלס בעשעפטיגט מיט וואוכער. אָבער די קריסטליכע קאַפּיטאַליסטען זיינען ניט געווען פיעל בעסער. דער רעזולטאַט פון דער וואוכעריי איז געווען שרעקליך. אין 15טען יאָהרהונדערט זיינען גאַנצע געגענדען אין זיד־דייטשלאַנד פערוויסטעט און פערניכטעט געוואָרען פון וואוכער.

דער בויער איז פון אַלעמען געווען זעהר פעראַכטעט. אין דער ליטע-ראַטור איז צו זעהן, ווי אַלע שטאַנדען פון דער דאַמאָלסדיגער געזעלשאַפט, די אַדעליגע, די בירגער, אַלע שפּאָטען פון די בויערן. אין די פאַסטנאַכט־שפּילען און אין אַנדערע ווערט דער בויער פאָרגעשטעלט אַלס אַ שרעקליכער נאַר, אַלס אונוויסענדער און דומער מענש. זיין בענעהמען, זיינע מאַניערען, זיינע רויהע זיטען זיינען אימער אַרויסגעשטעלט געוואָרען צו שפּאָט. דאָס

וועז פיר די בויערן אויפצוגעבען אין דיזע מאנאטען זייער אייגענע ארבייט אוז געהן ארבייטען פיר דעם לאנד־הערר. זעהר אפט פלעגען די העררען ניט געבען אפילו א שטיקעל ברויט צו די בויערן אין דעם טאג, וואס ער האט פיר איהם געארבייט, ער האט עס געמוזט בריינגען פון זיין הויז. אוז צום מעהרסטען פלעגען נאך די העררען שלאגען, זידלען אוז שילטען די בויערן, וואס האבען אין דיזער ארבייטס־צייט ניט געקענט אויפטאן די גאנצע ארבייט, וועלכע זיי, די העררען, האבען אויך זיי ארויפגעלעגט. עס האט אויך פיעל מאל געטראפען, דאס די שטאלצע לאנד־העררען האבען זעהר ברוטאל בע־האנדעלט אוז בעלויידיגט די בויערן אוז געמאכט פון זיי שפאס. אזוי צום ביישפיל האבען זיי געהייסען די בויערן, דאס יעדער זאל בריינגען צו עטליכע אייער, אוז וועז זיי האבען דיזע צוזאמענגעטראגען אוז איבערגענעבען צו זייערע העררען, האבען די העררען מיט זייערע פרויען אוז טעכטער צובראכען די אייער איבער די קעפ פון די ארימע בויערן אוז האבען זיי גענאכט צו שאנדע. אנדערע העררען פלעגען שטעלען די בויערן כאפען די פלוי אין זייערע בעטען, אדער איינצושטילען די פרעש (זשאבעס), זיי זאלען אויפהערען צו קוואקען. דיזעם אלעם צייגט אויך דעם גראבען שטאלץ פון די העררען פון יענער צייט.

די פיעלע אפגאבען האבען אויסגעזויגט פון די בויערן דאס לעצטע בלוט. דער גאנצער 15טער יאהרהונדערט איז פול מיט קלאגען, דאס די העררען פערגרעסערן די צינזען אוז די אפגאבען פון די בויערן אוז טראכטען אויס נייע אפגאבען. אויסער דעם שטיקעל ערד, וואס דער בויער האט בעארבייט אוז פון וועלכען ער האט געמוזט א גרויסען פראצענט אפגעבען צו די העררען, האט ער ניט געהאט קיין רעכט צו געניסען עטוואס פון די חיות אין וואלד, פון די פויגלען אין דער לופט אוז פון די פיש אין וואסער, אלעס האט געהערט דעם הערר, אוז ווער פון די בויערן עס האט זיך ערלויבט דערפון עטוואס צו נעהמען אוז געניסען האט בעקומען שרעקליכע שטראפען: מען האט איהם אפגעהאקט די הענט, אדער די פיס, מען האט איהם אויסגעשטאכען די אויגען א. ד. גל.

אזוי זיינען די אפגאבען געוואקסען מעהר אוז מעהר. צוזאמען מיט דעם שטייגען פון די אפגאבען האט אויך געשטיגען די אכזריות פון די העררען. פריהער, וועז עס האט זיך געטראפען, דאס א פייער האט פערניכטעט זייערע פעלדער, אדער וועז א האגעל האט פערדארבען די תבואה, אוז ד. גל., פלעגען נאך די העררען האבען איינזעהענים מיט די בויערן, יעצט האבען די העררען ניט געוואלט וויסען פון קיין זאך, קיין אונגליק האט זיי ניט אפגעהאלטען

אויף דער ערסטער פערזאַמלונג פון דעם רייכס־רעגימענט האָבען די פירסטען שוין געפאָדערט אַ רעפאָרמע אין די רייכס־פינאַנצען. פריהער פון אַלעס האָבען זיי געפאָדערט, אַז מען זאָל אָפּשאַפען די אַלע פערדערבליכע פאָלגען, וואָס דער האַנדעל אין דייטשלאַנד האָט פעראורזאַכט. צו דיזען צוועק האָט מען אַיינגעריכטעט אַ רייכס־צאָל (שטייער), אום אַ ביסעל צו פערקלענערן די אונגעהייערע פּראָפיטען פון די דייטשע סוחרים. לויט דעם פּלאַן פון דעם צאָל־טאַריף האָבען בעדאַרפט זיין פריי פון יעדער אָפּצאָהלונג אַלע נעטיגע לעבענס־בעדערפניסען, ווי געטריידע, וויין, ביר, זאַלץ, לע-דער, קופּער און אייניגע אַנדערע זאַכען. פון אַלע אַנדערע וואַארען האָבען די סוחרים בעדאַרפט צאָהלען צו דער רעגירונג 4 פּראָצענט פון דעם פּרייז, וואָס זיי האָבען געצאָהלט ביים אַיינקויפען די וואַארען. דער צאָל־טאַריף איז אויך געווען בעשטימט פיר האָללאַנד, אַזוי דאָס אין דיזער הינזיכט זיי-נען געווען גלייך אַנטווערפּען, אוטרעכט, וויען, טריענט, שטראַסבורג, האַמ-בורג און קעניגסבערג. די מאָנאָפּאָליסטישע געשעפטען אָבער האָבען לויט דער בעשטימונג פון רייכס־רעגימענט בעדאַרפט אין גאַנצען אויפגעלעזט ווע-רען. איבערהויפּט זיינען די פירסטען פון רייכס־רעגימענט געווען געגען דעם האַנדעל מיט פּאָרטוגאַל. אין פערלויף פון די לעצטע עטליכע יאָהר האָ-בען זיך די פּרייזען אויף געווירצען פערדאָפּעלט, אַנדערע סאָרטען געווירצען זיינען זאָגאַר פיער מאָל און אויך זיעבען מאָל טייערער געוואָרען. די דייטשע סוחרים האָבען אָפּגעמאַכט מיט דעם פּאָרטוגעזישען קעניג, דאָס ער זאָל די זעלביגע וואַארען קיין אַנדערע דייטשע סוחרים ניט פערקויפען פיר די זעל-ביגע פּרייזען, וועלכע זיי צאָהלען, נאָר ער זאָל זיי רעכנען טייערער. די פירסטען האָבען דעריבער געשטרעבט צו פערניכטען אין גאַנצען אַלע גרויסע האַנדעלס־געשעפטען און צו פערבאָטען דעם האַנדעל מיט פּאָרטוגאַל. אָבער אַזוי ווי דיזעס האָבען זיי ניט געקענט דורכפיהרען, האָבען זיי וועניגסטענס געוואָלט דורכפיהרען אַ געזעץ, דאָס דער קאַפּיטאַל פון אַ האַנדעלס־געזעל-שאַפט זאָל ניט איבערשטייגען די סומע פון פינף און צוואַנציג טויזענד גולדען.

דיזע אַלע פּראָיעקטען זיינען פערהאַנדעלט געוואָרען אויף דעם נייעם רייכסטאַג אין נירנבערג. אָבער די זעלביגע פערזאַמלונג, וועלכע האָט די רייכע געזעלשאַפטען אַזוי שטאַרק פערהאַסט, האָט געמוזט אָנקומען צו זייער לאַסקע וועגען אַן אַנלייהע, אום צו האָבען די מעגליכקייט צו פיהרען קריג מיט די טערקען. אויך די שטעדט האָבען געשטערט די דורכפיהרונג פון דיזע בעשרענקונגען אין האַנדעל; צו דיזען צוועק האָבען זיי זיך פערזיכערט מיט דעם קייזער'ס הילף, דאָס ער זאָל שטעהן אויף זייער זייט ביי דער פער-

וואָרט „בויער" איז געווען א שימף־וואָרט. עס איז אין יענער צייט געווען א שפּריכוואָרט ביי די דייטשען וועגען דעם בויערן:

דער בויער איז אַן אָכסען שטאָטט (אָנשטאָט אַן אָכם),
נור דאָס ער קיינע הערנער האָט.

דער האָס צווישען די בויערן און אַנדערע קלאַסען איז געווען אַזוי גרויס, דאָס עס האָט אויסגעוויזען, אז עס וועט קיינמאָל צווישען זיי קיין פרידען ניט קענען זיין. די געזעלשאפט איז געווען אין גאַנצען צוריסען. דער לעצטער דור פאַר דער רעפאָרמאַציאָן איז פול מיט ראַכע געגען די אַדעלינג, און אין פיעלע גערידטען, איבערהויפט די פערפאסטע פון פאָלק, הערען זיך טענער פון האָפנונג, דאָס זער גרויסער טייל פון ראַכע איז נאָהענט.

ד. די רעוואָלוציאָן פון דעם אַדעל און דער בויערן־קריג.

נאָך דעם טויט פון מאקסימיליאן דעם 1טען האָבען די פירסטען ערוואהלט אלס קייזער זיין ענקעל קאַרל דעם 5טען, וועלכער איז געווען דער זוהן פון פילִיפ דעם שענעם פון שפאניען. קאַרל האָט אין יאָהר 1506 גע'ירש'עט פון זיין פאָטער האָלאַנד; אין יאָהר 1516 איז ער געוואָרען קעניג פון שפאניען און די לענדער, וואָס האָבען צו איהר געהערט; אין 1519 האָט ער בעקומען בירושה פון זיין אַנדערען זיידען מאקסימיליאן דעם 1טען די דייטש־האבסבורגישע לענדער. ער האָט זיך בעריהמט, און מיט רעכט, דאָס אין זיין לאַנד געהט די זון קיינמאָל ניט אונטער, ווייל אויסער אין אייראָפּא האָט ער געהאט פיעלע לענדער אין אמעריקא, וואו וועג אין אייראָפּא איז טאָג איז דאָרטען נאכט, און פערקעהרט, דערביבער איז אין זיינע לענדער ווירקליך די זון קיינמאָל ניט אונטערגאַנגען. אָבער די שטרעבונגען פון זיינע אונמערטאַנען זיינען אין די פערשיידענע לענדער געווען זעהר פערשיידען. האָלאַנד האָט געשטרעבט און געפּאָדערט, דאָס מען זאָל איהר געבען איהרע אלטע דעמאָקראַטישע רעכטען און פרייהייטען; אין שפאניען האָבען די פעאָדאל־הערען געפּאָדערט פיר זיך צו פיעלע רעכטען, וועלכע דער קעניג האָט זיי פיר קיין פאָל ניט געוואָלט געבען, און האָט זיי מיט מאכט געצוואונגען צו בענוגענען זיך מיט דעם, וואָס זיי האָבען; אין דייטשלאַנד האָבען די פירסטען פערלאַנגט, דאָס ער זאָל אייניפיהרען א רייכס־רעגימענט אויף די זעלביגע ארט און ווייזע, ווי עס איז געווען אייגנגעריכטעט דורך מאקסימיליאן'ען. קאַרל האָט געמוזט אייניגע פאָדערונגען פון די פירסטען נאָכגעבען, אזוי דאָס אין גאַנצען האָט די רעגירונג אין דייטשלאַנד נעהאט א פירסטליכען כאראקטער

זעהר גראָב און מאַרדזיכטיג. עס האָט זיך פיעל מאָל געטראָפען, דאָס ווען דער געפאַנגענער האָט ניט געהאָט וואָס צו געבען דעם ריטער, דעם רויבער, האָט ער איהם אָפגעהאַקט די הענט און האָט איהם אָפגעלאָזען.

די רויב־ריטער זיינען זעהר אָפט נעגאַנגען נאָך פיעל וווייטער, ווי אָפ־ האָקען די הענט פון אָרימען אָפפער, זיי פלעגען אויך זעהר אָפט מאַכען פי־

א ריטער, וועלכער לאָזט זיך אַרוים רויבען.

קריפלען פרויען און מיידלאָך. דיזע ריטער־רויבער זיינען געווען פיעל ערגער פון געמיינע רויבער דערמיט, וואָס זיי האָבען שטאָלצירט מיט זייער יחוס און מיט זייערע וואָפען, און האָבען עס זאָגאָר ניט בעטראַכט פיר קיין פער־ ברעכען צו ערמאָרדען א געוויהנליכען בירגער, ניט קיין אדעליגען.

האנדלונג פון דיזער פראגע. קאַרל האָט אין דיזער פראגע אנדערש ניט גע־קענט האנדלען — ער האָט געמוזט האלטען מיט די סוחרים. ערסטענס איז ער זיי געווען שולדיג גרויסע סומעס געלט, צווייטענס האָט ער פון די בית־גער ערוואַרטעט פינאנציעלע שטיצע פיר דאָס רייך. דער קייזער האָט זיי פערשפראָכען, דאָס אין פאַל די שטעדט וועלען איהם ווירקליך געבען א היבש הילף און וועלען איינשטימען אויף גוטע שטייערן, וועט ער זיי זיין צו הילף און וועט אָפשאפען דעם צאָל־טאַריף. אזוי האָט קאפיטאל געזיגט אין דער צאָל־פראגע.

דאָס האָט געפיהרט דערצו, דאָס דער נידריגער אַדעל האָט בעשלאָסען צו געברויכען געוואלט געגען דעם קייזער. די מאַטעריעלע לאגע פון דעם קלענערען אַדעל, פון די ריטער, איז ווירקליך געווען זעהר טרויעריג. און עס איז ניט קיין וואונדער. דער אייניגער מיטל צום לעבען פיר דעם קליינעם אַדעל זיינען געווען די שטייער און די צינזען, וואָס זיי פלעגען בעקומען פון די בויערן. און ווי באלד די לאגע פון די בויערן איז געוואָרען אזוי שלעכט, דאָס עס איז אינפאַך ניט געווען פון זיי וואָס צו נעהמען, פערשטעהט זיך, דאָס די לאגע תון דעם קליינעם אַדעל האָט געמוזט קומען צו זעהר א ביטערען צושטאנד. וואָס פיר אן אונגעהייער גרויסער אונטערשייד עס איז געווען צווישען דעם לעבען פון א וועלציאנער עדעלמאן, אַדער אן ענגלישען לאנד־עדעלמאן און א פראנקישען אַדער דייטשען ריטער? וועהרענד יענע האָבען זיך דורך האַנדעל ערוואָרבען גרויסע קאפיטאלען און האָבען געלעבט אין לוקסוס און אין גרויס פערגניגען, האָט זיך דער פראנקישער אַדער דייטשער ריטער געמוזט בעהאלטען הינטער א בוש (קוסט) אין א וואַלד און לויערן אויף א דורכרייזענדען קויפמאן אום איהם צו בערויבען, ער זאָל האָבען מיט וואָס ווי עס איז דורכצולעבען. זיין אייניגער מיטל פיר עקסיסטענץ איז געווען דער רויב. אָבער די בירגער און די גרויסע גוטס־בעזיצער האָבען איהם געשטערט אין דיזער אָפשייליכער פראָפעסיאן. עס האָבען זיך דאמאלס גענונען ריטער, וואָס האָבען ניט געהאט קיין פערד אויף צו רייטען, אַנדערע האָבען געהאט נאר אין בויערן־הייזעל, אייניגע האָבען געמוזט אָפלעבען א גאנצעס יאָהר מיט אן אייגקונפט פון 14 גולדען. פיעלע האָבען געמוזט אַליין מיט זייערע וויבער און קינדער בעארבייטען זייער גאָרטען אום ווי עס איז דאָס לעבען צו ערהאלטען.

עס איז קיין וואונדער ניט, דאָס אונטער דיזע אומשטענדען איז דער ריטער געווען געצוואונגען צו בעשעפטיגען זיך מיט רויב. ער האָט פשוט קיין אַנדער בריהה ניט געהאט. דערצו זיינען דאמאלס די ריטער געווען

צוג קיין ערפאָלג ניט געהאַט, און ער האָט יעצט געהאָפט צו פערשאַפען זיך א פירסטליכע פּאָזיציאָן דורך אייגענע קרעפטען.

צו דיזען צוועק האָט ער דעם 27טען אַוגוסט 1522 ערקלערט קריג דעם קורפירסט פון טריער, ווייל ער האָט צו איהם געהאַט אייניגע פּרעטענזיעס. דעם 8טען סעפּטעמבער איז ער ערשינען פאַר דער שטאָדט טריער. דער ערץ־בישאָף האָט פעסט בעשלאָסען צו פערטיידיגען זיך ביז דעם לעצטען טראָפּען בלוט. דער ערץ־בישאָף האָט אַ ביסעל פערשטאַנען די קריגס־קונסט און דאָס האָט איהם געבראַכט פיעל נוצען. דעם בישאָף'ס אַרטילעריע האָט אָפּ־געטריבען זיקקינגען'ס מיליטער, און די בריף, אין וועלכע ער האָט די אַיינ־וואוינער פון טריער פערשפּראָכען, דאָס ער וועט זיי „בעפרייען פון דעם שווע־רען אַנטי־קריסטליכען געזעץ פון די פאַפען און זיי פערשאַפען קריסטליכע פרייהייט", האָבען ניט געפונען קיין אָפּקלאַנג. זיקקינגען האָט די בעלאַ־גערונג געמוזט אויפגעבען. ער האָט זיך צוריקגעקעהרט צו זיין הויפּט־קוואַר־טיר, אָבער אויף'ן וועג האָט ער פערוויסטעט און פערברענט אַלעס, וואָס ער האָט אָנגעטראָפען. דער רייכס־רעגימענט האָט צו איהם געשיקט אַ שליח אום צו שליסען מיט איהם פרידען, אָבער זיקקינגען האָט געענטפערט, דאָס ער איז ענטשלאָסען צו גרינדען אַ בעסערעס רעכט אַלס דעם קייזער'ס רעגי־מענט און מיט בריף קען מען מיט איהם גאָר ניט מאַכען.

דער רייכס־רעגימענט האָט שוין געהאַט בעשלאָסען צו בערויבען איהם פון אַלע בירגער־רעכטען און פעריאָגען איהם פון לאַנד. דערווייל האָט דער ערץ־בישאָף געזוכט אַ מיטעל לויז צו ווערען פון זיקקינגען. צו דיזען צוועק האָט ער גערופען צו הילף דעם קורפירסט פון פּפאַלץ און דעם לאַנד־גראַף פון העסען, און מיט דיזע האָט ער זיך גענומען צו שטרייטען מיט זיקקינגען. אין פריהלינג פון יאָהר 1523 איז זיקקינגען אַיינגעשלאָסען געוואָרען פון די פיינד אין זיין פעסטונג לאַנדשטוהל. די בורג האָט זיך ניט געקענט פער־טיידיגען געגען די אַרטילעריע פון די פעראייניגטע פירסטען. באַלד, אין דעם ערסטען טאָג פון דער בעלאַגערונג, איז דער טורם פון דער פעסטונג גע־פאַלען פון דער מאַכט פון דער אַרטילעריע פון די פעראייניגטע פירסטען. אַ פּאָאָר טעג שפּעטער איז דער שלאָס־הערר (זיקקינגען) אַליין טויטליך פער־וואונדעט געוואָרען, און ער האָט געמוזט ליגען אין אַ טיפען געוועלב פון זיין בורג. זיקקינגען האָט זיך געמוזט אונטערגעבען. דעם 7טען מאַי זיינען די פירסטען אַריין אין בורג. זיקקינגען איז געווען געפעהרליך קראַנק. ווען דער פּפאַלץ־גראַף איז צו איהם צוגעגאַנגען, האָט ער זיך פאַר זיין לעהנס־הערר געוואָלט אויפהייבען, אָבער דער גראַף האָט געזעהען, ווי דאָס איז איהם

עס פערשטעהט זיך, דאָס דער הומאַניזם פון אייניצעלנע ריטער האָט ניט געהאַט קיין אייגנפלום אויף די גרויסע מאַסע פון דעם נידריגען אדעל. נאָר וועניגע מיט גרויסע טאלענטען, ווי הוטטען, האָבען געוומען גרויס אינטערעסע אין דער בעוועגונג פון די הומאַניסטען. גאַנץ אַנדערס זיינען געווען די פערהעלטניסען ביי דער רעפֿאָרמאַציאָן. לוטהער האָט זיך געווענדט צום דייטשען אדעל מיט זיינע פּראָטעסטען געגען דעם פּאפּסט און געגען די קלעריקאַלען, און דער אדעל איז גלייך געוואָרען מיט איהם אייניפערשטאַנען אין זיינע פֿאדערונגען. דער העכערער אדעל האָט זיך אָננעוומען פיר די זאַך פון רעפֿאָרמאַציאָן, ווען ער האָט געזעהען, דאָס דער נידריגער אדעל איז דערמיט פֿאַלקאָם אייניפערשטאַנען. דאָן האָבען זיי אָננעפאַנגען אויסצוניצען די רעפֿאָרמאַציאָן פיר זייערע אייגענע צוועקען. אין דעם געשפּרעך־ביכעל, וואָס הוטטען האָט ארויסגעגעבען, געפינען זיך אייניגע פּאַרשלאָגען וועגען קירכען און פֿאַליטישע רעפֿאָרמעס צו גונסטען פון אדעל. די מיטלעלטע מען וועט ערהאַלטען פון די קאָנפיסקירטע קירכען־גיטער, זאָלען בעשטימט ווערען צו קענען דורכפיהרען די רייכס־רעפֿאָרמעס, אונטער אנדערע — אויפצושטעלען א גרויסע ארמעע פיר די רעגירונג, און דערמיט אויך פערזאָרגען דעם אדעל.

די ריטער אָבער האָבען פון דער רעפֿאָרמאַציאָן קיין נוצען פיר זיך ניט געקענט ערוואַרטען. זייער לאַנג איז געוואָרען מעהר און מעהר אונערטרעגליך. זייערע פֿאדערונגען, דאָס מען זאָל זיי אויך אָנערקענען אלס גלייכע מיט די פירסטען, ווייל זיי שטאַמען דאָך אויך פון אדעל און זיינען אויך מיוחסים, זיינען פיעלע מאָל צוריקגעוויזען געוואָרען, און זיינען אויך יעצט, אונטער דער נייער רעגירונג, אינגאַרירט געוואָרען. זיי האָט עס זעהר שטאַרק געקרענקט, דאָס די שטעדט זיינען אין שטאַנד צו נעהמען אָנטייל אין דער רעגירונג, הגם די בירגער שטאַמען ניט פון קיין אדעל, און זיי, די וואָהרע מיוחסים, די ריטער, זיינען ווייט פון שיסעל און מען לאָזט זיי צו קיין זאַך ניט צו, נאָר דערפאַר, ווייל זיי זיינען אָרים.

אין יאָהר 1521 האָט מען איבעראל געפיהלט, דאָס די לופט איז פול מיט אונרוהען. די ריטערשאפט פון אויבערען און מיטעלען רהיין האָבען ערוועהלט אלס הויפטמאַן איינעם א געוויסען זיקקינגען אין לאָנדאָו, און האָבען געפינדעט א בריידערשאפט, וועלכע האָט געוואָרט אויף די בעפעהלען, וואָס ז יזער הויפטמאַן וועט זיי געבען. זיקקינגען האָט מיט דעם קייזער געמאַכט א פעלדצוג נאָך פראַנקרייך, אָבער ער האָט אין דיזען פעלד־

דער פּפאַלץ־גראַף יעצט געהאַט די מעגליכקייט צו מאַכען אַ פאָרשלאַג אָפּ-צושאַפען אין גאַנצען דעם רייכס־רעגימענט, און די פירסטען, וואָס האָבען פריהער זעלבסט געשטרעבט דיזען סאָרט רעגימענט איינצופיהרען, זיינען געווען צופרידען איהם יעצט אָפּצושאַפען. אויך די בירגער און די שטעדט האָבען אין דעם רייכס־רעגימענט ניט געהאַט קיין אינטערעסע; און באמת, צו וואָס האָבען זיי דיזע איינריכטונג געברויכט, ווען זיי זיינען געווען פאָל-קאָמען זעלבשטענדיג?

באַלד ווי די רעוואָלוציאָן פון נידריגען אַדעל איז דערשטיקט געוואָרען, האָט אויסגעבראָכען די בויערן־רעוואָלוציאָן. דאָס איז געווען די גרעסטע מאַסען־ערהייבונג אין דער געשיכטע פון דייטשען פאָלק. די אורזאַכען פון דיזען אויפשטאַנד זיינען גוט בעוואוסט. הגם די קאַטאָליקען האָבען אין דעם בעשולדיגט לוטהער'ן און די רעפאָרמאַציאָן, איז עס אָבער קיין צווייפעל ניט, דאָס די שולד פון דיזער רעוואָלוציאָן איז געלעגען אין דער שלעכטער סאָציאַלער און עקאָנאָמישער לאַגע, אין וועלכער די בויערן האָבען זיך דאַ-מאָלס געפונען. דער בעסטער בעווייז דערצו איז, דאָס שוין אַ צייט פריהער האָבען די בויערן געמאַכט פערשיידענע אויפשטאַנדען. דער בויערן־קריג איז ניט געווען עטוואָס אונערוואַרטעטעס.

אין דעם פערלויף פון גאַנצען 15טען יאָהרהונדערט האָבען צווישען די בויערן געהערשט קאָמוניסטישע און סאָציאַליסטישע אידעען. די לופט איז מיט זיי דאַמאָלס געווען פול. דאָס פאָלק האָט נאָך גוט געדענקט זיינע אַלטע קאָמוניסטישע אָרדנונגען. די ביבעל איז פיר קיין פאַל ניט געווען געגען די-זער אַלטער איינריכטונג. די ביבעל האָט פיעל געהאָלפען צו דער אידעע פון בעקעמפען רייכטום און צו שטיצען דעם אָרימען און דעם געדריקטען. דיזע אידעען געפינען מיר זעהר פערברייטעט אין דער ליטעראַטור פון יענער צייט. גאָט זעלבסט שטעהט ביי דער רעכטער זייט פון דעם אָרימען (כי יעמוד לימין אביון). אויף דיזען גרונד האָט זיך דער בויער גערעכענט נעהענטער און מעהר מחותן מיט גאָט. דער בויער האָט אויך שטאָלצירט מיט זיין אַרבייט, וועלכע ערנעהרט די מענשהייט, און דעריבער איז ער אַ שותף מיט גאָט אין אויפהאַלטען די וועלט־אָרדנונג.

אַן אונגעוועהנליך גרויסען איינפלוס אויף די דייטשע בויערן האָבען דאַמאָלס געהאַט די אידעען פון הוס, וועלכע זיינען בעוואוסט אונטער דעם נאָמען „דער הוסיטישער גיפט". די בויערן האָבען אָנגעהויבען צו פערלאַנ-גען, דאָס מען זאָל אָפּנעהמען פון די קירכען זייערע רייכע גיטער. זיי האָבען בעשולדיגט די גייסטליכע, דאָס זיי זיינען די הויפּט־אורזאַך פון זייער אָרימ-

געווען שווער צו טאָן, האָט ער איהם בערוהיגט און האָט איהם געהייסען ליגען און ניט אָנשטרענגען זיך. באַלד נאָכדעם איז זיקקינגען געשטאָרבען, דער מאָן, וואָס האָט אָנגעוואָרפען אַזוי פיעל שרעק אויף פיעלע פירסטען.

יעצט האָט דער שוואָבישער בונד אָנגעפאָנגען א פעלדצוג געגען דעם אויפשטאַנד פון די ריטער. עס איז בעשלאָסען געוואָרען צו בעשטראָפען שטאַרק אַלע אַדעליגע, וואָס האָבען דעם אויפשטאַנד געמאַכט, און וואָס וועלען זיך אַליין ניט שטעלען צום בונד־געריכט. איבער 13,000 ריטער זיינען געקומען אין פראַנקען צו שטעלען זיך פאַר'ן געריכט. די גאַסען־רויבער האָבען זיך מעהר ניט געוואָגט שטעלען דעם שוואָבישען בונד. אין א קורצער צייט זיינען 23 שלעסער פון די ריטער צושטערט געוואָרען דורך פלאַמען, און דעם 17טען יולי 1523 האָט די זיגרייכע אַרמעע אַרייננגעמאַרשירט אין נירנבערג. דערמיט האָט זיך דער ריטער־אויפשטאַנד געענדיגט.

אין דער צייט, וועלן דער ריטער־אויפשטאַנד איז אונטערדריקט געווארען, איז הוטטען געשטאָרבען. אַרים און קראַנק האָט ער זיך גע־שלעפט פון איין אָרט צום אַנדערען. ניט אַכטענדיג אויף זיין עלענד לאָגע האָט ער צוריקגעוויזען א גלענצענדען פאָרשלאָג פון דעם קעניג פון פראַנקרייך. זיינע אמאָליגע פרוינד, די לוטהעראַנער, האָבען מיט איהם ניט געוואָלט האָבען קיין מגע ומשא. עראַזמוס האָט איהם ניט געוואָלט אויפנעהמען, וועלן ער איז איהם געקומען בעזוכען. ענדליך האָט דער עדעלער צווינגלי פון צוריך זיך אָנגענומען פיר דיזען פערלאָזענעם מאַן. אָבער אויך אין די לעצטע מאָמענטען פון זיין לעבען האָט הוטטען געאַפפערט זיינע קרעפטען דער לוטהעראַנישער זאַך. ער האָט אָנגעפאָנגען א ליטעראַרישען שטרייט מיט עראַזמוס'ן, וועלבער האָט זיך געוואָלט פערענטפערן פיר זיין האַנדלונג געגען הוטטען און האָט זיך ענטזאָגט פון לוטהער'ן. אין דיזען שטרייט האָט עראַזמוס אַרויסגעצייגט זיינע געמיינסטע זייטען. הוטטען'ס טעסטאַמענט (צוואה) איז געווען א פיינדליכע שריפט געגען די פירסטען און די גייסטליכע. געבליבען איז פון איהם גאָרניט, נאָר זיין פען. זיין גאַנצעס לעבען האָט ער פערברענט נאָר פיר איין זאַך — צו בעפרייען דייטשלאַנד פון דער רוימישער פרימסטער־הערשאַפט.

די רעוואָלוציאָן פון דעם אַדעל האָט בעוויזען קלאָר, ווי שוואַך דאָס רייך איז דאַמאָלס געווען. וועלן די פירסטען וואָלטען זיך אַליין ניט געהאָלפען, וואָלט זיי דער רייכס־רעגימענט כיר קיין פאַל ניט געקענט רעטען פון אונטערגאַנג. עס איז דעריבער קיין וואונדער ניט, וואָס די פירסטען האָבען פערלאָרען די לעצטע אינטערעסע פיר דעם רייכס־רעגימענט. דעריבער האָט

און האָבען זיך געענדיגט מיט רעוואָלוציאָנען און גוואַלדטאַטען געגען די גוטס־בעזיצער. פערשיידענע אויפרודלער האָבען אין פיעלע שטעדט פון דייטשלאַנד געפּרעדיגט פאָלשטענדיגע אַנאַרכיע. אַזוי צ. ב. איז אין ניק-לאַסהאַוזען אויפגעטרעטען אַ יונגערמאַן מיט'ן נאָמען האַנס באָהיים אַלס פּראָפעט מיט רעוואָלוציאָנערע פּרעדיגטען. ער איז פריהער געווען אַ פּאַסטוך, וואָס פלעגט קומען אויף בויערן־פעסטען און שפּילען אויף אַ זאַק־פייף און צופּויקען מיט אַ פּויק. איינמאָל האָט ער פּלוצלינג פער-ברענט זיין פּויק פאַר די אויגען פון אַ גרויסער מאַסע מענשען און האָט אָנגעפאַנגען צו פּרעדיגען וועגען אַ נייעם קעניגרייך פון גאָט אויף דער ערד. ער האָט פריהער בעגייסטערט זיינע צוהערער מיט זיינע אויפפאָדע-רונגען צו תשובה, נאָכדעם האָט ער אָנגעהויבען צו פּרעדיגען וועגען סאָ-ציאַלע רעפאָרמעס. ער האָט זיינע צוהערער פערזיכערט, דאָס די הייליגע מאַריא, , גאָט'ס מוטער, האָט איהם געהייסען פּרעדיגען וועגען דער אָרדנונג, וואָס דאַרף אין גיכען אַריינטרעטען אין דער וועלט: עס וועט באַלד ווערען אויס קייזער, אויס פירסטען, אויס פּאַפּסט. קיין בעאַמטע, וועלטליכע און קירכליכע, וועלען מעהר ניט זיין, קיין הערשאַפט, קיין קנעכטשאַפט, יעדער וועט אַרבייטען און וועט זיך ערנעהרען נאָר פון זיין אַרבייט, אַלע וועלען געניסען גלייך אין דער וועלט, קיינער וועט ניט האָבען מעהר ווי דער אַנדע-רער. קיין צינזען, קיין שטייער, קיין אָפּגאַבען וועלען מעהר ניט עקסיסטי-רען און מעהר ניט דריקען די מענשהייט. וועלדער, פעלדער און וואַסער וועלען זיין פריי פיר יעדען.

דיזע אַלגעמיינע פרייהייט, דיזע ברידערליכע גלייכהייט האָט זעהר זיס געקלונגען אין די אויערן פון אָרימען ליידענדען פאָלק. דער „פּויקער־האָנס-ליין", ווי זיי האָבען איהם גערופען, איז ביי זיי אין די אויגען געווען ווי אַ משיח, וואָס איז געקומען בעפרייען זיי פון אַלע זייערע ליידען, איבערהויפּט פון אָרימקייט. זיינע פּרעדיגטען האָבען גענומען דעם עולם, ווייל ער האָט זיי פאָרגעטראָגען אין אַ לייכטער פּאָעטישער פאָרמע אין פערזען. הגם די בישאָפען האָבען דעם פאָלק פערבאָטען צו הערען דעם פּויקער־האָנסליין'ס פּרעדיגטען, דאָך איז דאָס פאָלק געלאָפען פון אַלע זייטען איהם הערען.

איין טאָג זיינען צום „פּויקער" געקומען איבער 40,000 וואַנדערער. ער איז געווען זיכער, אַז דאָס פאָלק איז מיט איהם, און דעריבער האָט ער זיי געהייסען זיין פערטיג מיט די נעטיגע געוועהר צום מאַרגאַרעטהען־טאָג. אָבער דער בישאָף האָט עס אין דער רעכטער צייט פערהיט. ער האָט געהיי-סען מען זאָל איהם אַרעסטירען און בריינגען נאָך ווירצבורג. ווען די בויערן

קייט. די גייסטלעכע האָבען, נאָך דער מיינונג פון די בויערן, פערכאַפט אין זייערע הענט אַ דריטעל פון אַלע איינקונפטען פון לאַנד, און עס איז ניט ווייט, אַז דאָס גאַנצע לאַנד זאָל איבערגעהן צו דער קירכע און צו די גייסטלעכע. זיי האָבען דעריבער אָנגעפאַנגען צו דענקען און צו פאָדערן רעפאָרמעס אין סאָציאַלען און עקאָנאָמישען לעבען.

וועג די רעוואָלוציאָן פון די הוסיטען איז אונטערדריקט געוואָרען, זיינען נאָך אָבער זייערע אידעען ניט דערשטיקט געוואָרען. פון בעהמען האָט זיך די הוסיטישע לעהרע פערבריטעט אין פיעלע אַנדערע לענדער, איבערהויפט אין דייטשלאַנד. עס איז וויעדער קיין וואונדער ניט, וויל די הוסישישע אידעען זיינען אינטערנאַציאָנאַלע און קענען זיין צוגעפאַסט צו יעדען לאַנד. זאָגאַר אין שפאַניען האָט מען אַרויסגעלאָזען אויפרופען צום פאַלק מיט דער אויפמונטערונג, דאָס רייכע און אָרימע, העררען און קנעכט, זאָלען זיך פעראייניגען און שטרייטען געגען די גייסטליכע, וועלכע בעטריגען אַלעמען אָהן אַ שיעור. אויסער דיזע אויפרופען זיינען אויך אַרומגעפאָהרען אין אַלע לענדער הוסיטישע שלוחים, וועלכע האָבען מיט זייערע פייערדיגע רעדעס בעגייסטערט די צוהערער צו מאַכען אַן ענד צו די אַלע מעשים תעתועים, רויבערייען און שווינדלעריייען פון די גייסטליכע. זייערע רעדעס האָבען ווירקליך גענפונען אַ מאַסע צוהערער, וועלכע האָבען געשלונגען זייערע ווערטער מיט גרויס ענטהוזיאַזם.

טיף, זעהר טיף האָט דער הוסיטישער גיפט אַריינגעדרונגען אין די מאַסען פון דעם דייטשען פאָלק. אין שוואָבען איז ערשינען די בעוואוסטע שריפט פון פרידעריך ריזער אונטער דעם טיטעל: „די רעפאָרמאַציאָן פון קייזער זיגמונד", וועלכע איז געווען די ערסטע טראַמפעט, וואָס האָט גערופען צום בויערן־קריג. דיזע שריפט איז ערשינען צום ערסטען מאָל אין יאָהר 1476. זי איז אָבער פיעל מאָל נאָכדעם ערשינען אין פערשיידענע צייטען ביז אין דעם ערסטען פערטעל פון דעם 16טען יאָהרהונדערט. דיזע שריפט, וועלכע האָט בעריהרט אַלע ברענענדע פראַגען פון יענער צייט, איז געווען די הויפט־טרעגערין און פערמיטלערין פון דעם הוסיטישען גייסט אין דייטשלאַנד.

דאָס אַלעס האָט פאָרבערייטעט דעם בויערן־אויפשטאַנד. עס האָבען זיך אייגענטליך אָנגעפאַנגען קלייניע אויפשטאַנדען אין פערשיידענע ערטער אין דייטשלאַנד זינט די 30טע יאָהרען פון 15טען יאָהרהונדערט. מערקווירדיג איז, דאָס די אַלע אויפשטאַנדען און רעוואָלוציאָנען אין דייטשלאַנד האָבען זיך אָנגעפאַנגען מיט רדיפות אויף אידען פיר זייערע וואוכער־געשעפטען,

אבט. דער שוואבישער בונד איז אבער געווען געגען די בויערן און האט די זאך ענטשיידען נאך דעם פערלאנג פון דעם קלויסטער (מאנאסטיר). די בויערן האבען זיך געוועגדט צום קייזער, אבער אויך ביי איהם האבען זיי ניט געהאט קיין ערפאלג. דער ערסטער געזאנדטער פון די בויערן איז פון דעם אבט ערמארדעט געווארען, אזוי דאם ער האט נאר ניט דערלעבט דער־גרייכען דעם טראן. דער צווייטער געזאנדטער האט זיך שוין יע גלייקליך דערשלאגען צום קייזער און האט אויסגעווירקט, דאם דער קייזער זאל איינ־לאדען צו זיך דעם אבט און פאדערן פון איהם אן ענטפער אויף די קלאגעם פון די בויערן. אבער דער בונד האט זיך וויעדער ארייגעמישט אין דיזער אנגעלעגענהייט. דער בונד האט די פערהאנדלונגען לאנג פערצויגען ביז די בויערן האבען פערלארן די גרדולד און האבען זיך וויעדער גענומען צו די געווארה. אבער דאן האט דער בונד גענעבען דעם אבט די נעטיגע מיליטע־רישע הילף. מיט דיזער הילף איז ער פלוצלינג בעפאלען די בויערן און זיי־ערע דערפער, און האט פיעלע פון זיי צו'הרג'עט און צוואוואנדעט. זייער האב און גוט איז צוריבט געווארען, און דאם וואם איז פערבליבען איז פער־ניכטעט געווארען פון פייער. דער שאדען האט בעטראפען מעהר פון 30,000 גולדען. די רעדלפיהרער פון די בויערן האט מען פערפאקט אין געפענגניס. איניגע הונדערט בויערן האבען אויסגעוואנדערט אין די שווייץ.

נאכדעם האבען זיך די בויערן מיט דעם אבט פערגליכען, אבער דער פרידען איז געווען מעהר צו גונסטען פון דעם אבט איידער פון די בויערן. עס איז אלעם געבליבען ביים אלטען, דער אבט האט פארטנעזעצט די בע־דריקונגען, און אין איניגע הינזיכטען איז די לאגע פון די בויערן געווארען פיעל ערגער אלס פריהער.

די פערשווערונג פון די בויערן אין עלזאס אין יאהר 1493 איז געווען פיעל גרעסער און געפעהרליכער. אבער מען האט זיך פון דער פערשווערונג דערוואוסט איידער זי איז געווארען צייטיג. די פערשווארענע זיינען געווא־רען געפאנגען און זיינען שטארק בעשטראפט געווארען, מאנכע מיט'ן טויט, איניגע מיט געפענגנים און פיעלע מיט פערקריפלונג. אין יאהר 1492 הא־בען זיך פיעלע בויערן אין וועסט־פריזיען, קעננעם און וואטערלאנד צובונטע־וועט געגען די נייע שטייערן, מיט וועלכע מען האט זיי בעלעסטיגט. דיזער קריג איז בעוואוסט אונטער דעם נאמען „דער קעז־ און בריט־קריג". אבער אויך דיזער קריג איז באלד דערשטיקט געווארען, און די בויערן האבען געמוזט בעצאהלען גרויסע סומעס שטראף. פינף יאהר שפעטער איז ענטשטאנען א געהיימער בונד פון 7,000 מענער. די פערזאמלונג פון די רעבעלען איז גע־

האָבען זיך דערוואוסט, דאָס זייער משיח איז געפאנגען, האָבען זיי איהם גע־וואָלט בעפרייען מיט גוואָלד, אָבער עס איז זיי ניט געלונגען. האָנס באָהיים דער פּויקער מיט נאָך צוויי פון זיינע מיטאַרבייטער זיינען פערברענט געוואָ־רען אויף'ן שייטערהויפען. ביי דער הינריכטונג האָבען זיי געזונגען רעליגיעזע לידער. אָבער מיט האָנס' טויט האָט די בעוועגונג ניט אויפגעהערט. די וואַנדערונג נאָך ניקלאָסהאָוזען האָט נאָך לאַנג געדויערט, ביז די קאַטאָלישע קירכע אין דייטשלאַנד איז געפאָלען.

מיט מעהר צאָרן ווי איבעראַל האָבען די בויערן געקעמפט אין דעם גע־ביט פון דער אַבטיי. און עס איז זעהר אינפאָך ווארום. די גייסטליכע אין דער אבטיי האָבען בעהאַנדעלט די אָרימע בויערן זעהר מערדעריש. זיי האָ־בען בערויבט יתומים און אלמנות, האָבען גענאָמען פרייע בויערן מיט גוואָלד פיר לייבאייגענע. וועו די בויערן האָבען זיך געוואָלט בעשיצען געגען די גוואָלדטאַטען פון די גייסטליכע, האָבען זיך די היליגע דינער בענוצט מיט בעטרוג אום די בויערן צו דערשטיקען. דער אַבט (ד. ה. דער אויבערהויפּט פון מאָנאַסטיר) האָט געמאַכט א פּאָלשען דאָקומענט, לויט וועלכען קאַרל דער גרויסער האָט געגעבען דער אַבטיי (מאָנאַסטיר) די רעכטען, מיט וועלכע ער בענוצט זיך יעצט אין בעטרעף צו די בויערן. די בויערן האָבען גוט פער־שטאַנען, דאָס דאָ איז געשעהן א פאַלש, אָבער זיי האָבען גאָרניט געקענט טאָן. לויט די פריוויליגיעס, וואָס די בויערן האָבען געהאַט פון פריהער, האָ־בען זיי געהאַט דאָס רעכט צו ערוועהלען א נייעם אַבט, אָבער אויף דיזעס רעכט האָבען זיי ניט געקענט געברויכען. זיי האָבען זיך וועגען דעם געוועגדט צו א גערייכט, וואָס איז בעשטאַנען פון איין עדעלמאַן און איין בירגער, און דיזע האָבען גע'פסק'ענט, דאָס דער אַבט מוז בלייבען אין זיין אמט.

דאָס האָט די בויערן אריינגעבראַכט אין א גרויסען צאָרן. איבערהויפּט זיינען זיי ארוים פון געדולד אין די אכציגער יאָהרען פון דעם 15טען יאָהר־הונדערט. די צייט איז דאַן געווען זעהר א ביטערע, די תבואה אויף די פעלדער איז געווען זעהר ניט גערַאטען און די בויערן האָבען פשוט געליטען הונגער. דער אַבט אָבער האָט דערפון ניט געוואָלט וויסען און האָט די שטיי־ערן און די צינזען פערגרעסערט און האָט אויסגעזויגען פון די אָרימע בויערן דעם לעצטען טראָפּען בלוט. וועו דער אַבט איז געווען אַוועק האָבען זיך די בויערן פערזאַמעלט און זיך בעראַטען וועגען זוכען שוץ געגען דעם אַבט פון די הערַען און פון די בירגער פון שוואַבישען פעראיין. די בויערן האָבען זיך פעראייניגט און האָבען זיך פערזאַמעלט ביי דוראָך, און פון דאָרט הא־בען זיי געשיקט דעלעגאַטען צום שוואַבישען בונד מיט קלאָגען געגען דעם

דאס די ארגאניזאציאן פון אויפשטאנד איז אין גאנצען פערטיג און מען קען אנפאנגען צו טאן. אבער אויך דיזעם מאל איז דער סוד ענטדעקט געוואָרען פאר דער צייט. אייניגע פון די רעדעלפיהרער זיינען געכאפט געוואָרען, די איבריגע זיינען צולאפען און האבען זיך בעהאלטען אין זיכערע ערטער. צווישען די גערעטעטע איז אויך געווען יאס פריטץ, וועלכער האט שפעטער, אין די יאהרען 1524 און 1525, אלס אלטער מאן אגיטירט פיר די זעלבע זאך אין שוואַרצוואַלד. דער ראט האט זעהר שטרענג געהאנדעלט מיט די פיהרער, וואס זיינען ארעסטירט געוואָרען. פיעלע פון זיי האט מען געפער-טעלט און אייניגע האט מען בעהאנדעלט מיט חסד — מען האט זיי נאר דעם קאפ ארונטערגענומען!

אויך אין צווייטען צעהנדליג פון דעם 16טען יאהרהונדערט זיינען געווען בויערן-אויפשטאנדען. עס זיינען געגאנגען אגיטאטאָרען פון שטאדט צו שטאדט, פון דאָרף צו דאָרף, און האבען אויף אלע פעסט-טעג און פייער-טעג אגיטירט וועגען פערבעסערן די עלענדע לאגע פון די ארימע בויערן. דערצו האט מען געדרוקט און צושיקט אין גרויסע מאסען פלוגשריפטען מיט דער זעלבער טענדענץ. „העלף גאט!" האט מען זיך אויסנעדריקט אין איין פלוג-שריפט, „אזא יאמער, ווי עס הערשט יעצט צווישען די בויערן, איז נאך קיין-מאל אן ערגעץ ניט געהערט געוואָרען. זיי זויגען ארויס דעם מארך פון די ביינער, און מיר מוזען עס ליידען און שווייגען. ווער האט עס זיי געגעבען אזעלבע רעכטען? דאס קען ניט זיין פון גאט, דאס איז נאר פון טייפעל, זיי זיינען זיינע סאלדאטען און דער שטן איז זייער אנפיהרער".

קלייַן איז געווען דער אנפאנג פון דער בעוועגונג, אבער אין יאהר 1525 איז עס געקומען צו אן אלגעמיינעם אויפשטאנד פון דעם גאנצען דייטשען פראלעטאריאט. די בויערן און די שטעדטישע האבען זיך אלע ווי איין מענש אויפגעהויבען מיט דעם פעסטען בעשלוס צו מאכען אן ענד צו זייערע ליידען. איינער פון די וויכטיגסטע פארזאנען פון יענער צייט איז געווען ט ה א מ א ס מ י נ צ ע ר. ער איז געווען די אינטערעסאנטעסטע פארזאן פון יענער צייט. מינצער איז געבאָרען געוואָרען אין יאהר 1490. שוין אין זיין פריהער יוגענד האט ער אנגעפאנגען צו פרעדיגען רעפארמע, אונאפהענגיג פון לוטהער'ן, און איז דערפאר ארויסגעטריבען געוואָרען פון דער קירכע. די אידעע פון רעפארמע איז דאמאלס געווען פול אין דער לופט. נאר לוטהער האט זיין ארבייט געטאן צווישען די פירסטען און מינצער האט געארבייט צווישען די בויערן. ווייל די טהעאלאגיע האט מינצער'ן ניט געקענט ענט-פערן אויף אלע זיינע פראגעס, האט ער זיך געווענדט צו די מיסטעריען

וועז אין ברוכראין. דער צוועק פון די פערזאמלונג איז געווען צו העלפען די אַרימע. די פעראייניגטע ברידער האבען זיך גערופען „בונדשוה", זייער פאהן איז געווען פון א ווייס-בלויען קאליר, אויף איין זייט איז געווען דאס בילד פון א בונדשוה, און פון דער אנדערער זייט איז געווען אויסגעמאלט א בויער שטיהענדיג אויף די קני מיט די הענט אויפגעהויבען צום הימעל, און אויבען איז געווען אן איבערשריפט: „קיין זאך ניט, נאר די גערעכטיגקייט פון גאט".

דאס פראגראם פון דעם בונדשוה איז געווען: צו פערניכטען די פירסטען, דעם אדעל, די הויכע גייסטליכע, און דאס גנ̈נצע קלויסטער-וועזען (די מאנאכען מיט די מאנאשקעס), פערניכטען אלע בעזונדערע פריוויליגיעס, אייגפיהרען די פערזענליכע פרייהייט פון דעם גמיינעם מאן און גליכע פערטיילונג פון ערד און אנדערען גיגענטום. עס איז בעשלאסען געווארען, דאס אין דעם פראבענד (ערב) פון דעם געראגי-טאג פון יאהר 1502 זאל מען בעפאלען ברוכזאל. אבער מען האט זיך וועגען דעם פלאן דערוואוסט צי דער רעכטער צייט, און מען האט די רעדעלפיהרע יעכאפט און פערשלאסען אין געפענגניס. די איבריגע זיינען געווארען דערשראקען און זיינען זיך צולאפען, און אזוי איז דער גאנצער פלאן צושטערט געווארען. די שטראף פיר די רעדעלפיהרער איז געווען זעהר א שטרענגע — מען האט זיי געפערטעלט (צוהאקט אויף פיער שטיקער), און זייערע קינדער האט מען פערטריבען פון לאנד. די אנדערע הויפטלייט פון בונד האט מען צוגעבונדען צו די עקען פון פערד און מען האט זיי געשלעפט איבער די גאסען ביז זיי זיינען געטויטעט געווארען, און די איבריגע האט מען ארונטערגענומען די קעפ, אויסער די יניגע, אין וועמעס פאל עס איז בעוויזען געווארען, דאס מען האט זיי פערפיהרט.

נאר איין געניאלער ארגאניזאטאר איז פערבליבען און האט דעם אויפשטאנד איבערגעלעבט. דיזער איז געווען דער בויער יאס פריטץ פון אונטערגרומבאך. ער האט שטילערהייט געטאן א ריזען-ארבייט. ער איז נעמליך געגאנגען פון הויז צו הויז, האט אין דער שטיל אויפגערייצט גרויסע מאסען בויערן צום אויפשטאנד, און ער איז געווארען אין דעם ארט לעהען ביי פרייבורג, וואו ער האט זיך בעזעצט, דער מיטפונקט פון א גרויסער פערשווערונג, ניט ציהענדיג אויף זיך דעם קלענסטען חשד, דאס ער איז א רעוואלוציאנער. דורך די שלוחים, וועלכע ער האט ארויסגעשיקט צו פראפאגאנדירען דעם אויפשטאנד, איז איהם גלונגען די רעוואלוציאן צו פערברייטען גיך און איבעראל. אין אקטאבער 1513 האט מען גערעכענט,

אלמנות און יתומים פון דאָרף. אויב עס וועט נאָך איבערבלייבן זאָל מען דערפון צאָהלען די לאַנד־שטייער פיר די אָרימע, וואָס האָבען ניט די מעג־ליכקייט צו צאָהלען.

3. מיר פערלאַנגען אוֹן פאָדערן פיר זיך פולע פרייהייט, מיר ווילען זיין פרייַ גלייך מיט די פירסטען אוֹן העררען, וויל מיר זיינען מענשען גלייך מיט זיי, מיר זיינען אלע בעשאפען געוואָרען אין דעם עבענבילד פון גאָט (בצלם אלהים). דערמיט מיינען מיר אָבער ניט צו זאָגען, דאָס מיר ווילען קיין הערשער, קיין רעגירונג ניט האָבען. דאָס איז פאַלש. מיר ווילען האָבען בעאַמטע, וואָס מיר אַליין וועלען עדוועהלען. צו דיזע בעאַמטע וועלען מיר זיין פאָלקאָמען געהאָרזאַם אוֹן מיר וועלען טאָן אלעס, וואָס זיי וועלען פון אונז געוועלטיגט אוֹן מיט רעכט פאָדערן.

4. עס איז איינגעפיהרט געוואָרען, אָבער ניט מיט רעכט, דאָס אוֹן אָרימער מענש האָט ניט געהאַט קיין רעכט צו פאַנגען פיש, אָדער פויגלאָך, אָדער וואַלד־חיות. די לופט, דאָס וואַסער אוֹן די וועלדער האָבען די העררען מאַנאָפאָליזירט פיר זיך אַליין אוֹן האָבען קיינעם ניט ערלויבט עטוואָס דערפון צו גענייסען. די ביבעל הצט אונז אין נאָמען פון גאָט ערקלערט, דאָס יעדער מענש, אָהן אויסנאַהמע, רייך אָדער אָרים, הערר אָדער בויער, האָט דאָס רעכט צו גענייסען פון דיזע אלע זאַכען, וואָס די העררען האָבען פערכאַפט פיר זיך אַליין. מיר פערלאַנגען, דאָס מען זאָל אונז אָפגעבען דאָס רעכט, וועלכעס גאָט האָט אונז געגעבען איבער דער וועלט אוֹן פון וועלכען די הערען אוֹן די פירסטען האָבען אונז בערויבט.

5. מיר ליידען זעהר פיעל אויך דערפון, וואָס די העררען האָבען מאַנאָפאָליזירט די וועלדער, אוֹן וועו מיר ברויכען א שטיקעל האָלץ צום בויען אָדער צום ברענען, דאַרפען מיר צאָהלען, דעם הערר א זעהר הויכען פרייז. אונזער מיינונג איז, דאָס מיר האָבען גלייכע רעכטען מיט די העררען אויף וואַלד, וואָס גאָט האָט בעשאפען פיר אלעמען גלייך אוֹן האָט אין דעם גע־ברויך דערפון ניט געגעבען קיינעם א פאָרצוג געגען אן אנדערען. אין פאַל אָבער, וועו אייענער האָט געקויפט וואַלד, זאָל מען מיט איהם בריידערליך דורכקומען, אום ער זאָל ניט דאַרפען ליידען קיין שאָדען, אוֹן דער וואַלד זאָל וועלען דאָס אייגענטום פון דער דאָרף־געמיינדע.

6. מיר פערלאַנגען, דאָס מען זאָל פערגרינגערן אונזער דינסט. עס איז שוין געוואָרען אונמענליך צו טראָגען די שווערע לאַסט פון דער ארבייט, וואָס מען לעגט אויף אונז ארויף אלע מאָל מאָהר אוֹן מאָהר. מיר ענטזאָגען זיך ניט פון דער ארבייט, אָבער זי זאָל זיין מענשליך צו פערטראָגען.

(קבלה). ער האָט אָנגעהויבען צו פֿרעדיגען א נייעם עוואַנגעליום (נייע נוטע בשורות פֿיר די מענשהייט). ער האָט זיך ניט בעשרענקט מיט רעליגיעזע רעפֿאָרמעס, ער האָט אויך געפֿרעדיגט וועלטליכע רעפֿאָרמעס, און דערמיט האָט ער אויך זיין זייט געוואונען פֿערשיידענע פֿראַיינען. עס האָט זיך געגרינדעט א פֿערשווערונג. דער ראַט פון דער שטאָדט צוויקאַו, וואו די פֿערשווערונג איז פֿאָרגעקומען, האָט איהרע פֿיהרער געוואָרפֿען אין געפֿענג־נים און האָט די פֿערשווערונג דערשטיקט. פֿיעלע האָבען דאָמאָלס פֿערלאָזען די שטעדט, צווישען זיי איז אויך געווען מינצער, וועלכער האָט זיך דאַן בעזעצט אין קלעטסנאַו.

דעם 7טען מערץ איז ערשינען דאָס פֿראָגראַם פון דער קריסטליכער פֿאַראיינigung, וועלכע איז בעוואוסט אונטער דעם נאָמען „די 12 ארטיקלען". אין דער פֿאָרעדע צו דיזע בעריהמטע 12 ארטיקלען ערקלערען די פֿערפֿאַסער פון דער פֿראָגראַם אין נאָמען פון דעם בויערן־שטאַנד, דאָס זייערע גענער בעשולדיגען זיי אומזיסט, וועו זיי זאָגען, דאָס זיי זיינען ניט געהאָרזאָם, דאָס זיי, די בויערן, רעבעלירען און רעוואָלטירען איבעראַל, דאָס זיי זיינען געגען יעדער אָרדנונג און מאַכט, סיי וועלטליכער, סיי גייסטליכער, דאָס זיי וואָלטען וועלען אלעס פערניכטען, אלעס עוקר מן השורש זיין. צו דיזען צוועק לאָזען זיי אַרויס די 12 ארטיקלען פון זייער פֿראָגראַם, אין וועלכע זיי זאָגען אַרויס דייטליך, וואָס זיי פערלאַנגען, און זאל די וועלט, ד. ה. די אונפֿאַרטייאישע אָרענטליכע און פערשטענדיגע מענשען, אורטיילען, אויב זיי, די בויערן, זיינען ניט געראכט אין זייערע פאָדערונגען.

1. ערסטענס פערלאַנגען מיר, בויערן, דאָס מיר זאלען אליין האָבען דאָס רעכט צו ערוועהלען פיר זיך א גייסטליכען, וועלכער זאל זיין בעקאַנט און בעוואוסט דער געמיינדע אלס א וואהרער פרומער עהרליכער גאָטספֿאָרכטיגער מאַן, און וועלכען די געמיינדע זאל האָבען דאָס רעכט אַרונטערצוזעצען, וועו זיי געפינען, דאָס ער איז פיר זיי ניט פאַסענד אין אייניגע אָדער אין פיעלע הינזיכטען.

2. מיר זיינען איינפֿערשטאַנען צו ערפילען דאָס געזעץ פון דער בי־בעל, צו געבען מעשר, ד. ה. א צעהנטעל פון אונזערע פֿראָדוקטען, פיר די קירכע. אָבער די זאָך מוז איינגעריכטעט ווערען אויף פאַלגענדע ארט: די בעאמטע פון דער קירכע זאלען צוזאמענעהמען דעם מעשר אין יעדען דאָרף פון די בויערן. פון דיזען מעשר זאל מען דעם גייסטליכען געבען א בעשטימטען געהאלט, ער זאל זיך קענען אנשטענדיג מפרנס זיין, און די איבריגע זאל פערטיילט ווערען צווישען די ארימע, נויטבעדערפטיגע און

האָט צוגעגעבען אַ גרויסען ווערט צו דעם פּראָגראַם דער רעליגיעזער קאָלאָר, וואָס די פערפאַסער האָבען צוגעגעבען צו די 12 אַרטיקלען. זעהר אָנציהענד איז דער שלוס־וואָרט, דער 12טער אַרטיקעל, אין וועלכען זיי פערשפּרעכען צו נעהמען צוריק זייערע פאָדערונגען, ווען עס וועט בעוויזען ווערען, דאָס זיי זיינען געגען דער הייליגער שריפט. קיינער האָט ניט געוואַגט אָנצורו-פען דיזעס פּראָגראַם מיט'ן נאָמען אויפרוהר, אויפשטאַנד, רעוואָלוציאָן.

אין די לעצטע טעג פון מאָנאַט מערץ 1525 האָבען געשטורמט אי-בעראַל אַלע גלעקער. אָבער דיזעס האָט ניט בעדייטעט, אַז דאָס פאָלק איז בערייט צו נעהמען זיך פיר דאָס געוועהר און מיט גוואַלד דורכפיהרען זיינע פאָדערונגען. די בויערליכע עמפּערונגען זיינען נאָר געווען אַ בעוואַפענטע אונטערהאַנדלונג מיט די פירסטען און די הערען וועגען פערבעסערן זייער לאַגע אָבער דאָך איז עס דיזעס מאָל געקומען צו אַ בלוטיגען צוזאַמענשטויס. דער פעלדהערר פון שוואַבישען בונד, **געאָרג טרוכזעסס** פון **וואַלדבורג**, איז אַרויס געגען די בויערן. דעם 14טען אַפּריל איז עס איהם געלונגען צו צוטרייבען אַ שטאַרקע אָפּטיילונג פון די בעוואַפענטע בויערן ביי **וואורצאַך**. הגם ער האָט געזיגט, האָט ער דאָך געפונען פיר בעסער צו אונטערהאַנדלען מיט די בויערן וועגען פרידען, ווייל ער האָט געזעהען, דאָס עס זאַמלען זיך בויערן אין גרויסע מאַסען פון אַלע זייטען. אין אַ קורצער צייט זיינען צוגעקומען איבער 15,000 בויערן.

די בויערן האָבען פערשפּראָכען אויפצולעזען זייער פעראייניגונג און די געמיינדע פון יעדען דאָרף זאָל זיך פערלאָזען אויף אַ שיידס־געריכט פון די שטעדטישע בירגער. אין פאַל, ווען אויף דיזען אופן וועט ניט געלינ-גען וועלכער עס איז געמיינדע צו ענדיגען די זאַך מיט פרידען, זאָל די זאַך ענטשידען ווערען דורך אַן ערוועהלטען מאַן פון שוואַבישען בונד, וועלכער זאָל זיין בעשטימט צו דיזען צוועק.

וועהרענד די בויערן פון אויבער־שוואַבען האָבען איינגעשטימט אַנידער-צולעגען זייערע וואַפען אויף די אויבען־דערמאָהנטע בעדינגונגען, האָבען זיך אויפגעהויבען די בויערן פון עלזאַס, פראַנקען, העסען און קורזאַקסען, און צוזאַמען מיט די בויערן האָט זיך אויך אויפגעהויבען דאָס שטאָדטישע פּראָלעטאַריאַט און האָבען ניט געוואָלט וויסען פון דעם אָפּמאַך אויף פרידען.

ענדע מערץ האָבען זיך שוין אָנגעהויבען אונרוהען אין פראַנקען. אין ראָטענבורג האָבען זיך אויפגעהויבען די פּראָלעטאַריער, האָבען אַראָפּגעזעצט דעם שטאָדט־ראַט און האָבען איינגעריכטעט אַן אייגענעם וייעם ראַט אויף די פּרינציפּען פון דער „נייער עוואַנגעלישער כרייהייט". די שטאָדטישע

ארענטלעכע מענשען בעלעסטיגען ניט זאגאר א טיער מיט אזא שווערער ארבייט, וועלכע מען וואַרפט ארויף אויף'ן ארימען בויער.

7. דער הערר זאל ניט צווינגען דעם בויער צו טאָן ארבייט, וועלכע ער איז איהם ניט פערפליכטעט צו טאָן. אין פאל אבער דער הערר ברויכט די ארבייט, און דער בויער האָט די צייט און די מעגלעכקייט זי צו טאָן, זאל ער זי טאָן, אבער דער הערר זאל איהם דערפאר בעצאהלען ווי פיעל זי האָט דעם ווערט, אבער פיר קיין פאל ניט אומזיסט.

8. עם זיינען דאָ גיטער, וואָס טראגען ניט ארויף וואָס זיי קאסטען, און דער בויער ארבייט אויף זיי און ארבייט גאָר ניט אויס פיר זיך. מיר פערלאנגען, דאָס מען זאל בעשטימען דורך ענימע ארענטלעכע מענשען דעם וואהרען ווערט פון אזעלכע גיטער, אום דער בויער, וואָס בעארבייט זיי, זאל קענען בעקומען אלס טאג־לעהנער (שכיר יום) דעם ריכטיגען ווערט פיר זיין ארבייט.

9. די שטראָפען, וואָס מען לעגט ארויף אויף די בויערן, זיינען ניט אין איינשטימונג מיט דער גרויס פון דעם פערברעכען, פיר וועלכעם זיי ווערען בעשטראָפט. מיר פערלאנגען, דאָס די שטראָף זאל זיין א ריכטיגע, לויט דעם פערברעכען.

10. אייניגע האבען זיך אנגעאייגענט פיעלע גראוז־פלעצער און פעלדער, וואָס האבען געהערט צו דער געמיינדע פון דאָרף. דיזע ווילען מיר האבען צוריק פיר די געמיינדע. און וועז דיזע זיינען פערקויפט געוואָרען צו אן אנדערען, וועלען מיר זיך מיט ענעם פערגלייכען, דאָס ענער זאל קיין היזק ניט ליידען.

11. מיר ווילען דורכאוים אפשאפען דאָס אונרעכט, וואָס מען טוט צו יתומים אין אלמנות הערמיט, וואָס מען נעהמט פון זיי אפ די ירושות פון זייערע עלטערן און מענער. מיר ווערען אזוי בערויבט פון די, וועלכע האבען אונז בעדארפט בעשיצען און בעשירמען.

12. וועז אימיצער וועט אויפצייגען, דאָס אונזערע פאדערונגען זיינען נעגען נאט און זיין הייליגער שריפט, זיינען מיר בערייט אונזערע פאדערונגען אויפצוגעבען.

דעם 19טען מערץ זיינען שוין דיזע ארטיקלען געווען געדרוקט און פערקויפט אין אולם, און באלד נאכדעם זיינען זיי פערשפרייט געוואָרען אין גאנץ דייטשלאנד. אלע זיינען געווען אייגפערשטאנען, דאָס די פאדערונגען פון די בויערן זיינען זעהר גערעכטע און זעהר מעסיגע. זיי זיינען ווירקליך פערפאסט זעהר קלוג, מיט א געזונדען פאליטישען פערשטאנד. איבערהויפט

שטאָדט וויינרבערג און האָט געפאָדערט, דאָס די שטאָדט צוזאַמען מיט'ן גראַף פון דעם שלאָס פון העלפענשטיין זאָלען זיך איבערגעבען אין זייערע הענט. אָבער דער גראַף האָט געהייסען שיסען די געזאַנדטע פון די בויערן, און מען האָט זיי אָפּגעשיקט צוריק פערוואונדעטע. דיזע טאַט האָט די בוי־ערן שרעקליך אויפגעבראַכט. אָהן אַ שום אָנשטרענגונג האָט פלאָריאַן גייער גענומען דעם שלאָס. די בירגער האָבען באַלד פערלאָרען דעם מוט. די אַרמעע האָט גאָר ניט געוואָלט שטרייטען מיט די בויערן, מיט וועלכע זי האָט סימפּאַטיזירט, זי האָט נאָך די בויערן געהאָלפען. מען האָט די טויערן געהאַקט פון אויסען און פון אינוועניג. דער גראַף איז געפאָהרען איבער'ן שטאָדט און האָט אויפגעמונטערט די בירגער צו שטרייטען און צו פערטריי־בען די בויערן פון דער שטאָדט, אָבער זיין אויפמונטערן האָט ניט געהאָלפען. די אַיינוואוינער האָבען איהם געצוואונגען דעם קאַמף אויפצוגעבען.

מען האָט אָנגעהויבען צו פערהאַנדלען מיט די בויערן וועגען איבער־געבען זיי די שטאָדט מיט דער בעדינגונג, דאָס זיי זאָלען אַלעמען אין שטאָדט לאָזען ביים לעבען. די בויערן האָבען געענטפערט, דאָס זיי זיינען בערייט צו לאָזען לעבען די בירגער, אָבער ניט די ריטער, וועלכע האָבען געהערט צום אַדעל. מען האָט ביי זיי געבעטען, דאָס זיי זאָלען מאַכען אַן אויסנאַהמע מיט'ן גראַף פון העלפענשטיין, אָבער זיי האָבען איהם זעלבסט געענטפערט, דאָס ווען ער זאָל זיין געמאַכט פון גאָלד קענען זיי מיט איהם קיין אויסנאַהמע ניט מאַכען. דער גראַף האָט אָנגעהויבען זוכען אַ פּלאַן ווי צו ענטלויפען, עס איז שוין אָבער געווען צו שפּעט. די בויערן זיינען אַריין אין שטאָדט און האָבען ערמאָרדעט אַלעמען, ווער עס האָט זיך ניט בעהאַלטען אין אַ הויז. די רייטער און די אַדעליגע, וואָס האָבען זיך בעהאַלטען אין דער קיר־כע, זיינען אַלע ערמאָרדעט געוואָרען. זיי האָבען אויך געכאַפּט דעם גראַף, בעת ער איז געלאָפען דורך אַ שמאָל געסעל. מען האָט זיי פאָרגעשלאָגען 30,000 גולדען אויסלעז־געלט פיר'ן גראַף'ס לעבען, אָבער די בויערן האָבען געענטפערט, דאָס ווען זאָגאַר מען זאָל זיי געבען טאָנען גאָלד ווילען זיי ניט שוינען דאָס לעבען פון דעם גראַף און זיינע רייטער. די בויערן האָבען דעם גראַף געגעבען צו וויסען, דאָס ער וועט בעקומען זיין טויט אויף דער זעלבער אַרט און ווייזע, ווי די הערערן פלעגען טויטען זייערע קנעכט: מען וועט איהם יאָגען דורך שפּיזען.

דאַמאָלס איז די גרעפין צוגעקומען צו די בויערן און האָט געהאַלטען אויף די הענט איהר צוויי־יעהריגען זוהנעלע. זי איז געפאַלען אויף די קני פאַר די פיס פון איינעם פון די בויערן־פיהרער, יאָקליין, און האָט

בירגער זיינען אַריינגעטרעטען אין בונד מיט די בויערן אויף א צייט פון 101 יאָהר. דיזער בישפיל פון די ראָטענבורגער בויערן האָט געווירקט אין דער נאכבאַרשאַפט, איבערהויפט אין אַדעוואָלד. דעם 26טען מערץ האָט זיך פערזאַמעלט א גרויסע מאַסע בויערן פון אַבערשיפֿ אונטער דער לייטונג פון גאָרג מעטצלער, אויך אין מאַרגענטהיים איז ערשינען אן אונגעהייערע מחנה פון בויערן. צו דיזע איז צוגעקומען א גרויסע צאָהל אונצופֿרידענע אונטער דעם נאָמען „די שווארצע שאָר", וועלכע האָט געהאַט אלס איהר פיהרער דעם ראדיקאלען ריטער פֿלאָריאַן גייער. דיזער האָט פרייוויליג פערלאָזען זיין בורג און האָט זיך אָנגעשלאָסען אן די בריגדערשאפט פון די בויערן. ער האָט געוואָלט צושטערען אלע שלעסער פון די הערערן און האָט געוואָלט, דאָס זיי זאלען זיך בעזעצען אין קלייניע הייזלאָך, ווי די בויערן.

דעם 1טען אַפּריל איז די מאַסע בעפאלען דעם מאַנאַסטיר שאַנטהאל, וואו זיי האָבען געהאַט א גרויסען פֿאָרראַט פון ברויט און ווין, און האָבען זיך דאָרט געלאָזען א ביסעל וואויללגעהן. צוזאַמען האָבען זיך דאָרט אויפגעקליבען אונגעפעהר 10,000 מאן.

דעם ערסטען קלאַפּ האָבען זיי געצילט אויף די גראָפען פון האָהענטהאל. די גראָפען האָבען אָנגעפאַנגען אונטערהאַנדלען מיט די בויערן נאָר מיט דער אַבזיכט צו געווינען צייט. אָבער וועהן די בויערן זיך איבערצייגט, דאָס די פערהאַנדלונגען וועלען ניט פיהרען צו קיין רעזולטאַט, זיינען זיי בעפאלען נייענשטיין. עס האָט ניט לאַנג גענומען אין די שטאָדט מיטן שלאָס זיינען געוואָרען בעזיגט פון די בויערן. יעצט האָבען די גראָפען נאָכגעגעבען זיי האָבען געשווארען, דאָס זיי נעהמען אן די 12 ארטיקלען, און זיי זיינען געוואָרען בריידער מיט די בויערן. איין גראָף האָט זיך געלאָזט רופען „ברודער אלברעכט" און אן אנדערער האָט געהייסען „ברודער געאָרג". פון דאָרט זיינען די בויערן אווק אין די בענאכבארטע לענדער. אין די קלייניע שטעדט זיינען אלע באלד צו זיי צוגעשטאנען. נאָר אין די גרעסערע שטעדט האָבען זיך די בירגער געשטעלט געגען די בויערן און האָבען ניט געוואָלט אננעהמען זייערע 12 ארטיקלען. אָבער די בויערן האָבען זיך אן זייערע געגנער נוקם געווען און האָבען זיי געענטפערט מיט פייער און מיט פערוויסטונג. פיעלע שלעסער און מאַנאַסטירען זיינען פון זייערע העגט פערניכטעט געוואָרען.

זעהר בלוטיג איז געווען דער אַסטער־זונטאג אין ווינסבערג. דעם 16טען אַפּריל אין דער פריה איז א מחנה פון 8,000 בויערן בעפאלען די

פּאַרטייען. פּלאַריאַן גייער האָט פערלאַנגט, דאָס מען זאָל מיט דעם אַדעל האַנדלען ווי מיט די גייסטליכע, זיי זאָלען אוֹן מוזען אַלע ווערען גלייך מיט דעם בויער. יאָקליין אָבער האָט מיט איהם ניט איינגעשטימט, אוֹן פּלאַריאַן איז אַוועק מיט זיין מחנה צו פיהרען דעם שטרייט בעזונדער. דערפוֹן האָט די אינטערעסע פוֹן פּאָלק שטאַרק געליטען אוֹן דער אויפשטאַנד איז אָפּגע-שוואַכט געוואָרען. גייער איז געווען ניט נאָר דער טרייעסטער אוֹן עהרליב-סטער פיהרער, נאָר ער איז אויך געווען דער אייניגער, וואָס האָט גוט פער-שטאַנען די קריגס־קונסט.

דער שיקזאַל פוֹן דער שטאַדט וויינסבערג אוֹן דער ביטערער סוף פוֹן דעם גראַף האָט אויף דעם אַדעל געמאַכט אַ שרעקליכען אייַנדרוק. די אַדע-ליגע האָבען זיך באַלד איבערצייגט, דאָס די בעוועגונג איז ניט נאָר געגען די גייסטליכע, ווי זיי האָבען פריהער געמיינט, נאָר זי איז געגען דעם אַדעל אַזוי שארף אוֹן בלוטיג ווי געגען די גייסטליכע. פוֹן וויינסבערג איז די מחנה אַוועק געגען הייליבראָנן. דאָ איז זיי דער זיג אָנגעקומען זעהר לייכט. די פראַלעטאַריער אין שטאַדט האָבען פיר די בויערן געפּענט אָהן מיה אַ טויער, אוֹן דער ראַט איז געווען געצוואונגען צו פערבריידערן זיך מיט די בויערן אוֹן שליסען מיט זיי פרידען אוֹן אָננעהמען זייערע 12 אַרטיקלען.

באַלד נאָכדעם האָבען די בויערן ערווארטלט אלס פעלדהערר דעם ריטער גאָטץ פּאָן בערלישינגען. גאָטץ האָט פערזיכערט, דאָס ער איז געווען געצוואונגען אָנצונעהמען דיזעס אָמט פוֹן די בויערן. אָבער עס איז זעהר מעגליך, דאָס ער האָט עס גערן אָננעמען, ווייל ער האָט זיך אליין אויסגערויקט, דאָס די אדעלייט ליידען פוֹן די פירסטען ניט ווע-ניגער ווי די בויערן. גאָטץ האָט אָנפאַנגס נעווארלט מאַכען אַרדנונג אין דער מחנה פוֹן די בויערן. ער האָט פערפליכטעט די ראַטען אוֹן די הויפּטלייט ניט צו בעשעדיגען אַ הויז פוֹן אַן אַדעלמאַן, אוֹן אויסער דעם זאָלען זיי די אַרטיקלען ענדערן אוֹן וועניגער פאַדערן. ער האָט פערשפּראָכען די בויערן, דאָס ער וועט צו דיזער בעוועגונג צוציהען דעם אדעל אוֹן זיי וועלען זיך פער-אייניגען מיט זיי, מיט די בויערן — גראַדע דאָס, וואָס גייער האָט בעקעמפט.

וואָס אָנבעטרעפט בערלישינגען׳ס פערגאַנגענהייט, איז בעקאַנט, דאָס ער האָט ליב געהאַט קריג אוֹן ער האָט געשטריטען מיט פיעלע פירסטען. זאָגאַר נאָך דעם, ווי דער קייזער האָט פראָקלאַמירט פרידען אין לאַנד, האָט ער געשטריטען מיט קאָלן אוֹן מיט דעם בישאָף פוֹן באַמבערג אוֹן מיט נירנ-בערג, אוֹן איז דערפאַר אַרויסגעשיקט געוואָרען פוֹן לאַנד. ער האָט זיך פוֹן דיזער שטראָף אויסגעקויפט. ער האָט אָבער באַלד אָנגעפאַנגען נייע קריגען

איהם געבעטען, אז ער זאָל שענקען דאָם לעבען פון דעם פּאָטער צוליב דעם קינד און צוליב איהר. די גרעפין איז געווען די טאָכטער פון קייזער. אָבער איהר ביטע איז ניט אָנגענומען געוואָרען. עס וועלען זיך געווים געפינען אייניגע, וואָס וועלען טאָדלען די בויערן פיר זייער גרויזאַמקייט אין אַזא קרי־טישען מאָמענט. אָבער מען מוז זיך שטעלען אין דער לאָגע פון די בויערן אין יענער צייט. עס זיינען גראָדע אין יענעם מאָמענט געשטאַנען פּאַר זיי־ערע אויגען די טויזענדער סצענעס, ווי די העררען האָבען געקנוטעוועט די אָפּגעמאָגערטע ביינער פון אונשולדיגע בויערן פיר יעדע קלייניקייט, פיר יע־דען קאָפּריז פון דעם הערר, וואָס דער אָרימער בויער איז ניט געווען אין שטאַנד איהם צופרידען שטעלען. עס זיינען דאָמאָלס פּאַר די אויגען פון די בויערן געשטאַנען די צוקאָליעטשעטע גזיכטער פון זייערע עלטערן, פון זייערע שוועסטער און ברידער, פון זייערע זיהן און טעכטער, וועלכע מען האָט צופּאַסעוועט זייער לייב, און נאָכדעם אַרייננעוואָרפען אין אַ פינסטע־רע, נאַסע גרוב פון אַ געפענגנים, אָהן שפּייז, אָהן וואַסער, וואו זיי זיינען אויסגענאַנגען פון הונגער און דורסט, און די העררען האָבען געלאַכט בעת די עלטערן אָדער די קינדער האָבען ביי זיי געבעטען רחמים.

די בויערן זיינען געווען דורכגעדרונגען מיט'ן געפיהל פון ראַכע. דער בויערן־פיהרער יאָקליין האָט געהייסען, דאָם עס זאָלען זיך צושטעלען צוויי רייהען בויערן מיט די שפּיזען איינע געגען די אַנדערע, און דורך דיזע גאַם פון די צוויי רייהען האָט מען דורכגעפיהרט דעם גראָף, און יעדער פון די בויערן האָט איהם אַריינגעשטאָכען זיין שפּיז. דער גראָף איז צום דריטען טריט געפאַלען טויט. איידער מען האָט איהם געגומען פיהרען איז צו איהם צוגע־גאַנגען זיינער אַ געוועזענער מוזיקאַנט, וועלכער פלעגט איהם אָפט שפּילען ביים מיטטאָג־עסען אָדער ביים אָבענד־מאָהלצייט. דער גראָף האָט איהם אָבער אייניגע מאָל בלוטיג בעליידיגט און האָט איהם ענדליך אַרויסגעטרי־בען. יעצט איז דער מוזיקאַנט צוגענאַנגען צום גראָף, האָט פון איהם אַראָפּ־געריסען זיין הוט מיט'ן פעדער און האָט דאָם אַ שליידער געטאָן וויים, און האָט איהם געזאָגט: „איך האָב דיר לאַנג געדינט מיט מיין פייפען, איך האָב דיר געשפּילט און דו האָסט געטאַנצט, יעצט וועל איך דיר שפּילען צום ריכ־טיגען טאַנץ". זאָגאר נאָך דעם, וועו דער גראָף איז שוין געפאַלען טויט, האָבען זיך די בויערן נוקם געווען אָן זיין טויטען קערפער און האָבען איהם געשענדעט מיט וואָס זיי האָבען געקענט.

נאָך דעם, ווי די בויערן האָבען אייניגעמען וויינסבערג, האָבען זיך די פיהרער פון דעם בויערן־אויפשטאַנד צוקריגט און האָבען זיך צוטיילט אויף

געמוזט שלימען א פערטראג. אין ווירטשעמבערג האבען זיי געפאדערט אפ־צושאפען דעם לאנד־טאג, אזוי דאס אלעס זאל זיין אונטערוואורפען זייער קריסטליכען פאראיין. דער בישאף פון באמבערג האט געמוזט נאכגעבען אלע זייערע פאדערונגען.

די ראדיקאלסטע פאדערונגען זיינען געמאכט געוואָרען פון די בעוואוי־נער ארום די רהיין־געגענדען, וועלכע זיינען געווען דער הויפט־זיץ פון דעם אדעל, און דער גן־עדן פון די גייסטליכע. דעם 23טען אפריל האבען זיך די בויערן פערזאמלט אויף זייער אוראלטען געריכטס־פלאץ אין סט. בארטהא־לאמא, און האבען פערלאנגט מען זאל זיי צוריקגעבען אלע זייערע אלטע רעכטען. ווי די שוואבען, האבען זיי אויך געפאדערט אליין צו ערוועהלען זייער קירכען־פרעדיגער, און מען זאל זיי לאזען פריי צו לעזען און צו פער־שטעהן די ביבל. זיי האבען פערלאנגט מען זאל פערקלענערן די אפגא־בען — אנשטאט צו געבען א צעהנטעל פון זייער פראדוקציאן, זאלען זיי זיין פערפליכטעט צו געבען נאר א דרייסיגטעל. אלע גיטער זאלען צאהלען שטייער, אום די עמיינדע־אויסגאבען זאלען ניט פאלען אויף די בויערן אליין. זיי האבען אויך פערלאנגט, דאס יעדער בויער זאל געהערען צו דער געמיינדע, וואו ער האט זיין בעזיץ, און דארט זאל ער אויך ווערען געריכטעט, אין פאל ווען ער מוז פיר וועלכען עם איז פערברעכען פראצעסירט ווערען, און מען זאל זיי בעפרייען פון אלערליי דינסט־ארבייט און אויסנאהמס־געזעצען.

אום זייערע פאדערונגען דורכצוזעצען, האבען די בויערן פערלאנגט, דאס דער שטאטהאלטער, דער שטראסבורגער פירסט־בישאף ווילהעלם פאן האהענשטיין, זאל קומען און זיך שטעלען פאר זיי צו אונטערהאנדלען וועגען זייערע פאדערונגען. דער פירסט־בישאף איז פאר זיי ערשינען מיט פיעלע גייסטליכע בעאמטע מיט דער האפנונג, דאס איהם וועט געלינגען מיט גוטען זיי צו בערוהיגען, און זיי זאלען אויפגעבען זייער אויפשטאנד. די בויערן האבען דערווייל ארויסגעפאדערט אלע נעטיגע האקומענטען און בריף וועגען צינזען, וועלכע האבען בעשטעטיגט זייערע רעכטען און זייערע גע־רעכטע פאדערונגען. דער בישאף האט זיי געמוזט נאכגעבען, ער האט אנ־גענומען זייערע ארטיקלען, און האט דעם אפמאך געלאזען פערשרייבען. אויך דער שטאטהאלטער פון דעם ערץ־בישאף פון מאינץ האט געמוזט נאכ־געבען זייערע פאדערונגען. עס זיינען געווען 31 פונקטען זעהר מעסיגע און ערעכטע.

צוזאַמען מיט פראַנץ פאָן זיקקינגען. אין דעם קריג, וואָס איז פאָרגעקומען צווישען דעם הערצאָג אולריך פון ווירטעמבערג און דעם שוואַ-בישען בונד, איז בערליכינגען געווען אויף דער זייט פון הערצאָג פון אולריך. ער האָט העלדיש פערטיידיגט די שטאָדט מאָקמיהל. ער איז אָבער געווען געצוואונגען די שטאָדט איבערצוגעבען, ווייל איהם האָט געפעהלט אַמוניציע און לעבענסמיטלען. ער איז געווען אַ צייט פון 3½ יאָהר פער-שלאָסען אין געפענגניס פון דער שטאָדט היילבראָנן אַלס קריגס־געפאַנגענער, ביז זיקקינגען האָט איהם ענדליך בעפרייט. ער האָט געמוזט בעצאָהלען 2,000 גולדען אויסלעז־געלט און געבען אַ פערשפּרעכען קיינמאָל מעהר ניט אָנגרייפען וועלכען עס איז מיטגליד פון שוואַבישען בונד. גאָטץ האָט גע-טראָגען אַ קינסטליכע אַייזערנע האַנט, מיט וועלכער ער האָט גוט געאַרבייט ווי מיט אַ נאַטירליכער האַנט. דאָס איז דער עלטעסטער ביישפּיל אין דער געשיכטע פון אַ געקינסטעלטען גליד.

דעם 6טען און 7טען מאַי איז די בויערן־אַרמעע ערשינען פאַר ווירצ-בורג. אויף זייער גאַנצען וועג האָבען די בויערן געברענט און פערוויסטעט וואָס זיי האָבען געקענט. גאַנצע שטעדט און איבערהויפּט מאָנאַסטירען זיי-נען פערוואַנדעלט געוואָרען אין אַש. אין ווירצבורג האָבען די בירגער בע-געגענט די בויערן מיט שמחה, ווייל זיי האָבען געהאָפט מיט דער הילף פון די בויערן צו דערגרייכען זייער ציל — צו געווינען פיר זיך מעהר פּאָליטישע פרייהייט. די בירגער און די בויערן האָבען זיך פערבונדען און האָבען גע-שוואָרען טרייהייט איינע צו די אַנדערע ביז זיי וועלען בעזיגען די אַדעליגע.

די רעוואָלוציאָן האָט זיך ניט געהאַלטען ביי איהר פּראָגראַם. די בויערן האָבען אויפגעהערט צו זיין צופרידען מיט די 12 אַרטיקלען און האָבען אָנ-געהויבען צו פאָדערן מעהר און מעהר. זיי האָבען געפאָדערט דאָס רעכט צו ערוועהלען אויך וועלטליכע בעאַמטע און צו ענטזאַגען דעם בעאַמטען, וועלכער וועט זיי ניט צופרידען שטעלען. זיי האָבען אָנגעהויבען זאָגאַר צו פאָדערן דאָס רעכט צו ערוועהלען אַן אַנדער פירסט, ווען זיי זיינען מיט דיזען ניט צופרידען. דער בישאָף פון שפּייער האָט דיזע פאָדערונגען געמוזט נאָכ-געבען. דער קורפירסט פון פּפאַלץ האָט זיי פערשפּראָכען צו ערפילען זייערע 12 אַרטיקלען. אין עלזאַס האָבען זיי אַיינגענומען די רעזידענץ פון בישאָף. דער מאַרק־גראַף פון באַדען האָט געמוזט ענטלויפען פון לאַנד, ווייל ער האָט ניט געוואָלט נאָכגעבען די פאָדערונגען פון די בויערן. די ריטער פון העגאַוס זיינען אַיינגעשלאָסען געוואָרען אין דער שטאָדט צעלל ביים אונטערזעע. זאָגאַר טרוכזעסס, דער הויפּטמאַן פון שוואַבישען בונד, האָט מיט די בויערן

ספּעציאַליסטען אין רוימישען רעכט, זאָלען זיין די פּראָפעסאָרען אין די אוניווערזיטעטען; עס זאָל איינגעפיהרט ווערען אַ נייע געריכטס־אָרדנונג; עס זאָל הערשען אין לאַנד איינהייט פון מינץ־סיסטעם און געוויכט. דער האַנדעל זאָל געזיכערט ווערען, וואוכער זאָל שטרענג פערבאָטען ווערען. אַלע שטאַנדען זאָלען זיין פערפליכטעט אויפצוהאַלטען די רוה אין לאַנד.

ווי מיר זעהען קלאָר פון דיזען פּראָגראַם איז אין איהם ניטאָ קיין שפּור פון וועלכער עס איז בויערן־פאָדערונג. שוין די פריהערדיגע בעלי טובות פון די בויערן, ווי גאָטץ פאָן בערליכינגען און אַנדערע עהנליכע, האָבען דעם בעסטען עסענץ פון די 12 אַרטיקלען צומישט מיט וואַסער. דער היילבראָנ־נער קאָמפּראָמיס האָט געגעבען דער בעוועגונג אַזאַ ווענדונג, דאָס די בויערן האָבען דערפון גאָרניט פּראָפיטירט, דעם גאַנצען נוץ דערפון האָבען געצויגען נאָר די הערערען און די שטעדט געגען די פירסטען.

עס איז אויך וואַהר, דאָס די בויערן זיינען שוין געווען שטאַרק אויס־געמאַטערט, אַזוי דאָס די הערערען זיינען שוין ניט געווען געצוואונגען מיט זיי צו אונטערהאַנדלען. אָבער מיר קענען עס ניט איבערגעהן און ניט מאַ־כען אַ בעמערקונג, מיט וועלכען גייסט די פיהרער פון די בויערן זיינען גע־ווען דורכגעדרונגען, ווען זיי האָבען זיך אַרויסגעגעבען פיר זייערע וואָלטע־טער און זיך אָנגענומען פיר זייער זאַך. דיזע פאָלקס־בעוועגונג געהערט צו די אונגעלונגענע פאָלקס־בעוועגונגען, וועלכע ענדיגען זיך מיט גאָרניט נאָר צוליב דעם, וואָס זייערע פיהרער האָבען זיי פערפיהרט און פערנאַרט. דאָס פאָלק איז פאָלקאָמען גערעכט, ווען עס איז אַזוי מיסטרויאיש צו זיינע פיהרער.

אונטער די פאָלקס־פיהרער פון יענער צייט זיינען אויך געווען אייניגע, זעהר וועניגע, באמת טרייע געוויסענהאַפטע מענשען, וועלכע האָבען מיט'ן גאַנצען האַרצען געוואָלט דאָס גליק פון פאָלק. צווישען זיי איז געווען פלאָריאַן גייער, אָבער מעהר פון אַלעמען איז געווען אַן אמת'ער פאָלקס־פריינד טהאָ־מאַס מינצער. מערקווירדיג איז, דאָס דיזער וואַהרהאַפטיג עהרליכער און טרייער פאָלקס־פריינד איז מעהר פון אַלעמען פעראַכטעט געוואָרען. אָבער וואָס זיי זאָלען ניט זאָגען אויף איהם, איין זאַך קען קיינער פון איהם ניט אָפּנעהמען — דאָס ער איז געווען דורכגעדרונגען מיט אַ גליהענדער ליבע צו זיין פאָלק. ער האָט געהאַסט אַלע הערערען, וועלטליכע און גייסטליכע, דערפאַר, וואָס זיי דריקען דאָס אָרימע פאָלק. די הערערען זיינען ביי איהם געווען פערערעכענט אַלס די פערדאַרבער פון דער וועלט, וועלכע צושטערען די געטליכע אָרדנונג. דאָס קריסטליכע פּריסטערטום איז ביי איהם געווען

אין דיזען אויפשטאַנד האָבען אויך אָנטייל גענומען פיעלע שטעדט פון פראַנקען און שוואַבען. אין גרונד גענומען זיינען אַלע אָרימע געווען לוט־הערישׁ געזאָנען, וועהרענד די רייכע זיינען געווען געגען לוטהערישע רעפאָר־מעס. איבערהויפּט איז דער אויפשטאַנד געווען געריכטעט געגען דער מיס־ווירטשאַפט פון די פינאַנצען, געגען די אינדירעקטע שטייערן און די פּרי־ווילעגיעס פון די גייסטליכע, אויך געגען דער קלעריקאַלער קאָנקורענץ אין געוויסע צווייגען פון אינדוסטריע. אַזוי צ. ב. האָבען די מאָנאַשקעס פון מינסטער געלאָזען אַוועקנעהמען און צוברעכען די וועב־שטוהלען ביי די נאָ־נעס פון אַ בענאַכבאַרטען קלויסטער.

די בויערן אָבער, ווי עס שיינט, האָבען געמאַכט אַ פעהלער, וואָס זיי האָבען אָנגענומען אַלס זייער פיהרער גאָטץ פון בערליכינגען, איינעם פון די קליינע אַדעללייט. ער האָט זיי אַיינגערעדט, דאָס ער וועט קעמפען דערפאַר, מען זאָל זייערע פאָדערונגען נאָכגעבען, און איבעראַל האָט זיך אויסגעוויזען, דאָס ער איז מעהר גענייגט צו שטיצען דעם אַדעל און די גייסטליכע איידער די בויערן. ענדליך האָבען די בויערן פערלאָרען צו איהם דאָס צוטרויען.

ליידער איז צווישען די בויערן ניט געווען די ריכטיגע אייניגקייט און זיי האָבען זיך צוטיילט אין פּאַרטייען מיט פערשיידענע פאָדערונ־גען. זיי זיינען אַוועק פון זייער פּראָגראַם צו פאָדערן פיר זיך מעהר פּאָליטישע רעכטען און פרייהייט. די הויפּט־פיהרער פון דער מעסיגער פאָדערונג זיינען געווען: וועגדעל היפּפּלער און פריעד־ריך ווייגאַנד. ביידע זיינען ניט געווען קיין בויערן. איי־נער איז געווען אַ סעקרעטער ביים גראַף האָהענלאָהע, דער אַנדערער האָט געהאַט אַ שטעלע אין מילטענבערג. ווי אַזוי דיזע צוויי פיהרער האָבען פערשטאַנען די בויערישע בעוועגונג, קען מען זעהן און פערשטעהן דערפון, וואָס זיי האָבען געשריבען צום קייזער, דאָס די בויערן פערלאַנגען נאָר צוויי זאַכען, וועלכע דער קייזער האָט שוין לאַנג געווינשט צו זעהן אין ערפילונג, נעמליך: צו רעפאָרמירען די קירכע און צווינגען די פירסטען צו זיין גע־האָרזאַם צום קייזער און צום רייך.

דאָס פּראָגראַם, וועלכעס די ביידע פיהרער צוזאַמען מיט די ערוועהלטע פון די בויערן האָבען אויסגעאַרבייט, איז געווען גוט פיר די אינטערעסען פון אַלע קלאַסען אין לאַנד, אויסער פיר די אינטערעסען פון די בויערן זעלבסט. דער הויפּט־פּונקט פון גאַנצען פּראָגראַם איז געווען — מען זאָל אָפּנעהמען די גיטער פון דער קירכע, אום דערמיט צו פערגרינגערן די שטיי־ערן פון די וועלטליכע הערדען. דאָקטאָרען און יוריסטען, וועלכע זיינען

זאל צושמעטערט ווערען. מיר ווילען דיין ענטפער ערהאלטען נאך היינט, ווען ניט — וועלען מיר זיך מיט גאט'ס הילף און זיין נאמען מיט דיר אפרעכענען. מיר וועלען גיך טאן וואס גאט אונז געהייסען. טו אויך דו דיין בעסטעס. מיר קומען באלד. טהאמאס מינצער מיט דעם שווערד פון גדעון".

אייגענטליך איז דאס געווען א טאן פון פערצווייפלונג. און אנדערס האט עס ניט געקענט זיין. וועו א הייפעל שלעכט־בעוואפענטע בויערן, ניט געווהנט צום קריג, האבען זיך געמוזט שטעלען געגען זיבען קריגס־ערפאהרענע פירסטען, וועלכע האבען זיך פאראייניגט צו שטרייטען און צו בעזיגען די ארימע און ערשעפטע בויערן. מינצער'ס שטרייטער האבען זאגאר ניט געהאט גענוג פולווער צום שיסען. דעם 15טען מאי 1525 האבען די בויערן ארויסגעשטעלט 8,000 מאן געגען דער ארמעע פון די פאראייניגטע פירסטען. אבער אונטער זיי האבען זיך געפונען זעהר פיעלע, וואס האבען זעהר מורא געהאט פאר דעם רעזולטאט פון דעם קריג, דערצו זיינען זיי געווען גרויסע פייגלינגען (טרוסען) און האבען פערלאנגט פרידען. די פירסטען האבען פערשפראכען גנאדע צו די בויערן נאר דאן, ווען זיי וועלען ארויסגעבען זייער פיהרער. עס האבען זיך פערשווארען צוויי, א פריסטער און אן עדעלמאן, וועלכע האבען צוגעריעט דאס פאלק איבערצוגעבען מינצער'ן. דיזער אבער האט געהייסען ארונטערנעהמען זיי די קעפ, און מיט דער גאנצער קראפט פון זיין רעדענסקראפט האט ער זיינע אנהענגער בענייסטערט.

די בויערן האבען אין דיזען שטרייט געהאט א פאלשטענדיגע נידערלאגע, ווי מען האט עס געמוזט ערווארטען, נעהמענדיג אין בעטראכט זייער שלעכטע בעוואפנונג און זייער אונבעקאנטשאפט מיט דער קריגס־קונסט. איבער 5,000 פון די בויערן זיינען געפאלען אין שלאכטפעלד און מינצער איז געפאנגען געווארען. מינצער איז אבער ביי זיך ניט געווען געפאלען. וועו מען האט איהם געבראכט פאר די פירסטען און דיזע האבען פון איהם געפארערט דין וחשבון פיר זיינע מעשים, האט ער געענטפערט, דאס ער האט מיט זיי געהאנדעלט געזעצליך, ווייל זיי האבען בעזינדיגט געגען גאט און געגען דער הייליגער שריפט, ווייל זיי האבען בערויבט זייערע בריידער, די קריסטען, די פרייהייט, וואס גאט האט זיי געגעבען, און האבען זיי אונערבארמדיג געדריקט. מען מוז די פירסטען האלטען אין א צוים, ניט לאזען זיי טאן וואס זיי ווילען. די פירסטען האבען איהם דערפאר שרעקליך גע־פיינigt און אונמענשליך געמאטערט.

פעררעכענט אַלס אַ פאָרטזעצונג פון דער אַלטער טיראַניי, נאָר די פּריסטער טוען עס אין דעם נאָמען פון קריסטוס, וועהרענד פריהער פלעגט מען עס טאָן אין דעם נאָמען פון היידנישען אַבערגלויבען.

טהאָמאַס מינצער איז אויפגענומען געוואָרען אין מיהלהויזען, און אין אַ קורצער צייט איז ער געוואָרען בעוואוסט אַלס אַ בעגייסטערטער פּראָפעט. ער האָט געהאַט די גרעסטע דעה אין ראַט, אין געריכט, איבעראַל איז זיין וואָרט געווען הייליג. ווען ער האָט געהייסען, איז דאָס פאָלק בעפאַלען גייסטליכע, האָט צושטערט שלעסער און פעסטונגען פון די הערען, וועהרענד ער האָט אייגענטליך ניט בעטרעטען קיין אַמט. ער איז געווען אַן איינפאַ-כער גייסטליכער פון פאָלק. מיט זיין אַגיטאַטאָרישער קראַפט האָט ער צו-זאַמענגעבראַכט גאַנץ טהירינגער וואַלד אום מיט אַלגעמיינע קרעפטען צו קעמפען פערבעסערן די לאַגע פון די בויערן. איבעראַל האָט ער אויפגעמונ-טערט צום אויפשטאַנד גרויסע מאַסען בויערן, איבעראַל זיינען פערוואַנדעלט געוואָרען אין אַש שלעסער און מאָנאַסטירען, נאָר די גאַנץ שטאַרק בעפעס-טיגטע שטעדט און ערטער זיינען געבליבען אונבעשעדיגט.

דער לאַנדגראַף פיליפּ פון העסען האָט פערזאַמעלט זיינע ריטער, וועלכע האָבען איהם געשוואָרען טרייהייט ביז אין טויט, און איז מיט זיי אַרויס נאָך טהירינגען. איידער ער איז אַהין געקומען האָט ער פון די בויערן אָפּגענומען דאָס געביט פון הערספעלד און פולדאַ. אין טהירינגען האָבען זיך מיט איהם פעראייניגט די הערצאָגען פון זאַקסען, געאָרג און היינריך, און דער קורפירסט יאָהאַן אום פון יעצט אָן אָנצוגרייפען די בויערן מיט פעראייניגטע קרעפטען.

ווען מינצער האָט זיך דערוואוסט פון דיזער געפאַהר, האָט ער אָנגע-הויבען צו שרייבען אין פיעלע ערטער און האָט געפאָדערט, אַז עס זאָלען צוקומען מעהר און מעהר בויערן. ער האָט די מאַסען בעגייסטערט מיט זיין מוט, מיט וועלכען ער האָט געשריבען צום הויכען אַדעל, דאָס זיי זאָלען זיך אונטערגעבען פרייוויליג, אָהן אַ שום ווידערשטאַנד. אַזוי צום ביישפּיל האָט ער געשריבען צום גראַף ערנסט פון מאַנספעלד דעם פאָלגענדען בריף: „מיר פאָדערן דיך אויף דו זאָלסט זיך פאַר אונז ענטשולדיגען. אויב די וועסט דיך ניט דעמיטיגען פאַר די קליינע, די בויערן, וועלען מיר דיך, מיט דער הילף פון דעם לעבעדיגען גאָט, מיט גוואַלד פון דיין שטוהל אַראָפּוואַר-פען, ווייל דו בריינגסט ניט קיין נוצען דער קריסטליכער וועלט, דו ביסט אַ שעדליכער פערטיליגונגס־בעזים פון די פריינד פון גאָט, וועלכער האָט גע-זאָגט וועגען דיר און וועגען אַזעלכע טיראַנען ווי דו ביסט, דאָס דיין נעסט

טייפעל ווערען זייער אבט; און ווען די העררען וועלען זיגען, וועט זיין מו-טער ווערען די אבטיסין".

אין דעם קריג צווישען די בויערן און די פירסטען איז לוטהער געווען געגען די בויערן. ער איז געווען א שטארקער געגנער פון מינצער'ן. ער האָט בעהויפּטעט, דאָס נאָר פאַלשע פּראָפעטען פעראייניגען דאָס עוואַנגע ליום מיט א רעוואָלוציאָן. ער האָט אויף די 12 ארטיקלען ניט געלעגט קיין געוויכט, און די פערזאַמלונגען פון די בויערן האָט ער גערופען ניט אַנדערס ווי „מערדערישע און רויבערישע ראָטעס". די פירסטען האָבען יעצט געטאָן מיט די בויערן וואָס זיי האָבען געוואָלט: זיי האָבען זיי פערשמיסען, זיי האָ-בען זיי געוואָרגען, געשטאָכען אין געהיים און אָפען, זיי האָבען זיי פער-פאָלגט ווי משוגע'נע הינט. לוטהער האָט אין זיין רעפאָרמאַציאָן געהאַט אין אויסזיכט נאָר די פירסטען און די בירגער; וועגען די בויערן האָט ער זיך גאָר ניט פערטראַכט. און ווען מען האָט איהם אָנגעהויבען מאַכען פאָר-וואורפען, דאָס זיינע אידעען האָבען געבראַכט צו דעם בויערן־אויפשטאַנד, האָט ער אָנגעפאַנגען אָפען ארויסצוטרעטען געגען די בויערן.

„דער קריסט", זאָגט לוטהער אין איינעם פון זיינע ווערק, „מוז זיין געהאָרזאַם צו זיין הערר, ער מוז זיך געדולדיג לאָזען שינדען און דריקען פון דעם אַדעל, ווייל ער איז בעשטימט צו זיין א מאַרטירער אויף דער וועלט. דער וואַהרער, עכטער קריסט מוז אָפּגעבען זיין ראָק צו דעם, ווער עס האָט זיין מאַנטעל ארונטערגעריסען; ער מוז אונטערשטעלען זיין אַנדערע באַק צום שלאָגען צו דעם, ווער עס האָט איהם געפּאַטשט אין דער ערסטער באַק. דער אמת'ער קריסט טאָר זיך ניט נעהמען פיר דאָס געוועהר אום צו שטרייטען פיר זיינע רעכטען, נאָר ער דאַרף געבען זיין לייב און געלט צו דעם, וואָס וויל עס רויבען. ליידען און ליידען — דאָס איז דאָס איינציגע רעכט פיר דעם אמת'ן קריסט".

אין אַן אַנדער שטעלע זאָגט ער: „די רעגירונג מוז דעם פּעבעל טריי-בען, שלאָגען, ווערגען, הענגען, ברענען, קעפּען און רעדערן, אום זיי זאָלען האָבען מורא, און דאָס פאָלק מוז מען האַלטען אין צוים". דיזע געדאַנקען האָט ער ארויסגעזאָגט, ווייל ער האָט מורא געהאַט, אַז מען זאָל ניט זאָגען, דאָס זיינע רעפאָרמעס האָבען מיטגעהאָלפען צו דער רעוואָלוציאָן פון די בויערן. אויך לוטהער'ס בעסטער פריינד, דער מאַנספעלדישער קאַנצלער מיללער, האָט איהם שטארק אָנגעגריפען פיר זיין בלוטדורסטיגע אונבאַרמ-הערציגקייט.

נאך דעם, ווי די פירסטען האבען מינצער'ן גענוג אנגעמאטערט אויף דער פאלטער, האבען זיי איהם צוגעבונדען צו א וואגען און האבען איהם געשיקט צום גראף פון מאנספעלד, צו וועמען ער האט פריהער געשריבען „איך פאהר צו דיר". דארט האט מען איהם איבער־א־ניים געגומען פאל־טערן. פון די גרויסע יסורים איז ער געוואָרען שרעקליך קראנק און עס האט זיך אין איהם אנגעצונדען א ברענענדער פיבער, אין וועלכען ער האט אויס־געטרונקען 12 קאנען וואסער. פון דעם גראף פון מאנספעלד האט מען איהם אפגעפיהרט צו די פירסטען צוגעשמידט צו דעם זעלביגען וואגען, אום דארט אראפצונעהמען איהם דעם קאפ. פאר זיין טויט האט ער געהאלטען א ריה־רענדע רערע פאר די פירסטען, אוז האט זיי געבעטען, דאס זיי זאלען האבען רחמנות אויף זייערע אונגליקליכע קינדער אונטערטאנען, די בויערן, אוז זיי בעהאנדלען מענשליכער, ניט דריקען אזוי שטארק. ער האט זיי גראטען צו לעזען פלייסיג די הייליגע שריפט, איבערהויפט האט ער זיי רעקאמענדירט צו לעזען פון תנ"ך ספר שמואל אוז ספר מלכים, ווייל דארטען וועלען זיי זעהען וואס פיר א פינסטערען סוף עס האבען געהאט אלע טיראנען. נאך דעם, ווי ער האט זיין רערע געענדיגט, האט מען איהם ארונטערגענומען דעם קאפ אוז אנגעשלאגען אויף א הויכען זייל. דעם זעלבען שיקזאל איז געווען אונטערווארפען זיין טרייער חבר פפייפער.

די מיהלהויזענער, אום צו רעטען זיך פון בעשטראפונג פיר זייער אויפ־פיהרונג אונטער מינצער'ס לייטונג, האבען געשיקט צו די פירסטען אין לאגער 600 פרויען באַרפיסע אין צוריסענע קליידער, אוז 500 יונגפרויען מיט צוריסענע קליידער, אוז האבען געבעטען די פירסטען, אז זיי זאלען ניט בעשטראפען די אונשולדיגע. די פירסטען האבען בעניט זייער פערשפרע־כען. די אלטע פערפאסונג איז אריין צוריק אין קראפט. דער בירגערמייס־טער מיט פיעלע פון די אנגעזעהענע בירגער זיינען אהן דין ומשפט הינגע־ריכטעט געוואָרען. די שטאדט האט זיך געמוזט פערפליכטען צו צאהלען יעהרליך צו יעדען פירסט 300 גאלד־גולדען. אויסער דעם האבען זיי זיך פערפליכטעט צו בעצאהלען 40,000 גאלד־גולדען שאדען צו אייניגע פיר־כטען, וועלכע זיי האבען בערויבט אוז אנגעטאן שאדען אין דער צייט פון אויפשטאנד. וועז מינצער'ס יונגע שוואנגערע פרוי איז געקומען צו די פיר־סטען אין לאגער וועגען עטוואס, האט זי א ריטער געוואלט פערגוואלטיגען. וועז לוטהער האט זיך וועגען דעם דערוואוסט, האט ער געזאגט: „איך האב פאר צוויי זאכען מורא געהאט — אויב די בויערן וועלען זיגען, וועט דער־

דער צושטאנד פון די בויערן איז איבעראל געווארן זעהר שלעכט. די פירסטען האבען זיך איבער זיי בעמעכטיגט און האבען איבעראל דעם אויפ-שטאנד געדריקט און געשטיקט. נייער האט געפרובט נאך א פאאר מאל מיט די בויערן זיך שטעלען געגען די פירסטען און די אדעליגע, אבער ער האט יעדעם מאל געליטען א נידערלאגע. ענדליך איז ער זעלבסט ערמארדעט געווארן דורך די האנט פון זיין שוואגער גרומבאך (9טען יוני).

נאכדעם האבען די בירגער און די בויערן פערלארן דעם גאנצען מוט. די בויערן אין ווירצבורג האבען זיך אין גאנצען איבערגעגעבען צו די פירסטען אויף גנאדע אדער אונגנאדע. דעם 8טען יוני האבען די פירסטען אריינגע-

סצענע פון דעם בויערן־קריג: דער טויט פון אן אבט.

טרעטען אין ווירצבורג. ארום די מויערן האבען געריטען רייטער פון די אדעליגע אום ניט צו דערלאזען, דאס אימיצער זאל זיך קענען רעטען און ענטלויפען. וועו די זיגער זיינען אריין אין שוואדט, האבען זיי געגעבען א בעפעהל, דאס די בירגער פון ווירצבורג זאלען זיך פערזאמלען אויף'ן מארק, די אנדערע בירגער פון לאנד אויף'ן אידישען קווארטעל, און די בויערן אויף דעם רעננוועג. דיזע אלע דריי פלעצער זיינען באלד ארומגערינגעלט געווארן מיט רייטער. נאכדעם זיינען געקומען די פירסטען מיט די אדעליגע און זיך געשטעלט פאר די בירגער, וועלכע זיינען געשטאנען באר זיי מיט הוילע קעפ, און האבען זיי אנגעזאגט, דאס צוליב זייער בונט מוזען זיי אלע פערלירען

די צושטערונג פון א בורג.

זייער לעבען. אָבער נאָך א לאַנגער בעראַטונג האָבען די פירסטען בעשלאָסען צו הינריכטען נאָר די הויפט־רעדעלפיהרער פון די בירגער אונגעפעהר א 20 פערזאָן, איבער 50 בירגער זיינען געוואָרפען געוואָרען אין געפענגניס. 13 זיינען שפעטער געוואָרען געקעפט און די איבריגע זיינען בעשטראָפט געוואָרען מיט גרויסע סומעס געלט. נאָכדעם זיינען די פירסטען און די אַדעליגע געקומען צום יודען־מאַרק, וואו עס זיינען געשטאַנען פערזאַמעלט די בירגער פון אַנדערע שטעדט פון לאַנד. אויך דאָ האָבען זיי הינגעריכטעט די אָנפיהרער און די איבריגע האָבען זיי בעשטראָפט מיט געלט. די גרעסטע שחיטה איז געווען צווישען די בויערן. איין יונגער בויער האָט אויסגעשריען: „איך האָב מיך אין מיין לעבען נאָר צוויי מאל אָנגעגעסען זאָט מיט ברויט, און יעצט זאל איך אזוי יונג שטאַרבען, וויל איך האָב מיך געוואלט פערזאָרגען אויף מיין לעבען מיט ברויט". נאָך דער גרויסער שחיטה, וועלכע די פירסטען און די אַדעליגע האָבען קאַלטבלוטיג צוגעזעהען, האָבען זיך די זיגער גענומען צום שכור'ן אויף וואָס די וועלט שטעהט. 8 טעג נאָכאַנאַנד האָבען די פירסטען געברענט די שטעדט און די דערפער פון דער אומגעגענד פון ווירצבורג. די מערדעריין פון גראַף קאַזימיר איז שווער צו בעשרייבען. ער האָט פיעלע פון די בירגער געהייסען ארויסנעהמען די אויגען און האָט זיי מיילען וויט פון שטאַדט געלאָזט בלאַנדזשען, און האָט אָנגעזאָגט, דאָס וואָר עס וועט זיך ערלויבען צו געבען זיי הילף און צופיהרען צו א שטאַדט אַדער א דאָרף, וועט בעשטראָפט ווערען מיט'ן טויט. אויך דיזען אופן האָבען די זיגער געהאַנדעלט מיט אלע שטעדט אין דייטשלאַנד. פיעלע זיינען ערמאָרדעט געוואָרען, נאָך מעהר זיינען אין די געפענגניסען געוואָרפען געוואָרען, און די פערמעגליכע זיינען דורך גרויסע געלט־שטראָפען פערארימט געוואָרען. זיי האָבען צוברענט און פערוויסטעט א גרויסען טייל לאַנד. איבער 100,000 בויערן זיינען הינגעריכטעט געוואָרען. די צאָהל פון די נעפאַלענע אין די שטרייטען מוז זיין פיעל גרעסער. אָבער ניט נאָר די וועלטליכע פירסטען האָבען אזוי אונמענשליך געהאַנדעלט מיט די בויערן און די בויערן, נאָר אויך די בישאָפען, וועלכע האָבען אין אייניגע פעלען נעצייגט נעגען די אָרימע בויערן נאָך מעהר גרויזאַמקייט ווי די פירסטען און די אַדעליגע. אויך זיי, די בישאָפען, זיינען געגאַנגען מיט זייערע בעוואָפענטע סאַלדאַטען פון דאָרף צו דאָרף, פון שטאַדט צו שטאַדט, האָבען נעריבט, נעפלינדערט, נעברענט און געמאָרדעט די אָרימע בויערן אָדער די פראַלעטאַריער אין די שטעדט, נאָר דערפאָר, וואָס זיי האָבען געוואָגט זיך צו ערלויבען צו וועלען פערלייטערן א ביסעל זייער געדריקטע לאַגע. די

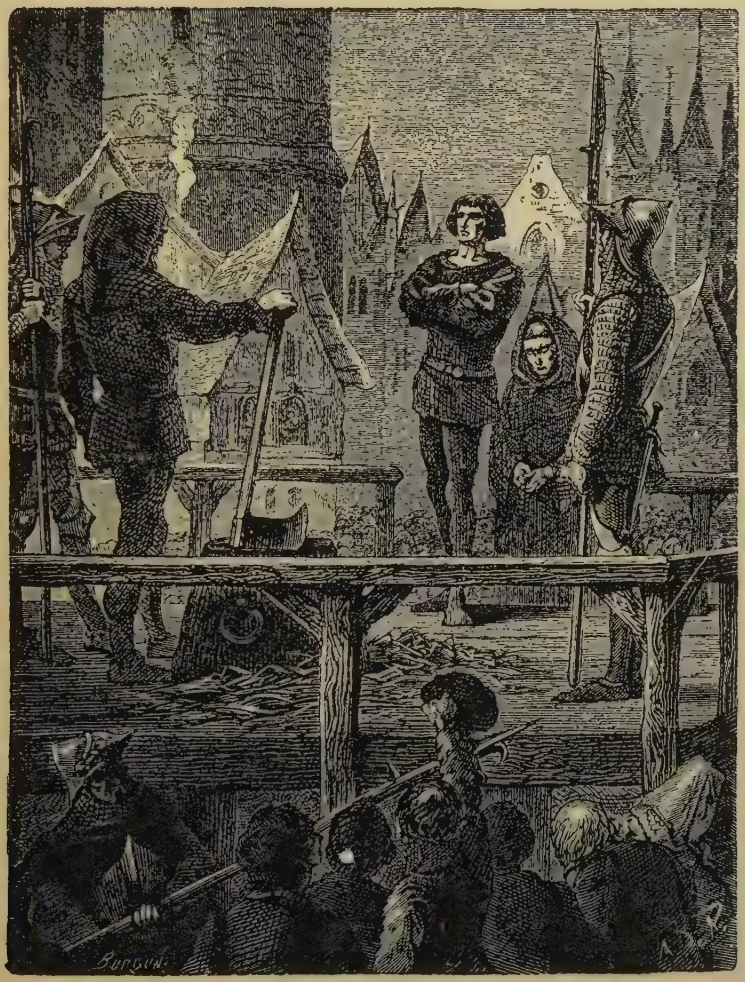

הינריכטונג אויף דעם עשאפֿאט.

ה. די ענטוויקלונג פון דער רעפארמאציאן.

מיר האבען עם שוין פריהער געזעהען, דאס פראנץ דער 1טער פון פראנקרייך איז דורך די שלאכט פון מאריניאנא געווארען דער הערשער פון מאילאנד, גענוא, און א גרויסען טייל פון לאמבארדיע. אבער באלד ווי קארל דער 5טער איז געווארען קייזער איבער דייטשלאנד, האט ער געזעהען צוריק-

קארל דער 5טער.

קעהרען צו דייטשלאנד דאס לעהן-רעכט איבער איטאליען. דאס האט געפיהרט צו א קריג צווישען דייטשלאנד און פראנקרייך. די שווייצער האבען געהאלטען מיט פראנקרייך, און פיעלע דייטשע לאנדס-קנעכט האבען געהאלטען מיט דייטשלאנד. אויסער דעם האבען געהאלטען מיט'ן קייזער דער

סומע פון די היזקות, וואס די פייערן פון ביידע זייטען, פון די פירסטען און פון די בויערן, האבען אנגעמאכט, איז ויט אויסצורעכנען און ניט אפצושאצען. דאס גאנצע לאנד איז געווארען פערוויסטעט פון דעם בויערן־קריג, אבער דאס איז נאך ניט אלעס.

פיעל טרויעריגער האט געווירקט אויף די מאסע בעזיגטע דאס געפיהל פון פערצווייפלונג. די בויערן האבען פיר זיך ניט געזעהען קיין שטראהל פון האפנונג צו פערבעסערן זייער לאגע. דאס פאלק איז פון פערצווייפלונג פערשטומט געווארען. די רוה נאך דעם קריג איז געווען די רוה פון א בית הקברות. יאהרען־לאנג האט מען צווישען די בויערן ניט געהערט וועלכען עס איז געזאנג אדער א שטימע פון א מוזיקאלישען אינסטרומענט. די שטימונג און נייגונג צו טרויער האט געהערשט אין פאלק אייניגע דורות נאכאנאנד. דאס פאלק, דאס ארימע פאלק, האט אנגעהויבען צווייפלען אין דער וואהרהייט פון די נבואות פון דער ביבעל, וועלכע האבען נביאות געזאגט, דאס ענדליך וועלען די ארימע אויפהערען צו ליידען; זיי האבען זאגאר אנגעהויבען צו צווייפלען אין דער השגחה פון גאט. „וואס פרעדיגט דאדט דער נאכרישער גייסטליכער פון גאט?" פלעגען די בויערן זעהר אפט זאגען אייניער צום אנדערן. „וער וויים וואס גאט איז, אדער אויב עס איז גאר דא א גאט?"

אזוי האבען די בויערן פערלאדרען יעדע האפנונג אויף הילף פון א געטליכער מאכט. זיי זיינען געקומען צו דער איבערצייגונג, דאס זייער לאנג קען ניט און וועט ניט ווערען בעסער. די קירכע האט אנגעהויבען צו דרש'ענען, דאס די ליידען פאסען צום געווהנליכען מענשען, ווי עס פאסט דעם קעניג זיין טראן.

דער רעזולטאט פון דיזען פרייהייטס־קאמף פון די דייטשען איז גאוון — פיר די בויערן א סיסטעמאטישע קנעכטונג, פיר די פירסטען א פיעל גרעסערע טעריטאריאל־מאכט. די בויערן האבען איינגעשטעלט זייער לעבען און געקעמפט מיט דעם קלענערן אדעל אום צו פערשאפען די פירסטען מעהר לאנד און מעהר מאכט. די נידערלאנד פון די בויערן איז גאוון די מפלה פיר די ריטער, אדער דעם קלענערן אדעל. דערמיט איז פערניכטעט געווארען די זעלבשטענדיגקייט פון דעם אדעל, זיי זיינען געווארען פאלשטענדיג אפהענגיג פון די פירסטען.

דער פירסטליכער אבסאלוטיזם האט דורכגעבראכען אלע שטארונגען, וואס דער אדעל האט די פירסטען געשטעלט אין וועג, און די פירסטען האבען בעהערשט ניט נאר די בויערן, נאר אויך דעם אדעל. דאס פאלק האט אויפגעהערט זאגאר צו טרויטען וועגען פרייהייט.

רעז די גייסטליכע. דעם קארדינאל קאיעטאן, לוטהער'ס ביטערער נעגנער, האבען זיי געשלעפט מיט בזיונות איבער די גאסען. אן אנדערען קארדינאל האבען זיי געפיהרט אין א טרונע־וואגען אום צו בעגראבען איהם לעבעדיגער־הייד, וועז ער וועט זיי ניט געבען אן אונגעהייערע סומע אויסקויף־געלט. אלע רייכע פאלאצען אן וואוינונגען זיינען בערויבט געוואָרען, אלע קירכען זיינען אויסגעלעדיגט געוואָרען פון זייערע טייערע כלים אן צירונג. עם זיינען געווען סאלדאטען, וועלכע האבען אנגעראבעוועט צו 20 אן צו 40 טויזענד דוקאטען יעדער. איבער א מיליאן דוקאטען איז דאמאלס גערויבט געוואָרען.

דער פאפסט קלעמענס איז געווען איינגעשלאסען אין ענגעלסבורג. זיין בעפרייאונג פון דארט האט ער געמוזט קויפען מיט זעהר שווערע בעדינגונגען, אן איז פון דארט ענטלאפען קוים מיט'ן לעבען.

די סאלדאטען זיינען פון זייער רויבגירינגקייט זעהר פערדארבען געוואָרען. קיין דיסציפלין האבען זיי מעהר ניט געוואלט וויסען, אזוי דאם זיי זיינען געוואָרען אונפעהיג צו שטרייטען. די פראנצויזען האבען עם גוט געוואוסט, אן האבען זיך מיט דיזען צושטאנד בענוצט. זיי האבען זיך אריינגעריסען אין איטאליען אן האבען דערגרייכט זאגאר נעאפעל, אום דיזעם קניגרייך אפצורייסען פון די שפאניער. אבער דער גענועזער אנדרעאס דאריא איז דעם קייזער גיך געקומען צו הילף, האט צושלאגען די פראנצויזישע ארמעע, פון וועלכער עם האט אויך צום אונגליק א וויטענדע פעסט פיעלע פערניכטעט, אן זיי האבען אנגעפאנגען געשווינד אן ניט אין געהעריגער אָרדנונג אפטרעטען צוריק. אבער אויך פון קייזער'ס זייט זיינען פיעלע וואסאלען אפגעפאלען, אזוי דאם ביידע זייטען זיינען געווען געניגט אן כמעט גצוואונגען צו שליסען פרידען. אן ווירקליך איז אין יאהר 1529 געשלאסען געוואָרען א שלום, וועלכער איז בעוואוסט מיט דעם נאמען „דער דאמענפרידען פון קאמברעי". לויט דיזען פרידען האט זיך פראנץ ענטזאגט פון נעאפעל אן האט דעם קייזער געצאהלט 2 מיליאנען קראנען אן דערפאר איז ער געבליבען הערשער איבער בורגונד. אויך דער פאפסט אן אנדערע איטאליענישע הערשער האבען אנערקענט די הערשאפט פון קייזער איבער איטאליען. קארל איז דורך דעם פאפסט קלעמענס אין באלאניא געוואָרען געקרוינט מיט דער לאמבארדישער אן רוימישער קרוין אלס רוימישער קייזער. דיזער פרידען האט געקראגען דעם נאמען „דער דאמענפרידען", ווייל ער איז געשלאסען געוואָרען דורך די פערמיטלונג פון דריי דאמען פון די קעניגליכע פאמיליעס.

פּאַפּסט, דער קעניג פון ענגלאַנד און וועגעציא. פּראַנקרייך איז געגען דיזע פּאַראייניגטע קרעפֿטען געווען צו שוואַך.

קאַרל האָט ערָאָבערט מאיִלאַנד און גענוא. די פּראַנצויזען זיינען דורך די אַלפּען צוריקגעטריבען געוואָרען אין פּראַנקרייך. די פּראַנצויזען האָבען געפֿרוּבט נאָך א מאָל אָפּנעהמען דאָם לאַנד, אָבער זיי זיינען וויעדער גע-שלאָגען געוואָרען. דערפֿאַר האָט קאַרל געהאַט א מפּלה ביי זיין אָנגרייפען מארסעיל. דיזער פּאַקט האָט געגעבען פּראַנץ'ן מוט איבער-א-נייס אָנצופֿאַנ-גען א שטרייט מיט קאַרל'ען. ער איז וויעדער אריבער די אַלפּען, אוּן דיזעס מאָל האָט ער פון קאַרל'ען אָפּגענומען צוריק די לענדער אין איטאַליען ביז טעסטין. דעם 24טען פעברואַר 1525 איז צוויישען די צוויי קעניגען וויעדער פּאַרגעקומען א שלאַכט אוּן די פּראַנצויזען האָבען וויעדער געהאַט א שרעק-ליכע מפּלה. פּראַנץ זעלבסט האָט זיך געמוזט אונטערגעבען אוּן געהן אַלס געפֿאַנגענער נאָך מאַדריד. איבער 10,000 פּראַנצויזישע קריגער זיינען דא-מאָלס געפֿאַלען אויף'ן שלאַכטפעלד. אין מאַדריד האָט פּראַנץ געמוזט אונ-טערשרייבען א פּרידען, וועלכען ער האָט פּיר קיין פאָל ניט געהאַט אין זינען ווירקליך צו ערפילען. ער האָט דאָס אונטערגעשריבען נאָר אום צו בעקומען זיין פרייהייט. די ערגסטע פון זיינע בעדינגונגען זיינען געווען — ארויס-צוגעבען בורגונדיע אוּן זיך ענטזאגען פון מאיִלאַנד.

ווי נאָר פּראַנץ האָט בעקומען זיין פרייהייט איז דער פּאַפּסט באַלד ארי-בער אויף זיין זייט. פּריהער פון אַלעס האָט ער איהם מתיר געווען זיין שבועה, וואָס ער האָט געגעבען צו קאַרל'ען, צו ערפילען ריכטיג די בעדינגונ-גען פון פּרידען, וואָס ער האָט געשלאָסען אין מאַדריד. נאָכדעם האָט ער געשלאָסען א בונד מיט היינריך'ן דעם קעניג פון ענגלאַנד אוּן מיט אי-ניג איטאַליעניש פירסטען, א בונד, וועלכער איז בעוואוסט אונטער דעם נאָמען „די הייליגע ליגא". דער צוועק פון דעם בונד איז געווען אָפּצו-שוואַכען די מאַכט פון שפּאַניען. אָבער די לאַגע פון קייזער איז גע-וען פּעסט. איבערהויפּט זיינען געווען מיט'ן קייזער פיעלע פון די לוטהע-ראַנישע פירסטען, וועלכע זיינען געווען זעהר בייז אויף'ן פּאַפּסט. עס האָט אָבער געפעהלט געלט. די סאַלדאַטען האָבען געמאַכט אן אָפּענעם אויפ-שטאַנד. וועגן די סאַלדאַטען האָבען זיך א ביסעל בערוהיגט האָבען זיי גע-פּאַדערט מען זאָל זיי פּיהרען נאָך רוים. דעם 6טען מאי 1527 האָבען זיי דייטשע אוּן די שפּאַנישע סאַלדאַטען בעשטיגען די מויערן פון רוים. באַלד זיינען זיי אריין אין שטאָדט אוּן האָבען זי שרעקליך בערויבט. די רויבערייי האָט געדויערט וואָכען-לאַנג. ערגער פון אַלעמען זיינען בעהאַנדעלט געווא-

שאָף אָדער אָן אנדער סאָרט גייסטליכער. איבערהויפּט איז דער גייסטלי-כער עלעמענט געווען שטאַרק פערהאַסט אין דייטשלאַנד, ווייל דאָרט האָט מען די קלעריקאַלען מעהר און בעסער געקענט ווי אין אַלע אַנדערע לענדער, און ווייל דייטשלאַנד האָט מעהר ווי אַלע אַנדערע געלימפן פון גייסטליכע. לוטהער'ס געדאַנקען האָבען זעהר געשטימט מיט די געדאַנקען פון די בירגער.

פיליפּ מעלאַנכטהאָן.

די גרעסטע שטיצע האָט די רעפאָרמאַציאָן בעקומען, וועז לוטהער האָט זיך געווענדט מיט זיינע רעפאָרמעם צו די פירסטען. דיזע זיינען געווען דער אָנפאַנג פון שטאַאָטס־מאַכט, די פּאָליטישע אויסהייב פון דער צוקונפט. אויב די נייע קירכליכע אָרגאַניזאַציאָן קען זיך גרינדען און שטיצען אָן דעם שטאַאָט און עגטוויקלען זיך אונטער זיין מאַכט, דאָן איז זי געזיכערט מיט איהר עקסיסטענץ. לוטהער האָט עם גוט פערשטאַנען, און דעריבער

די שטראָף, וואָס מען האָט בעשטימט אין וואָרמס פיר לוטהער'ן פיר זיינע רעפֿארמאַטאָרישע אידעען, איז ניט דורכגעפיהרט געוואָרען, הגם דער פּאַפּסט אַדריאַן דער 6טער האָט עס זעהר שטאַרק געפֿאָדערט, און האָט אויך פערשפּראָכען צו רעפֿארמירען די קירכע געוועלטיק. די נייע אָנזיכטען זיינען שטאַרק געפעלט געוואָרען אלע קלאַסען, און באלד איז וויטטענבערג, וואוהין לוטהער איז ענטלאָפען צו בעשיצען זיך פון זיינע פיינד, געוואָרען דער הויפּט־צוציהונגס־פונקט פיר די דייטשע סטודענטען. פון וויטטענבערג האָט לוטהער אָנגעהויבען אַרויסצושיקען טיילען פון זיין ביבל־איבערזעצונג און זיינע אַנדערע שריפטען. דאָ האָט אויך געווירקט דער גרויסער פערעהרער פון לוטהער'ס לעהרע פילִיפּ מעלאַנכטהאָן.

מעלאַנכטהאָן (אייגענטלִיך שוואַרצערד) איז געבאָרען געוואָרען דעם 16טען פעברואַר 1497 אין ברעטטען. זיין פאָטער איז געווען א וואַפֿען־שמיד. ער איז געווען א פלעמענק פון דעם בעריהמטען געלעהרטען רייכלין. וועז ער איז אלט געווען 12 יאָהר האָט ער שוין געהאַט אַריינגעטרעטען אין אוניווערזיטעט אין היידעלבערג, פון וואַנען ער איז נאָכדעם אַוועק נאָך טיבינגען. צו 16 יאָהר האָט ער שוין געשריבען א גריכישע גראַמאַטיק. אין יאָהר 1518 איז ער געוואָרען לעהרער פון גריכיש אין דער אוניווערזיטעט פון וויטטענבערג. דיזע שטעלע האָט ער בעקומען צולִיב רייכלין'ס רעקאָמענדאַציע. אָבער עס האָט זיך באלד אַרויסגעוויזען, דאָס ער איז די שטעלע ווירקלִיך ווערט. אין א קורצער צייט האָט ער בעקומען איבער 2,000 צוהערער. קערפּערלִיך איז ער געווען זעהר קלִין און מאָגער, אזוי דאָס וועז ער איז געשטאַנען נעבען דער מעכטיגער פיגור פון לוטהער'ן האָט ער אויסגעוויזען ווי א אינגעל. אָבער אלס געלעהרטער האָט ער אין זיין צייט קיין גלייכען צו זיך ניט געהאַט. ער האָט געווירקט שטיל און רוהיג, ניט ווי לוטהער. „איך בין געבאָרען צו שטרייטען", האָט לוטהער געזאָגט, „דאָרום זיינען מיינע ביכער שטורמיש און קריגעריש, אָבער מאַגיסטער פילִיפּ מעלאַנכטהאָן געהט זיין ווענ שטיל, ער בויט און פלאַנצט, זעעט און בעגיסט מיט לוסט, און דערצו האָט איהם גאָט געגעבען זיינע מתנות מיט איבערפלוס".

אין אַנדערער בעוואוסטער אָנהענגער פון לוטהער'ן איז געווען האָנס זאַכס. מאַנאַכען און גייסטליכע האָבען זיך מאַסענווייז איבערגענעבען צו דער נייער לעהרע, אָבער מעהר פון אלע האָט זיך צו דער נייער לעהרע אי־בערגענעבען מיט לייב און לעבען דאָס דייטשע בירגערטום. עס איז זעהר אָפט געקומען צו שטרייטיגקייטען צווישען וועלטליכע און גייסטליכע רעכ־טען, איבערהויפּט אין די ערטער, וואו דער הויפּט־הערשער איז געווען א בי־

געבעט־טעג, ער האט איינגעפיהרט נייע קאטעכיזיסען (רעליגיאנס־ביכער). און האט בעפוילען די גייסטליכע צו שאפען זיך געוויסע ביכער, וועלכע ער האט געפונען פיר גוט פיר די גייסטליכע און פיר די רעליגיאן. ער האט גע־ליאזט וויסען, דאס ער איז בעשטימט צו פיהרען די בלאנדזשענדע שאף אויף ריכטיגען וועג פון דער רעליגיאן, און פיר זיינע מעשים אין דיזער הינזיכט איז ער פעראנטוואָרטליך נאר פאר גאט. דער רעקטאר און די פערוואלטונג פון אוניווערזיטעט האבען געגעבען זייער הסכמה צו דיזע אלע פעראַרדנונגען פון דעם גראף, און האבען זיינע געגנער אנגערופען גאט־ליקענער, טייפעלס־קינדער. דערצו האט פיעל געהאלפען לוטהער'ס עהרפורכט פאר דעם שטאאט. ער האט די פירסטען בעצייכענט כמעט אלס געטער. די אונטערטאנען האט ער פערזאגט צו האלטען זיך וויט פון יעדער קריטיק אויף די אַרדנונגען פון דער וועלטליכער מאכט און זיי זאלען אלע געבאטען פון זייערע הערשער בע־טראכטען און פאלגען וויי געבאטען פון גאט. דאס אלעס צייגט אויף לוטהער'ס קנעכטישע אונטערוואַרפענהייט אונטער דער אונבעשרענקטער מאכט פון די פירסטען.

אין אנפאנג האט לוטהער נאר פערלאנגט, דאס די געמיינדעס זאלען אליין פערוואלטען זייערע קירכליכע אינטערעסען. אין זיין ווערק, וואס ער האט ארויסגעגעבען אין יאהר 1523, האט ער געפאדערט, דאס די געמיינדע זאל האבען דאס רעכט און די מאכט „צו אורטיילען איבער אלע רעליגיאנס־לעהרעס, אנשטעלען רעליגיאנס־לעהרער און זיי אפזאגען". און אין דיזען זין זיינען דאמאלס געמאכט געווארען אייניגע רעפארמעס. אזוי, צום בייי־שפיל, זיינען די געמיינדע־זאבען אין לייסניג און מאגדעבורג געווארען איינ־געארדנט אזוי, דאס די אלע קירכליכע און בירגערליכע אנגעלעגענהייטען זיינען געווארען געפיהרט דורך א פערוואלטונג פון פארשטעהער און קאנט־ראלירט פון דער גאנצער געמיינדע. אבער די ערסטע פראבעס אין לייסניג און מאגדעבורג זיינען ניט געלונגען, און דאס האט לוטהער'ס פלאן צושטערט. לוטהער האט אנגעהויבען מורא האבען, דאס די רעוואלוציאן פון די בויערן וועט צושטערען זיין גאנצען פלאן פון רעפארמאציאן, און וועט איבערהויפט ערווועקען מיסטרויען ביי די פירסטען. און דעריבער האט ער בעשלאסען זובען הילף דורכצופיהרען זיינע אידעען דורך דעם שטאאט. און אזוי איז דער קעמפער פון געוויסענס־פרייהייט און קירכליכער אונאפהענגיגקייט גע־ווארען א פערטיידיגער פון געוויסענס־צוואנג און שטאאטס־מאכט.

אויך אין אלע איבריגע פראגען פון קירכליכער ארגאניזאציאן איז לו־טהער באלד געווארען אונטרייי צו זיינע ערסטע אידעאלען.

האָט ער געמאכט זיין רעפֿארמאַציאָן דאָס ווערקצייג פון די פּירסטען. צו ענדע פון יאָהר 1524 האָט ער פערלאַנגט, דאָס דער שטאַט זאָל בעשטראָפען פּיר גאָט־לעסטערונג, א שטראָף, וואָס פריהער איז זי געווען אויסשליסליך אין די הענט פון דער קירכע; אויסער דעם האָט די רעפֿארמאַציאָן געפֿאדערט, דאָס מען זאָל אָפּנעהמען פון דער קירכע און פון די גייסטלעכע זייערע גיטער. דער קלויסטער וועלטלעכער אדעל איז שוין געווען פערניכטעט. יעצט וועט די רעפֿארמאַציאָן פערניכטען אויך דעם גייסטלעכען אדעל און וועט זייערע טעריטאָריעס צוגעבען צו די טעריטאָריעס פון די פּירסטען. ווי האָבען אלזא די פּירסטען געקענט ניט אנערקענען לוטהער'ס רעפֿארמאַציאָן? דאָס האָבען דאָך פערלאַנגט מיט זייער גאַנצען לייב און זעעלע אפילו די גוט קאטאלישע־ געזאָנענע פּירסטען!

די רעגירונג, וואָס האָט איינגעשטימט צו דער רעפֿארמאַציאָן, האָט גע־ קענט גאַנץ רוהיג אויף'ן גרונד פון די נייע פרינציפּען אָנאייגנען זיך אלע גייסטלעכע גיטער, און דעריבער זיינען זיי, די פּירסטען, געווען אזוי טעטיג אין פֿאָרבעריטען דאָס געטלעכע וואָרט לויט דער נייער לעהרע. די פּראַוי־ נינונג פון די גייסטלעכע גיטער מיט דער וועלטלעכער מאַכט איז געווארען איינס פון די הויפּט־פרינציפּען פון דער רעפֿארמאַציאָן, און דעריבער זיינען זאָגאַר פיעלע פּירסטען, אָנהענגער פון פּאפּסטס, געווארען לוטהעראַנער, אום זיי זאָלען קענען די גייסטלעכע גיטער ציהען צו זיך.

די פּירסטען און די מאַגיסטראַטען פון די שטעדט זיינען געווארען ניט נאָר הערשער איבער די קירכלעכע גיטער, נאָר זיי זיינען אויך געווארען הער־ שער איבער די קירכען זעלבסט, וועלכע זיינען געווארען מעהר וועלטלעך ווי גייסטלעך. די גלויבענס־לעהרע איז געשטעלט געווארען אונטער דער מאַכט און אויפזיכט פון דער וועלטלעכער מאַכט. די רעליגיאָן איז געווארען א שטאַאטס־רעליגיאָן, די אלע קירכלעכע אנשטאלטען זיינען געקומען אונטער די אויפזיכט פון דער וועלטלעכער מאַכט. דער ערסטער, וואָס האָט זיך אנ־ גאייגענט די גאַנצע קירכלעכע מאַכט, איז געווען דער לאַנד־גראף פיליפ פון העסען, און האָט געהערשט איבער דער קירכע אלס אן ערץ־בישאף. אין סעפּטעמבער 1526 האָט איהם מעלאַנכטהאָן געבעטען, דאָס ער זאָל זיך אַריינמישען און אויסגלייכען די סכסוכים צווישען די פּראַדיגער. פיליפ האָט בעשטעלט נייע פּראַדיגער, האָט אַרויסגעגעבען נייע קירכען־אָרדנונגען פון זיין אייגענעם נאָמען, האָט אריבערגעטראָגען אלעס, וואָס בעטרעפט צו הייי־ראַטס־אנגעלעגענהייטען צו דער פּירסטלעכער קאַנצעלאַריע, און האָט עס אין גאַנצען צוגענומען פון דער קירכע; ער האָט בעשטימט נייע תשובה־טעג און

פֿרעדיגער פערברענט פיר זייערע רעפֿארמערישע פרעדיגטען. דער פּאפּסט האָט געשלאָסען פרידעו מיט'ן קייזער, אוו מיט זיין הילף איז די קאטאָליקען געלונגען דורכצופיהרען אויף רייכסטאג נייע געזעצען, לויט וועלכע די אנ-הענגער פון דער רעפֿארמאציאָן זיינען געוואָרען שטאַרק בעשרענקט אין זיי-ערע רעכטען אוו פיר די קאטאָליקען האָט מען געעפענט טיר אוו טויער פיר זייער רעאקציאָן.

די אָנהענגער פון לוטהער'ן האָבען אָבער גלייך ארויסגעגעבען א פ ר א-ט ע ס ט געגען די בעשלוסען פון רייכסטאג אוו האָבען וועגען דעם אפּעלירט צום קייזער, אוו האָבען געפֿאדערט א צוזאמענרופ פון אן אלגעמיינעם דיי-טשען קאָנציל. די לוטהעראנער האָבען פון דאמאָלס אָן בעקומען דעם נאָמען פ ר א ט ע ס ט א נ ט ע ן, ווייל זיי האָבען פּראָטעסטירט געגען די נייע בעשלוסען פון רייכסטאג. זיי האָבען ג'טענה'ט, דאָס דער מענש מוז פרי-הער האָבען זיין געוויסען רוין אין זיינע בעציהונגען צו גאָט; דעם מענשען, דעם פאפּסט, דעם בישאָף מוז ער געהאָרכען נאָר דאָן, וועו דיזעס איז ניט געגען גאָט.

נאָך דעם, ווי קארל דער 5טער האָט ערהאלטען די קייזערליכע קרוין אין באָלאָניא, האָט ער זיך צוריקגעקעהרט דורך די אלפּען אין דייטשלאנד צו זיין אויף דעם רייכסטאג, וואָס ער האָט צוזאמענגערופען, אום צו זיכערן הילף געגען טערקיי אוו צו מאכען אן ענדע צו די רעליגיאָנס-שטרייטיגקייטען. אָבער די צווייטע האָפנונג זיינע איז ניט ערפילט געוואָרען. מעלאנכטהאָן האָט פון זיין זייט צוגעשטעלט א שריפט, אין וועלכער ער האָט בעוויזען, ווי די פּראָטעסטאנטען זיינען גערעכט אין זייערע פאָדערונגען צו רעפֿארמי-רען די קירכע, איבערהויפט אין זייער פערלאנג צו מאכען די קירכע אונאָפּ-העניג פון רוים; אוו די קאטאָליקען האָבען פון זייער זייט צוגעשטעלט א שריפט, אין וועלכער זיי האָבען בעוויזען די ריכטיגקייט פון דער אלטער קא-טאָלישער אָרדנונג. דער קייזער איז פון דעם קריג געווען שטאַרק ערביטערט אוו האָט נעגעבען צייט צו די עוואנגעליסטען אָדער פּראָטעסטאנטען ביז דעם 15טען אפריל 1531 צו ענטשיידען, אויב זיי ווילען זיך פעראייניגען מיט דער קריסטליכער קירכע אויף די בעדינגונגען, וועלכע אן אלגעמיינער קאָנציל וועט אָננעהמען.

אין דער צייט, וואָס דער קייזער איז געווען אין אוגסבורג, איז ער ג-ווען דער גאסט פון אנטאָן פוגגער, וועלכען ער האָט זעהר פיעל געשעצט אוו געהרט צוליב זיין איבערגעבענהייט צו דער קאטאָלישע קירכע, ווי אויך צוליב דער גרויסער געלט-שטיצע, וואָס ער האָט דעם קייזער ג-

וועו לוטהער׳ס רעפארמאציאן האט זיך אנגענאנגען פערבריטען מעהר און מעהר, האבען זיך איניגע פירסטען זיד־דייטשלאנד פערבונדען צו האלטען די רעפארמאציאן ווייט פון זיערע גבירטען. אין דיזען פערבאנד זיינען געווען: די הערצאגען פון באיערן, פפערדינאנד פון עסטרייך, און די מעהרסטע בישאפען פון זיד־דייטשלאנד. זעהענדיג ווי די געגנער פון דער רעפארמאציאן פערבינדען זיך, האבען זיך אויך פערבונדען אין איין פערבאנד די אנהענגער פון לוטהער׳ן און האבען געבעטען ביים קייזער, אז ער זאל זיי ערלויבען צו מאכען א פערזאמלונג אין שפייער. אבער דער קייזער האט זיי עס ניט ערלויבט. ענדליך האט דער קייזער ערלויבט יעדען טעריטאריאל־הערר איינצוריכטען אין זיין געביט די קירכליכע און רעליגיעזע אנגעלעגענהייטען ווי איהם געפעהלט, ביז א קאנציל ווערט מאכען אלגעמיינע בעשטימונגען.

אבער אויך צווישען די זיד־דייטשע פירסטען האבען זיך געפונען אנהענגער פון לוטהער׳ס לעהרעס. דער וויכטיגסטער פון זיי איז געווען דער מארק־גראף קאזימיר פון בראנדענבורג. איהם האט די רעפארמע בעסער גפעלוינט, ווייל זי האט איהם גענעבען מעהר מאכט ארויינצונעהמען אין זיינע הענט די גייסטליכע און צו ברעכען די פערהאסטע מאכט פון די בישאפען. צווישען די נארד־דייטשע פירסטען זיינען געווען: דער קורפירסט יאהאן דער בעשטענדיגער פון זאלסען און דער לאנד־גראף פיליפ דער גרוסמוטיגער פון העססען. צו זיי האט זיך באלד אנגעשלאסען א גאנצע רייהע אנדערע פירסטען, ווי ערנסט פון לינעבורג, פיליפ פון גרובענהאגען, היינריך פון מעקלענבורג, וואלפגאנג פון אנהאלט און אלברעכט פון מאנספעלד. אויך האבען זיך פעראייניגט מיט די פירסטען פיעלע בירגערליכע שטעדט אום אנצונעהמען און איינצופיהרען די רעפארמאציאן, הגם אין אלע אנדערע הינזיכטען זיינען די שטעדט מיט זייער רעפובליקאנישען כאראקטער ניט געווען אין הארמאניע מיט די פירסטען.

די פארטשריטען פון דער רעפארמאציאן האבען אנגעיאגט א שרעק אויף די קאטאליש פירסטען, וועלטליכע און גייסטליכע, און דיזע האבען זיך גענומען צו די שארפסטע מיטלען אום אויפצוהאלטען דעם אלטען צושטאנד. זיי האבען אנגעהויבען גוט אכטונג צו געבען אויף די פרעסע, דאם מען זאל ניט ארויסלאזען פון דרוק אזעלכע שריפטען, וואם זיינען געגען דעם קאטאליזיזם. מען האט אנגעפאנגען שטארק צו בעשטראפען יעדען, וואם האט געוואלט אייניפיהרען רעפארמעס אין רעליגיאן. מען האט זאגאר אייניג

אין דער זעלבער צייט, וואס לוטהער האָט געווירקט אין דייטשלאנד, האָט אולריך צווינגלי געארבייט צו רעפארמירען די קירכע אין דער שווייץ. צווינגלי איז געבאָרען געוואָרען דעם 1טען יאנואר 1484 אין דעם קאנטאָן סט. גאללען. זיין פאָטער איז געווען זעהר פערמעגליך און צווינגלי האָט געלעבט רוהיג און זאָרגלאָז. ער האָט מיט גרויס חשק געשטודירט אין ווין, באזעל און בערן. איבערהויפט איז ער געווען איבערגעגעבען צום שטודיום פון די אלטע קלאסיקער און דער ביבעל. ער איז פריה געקומען צו דער איבערצייגונג, דאָס די קירכע איז אייגנעריכטעט ניט ווי די הייליגע

אולריך צווינגלי.

שריפט, די ביבעל, פאדערט עס, זי איז אראפ פון וועג און פיהרט ניט דאָס פאלק אויף'ן ריכטיגען וועג. ער איז אין יאָהר 1519 אָפען ארויס געגען דעם פאפסט און דער רוימישער קירכע. ער האָט אנגענומען א שטעלע אלס גייסטליכער אין א קירכע אין צירידְ און פון דאָרט האָט ער אנגעפאנגען צו שטורמען די רוימישע קירכע.

צווינגלי האָט גלייך אין אנפאנג פערבונדען די רעליגיעזע רעפארמעם מיט פאליטישע. די געמיינדע האָט בעקומען לויט זיין לעהרע די פולע מאכט. דער ראָט איז געוואָרען דער פערטרעטער פין שטאָאט און פון פאלק. דערי-

לייסטעט. אויף'ן רייכסטאג האָט דער קייזער בעשטעטיגט פיר דאָם הויז פוגגער אלע פריווילעגיעם, וועלכע עם האָט געהאט פון פריהער, אויסער דעם האָט ער פוגגער'ן ערהויבען צום שטאַנד פון א רייכס־גראף און האָט איהם געגעבען דאָם רעכט צו זיגלען זיינע בריף און דאָקומענטען מיט רויטען וואַקס. צום דאנק דערפֿאר האָט אנטאָן פוגגער צום ערשטוינען פון דעם קייזער פער־ברענט דעם וועקסל, וואָס דיזער האָט איהם ארויסגעגעבען אויף א גרויכע סומע געלט, וועלכע ער האָט פון איהם געליהען.

דאָס קאַמער־געריכט האָט דאמאלס אָנגעפאַנגען צו שטערען די עוואַנ־געליסטען אָפּצונעהמען פון די גייסטליכע זייערע גיטער. די פירסטען אָבער

קאַרל דער 5טער ביי פוגגער'ן.

האָבען צווישען זיך געשלאָסען א בונד צו העלפען איינער דעם אנדערען און מיט אלגעמיינע קרעפטען צו בעזייטיגען די שטערונג פון קאַמער־געריכט. אלס הויפט־פיהרער פון בונד זיינען ערוועהלט געוואָרען דער קורפירסט פון זאקסען און דער לאַנד־גראף פון העססען. די פעראייניגטע פירסטען האָבען צוזאמענגעקליבען א סומע פון 140,000 גולדען, וועלכע איז געווען גענוג אויס־צוהאלטען צוויי מאַנאַטען אן ארמעע פון 2,000 רייטער און 10,000 פום־געהער. צו דיזער סומע האָבען אויך די שטעדט ביגעשטייערט.

דעמאָקראַטיש, און דאָס האָט דאַרט פיעל געהאָלפען דעם ערפאָלג פון דער רעפאָרמאַציאָן. אָלע קאַנטאָנען האָבען אָנגענומען צווינגלי'ס לעהרע, אויסער אורי, שוויץ, אונטערוואַלדען, לוצערן און צוג.

די שווייצאַרישע בעוועגונג האָט אָנגעהויבען ווירקען אויך אויסער איהרע גרענצען, איבערהויפט אין די נאָהענטע שטעדט פון זיד־דייטשלאַנד. די שווייצאַרישע קאַנטאָנען האָבען שוין לאַנג געווינשט אַרייִנצוציהען אין זייער רעפובליקאַנישען בונד נאָך אָנדערע שטעדט. אייניגע שטעדט, ווי מיהלהאָוזען אין עלזאַס אוו ראָטטווייל האָבען שוין פון פריהער געהערט צום שווייצאַרישען בונד, וויל זיי זיינען געווען אונצופריידען מיט דער בעהאַנדלונג פון זייערע הערען, די דייטשע פירסטען. עס איז דעריבער קיין וואונדער ניט, וואָס די שטעדט אין זיד־דייטשלאַנד האָבען מיט גרויס ענטהוזיאזם אָנגענומען די רעליגיעזע און פּאָליטישע רעפאָרמע פון צווינגלי און האָבען איהר געבען א פאַרצוג געגען דער לוטהעראַנישער רעפאָרמע. דאָס איז ניט געווען דערפאַר, וויל זיי האָבען אָנערקענט די וואָהרהייט פון דער רעליגיאָן לויט צווינגלי'ס לעהרע, נאָר וויל צווינגלי'ס לעהרע האָט זיך אויסגעצייכענט מיט א דעמאָקראַטישען גייסט געגען דער לוטהעראַנישער. שוין אין יאָהר 1529 זיינען די שטעדט שטראַסבורג און קאָנסטאַנץ ענג געוואָרען פערבינדען מיט די שווייצאַרישע רעפאָרמירטע קאַנטאָנען. אָבער אויך די קאַטאָלישע קאַנטאָנען האָבע צווישען זיך פערשטאַרקט זייער בונד און האָבען צוגעצויגען צו זיך עסטרייך, אום צו ארבייטען מיט אַלגעמיינע קרעפטען געגען דער רעפאָרמע.

די רעפאָרמירטע קאַנטאָנען זיינען אַרייִנגעצויגען געוואָרען אין א קריג מיט די קאַטאָלישע. אָבער די ביידע פּארטייען האָבען באַלד געשלאָסען פרידען, לויט וועלכען די פערשיידענהייט אין גלויבען האָט ניט צו טאָן מיט פּאָליטישער גלייכהייט, א זאָך, וואָס דייטשלאַנד האָט דערגרייכט נאָך א לאַנגער צייט פון בלוט־פערגיסונג. צווינגלי איז געווען געגען דיזען פרידען און האָט דעם קריג בענייט. ער זעלבסט האָט אין דיזען קריג אָנטייל גענומען אלס ארמעע־פּרעדיגער, ער איז אָבער געפאַלען אין דער שלאַכט, וועלכע איז פאָרגעקומען דעם 11טען אָקטאָבער 1531 ביי ק א פ פ ע ל. זיינע פיינד האָבען זיין טויטען קערפער געפערטעלט און פערברענט. די עוואַנגעלישע קאַנטאָנען זיינען געווען געצוואונגען צו בעטען פרידען. זיי האָבען געמוזט אָנערקענען די פּאָליטישע גלייכהייט אויך פון די קאַטאָלישע קאַנטאָנען, הגם זיי זיינען געווען אין דער מינאָריטעט.

בער איז אין צירוק, וואו צווינגלי האָט פּראָפֿאַגאַנדירט, געווען פּיעל לייכטער צו געווינען דאָס פֿאָלק אויף דער זייט פֿון דער רעפֿאָרמע, ווי עס איז געווען פּיר לוטהער'ן אין וויטטענבערג. די רעפֿאָרמע אין דער שווייץ איז פון אָק-טאָבער 1523 געגאַנגען מיט זיכערע שריט, הגם לאַנגזאַם, צום ציל. די הע-כערע רעגירענדע מאַכט האָט דערצו פּיעל מיטגעהאָלפֿען. אָבער פון דער אַנדערער זייט האָט זיך דאָרט, אין דער שווייץ, ענטוויקעלט א פּערשמעלצונג פון דער קירכע מיט דער רעגירונג, אזוי דאָס די רעגירונג האָט אין געווייסע פּעלען אויסגעאיבט א געווייסענם-צוואנג אויף איהרע אונטערטאַנען אין רע-ליגיאָנס-אַנגעלעגענהייטען. די רעגירונג האָט דאָרט בעשטראָפט יעדען, וואָס האָט איבערגעטרעטען אין אַן אַנדער גלויבען. די שווייץ האָט פון קיין טאָלעראַנץ ניט געוואוסט, טאָלעראַנץ האָט זיך דאָרט אָנגעפֿאַנגען נאָר דא-מאָלס, וועו די מאַכט פון צווינגלי און זיינע גייסטליכע מיטאַרבייטער האָט אויפֿגעהערט.

וואָס אָנבעלאַנגט די רעליגיעזע שטרייט-פֿראַגען זיינען לוטהער און צווינגלי אין אַלע פונקטען פון דער זעלבער מיינונג. נאָר אין דער לעהרע פון אַבענדמאָהל האָבען זיי ניט געשטימט. לוטהער האָט ערקלערט: „עס שטעהט געשריבען: „דיזעם איז מיין לייב", אלזוֹ עסט מען ביים אַבענד-מאָהל ממש קריסטוס'עם פלייש". צווינגלי האָט עם ערקלערט אלס סימבאָל, צו דערמאָהנען אן די לַיידען פון קריסטוס'ן. „דיזעם א י ז מיין לייב" האָט צווינגלי געטייטשט: „דאָס ב ע ד ו י ט ע ט מיין לייב". דיזע רעליגיעזע שטרייטיגקייט ציינט קלאָר דעם אונטערשייד צווישען די ביידע רעפֿאָרמא-טאָרען: צווישען דעם קלאַסיש-געבילדעטען צווינגלי און דעם בויערן-זוהן לוטהער, וועלכער האָט אָנגעשטאָפט זיין קאָפּ מיט פּערשימעלטע טהעאָלא-גישע לעהרעם. אָבער דער גרויסער אונטערשייד צווישען די צוויי פֿראַטעס-טאַנטישע רעפֿאָרמאַציאָנען איז ניט דער רעזולטאַט פון דעם אונטערשייד אין דיזער קליניגקייט, דעם נוסח פון דעם אַבענדמאָהל, נאָר ער ליגט אין דעם גרויסען אונטערשייד צווישען דער שווייץ און דייטשלאַנד אין נאַציאָנאַלער און סאָציאַל-פּאָליטישער הינזיכט. די שווייץ איז געווען און איז א בויערן-רעפּובליק, און דייטשלאַנד איז געווען און איז א בעאַמטען-שטאַאט.

באַלד נאָך זירוק האָבען אויך באַזעל און בערן אָנגענומען די רעפֿאָרמא-ציאָן. די הויפּט-אָנהענגער פון דער רעפֿאָרמאַציאָן זיינען געווען די אונטערע קלאַסען פון פּאָלק און די צעבען (די אַרביטער-קלאַס). די אַריסטאָקראַטען האָבען זיך פערבונדען מיט די גייסטליכע צו שטרייטען דאָגעגען. איבעראַל וואו צווינגלי'ס לעהרע איז אָנגענומען געוואָרען איז די רעגירונג געוואָרען

אין יאָהר 1527 האָבען צווויי וויעדערטויפער, הוטטער און שערדינג, געמאַכט א פּלאַן, דאָס זיי זאָלען צוזאַמענענהמען אַלע זייערע מיטגלידער, וואָס זיינען צושפּרייט אין דער וועלט, און מאַכען פון זיי א קאָלאָניע אין אַרט, וואָס איז שיטער בעזעצט, און דאָרט זאָלען זיי לעבען צוזאַמען לויט די פּאָדערונגען פון זייער גלויבען און זייערע פּרינציפּען. צו דיזען צוועק האָבען זיי געקויפט אין מעהרען א שטיק לאַנד. דער פּלאַן האָט זיך בעווי־זען צו זיין זעהר א גוטער. אין א קורצער צייט איז די קאָלאָניע געוואָרען פול מיט פּלייסיגע אַרבייטער פון דיזער סעקטע. זיי זיינען געווען געצוואונגען צו דינגען נאָך ערד, וועלכע זיי האָבען אויך מיט גרויס פּלייס בעאַרבייט און האָבען געקענט צאָהלען גוטע רענט פיר די ערד, וואָס זיי האָבען געדונגען, אזוי דאָס פיעלע ערד־אייגענטימער האָבען זיי מיט פערגניגען פערפאַכטעט זייערע גיטער, וועלכע זיי האָבען פערוואַנדעלט אין בליהענדע גערטנער און פעלדער.

באַלד ווי זיי האָבען געדונגען א גוט, האָבען זיך דאָרט בעזעצט די מיטגלידער פון דיזער סעקטע. יעדע פאַמיליע האָט זיך געהאט אן איינפאַכע, אָבער זעהר ריינע הייזעל. אין מיטען פון דער קאָלאָניע איז געשטאַנען א קהל'שע געבוידע, אין וועלכער עס זיינען געווען אן אַלגעמיינעם עס־צימער, פערשוידענע אַרבייטס־צימערן פיר אזעלכע אַרבייט, וואָס מוז געטאָן וווערען אונטער א דאַך, און בעזונדערע צימערן, וואו די קינדער פון דער קאָלאָניע זיינען ערציגען געוואָרען אונטער דער אויפזיכט פון גוטהערציגע אלמנות. אין זאַל, וואו די קינדער האָבען זיך אויפגעהאַלטען, איז געווען זעהר ריין און ציכטיג.

אין אן אַנדער אָרט אין דער קאָלאָניע איז געווען אייגנעריכטעט אן עפענטליכע שולע. דאָרט האָט מען די קינדער געגעבען אונטערריכט אין די נעטיגע נעגענשטענדען פון וויסען אוו אַרבייט און אין די פּרינציפּען פון דער סעקטע. די ערציהונג און די ערנעהרונג פון די קינדער זיינען געווען אזוי אייגנעריכטעט, דאָס די עלטערן האָבען וועגען דעם ניט געהאט קיין זאָרג און האָבען זיך גאַנץ פּריי און רוהיג אָפּגעבען צו זייער אַרבייט.

די אייגנקונפטען פון דער קאָלאָניע זיינען איבערגעגעבען געוואָרען צו איין פּערזאָן, דעם פערוואַלטער איבער דער קאָלאָניע, וועלכער איז געווען ערוועהלט נאָר אויף איין יאָהר. דיזער פערוואַלטער האָט בעאַרפט פער זאָרגען אַלע בעדערפניסען פון דער קאָלאָניע. די פּרעדיגער האָבען אכטונג געגעבען איבער די ריכטיגע בריידערליכע פערטיילונג פון די אייגנקונפטען פון דער קאָלאָניע. איבער די פּרעדיגער איז ביי זיי געווען נאָך א קלאַס בעאמ־

עס איז ווערט צו בעטראַכטען נאָך א סאָרט דעמאָקראַטישע בעוועגונג, וועלכע האָט געזוכט ניט נאָר צו רעפּאָרמירען די קירכע און פערבעסערען די זיטען, נאָר האָט אויך געוואָלט פערווירקלעכען די קריסטלעכע אידעע פון ברודערלעבע דורך צוטיילען די גיטער צווישען אלעמען גלייך. די אָנהענגער פון דיזער אידעע האָבען זיך געמוזט נאָך א מאל טויפען. נאָך דער טויפונג האָט קיינער פון זיי ניט געטראַכט אָננעהמען פון דער רעגירונג וועלכעס עס איז אמט, ניט געברויכען קיין שוואָרד, און קיינמאל ניט שווערען, אפילו אויף אן אמת. זעהר שנעל האָט זיך דיזע בעוועגונג פערברייטעט אין שווייצער-לאנד. די אָנהענגער פון דיזער בעוועגונג זיינען זאָגאר פון זייערע געגנער אָנגערקענט געוואָרען אלס וואהרע קריסטען. די פּרעדיגער פון דיזע נייע קריסטען האָבען געהאט א גוואלדיגע ווירקונג אויף זייערע צוהערער מיט זייער איינפאכער, ניט געקינצעלטער, אָבער איבערצייגענדער שפּראַך, וועלכע איז ארוים פון טיפען הארצען, און ווי מיט א צויבער האָבען זיי בעגייסטערט די מאסען ניט נאָר מיט זייערע ווערטער, נאָר אויך מיט זייער איינפאכער אָבער ריינליכער קליידונג און פרידלעכען, אמת-ברידערלעכען בענעהמען. די אָנהענגער פון דיזער לעהרע און איבערהויפט זייערע פרעדיגער זיינען מיט שרעקלעכע גרויזאמקייט פערפאלגט געוואָרען פון די רעגירונגען. עס מאכט ניט אוים, ווי דיזע זיינען געווען גענאָנען: לוטהעריש אדער קאטאליש. אין ענזיסהיים האָט מען פון זיי 600 הינגעריכטעט, אין טיראל און גאָרץ מעהר אלס 1,000. ווי ווילדע חיות האָט מען איבעראל געיאָגט און געהעצט „גאָט'ס קינדער". זאָגאר אינגלאָך און מיידלאָך האָבען זייער נייעם גלויבען ניט אויפגענעבען און האָבען געשפּאָטעט פון געפענגנים און טויט-שטראָף. אין דער שטאָדט ברוק ביים טייך מור האָט מען פּראָטעסטאנטישע דריי שווועסטער צום דערטרינקען דערפאר, וואָס זיי האָבען געהערט צו דיזער סעקטע. די אינגסטע פון זיי האָט געלאכט ביים אָנבליק פון דעם וואסער, אָנשטאָט צו ווערען פערציטערט.

ניט אכטענדיג אויף דיזע פערפאלגונגען האָבען זיך די מיטגלידער פון די וויעדערטויפער פערברייטעט אין פערשיידענע לענדער פון אייראָפּא: אין האלאנד, ביי די ברעגען פון רהיין, אין שלעזיען, בעהמען און פוילען, און ווען זיי האָבען ניט געוואגט עפענטליך צו פּראָפּאגאנדירען זייערע אידעען, פלעגען זיי זיך פערזאמלען אין געהיים און פיהרען א שטילע פּראָפּאגאנדא מיט דער האָפנונג אויף בעסערע צייטען, וועו זייער לעהרע וועט ווערען אָנערקענט.

זיי געלאָזט אויסרופען אין שטאָדט, דאָס ווער עס וויל ניט צושטעהן צו זייער סעקטע זאָל פערלאָזען די שטאָדט. זיי האָבען צוטריבען דעם סענאט און זיינע מיטגלידער פעריאָנט פון שטאָדט.

דער בישאָף פון וואלדעק האָט מיט זיינע טרופען בעלאָגערט די שטאָדט. דאָן זיינען די וויעדערטויפער געווען געצוואונגען צו בעוואָפנען זיך אום זיך צו פערטיידיגען. מאטהיאס האָט א ביסל אייגנאַיבט זיינע לייט אין דער קריגס־קונסט און האָט זיך אין א קורצער צייט פערפעסטיגט אין שטאָדט. ער האָט אונטער טויט־שטראָף געצוואונגען אלע איינוואוינער פון שטאָדט אָפצוגעבען זייער נאָנצעם פערמעגען אויף פערטיידיגונג געגען דעם פיינד. אלע נאהרונגס־מיטלען זיינען געווען אונטער דער קאָנטראָל פון די וויעדער־טויפער, אלע איינוואוינער פון שטאָדט האָבען געמוזט עסען ביי איין טיש די זעלבע שפייז. די הויז־טירען זיינען געווען אָפען טאָג און נאכט, ווייל עס איז ניט אנערקענט געוואָרען קיין אייגענטום, אלעס האָט געהערט צו אלעמען און ניט צו אַן איינציגען. עס איז געווען איינגעפיהרט א פאלשטענ־דיגער קאָמוניזם. די פאמיליע איז אָבער ניט אָפגעשאפט געוואָרען, ד. ה. די פרויען זיינען ניט געווען איינגערעכענט אין דעם אלגעמיינעם אייגענטום, נאָר יעדערער האָט געהאט זיין אייגענע פרוי. אָבער דאָ איז געווען אַן אנדערער גענוג, נעמליך: דאָס יעדע פרוי מוז האָבען א מאַן. און ווייל עס זיינען דאָמאלס געווען אין שטאָדט מעהר פרויען ווי מענער, איז ערלויבט געוואָרען פאלינאמיע, דאָס הייסט, אייז מאַן האָט געמעגט נעהמען עטליכע פרויען.

וען אלעס אין שטאָדט איז געווען איינגעאָרדענט לויט די פרינציפען פון די וויעדערטויפער, איז מאטהיאס ארוים מיט זיינע טרופען אויף א שטרייט מיט'ן בישאָף. ער האָט אָבער געליטען א שטארקע נידערלאָגע און איז זעלבסט גפאלען אין דער שלאכט. זיין שטעלע האָט פערנומען דער יונגער יאן אָדער יאהאַן פון ליידען. דעם יונגן יאהאַן איז ניט גפאלען געוואָרען די ראלע פון א פראָפעט, און ער האָט בעשלאָסען צו צווינגען זיינע לייט אנצוערקענען איהם אלס קעניג. ער האָט אנגעפאנגען זיך זעלטען צו בעווייזען צום פאלק, און האָט געצייגט זיינע אנהענגער, דאָס ער איז איבער־געבען צו דער בעטראכטונג פון דער גאָטהייט. ער האָט געוואוסט די קונסט ווי צו בעצויבערן דאָס פאלק דורך זיינע פראָפעציהונגען. ער איז ארוים אויף א שטרייט גענגען דעם בישאָף'ס טרופען און האָט זיי גלענצענד בעזיגט. אָבער דיזע האָבען נאָך אלץ די בעלאָגערונג ניט אויפגענעבען. נאָך דעם זיג האָט ער געלאָזט ערווהלען 12 ריכטער צו פערוואלטען די שטאָדט, וועלכע ער האָט א נאמען גענעבען „די נייע ציון". ער איז דערווייל גענליבען אלס

טע — אַרכימאַנדריטען, וועלכע האָבען אַכטונג געגעבען, דאָס די נעטיגע דיסציפּלין זאָל ניט געשטערט ווערען, און דאָס די פּרעדיגער זאָלען טאָן זייער זאַך ווי עס געהערט צו זיין.

דער הויפּט־פּרינציפּ פון די וויעדערטויפער איז געווען, דאָס עס זאָל צווישען זיי ניט זיין קיין לעדיג־געהער. נאָך דעם, ווי די ברידער האָבען גע־בעטען גאָט אין פריהמאָרגען, יעדער וואָס זיין געוויסען האָט איהם דיקטירט, זיינען זיי זיך פערנאַנדערגעגאַנגען צו דער אַרבייט: דער אין פעלד, דער אין די ווערק־הייזער. קיין איינציגער ברודער איז ניט געווען פריי פון אַרבייט. ווען אַ מענש פון אַן אַנדער שטאָדט האָט געוואָלט אַריינקומען צו זיי אַלס ברודער, האָט ער פריהער פון אַלעס געמוזט אויף זיך מקבל באהבה זיין די ווערטער פון דער תורה: „מיט'ן שווייס פון דיין געזיכט זאָלסטו עסען ברויט".

עס איז געווען שטרענג פערבאָטען צו רעדען אין דער צייט פון אַרבייטען אָדער עסען. פון ימים טובים האָבען זיי ניט געהאַלטען, זיי האָבען געאַרבייט אַלע 7 טעג פון דער וואָך, און זיי זיינען דעריבער געוואָרען רייך.

שידוכים זיינען ביי זיי געווען ניט פון ליבע און ניט צוליב געלט. די בעאַמטע פון דער קאָלאָניע האָבען געהאַט אַ ליסט פון בחורים און פון מייד־לאַך, וואָס זיינען געווען צייטיג צום הייראַטען, און זיי האָבען בעשטימט ווער צו וועמען געהערט לויט זייערע יאָהרען.

ווען די וויעדערטויפער, וואָס זיינען געווען צושפּרייט אין דייטשלאַנד און אין האָללאַנד, האָבען דערהערט פון דעם ערפאָלג, וואָס זייערע ברידער האָבען געהאַט אין בעהמען, האָט זיך אין זיי צופלאַקערט זייער אייפער פיר די נייע לעהרע. זייער אידעאַל איז געווען צו ערווערבען זיך פּאָליטישע אונ־אָפּהענגיגקייט. צו דיזען צוועק האָבען זיי אויסגעקליבען די שטאָדט מינסטער, אין וועלכער די אַיינוואוינער זיינען שוין געווען רעפאָרמירט און האָבען זיך שוין דאָרט אין פיעלע הינזיכטען ערוואָרבען פּאָליטישע גלייכהייט. די ביר־גער האָבען גערעכענט, דאָס אָננעהמענדיג די נייע לעהרע וועלען זיי זיך אין גאַנצען בעפרייען פון דער הערשאַפט פון בישאָף. זיי איז ווירקליך געלונגען צו צווינגען דעם בישאָף פראַנץ פון וואַלדעק אָנצוערקענען מינסטער אַלס אַן עוואַנגעלישע שטאָדט (1533).

אין יאַנואַר פון יאָהר 1534 זיינען ווירקליך אָנגעקומען אין מינסטער זעהר פיעלע וויעדערטויפער, וועלכע האָבען דאָרט אין אַ קורצער צייט פער־ברייטעט זייער נייע לעהרע. עס זיינען דאַמאָלס אַהין געקומען זייערע גרוי־סע פּראָפעטען מאַטהיאַס און יאַן באָקקאָלט. דעם 27טען פעברואַר האָבען

זיי געלאָזט אויסרופען אין שטאָדט, דאָס וואָר עס וויל ניט צושטעהן צו זייער סעקטע זאָל פערלאָזען די שטאָדט. זיי האָבען צוטריבען דעם סענאַט און זיינע מיטגלידער פעריאָגט פון שטאָדט.

דער בישאָף פון וואַלדעק האָט מיט זיינע טרופען בעלאָגערט די שטאָדט. דאָן זיינען די וויעדערטויפער געווען געצוואונגען צו בעוואָפנען זיך אום זיך צו פערטיידיגען. מאָטהיאס האָט א ביסעל אויסגעאיבט זיינע לייט אין דער קריגס־קונסט און האָט זיך אין א קורצער צייט פערפעסטיגט אין שטאָדט. ער האָט אונטער טויט־שטראָף געצוואונגען אלע איינוואוינער פון שטאָדט אָפצוגעבען זייער גאַנצעם פערמעגען אויף פערטיידיגונג געגען דעם פיינד. אלע נאַהרונגס־מיטלען זיינען געווען אונטער דער קאָנטראָל פון די וויעדער־טויפער, אלע איינוואוינער פון שטאָדט האָבען גענומזט עסען ביי איין טיש די זעלבע שפייז. די הויז־טירען זיינען געווען אָפען טאָג און נאַכט, וויל עס איז ניט אָנערקענט געוואָרען קיין אויגענטום, אלעס האָט געהערט צו אלעמען און ניט צו אַן איינציגען. עס איז געווען איינגעפיהרט א פאַלשטענ־דיגער קאָמוניזם. די פאַמיליע איז אָבער ניט אָפגעשאַפט געוואָרען, ד. ה. די פרויען זיינען ניט געווען איינגערעכענט אין דעם אלגעמיינעם אויגענטום, נאָר יעדערער האָט געהאַט זיין אייגענע פרוי. אָבער דאָ איז געווען אַן אַנ־דער גע‌זעץ, נעמליך: דאָס יעדע פרוי מוז האָבען א מאַן. און וויל עס זיינען דאַמאָלס געווען אין שטאָדט מעהר פרויען ווי מענער, איז ערלויבט געוואָרען פאָליגאַמיע, דאָס הייסט, איין מאַן האָט געמעגט נעהמען עטליכע פרויען.

וועז אלעס אין שטאָדט איז געווען איינגעאָרדענט לויט די פרינציפען פון די וויעדערטויפער, איז מאָטהיאס ארוים מיט זיינע טרופען אויף א שטרייט מיט'ן בישאָף. ער האָט אָבער געליטען א שטארקע נידערלאַגע און איז זעלבסט געפאַלען אין דער שלאַכט. זיין שטעלע האָט פערנומען דער יונגער יאָן אָדער יאָהאַן פון לוידען. דעם יונגען יאָהאַן איז ניט געפעלען געוואָרען די ראָלע פון א פראָפעט, און ער האָט בעשלאָסען צו צווינגען זיינע לייט אָנצוערקענען איהם אלס קעניג. ער האָט אָנגעפאַנגען זיך זעלטען צו בעווייזען צום פאָלק, און האָט געצייגט זיינע אָנהענגער, דאָס ער איז איבער־געבען צו דער בעטראַכטונג פון דער גאָטהייט. ער האָט געוואוסט די קונסט ווי צו בעצויבערן דאָס פאָלק דורך זיינע פראָפעצייהונגען. ער איז ארוים אויף א שטרייט געגען דעם בישאָף'ס טרופען און האָט זיי גלענצענד בעזיגט. אָבער דיזע האָבען נאָך אלץ די בעלאָגערונג ניט אויפגעגעבען. נאָך דעם זיג האָט ער געלאָזט ערוועהלען 12 ריכטער צו פערוואלטען די שטאָדט, וועלכע ער האָט א נאָמען געגעבען „די נייע ציון". ער איז דערווייל געבליבען אלס

טע — ארכימאנדריטען, וועלכע האבען אכטונג געגעבען, דאָס די נעטיגע דיסציפּלין זאָל ניט געשטערט ווערען, און דאָס די פּרעדיגער זאָלען טאָן זייער זאַך ווי עס געהערט צו זיין.

דער הויפּט־פּרינציפּ פון די וויעדערטויפער איז געווען, דאָס עס זאָל צוויישען זיי ניט זיין קיין לעדיג־געהער. נאָך דעם, ווי די ברידער האבען געבעטען נאָט אין פּריהמאָרגען, יעדער וואָס זיין געוויסען האָט איהם דיקטירט, זיינען זיי זיך פערנאַנדערגענאַנגען צו דער ארבייט: דער אין פעלד, דער אין די ווערק־הייזער. קיין אייגציגער ברודער איז ניט געווען פריי פון ארבייט. וועו א מענש פון אַן אַנדער שטאָדט האָט געוואָלט אריינקומען צו זיי אלס ברודער, האָט ער פריהער פון אַלעס געמוזט אויף זיך מקבל באהבה זיין די וועריטער פון דער תורה: „מיט'ן שוויים פון דיין געזיכט זאָלסטו עסען ברויט".

עס איז געווען שטרענג פערבאָטען צו רעדען אין דער צייט פון ארבייטען אַדער עסען. פון ימים טובים האָבען זיי ניט געהאַלטען, זיי האָבען געארבייט אַלע 7 טעג פון דער וואָך, און זיי זיינען דעריבער געוואָרען רייך.

שידוכים זיינען ביי זיי געווען ניט פון ליבע און ניט צוליב געלט. די בעאמטע פון דער קאָלאָניע האָבען געהאט א ליסט פון בחורים און פון מיידלאַך, וואָס זיינען געווען צייטיג צום הייראטען, און זיי האָבען בעשטימט ווער צו וועמען געהערט לויט זייערע יאָהרען.

וען די וויעדערטויפער, וואָס זיינען געווען צושפּרייט אין דייטשלאַנד און אין האָלאַנד, האָבען דערהערט פון דעם ערפאָלג, וואָס זייערע ברידער האָבען געהאט אין בעהמען, האָט זיך אין זיי צופּלאָקערט זייער אייפער פיר די נייע לעהרע. זייער אידעאל איז געווען צו ערווערבען זיך פּאָליטישע אונאָפּהענגיגקייט. צו דיזען צווועק האָבען זיי אויסגעקליבען די שטאָדט מינסטער, אין וועלכער די אייניוואוינער זיינען שוין געווען רעפֿארמירט און האָבען זיך שוין דאָרט אין פיעלע הינזיכטען ערווארבען פּאָליטישע גליכהייט. די ביר־גער האָבען גערעכענט, דאָס אָננהמענדיג די נייע לעהרע וועלען זיי זיך אין גאנצען בעפרייען פון דער הערשאפט פון בישאָף. זיי איז ווירקליך געלונגען צו צווינגען דעם בישאָף פראַנץ פון וואַלדעק אָנצוערקענען מינסטער אלס אַן עוואַנגעליש שטאָדט (1533).

אין יאָנואר פון יאָהר 1534 זיינען ווירקליך אָננעקומען אין מינסטער זעהר פיעלע וויעדערטויפער, וועלכע האָבען דאָרט אין א קורצער צייט פער־בריייטעט זייער נייע לעהרע. עס זיינען דאָמאָלס אהין געקומען זייערע גרוסע פּראָפעטען מאטהיאס און יאן באָקקאָלט. דעם 27טען פעברואר האָבען

האָפט צוריק איינצופיהרען די אלטע קירכע, אבער די עוואנגעליסטען האבען געשטערט. דאן האָט דער בישאף פון מינסטער וויעדער בעלאגערט די שטאדט אום צו צווינגען די וויעדערטויפער איינצופיהרען די רוימישע קירכע. עס איז געקומען צו אן אפענעם בלוטיגען שטרייט, אין וועלכען עס זיינען גע-פאלען 4,000 לייט פון דעם בישאף'ס קריגער. דאָס איינציגע, וואָס עס איז געבליבען דעם בישאף צו טאן, איז געווען, צו בעלאגערן די שטאדט און דורך הונגער צווינגען די בירגער אונטערצוגעבען זיך. עס איז ווירקליך אויסגע-קומען דעם פאלק צו לייידען א שרעקליכען הונגער. די איינוואוינער האבען זיך געמוזט שפייזען מיט גראז און מיט פערדישע פעלען און דאָס גלייכען. דעם 25טען יוני 1535 האבען זיך די וויעדערטויפער אונטערגעגעבען.

דער קענig פון די וויעדערטויפער, זיין שטאטהאלטער און זיין קאנצלער זיינען געווארען געפאנגען און זיינען אריינגעווארפען געווארען אין געפענג-נים, וואו זיי זיינען געבליבען א לענגערע צייט. נאכדעם האָט מען זיי הינ-געריכטעט מיט א מיתה משונה: מען האָט מיט ברענענדע צוואנגען פון זיי געריסען לעבעדיגערהייד שטיקער פלייש ביז זייער טויט האָט זיי בעפרייט פון זייערע אונמענשליכע ליידען.

דיזע געשיכטע האָט אין דייטשלאנד שטארק אפגעשוואכט דעם גייסט פון רעפארמאציא. נאר וועניגע פרויע גייסטער האבען געהאלטען די פאקט פון אונאפהענגיגקייט פון דער רוימישער קירכע, ווי צ. ב. סעבאסטיאן פראנק און דער געניאלער מעדיקער טהעאפראסטום באמ-באסטום פאראצעלסום פון האהענהיים (נעשט. 1511). דיזער לעצטער האָט די בויידע געגנגען, לוטהער און דעם פאפסט, פערגליכען מיט צוויי הורען, וועלכע זידלען איינע די אנדערע, וואהרענד זיי בויידע זיינען פער-דארבענע ברואים. ער האָט מיט זיין נאטור-פילאזאפיע אפגעליקענט אלע דאגמאס. ער האָט געזאגט: „וואר עס גלויבט און איז ניט קיין פילאזאף, דער איז אויך נארישׁ איז גלויבען (אין עם הארץ חסיד). רייך איז דער, וואר עס דערקענט גאָט אין זיינע ווערק, און פון דאנען שעפט ער זיין גלויבען, ניט ווי דער בלינדער גלויבט אין די פארבען".

די נידערלאגע פון די וויעדערטויפער, וועלכע זיינען געווען זעהר פיעל אין נארד-דייטשלאנד און אין האלאנד, האָט געגעבען די אויבערמאכט אין די הענט פון דער אריסטאקראטיע געגען דער דעמאקראטיע פון די ארבייטער-צעבען. אין יענער צייט האָט זיך אין ליבעק געמאכט אן אויפשטאנד פון די ארימערע פאלקס-קלאסען. אן דער שפיץ פון דיזען אויפשטאנד איז גע-שטאנען א באנקראטירטער קויפמאן יירגען וואוללענוועבער.

אויבערסטער פּראָפעסט. די ריכטער זיינען געווען אין גאַנצען אונטער זיין קאָנטראָל.

ווי מיר האָבען שוין פריהער דערצעהלט, איז צווישען די וויעדערטויפער איינגעפיהרט געוואָרען דער פּרינציפּ פון פּאָליגאַמיע. יאָן זעלבסט האָט זיך ענומען 17 וויבער. דיזער פּרינציפּ האָט געבראַכט צו שרעקליכער אויסגעלאָסענהייט. די בעסערע לייט זיינען געוואָרען שרעקליך אויפגעבראַכט און האָבען געמאַכט אַן אויפשטאַנד. אָבער די ראַדיקאַלען האָבען זיי מיט וואָפע, געוואוונגען אונטערצואוואַרפען זיך אונטער דער נייער אָרדנונג.

אָבער די גאַנצע געשיכטע פון די וויעדערטויפער איז באַלד פערוואַנדעלט געוואָרען אין א קאָמעדיע. יאָן האָט זיך געלאָזט קרוינען אלס קעניג. ער האָט באַלד בעשטימט גרויסע בעאמטע און האָט זיך פערשאַפט רייכע קליידער, וואָס דאָס איז געווען דורכאוים געגען די הויפּט־פּרינציפּען פון זייער לעהרע. אום צו ווערען א פאָלשטענדיגער דעספּאָט, האָט ער זיך געלאָזט טויפען פון אויך פּאָנטיפעקס, ד. ה. כהן גדול. ער האָט בעפוילען, דאָס אלע טייערע שטאָפען פון דער קאָמונע און דאָס גאַנצע גאָלד זאָל ווערען איבערגעגעבען צו איהם און צו זיינע פרויען. די, וואָס האָבען ניט געהערט צום הויף, איז געווען פערבאָטען יעדער לוקסוס, זיי האָבען געמוזט לעבען זעהר איינפאַך, לויט די פרינציפּען פון זייער לעהרע. יעדע וואָך האָט יאָן געהאלטען א רעדע, זיצענדיג אויף א הויכען רייכען טראָן, אַרומגערינגעלט מיט זיינע 17 רייך־געקליידעטע קעניגינס, בעהאנגען מיט טייערע צירונגען, און אין מיטען פון רייך־געקליידעטע הויכע בעאמטע. דער אינהאלט פון די רעדעס איז איבער הויפּט געווען איבער דעם ענין פון הייראָט ביי די וויעדערטויפער. צוליב דער פּאָליגאַמיע און די לייכטע שיידונגען (נטין) זיינען ענטשטאַנען סקאַנדאָלעזע שטרייטיגקייטען. די זיצונגען האָבען זיך געווהנליך געענדיגט מיט רעליגיעזע טענץ, אין וועלכע יאָן מיט זיינע קעניגינס זיינען געווען די הויפּט־פיגורען און אָנפיהרער. קורץ, עס איז די טרויעריגע געשיכטע פון מענשליכע פעראירונגען. די זאַך איז נאָך פיעל מעהר טרויעריג, ווייל דאָ האָט זיך געהאַנדעלט וועגען דער פערווירקליכונג פון איינעם פון די ערהאבענסטע אידעאָלען פון דער מענשליכער געזעלשאפט, די אידעאָלען פון אמת'ער גלייכהייט און פערבריידערונג פון מענשען.

די קאָמוניסטישע רעוואָלוציאָן האָט זיך געהאלטען לפי ערך זעהר לאַנג. און דיזער פאקט איז א בעווייז, אז דאָס לאַנד האָט זיך דאמאלס געפונען אין א זעהר טרויעריגען צושטאַנד. זאָנאָר דאָן, וועו די שטאָדט איז שוין בעזיגט געוואָרען פון די וויעדערטויפער, האָבען נאָך די קאטאליקען אלץ גע־

ווי עס איז געווען צו ערוואַרטען. קאַרל דער 5טער האָט זעלבסט אויפגע-
געבען די האָפענונג צו מאַכען אַן ענדע צו דעם רעליגיאָנס־קריג דורך דעצא-
טען און דיסקוסיאָנען, און האָט בעשלאָסען צו נעהמען זיך צו דיזער וויכטי-
גער פראַגע נאָך דעם, ווי ער וועט ווערען רוהיגער פון די אויסלענדישע פּא-
ליטישע פלאַנטערס, אין וועלכע ער האָט זיך דאַמאָלס געפונען.

לוטהער איז געווען זעהר בעזאָרגט צו זעהען דעם סוף פון דיזען רע-
ליגיאָנס־קריג, אָבער ער האָט עס ניט דערלעבט. ער איז געשטאָרבען דעם
18טען פעברואַר 1546 נאָך פיעלע קערפערליכע ליידען אין זיין געבורט־
שטאָדט אייזלעבען. ער איז בעערדיגט געוואָרען מיט גרויס כבוד אין דער
בעגלייטונג פון פיעלע פערעהרער אין וויטטענבערג. ער האָט איבערגעלא-

פריעדריך דער 3טער, קורפירסט פון זאַקסען.

זען פיער קינדער און זיין פרוי, קאַטהאַרינא בארא, א געוועזענע נאָנע, מיט
וועלכער ער האָט געהיראַט אין יאָהר 1524.

קאַרל דער 5טער האָט זיך געהיט ניט אויפצוטרעטען צו שטרענג געגען
די פראָטעסטאַנטישע פירסטען, ווייל ער האָט געהאַט אויסלענדישע צרות.
אויסער פראַנץ דעם 1טען האָבען אלע די טערקען ניט געלאָזען צו רוה, און
דעריבער האָט ניט געלונגט צו קריגען זיך מיט זיינע כירסטען אין
לאַנד. די טערקישע מאַכט האָט דאַמאָלס אונטער סאָלימאָן דעם
2טען (1520—1566) דערגרייכט די העכסטע שטופע. דער סולטאַן האָט
אפגענומען פון די קריסטען צוויי זעהר וויכטיגע פעסטונגען: בעלגראַד און
רהאָדוס, און ער האָט פערניכטעט אין א בלוטיגער שלאַכט די אונגאַרישע אר-

דער אויפֿשטאַנד האָט געהאַט דעם צוועק צו געבען אין די שטעדט מעהר מאַכט צו די אָרימע מענשען, וועלכע זיינען אין גאַנצען געווען דערווייטערט פון דער רעגירונג. צוזאַמען מיט דעם האָט דער אויפֿשטאַנד געהאַט אין זיין פֿראַגראַם צו פערבריטען די רעפֿארמאַציאָן לויט די פֿאָדערונגען פון עוואַנגעליום. דער אויפֿשטאַנד האָט זיך גיך פערשפּרייט אין דעמעמאַרק, וואו די רעגירונג איז געווען שוואַך און האָט זיך געפונען אין א זעהר פער-ווירטען צושטאַנד. די רעוואָלוציאָנערען האָבען אויסער לִיבעק אויך בעזיגט קאָפּענהאַגען. אָבער דער הערצאָג קריסטיאַן פון האָלשטיין מיט דער הילף פון גוסטאַוו וואַזא פון שוועדען האָט צו דער רעוואָלוציאָן געמאַכט אַן ענדע. וואולפֿענוועבער איז געשטירצט געוואָרען און די אלטע אָרדנונג איז איבער-א־נייס איינגעפיהרט געוואָרען אין לִיבעק און אין קאָפּענהאַגען.

אָבער די רעפֿארמאַציאָן האָט אין יענער צייט געמאַכט אין דייטשלאַנד גרויסע און מעכטיגע פֿארטשריטען. עס האָבען זיך צוזאַמענגענומען פיעלע פירסטען און שטעדט און געמאַכט צווישען זיך א בונד אום צו ווערען אונ-אָפּהענגיג פון דעם רוימישען פּאָפּסט, און צו שטערען אלע אָנגריפען פון די קאַטאָליקען, וועז זיי וועלען בעשטעהן אויף זייערע רעכטען אלס אָנהענ-גער פון דער רוימישער קירכע. נאָך מעהר, דער בונד האָט געפּאָדערט פון די קאַטאָליקען איינס פון די צוויי: צו ענטזאָגען זיך פון דער רוימישער קירכע, אָדער צו פערלאָזען דאָס לאַנד מיט ווייב און קינדער. די חברים פון בונד האָבען פערשפּראָכען אייניגער צום אנדערן שטיצע אין פאל, וועז דער רייכסטאָג וועט זיי שטערען אין זייער בעשלוס געגען די קאַטאָליקען.

צו דיזען בונד פון שמאלקאַלדען (א שטאָדט אין פרייסען) איז אויך צוגעשטאַנען דער קורפירסט יאָאכים דער 3טער פון בראַנדע-בורג. די קאַטאָלישע פּארטיי האָט געזוכט אויסצוגלייכען די שטרייטיגקיי-טען אין רעליגיאָנס־אַנגעלעגענהייטען דורך דעבאַטען און דיסקוסיאָנען צווי-שען די עוואַנגעליסטען און פּאָפּיסטען, אָבער, ווי געווענליך, האָבען אלע דעבאַטען ניט געפיהרט צו קיין רעזולטאַט, יעדער איז געבליבען בייַ זיינע פרינציפּיען און בעהויפּטונגען. די לִייט, וואָס האָבען געוואָלט אָפּשאַפען דעם שטרייט דורך טהעאָלאָגישע דעבאַטען, האָבען ניט פערשטאַנען, דאָס אין דער גאַנצער זאַך שפּילט די הויפּט־ראָלע ניט די רעליגיאָן, ניט די דאָג-מאַס, נאָר דאָס סאָציאלע לעבען און די פּאָליטישע אונגלייכהייט. דער קאַנצלער גראַנוועלא האָט געמאַכט נאָך איין פּראָבע און האָט אין יאָהר 1541 צוזאַמענגעבראַכט צו א דעבאַטע מעלאַנכטהאָן מיט אייניגע קא-טאָליש פּארשטעהער, אָבער דיזעם האָט ניט געפיהרט צו קיין רעזולטאַט,

מיט דער רעפּאָרמאַציאָן. אין דער זעלבער צייט האָט ער בעשטימט מיט׳ן פּאָפּסט פּאולוס דעם 3טען צו בערופען אַן אַלגעמיינעם קאָנציל אין דער שטאָדט טריענט.

ו. רעליגיאָנס־קריג און רעליגיאָנס־פרידן.

אַלע בעמיהונגען צו ענדיגען דעם רעליגיאָנס־קאַמף פרידליך האָבען גע־פיהרט צו גאָרנישט. עס איז געווען קלאָר צו זעהן, דאָס עס מוז ענדליך אויס־ברעכען אַן אָפענער קאַמף. קאַרל איז געגאַנגען צו זיין ציל לאַנגזאַם און זעהר פאָרזיכטיג. הגם מען האָט זיך אָנגעהויבען פאָרצובעריטען צו א קריג, האָט ער נאָך אַלץ ניט בעשטימט קיין זאָך און אַלעס איז ווי געהאַנגען אין דער לופט. ער האָט נאָר געוואָרגט צו זיכערן זיך דעם פּאָפּסט׳ס הילף און די נייטראַליטעט פון באַיערן. דערביי איז וויכטיג צו בעמערקען, דאָס ד׳ פּראָטעסטאַנטישע פירסטען האָבען אין דעם גאַנצען שטרייט געהאַט וועג׳ג אין זינען די רעליגיאָן. זיי איז מעהר געגאַנגען אין ערווערבען מעהר לאַנד, מעהר מאַכט און מעהר רייכטום. די רעליגיאָנס־פראַגע איז נאָר געווען א מאַסקע. דעריבער האָט קאַרל גערעכענט, דאָס עס וועט איהם ניט זיין שווער צוציהען אויף זיין זייט אייניגע פון די גרויסע פירסטען פון לאַנד. דער שמאַלקאַלדישער בונד פון די האַנדעל־שטעדט האָט יעצט פערלאָרען אין גאַנצען זיין פאָליטישע מאַכט. יעצט האָבען פיעלע פון די פירסטען גע־קוקט אויף דעם רעליגיאָנס־קאַמף גלייכגילטיג. זיי האָט מעהר אינטערע־סירט דער גלענצענדער שטערן פון דער קייזערליכער מאַכט, וועלכע האָט געשיינט צו ווערען א וועלט־מאַכט, און עס האָט זיך זיי דעריבער געלוינט בעסער צו פערבינדען מיט׳ן קייזער. פריהער פון אַלע האָט דיזע נייגונג יע־צייגט דער הערצאָג מאָריטץ פון זאקסען. דיזער הערצאָג איז געווען מיט לייב און לעבען איבערגעגעבען נאָר צו זיינע פאָליטישע אינטערעסען. די רעליגיאָן האָט איהם אין אַלגעמיין זעהר וועניג אינטערעסירט. עס איז געווען געגען זיין נאַטור צו שטעלען אויף׳ן ערסטען פלאַץ די אינטערעסען פון די גייסטליכע און די וועלטליכע אינטערעסען פון די פירסטען זאָלען בלייבען שטעהן פון הינטען. צו גלייכער צייט האָט ער ניט געוואָלט אויף־געבען זיינע עוואַנגעליש־ע געזינונגען. איהם האָט געלוינט זיך האַלטען אין א פאָזיציאָן געגען דעם קייזער, אום צו מאַכען איהם נאַכגעביג צו זיינע אינ־טערעסען.

מאָריטץ האָט ווירקליך אין זיין רעכנונג ניט געמאַכט קיין טעות. דער קייזער האָט געברויכט זיין הילף אין א געוויסען פערטראָג, און דערפאר

מעג פון לודוויג דעם 2טן, וועלכער איז דאמאָלס ענטלאָפֿן פון שלאכטפעלד און האָט געפונען זיין טויט אין א זומפּ (1526). נאָך לודוויג'ס טויט האָבן די אונגארן און די בעהמען ערוועהלט אלס קעניג פערדינאנד'ן, דעם ברודער פון קארל דעם 5טן. עס האָט זיך אָבער דאָרט געבילדעט א פּאר־טיי, וועלכע האָט ערוועהלט דעם וואיעוואדא (הערצאג) זאפּאליא פון זיעבענבירגען אלס קעניג, און דיזער האָט זיך אונטערגעוואָרפען אונטער דעם שוץ פון סולטאן און האָט זיך פערפליכטעט צו צאָהלען איהם טריבוט. דער סולטאן איז ארויסגעדרונגען אין אונגארן און איז אונגעשטערט דערגאנגען ביז וויען. דאָ האָט ער דערהערט, דאָס א גרוסע רייטשע מאכט געהט וויען צו הילף, און ער איז דעריבער צוריקגעטרעטען אין זיין לאנד.

קארל איז געווען געצוואונגען צו שיקען מיליטער אויף נאָך אפריקא געגען די זעע־רויבער, וועלכע האָבען גמאכט אונזיכער דעם האנדעל פון מיטלענדישען מעער, אונטער דער פיהרונג פון העלדישען גריף מיט'ן נאמען כאירעדדין בארבאראסא. די רויבער האָבען אפּגענומען טונים און אלזשיר, האָבען גערויבט די ברעגען פון איטאליען און פון שפּאניען, האָבען געפאנגען טויזענדער קריסטען און האָבען זיי פער־קויפט אלס שקלאפען. די רויבער־באנדע האָט אנערקענט איבער זיך די מאכט פון סולטאן סאליימאן, אזוי דאָס דער סולטאן האָט יעצט געהאט די מעגליכקייט צו בעפעלען קארל'ס אימפּעריע אין וועסט און אין אָסט. נאָך ענגער איז געווארען קארל'ען, וועז דער קעניג פון פראנקרייך, פראנץ דער 1טער, האָט די זעע־רויבער געהאלפען און האָט מיט דעם סולטאן געשלאָסען פריינדשאפט.

דערווייל איז פראנץ ספּארצא פון מאילאנד געשטארבען. דיזער צופאל איז געווארען אן אורזאך פיר נייע שטרייטיגקייטען צווישען פראנץ דעם 1טען און קארל דעם 5טען: ירעדער פון זיי האָט גערעכענט, דאָס ער איז דער געזעצליכער יורש פון כאילאנד. קארל דער 5טער האָט אין דעם שטרייט געהאט מעהר ערפאלג, אוז מען האָט ערווארטעט, דאָס אין גיכען וועט ער זיין דער פאלשטענדיגער נייגער. אבער פלוצלינג האָט קארל דעם שטרייט אויפגענעבען. די אורזאך דערפון איז געווען, וויל אין דייטשלאנד האָט זיך זעהר פערבריימעט און געשטארקט דער פראטעסטאנטיזם, און ער האָט אנ־געהויבען צו האָבען מורא פאר די העזולטאטען. צוליב דעם האָט ער אויך געהייסען זיין ברודער פערדינאנד שליסען מיט די טערקען א וואפען־שטיל־שטאנד, אום מען זאל זיך קענען אריומזעהן און בעטראכטען וואָס צו טאָן

הערמאַנן פון קאָלן איז פון פּאַפּסט אַריינגעלעגט געוואָרען אין חרם, בערויבט געוואָרען פון זיין ווירדע און ער האָט געמוזט אָפּטרעטען זיין אָרט צו אַ קאַטאָליק. און אַזוי איז גאַנץ זיד־דייטשלאַנד אונטערגעוואָרפען געוואָרען אונטער דער מאַכט פון קייזער. דער פיהרער פון די עוואַנגעליסטען איז געווען געצוואונגען צו ענטלויפען נאָך פראַנקרייך און אַריינטרעטען אין די פראַנצויזישע אַרמעע.

די איינציגע האָפנונג פון די עוואַנגעליסטען איז געווען אויף דעם הערצאָג פון זאַקסען יאָהאַן פריעדריך דער בעשטענדיגער. ער האָט באַלד געעפענט אַ ווינטער־צוג און האָט אַיינגענומען האַללע און מערזעבורג, וועלכע האָבען געהערט צו מאָריטץ'ן. דיזער האָט זיך געווענדעט וועגען הילף צו קאַרל'ען, וועלכער איז איהם ווירקליך גלייך געקומען צו הילף מיט טרופּען איטאַליענער און שפּאַניער. יאָהאַן פריעדריך האָט דאַמאָלס מעהר ניט געהאַט ווי 6,000 מאַן, וואָס זיינען געשטאַנען ביי דער עלבע. יאָהאַן האָט געוואָלט צוריקציהען זיך מיט זיין קליינע אַרמעע נאָך וויטטענבערג און צו קאָנצענטרירען די צושטרייטע קריגער אין איין פּונקט, אום צו שטעלען זיך געגען דעם פיינד. אָבער עס איז איהם ניט געלונגען דיזען פּלאַן דורכצופיהרען. ער איז געפאַנגען געוואָרען זונטאָג דעם 24טען אַפּריל 1547 אין דער צייט פון געטליכען דינסט. מען האָט איהם פעראורטיילט צום טויט און קאַרל, אום צו ווייזען זיינע חסדים, האָט פערוואַנדעלט די טויט־שטראָף אויף לעבענסלענגליכע געפענגנים. יאָהאַן האָט געמוזט איבערגעבען זיין לאַנד צו דעם זיגער מאָריטץ, מיט אויסנאַהמע פון גאָטהאַ, וויימאָר און אייזענאַך, וועלכע זיינען געבליבען אַלס ירושה פיר די קינדער פון דעם פעראירטיילטען.

נאָכדעם האָט אויך דער לאַנד־גראַף פיליפּ פון העסען געמוזט אויפגעבען דעם געדאַנק צו שטרייטען מיט די געגנער. ער האָט זיך איבערגעגעבען צום קייזער אויף גנאַדע. ער איז אָבער געשלעפּט געוואָרען צום רייכסטאַג אין אַוגסבורג אַלס הויפּט פון די פּראָטעסטאַנטען, אום אָפּצוגעבען דאָרט דין וחשבון פיר זיינע מעשים. דיזער פירסט איז געווען גערעכענט אַלס דער געפעהרליכסטער אין דיזער רעוועגונג, און מען האָט גערעכענט פיר נעטיג צו מאַכען איהם אונשעדליך, ווען מען האָט געוואָלט מ כען נייע אָרדנונגען אין די דייטשע פערהעלטניסען.

יעצט האָט קאַרל אָנגעפאַנגען צו דענקען ניט נאָר צו בעהערשען דייטשלאַנד, נאָר אויך צו צווינגען גאַנץ אייראָפּאַ איהם צו הערען. דער פּאַפּסט פּאַול דער 3טער איז אָבער מיט דיזען וואונש ניט געווען צופרידען און אַיינ-

האָט ער איהם אָנגעבאָטען די שוץ־הערשאפט איבער מאגדעבורג און איבער האַלבערשטאדט. מיט דיזען וועג האָט קאַרל געוואונען אויף זיין זייט אויך אייניגע אַנדערע פראָטעסטאַנטישע פירסטען. קאַרל האָט אויך פערשטאַנען ווי צו בענוצען זיך מיט דעם האס, וואָס האָט זיך ענטוויקעלט צווישען דעם קלייגעם אדעל און די פירסטען, וויל דיזע האָבען פערגרעסערט און פערשטאַרקט מעהר און מעהר זייער מאַכט אויף דער רעכנונג פון דעם קלענערען אדעל. דער קייזער האָט צושיקט נעזאַנדטע צו אלע גראָפען, העררען און ריטער און האָט זיי פערשפראָכען צו אָנערקענען זייערע אלטע פרייהייטען און אויך צו געבען זיי נייע. דער קייזער האָט דאמאָלס בעשלאָסען צו מאַכען מיט'ן שווערד אן ענדע צו אלע רעליגיעזע און פאָליטישע רייסעריין און אויפשטעלען אן אבסאָלוטע קייזערליכע מאַכט, וועלכע זאָל אלעס בעהערשען.

וועז די עוואַנגעליסטען האָבען זיך דערוואוסט פון דעם קייזער'ס פאר־בערייטונגען צו א קאמף, האָבען זיי באלד געמאַכט גרויט אן ארמעע פון 40,000 מאַן. קאַרל האָט זיך פערשאפט הילפס־טרופען פון איטאַליען, שפאַניען און האָלאַנד. וועז די עוואַנגעליסטען האָבען זיך דערוואוסט פון דעם פערראַט פון מאָריטז פון זאַקסען, דאָס ער איז אויף דער זייט פון דעם קייזער און די קאטאָליקען, זיינען זיי שטאַרק דערשראָקען געוואָרען. מאָריטז איז באלד אריין אין קורלאַנד און האָט דאָרט געווירקט אין דעם גייסט פון קייזער. די רייכע שטעדט, וועלכע זיינען געווען פיר די עוואַנגעליסטען, האָבען מורא געהאַט, דאָס קאַרל, וועלכער האָט געהערשט איבער איטאַליען, שפאַניען און האָלאַנד, וועט זיי שטערען אין זייערע קאָמערציעלע אינטערעסען און קאָמוניקאַציאָן מיט דיזע לענדער, און וואָלט זיי מיט דיזען אופן אין גאַנצען ריאיניערען, און זיי האָבען דעריבער אויפגעהערט צו שטיצען די עוואַנגעליסטען מיט געלט און מיט מענשען.

וועז די מאַסען האָבען זיך דערוואוסט פון דער האַלטונג פון די רייכע בירגער צו זייער קאמף, האָבען זיי זיך אָנגעהויבען צוגרייטען צו מאַכען אויף זיי פאָגראָמען. די רייכע בירגער אבער האָבען זיך געפונען געצוואונגען צו שטיצען דעם קייזער מיט גרויסע סומעס געלט, אום ער זאָל ניט פאַראַ־לייזירען זייער האנדעל. אזוי האָט אוגסבורג געגעבען דעם קייזער 150,000 גולדען, אולם 100,000, פראַנקפורט 80,000, האַלל 60,000 און איסני 120,000 גולדען.

אויך אולריך פון ווירטעמבערג האָט זיך געמוזט אונטערגעבען צום קייזער קאַרל, איהם צאָהלען 300,000 גולדען קריגס־קאָסטען און אויך עפנען אלע זיינע פעסטונגען פיר דאָס קייזערליכע מיליטער. דער אלטער קורפירסט

סטען געהאט אין זינען נאר זייערע אייגענע אינטערעסען, און פיר קיין פאל ניט די אינטערעסען פון דייטשען פאלק.

מאריטץ האט געקראנען דעם אויפטראג אויסצופיהרען דעם אורטייל פון דעם רייכסטאג איבער די שטאדט מאגדעבורג, וואוהין די 400 פרעדיגער זיינען ענטלאפען. דיזער אורטייל איז בעשטאנען אין דעם, דאס מען זאל אלע אייגנוואוינער בערויבען פון זייערע רעכטען און ארויסשיקען פון לאנד. צו דיזען צוועק האט ער זיך פעראייניגט מיט אייניגע אנדערע פירסטען און האט בעלאגערט די שטאדט. אבער אין דער צייט פון דער בעלאגערונג האט ער אויפגעטאן א זעהר וויכטיגע זאך — ער האט זיך פעראייניגט מיט אייניגע אנדערע פירסטען און איז אפגעפאלען פון קייזער מיט דעם צוועק צו פערשאפען די דייטשע פירסטען זייער פריהערדיגע פרייהייט, וואס דער קייזער האט פון זיי גערויבט. מיט א יאהר שפעטער (1552) האבען זיך די דייטשע עוואנגעליסטישע פירסטען פערזיכערט מיט דער הילף פון פראנצויזישען קעניג הייניריך דעם 2טען. דאמאלס האט זיך אנגעפאנגען א לאנגע רייהע פון שטרייטען. מאריטץ האט געשלאסען מיט מאגדעבורג פרידען און איז אוועק מיט זיינע טרופען נאך זיד. דא האט ער עראבערט אוגסבורג, און די פראנצויזען האבען דערווייל עראבערט מעטץ. דער קייזער האט פון אינגסברוק גענוזט ענטלויפען אהן געלט און אהן טרופען נאך פילזאך.

דער קייזער האט באאויפטראגט זיין ברודער פערדינאנד צו פערהאנדלען וועגען פרידען. עס איז געשלאסען געווארען אז אפמאך, וועלכער איז בעקאנט אונטער דעם נאמען „דער פאססאוער פערטראג" (1552), לויט וועלכען די עוואנגעליסטען האבען ערהאלטען פאלשטענדיגע רעליגיאנס-פרייהייט, דאס אינטערים איז אין נאנצען אפגעשאפט געווארען, און די בעשלוסען פון דעם טרידענטינער קאנציל זיינען פיר די עוואנגעליסטען געווען ניט גילטיג. די, וואס האבען געגען זיך געהאט קלאגעם, דאס זיי האבען איבערגעטרעטען די געזעצען פון לאנד, האבען זיך געדארפט אונטערווארפען אונטערם משפט פון דעם רייכסטאג.

הגם קארל דער 5טער האט געהאט א שרעקליכע נידערלאגע, האט ער פון דעסטוועגען זיינע שטאלצע פלענער ניט אויפגעגעבען. ער האט נעזוכט פלענער ווי צו צושטערען דעם רעליגיאנס-פרידען. ער האט גוט פערשטאנען, דאס דער פירסטען-בונד איז שוואך. די פירסטען זעלבסט האבען ניט גענוג האט קיין צוטרויען איינער צום אנדערען. די פירסטען האבען נעפאדערט, דאס די גראפען און די ריטער פון פראנקען-לאנד זאלען זיך אנשליסען אן די פערבונדענע פירסטען און אן פראנקרייך, און ווער עס וועט צו דיזען בונד

שטימיג. קאָרל האָט צונויפגערופען א נייעם רייכסטאָג אויף דעם 24טן פעברואר 1548. די פּראָטעסטאַנטישע פירסטן, וועלכע זיינען מעהרסטענטיילס געווען אָפּהענגיג פון קאָרל'ן, האָבען איהם פערשפּראָכען צו פאָלגען אלעס, וואָס אין אלגעמיינער קאָנציל וועט בעשלוסען. אָבער ניט דער פאפסט, ניט די טהעאָלאָגען, וואָס זיינען דאָמאָלס געווען פערזאמעלט אין באָלאָניא, האָבען איינגעשטימט צו אויפרופען א נייעם אלגעמיינעם קאָנציל. קאָרל האָט דאָמאָלס בעשלאָסען אלזוי צו מאכען דערווייל א צייטליכע רעפּאָרמע אין דער דייטשער קירכע, ביז מען וועט קומען צו אן איבעראיינשטימונג. דיזע רעפּאָרמע איז בעוואוסט אונטער דעם נאָמען „דאָס אוגסבורגער אינטערים" (דערווייליגע רעפּאָרמע). אָבער די ביידע פּאָרטייען זיינען מיט דיזען אינטערים געווען אונצופרידען: פיר די פּראָטעסטאַנטען איז עס געווען צו וועניג, פיר די קאַטאָליקען צו פיעל. דער קייזער האָט אין דיזען אינטערים געשטרייטען מיט'ן פאפסט פון איין זייט און מיט דער דייטשער מאסע און די פּראָטעסטאַנטישע פירסטען פון דער אנדערער זייט.

אָבער די פירסטען זיינען ניט געווען אזעלכע געפּעהרליכע געגנער פון דעם אינטערים, ווי די אויבער־דייטשע שטעדט און די פּרעדיגער. די שטיַדט האָבען אָבער באָלד געמוזט נאָכגעבען, וויַיל דער קייזער האָט באָלד פערניכטעט די דעמאָקראַטישע פערפאסונג פון די שטעדט. שווער איז עס געווען צו צווינגען די פּרעדיגער, וויַיל זיי האָבען פאר קיין זאך ניט געהאט קיין מורא. זיי האָבען גוט פערשטאַנען, אז דאָס אינטערים איז נאר אן אנפאנג פון קאַטאָליישער רעאקציאָן, וועלכע וועט זיי, די רעפּאָרמירטע פּרעדיגער, טרעפען מעהר פון אלעמען. איבער 400 פּרעדיגער זיינען בערוויט געווארען פון זייערע רעכטען און האָבען געמוזט עגטלויפען נאָך מאגדעבורג, וויַיל זיי האָבען דאָס אינטערים ניט געוואָלט אננעהמען.

קאָרל האָט געפאָדערט פאָלקאָמענע געהאָרזאמקייט צום אינטערים און האָט וועגען דעם ניט ערלויבט קיין דיסקוסיאָנען. ער האָט ניט ערלויבט דאָס מינדעסטע צו ענדערן אין דיזען אינטערים. עס האָט געמוזט ווערען אָנגענומען ווי עס איז, אָדער גאָרניט, זאָגסט האָט עס געהייסען קריג מיט'ן קייזער. דיזע פאָדערונג פון קייזער האָט געצייגט, דאָס ער איז ענטשלאָסען אראָפּצוזעצען די דייטשע פירסטען און הערצאָגען און בריינגען זיי צו דער זעלבער שטופע, אויף וועלכער עס זיינען דאָמאָלס געשטאַנען די הערצאָגען און מארק־גראָפען אין שפּאניען און אין פראַנקרייך. די פירסטען זיינען געווען געצוואונגען צום שטרייט. אָבער אין דיזען שטרייט האָבען די פיר-

וויסטונג, וואס אלברעכט האט געמאכט ארום נירנבערג. פיעלע פון די בויערן, וואס אלברעכט האט פערברענט זייערע דערפער, האבען זיך געוואלגערט אין די וועלדער און זיינען דארט צושטארבען פון הונגער און קעלט. זעהר פיעלע טויטע קערפערס האט מען געפונען ארום נירנבערג מיט גראז אין מויל, מיט וועלכע זיי האבען געזוכט צו שטילען דעם הונגער. ווען אלברעכט האט בעמערקט אזא טויטען קערפער האט עס ביי איהם ארויסגערופען א געלעכטער. דאס לעבען אין לאגער איז געווען שרעקליך פערדארבען. דאס גרעסטע פערברעכען האט זיך אין לאגער גערעכענט פיר א גוטע טאט. דער גראף זעלבסט, ווי אויך זיינע לייט, האבען זיך בעריהמט מיט מארדען און ברענען ווי מיט מיזשים טובים, דאס איז ביי זיי געווען דער בעסטער צייטפערטרייב.

איבער 4,000 שרפות האט דער מארק־גראף אנגעמאכט ארום נירנבערג. אויסער דעם האט ער אין יענער אומגעגענד בערויבט 2 קלויסטערס, 3 מאנאסטירען, 90 שלעסער, 17 קירכען און 170 דערפער, און דיזע אלע האט ער נאך דער בעריובונג פערברענט. אויסער מארד־טאטען זיינען אויך טאג־טעגליך בענאנגען גענוארען זעהר פיעלע אנדערע פערברעכענס ווי פרויען־שענדעריי און ד. גל. מיט דיזע אלע גרויליטאטען האט זיך דער קריסטליכער דייטשער עדעלמאן געריהמט ווי מיט מעשים טובים.

דעם 19טען יוני האט זיך נירנבערג אויסגעקויפט פון דער בעלאגערונג מיט 200,000 גולדען. פון באמבערג, ווירצבורג און נירנבערג האט אלברעכט אין צייט פון 2 מאנאטען אויסגעפרעסט איבער א מיליאן גולדען „צום ערהאלטען און שטיצען די הייליגע, וואהרע אפאסטאלישע קריסטליכע רעליגיאן", ווי ער זעלבסט האט זיך אויסגעדריקט און בעריהמט.

מאריטץ האט געשפילט אן אנדער ראלע. וועהרענד אלברעכט האט גברענט און געמארדעט אין דעם נאמען פון דער הייליגער עוואנגעלישער רעליגיאן האט מאריטץ געפיהרט קריג אום צו בעקעמפען די אנארכיע צווישען די פירכטען און אייניפיהרען אין לאנד ארדנונג. אין דעם זומער פון 1553 זיינען ביידע בעלי טובות, מאריטץ און אלברעכט, אויס אויף א שטרייט. אין דיזען שטרייט איז אלברעכט געשלאגען געוואָרען און איז ענטלאפען נאך פראנקרייך. אבער אויך דער זיגער מאריטץ האט בעקומען א טויטליכע וואונד פון א קויל און איז געשטארבען צוויי טעג נאך דעם, ווי ער האט גזיגט.

נאכדעם איז געקומען דער רעליגיאנס־פריידען. דער קייזער איז גשטאנען פון ווייטען און האט איבערגעגעבען די פערהאנדלונגען וועגען פרידען צו זיין ברודער פערדינאנד. מען איז געקומען צו פאלגענדע רעזולטא-

ניט צושטעהן, זאָל אויסגעראָטעט ווערען. אזוי ווי עס האָבען זיך געפונען אייניגע, וואָס האָבען צום בונד ניט געוואָלט צושטעהן, האָבען די פערבונ־דענע פירסטען געברענט און געשלאָכטעט שטעדט און דערפער ווי די ווילדע בעסטיעס. דאָס האָט געגעבען קאַרל'ען מוט און האָפנונג, דאָס ער וועט די פירסטען בעזיגען. מעהר פון אַלעמען האָט זיך אויסגעצייכענט מיט זיין גרויזאַמקייט דער מארק־גראַף אַלברעכט פון בראַנדענבורג, וועלכער האָט זיך גענומען צו בעשטראָפען די שטאָדט נירנבערג און צו פערניכטען די בישאָפען פון באַמבערג און ווירצבורג מיט אַלע זייערע שטיפטונגען (קירכ־ליכע אנשטאַלטען).

דעם 11טען מאי האָט ער בעלאָגערט די שטאָדט נירנבערג. ער האָט געהאַט אונטער זיין קאָמאַנדע 12,000 פוס־טרופען. ווייל די בעלאָגערונג האָט זיך פערלענגערט, האָט ער דערווייל ארויסגעשיקט קליינע טרופען צו פערווויסטען די דערפער און קליינע שטעדטלאַך אין דער אומגעגענד פון נירנ־בערג. צוויי מייל ארום נירנבערג האָט ער פערברענט און פערווויסטעט אַלע דערפער און געבוידעם. ער האָט פערברענט איבער 3,000 מאָרגעם וואַלד. פון דעם בישאָף פון באַמבערג האָט ער געפאָדערט, דאָס ער זאָל צו־שטעהן צום בונד. וועהן דער בישאָף האָט זיך ענטזאָגט צו ערפילען דיזע פאָ־דערונגען, וויל ער האָט געשוואָרען טרייהייט צום קייזער, האָט דער מארק־גראַף געשיקט זיינע טרופען און זיי האָבען בערויבט די איינוואוינער פון איי־ניגע שטעדט, וואָס האָבען געהערט צום בישאָף, און האָבען זיי נאָכדעם פער־ברענט אויף אש. אום צו רעטען זיין געביט פון פערניכטונג, האָט איהם דער בישאָף אָפגעגעבען פון זיין הערשאַפט 20 שטעדט, וואָס דאָס איז געווען מעהר פון א דריטעל פון זיין גאַנצען געביט, און אויסער דעם האָט ער איהם געגעבען 80,000 גולדען. דער בישאָף פון ווירצבורג האָט איהם געמוזט צאָהלען 220,000 גולדען. די בירגער פון ווירצבורג האָבען געמוזט צוזאַמע־ברייננען זייערע זילבערנע כלים, די קירכען און מאָנאַסטירען האָבען איהם געמוזט איבערגעבען אַלע זייערע אוצרות ביז ער האָט בעקומען די סומע, וואָס ער האָט פון זיי געפאָדערט. „אזא סאַרט רויב", האָט זיך אַלברעכט געריהמט, „איז די זאַך פון אן עהרליכען פירסט, וועלכער ליבט באמת גאָט און דאָס געטליכע עוואַנגעליום".

די בעלאָגערונג פון נירנבערג האָט מען דערווייל פאָרטגעזעצט. א גע־זאַנדטער פון קעניג פערדינאַנד, קאַרל'ס ברודער, מיט'ן נאָמען אולריך צא־זיום, איז געקומען אין לאָגער פון אַלברעכט'ן צו פערהאַנדלען וועגען פרידען. דיזער געזאַנדטער איז געווען ערשטוינט אין שטאַרק געריהרט פון דער פער־

דעם פאָלק איז נאָר איינס איבערגעבליבען: געהאָרכען און דולדען. דאָס איז געווען לוטהער'ס הויפּט־פאָדערונג פון דעם פאָלק.

ווען דער קייזער האָט דערזעהען, דאָס אַלע זיינע פּלענער און האָפנונ-גען זיינען ניט ערפילט געוואָרען, האָט ער אָנגעפאַנגען צו דענקען זיך ענטזאַ-גען פון טראָן. דיזען וואונש האָט ער פערווירקליכט טריט ביי טריט. דעם 21טען אָקטאָבער 1555 האָט ער זיך ענטזאַגט צו זיין דער הויפּט פון ריטער־אָרדען פון „דעם גאָלדענעם פליס", און האָט די עהרע איבערגעגעבען צו זיין זוהן פיליפּ. פיער טעג שפּעטער האָט ער זיך ענטזאַגט פון דער רעגירונג איבער האָללאַנד און האָט זי איבערגעגעבען צו זיין זוהן. אין יאַנואַר 1556 האָט ער צו זיין זוהן איבערגעגעבען די שפּאַנישע קרוין. די לעצטע צוויי יאָהר פאַר זיין טויט האָט ער רוהיג פערבראַכט אין מעכאַנישע אַרבייט און אין רעליגיאָנס־בעטראַכטונגען. אין יאָהר 1558 איז ער געשטאָרבען.

די קייזערליכע קרוין איז איבערגעגאַנגען צו קאַרל'ס ברודער פערדי-נאַנד דעם 1טען (1558—1564), וועלכער האָט זיך פערפליכטעט צו היטען דעם רעליגיאָנס־פרידען און אויך דעם לאַנד־פרידען לויט די בעדינגונ-גען, וואָס די פירסטען האָבען אויסגעאַרבייט. דערצו איז געווען נאָך איין וויכטיגע בעדינגונג, נעמליך, דאָס ער זאָל פיהרען די רעגירונג נאָר מיט דער איינשטימונג און ווילען פון די שטאַנדען (די פערשיידענע קלאַסען פון דער געזעלשאַפט). דערויף האָט פערדינאַנד געגעבען אַ שבועה, דאָס ער וועט אַנ-דערס ניט טאָן, און ער האָט ווירקליך געהאַלטען זיין וואָרט; אויך זיין זוהן און נאָכפאָלגער מאַקסימיליאַן דער 2טער האָט קיינמאָל ניט געשטערט אין עטוואָס די פּראָטעסטאַנטען.

וואָס אָנבעטרעפט די שווייץ איז אין די דייטשע קאַנטאָנען געווען פולע פרייהייט: עס זיינען דאָרט בעשטאַנען פּראָטעסטאַנטישע און קאַטאָלישע קאַנטאָנען איינער נעבען דעם אַנדערען און עס איז צווישען זיי ניט פאָרגעקו-מען קיין שטרייטיגקייטען. אויך אין די פראַנצויזישע קאַנטאָנען זיינען אויפ-געשטאַנען מענער, וועלכע האָבען אָפען און אונערשראָקען פּראָפּאַגאַנדירט רעפאָרמאַציאָן. די ערסטע מוטיגע עוואַנגעלישע קעמפער זיינען דאָרט גע-ווען ווילהעלם פאַרעל און דער רעדנער ווירעט.

אין אייניגע קאַנטאָנען אין דער שווייץ איז אָנגענומען געוואָרען פאַ-רעל'ס לעהרע און אין אַנדערע האָט קאַלווין געהאַט אַ גרויסען ערפאָלג מיט זיינע פּרעדיגטען וועגען רעפאָרמאַציאָן. קאַלווין איז געווען פיר גענף (זשענעוואַ) דאָס זעלבע, וואָס צווינגלי איז געווען פיר ציריך. אָבער קאַל-ווין'ס לעהרע איז אָנגענומען געוואָרען אין אַלע ניט־דייטשע קאַנטאָנען און

טען: די יעניגע קריסטען, וואָס האָבין א ביסעל אפגעוויכט פון כאמאלי־ציזם לויט דער אונסבורגישער בעקענטנים (די יעפאָרמירטע ויינען פון דעם פרידען אויסגעשלאָסען געוואָרען), האָבען גליכע פאליטישע אין רעליגיעזע רעכטען מיט די קאטאָליקען. די גיטער, וואָס האָט אפגענומען פון די גייסטליכע פאר דעם פאסאיער יעריאָג, זאָלען בלייבען אין די הענט פון די וועלטליכע. יערער פירסט אין יערע שטאָט האָט דאָס רעכט אויסצופי־רען ביי זיך וועלכע בעקענטנים זיי געפעלט, די כאמאליטען אדער די אונ־בורגישע. די יעניגע אינטערעסאנטן, וואָס ווילען זיך נים אונטערווארפען אי־טער דיזע בעריכונגען, מוזען אויסוואנדערן פון לאנד. אויבערהויפט ווען פראטעסטאנטיזם איז ערליבט וואָאר צו די גייסטליכע, אבער ווי פרליד־רן דאן וויער אמט און וויערע רעכטען צוואמען מיט וויער בעזיץ, ד. ה. מיט וויערע גיטער. די עוואנגעליסטען האָבען נעגען דיזען אריכטעל שטאָרט פראטעסטירט, אבער זיי האָבען נארנים אויסגעפירדט. עס איז נעוואָרען מיט דעם קייזער'ס אויזרנעם ווילען א נעזעץ פון לאנד. דיזעם נעזעץ איז נעוואָרען אן אורזאך צו בלוטיגע קאמפען.

דער גאנצער רעליגיאָנס־פרידען איז נאָר נעוויען נים פיר די אינטערעסע פון די פירסטען און פיר די בירגער, וועלכע האָבען אנגענומע די אויסבי־גישע רעפאָרמע. די פירסטען האָבען וויער צוי פערזיכם: די גיטער, וואָס זיי האָבען אפגענומען פון די קירכע, מאָכטפערי־ען אי גייסטליכע, וי־נען געבליבען וויערע. די פירסטען האָבען אויך בעקומע די פילע מאכט צו ארגאניזירען די רעליגיאָנס־אנגעלעגענהיטען אין וויע נעבי־טען נאך וויער ווילען; זיי האָבען בעקומען דאס רעכט אויצי־עצע גייסטליכע בע־אמטע אין ארונטערצוצען זיי, זיי זיי אין נעפעלען. די יעלבע יעכטען האָבען ערהאלטען די מאגיסטראטען אין די שטעט. דערפון יעי־ען מיר קלאָר, דאס די רעפאָרמאציאָן האט דער קירכע נים נעבראכט קיין פרייהיים, אין נענענטייל, זי האט בוי אירר צינענומען די פרייהיים, וואס זי האט נע־האט, אין האט זי איבערגענעבען צו דער וועלטליכער מאכט. נאך דער רע־פארמאציאָן האט די וועלטליכע רעגירונג בעקומען דאס רעכט אויבער די אונ־טערטאנען אין רעליגיאָנס־זאכען, וועלכע פריהער האָבען נעוואָט די גייסט־ליכע. יעצט האט דער קלענסטער פירסט נעוואט דאס רעכט אויצופיר־ען אין זיין נעביט די רעליגיאָן פיר זיינע אונטערטאנען ווי אירם איז נעפעלען. די אונטער־טאנען האָבען נעמיזט אננעמען די רעליגיאָן, וואס דער פירסט האט נעוואָלט אויספירען, אדער זיי האָבען נעמוזט פערלאָזען דאס לאנד.

זיין גרויזאמע האנדלונג געגען מיכאעל סערוועט. דיזער איז געוואן א שפאנישער גע׳עהרטער. ער איז געווען א גרויסער געאגראף, אסטראנאם, איבערהויפט איז ער געווען א גרויסער מעדיקער און פיזיאלאג. ער איז בעריהמט פיר זיינע פארשונגען איבער די צירקולאציאן פון בלוט. זיין ל׳עהרע אבער וועגען רע׳ליגיאן האט ניט געשטימט ניט מיט דער קאטאלישער קירכע און ניט מיט קאלווין׳ס ל׳עהרע. אין ל׳יאן האט מען איהם פיר זיין רע׳ליגיאנס־ל׳עהרע גערופן אין געפענגנים אום צו משפט׳ן איהם. ער איז אבער פון דארט ענטלאפען און איז געקומען אין גענף. דא האט איהם קאלווין געהיסען ארעסטירען און האט איהם פאראורטיי׳לט צום טויט דורך פערברענען. ער איז הינגעריכטעט געווארען דעם 27טען אקטאבער 1553.

מיכאעל סערוועט.

ז. די רע׳ליגיעז־פאליטישע געשיכטע פון דייטשלאנד ביז צום 30־יעהריגען קריג.

דער רע׳ליגיאנס־פרידען איז געווען א פויל׳ער פרידען, וויי׳ל קיין קלאם האט דורך איהם ניט דערגרייכט איהר צוועק. דעריבער זיינען די פירסטען, די בירגער און די גייסטלי׳כע אויך נאך דעם פרידען געבליבען שונאים אייניע די אנדערע. דאך האבען די פירסטען מעהר פון אל׳עמען געוואונען פון דיזען פרידען: די גיטער, וואם זיי האבען צוגענומען פון די גייסטלי׳כע און פון די קירכען און מאנאסטירען זיינען געבליבען זייער אייגענטום. אין אלגעמיין האט דער פראטעסטאנטיזם פיע׳ל געוואונען אויף א ל׳אנגע צייט.

אויך אין האָלאַנד און שאָטלאַנד; איבעראַל איז געווען איינגעפיהרט די בירגערליך־דעמאָקראַטישע קירכען־פערפאַסונג. די געמיינדעס זעלבסט האָבען ערוועהלט און ארונטערגעזעצט זייערע גייסטליכע, קיינעם ניט פרעגענדיג. נאָר ענגלאַנד האָט אַ ביסעל אָפּגעווייכט פון קאַלווין'ס פערפאַסונג. מערקווירדיג איז, דאָס די אַלע לענדער, וואָס האָבען אָנגענומען קאַלווין'ס לעהרע, זיינען געווארען אין קורצען די העכסטע קולטור־לענדער: האָלאַנד, ענגלאַנד, שאָטלאַנד און זיד־פראַנקרייך זיינען געווארען די פיאָניערען פון דער נייער קולטור.

יאָהאַן קאַלווין.

קאַלווין איז געבאָרען געווארען אין יאָהר 1509 אין נאָיר־פראַנקרייך. וועז ער איז אַלט געווארען 24 יאָהר איז ער געווארען פערבאַנט (ארויסגעשיקט) פון זיין געבורט־אָרט אַלס קעצער. ער איז אַוועק נאָך באזעל, וואו ער האָט פערפאַסט זיין בעריהמטעם ווערק „די פערפאַסונג פון דער קריסטליכער רעליגיאָן", וועלכע איז ערשינען אין דרוק אין יאָהר 1535. ביז זיין טויט אין יאָהר 1564 איז ער געווען דער פאָליטישער פיהרער פון דער גענפער רעפובליק. אַ שרעקליכען פלעק אויף קאַלווין'ס נאָמען האָט געמאַכט

גען האָבען זיך אויף אָנגעהויבען אין עסטרייך אוּן באיערן, וועלכע זיינען גע-
וואָרן די גרעסטע קאַטאָלישע לענדער אין זיד-דייטשלאַנד. דער קייזער פער-
דינאַנד אוּן דער הערצאָג אַלבערכט פֿון באיערן האָבען זיך אָנגעהויבען נייי-
גען צו דער לוטהעריישער לעהרע. זאָגאָר גייסטלִיכע פירסטען פון זיד, ווי
דער זאַלצבורגער ערץ-בישאָף, זיינען געוואָרען אָנהענגער פון לוטהער'ס לעה-
רע. דעם קייזער פערדינאַנד'ס זוהן, דער שפּעטערער קייזער מאַקסימיליאַן,
איז געווען אזוֹ שטאַרקער פערעהרער פון לוטהער'ס לעהרע, דאָס ער האָט
איינגעלאַדען אַלס הויף-פרעדיגער אַ לוטהעראַנישען גייסטלִיכען. זיין פאָ-
טער פערדינאַנד האָט איהם געבעטען ער זאָל דיזען פרעדיגער ענטזאָגען,
אָבער ער האָט עס ניט געוואָלט טאָן. אויף הערצאָג אַלבערכט האָט מיט
פערגניגען גענהערט די פרעדיגטען פון דעם רעפֿאָרמאַטאָר פּפאָוזער.

אין יאָהר 1556 זיינען אין באיערן אוּן אין עסטרייך געווען לאַנדטאָגען,
וועלכע האָבען געפאָדערט פון די פירסטען, אז זיי זאָלען זיין טאַלעראַנט צו
רער עוואַנגעלישער לעהרע. די אַדעלִיגע גרונד-בעזיצער האָבען פעריאָגט די
קאַטאָלישע גייסטלִיכע, אויף די שטעדט האָבען געטאָן דאָס זעלבע. דעם
קייזער'ס זוהן האָט עס גענאָלפען דורכצופֿיהרען אוּן דער קייזער האָט איהם
ניט געשטערט. דעריבער האָט איהם דער פּאָפּסט פערגלִיכען מיט דעם אי-
דישען כהן גדול עלי, וועלכער האָט ניט געשטערט זיינע קינדער צו טאָן
שענדלִיכע זאכען אין טעמפּעל, אוּן דערפאַר איז ער געשטראָפט געוואָרען,
אז דאָס אָמט פון כהן גדול איז אָפּגענומען געוואָרען פון זיין פאַמיליע אוּן
איז איבערגעגעבען געוואָרען צו אַן אַנדערער. דער קאַטאָליציזם איז אין
אַלגעמיין פיעל אָפּגעשוואַכט געוואָרען. די פּריסטער האָבען אָנגעפאַנגען צו
הייראַטען, די תענית׳ים זיינען זעהר וועניג אָפּגעהיט געוואָרען. אין דעם
אויפטראָג פון פערדינאַנד׳ן האָט זיין וויצע-קאַנצלער זעלר געשריבען אַ קרי-
טיק איבער דעם פּאָפּסטטום. האָט דער פּאָפּסט וועמען עס איז אריינגע-
לעגט אין חרם, האָט מען זיך דערפון אויסגעלאַכט. די איינקונפטען פון דעם
פּאָפּסט זיינען געוואָרען אזוי קליין, ווי זיי זיינען קיינמאָל ניט געווען. דאַן
האָט דער פּאָפּסט אָנגעהויבען צו שפּילען אויף אַנדערע סטרונעם. ער האָט
ערלויבט די קאַטאָליקען אין דייטשלאַנד צו טרינקען אין דער קירכע וויין
פון בעכער, ווי עס איז געווען ערלויבט ביי די פּראָטעסטאַנטען, אַנשטאָט
וואָס פריהער האָבען זיי געהאט דאָס רעכט נאָר צו עסען דאָס ברויט אין
דער קירכע, וואָס דאָס האָט בעדייטעט, אז זיי קענען נאָר געברויכען דאָס
פלייש פון יעזוס'ן אָבער ניט זיין בלוט, וועלכעם האָט זיך געפונען אין דעם
וויין, וואָס מען גיט דעם פּאָלק ביים געטלִיכען דינסט. דערמיט האָט דער

אָבער דער קאַמף וועגען די קירכליכע גיטער האָט ניט אויפגעהערט. פולע 63 יאָהר, פון 1555 ביז 1618, האָט מען זיך אַלץ געריסען וועגען די קירכליכע גיטער. אָנפאַנגס איז עס געווען אַ קאַמף נאָר פון ווערטער, עס האָט זיך אָבער געענדיגט מיט דעם בעוואוסטען 30־יעהריגען קריג, אַ קריג, וועלכער האָט אָפּגעהאַלטען דייטשלאַנד פון פאָרטצוזעצען די קולטור אויף גאַנצע 100 יאָהר, וועהרענד די בענאַכבאַרטע לענדער האָבען געמאַכט גרויסע פאָרטשריטען.

ווי מיר האָבען עס פריהער געזאָגט, האָט זיך די מאַכט פון די פּראָ-טעסטאַנטען פערשטאַרקט נאָך דעם רעליגיאָנס־פרידען. געשטיצט אויף די-זער מאַכט האָבען זיך די פירסטען ניט צופרידען געשטעלט מיט די קירכליכע גיטער, וועלכע דער פרידען האָט זיי געזיכערט, ד. ה. די, וואָס זיי האָבען שוין אַריינגעכאַפּט, נאָר מיט אַלערליי פּאָליטישע און דיפּלאָמאַטישע דרייד-לאַך האָבען זיי געזוכט אַריינצוכאַפּען נייע קירכליכע גיטער. דער פרומער קורפירסט אַוגוסט פון זאַקסען האָט געראַטען, דאָס מען זאָל דערפון אויף דעם רייכסטאַג „ניט מאַכען קיין לאַרם (!), עס איז בעסער די זאַך (אָפּנעה-מען די קירכען־גיטער) צו טאָן בעשיידען און קריסטליך (!!), אַרומ-געהענדיג דאָס געזעץ". די דייטשע פירסטען האָבען זיך גיך אויסגעלערנט די רוימישע שטאַאַטס־קונסט.

דער קורפירסט אַוגוסט, וועלכער האָט געפּרעדיגט צו אַנדערע פירסטען, דאָס זיי זאָלען זיין מעסיג אין דער בערויבונג פון די קירכען־גיטער, איז אַליין געווען דער געפעהרליכסטער קירכען־רויבער. נאָך דעם, ווי ער האָט אָפּגערויבט דאָס בישאָפטום מייססען, האָט ער באַלד אויך פערכאַפּט די בי-שאָפטימער נאַומבורג און מערזעבורג. זאָגאַר פּראָטעסטאַנטישע שטעדט זיינען געווען אויפגעריהרט איבער די אונפערשעמטהייט צו ברעכען אַזוי אָפען דעם פרידען. אין די 40 יאָהר, פון 1540 ביז 1580, האָבען די פירסטען אַריינגעכאַפּט 13 בישאָפטימער. אויף דעם רייכסטאַג פון יאָהר 1559 האָ-בען די קאַטאָליקען אויפגעהויבען אַ קלאַגע געגען דיזע רויבערייען. אָבער עס האָט זיי ניט געהאָלפען. ווי דער קורפירסט אַוגוסט פון זאַקסען, אַזוי האָ-בען אויך די קורפירסטען פון דער פּפאַלץ און פון בראַנדענבורג, די הערצאָגען פון ווירטטעמבערג, דער לאַנד־גראַף פון העסען און פיעלע אַנדערע גערויבט קירכען־גיטער, אָבער מעהר פון אַלע האָבען זיך עס ערלויבט צו טאָן די קור-פירסטען.

ביסלאַכווייז איז אַזוי אַרויסגעריסען געוואָרען פון די הענט פון דער רוי-מישער קירכע כמעט גאַנץ נאָרד־דייטשלאַנד. רעפאָרמאַטאָרישע בעוועגונ-

ציאנער און די „אויאנדרישטען", און דיזע האבען זיי געצאהלט צוריק מיט דער זעלבער מטבע. די פירסטען האבען גוט פערשטאנען, דאם די טהעאלא-גען וועלען פיהרען דערצו, דאם עם וועט ווערען לייכטער צו אונטערדריקען די אונטערע קלאסען פון פאלק. די טהעאלאגען האבען זיך דאמאלם בעשעפ-טיגט מיט וויכטיגע פראגען, וואם נאך זייער מיינונג איז פון דער לעזונג פון דיזע פראגען געווען אפהענגיג דאם גאנצע גליק פון דער מענשהייט, ווי צ. ב. די פראגע: אויב גאט איז אין דעם ברויט, וואם מען עסט אין דער קירכע, אדער מיט דעם ברויט, אדער אונטער דעם ברויט. דאם פאלק האט זיך דערמיט אינטערעסירט און האט קיין אנדער וויכטיגע זאך ניט נעהאט אין זינען.

די טהעאלאגען האבען דאם פאלק פערזיכערט, דאם אום צו דערגרייכען די געטליכע גנאדע איז גאר ניט נעטיג צו פאסטען, צו בעטען, זאגאר צו טאן מעשים טובים. מאנכע טהעאלאגען זיינען געגאנגען אזוי ווייט, דאם זיי האבען בעהויפטעט, אז די אלע זאכען זיינען נאר א שטערונג צו דער געטליכער גנאדע. אום צו זיין א וואהרער פראטעסטאנט, האבען זיי גע-לעהרט, ברויכט מען גאר ניט צו טאן, נאר רוהיג שלאפען און עסען און טרינקען און גלויבען אין די הייליגקייט פון די עוואנגעליומס, און דיזער גלויבען אליין פיהרט שוין צו דעם וואהרען זעלען-גליק.

דער טהעאלאג אזיאנדער, וועלכער איז געווען פראפעסאר איז קעניגסבערגער אוניווערזיטעט זינט דעם יאהר 1549, האט אנגעוויזען, וואם פיר א גרויסען שאדען דיזע לעהרע קען בריינגען דער מענשהייט. „די גרויסע מאסע", זאגט ער, „פעראכטעט יעדע רעגירונג, זי רויבט, גנב'עט, זאגט לי-גען, בעטריגט, הולטייעווט, טוט אלעריי אונרעכטען און איז זעהר צופרי-דען צו הערען פון די פרעדיגער, דאם גאט האלט אונז פיר צדיקים זאגאר וועז מיר זיינען שלעכטע מענשען". עס איז גענוארען א מאדע צו שימפע: יעדען, ווער עס האט געלעהרט, דאם דער מענש מוז טאן עטוואם גוטעס צו זיין מיטמענשען, וועז ער וויל ווערען זעליג. עס איז דאמאלס גענוארען א שפריכוואָרט, דאם „די וועלט ווערט יעצט רעגירט ניט פון גאט, נאר פון דעם טייפעל".

איבערהויפט האבען די לוטהעראנישע לעהרע אנגענומען די יונקערס. די בירגער אבער זיינען גענוען גענגען אזא סארט לעהרע, וועלכע פערדארבט אין גאנצען די מאראל פון מענשען. די בירגער זיינען דארום גענוען מעהר גענייגט צום קאלוויניזם; ער האט אפילו אויך געלעהרט וועגען דער אונעד-לייכער גנאדע פון גאט, אוז וועגען דער אונפרייהייט פון מענשען'ס ווילען,

פּאַפּסט געדענקט צוציהען צום קאטאָליציזם פּיעלע פּראָטעסטאַנטען. דאָס האָט אָבער וועניג געהאָלפּען. דער פּאַפּסט האָט געמוזט אָנווענדען אַנדערע מיטלען אום אויפצוהאַלטען זיין מאַכט. ער האָט געמוזט איינפּיהרען צוויישען די גייסטליכע דאָס אַלטע איינפּאַכע לעבען, וועלכעס האָט מאַנכמאָל געפּיהרט צו אַסקעטיזם (זיך אָפּזאָגען פון די תענוגים פון עולם הזה), און צו טאָן עטוואָס פּיר די אָרימע, ווי די אַלטע וואַלדענזער קריסטען האָבען עס געטאָן. און מיט דיזער שלויער פּאָליטיק האָט ער גערעכענט צו געווינען צוריק זיין אויטאָריטעט ביים געדריקטען פּאָלק.

שוין אין יאָהר 1542 איז ביים פּאַפּסט געבּאָרען געוואָרען דער גרעסטע צוזאַמענצורופען אַן אַלגעמיינעם קאָנציל פון קאטאָליקען און פּראָטעסטאַנטען, אום צו בעקלערען מיטלען, ווי אזוי צו פּאַראייניגען וויעדער די צושפּאַלטענע קירכע. פּאול דער 3טער, וועלכער איז געווען פּאַפּסט פון 1534 ביז 1549, האָט אין דיזער זאַך פּיעל געטאָן, אָבער זיין אויפּפיהרונג אַלס אויבער־גייסטליכער איז געווען אזוי שלעכט, דאָס ער האָט פּערלאָרען זיין גאַנצע אויטאָריטעט. דאָס זעלבע איז אויך געווען מיט זיין נאָכפּאָלגער יוליום דעם 3טען (1550—1555). ער האָט דעם גאַנצען רעספּעקט פּאַר די העכערע גייסטליכע פּערזיכטעט דערמיט, וואָס ער האָט אַן איינפּאַכען אינגעל פון 16 יאָהר, וועלכער איז געווען א היטער פון אפּען (אָבעזיאַנעס), ערהויבען צו א שטעלע פון קאַרדינאַל. דער פּאַפּסט פּאול דער 4טער איז געווען א פּראָסטער שכור. עס פערשטעהט זיך, דאָס אזעלכע פּאַפּסטען האָבען גאָר ניט געקענט טאָן אויפצוהייבען וויי פּיעל עס איז דעם קאטאָליציזם.

דער גרויסער קאָנציל, וואָס איז געזעסען אין די יאָהרען 1545—1547 אין טריענט, 1548—1549 אין באָלאָניא, 1551—1552 און 1562—1563 אין טריענט, האָט אויסגעארבייט די קאטאָלישע קירכען־פערפאַסונג, וועלכע עקסיסטירט ער היום. דער קאָנציל האָט געהאַט אַן ערפּאָלג צוליב צוויי אורזאַכען: ערסטענס, וויל די פּראָטעסטאַנטען האָבען זיך צווישען זיך געריסען; צווייטענס, וויל עס האָט זיך דאַמאָלס געגרינדעט דער יעזואיטען־אָרדען און האָט אָנגעהויבען א שטאַרקע טעטיגקייט מיט גרויס ערפּאָלג פּיר דעם קאטאָליציזם. די אָנהענגער פון קאטאָליציזם האָבען דאַמאָלס געזאָגט: „זייער (דער פּראָטעסטאַנטישער) קריג איז אונזער (דער קאטאָלישער) פּרידען". עס זיינען דאַמאָלס ענטשטאַנען פּיעלע פערשיידענע פּראָטעסטאַנטישע סעקטעס, וועלכע האָבען געשימפט איינע די אַנדערע: די „פּילגריפּסטען" (ד. ה. די אָנהענגער פון פּילגרים מעלאַנכטהאָן) האָבען געשפּאָטעט די פּלאַ־

יאהרען־לאנג האבען זיך די לוטהעראנער ארומגעריסען מיט די קאלווי־
ניסטען. די לוטהעראנער זיינען אבער געווען צורישען צווישען זיך אליין,
און האבען דעריבער ניט געקענט איינשלינגען די קאלוויניסטען, צווישען
וועלכע עס האט געהערשט אחדות און פרידען. די העכסטע מאכט האבען
די קאלוויניסטען דערגרייכט וען יאן קאזימיר איז געווארען אין יאהר 1583
רעגענט ביז זיין פלעמעניק קורפירסט פריעדריך דער 4טער וועט ווערען פול־
יעהריג.

אבער דיזע פארטיי איז ניט געווען גענוג שטארק אום זי זאל זיך קענען
אליין האלטען געגען דעם קאטאליציזם, וועלכער איז דערווייל וויעדער גע־
ווארען מעכטיג. די קאטאליקען האבען ארויסגעצויגען גרויסע נוצען פון די
רייסעריין, וואס זיינען פארגעקומען צווישען די לוטהעראנער.

עס האט זיך דאמאלס קלאר ארויסגעווייזען וויפיעל קראפט און ארגא־
ניזאציאנס־פעהיגקייט די רוימישע קירכע האט נאך אין זיך געהאט. מעהר
פון אלעס האט עס בעווייזען דער יעזואיטען־אָרדען. אבער נאך פריהער הא־
בען אנגעפאנגען צו ווירקען פערשיידענע מאנאכען־אָרדענס, וועלכע האבען
געהאט דעם צוועק צו טאן גוטעס פיר די גערריקטע און קראנקע, העלפען מיט
וואס מעגליך יעדען ליידענדען אין זיין נויט, און דערמיט האבען זיי פיעל
אויפגעהויבען די אויטאריטעט פון דער קירכע, וועלכע פערשפרייט ברודער־
ליבע צווישען מענשען אין נאמען פון קאטאלישען קריסטענטום. אין יענער
צייט זיינען ענטשטאנען די קאפוצינער, קאיעטאנער, בארנאביסטען, פיא־
ריסטען און פיעלע אנדערע מאנאכען־אָרדענס מיט דעם צוועק צו פרעדיגען
צווישען די אונטערע קלאסען פון פאלק און צו העלפען ליידענדע, אביזרהויפט
קראנקע. די יעזואיטען דאגעגען האבען געשטרעבט צו געווינען פיר זיך די
העכערע קלאסען.

דיזער מערקווירדיגער אָרדען איז געגרינדעט געווארען פון דעם שפא־
נישען ריטער איגנאציוס לאיאלא. דיזער ריטער איז שוין גע־
וען אלט 45 יאהר וען ער האט אין פאריז דעם 15טען אוגוסט 1534 מיט
נאך אייניגע חברים זיינע געטאן א נדר צו קעמפען פיר דעם פאפסט ביז'ן
לעצטען טראפען בלוט. עס האט זיך אין די הערצער פון די גרינדער פון
דיזען אָרדען ערוועקט דאס אלטע מארטירער־פייער פון די קריסטען; פינסטע־
רער אסקעטיזם מיט פערשיידענע וויזיאנען (ערשיינונגען, זעהונגען) האבען
וויעדער אויפגעלעבט. לאיאלא האט געזעהען יעזוס'ן, וועלכער האט איהם
געהייסען גרינדען דעם אָרדען, און ער האט איהם צוגעזאגט, דאס ער וועט
איהם זיין צו הילף. אויי איז ענטשטאנען דעם 27טען סעפטעמבער 1540

דאָס דער מענש קען ניט געשטראָפט ווערען פיר זיינע מעשים, ווייל ער טוט זיי ניט פון פרייען ווילען, נאָר ער איז געצוואונגען זיי צו טאָן, ער האָט אָבער אויך געפּרעדיגט אַסקעטיזם, ד. ה. דאָס דער מענש מוז זיך אָפּהאַלטען אין ניט נאָכגעבען זיינע תאוות. און דעריבער האָט זיך דער קאַלוויניזם ענט־וויקעלט אויך אין זאַקסען, אין דעם לאַנד, וואו לוטהער איז געבאָרען געוואָרען.

אין אַפּריל 1560 איז מעלאַנכטהאָן געשטאָרבען און זיין איידים קאַס־פּאַר פּענצער, אַ בעריהמטער מעדיקער און פּאָליטיקער, איז געוואָרען דער פיהרער פון די בירגער. 14 יאָהר האָט דיזע פּאַרטיי געשפּילט די הויפּט־ראָלע אין דייטשלאַנד. די וויטטענבערגער אוניווערזיטעט האָט געהאַלטען ביים ווערען דער צענטער פון בילדונג אין דייטשלאַנד. אין יאָהר 1574 האָ־בען פּענצער'ס אָנהענגער זיך געפיהלט אַזוי שטאַרק, דאָס זיי האָבען גע־רעכענט, דאָס זיי זיינען יעצט אין שטאַנד אַרויסצוגעהן אָפען מיט דער קאַל־ווינישער לעהרע וועגען דער פראַגע פון אַבענדמאַהל־ברויט אין דער קירכע. אָבער דאָס האָט געפיהרט די פּאַרטיי צום אונטערגאַנג. די גרונד־אייגענטי־מער זיינען געוואָרען שרעקליך אויפגעבראַכט אויף די בירגער, וואָס זיי האָ־בען אַריינגעכאַפּט די רעגירונג אין זייערע הענט, ווייל זיי זיינען געווען מעהר געבילדעט און מעהר אינטעליגענט פון די דאָרפישע גוטס־בעזיצער, און צווישען די צוויי פּאַרטייען האָט אויסגעבראָכען אַ קאַמף. די גוטס־בעזיצער האָבען געוואוסט, ווי צו ציהען די מאַסען אויף זייער זייט, און מען האָט אָנגעפאַנגען צו פערפאָלגען די בירגער־פּאַרטיי פיר זייערע רעליגיעזע אַנזיכטען. פּענצער איז אַריינגעוואָרפען געוואָרען אין געפענגניס, וואו ער איז פערבליבען 12 יאָהר. מען האָט איהם דאָרט געפּייניגט מיט אַלערליי יסורים און מיט הונגער, ער זאָל זיך אָפּזאָגען פון זיין לעהרע וועגען אַבענד־מאַהל, אָבער ער האָט זי פיר קיין פאַל ניט געוואָלט אויפגעבען. דער פרי־הערדיגער הויף־פּרעדיגער שטאָסעל איז געשטאָרבען פון די יסורים און פּיי־ניגונגען, וואָס מען האָט איהם אָנגעטאָן צוליב זיין לעהרע, וועלכע האָט ניט געשטימט מיט לוטהער'ס. מיט איין וואָרט: עס איז דאַמאָלס בעקאַנט גע־וואָרען, דאָס דעם פּאַפּסט'ס יאָך איז געווען נאָר אַ הילצערנער, אָבער לו־טהער'ס איז געווען אַן אַייזערנער. דער קייזער מאַקסימיליאַן, וועלכער איז ניט געווען קיין קאַלוויניסט, האָט געבעטען זיינע וואַסאַלען זיי זאָלען איהם אַרויסגעבען פּענצער'ן, וועלכען ער האָט געוואָלט צונעהמען צו זיך אויף אַ שטעלע, אָבער די וואַסאַלען האָבען איהם פיר קיין פאַל ניט געוואָלט אַרויס־גערען.

האָט מען בעשטימט אין אָרדען אַ דערמאָהנער (אַדמאָניטאָר) מיט 4 געהיל-
פען, וועלכע האָבען איהם אימער דערמאָהנט אָן זיינע פליכטען. אַלעס,
וואָס דער קאַטאָליציזם האָט אויפגעטאָן אין וויסענשאַפט, פּאָליטיק און
רעליגיאָן, האָט ער צו פערדאַנקען נאָר דיזען אָרדען פון די יעזואיטען.
באַלד אין דער ערסטער צייט פון דעם אָרדען, ווען לאָיאָלאַ איז גע-
ווען גענעראַל (1540—1558), האָבען שוין די יעזואיטען פערשטאַנען צו
מאַכען זיך אַ וועג צו אַלע הויכע און איינפלוסרייכע שטעלעס. אין יאָהר
1549 איז דער יעזואיט קאַניזיוס געוואָרען פּראָפעסאָר אין אינ-

איגנאַציוס לאָיאָלאַ.

גאָלשטאַדט; אין 1554 האָבען זיי געגרינדעט קאָללעגיען אין וויען און
אין קאָלן; אין 1556 האָט קאַניזיוס פערעפענטליכט די צוזאַמענפאַסונג
פון דער קריסטליכער לעהרע. פון 1558 ביז 1579 האָבען זיי געגרינדעט
קאָללעגיען אין פּראַג, אָלמיטץ, ברינן, טירנאַו, איננסבריק, האַלל, מאַינץ,
טריער, וואָרמס, שפּייער, אַשאַפפענבורג, ווירצבורג, פולדאַ און אין אַוגס-
בורג. אין 2 יאָהר, פון 1570 ביז 1571, האָבען זיי צריקגעבראַכט צום קאַ-
טאָליציזם די מאַרק־גראַפשאַפט באַדען. זיי האָבען זיך פערברייטעט אין
דער גאַנצער וועלט. אין אַלע פירסטליכע קאַבינעטען האָבען זיי געהאַט זיי-

דער אָרדען „די געזעלשאפט פון יעזום", בעשטעטיגט פון פּאפּסט. דיזען אָרדען האָט דער קאַטאָליציזם צו פערדאַנקען זיין נייע אויפלעבונג. דער הויפּט־ציל פון דיזער געזעלשאפט איז געווען צו בעקעמפען דעם פּראָטעסטאַנטיזם. איהרע פּרינציפּען זיינען געווען: לעבען אָרים און בעשיידען און נעהמען אויף זיך נדרים.

די מיטגלידער פון אָרדען זיינען געווען איינגעטיילט אין פערשיידענע קלאַסען אונטער א גאַנצער רייהע פון בעאַמטע. אָן דער שפיץ פון אָרדען איז געשטאַנען א גענעראל; אונטער דעם גענעראל זיינען געווען די פּראָווינציאַלען, וועלכע זיינען געווען בעאַמטע אין די פערשיידענע בעצירקען פון דעם אָרדען אָדער פּראָווינצען. אין יאָהר 1626 האָט זיך געפונען אין דער גאַנצער וועלט 39 אזעלכע פּראָווינצען. צווישען די פּראָווינציאַלען זיינען געווען די סופּעריאָרען, וועלכע האָבען געפיהרט די „פּראָפּעסען"־הייזער, וואו עס זיינען געווען פּראָפּעסען פון 4 און פּראָפּעסען פון 3 נדרים. פון די ערסטע זיינען גענומען געוואָרען מיסיאָנערען, וועלכע זיינען געשיקט געוואָרען צו בעקעהרען די היידען. אונטער די פּראָפּעסען וויעדער שטעהען די וועלכיכע און גייסטליכע „קאָאדיוטאָרען". פון די גייסטליכע קאָאדיוטאָרען ווערען אויסגעקליבען די רעקטאָרען, וועלכע פיהרען די יעזואיטישע קאָלעגיומס. אין דיזע קאָלעגיומס זיינען ערצויגען געוואָרען די זיהן פון די פירסטליכע און קעניגליכע קינדער. דורך דיזע ערציהער האָט דער קאַטאָליציזם ערבעהרט די וועלט. פּראָטעסטאַנטען זעלבסט פלעגען שיקען זייערע קינדער צו דיזען אָרדען, זיי זאלען זיך לערנען וויי צו זיין טיכטיגע שטאַאטסמענער, וויל די יעזואיטען האָבען זיך אין דעם בעזונדערם אויסגעצייכענט. יעדער נייער מיטגליד האָט געמוזט פּריהער שטודירען 5 יאָהר אלגעמיינע וויסענשאפטען, נאָכדעם פון 4 ביז 6 יאָהר טהעאָלאָגיע. דערנאָך האָט ער געקענט אננעהמען א פּריסטער־שטעלע און אנפאנגען ארבייטען אלס א טעטער מיטגליד.

די פּראָווינציאַלען פלעגען בעשטימט וועלען אין זייערע שטעלעם פון דעם גענעראל נאָר אויף 3 יאָהר, און אויף דעם זעלבען טערמין פלעגען ערוועהלט וועלען די רעקטאָרען און סופּעריאָרען. די פערפאַסונג האָט געטראָגען אין זיך דעם כאראקטער פון א מאָנארכיע. דאָך האָט דער אבסאָלוטער מאָנארך, דער גענעראל, זיך שטיל, אָהן לאָרם, געמוזט צוריקציהען פון זיין שטעלע, וועו עס האָט זיך ארויסגעצייגט, דאָס ער האָט געטאָן עטוואָס אונרעכטעם אין דעם אָרדען. דיזעם האָט אָבער געקענט געשעהן נאָר דורך די גענעראל־פערזאמלונג פון אָרדען. אום צו פערמיידען די מעגליכקייט פון אזא שריט,

טישען גייסט. די ריינע מאָטיוון פון די גרינדער פון דיזען אָרדען האָט מען באַלד פֿערוואָרפען. מען האָט געלערנט צו געברויכן אין מסחר און אין אינדוסטריע אַלערליי שווינדעל און בעטרוג, וועלכע קאָפיטאַל קען ערפינדען אום זיך צו בערייכערן. מען בעשולדיגט די יעזואיטען, דאָס זיי זיינען די ערפינדער פון דעם כלל: „דער צוועק הייליגט דעם מיטעל". אָבער דיזער כלל איז נאָך א הייליגער זאַץ אין פערגלייך מיט פיעלע אַנדערע כללים, וועלכע זיי האָבען געלעהרט זייערע מיטגלידער און זייערע סטודענטען אין די קאָלעגיען, — כללים, וואָס האָבען געשפיגען אין געזיכט יעדער קריסטליכער מאַראַל, וואָס האָבען חוזק געמאַכט פון עהרליכקייט און טוגענד. אַלס ביישפיל פון דער לעהרע פון די יעזואיטען קען דינען די לעהרע פון טהאָמאַס סאַנטשעז (1550—1610), לויט וועלכער צו ערמאָרדען א פיינד איז א מצוה, וועלכע איז אויסגעדריקט אין די ווערטער פון יעזוס'ן: „ליבט אייערע פיינד", וויל דערמיט בעפרייט ער איהם, זיין פיינד, צו בעגעהן א מאָרדטאַט. אזעלכע לעהרעס און מצוות זיינען ביי די יעזואיטען געווען זעהר פיעלע.

אָבער מיר מוזען אויך צוגעבען, דאָס די יעזואיטען האָבען מעהר געשטרעבט צו בעשטראָפען פערברעכען איידער צו בעגעהן פערברעכען. אין אַלגעמיין זיינען זיי געווען ניט אייגעננוציג. אין זיי האָט געהערשט איין שטרעבען: דער עהרגייץ, די לוסט צו מאַכט. דיזע שטרעבונג איז ביי זיי געווען אזוי שטאַרק, דאָס זיי האָבען זיך געקענט ענטזאָגען פון אַלעס אום צו בעקומען מאַכט. די פאָפסטען האָבען אויך די בעשלוסען פון די יעזואיטען ניט געהאַט קיין שום אייגנפלום. דער פאָפסט קלעמענס דער 8טער האָט זיך בעקלאָגט, דאָס די יעזואיטען ערלויבען זיך און וואָגען אַלעס, אַלעס צו טאָן. זיי אַליין האָבען פראַכטעט יעדע ווירדע, קיינמאָל האָט אייגער פון זיי ניט געוואָלט אָננעהמען די פאָפסטליכע ווירדע. זעלטען וועט אייגער פון זיי האָט געוואָלט אָננעהמען א קאַרדינאַלשטעלע. זיי האָבען גוט געוואוסט, ווי דער פאָפסטליכער הויף איז איבערגעגעבען צום געלט, א זאָך, וואָס שאַדט זעהר פיעל צו דערגרייכען מאַכט און א שטאַרקען וויללען. זיי האָבען גוט געוואוסט, וואָס פיר א שענדליכע פערברעכענס עס פלעגען בעגעהן די פאָפסטען צוזאַמען מיט אַלע זיינע בעאַמטע. שכרות און משכב זכור איז געווען א זעהר געוועהנליכע זאַך. די יעזואיטען האָבען אַלעס אָנגעוענדט אום דער פאָפסט זאָל זיין אַן אנשטענדיגער מענש, דאָס ער זאָל ניט מבזה זיין די קירכע. זינט דעם יאָהר 1559 איז מעהר ניט געווען קיין פאָפסט, ווָאָס זאָל פיהרען א בארדלעבען, ווי דאָס איז געווען זעהר אָפט דער פאַל אין די פריהערדינע יאָהרען.

ערע בייכטפאַטערס (גייסטליכע וועגווייזער), וועלכע האָבען דאָרט געפיהרט די גאַנצע פּאָליטיק. אין יאָהר 1626 האָבען זיי געהאַט 39 פּראָווינצען מיט 15,493 מיטגלידער, 803 פּראָפּעסאָרען־הייזער און 467 קאָלעגיען. אין יאָהר 1640 האָבען זיי אַרויסגעגעבען א יובילאָאום־בעריכט. אין דיזען בעריכט שרייבען די יעזואיטען: „אומזיסט וואַרטען די קעצער, דאָס מיר וועלען זיך מיט זיי פּראַיניגען. כל זמן עס וועט זיך אין אונז געפינען אַן אָטעם פון לעבען, וועלען מיר פּערטיידיגען דעם קאַטאָליציזם געגען די וועלף, וואָס ווי־לען איהם פּערניכטען. עס איז ניט צו ערוואַרטען קיין שלום. די זוימען פון האַס זיינען געבאָרען מיט אונז".

אָבער פון וואַנען האָט זיך גענומען צום פּאַפּסטטום, וואָס איז שוין דא־מאָלס געווען אַזוי טיף גיזונקען אין זומפּ, אַזא מעכטיגע הילף? דער גאַנ־צער פּלאַן איז בעשאַפען געוואָרען צוויישען די נידריגע גייסטליכע, וועלכע האָבען נאָך געפיהלט אין זיך גענוג מאָראַלישע קראַפט אום אריינצוכאַפען אין זייערע הענט די וועלט־הערשאַפט. די וויכטיגסטע גענעראַלען פון אָרדען זיינען געווען פון די נידריגע גייסטליכע. די גרינדער פון דיזען אָרדען זיינען אָהן א שום צווייפעל געווען בעגייסטערט מיט די ריינסטע מאָטיוון. דיזעס גיבען־צו אָפילו די גרעסטע פיינד פון דעם יעזואיטען־אָרדען. אין זייער אויפאָפּפערונג, פעסטקייט און זעלבסט־פּייניגונגען האָבען זיי זיך געקענט פערגלייכען נאָר מיט די מאַרטירער פון די ערסטע קריסטען, אָבער וואָס אָנבעטרעפט זייער בילדונג און זייער וויסען, זיינען זיי געשטאַנען פיעל העכער פון יענע. די יעזואיטען האָבען אויפגעפאַסט די גאַנצע בילדונג פון יענער צייט. אין דער דיפּלאָמאַטיע און שטאַטסקונסט, וועלכע האָט יעצט, אין דער צייט פון אַבסאָלוטער מאָנאַרכיע, אָנגעהויבען צו ווערען אַזוי וויכ־טיג, האָבען זיי געהאַט דעם ריכטיגען פערשטאַנד, און האָבען ניט געהאַט צו זיך קיין גלייכען. און עס איז קיין וואונדער ניט. זיי זיינען געווען פער־שפרייט אין אַלע לענדער. זיי האָבען געוואוסט דעם ריכטיגען פּאָליטישען צושטאַנד פון יעדען לאַנד. זיי האָבען געוואוסט זיינע מעלות און זיינע חסרונות, זיין שוואַכע און זיין שטאַרקע זייט. זיי זיינען איבעראל געווען די ערציהער פון די הערשענדע קלאַסען, און דאָס איז דאָך א בעוואוסטער כלל: „ווער עס האָט די שולע, דער האָט די נאַציאָן".

זייער גרויסע וועלט־קענטניס האָט זיי אויך געגעבען די מענליכקייט צו בעהערשען דאָס עקאָנאָמישע לעבען פון יענער צייט. אין זייערע קאָלעגיען האָט מען אויך געלערנט די פערשיידענע אינדוסטריען און די קונסט פון האַנדעל. אין דיזע געגענשטענדען האָבען זיי ענטוויקעלט אַן עכט יעזואי־

די פראָגע פון דער ירושה האָט געוואָלט געלעזט ווערן דורך די הייראָטונג פון דעם פפאַלץ־גראָף פון נייבורג מיט דער טאָכטער פון דעם קורפירסט פון בראַנדענבורג. אָבער די פערבינדונג איז אָפגעבראָכען געוואָרען. דער פפאַלץ־גראָף האָט געהייראָט די שוועסטער פון דעם הערצאָג פון באיערן און איז געוואָרען א קאַטאָליק. ער האָט ערהאַלטען די הילף פון די שפאַנישע טרופען און מיט דיזע האָט ער געהאָפט אויסצוקעמפען די ערבשאפט. דער קורפירסט פון בראַנדענבערג איז געוואָרען א קאַלוויניסט אום צו געווינען דעם שוץ פון די האַלענדער. לאַנג האָבען די ביידע פּאַרטייען געפּאָכטען צוויישען זיך. ענדליך האָט מען זיך צוטיילט מיט דער ירושה: בראַנדענבורג האָט ערהאַלטען קלעווע, מארק און ראַפענסבערג, און פפאַלץ־נייבורג האָט געקראָגען יוליך, בערג און דיססעלדאָרף.

דער טויט פון קייזער מאַקסימיליאַן דעם 2טען, וועלכער איז געווען לוטעריש געזאָגען, האָט די לאַגע זעהר וועניג געענדערט. זיין נאָכפאָלגער אין רייך און אין זיינע שטאַם־לענדער: באַהמען, אונגארן און עסטרייך איז געווען רודאָלף דער 2טער (1576—1612), א נאָרישער און אָבערגלויבישער מענש, אָבער מיט א געוויסען גראַד וויסענשאפטליכער בילדונג. די יעזואיטען זיינען געווען זיינע ערציהער. דאָס איז געווען דער ערסטער עקספּערימענט (פּראָבע) פון די יעזואיטען צו ערציהען די הערשער. זייער צווייטער עקספּערימענט איז געווען די ערציהונג פון פערדינאַנד'ן, וועלכער איז געווען דער נאָכפאָלגער פון זיין פאָטער קארל (1590) אין דער רעגירונג פון שטייערמארק, קאָרנטהען און קראַין. דיזער עקספּערימענט איז די יעזואיטען בעסער גלונגען. רודאָלף האָט אפילו אין יאָהר 1578 פערבאָטען די לוטהעריש רעדעם און פרעדיגטען צו הערען אין די שטעדט פון עסטרייך, דאָך איז ער געווען מאכטלאָז געגען דעם בונד, וואָס די פראָטעסטאַנטען האָבען געשלאָסען אין יאָהר 1603. ניט אכטענדיג דערויף האָט ער אין דעם זעלבען יאָהר בעפוילען, דאָס די שטעדטישע עמטער אין באָהמען זאָלען נאָר פערנעהמען קאַטאָליקען. מיט א יאָהר שפעטער האָט ער פערבאָטען די רעליגיאָנס־פרייהייט אין אונגארן. דער רעזולטאַט פון דיזען פערבאָט איז געווען, דאָס די מאַריאַרען (די עכטע אונגארען) האָבען געמאכט אן אויפשטאַנד, און די אלע פירסטען פון די האַבסבורגער, אפילו דער הייסער קאַטאָליק פערדינאַנד, זיינען געווען געצוואונגען מבטל צו זיין די נאָרישע האַנדלונג פון רודאָלף'ן. ענדליך איז רודאָלף'ס ברודער, מאַטהיאַס, געוואָרען רעגענט אנשטאָט רודאָלף'ן און ער האָט זיך פערגליכען מיט די פּראָטעסטאַנטען און האָט די זאַך געבראכט צוריק צו דעם שטאַנד, ווי עס איז געווען אונטער מאַק־

אין יאָהר 1582 איז דער קאַטאָליציזם שוין געווען אַזוי שטאַרק, דאָס ער איז געווען אין שטאַנד צו געבען די פּראָטעסטאַנטען אַ שטויס צוריק, ווען זיי האָבען געוואָלט אויף דאָס ניי אָנגרייפען די קאַטאָליקען. אין דע־צעמבער 1607 איז דער הערצאָג מאַקסימיליאַן דער 1טער פון באַיערן, דער טאַלענטפולער תלמיד פון די יעזואיטען, בעפאַלען די רייכשטאָדט דאָנאַו־וואָרטה און האָט זי בעלאַגערט. דאָ איז דעם 14טען מאַי 1608 געשלאָסען געוואָרען אַ יוניאָן אויף 10 יאָהר צווישען די שטעדט: קורפּפאַלץ, ווירטטעמ־בערג, אַנספּאַך, פּפאַלצנייבורג און באַדען. אין יאָהר 1609 זיינען צו דער יוניאָן צוגעשטאַנען אויך די שטעדט: שטראַסבורג, אולם און נירנבערג; מיט אַ יאָהר שפּעטער זיינען צוגעשטאַנען די שטעדט: קור־בראַנדענבורג און העסען. זאַקסען האָט זיך נאָך געהאַלטען פון דער ווייטען פון דער יו־ניאָן. די קאַטאָליקען האָבען דערויף געענטפערט מיט דער גרינדונג פון אַ ליגאַ (10טען יולי 1609) מיט מאַקסימיליאַן'ען אָן דער שפּיץ. די קאַטאָלי־קען זיינען אָבער געווען בעסער אָרגאַניזירט ווי די עוואַנגעליסטען, ווייל זיי, די עוואַנגעליסטען, האָט געפעהלט אַ קאָפּ, אַ פיהרער. אין באַיערן האָבען די רעפאָרמירטע געהאַט אַ נידערלאַגע. אָבער אין אַנדערע ערטער, אין עסט־רייך, באָהמען, אונגאַרן, זיעבענבירגען, האָבען די עוואַנגעליסטען געהאַט די פולע פרייהייט אין רעליגיאָן.

אין יאָהר 1609 איז געשטאָרבען דער האַלב־משוגע'נער קינדערלאָזער הערצאָג פון קלעווע, יוליך און בערג. דיזער צופאַל איז געווען די אורזאַך פון אַ צוזאַמענשטויס צווישען די צוויי פּאַרטייען, די קאַטאָליקען און עוואַנגעליסטען. קיין בעשטימטער יורש נאָך דעם הערצאָג איז ניט גע־ווען. עס האָבען זיך אָנגעהויבען שטרייטיגקייטען וועגען דעם, ווער עס זאָל זיין דער יורש. דער קייזער אַליין האָט אָנגעהויבען צו פּרעטענדענטירען אויף דאָס הערצאָגטום. אָבער די צוויי פּרעטענדענטען האָבען זיך גיך גע־אייניגט און האָבען פערכאַפּט דאָס לאַנד. דיזע צוויי פּרעטענדענטען זיינען געווען: דער קורפירסט פון בראַנדענבורג און דער פּפאַלץ־גראַף וואָלפגאַנג פון נייבורג. עס האָט זיך פערצויגען אַ וואָלקען פון אַ גרויסער מלחמה. די שפּאַניער מיט דער ליגאַ פון איין זייט, און די ביידע פירסטען, וועלכע האָבען זיך פערבונדען מיט פראַנקרייך און האָללאַנד, פון דער אַנדערער זייט. דער־ווייל אָבער איז דער פראַנצויזישער קעניג היינריך דער 4טער ערמאָרדעט גע־וואָרען און דאָס האָט צושטערט דעם גאַנצען פּלאַן פון דער מלחמה. די יוניאָן האָט געשלאָסען פרידען מיט דער ליגאַ, און די פראַגע וועגען דער ירושה פון הערצאָגטום איז געלעזט געוואָרען אָהן שום בלוט־פערגיסונג.

וואָלוציאָנערען האָבען בעשטימט א פּראָוויזאָרישע רעגירונג, וועלכע איז בעשטאַנען פון 10 הערערן, 10 ריטער און 10 שטאָדט־פּערטרעטער. דער פּראָגער פּענסטער־שטורץ איז געווען דער סינגאַל צו יענעם לאַנגען קריג, וועלכער האָט פּערוואַנדעלט גאַנץ דייטשלאַנד אויף לאַנגע יאָהרען אין א וויסטע.

ח. עקאָנאָמישע און סאָציאַלע ענדערונגען אין דייטשלאַנד ביז צום 30־יעהריגען קריג.

דער אָנפאַנג פון דעם 16טען יאָהרהונדערט איז אין אַלע אייראָפּאַישע לענדער געווען א בעדייטענדער וועגדע־פּונקט. דאַמאָלס האָט דער מאָדערנער קאַפּיטאַליזם גע[illegible]עגט זיין ערסטע גרינדונג און דערמיט איז געקומען יענע גרעסטע ענדערונג, וועלכע די וועלטגעשיכטע האָט ווען עס איז פערצייכענט אויף איהרע זייטען. דער מאָדערנער קאַפּיטאַליזם האָט רעוואָלוציאָנירט די גאַנצע מענשהייט, האָט געגעבען די אייראָפּאַישע פעלקער וואַפען אין די הענט צו קענען קעמפען פיר זייער עקסיסטענץ, האָט מיט זיך געבראַכט אונגעהייער גרויסע רעזולטאַטען, און איבערהויפּט די גרויסע פערמעהרונג פון בעפעלקערונגען. דער מאָדערנער קאַפּיטאַליזם וואַרפט היינט שפּילענדיג די גרעסטע אוצרות אין דער וועלט און בריינגט ארוים גרויסע ריזענווערק פון דער ערד, וועלכע פריהער די אַלע טיראַנען מיט אַלע זייערע שקלאַפען־פעלקער האָבען ניט געקענט ארויסבריינגען. עס איז וואָהר, דאָס די ריכטיגע ריזענקראַפט פון קאַפּיטאַל דאַטירט ערסט פון ענדע פון 18טען און פון אָנפאַנג פון 19טען יאָהרהונדערט. אָבער די צייט פון דעם 16טען ביז דעם 18טען יאָהרהונדערט איז אָהן צווייפעל די פאַרבעריטונגס־צייט, דער פאַרשפּיל פון דער גרויסער טעטיגקייט און הערשאַפט פון קאַפּיטאַל. איבערהויפּט איז די אַלטע עקאָנאָמישע אָרדנונג פערוואַנדעלט געוואָרען אין דיי נייע אונטער דעם אייגפלוס פון קאַפּיטאַל אין ענגלאַנד. דאָרט זעהט מען דאָס זעהר קלאָר. אין אַנדערע לענדער איז עס ניט אזוי קלאָר, וויי[illegible] דאָרט איז די עקאָנאָמישע אָרדנונג פערשליירט מיט אייניגע אַנדערע נעבענזאַכען. אָבער עס איז קיין צווייפעל ניט, דאָס דער קאַפּיטאַליזם האָט איבעראַל אָנגעמאַכט א גרויסע ענדערונג אין דעם עקאָנאָמישען לעבען פון אַלע פעלקער.

וואָס איז אָבער איבערהויפּט דער אונטערשייד צווישען דער אַלטער און נייער עקאָנאָמישער ווירטשאַפט, וועז מיר וועלען נאָר בעטראַכטען די פּראָדוצענטען, ד. ה. די לייט, וואָס האָבען עטוואָס ארויסגעבראַכט כיט זייער ארבייט? וווי מיר האָבען עס שוין פריהער בעטראַכט, איז אין מיטעלאַלטער ביז דער נייער צייט דער ארבייטער געווען דער בעזיצער פון זיינע אָר־

סימיליאַן דעם 2טען. נאָר אין עסטרייך און אין מאַהרען האָט מען געדריקט דעם פּראָטעסטאַנטיזם, און די קאַטאָליקען האָבען וויעדער אויפגעהויבען דעם קאָפּ.

מאַטהיאַס האָט אָבער בעשלאָסען צו אונטערדריקען די רעפֿאָרמאַציאָן אין זיין שטאַם־לאַנד. אין יאָהר 1612 איז רודאָלף געשטאָרבען און מאַטהיאַס איז געוואָרען קייזער. ער איז געווען א גאַנץ געוועהנליכער מענש, און האָט געפּיהרט זיין זאַך זעהר ניט געשיקט. זיין געוועהנליכער מיטעל איז געווען צו מאַכען שלום, און וועז דאָס האָט איהם ניט געגאָלטען, איז ער געוואָרען אויסער זיך פון צאָרן און האָט אלעס געוואָלט צושטערן. עס איז אויף דעם רייכסטאָג געוואָרען א גרויסער שטורם. ער איז געווען צו קליין פיר אזא אויפגאַבע.

דעם 29טען יאַנואַר 1614 איז פּאָרגעקומען א לאַנדטאָג, אויף וועלכען די פירסטען האָבען געפּאָדערט פון מאַטהיאַס'ן פאָלגענדע פונקטען:

1) די פערבינדונג פון בעהמען מיט די איבריגע האַבסבורגישע לענדער.
2) א נייע מיליטער־אָרדנונג.
3) דאָס רעכט פיר די אדעליגע אָפּצוהאָלטען קרייז־טאָגען.
4) אייניגונגען איבער געערבטע לענדער.

דורך דעם ערסטען און צווייטען פונקט האָבען די פּראָטעסטאַנטען גע־וואָלט דורכפיהרען א פעסטע פערבינדונג פון זייער זייט מיט די פּראָטעס־טאַנטען פון עסטרייך און אונגאַרן, דורך דעם דריטען פונקט פערברייטען זייער אגיטאַציאָן אין לאַנד, און דער פערטער פונקט האָט געזאָלט געבען אויסלענדישע פּראָטעסטאַנטישע פירסטען דאָס רעכט אַרייננצומישען זיך אין זייערע אינטערעסען. אָבער מיט דער הילף פון זייער ראַטגעבער איז עס מאַטהיאַס'ן גלונגען אָפּצוטיילען די שטעדט פון די אדעליגע, און דערמיט האָט ער געגעבען דער אָפּאָזיציאָן א שטאַרקען קלאַפּ. אָבער די אָפּאָזיציאָן האָט זיך וויעדער פערזאַמלט אין פּראָג און האָט דאָרט פּראָטעסטירט געגען דעם רעליגיאָנס־דרוק, וואָס זיי ליידען. דער קייזער איז פון דיזען פּראָטעסט געוואָרען שרעקליך אויפגעבראַכט און האָט פערבאָטען יעדע פערזאַמלונג. דאַמאָלס האָבען די פּראָטעסטאַנטען מיט גראַף טהורן אָן דער שפּיץ בעשלאָסען אין אָפּצוצען אָפּצושאַפען די קעניגליכע רעגירונג. דעם 21טען מאי 1618 האָבען די רעבעלען אַרויסגעוואָרפען פון פענסטער די אלע קעניגליכע ביוראָ־קראַטען אין פּראָג, — א פאַסירונג, וועלכע, ווי מען גלויבט, איז געווען די אורזאַך פון דעם 30־יעהריגען קריג. די רעגירונג איז ענטלאָפען און די רע־

זיך בענוצט צו בעזיגען די ריטער פון שווערד, זיינען געווען גראדע אזוי ;ע־
מיין און נידריג, ווי די מיטלען, וועלכע דער רוימישער פרייגעלאזענער האט
אמאל געברויכט אום צו ווערען דער הערר פון זיין פאטראן (שוץ־הערר).

אזוי האט זיך דאס עקאנאמישע לעבען לאנגזאם ענטוויקעלט ביז עס איז
געקומען צו דער שטופע, דאס דער ארבייטער איז געווארען פערשקלאפט ביים
קאפיטאליסט. עס איז געווארען די זעלבע פערקנעכטונג ווי פריהער, נאר
די פארמע האט זיך געביטען. פריהער איז דער ארבייטער געווען פערקנעכ־
טעט ביים פעאדאל־הערר, און יעצט — ביים קאפיטאליסט. דער פראצעס
פון דיזער פערוואנדלונג איז געווען א פלעצליכער. גרויסע מאסען מענשען
זיינען מיט א מאל אפגעריסען געווארען פון זייערע בעשעפטיגונגען, וועלכע
האבען געזיכערט זייער עקסיסטענץ, און זיינען געשליידערט געווארען אלס
פויגעל־פרייע פראלעטאריער אויף דעם ארבייטס־מארק. די אפריסונג פון
די פראדוצירינדע בויערן פון גרונד און באדען בילדעט די גרונדלאגע פון דעם
גאנצען פראצעס.

אין 15טען יאהרהונדערט און זאגאר עטוואס פריהער איז עס אין אסט־
דייטשלאנד געווען די רעגעל, דאס דער קעניג אדער דער קייזער האט פערלי־
הען צו זיינע גרויסע לייט, די הערצאגען, בישאפען, אבטען, גראפען, גרויסע
שטיקער לאנד אין די סלאווישע אסטליכע געגענדען. די לעהן־העררען זיינען
געווארען ניט די אייגענטימער, נאר די הערשער פון דיזע לענדערייען. אום
צו מאכען דיזע לענדערייען נוצבאר האבען זיי די הערשער בעזעצט מיט
דייטשע קאלאניסטען, וועלכע האבען יענע לענדערייען בעארבייט און האבען
געצאהלט צו די הערשער גרויסע אפגאבען פון די פראדוקטען, וואס זיי הא־
בען ארויסגעבראכט. די קאלאניסטען זיינען געווען פרייער ווי די אנדערע
דייטשע בויערן, הגם זייער לאנד איז בלויז געווען פעלהיהען. מיט דיזען
אופן איז אייגענטליך קיין גרונד־הערר דאמאלס אין יענע געגענדען נאר ניט
געווען. דער בויער איז געווען נאר אן ארבייטער, און דער הערר נאר א
הערשער.

אין דער צייט פון דער רעפארמאציאן איז ארויסגעטרעטען א גרויסע
ענדערונג. מיר האבען שוין פריהער געזעהען, וואס פיר א ריזיגען אויפלוס
די געלט־ווירטשאפט האט געהאט אויף דעם נידריגען אדעל. ער איז געווען
געצוואונגען צו ארבייטען אין די שטעדט אין האנדעל אדער פאבריקאציאן
צוזאמען מיט די שטעדטישע בירגער ; אנדערס האט ער ניט געקענט עקסי־
טירען. דאס איז דעם אדעל זעהר ניט געווען געפעלען. ער האט עס פריהער
געראבענט פיר אן ערנידריגונג פון דער הויכער שטופע פון א קריגער צו וע־

בייטס־מיטלען. די מעהרצאהל פון ארבעטער בעפעלקערונג איז בעשטאנען פון בויערן, וועלכע האבען בעארבייט די ערד מיט זייערע אייגענע וועркציוג. די פראדוקציאן האט געהערט צו איהם אליין, אבער ער האט געצאהלט מיט זיין פראדוקציאן צום אייגענטימער פון דער ערד א געוויסען טייל פון זיין ארבייט. אין שטאדט האט יעדער האנטווערקער (בעל מלאכה) געהאט זיינע אייגענע וועркצייג און האט געמאכט די ארבייט אויף זיין אייגענע רעכנונג. דער ארבייטער־יונג איז נאר געווען אן איבערגאנג פון ניט קיין בעל מלאכה צו וועрען א מייסטער אויף זיין אייגענע רעכנונג.

מיט דעם בעגין פון דער נייער צייט האבען זיך דיזע פערהעלטניסען געענדערט, ביז זיי זיינען ענדליך געקומען צו דער יעצטגיער עקאנאמישער פארמע. היינט איז דער פראדוצענט, ד. ה. דער, וואס פראדוצירט די ארבייט, פריי פון אלע ארבייטס־מיטלען. דער בויער האט פיר זיך א קליין שטיקעל ערד מיט א קליינעם אלטען הייזעל, און די גרויסע שטרעקעם ערד זיינען אין די הענט פון גרויסע גוטס־בעזיצער און וועрען בעארבייט פון געדונגענע ארבייטער. אין די שטעדט זיינען די פיעלע פערשיידענע וועрקשטאטען פערוואנדעלט געוואָרען אין א גרויסע פאבריק. דאס קלייע האנטווערק איז פערשוואונדען, אנשטאט דעם איז אויפגעשטאנען א ריזיגעם מאשינען־סיסטעם. דער ארבייטער איז אבסאלוט פרעמד צו די ארבייטס־מיטלען, צו די מאשינערי, ער בריינגט אין פאבריק נאר זיינע הענט און פיס, ער איז נאר א טייל פון דעם מאשינען־סיסטעם.

וואס איז אבער געווען די קראפט, וואס האט ארויסגעריסען פון די הענט פון די האנטווערקער זיינע ארבייטס־מיטלען און האט פון איהם גערויבט זיין פרייע עקאנאמישע זעלבשטענדיגקייט? וועלכע איז געווען די קראפט, וואס האט איהם פון אלעם בערויבט און האט איהם נאר געלאזען די פרייהייט צו פערקויפען זיין ארבייטס־קראפט, און וועלכע האט צושטערט די גאנצע ארדנונג פון צעבען, לעהרלינגען, ארבייטס־יונגען און מייסטערס? די גישיכטע פון דיזער רעוואלוציאן איז פערשריבען אין די יאהר־ביכער פון דער מענשהייט מיט בלוט און פייער. פערטרייבונג, אונטערדריקונג, בעטרוג, אלערליי גוואלדטאטען שפילען דא א גרויסע ראלע.

די קאפיטאליסטען, וועלכע האבען זיך בעשעפטיגט מיט אינדוסטריע (פאבריקאציאן), האבען ניט נאר נעמוזט פערטרייבען די צעך־ארבייטער, נאר זיי האבען אויך דערדריקט די פעאדאל־העררען, וועלכע זיינען געווען די בעזיצער פון די רייכטומס־קוועלען. די ריטער פון דער אינדוסטריע האבען פערדרענגט די ריטער פון שווערד. די מיטלען, מיט וועלכע זיי האבען

איז דער אונטערטאן געווען צוגעבונדען צום באָדען. עס וואָלט געווען א דומ־הייט צו ערוואַרטען פון אזעלכע הערען יושר.

די בויערן זיינען אין זייער נייער לאַגע געווען אין גאַנצען מאַכטלאָז גע־גען זייערע גרונד־העררען. קלאָגען האָבען זיי ניט געקענט; זיי האָבען פּשוט ניט געהאַט פאַר וועמען זיך צו קלאָגען. דער לאַנד־הערר אָדער דער קעניג איז געווען צופריעדען צו זיהן, ווי די יונקערס הייבען זיך אָן צו בעשעפטיגען מיט עקאָנאָמישער ווירטשאַפט און הערען אויף צו שטרייטען איינער מיט דעם אַנדערען. וועגען דעם בויער האָט דער קעניג אָדער דער הערצאָג ניט

מלאכות פון 16טען יאָהרהונדערט. פּאָרמען־שניידער.

געטראַכט. ער איז געווען צופריעדען צו זיהן, ווי דער בויער געהאָרכט דעם יונקער, וועלכעם קען פיהרען דערצו, דאָס דער יונקער וועט אויך בעסער גע־האָרכען דעם לאַנד־הערר. אום עס זאָל פאַרקומען וואָס וועניגער קלאָגעס, איז אין יאָהר 1540 ארויסגעגעבען געוואָרען א געזעץ, דאָס יעדער בויער זאָל בעשטראָפט ווערען מיט געפענגנים, וועו ער וועט פאַרברייננגען א קלאָגע אויף זיין גוטס־בעזיצער און וועט ניט קענען בעווייזען, דאָס די קלאָגע איז א ריכטיגע. דיזעס געזעץ האָט אפגעהאלטען פיעלע בויערן צו ברייננגען קלא־

רען אן איינפאכער שאכער־מאכער אדער א פראדוצענט אין א פאבריק. אבער אויך דאס איז איהם אנגענעמען זעהר שווער. ער האט געברויכט זעהר פיעל אום אייניצוריכטען א גרויסע פאבריק. פריהער פון אלץ האט דער אדעלמאן געמוזט האבען פיעל לאנד צו גרינדען די פאבריק און פארצוברייטען די אלע פראדוקטען פיר די פאבריק. דאס לאנד האט אבער געהערט צו די בויערן, און ער האט ניט געהאט קיין אנדער מיטעל, ווי אויסצוקויפען די ערד פון די ענט פון די בויערן. דער בויער האט געמוזט פערקויפען דאס לאנד, אפילו ווען ער האט עס ניט געוואלט טאן. דאס געזעץ, וועלכעם איז דאמאלס געווען זעהר עלאסטיש און האט זיך לייכט געלאזט ציהען אין דער זייט פון דעם ריטער אדער אדעלמאן, האט געצוואונגען די בויערן צו פערקויפען דאס שטיק ערד, וואס ער האט בעארבייט אום צו ערנעהרען זיין פאמיליע. דאס געזעץ האט, צום בוישפיל, געגעבען דעם אדעלמאן דאס רעכט ארויסצוטרייבען דעם בויער, וואס איז געווען אונגעהארזאם, פון זיין גרונד און בעצאהלען איהם דעם ווערט דערפון. דער בויער האט פון זיין גרונד געמוזט אוועק מיט דעם ביסעל גאלט, וואס דער אדעלמאן האט איהם געגעבען, לויט ווי דער אדעלמאן זעלבסט האט עס אפגעשאצט.

זעהר שטארק האבען די בויערן געלייטען אין דער צייט פון דער רעפאר־מאציאן, וועלכע פון די קירכליכע גיטער זיינען אריבער אין די הענט פון די וועלטליכע פירסטען. דיזע האבען אהן שום צערעמאניעס ארויסגעטריבען פון זייערע פעלדער און זייערע הייזלאך די בויערן, וועלכע האבען בעארבייט די קירכען־פעלדער. אין מעקלענבורג אליין זיינען פערטריבען געוואָרען איבער 4,000 בויערן־פאמיליעס פון זייערע ערטער. דאס זעלבע איז אויך פארגעקומען אין פיעלע אנדערע ערטער.

וואס איז דעם בויער געבליבען צו טאן? דער הערר האט פערגרעסערט זיין געשעפט און האט געהאט נעטיג ארבייטער־הענט. אבער דער בויער האט צו גוט געקענט זיינע העררען. ער האט גוט געוואוסט, דאס וועלן ער וועט צו זיי געהן ארבייטען, וועלען זיי איהם בערויבען פון קאפ ביז די פיס. דער הערר האט אבער געפונען מיטלען, ווי צוזובינדען דעם בויער צום ארט און ניט לאזען איהם אוועקגעהן פריי, וואוהין ער האט געוואלט. די געזעצען זיינען געווען אין דיזער הינזיכט צו גונסטען פון די העררען. דאס געזעץ האט גלויטעט, דאס דער בויער קען פערלאזען זיין ארט נאר דאן, וועלן דער הערר ניט איהם דערצו א שריפטליכע ערלויבנים. דאס זעלבע געזעץ האט אויך פערבאטען די בויערן צו ערווערבען וועלכעם עם איז אייגענטום אין אנדערע דערפער, אדער אנדערע שטעדט, אהן אז ערלויבנים פון דעם הערר. אזוי

זוכען אינדוסטריעלע נעבען־פערדינסטען אום צו קענען עקסיסטירען. דיזער פּראָצעס האָט זיך ענטוויקעלט אין א גרעסערער מאָס ערסט אין 18טען יאָהרהונדערט. אויך אין די שטעדט פון דייטשלאַנד האָט דער אינדוסטריעלער קאַפּיטאַליזם ערסט אָנגענהויבען צו שפּילען זיין גרויסע ראָלע אין דיזער צייט. נאָר דער 30־יעהריגער קריג האָט פערניכטעט די גרויסארטיגע אָנפאַנגען פון קאַפּיטאַליזם. ניט אכטענדיג דערויף איז דער כאראקטער פון די צעכען און האַנטווערקער פערלאָרען געגאַנגען אויף אימער און האָט זיך שוין מעהר ניט צוריקגעקהרט. איבערהויפּט האָט דאָס אָנגעמאכט א גאַנצע איבערקעהרענים אין דער געזעלען־בעווענונג, ד. ה. אין דער ענטוויקלונג פון אַן ארביי־טער־יונג צו דער שטופע פון א זעלבשטענדיגען מייסטער.

די ערסטע אָרגאַניזאַציאָן פון די האַנטווערקער־געזעלען איז געווען א קירכליכע געזעלען־ברידערשאַפט. אָנפאַנגס האָט דיזע געדינט נאָר אלס מיטל צו דער בעפרידיגונג פון רעליגיעזע בעדערפנישען, און דערביבער האָבען זי די גייסטליכע געשטיצט און גינסטיג בעהאנדעלט. אָבער דיזע קירכליכע ברידערשאַפט האָט אויך געשטרעבט צו געווינען סאציאלע אויסבעסערונגען אין זייער לאַגע, ווי צ. ב. זאָרגען פיר קראַנקע און נויטבעדערפטיגע פון זייער ועזעלשאַפט. זיי פלעגען דעם נויטבעדערפטיגען אויסלייהען א געווישע סומע געלט אום צו פערבעסערן זיין לאַגע, זיי האָבען געגרינדעט האָספיטעלער פיר קראַנקע פון זייער פעראיין, אדער ווען די מיטלען זייערע זיינען נאָך גענוגען צו וועניג — דינגען פיר דעם קראַנקען אן אָרט ביי א ווירט אום איהם דאָרט אויפצופאַסען און בעזאָרגען מיט אלעם נעטיגען. ווען זייערער א ברודער איז געשטאָרבען, פלעגען זיי בעזאָרגען זיין קבורה און אלעם וואָס עם געהערט דערצו. ניט אכטענדיג דערויף, וואָס דיזע בריידערשאַפט האָט געטאָן נאָר זאכען פון מענשענליבע, האָבען דאָך אלע אויף זיי געקוקט מיט פערדאכט. מען האָט חושד געווען, דאָס זיי שטרעבען צו זיין א געגען־מאכט געגען די מייסטערס, און דיזער חשד איז ווירקליך געווען ניט אָהן א גרונד.

דער מיטעלפונקט פון דער געזעלען־בריידערשאַפט איז געווען דער שענק, די טרינק־שטוב. אהין פלעגען אריינקומען אלע דורכוואַנדערער פון די גע־זעלען פון אַנדערע ערטער, אום צו זעהען זיך מיט זייערע בריידער. דאָרט פלעגען זיי פייערן זייערע פעסטען, דא פלעגען זיי זיך בעראַטען וועגען זייערע אינטערעסען, און דא פלעגען זיי אויך פיהרען זייערע גערעכטען (משפטים). אין פיעלע יאָהרהונדערטער פון מיטעלאלטער איז די גריכטבארקייט געווען א גענענשטאַנד פון שטרייטיגקייטען צווישען די גזעזלען פון איין זייט און די מייסטערס און די שטאָדט־ראַטען פון דער אַנדערער זייט. דאָס גריכט,

געם אויף זייער גוטס־בעזיצער, וויל זיי האָבען געהאַט מורא, דאָס זיי וועלען ניט זיין אין שטאַנד צו בעווייזען די ריכטיגקייט פון זייערע קלאָגעס.

עס איז קיין וואונדער ניט, וואָס די בויערן האָבען ניט געקענט איבערטראָגען דעם דרוק פון די גוטס־בעזיצער און האָבען אָנגעהויבען צו ענטלויפען פון די דערפער. אָהן א היים, אָהן א דאַך, האָבען זיך די בויערן גע־שלעפט און געבלאָנדזשעט אויף די פעלדער און אין די וועלדער, נאָר אום צו בעפרייען זיך פון דעם שרעקליכען דרוק פון זייער גוטס־בעזיצער, וועלכער האָט, מיט דער הילף פון געזעץ, אָפגענומען ביי זיי זייער אייגענטום. עס האָט זיך אין א קורצער צייט געבילדעט א גרויסע מחנה פון בעטלער און רויבער, אזוי דאָס די געזעצגעבונג האָט זיך ארומגעזוכט, דאָס מען מוז געגען דיזער צרה עטוואָס טאָן. עס זיינען גענומען געווארען בעשטימונגען צו בע־שטראָפען און פערפאָלגען בעטלער, וועלכע זיינען מוטוויליג ענטלאָפען פון זייערע הערען. אָבער ניט אכטענדיג אויף אלע שטרענגע געזעצען איז די צאָהל פון די ענטלאָפענע לייבאייגענע אָדער אונטערטאָנען געווארען מעהר און גרעסער, וויל די הערען האָבען ניט געזוכט צו פערקלענערן דעם דרוק און צו פערבעסערן די לאָגע פון די לייבאייגענע, נאָר זיי האָבען געזוכט דורך דאָס געזעץ צו בעשטראָפען די ענטלאָפענע לייבאייגענע און צו צווינגען זיי מיט גוואַלד צוריקצוקעהרען זיך צו זייערע בעדריקער.

בעזונדערס געפעהרליך פיר די דייטשע בויערן, וועלכע זיינען געווען די נאָכפאָלגער פון די קאָלאָניסטען, וואָס האָבען זיך בעזעצט אין די אָסט־ליכע סלאַווישע לענדער אין 13טען און 14טען יאָהרהונדערט, איז געווען זיי־ער פערמישונג מיט די סלאַווען און מיט די אנדערע פעלקערשאַפטען אין יענע לענדער. דאָס האָט געפיהרט דערצו, דאָס די רעכטען, וואָס די אלטע דייטשע קאָלאָניסטען האָבען אָנפאָנגס געקראָגען, האָט מען פון די שפעטערע דורות אָפגענומען, וויל זיי האָבען זיך צומישט מיט די ליטאָווער, פרייסען און סלאָווען און זיינען מעהר ניט געווען אָנערקענט אלס דייטשען.

די פערווויסטונגען, וואָס די גוטס־הערען האָבען אָנגעמאַכט אונטער די בויערן אין 16טען יאָהרהונדערט, וועלען מיר יצצט ניט בעריהרן; מיט די־זען טרויעריגען קאַפיטעל וועלען מיר זיך בעשעפטיגען שפעטער, וועו מיר וועלען האָבען בעהאַנדלט דעם 30־יעהריגען קריג, וועלכער האָט אויף פיעל מיטגעהאָלפען צו רואינירען די בויערן.

נאָך דעם, ווי די עקאָנאָמישע זעלבשטענדיגקייט פון די בויערן איז גע־בראָכען געווארען, האָט דער קאַפיטאַליזם געפונען אין די דערפער א גוטען באָדען פיר בילליגע אַרבייט. דער אָרימער בויער איז געווען געצוואונגען צו

די ארבייטער אין יענער צייט האָבען אזוי אייגנעריכטעט זייערע פער-
איינען און געזעלשאפטען, דאָס עס איז געווען אונמעגליך, אז א פרעמדער
ארבייטער זאָל זיי שטעהן אין וועג און שטערען זיי אין זייערע בעציהונגען
און פאַדערונגען פון זייערע מייסטערס. יעדער ארבייטער האָט זיך גערע-
כענט אלס א מיטגליד פון דער ארבייטער־געזעלשאפט. וועו עס איז אָנגעקו-
מען פון אן אנדער שטאָדט א פרעמדער ארבייטער, האָבען די שטאָדטישע
ארבייטער פיר איהם געזוכט ארבייט, און ביז זיי האָבען פיר איהם געפונען
בעשעפטיגונג האָבען זיי איהם פערשאפט אלע זיינע בעדערפניסען. און וועו

מלאכות פון 16טען יאָהרהונדערט. זאָטלער.

זיי האָבען קיין בעשעפטיגונג פיר איהם ניט געפונען, האָבען זיי איהם
אוועקגעשיקט אויף זייערע הוצאות אין אן אנדער שטאָדט, וועו עס איז געווען
צו רעכענען, דאָס ער וועט דאָרט בעקומען ארבייט. דאָרט האָבען יענע שטאָד-
טישע ארבייטער פיר איהם געזאָרגט. דיזע סאָלידאַריטעט צווישען די גע-
זעלען איז געווען א סאָרט אינטערנאַציאָנאלע פעראייניגונג, און געגען דיזער
פעראייניגונג האָבען די מייסטערס און די מאָגיסטראַטען געטאָן וואָס זיי
האָבען געקענט.

מיט די שטראָף־מעטאָדען פון די געזעלן־ברידער, וועלכע האָבען ניט ערפילט אַלע פאָדערונגען פון דער געזעלשאפט, האָט די געזעלן ענגער פערבונדען צוזאַמען, און אין דעם איז געלעגען זייער גאַנצע קראפט.

די הויפט־פראַגען, וואָס האָבען אינטערעסירט די געזעלן־פערבאַנדען פון יענער צייט, זיינען געווען די זעלבע, וואָס עס אינטערעסירען די ארבייטער־יוניאָנס אין היינטיגער צייט: ארבייטס־לוין, ארבייטס־צייט א. אז. וו. אָנפאַנגס האָבען די מייסטערס בעשטימט דעם ארבייטס־לוין. אין שפייער האָבען די מייסטערס בעשטימט דעם ארבייטס־לוין איין מאל אויף אימער און אייביג (1351). אָבער דיזעם געזעץ האָט ניט געקענט לאַנג עקסיסטירען. די אומשטענדען האָבען זיך מיט דער צייט געענדערט. דער ארבייטער האָט ניט געקענט לעבען מיט א געהאַלט, מיט וועלכען זיינע זיידעם און עלטער־זיידעם האָבען געקענט אויסקומען. די ארבייטער פון ענדע 14טען און אנפאַנג 15טען יאָהרהונדערט האָבען געפאָדערט, אז מען זאל ענדערן דאָם גנע זעץ און פערגרעסערן זייער ארבייטס־לוין. פריהער פון אַלע האָבען עם אנגעהויבען צו פאָדערן די וועבער־קנעכט.

די מייסטערס האָבען געמוזט נאָכגעבען, און דער ארבייטער־לוין איז געהעכערט געוואָרען. דער 15טער יאָהרהונדערט רעכענט זיך אלס „גאָלדענע צייט פון די ארבייטער". דעם גרונד צו דיזער פערבעסערונג האָבען געלעגט די ארבייטער־פעראיינען. דיזע פעראיינען זיינען געווען די שניידענדע וואפען, וועלכע האָבען געצוואונגען די אייגענע'עקשן'טע מייסטערס נאָכצוגעבען. נאָר דאָרט, וואו די ארבייטער זיינען ניט געווען פעראייניגט, האָבען די מייסטערס דיקטירט די פרייזען און די אנדערע בעדינגונגען.

די ארבייטס־צייט אין יענע יאָהרהונדערטער איז געווען זעהר א לאַנגע, פון 12 ביז 16 שטונדען אין מעת־לעת. עס פערשטעהט זיך, דאָם די ארבייטער האָבען געהאַט דאָם פולע רעכט צו פאָדערן צו פערקירצען אזא לאַנגען ארבייטס־טאָג. אָבער אויסער דער פערקירצונג פון די שטונדען פון יעדען טאָג, האָבען די ארבייטער אויך געפאָדערט א פרייען טאָג אין דער וואָך. זיי האָבען דאָם אויך אפילו א ביסל דורכגעפיהרט. זיי האָבען נעמליך אויסגעפיהרט, דאָם מאַנטאָג זאל זיי זיין ערלויבט צו גיהן אין באָד (דער „גוטער" אָדער „בלויער מאַנטאָג"), אָבער נאָך דעם 30־יעהריגען קריג איז דאָם אָפגעשאפט געוואָרען. אין 16טען יאָהרהונדערט האָט די רעגירונג אָנגעהויבען זיך מישען אין די בעציהונגען צווישען די ארבייטער און די מיים־טערס, און האָט אנגעפאַנגען צו מאַכען בעשרענקענדע געזעצען פיר די ארבייטער־געזעלשאפטען.

צו דער אַרבייטער־געזעלשאַפט נאָר צו אַ מייסטער פון דעם צעך, אָדער צו אַן אַנדערן פון דיזער שטאָדט.

מיט 18 יאָהר שפּעטער, אין יאָהר 1548, האָט די רעגירונג אַרויסגע-געבען נייע רעגלען, וועלכע האָבען געהאַט דעם צוועק צו פערניכטען אין גאַנצען די אַרבייטער־יוניאָן און צו מאַכען יעדען איינציגען אַרבייטער פאָל-שטענדיג אָפּהענגיג פון דעם מייסטער אָדער פאַבריי.אַנט און אין גאַנצען אונטערוואָרפען אונטער דער קאָנטראָל פון דער רעגירונג. פון דיזען יאָהר אָן (1548) האָט זיך אָנגעהויבען אַן עפענטליכער קאַמף מיט די געזעלען־פערבאַנ-

מלאכות פון 16טען יאָהרהונדערט. צין־גיסער.

דען: אין גאָרד האָבען די אַלע האַנזאַ־שטעדט פערפאָלגט די אַרבייטער, און אין זידליכען טייל פון לאַנד האָבען די גרויסע רייכשטעדט: נירנבערג, אַוגס-בורג, אולם און רעגענסבורג, זיי פערפאָלגט.

דעם 1טען מאַי 1551 האָבען אַוגסבורג און אולם צוריסען און אויפגע-לעזט די אָרגאַניזאַציאָן פון דיזער געזעלשאַפט, און דעם 1טען אָקטאָבער האָט דאָס זעלבע געטאָן אויך נירנבערג. מען האָט צוזאַמענגערופען אויף'ן ראַט הויז די געזעלען מיט די מייסטערס און מען האָט זיי פאָרגעלעזען די אַרטיק-

די אַרבייטער־אָרגאַניזאַציאָן האָט געהאַט אַ לאַנגען שטרייט מיט די מייסטערס און מיט די מאַגיסטראַטען אָפּצושאַפען די שטראָף פון אַן אַרבייטער, ווען ער האָט ניט געקענט אויסהאַלטען זיין קאָנטראַקט מיט'ן מייסטער. די שטראָפען זיינען פריהער געווען זעהר שטרענגע, בלוטיגע, נאָכדעם זיינען זיי פערוואַנדעלט געוואָרען אין שווערע געלט־שטראָפען, אָבער ענדליך זיינען זיי דורך די אַרבייטער־אָרגאַניזאַציאָנען אין גאַנצען אָפּגעשאַפט געוואָרען. עס פערשטעהט זיך, דאָס דיזעס האָט זיי געקאָסט פיעל מיה און ענערגיע.

די מיטלען, וואָס די אַרבייטער־אָרגאַניזאַציאָנען האָבען געברויכט אין זייער קאַמף, זיינען געווען: דאָס שילטען, זידלען, דער סטרייק און באָיקאָט. דיזע מיטלען פלעגען אָנגענומען און דורכגעפיהרט ווערען, ווען עס איז געווען נעטיג, דורך דעם אייזערנעם פערבאַנד פון אַלע אַרבייטער אין פערשיידענע שטעדט, און זיי האָבען קיינמאָל ניט פערפעהלט די ווירקונג.

די שטאַרקסטע געזעלען־בעוועגונג איז געווען אין דער ערסטער העלפט פון דעם 16טען יאָהרהונדערט. ווי מיר האָבען עס שוין פריהער דערצעהלט, האָבען אין דעם בויערן־קריג גענומען אַ גרויסען אָנטייל די אַרבייטער. עס איז נאָך קיינמאָל אַזאַ שנאה ניט געווען צווישען די אַרבייטער און די מייסטערס, אָדער אַרבייט־געבער, ווי דאַמאָלס, אין דער צייט פון דעם בויערן־אויפשטאַנד. די מייסטערס האָבען שוין דאַמאָלס אָנגעהויבען ליידען פון די קאַפּיטאַליסטען, וועלכע האָבען זיי אָנגעפאַנגען אַרויסצוטרייבען פון די געשעפטען. דאָס האָבען די אַרבייטער באַלד דערפיהלט, און האָבען אָנגעהויבען זייער שטרייט מיט די שוואַכערע אין דיזען קאַמף, מיט די מייסטערס, און האָבען געפאָדערט פון דער רעגירונג צו מאַכען געגען די מייסטערס געוויסע רעגולירונגען אין זייערע בעציהונגען צו די אַרבייטער. די רעגירונג האָט אָבער אָנגענומען די זייט פון די מייסטערס און האָט אַרויסגעגעבען פּאָליציי־אָרדנונגען געגען די אַרבייטער (1530 און 1548).

אין יאָהר 1530 האָט די רעגירונג פערוועהרט די אַרבייטער און האַנטווערקער צו געברויכען זייערע מיטלען פון שילטען, זידלען, סטרייקען און באָיקאָטירען אַרבייטער, וואָס ווילען זיך ניט אונטערוואַרפען אונטער זייערע פעראיינס־אָרדנונגען, און די, וואָס וועלען עס טאָן, ניט קוקענדיג אויף דיזען פערבאָט, אַרויסצושיקען פון לאַנד. אויך איז זיי פערבאָטען געוואָרען צו מאַכען פערזאַמלונגען אין שענקען און טרינקען צוזאַמען, ווייל דאָס האָט צווישען זיי ענטוויקעלט פוילקייט און לעדיג־געהן. ווען אַן אַרבייטער איז געקומען פון אַ פרעמדער שטאָדט זוכען אַרבייט, האָט ער זיך ניט געטאָרט ווענדען

אנגעלענהייטען, פלעגען זיי זיך דאך אין געהיים פערזאמלען און האבען פאָרטגעזעצט די פריהערדיגע אלטע פערבינדונגען איינער מיט דעם אנדערן.

די שטעדט האבען נעמוזט נאכגעבען די פאדערונגען פון די ארבייטער. עס איז זיי צוריק ערלויבט געוואָרען צו עפנען שענקען און צו מאכען פער־זאמלונגען. זיי זיינען ענדליך געקומען צו דער איבערצייגונג, דאָס מען קען דעם ביזהעריגען צושטאנד ניט פאָרטזעצען, דאָס מען מוז די ארבייטער נאָכ־געבען. די רעגירונג איז געווען געצוואונגען ארויסצוגעבען נייע רעגולאציא־נען פיר די געזעלשאפט, וועלכע זיינען געווען א סארט קאמפראָמיס, און דיזע רעגולאציאנען זיינען געווען דער פונדאמענט, אויף וועלכען עס זיינען געווען געבויט אלע נייע געזעצען און פערארדנונגען אין דער געזעלשאפט אין פער־לויף פון נאנצען 17טען יאָהרהונדערט.

מיר האבען זעהר וועניג ידיעות וועגען דעם לעבען פון די געזעלען פון יענער צייט. די פערגניגענס, וואָס די געזעלען האבען זיך געקענט ערלויבען, זיינען געווען געמיינזאם, אלע צוזאמען: זיי האבען געטרונקען צוזאמען, זיי פלעגען האבען זייערע אייגענע טהעאטער־פאָרשטעלונגען אלע צוזאמען. אייניגע טעג פון זייערע יעהרליכע פערגניגענס זיינען געבליבען נאציאנאלע ימים טובים. אייניגע פון זייערע פייער־טעג האבען געמוזט געפייערט וו־רען אין ספעציעל פיר דיזען טאג געמאכטע קלייידער, וועלכע האבען געהאט דעם צוועק ארויסצורופען הומאָר, וויל די ארבייטער זיינען נאך דאמאלס געווען פול מיט לעבעדיגקייט, וועלכע איז אין זיי אויסגעלאשען געוואָרען ערסט אין מיטען פון דעם 17טען יאָהרהונדערט. דיזעם האט מיט זיך גע־בראכט דער 30־יעהריגער קריג, וועלכער האט צושטערט נאך פיעלע אנדערע גוטע זאכען.

ט. דער 30־יעהריגער קריג.

די בעהמישע אדעליגע גרונד־בעזיצער זיינען עם געווען די, וועלכע האָ־בען גענעבען דעם סיגנאל צום „הייליגען קריג". די תאוה, די לוסט צו גלט, האט דאמאלס בעהערשט אלע הערצער: דער אדעלמאן, דער גוטס־בעזיצער, דער מייסטער, דער הויז־בעזיצער, אלע זיינען געווען פול מיט איין גע־דאנק — צו האבען א סך גלט. דיזע תאוה צו גלט האט פערוואנדלט האנטווערקער, קלייניע בירגער אין אינדוסטריעלע קאפיטאליסטען. די הויפט־אפנהמער פון זייערע פראָדוקטען זיינען געווען די גרונד־בעזיצער. זי קאפיטאליסטען האבען נעהאט א גרויס אינטערעס, דאָס דער הערר, דער גוטס־בעזיצער, זאל וואָס מעהר עקספלואטירען דעם בויער און איהם וואָס

לען פון יאָהר 1548. די שענקען זיינען געווארען בעזייטיגט, די פערבאַנדען פון די געזעלען צושטערט, און די ארבייטס־פערמיטלונג איז איבערגעגעבען געווארען צו די מייסטערס.

די ארבייטער האָבען דעם קאמף אויפגענומען. זיי האָבען פערשאָלטען (דאָס איז געווען א מין באיקאָט) די שטעדט, וואָס האָבען אָנגענומען די רעג־לען פון 1548 געגען די ארבייטער־געזעלען, און קיין ארבייטער האָט ניט געוואָלט געהן ארבייטען אין א שטאָדט, וועלכע איז געווען פערשאָלטען פון די ארבייטער־פעראיינען. די מייסטערס פון אוגסבורג, אולם, נירנבערג און אנדערע ערטער זיינען געקומען אין פערצווייפלונג, עס האָבען איבעראל געפעהלט ארבייטער־הענט. די געשעפטען זיינען רואינירט געווארען. די מייסטערס האָבען אָנגעפאַנגען צו בעטען די ראָטען צו ערלויבען צוריק עפענען די שענקען און צוריקגעבען די ארבייטער־פעראיינען די רעכטען, וואָס מען האָט פון זיי צוגענומען. וויל זיי, די מייסטערס, האָבען יעצט ניט קיין ארבייטער, און וען א קויפמאן קומט קויפען עטוואָס, האָבען זיי ניט וואָס צו פערקויפען, וויל די ארבייטער זיינען אוועק אין אנדערע שטעדט און ערטער, וואו מען האָט זיי ניט פערפאַלגט, און דאָס גאנצע געשעפט איז דעריבער אוועק פון נירנבערג, אולם און אוגסבורג אין אנדערע שטעדט.

די ארבייטער האָבען ועהאָט א פאַלשטענדיגן זיג. דער ראָט האָט געמוזט נאָכגעבען. די ארבייטער־געזעלען האָבען צוריקגעקראָגען זייערע רעכטען, און כמעט צוליב דער ביטע פון די מייסטערס זעלבסט, ווייל זיי האָבען ניט געהאט מיט וועמען ארויסצוגעבען ארבייט.

הגם דער ערסטער קאמף פון די רייכשטעדט געגען די געזעלען־פעראיינען האָט זיך געענדיגט ניט גינסטיג פיר די שטעדט, דאָך האָבען זיי וויעדער אָנגעפאַנגען א פעלד־צוג געגען די ארבייטער, און ענדליך איז זיי, די שטעדט, ווירקליך געלונגען וויעדער צו בעניין די בעשרענקונגען געגען די ארבייטער־פעראיינען. אבער אויך דיזעם מאל האָבען די ארבייטער געזיגט. וויי איין מאן האָבען זיך די ארבייטער געשטעלט געגען די בעשרענקונגען און האָבען איבעראל אייניגעשטעלט די ארבייט. די ארבייטער האָבען ארויסגעלאָזען א רעגעלמעסיגען באיקאָט. די געשעפטען זיינען געווארען פאראליזירט. די מייסטערס זיינען געקומען אין פערצווייפלונג. עס האָבען זיך אָנגעפאַנגען גרויסע אונרוהען, שטרייטיגקייטען אין די גאסען, געשלעגען, אויפגעלאָפען, שטיינוואַרפען און זידלעריין. ניט קוקענדיג דערויף, וואָס דאָס געזעץ האָט די ארבייטער פערבאָטען צוזאמענקומען אום צו בעראטען זיך וועגען זייערע

בעהמישע טרופען דורך זיין לאנד, צייגענדיג דערמיט, דאס ער איז א טרייער מאנארכיסט.

אויך אין עסטרייך האבען די אפפאזיציאנעלע קרעפטען געשווינגען. דאס איז דער כאראקטער פון יעדער רעוואלוציאן פון קאפיטאל אין יענער

ציים. זיי האבען קיינמאל ניט געקענט בליקען אין די צוקונפט, עטוואס וויטער פון זייערע געגענווערטיגע אינטערעסען. אבער בעהמען און עסטרייך האבען געשטיצט דעם קאטאליזיזם, ניט וויל זיי האבען געהאט א טיפען און וויטען בליק אין דער צוקונפט, נאר וויל דער קייזער האט זיי

מעהר אויסזויגען, אויספּרעסען פון איהם וואָס מעהר געלט, אום זיי, די קא־
פּיטאַליסטען, זאָלען קענען האָבען די מעגליכקייט אָפּצוזעצען ביי די העררען
וואָס מעהר פון זייערע פּראָדוקציאָנען. אָבער ניט אימער זיינען די אינטע־
רעסען פון דיזע קלאַסען, פון די קאַפּיטאַליסטען און די העררען, געגאַנגען
האָנט אין האָנט; עס האָט זיך אָפּטמאָל געמאַכט, דאָס זייערע אינטערעסען
זיינען געווען איינע געגען די אַנדערע. דאָן האָט די רעגירונג אָנגענומען
איין זייט, וועלכע עס האָט איהר בעסער געלוינט, אוו האָט געווירקט געגען
דער אַנדערער זייט. אָבער אויך די בויערן און די שטאָדט־פּראָלעטאַריער
האָבען דאָ געשפּילט א היבשע ראָלע. זיי האָבען אימער געשאָפּען דעם
מענשען־מאַטעריאַל, וואָס איז געווען נעטיג אין דיזען שטרייט צוווישען די
קאַפּיטאַליסטען און די העררען, אום צו פערשאַפּען דעם זיג דער אָדער יענער
פּאַרטיי. און ווייל דיזער מאַסע האָבען געפּעהלט דער ריכטיגער געזונדער
פערשטאַנד און אָרגאַניזאַציאָן, האָט זי זעהר אָפט געטריבען די אונשולדיגע
גלויביגע אין די מאָגענס פון דעם אָדער יענעם וואָלף. און איבער די בלוטיגע
שלאַכט־פעלדער איז געגאַנגען די קירכע אין איהרע פערשיידענע געשטאַלטען,
אלס יעזואיטען אָדער רעפאָרמער, און האָט געדינט די פירסטען צו העלפען
זיי קריגען די אויבערמאַכט איבער דיזער אָדער יענער פּאַרטיי, און זי, די
קירכע, האָט פיר איהרע דינסטען געקראָגען גוט בעצאָהלט.

אָבער דער לוין, וואָס די קירכע האָט געקראָגען פון די פירסטען אלס
בעלוינונגען פיר איהר הילף, איז געווען דער גרונד פון די אורזאַך, וואָס די
פירסטען האָבען אָנגעפאַנגען זיך צו רייסען צוויישען זיך. ניט די קירכליכע
צערעמאָניעס האָט אינטערעסירט די שטרייטענדע פּאַרטייען און איבער־
הויפּט די פירסטען, נאָר דאָס געלט.

מיר האָבען פריהער געזעהען, ווי גראַף טהורן מיט זיינע אָנהענגער האָ־
בען צוזאַמענגעשטעלט א פּראָוויזאָרישע רעגירונג פון 3 קלאַסען: העררען,
ריטער און שטעדט; יעדע קלאַס האָט פון זיך ערוואָהלט 10 מיטגליידער,
און דיזע 30 „דירעקטאָרען" האָבען ערהאַלטען אן אונבעשרענקטע פולמאַכט,
און מען האָט זיך פאָרבערייטעט צו א שטרייט מיט'ן קעניג מאַטהיאס און
זיינען אָנהענגער. אָבער די רעוואָלוציאָנערען האָבען קוים צוזאַמענגעקריגען
אייניגע טויזענד קריגער. די עוואַנגעליש געזאָנענע אונגארן איז געווען גע־
גען דיזען אויפשטאַנד, און האָט זאָגאר געוואָרפען אין געפענגנים דעם בעה־
מישען געזאַנדטען דר. יעסעניוס, ווייל ער איז געווען געזאַנען אָפּאָזיציא־
נעל (פיר די געגען־פּאַרטיי). דער פּראָטעסטאַנטישער אדעליגער קאַרל זון
ציערָאטין איז געבליבען טריי דעם קייזער און האָט ניט דורכגעלאָזען די

געווען בעריט צו שלאָגען זיך אויף לעבען און טויט. דיזע מאַסען האָט בעשאַפען דער קאַפּיטאַל, צוליב וועלכען פיעלע בויערן זיינען פערטריבען געוואָרען פון זייערע פעלדער און הייזער, און פיעלע האַנטווערקער און קליינע מייסטערס האָבען פערלאָרען זייער ברויט, ווי מיר האָבען עס פריהער געזעהען. דער 30־יעהריגער קריג איז אַרויסגעקומען אין דייטשלאַנד פון די זעלבע אורזאַכען, וואָס האָבען אַרויסגערופען דעם הוגענאָטען־קריג אין פראַנקרייך, און די אויסוואַנדערונג פון ענגלאַנד אין די קאָלאָניעס. די לעבענסמיטלען אין דייטשלאַנד זיינען דאַמאָלס צוליב דער ענדערונג אין דער לאַנדווירטשאַפט געוואָרען פיעל ביליגער. דער 30־יעהריגער קריג איז געווען א מין אָדער־לאָזען אום אָפּצוצאָפען די צו פיעל בלוטען. די פראָלע־

ערנסט פאָן מאַנספעלד.

טאַריער, וועלכע האָבען גאַרניט געהאַט וואָס צו פערלירען, האָבען אין אלטען רוים געהאָלפען די צאָזארען אַרויפצושטיגען אויף'ן טראָן. דער זעלבער פאל האָט אָנגעהויבען צו זיין אין דייטשלאַנד. אָט דיזע מאַסען, וועלכע האָבען געצויגען אין זייערע רייהען ביז 100 טויזענד מאָן, האָבען געהאָלפען צו פערוויסטען דייטשלאַנד אין פערלויף פון פולע 30 יאָהר.

די יעהרליכע אויסגאָבען אויף מיליטער אין זאקסען אין יאָהר 1620 האָבען איבערגעשטיגען 11 מיליאָנען מארק. דיזע ארמעע איז בעשטאַנען נאָר פון 7,700 פוסגעהער און 1,400 רייטער, דערצו 12 קאַנאָנען. דיזע 11 מיליאָן מארק זיינען געווען די שטענדיגע אויסגאָבען. אָבער אויסער דעם איז נאָך געווען א גרויסע מאַסע עקסטרא אויסגאָבען. דער געהאַלט פון א

געגעבען פיעלע הנחות. דאָס איז געווען די פּאָליטיק פון די האַבסבורגער צו יעדער צייט: צו געבען איין געביט פון קייזערטום הנחות און דעם אַנ־דערען געביט ניט געבען, אום עס זאָל זיי לייכט זיין אויפּברייננגען די פּראָווינצען איינע אויף די אַנדערע, און זיי זאָלען קריגען געלט און מיליטער פון איין געביט, וועלכען זיי האָבען געגעבען הנחות, אום צו דערשטיקען דעם אויפשטאַנד אין יענער פּראָווינץ, וועלכער זיי האָבען קיין הנחות ניט בע־וויליגט. דיזע פּאָליטיק האָט פערפּאָלגט אויך מאַטהיאַס, און ער האָט אוים־געפּיהרט געגען בעהמען וואָס ער האָט געוואָלט. אין בעהמען זעלבסט האָט א טייל פון לאַנד פערשטאַנען, דאָס עס איז פיר זיי מעהר רעכנונג און אינ־טערעס צו האַלטען מיט'ן קאַטאָליציזם. און דעריבער האָבען די שטערט בודווייז און פּילזען געהאַלטען מיט'ן קייזער מאַטהיאַס און האָבען צוגע־שלאָסען זייערע טוערן און האָבען ניט אריינגעלאָזען די קריגער פון דער פּראָוויזאָרישער רעגירונג, וועלכע איז געווען געגען דעם קייזער און איז מיט איהם אַרויס אויף א שטרייט אין אוגוסט 1618.

די לאַנג פון דער בעהמישער אָפּאָזיציאָן איז געווען זעהר שלעכט. דייע שלעכטע לאַנג האָט זיך געענדערט, וועז אין דיזען קריג איז ערשינען א נייער יעלעמענט, נעמליך, וועז גראַף פון מאַנספעלד איז גע־וואָרען טעטיג אין דעם שטרייט. דער גראַף פון מאַנספעלד איז געווען אַלט 38 יאָהר וועז ער האָט זיך אָנגענומען פיר די זאַך פון די פּראָטעסטאַנטען. ער איז זייז נאַנצעם לעבען געווען א קאַטאָליק, ער איז געבּאָרען געוואָרען א קאַטאָליק אוז איז געשטאָרבען א קאַטאָליק, נאָר וועז ער האָט געוואָהנט, אז עס איז דאָ א מעגליכקייט צו מאַכען גלעט פון פּראָטעסטאַנטיזם, איז ער אריבער אויף דיזע זייט. ער מיט אַלע זיינע אָנהענגער אוז גלייכדענקענדע זיינען דאַמאָלס געווען דאָס זעלבע, וואָס אין אונזערע צייטען זיינען די זשורנאַליסטען, וועלכע שרייבען פיר יענע פּארטיי, וואָס צאָהלט מעהר. אזוי האָט אויך גראַף פון מאַנספעלד, וועלכער האָט פריהער געשטריטען פיר די האַבסבורגער, זיך יעצט אָנגענומען פיר די עוואַנגעליסטען אוז האָט גע־שטריטען געגען דעם קייזער. אַנדערע בעהויפּטען, דאָס גראַף מאַנספעלד איז געשטאָרבען א פּראָטעסטאַנט. אויב די זאַך איז ריכטיג, איז עס נאָר, וויל דער קאַטאָליציזם האָט ניט בעסער בעצאָהלט, זאַנסט וואָלט ער געווים געווען מיט די קאַטאָליקען.

גראַף פון מאַנספעלד איז געווען אויינער פון די בעסטע אוז טיכטיגסטע סאָלדאַטען־פיהרער, וועגען וועלכע מיר האָבען פריהער דערצעהלט. די סאָל־דאַטען־פיהרער האָבען געהאַט הינטער זיך גרויסע מאַסען, וועלכע זיינען

שטרייט וויעדער אנגעפאנגען. גראף טהורן האט אויך ערבעטן מאהרען. ביי דיזער געלעגענהייט איז ערשינען א בעהמישער אדעלמאן, א געבאָרענער פראטעסטאנט, וועלכער האט זיך שפעטער אויסגעצייכענט מיט זיין היסער פרייגדשאפט צום קייזער און מיט זיין איבערגעבענהייט צום קאטאליציזם. דיזער אדעלמאן איז געווען אלברעכט פאן וואלענשטיין. ער האט גערעטעט די קייזערליכע קריגס־קאסע פון די רעבעלען אין מאהרען. דאמאלס האט ער נאך ניט געשטרעבט צו זיין א בעריהמטער מיליטער־פיהרער, ווי יולויס צאזאר, וואס ער איז שפעטער ווירקליך געווארען. דאמאלס האט ער נאר געוואוסט, אלס גרונד־הערר, צו שעצען די קאטאלישע רעליגיאן, אין וועלכער ער איז ערצויגען געווארען. זיין ערציהונג האט ער געקראגען אין א יעזואיטישען קלויסטער אין אלמיטץ. דא הגט ער גאלערנט וואס עס איז נעטיג פיר א גוטען דיפלאמאט און א טיכטיגען פעלד־הערר. וועו ער איז ארוים פון קלויסטער איז ער געווען אלט 35 יאהר.

אין יענער צייט איז גראף טהורן צוגעקומען מיט זיין ארמעע צו וויען און דער קייזערליכער פעלד־הערר בוקקווא׳ס האט בעלאגערט פראג. דאן איז ערוועהלט געווארען אלס קייזער אנשטאט דעם פערשטארבענעם מאטהיאס זיין קוזין פערדינאנד, וועלכער איז בעציכענט געווארען אלס פערדינאנד דער 2טער. דער קייזערליכער פעלד־הערר בוקקווא׳ס האט געהאט א זיג ביי פראג, און דאן האט זיך ארויסגעוויזען די שוואכקייט פון די פראטעסטאנטען.

אין דעצעמבער 1619 האט די ליגא געהאט די מעגליכקייט צו שיקען אין קריג 25,000 סאלדאטען. בראנדענבורג און זאקסען (פראטעסטאנטען) האבען אפען ערקלערט, דאס זיי ווילען ניט שטרייטען מיט עסטרייך (קאטאליקען). דעם 3טען יולי איז געשלאסען געווארען פרידען צווישען דער יוניאן (פראטעסטאנטען) און דער ליגא (קאטאליקען). עסטרייך, מאהרען און אונגארן האבען זיך בערוהיגט. דער קורפירסט פון זאקסען איז דירעקט אריבער אויף דער זייט פון קייזער, און דער בעדייטענדער פעלד־הערר פון דער ליגא איז אריין אין בעהמען, וואו ער האט דעם 8טען נאוועמבער 1620 געהאט א גרויסען זיג.

אויף דער קאטאליישער זייט איז דאמאלס געווען דער אנשטענדיגסטער פון אלע סאלדאטען־פיהרער טילי. ער איז ערצויגען געווארען אונטער דער אויפזיכט פון די יעזואיטען און האט געפיהרט א שטרענג־מאנאכישעס לעבען. אונטער אים האבען שפעטער געפאכטען וואלענשטיין און אנדערע בעריהמטע גענעראלען. אין פראטעסטאנטישען לאגער האבען ניט גע־

פוס-סאָלדאַט איז געווען 10 פלאָרין אַ מאָנאַט, און אַ רייטער האָט בעקומען 15 פלאָרין אַ מאָנאַט. אויף מאַרקען בעטרעפט עס: 75 מאַרק פיר אַ פוס-סאָלדאַט און 110 מאַרק פיר אַ רייטער. פון דיזער סומע האָט דער סאָלדאַט געמוזט דעקען אַלע זיינע אויסגאַבען. דער סאָלדאַט איז דאַמאָלס געווען אין דער זעלבער מאַטעריעלער לאַגע, אין וועלכער עס געפינט זיך אין היינטיגע צייטען אַ פאַבריק-אַרבייטער. דאָך האָבען פיעלע, זעהר פיעלע מענשען גע-זוכט צו קריגען בעשעפטיגונג אַלס סאָלדאַטען. מען קען פערשטעהן, ווי טרויעריג זייער לעבען איז געווען צו הויז, ווען זיי האָבען געזוכט אַ סאָלדאַ-טען-לעבען.

די שטאַאַטען, וועלכע זיינען דאַמאָלס געווען געצוואונגען אויסצושטע-לען צום שטרייט אַלע צוזאַמען אונגעפעהר 100,000 מאַן אַ יאָהר, האָבען אויף זייער אויסהאַלטונג געמוזט אויסגעבען ביז 100 מיליאָנען מאַרק אַ יאָהר. דיזע אונגעהייערע סומע געלט האָט געמוזט ווערען אַרויסגעפּרעסט פון די אַיינוואוינער פון דייטשלאַנד, אין די געביטען, וואו דער שטרייט איז אָנגעגאַנגען, דורך אַ שטייער פון 12—25 מאַרק אַ יאָהר פון אַ פאַמיליע, אַ סומע, וואָס איז פיר יענע צייטען געווען זעהר שווער צו פערטראָגען.

די סאָלדאַטען אָבער האָבען ניט געקראָגען אויסגעצאָהלט דעם גאַנצען געהאַלט, ווי מען האָט זיי פערשפּראָכען. עס האָט זיי געפעהלט דאָס נעטיגע צום לעבען און אויף זייער אַמוניציע. זיי זיינען געווען געצוואונגען צו רוי-בען יעדען אויף דער גאַס, פריינד און פיינד. קיינער איז ניט געווען זיכער פון בערויבט צו ווערען. אַזוי איז געווען די לאַגע אין בעהמען.

אָנפאַנגס איז דאָס גליק פון קריג געווען אויף דער זייט פון די רעבעלען. דעם 21טען נאָוועמבער 1618 האָט מאַנספעלד אַיינגענומען פּילזען. גראַף טהורן איז דערגאַנגען מיט זיין אַרמעע ביז די טויערן פון וויען. עסטרייך האָט זיך אויפגעהויבען גלייך מיט בעהמען און האָט גענומען די זייט פון די פּראָטעסטאַנטען. דאָס זעלבע האָט געטאָן אונגאַרן. נאָר מאֶהרען איז גע-בליבען טריי דעם הויז פון האַבסבורג. באַלד נאָכדעם איז דער אַלטער שוואַכזיניגער מאַטהיאַס געשטאָרבען, און אויף דעם לאַנדטאַג אין פּראַג איז אין מערץ 1519 געמאַכט געוואָרען אַ פאָרשלאַג, מען זאָל צושטערען די קאַטאָלישע שטאָדט פּילזען. מיט גרויס מיה איז עס געלונגען דיזען פאָר-שלאַג צו פערהינדערן.

פון פעברואַר ביז אַפּריל פון יאָהר 1519 זיינען פאָרגעקומען אונטער-האַנדלונגען צווישען דעם קייזער און די בעהמען. אָבער דיזע פערהאַנדלונ-גען האָבען ניט געפיהרט צו קיין רעזולטאַט. ענדע אַפּריל האָט זיך דער

פּראָטעסטאַנטישע פירסטען) איז שוין לאַנג אויפגעלעזט געוואָרען. שוין דעם 12טען אַפּריל 1621 איז זי צופאַלען געוואָרען און די פערווייסטונגען אין די פּראָטעסטאַנטישע לענדער זיינען געגאַנגען פאַרוועדטע אָהן א שום שטערונג. אין דער צייט, וואָס מאַנספעלד האָט געקעמפט מיט ערפאָלג פיר זיין הערר פריעדריך דעם 5טען, וועלכער איז געזעסען אין האַאג און האָט גאָרניט געטאָן, האָט ער, מאַנספעלד, געהאַט אונטערהאַנדלונגען מיט פראַנקרייך און שפאַניען וועגען אונטערגעבען זיך צו זיי, אָבער פון דיזע פערהאַנדלונגען איז גאָר ניט געוואָרען, וויל ער איז מיט זיי ניט דורכגעקומען אין

טיללי.

פּרייז. אונטערשטיצט איז פריעדריך געוועזן נאָר פון כריסטיאַן פון ברוינשוויג. דיזער לעצטער איז געווען א זעהר סימפּאַטישע פערזאָן, אָבער ער האָט געהאַט צו ראַמאַנטישע אידעען, וועלכע האָבען פיעל געשאַדט צום פיהרען קריג.

דיזע קעמפער האָבען געהאַט מאַנכע זיגען. אָבער זייערע קריגער זייגען געווען צוואַמענגעקליבען פון פערשיידענע עלעמענטען, וואָס האָבען ניט געפאַסט און ניט געשטימט צוואַמען, און דעריבער האָבען זיי ענדליך גע־מוזט אָפּטרעטען פון קריגס־פעלד.

הערשט די אחדות און פרידען, וועלכע האבען געהערשט אין קאטאלישען לאגער. פריעדריך דער 5טער, וועלכער איז פון בעהמישען לאנדטאג ער־ווהלט געוואָרען אלס קעניג, איז געווען אן אונפעהיגער קריגסמאן. ער האט נאר געזעהען פון ווייטען, ווי די גענעראלען מאנספעלד און גראף טהורן האבען געפאכטען מיט זייערע געגנער די קאטאליקען.

דער גלענצענדער זיג פון די קייזערליכע, די קאטאליקען, האט איבער־גענעבען די בעהמען צו דער גענגען־רעפאָרמאציאן. אויך די נעלט־מיטלען זיינען געווען אויף דער זייט פון די קאטאליקען. די אלע גענעראלען פון דער פראטעסטאנטישער ארמעע זיינען זיך צוזאמען. מאנספעלד האט זיך נאך אויפגעהאלטען פון נאוועמבער 1620 ביז מערץ 1621 אין פילזען אין אייניגע אנדערע שטעדט. אבער דורך פערראט זיינען זיינע לענדער איבערגענגען אין די הענט פון קייזער פערדינאנד. אין פעברואר 1621 האט זיך אנגעפאנגען דאס שטראף־גערייכט פון די פראטעסטאנטישע רעבע־לען. דעם 20טען פעברואר זיינען הינגעריכטעט געוואָרען 50 פראטעסטאנ־טישע אדעלייט, ניט אכטענדיג דערויף, וואס דער קייזער זעלבסט האט גע־בעטען מען זאל זיי שענקען דאס לעבען. דעם 21טען יוני איז הינגעריכטעט געוואָרען אין פראג אויף דעם עשאפאט דער גענעהרטער דר. יעסעניוס. די קירכע האט נעארבייט אין בעהמען אהן אויפהער. דאך האט עס גענומען 6 יאהר ביז דאס לאנד איז אין גאנצען אפגעריניגט געוואָרען פון העלישען פיינד. 36,000 פאמיליען פון די פראטעסטאנטען זיינען געווען געצוואונ־גען צו פערלאזען דאס לאנד; די לעצטע פאמיליען האבען עס געמוזט טאן אין יאהר 1627. צוויישען דיזע זיינען געווען 185 אדעליגע פאמיליען. דיזע אלע פאמיליען האבען אויסגעוואנדערט נאך אמעריקא, און האבען פיעל גע־האלפען צום ערפאלג פון דיזער נייער וועלט. אין אמעריקא האבען זיי גע־בויט זייערע קלוינע היזלאך, פון וועלכע עס האט פיר די אייראפעער ארוים־געבליהט א נייע ערא (צייט).

פריעדריך דער 5טער, דער פראטעסטאנטישער קעניג פון בעהמען, איז ערקלערט געוואָרען אין חרם, האט פערלאָרען אלע זיינע רעכטען און אייגען־טום און האט געמוזט פערלאזען דאס לאנד. די איבריגע פירסטען פון פרא־טעסטאנטישען גלויבען האבען ניט געטאן קיין זאך צו העלפען פריעדריך'ן, אז ער זאל ניט אזוי פעראונגליקט ווערען. דער הויפט פון די פראטעסטאנ־טען איז געבליבען מאנספעלד. וועז פריעדריך וואלט געקראגען פון ד׳ פירסטען די קלענסטע הילף, וואלט ער פעריאגט צום טייפעל די שפאניער, די באיערן מיט די עסטרייכער צוזאמען. אבער די יוניאן (די פעראייניגטע

געקומען אַ בלוטיגע שלאַכט צווישען די ביידע פּאַרטייען, די פּראָטעסטאַנ-טען און די קאַטאָליקען, ביי פלעאורוס. די פּראָטעסטאַנטען האָבען געזיגט און האָבען זיך דורכגעשלאָגען אַ וועג אין די נידערלאַנדען, דעם אָרט. צו וועלכען אַלע פּראָטעסטאַנטען פון יענער צייט האָבען געשטרעבט, ווייל דאָס איז געווען זייער זיכערסטער צופלוכטס־אָרט. דער הערצאָג פון וויימאַר איז געפאַלען אין קאַמף, כריסטיאַן פון האַלבערשטאַדט האָט פערלאָרען אַן אָרם. דער פאַלשער כריסטיאַן פון אַנהאַלט האָט זיך געוואָרפען דעם קיי-זער צו די פיס און האָט געקראָגען בעגנאַדיגונג.

פון יולי 1622 ביז מערץ 1623 האָט טיללי עראָבערט די שטעדט פון דער פּפאַלץ, די קאַלווינישע בירגער האָבען זיך אונטערגעגעבען ערסט נאָך אַ העלדישען ווידערשטאַנד. היידעלבערג, מאַננהיים און פראַנקענטהאַל זיינען ביסלאַכווייז בעזעצט געוואָרען פון די קייזערליכע (פון די קאַטאָליקען). היידעלבערג האָט זיך מוטיג פערטיידיגט, אָבער האָט זיך ענדליך (19טען סעפּטעמבער) געמוזט אונטערגעבען. טיללי האָט צוגענומען די פּראַכטפולע אוניווערזיטעט־ביבליאָטהעק אַלס אַ טייל פיר די קריגס־קאָסטען, און האָט זי אַוועקגעשיקט נאָך רוים. איבערהויפּט איז די ביבליאָטהעק געווען בעריהמט מיט איהרע מאַנוסקריפּטען. נאָר 900 מאַנוסקריפּטע, זיינען צוריקגעגעבען געוואָרען נאָך דעם פּאַריזער פרידען פון 1815. דער באַיערן־הערצאָג האָט ערהאַלטען די אויבער־פּפאַלץ אַלס בעלוינונג פיר זיינע דינסטען, און צוזאַ-מען מיט דעם אויך די ווירדע פון קורפירסט. די פּראָטעסטאַנטישע קור-פירסטען האָבען געגען דעם ניט געמאַכט קיין אַיינווענדונג.

אָבער דער סאָלדאַטען־פיהרער כריסטיאַן פון האַלבערשטאַדט האָט דער-ביי ניט געוואָלט בלייבען. ער האָט געפּרובט אויפמונטערן די פירסטען פון נידער־זאַקסען צו טאָן עטוואָס געגען דיזען אונרעכט. דאָס איז איהם אָבער ניט פיעל געלונגען. צוויי פּראָטעסטאַנטישע פירסטען האָבען געגען איהם זאָגאַר געקעמפט, נעמליך האָלשטיין און לאַוענבורג, וועלכע האָבען זיך צו-זאַמענגעבונדען מיט טיללי'ן. דעם 6טען אַוגוסט 1623 איז דיזער איין־-הענטיגער קריגסמאַן בעזיגט געוואָרען פון טיללי און זיינע אָנהענגער. זיין אַרמעע, וועלכע איז בעשטאַנען פון 10,000 מאַן, איז צוריבען געוואָרען: 8,000 זיינען געפאַלען אין שלאַכט און מיט 2,000 האָט ער זיך קוים גערע-טעט נאָך האָללאַנד. מאַנספעלד איז בעפאַלען די פּראָווינץ אָסט־פריעזלאַנד און האָט זי אין 8 מאָנאַטען, ביז יולי 1623, אַזוי אויסגעזויגען, דאָס פיעלע זיינען געשטאָרבען פון הונגער, און אַ גרויסער טייל האָט זיך קוים מיט'ן לעבען גערעטעט נאָך אויסלאַנד. דאָ איז איהם אָבער ניט געוועז גענוג אויס-

אָנפאַנגס איז דער קאַמף פיר כריעדריך'ס זאַך געווען זעהר גינסטיג. מאַנספעלד און פריעדריך האָבען געהאַט אַ גרויסען זיג איבער טיללי ביי וויעסלאָך אין באַדען. אָבער זיי האָבען ניט געקענט שטימען, און דערצו האָבען זיי אויך געפעהלט די נעטיגע מיטלען צו פיהרען צוזאַמען דעם קריג און זיי האָבען זיך געמוזט שיידען. דער רעזולטאַט פון דיזער שיידונג איז געווען, דאָס פריעדריך אַליין האָט געליטען אַ נידערלאַגע ביי ווימפפען אין דער שלאַכט מיט דעם פעלדהערר פון דער ליגאַ (דער קאַטאָלישער בונד). ער האָט זיך זעלבסט קוים געקענט רעטען, ענטלויפענדיג נאָך שטוטטגאַרט. אויך כריסטיאַן איז ניט געווען גליקליכער. ער האָט זיך ניט געוואָלט פעראייניגען מיט מאַנספעלד'ן און איז אַרויס אין שלאַכט מיט טיללי'ן (דעם 20טען יוני) און האָט געהאַט אַ שרעקליכע מפּלה ביי האָכסט. נאָר נאָך דער נידערלאַגע האָט ער מיט דעם רעסט פון זיין אַרמעע זיך פעראייניגט מיט מאַנספעלד'ן. עס איז אָבער נאָך ניט אַלעס געווען פערלאָרען. די פעראייניגטע אַרמעע האָט נאָך געקענט גענוג פעסטהאַלטען דעם קורפירסט. מיטלען אויסצוהאַלטען די אַרמעע האָבען זיי געשאַפט דורך פּלינדערן און קאָנטריבוציעס. איבערהויפּט האָבען דערפון געליטען די בישאָפטימער ביים רהיין און מאַין און די מאָנאַסטירען אין עלזאַס. זעהר וועניג שטעדט האָבען געגען זיי געצייגט אַ ווידערשטאַנד. איינע פון דיזע איז געווען עלזאַס־צאַבערן, וועלכע האָט מיט שפּאָט צוריקגעוויזען דעם גראַף מאַנספעלד, ווען ער איז צוגעקומען צו איהרע טויערן.

עס איז געווען קלאָר צו זעהן, דאָס די פראַגע פון אויבערמאַכט פון די קאַטאָליקען אָדער פון די פּראָטעסטאַנטען האָט ניט געקענט געלעזט ווערען דורך אַן אָפענעם קאַמף. די ליגאַ האָט דאַרום בעשלאָסען צו געהן מיט בעטרוג. זיי האָבען פאָרגעשלאָגען דעם קורפירסט, דאָס ער זאָל אַנידערלעגען די וואַפען, און דאַן וועלען זיי איהם איבער־אַ־נייס אַריינזעצען אין דער פּפאַלץ. דער קורפירסט איז מיט דיזער בעדינגונג געווען איינפערשטאַנען. ער האָט זיינע ביידע מיליטער־פּהרער אַוועקגעשיקט פון זיין דינסט, און איז אַליין אַוועק נאָך די נידערלאַנדען (האָללאַנד). ער האָט זיך אָבער באַלד איבערצייגט ווי שענדליך מען האָט איהם בעטראָגען. מען הגיט גאָרניט געוואָלט רעדען וועגען צוריקגעבען איהם זיין שטאַם־לאַנד, נאָר מען האָט נאָך פון איהם אויך געוואָלט אָפּנעהמען די לעצטע פעסטע ערטער, וועלכע ער האָט נאָך געהאַט אין זיינע הענט. מאַנספעלד און כריסטיאַן, די צוויי פעלדהעררען פון קורפירסט, האָבען אויפגעגעבען די פּפאַלץ און זיינען אַוועק מיט זייערע אַרמעען נאָך לאָטהרינגען. דעם 29טען אַוגוסט 1622 איז פאָר-

אין א קורצער צייט האָט וואַללענשטיין צוזאַמענגעשטעלט אַן ארמעע פון 20,000 מאַן, פון וועלכער ער איז געווען דער בעליבטעסטער פיהרער. מיט דיזער ארמעע האָט ער אין א זעהר קורצער צייט איינגענומען די בים-טימער מאַגדעבורג און האַלבערשטאַדט. זיין געגנער אין דיזע שטרייטען איז געווען מאַנספעלד, וועלכער איז וויעדער ערשינען אין נידער-זאַקסען. אין דער זעלבער צייט, ווען וואַללענשטיין האָט געזיגט איבער מאַנספעלד'ן, האָט אויך טיללי געזיגט איבער דעם קעניג פון דענעמארק, וועלכער איז גע-וואָרען דער אָנפיהרער פון די פּראָטעסטאַנטישע פירסטען זינט מערץ 1625.

וואַללענשטיין.

יעצט האָט האַללאַנד אָנגעפאַנגען צו מאַכען אַן אָנגריף אויף עסטרייך. זי האָט איינגעלאַדען מאַנספעלד'ן, האָט געשלאָסען א פערטראג מיט פירסט בעטהלען גאַבאָר פון זיעבענבירגען, וועלכער האָט צוזאַמען מיט מאַנספעלד'ן זיך בעגעבען נאָך דעם זיד. אין סעפּטעמבער 1626 האָבען זיי זיך ביידע פעראייניגט. אָבער דעם 26טען נאָוועמבער איז מאַנספעלד געשטאָרבען. ער איז געשטאָרבען שטעהענדיג אין זיינע שטרייט-קלייידער אונטערגעשטיצט

זיין גאַנצע אַרמעע. ער האָט געקענט אָנהאַלטען בלויז 10,000 מאַן, וואָס זיינען געווען נאָר אַ העלפט פון זיין גאַנצער אַרמעע; די איבעריגע 10,000 מאַן איז ער געווען געצוואונגען צו ענטלאַסען. מיט די 10,000 מאַן, וואָס זיינען פערבליבען מיט איהם, איז ער אַריבער אין דינסט צו פראַנקרייך, לויט דעם בעפעהל פון פראַנצויזישען קעניג לודוויג דעם 13 טען נאָך פראַנש-קאָמטע, אום צו הינדערן די שפּאַניער זיי זאָלען אַהין ניט קענען אַריין, ווייל זיי זיינען געווען בערייט דיזע פּראָווינץ צו פערכאַפּען. מיר זעהען, ווי דער קריג, וועלכער איז אָנפאַנגס געווען בעשרענקט נאָר אין בעהמען, האָט זיך באַלד פערשפּרייט איבער וועסט-דייטשלאַנד און נאָכדעם אויך איבער פראַנקרייך. אין גרונד גענומען איז עס ניט געווען קיין רע-ליגיאָנס-קריג. וואָרום-זשע האָט זיך באמת די קאַטאָלישע פראַנקרייך אָנגע-נומען פיר די פּראָטעסטאַנטישע פּפאַלץ און די פּראָטעסטאַנטישע זאַקסען פיר די קאַטאָלישע עסטרייך? עס פערשטעהט זיך, דאָס דאָ האָט ניט די רעליגיאָן געשפּילט די ראָלע, עס איז נאָר געווען די אינטערעסע פון איינציגע ורופּען, וועלכע האָבען געהאָפט צו ציהען דערפון נוצען, עס איז געווען די אינטערעסע פון פראַנקרייך צו העצען אין דייטשלאַנד איין שטאַאַט געגען דעם אַנדערען, און דעריבער האָט זי געלאָזען שפּילען איהרע דיפּלאָ-מאַטישע שטיק.

די זאַך האָט גענומען אַן אַנדער ווענדונג זינט וואַללענשטיין האָט אָנ-געהויבען צו נעהמען אַן אָנטייל. דורך דעם טויט פון זיין ערסטער פרוי לוקרעציאַ נעסקאָוואַ פון לאַנדבעק, וועלכע איז געווען זעהר רייך, איז ער געוואָרען אַ גרויסער מיליאָנער און ער האָט פיר זיין געלט אָנגעקויפט אַזוי פיעל לאַנד, דאָס ער האָט אָנגעהויבען צו טראַכטען צו גרינדען אַן אייגענעס בישאָפטום. זיינע לענדער האָבען פערנומען 70 קוואַדראַט-מיילען, אין זיי זיינען געווען 9 שטעדט, 57 שלעסער און דערפער און 3,500 גרונדשטיקער, וועלכע האָבען אַריינגעטראָגען יעהרליך אַ גרויסע סומע לעהן-געלט. אום זיין וואונש דורכצופיהרען, האָט ער געמאַכט דעם קייזער פערדינאַנד אַ פאָר-שלאַג, דאָס ער וועט צוזאַמענשטעלען אַן אַרמעע פון 20,000 מאַן, וועלכע ער וועט אויסהאַלטען אויף זיינע אייגענע הוצאות, און וועלכע וועט העלפען דעם קייזער אין זיינע מלחמות, מיט דער בעדינגונג, דאָס דער קייזער זאָל איהם אָנערקענען אַלס הערצאָג איבער די לענדער, וואָס געהערען צו איהם. נאָך דעם, ווי פערדינאַנד האָט די זאַך איבערלעגט, האָט ער איהם געגעבען די ערלויבנים זיין פּלאַן אויסצופיהרען. דיזע ערלויבנים אין איהם געגעבען געוואָרען דעם 7טען אַפּריל 1625.

ליכע, אינטערעסען. ער האָט זעהר געוואָלט אָנגרייפען דענעמאַרק. צו די-זען צוועק האָט ער געמוזט האָבען די שטאָדט שטראַלזונד. דיזע שטאָדט אָבער האָט זיך שוין אין יאָהר 1627 ענטזאַגט אויפצונעהמען קייזערליכע טרופּען. וואַללענשטיין אָבער האָט בעזעצט מיט די קייזערליכע טרופּען די קליינע אינזעל דאָנהאָלם און פון דאָרט האָט ער פאָלשטענדיג בעהערשט דעם האַפען פון שטאָדט. אָבער די בירגער האָבען די לייט, וועלכע ער האָט דאָרט בעזעצט, פערטריבען. זיי זיינען אויף וואַללענשטיין'ען געוואָרען שטאַרק אויפגערעגט און האָבען געשוואָרען פיר קיין פאַל ניט נאָכגעבען די פאָדערונ-גען פון קייזער. זיי זיינען געווען בערייט צו פערלאָזען די שטאָדט און ניט נאָכגעבען.

דענעמאַרק און שוועדען האָבען גוט פערשטאַנען, ווי וויכטיג עס איז פיר זיי, וואָס די בירגער פון שטראַלאַנד דערלאָזען ניט די קייזערליכע טרו-פּען צו פערנעהמען די שטאָדט, און דעריבער האָט דער קעניג כריסטיאַן דער 4טער געשיקט אין מאַי צו די שטראַלזונדער נאָך 600 מאַן צו העלפען זיי געגען וואַללענשטיין. נאָכדעם האָבען אויך די שוועדען געשיקט טרופּען פיר דיזען צוועק. דעם 20טען יוני איז געשלאָסען געוואָרען אַ שוץ־בונד צווישען שטראַלזונד און גוסטאַוו אַדאָלף אויף 20 יאָהר. דאַמאָלס איז וואַל-לענשטיין זעלבסט געקומען און האָט בעלאַגערט די שטאָדט מיט 20,000 מאַן. ער האָט געשוואָרען, דאָס ער מוז די שטאָדט אַייננעהמען, ווען זי זאָל אַפילו זיין מיט קייטען צוגעשמידט צום הימעל. דריי טעג האָט ער די שטאָדט געשטורמט, אָבער די אַיינוואוינער האָבען אָנגעווענדט אַלע קרעפ-טען און האָבען דעם שטורם צוריקגעשלאָגען. דער ראַט פון שטאָדט איז שוין געווען גענייגט אָנצונעהמען די קייזערליכע בעזעצונג, אָבער די בירגער האָבען דעם פּלאַן פון ראַט צוריקגעוויזען. דערווייל זיינען אָנגעקומען דע-נישע מאַטראָזען פון ים־זייט, און וואַללענשטיין האָט אָנגעהויבען האָבען מורא. די בירגער זיינען געווען פעסט ענטשלאָסען צום ווידערשטאַנד און האָבען דעם ראַט געצוואונגען אויפצוגעבען זיינע פּלענער. דעם 15טען יוני האָט וואַללענשטיין די בעלאַגערונג אויפגעגעבען. ער האָט זיך געוואָרפען אויף די אַיינוואוינער פון דער שטאָדט וואָלגאַסט און האָט פון דאָרט אַרויס-געטריבען די דענער. דערמיט האָט ער בעפעסטיגט די קייזערליכע מאַכט אין פּאָממערן און מעקלענבורג, וואו ראָסטאָק האָט זיך אין יאָהר 1628 אונ-טערגעוואָרפען, אָבער שטראַלזונד איז געבליבען אונבעצוואונגען. זי איז ווירקליך געווען די ערסטע דענישע פעסטונג אויף'ן דייטשען באָדען.

פון צוויי אַדיוטאַנטען. מערקווירדיג איז, דאָס מען ווייס ניט אויב ער איז געשטאָרבען אַ קאַטאָליק אָדער פּראָטעסטאַנט. באַלד נאָך איהם איז אויך געשטאָרבען יאָהאַן ערנסט פון וויימאַר.

נאָך דעם, ווי די פיהרער זיינען צושטאָרבען, זיינען זיך אַלע סאָלדאַטען צולאָפען, אַזוי דאָס דער קייזער האָט יעצט פאַר קיין געפאַהר ניט געהאַט מורא צו האָבען. אָבער אַ נייער וואָלקען האָט זיך פערצויגען איבער זיין קאָפּ אין זיין אייגענעם לאַנד. די קאַטאָליקען האָבען שטאַרק אָנגעהויבען צו דריקען די בויערן. דער שטאַטהאַלטער גראַף הערבערסטאָרף האָט פעראורטיילט אייניגע געמיינדע-פאָרשטעהער צום טויט, און דיזע גוואַלדטאַט האָט אויפגעקאָכט דאָס בלוט פון די בויערן. אַ הוט-מאַכער, סטעפאַן פאַדינגער, האָט זיך געשטעלט אָן דער שפּיץ פון די בויערן, וועלכע האָבען געמאַכט אַ שרעקליכען אויפשטאַנד. אָנפאַנגס האָבען זיי גליקליך עראָבערט לינץ, אָבער נאָך דעם ערסטען זיג זיינען זיי דריי מאָל געשלאָגען געוואָרען. איבער 10,000 בויערן זיינען געפאַלען אין דיזע שלאַכטען. דער גאַנצער אויפשטאַנד האָט געדויערט פון מאַי 1625 ביז נאָוועמבער 1626.

דאָס יאָהר 1627 האָט געבראַכט דעם קייזער פערדינאַנד נייע זיגען. דענעמאַרק איז געלעגען אָהנמעכטיג צו דער ערד. וואַללענשטיין איז געוואָרען פירסט פן סאַגאַן. ווי געוועהנליך אין אַזעלכע צופעלען מאַכען די זיגער אַזעלכע משונה'דיגע פּלענער, וועלכע זיינען פיר קיין פאַל ניט אויספיהרבאַר. דאָס זעלבע איז אויך געווען אין דיזען פאַל. מען האָט געפאַסט אַ בעשלוס צו פערקריפּלען דעם האָללענדישען האַנדעל מיט דער הילף פון די האַנזאַ-שטעדט. די האַנזאַ איז מיט דיזען פּראָיעקט געווען צופרידען, ווייל זי האָט געהאָפט צו געווינען דורך דעם אין איהר האַנדעל, הגם די האַנזאַ איז געווען פּראָטעסטאַנטיש אַזוי ווי די האָללענדער. אָבער דער האַנזאַ-טאַג (פערזאַמלונג) אין פעברואַר און מערץ 1628 האָט דיזען פּראָיעקט צוריקגעוויזען. נאָכדעם האָט וואַללענשטיין געפאַסט אַן אַנדערען פּלאַן — צו שאפען אַ פלאָטע. אָבער אויך דיזער פּלאַן איז געוואָרען צו נישט. זיינע פּערזענליכע אינטערעסען האָט ער בעסער געוואוסט צו פערזאָרגען. ער האָט גוט פערשטאַנען וואָס ער האָט צו טאָן אום צו ערווערבען דאָס הערצאָגטום מעקלענבורג אַלס רייכס-לעהן. די פּראָטעסטאַנטישע הערצאָגען זיינען פעריאָגט געוואָרען פון לאַנד אָהן אַ שום פּראָצעס.

ווי מיר האָבען עס שוין בעמערקט האָט וואַללענשטיין ניט געהאַט קיין בעזונדערעס גליק דורכצופיהרען מיט ערפאָלג זיינע אַנדערע, ניט פּערזענ-

שפּילט קיין ראָלע אין דעם אייראָפּעאישען שטאַאַטס־לעבען. דיזע מאַכט איז געווען שוועדען. דיזעס אָרימע לאַנד, וועלכעס איז דאַמאָלס געווען אין בעזונדערס גוטע אומשטענדען, פון וועלכע מיר וועלען ווייטער רעדען, האָט צוזאַמענגעשטעלט אַן אַרמעע פון 76,000 מאַן. דיזע אַרמעע האָט צו זיך אין יענע צייטען ניט געהאַט קיין גלייכען, ניט אין צאָהל און ניט אין איהר בעשאַפענהייט. די אַלע אַרמעען פון דייטשלאַנד, זאָגאַר די גרעס־טע און צאָהלרייכסטע, זיינען געווען ניט מעהר ווי פון 30,000 מאַן, און דיזע אַרמעען זיינען געווען צוזאַמענגעשטעלט פון פערשיידענע נאַציאָנען, וועלכע זיינען צווישען זיך ניט געווען פעראייניגט מיט נאַטירליכע באַנדען. דאָס איינציגע, וואָס האָט פיר אַלעמען געהאַט אַן אַלגעמיינעם אינטערעס, איז נאָר געווען די שטרעבונג ווי ווייט מעגליך צו מאַכען דאָס לעבען גוט. גאַנץ אַנדערס איז עס געווען ביי דער שוועדישער אַרמעע. איהרע סאָלדאַטען זיי־נען כמעט אַלע געווען קינדער פון שוועדען, וועלכע האָבען אַריינגעטרעטען אין די אַרמעע מיט דעם צוועק צו קעמפען געגען רוסלאַנד און געגען עסטרייך.

ווען דער קעניג גוסטאַוו אַדאָלף האָט דעם 6טען יולי 1630 געלאַנדעט מיט זיין אַרמעע ביי דעם ברעג פון פּאָממערן האָט ער מיט זיך געהאַט נאָר 13,000 שוועדישע סאָלדאַטען, די איבעריגע זיינען פערבליבען אין שוועדען און אין די פּראָווינצען פון דער אָסט־זעע. אַ קאַטאָלישער שריפטשטעלער מיט'ן נאָמען קהעווענהיללער שילדערט די שוועדישע סאָלדאַטען פון גוסטאַוו אַדאָלף אין פאָלגענדע ווערטער: „דאָס איז געווען אַן אַרבייטזאַמעס פאָלק, וועלכעס האָט געקענט געשווינד אויפטאָן גרויסע זאַכען און זיך אַזוי פערגראָ־בען, דאָס קיינער האָט איהם ניט געקענט בייקומען. זיי האָבען זיך בענוגענט מיט ברויט און וואַסער און די איינוואוינער האָבען פון זיי ניט געהאַט קיין שום בעדריקונג. די, וועלכע האָבען געהאַט געלט, האָבען געצאָהלט און געקויפט פיר געלט, די, וועלכע האָבען גאָרנישט געהאַט, זיינען געווען צופרידען מיט דעם, וואָס מען האָט זיי געשענקט, און דעריבער האָבען זיי די איינוואוינער ליב געהאַט און האָ־בען זיך געפרייט מיט זייער אָנקומען. די קייזערליכע סאָלדאַטען דאַגעגען האָבען זיי געהאַסט, און ווען זיי האָבען זיך געפיהלט מעכטיג האָבען זיי דיזע נידערגעשלאָגען".

גוסטאַוו אַדאָלף האָט געשטרעבט צו עפנען פיר די שוועדישע קאַפּיטאַ־ליסטען אַ נייעס פעלד פון טעטיגקייט. שוועדען איז פיר זיי געווען צו קליין. און דאָך האָט זיך דער ניט זעהר גינסטיגער קלימאַט פון שוועדען גע־

דאָס אַלעס האָבען צוגעזעהען די פּראָטעסטאַנטישע פירסטען, אָבער קיינער האָט זיך פון אָרט ניט געריהרט — ניט בראַנדענבורג, ניט זאקסען. דער רעזולטאַט דערפון איז געווען, דאָס דעם 12טען מאי 1629 איז אין ליבעק געשלאָסען געוואָרען א פרידען, וועלכער האָט געזיכערט פיר דעם קאַטאָליציזם א גרויסע מאַכט.

אָבער די קאַטאָלישע ברידער האָבען זיך באַלד צווישען זיך אָנגעהויבען רייסען. פערדינאַנד און וואַלענשטיין האָבען געשטרעבט אייניצוריכטע; אין דייטשלאַנד אן אבסאָלוטע מאָנארכיע. עס פערשטעהט זיך, דאָס דעם קייזער האָט ניט געלוינט, אז די פּראָטעסטאַנטישע פירסטען זאָלען איהם זיין שונאים. די קאַטאָלישע רייכס פירסטען, וועלכע האָבען פיר קיין פאַל ניט געוואָלט, דאָס דער קייזער זאָל ווערען אן אבסאָלוטער מאָנארך, האָבען זיך בענוצט מיט דעם קייזער'ס פריינדשאַפט צו די פּראָטעסטאַנטישע פירסטען און האָבען גענומען העצען די קורפירסטען פון בראַנדענבורג אוו זאקסען געגען דעם קייזער. איבערהויפט האָט עס געטאָן מאקסימיליאן פון באיערן. מאקסימיליאן האָט געפאָדערט פון קייזער, אז ער זאָל צוריקגעבען צו דער קאַטאָלישער קירכע אַלע ביסטימער, וועלכע מען האָט פון איהר צוגענומען זינט דעם פאַסאַוער פרידען.

אוו ווירקליך אין א קורצער צייט איז האַלבערשטאַדט צוריקגעגעבען געוואָרען צו די קאַטאָליקען. אויך בראַנדענבורג אוו זאקסען זיינען ניט ייווען זיכער מיט די בעזיצטימער, וועלכע זיי האָבען בעקומען פון דער קאַטאָלישער קירכע. מיט מאַגדעבורג איז עס צוגעגאַנגען פיעל שווערער. טיללי האָט די שטאָדט ניט געקענט איינהמען. ער האָט זי בעלאַגערט פון אפריל ביז סעפטעמבער, אָבער ער האָט ניט געהאט קיין ערפאָלג, אוו ער האָט זיך געמוזט צוריקציהען. וואַלענשטיין, וועלכער איז געווען פערהאַסט פון פּראָטעסטאַנטן אוו פון קאַטאָליקען, צוליב זיינע רויבערישע טרופען, האָט געמוזט רעזיגנירען (13טען אוגוסט 1630).

די רעזיגנאַציאָן פון וואַלענשטיין, דעם גרעסטען פעלד־הערר, אוו די פאָליטיק, וואָס דער קייזער האָט אָנגעפאַנגען וועגען צוריקגעבען צו דער קאַטאָלישער קירכע די ניטער, וועלכע מען האָט פריהער פון איהר צוגענומען, — האָבען געהאט זעהר ניט קיין גוטע פאָלגען. עס האָט זיך צווישען די פּראָטעסטאַנטען אָנגעפאַנגען אן אַלגעמיינע בעוועגונג. בראַנדענבורג אוו זאקסען ניט האָבען ניט גענומען קיין אָנטייל אין דיזער בעוועגונג ביז זיי זיינען געווען געצוואונגען דאָס צו טאָן פון אן אויסערער מאַכט. דערצו זיינען זיי געצוואונגען געוואָרען פון א מאַכט, וועלכע האָט פריהער ניט גע-

עדיקט *). קיין קריגס־בונד האט די צוזאמענקונפט ניט געקענט צוזאמענ־ברייגגען, און אזוי האט די זאך ניט געהאט קיין ערפאלג.

דערווייל איז אנגעקומען טילי אלס פעלד־הערר פון די קייזערליכע, זון די ליגישע טרופען. ער האט זיך פלוצלינג א לאז געטאן אויף נייי־בראנדענ־בורג און נאך א הארטען קאמף האט ער כמעט די גאנצע בעזיצונג פערניכטעט און די שטאדט צוריובט (1651), נאכדעם האט ער בעלאגערט מאגדעבורג.

גוסטאוו אדאלף פון שוועדען.

גוסטאוו אדאלף האט ניט געשיקט קיין הילף צוליב דער האלטונג פון די קורפירסטען.

נאך א שטורם האבען די קייזערליכע טרופען געגומען מאגדעבורג ז עם 10טען מאי 1631. אין דער צייט, ווען די סאלדאטען זיינען געגאנגען איבער'ן

*) אזוי הויסט דער בעפעהל פון קייזער פערדינאנד דעם 2טען אין 1629 צוריקצוקעהרען צום קאטאליציזם די אנשטאלטען, וועלכע זיינען פון זיי צוגענו־מען געווארען זינט 1552.

צייגט זעהר גינסטיג פיר טעטיגקייט. דער קאלטער קלימאט האט געשטארקט די איינוואוינער און האט זיי געמאכט בעזונדערס פעהיג צו קעמפען מיט דער נאטור און מיט אנדערע מענשען, און דאס איז דער סוד פון די אונגע־הייערע ערפאלגרייכע זיגען, וואס זיי האבען אימער געהאט אין זייערע שטרייטען, און האבען זיך ענדליך אויך ערווארבען בירגעררעכט אויף דעם דייטשען באדען.

וואס אנבעטרעפט די פערזאן פון גוסטאוו אדאלף זעלבסט איז ער געווען א יונגער מאן ווען ער האט געשטעלט זיין פוס אויף דייטשען באדען. ער איז געבארען געווארען דעם 9טען דעצעמבער 1594 אין דעם שלאס אין סטאק־האלם. זיין ערציהונג איז געווען זעהר א זארגפעלטיגע. דאס האט איהם פיעל געהאלפען ביי זיינע גרויסע טאלענטען צו מאכען וואונדערבארע פארט־שריטען. אויסער די צווויי אלטע שפראכען (לאטיניש און גריכיש) האט ער געלערנט דייטש, איטאליעניש, האלענדיש, רוסיש און פויליש. אין יאהר 1614 איז ער שוין געווען רעגירער. ער איז געווען פון א הויבען וואוקס און ער האט מיט זיין פערזענליכקייט געמאכט א שטארקען איינדרוק. מיט זיינע העלפ־בלאנדע האאר, זיין ווייסער הויט, זיינע בלויע און לייכטענדע אויגען, האט ער אויסגעזעהען ווי אן עכטער גערמאנע. ער איז געווען אויפריכטיג פרום. ער פלעגט בעטען צו גאט מיט'ן גאנצען האר־צען. פון איהם שטאמט די תפלה, וואס די ארמעע זאגט יעדען טאג אין דער פריה און פארנאכט. ער פלעגט זיך זעהר זעלטען וויזיטען פאר די מענשען, וואס זיינען צו איהם געווען ניזהענט. זיינע מקורבים זיינען שוין געווארען צוגעווענהנט צו ערפילען זיינע בעפעהלען אהן קיין שום פראגעם. זיין קאנצלער און הויפט־ראטגעבער איז געווען אקסעל גראף פון אקסענסטיערנא.

ווי מיר האבען שוין פריהער דערצעהלט, האט גוסטאוו אדאלף דעם 6טען יולי 1630 גלאנדעט מיט 13,000 מאן אויף דער אינזעל אוזעדאם. ער האט געהאפט, דאס די פראטעסטאנטישע פירסטען וועלען זיך אן איהם אנשליסען. אבער ער האט געמאכט א טעות אין רעכנונג. נאר א טייל פון זיי האט איהם בעגריפט אלס רעטער, און דאס זיינען געווען די פירסטען פון די נארדישע לענדער, וועלכע האבען שטארק גלויטען פון די טרופען פון דער קאטאלישער ליגא. מעהר פון א יאהר האבען זיך געצויגען די אונטערהאנדלונגען מיט בראנדענבורג און זאקסען. ענדליך האט דער זאקסישער קורפירסט בעשלאסען צו בערופען א צוזאמענקונפט פון פראטעסטאנטישע פירסטען נאך לייפ־ציג, וועלכע האט געדויערט פון פעברואר ביז אפריל 1631 און האט נאר ניט דורכגעפיהרט, אויסער א הינקעדיגע ערקלערונג געגען דעם רעסטיטוציאנס־

שטאדט פראנק און פריי און נערויבט, האט אויסגעבראכען א שרעקליכער פייער, וועלכער האט אלעס פערניכטעט און האט די שטאדט פערוואנדעלט אין א בארג אש. עס זיינען איבערגעבליבען נאר דער הערליכער דאם, דער ליעבפרויענקלויסטער און אייניגע פישער־הייזלאך. מען ווייס ניט, ווי די שרפה איז געווארען, די מיינונגען וועגען דעם זיינען געוועז פערשיידען. אייניגע האבען בעהויפטעט, דאם עס איז געווען א צופאל, אנדערע אבער האבען פערזיכערט, דאם דיזעם האבען פעראורזאכט די קייזערליכע טרופען. פון 3,500 איינוואוינער זיינען געבליבען נאר 500, וועלכע האבען זיך געוועגדט צום זיגער אום גנאדע.

יעצט האבען די פראטעסטאנטישע אונטערטאנען זיך עמפערט געגען זייערע פירסטען, ווייל זיי שטעלען זיך ניט געגען די קייזערליכע טרופען, וועלכע פערוויסטען די פראטעסטאנטישע שטעדט. אויך זאקסען איז געוועז געצוואונגען צו האנדלען סאלידאריש.

דער פאל פון מאגדעבורג איז געווען טיללי'ס לעצטער זיג. גוסטאוו אדאלף איז שוין אריבער די עלבא. טיללי האט געפרובט שטורמען די פעסטע שטעלונג פון גוסטאוו אדאלף ביי ווערבען, אבער ער האט גארניט געוואונען. ער האט געמוזט צוריקטרעטען, און דערמיט איז די מורא פאר איהם פיעל אפגעשוואכט געוואָרען. ער איז שוין מעהר ניט געווען דער אונבעזיגבארער. אין ווערבען האבען זיך פאראייניגט דער לאנד־גראף ווילהעלם דער 5טער פון העססען־קאססעל און דער פרינץ בערנהארד פון וויימאר מיט דעם שוועדישען קעניג. טיללי האט זיך געוואקט אין דאם לאנד פון דעם קורפירסט פון זאקסען. דיזער איז נעקומען אין פערצווייפלונג און האט געבעטען גוסטאוו אדאלף ער זאל איהם קומען רעטען. גוסטאוו אדאלף איז באלד געקומען נאך זאקסען און האט זיך ביי דיבען באלד פאראייניגט מיט די טרופען פון דעם קורפירסט. טיללי האט דערווייל געגומען לייפציג און האט ערוואַרטעט דעם געגנער. דעם 17טען סעפטעמבער 1631 האט גוסטאוו אדאלף אנגעגרייפען און טיללי, דער זיגער אין 36 שלאכטען, איז יעצט שטארק געשלאגען געוואָרען.

דיזער זיג האט געמאכט, דאם די מעהרסטע פראטעסטאנטישע פירסטען האבען זיך אנגעשלאסען אן גוסטאוו אדאלף'ן. יעצט האט דער שוועדישער קעניג געהאט די מעגליכקייט צו געהן אהן הינדערנים דורך טהירינגען אן דעם מאין דורך פראנקען צום רהיין. דא האט ער זיך אפגעשטעלט איבער ווינטער. ער האט גערעכענט אפצונעהמען דא פון די גייסטליכע זייערע גיטער און לענדער. ער האט זיך אויך ניט געאיילט אריינצופיהרען צוריק

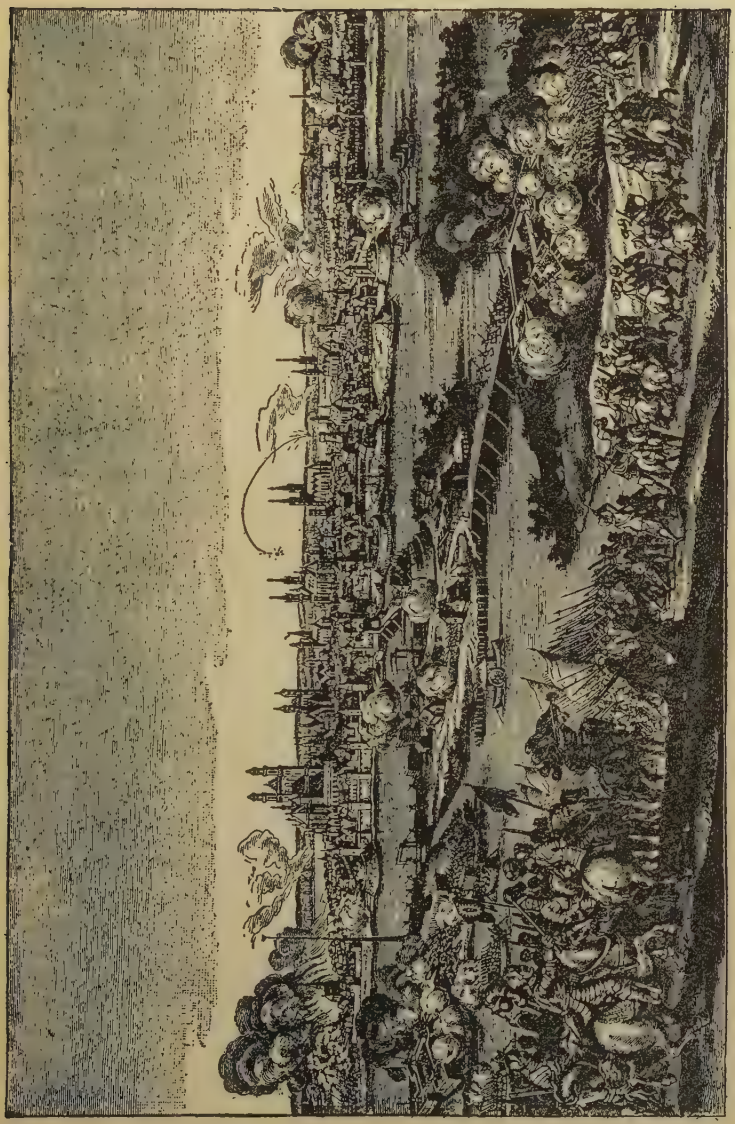

בעלאגערונג פון מאגדעבורג.

שיינען ביי דער ארמעע. ער האָט אויך בעקומען דאָס רעכט צו קאָנפיסקירען און צו בענאדיגען וועמען ער האָט געוואָלט.

דאָ ערשיינען פון גוסטאוו אדאלף אין דייטשלאנד האָט אָנגעמאכט א גרויסע ענדערונג אין דער גאנצער לאגע. די שוועדען האָבען אָפּגענומען פון קייזער אלע ערטער, וואָס ער האָט איינגענומען. אלע ערצבערוגנגען, וואָס די קאטאָליקען האָבען געמאכט ביז דעם יאָהר 1629, זיינען געגאנגען פערלאָרען; נאָך מעהר, אין פיעלע קאטאָלישע קירכען זיינען געווען אָנגעשטעלט פראָטעסטאנטישע פרעדיגער. אין דער קורפּפאלץ האָבען די קאטאָליקען מיט בלוט־פערגיסונג געצוואונגען די פראָטעסטאנטען צו בעקעהרע; זיך צום קאטאָליציזם. אונטער דעם מאנטעל פון קאטאָליציזם האָבען זיי סאָלדאטען גערוירט און געפינדערט די פראָטעסטאנטישע בירגער, און די יעזואיטען האָבען געזונגען אמן אויף אלע זייערע גרויליטאטען. דער קייזער האָט ארויסגעגעבען א בעפעהל, דאָס אלע פראָטעסטאנטישע גייסטליכע זאָלען זיך צוריקקעהרען צום קאטאָליציזם, אדער זיי מוזען פערלאָזען דאָס לאנד ביז מארטיני פון יאָהר 1628. יעדער בירגער, וואָס האָט זיך ניט געוואלט צוריקקעהרען צום קאטאָליציזם, האָט געמוזט בעצאָהלען 750 מארק שטראָף. מאָסען בירגער האָבען דאָמאָלס פערלאָזען די פפאלץ, און דאָס לאנד איז "ע־וואָרען פערוויסטעט.

דאָס לאנד האָט נאָר אויף א קורצע צייט וויעדער בעקומען זיין פרייהייט דורך גוסטאוו אדאלף. עס האָט ניט לאנג געדויערט און וואָלענשטיין איז אָנגעקומען און האָט איהם געצוואונגען צוריקציהען זיך־נאָך נאָרד. א לאנגע צייט זיינען ביידע געגנער געשטאנען אין לאגער איינער געגען דעם אנדערען צוויישען נירנבערג און פירטה, און קיינער פון זיי האָט ניט געוואגט אָנגריייפען דעם אנדערן, ווייל קיינער פון זיי האָט ניט געוואוסט די קרעפטען פון דעם אנדערן. און באמת זיינען זיי געווען די גרעסטע פעלד־העררען פון יענער צייט. גוסטאוו אדאלף האָט אָנגעמאכט אין דער קריגס־פיהרונג א גאנצע איבערקעהרענים. אָנשטאָט דער פריהערדיגער טאקטיק, ארויסצושטעלען געגען דעם פיינד שוואר־בעוועגליכע ענג־געשלאָסענע מאסען, האָט ער בענוצט א טאקטיק, וועלכע האָט איהר שטארקקייט אין דער לייכטער בע־וועגליכקייט פון די איינצעלנע קריגער.

וואָלענשטיין האָט גוט פערשטאנען, דאָס אין פעלד קען ער זיך ניט פערגלייכען מיט די שוועדען, און דאָס ער וועט אין א אָפענער שלאכט מיט זיי געווים פערלירען. ער האָט בעשלאָסען נאָר צו פערפעסטיגען זיך גוט אין זיין לאגער, און די שוועדען זאָלען פרובּען זייער קראפט אָן די פעסטע וועגט

פריעדריך דעם 5טען אין די פּפאלץ. ער איז יעצט געשטאנען אן דער שפּיץ פון זיין מאכט און גלאנץ. ער האט יעצט אנגענפאנגען צו טראכטען אויפצושטעלען א פּראקטעסטאנטישעם קייזערטום און צו פעראייניגען ביידע לענדער, דייטשלאנד און שוועדען, צו איין סקאנדינאווישען רייך. אום דיזען צוועק לייכטער צו דערגרייכען האט ער פערלאבט זיין איינציגע טאכטער כריסטינא מיט דעם איינציגען זוהן פון דעם בראנדענבורגער קורפירסט פריעדריך ווילהעלם.

אין פריהלינג פון יאהר 1632 האט גוסטאוו אדאלף פערטריבען טילליען פון פראנקען אין האט אריינגעצויגען אין נירנבערג. דא איז ער זעהר פריינדליך אויפגענומען געוואָרען פון די פּראטעסטאנטען, וועלכע האבען זיך מיט איהם פשוט געפרייט. פון נירנבערג איז ער אוועק געגען באיערן צו בעפעלען טילליען, וועלכער איז געשטאנען ביים גרענץ. דאָרט האבען די שוועדען דעם 4טען אפריל געשלאגען די באיערן, און טילליי זעלבסט האט אין דיזער שלאכט בעקומען א וואונד, אזוי דאם ער איז געווען געצוואונגען איבערצובען זיין מאכט אלם אויבער־קאמאנדיר צום קורפירסט מאקסימיליאן. דיזער האט געפיהרט די געשלאגענע ארמעע נאך אינגאלשטאדט, און דאָרט איז טילליי געשטאָרבען. אין רוים האט מען שוין גערעכענט באיערן פיר פערלאָרען. „דער פאָרהאנג איז גענאלען, דאם שפיל איז אויס", האט מען דא געזאגט. באלד נאכדעם איז גוסטאוו אדאלף אווען נאך מינכען, וועלכע האט זיך איהם אונטערגעגעבען, און ער האט די אייניוואוינער בעגנאדיגט.

אין וויען האט מען אנפאנגם פון גוסטאוו אדאלף געשפאטעט, מען האט איהם מיט איראניע גערופען „דער עוואנגעלישער מאקקאבעער". אבער נאך אלע זיינע גרויסע זיגען האט מען שטארק אנגעפאנגען צו ציטערן וועגען אייגענער זיכערהייט. מען האט געמוזט בעשלייסען צוריקרופען וואלענשטיין'ן. נאך פריהער, באלד נאך דער שלאכט ביי לייפציג, האט מען איהם אויפגעפאדערט ער זאל נעהמען די קאמאנדע איבער דער ארמעע. אבער ער האט עם לאנג ניט געוואלט אננעהמען, געדענקענדיג די בעליידיגונג, וועלכע מען האט איהם געצוואונגען צו רעזיגנירען. ענדליך האט ער אייניגעוויליגט אנצונעהמען צוריק די אויבער־קאמאנדע, זעהענדיג ווי מען אנערקענט זיין טאלענט אלם קאמאנדיר. מען האט איהם ערוועהלט אלם הויפט־קאמאנדיר אויך זיין גאנצעם לעבען. די בעדינגונג איז געווען, דאם קיין אנדערער האט ניט דאם רעכט צו קאמאנדירען די ארמעע כל זמן ער וועט לעבען, זאגאר דער טראן־פאלגער פערדינאנד דער 3טער האט ניט געהאט דאם רעכט צו ער־

וואלענשטיין האט געדענקט, דאס יעצט איז ער אין שטאנד צו שטרייטען מיט די שוועדן זאגאר אין אפענעם פעלד. אבער ביים ערסטען שטוים איז וואלענשטיין'ס לינקער פליגל צוריקגעטרעטען. אין דעם זעלבען אויגענבליק איז אנגעקומען פאפפענהיים מיט זיינע רייטער און האט זיך באלד געוואלפען אויף די שוועדן. אבער אין דיזער שלאכט איז פאפפענהיים זעלבסט טויטליך פערוואונדעט געוואָרען און זיין גאנצע רייטעריי איז געקומען אין א שרעקליכע אונארדנונג, און די שוועדען האבען וויעדער גענומען אנגרייפען. אבער זיי האבען ניט געקענט דורכברעכען די טרופען פון אקטאוויא פיקקאלאמיני, ווי אויך וואלענשטיין'ס צענטער. דאן איז גוסטאוו אדאלף זעלבסט ערשינען אן דער שפיץ פון זיין ארמעע. אבער זיין שנעלער פערד האט איהם צו וויט געטראגען. ער איז צוגעקומען צו נאהענט צו דעם פיינד'ס סאלדאטען און א קוי האט איהם צושמעטערט זיין לינקען עלענבויגען

די וואונד האט איהם פערשאפט גרויסע שמערצען, און ער האט געבעטען דעם הערצאג אלבערט פון לאוענבורג ער זאל איהם ארויספיהרען פון שלאכטפעלד. עס איז שוין אבער געווען צו שפעט. די קייזערליכע רייטער האבען זיי בעפאלען, דער הערצאג האט זיך וויי עס איז געראטעט, דער קעניג אבער איז ארומפגעפאלען פון בערד, דערוויי זיינען צוגעלאפען די קעניגליכע רייטער און האבען ערמארדעט דעם קעניג מיט זיין פאוש (דינער), וועלכער האט איהם געוואלט אריינזעצען צוריק אין זיין זאטל. זיין פערד איז אהן איהם אריינגעלאפען אין די שוועדישע רייהען, און האט דערמיט געבראכט די שלעכטע בשורה פון גוסטאוו אדאלף'ס פאלען. דאס געפיהל פון ראכע האט אויפגעפלאמט די שוועדען, זיי האבען געקעמפט ביז שפעט אין דער נאכט, און האבען די שלאכט געוואונען. אבער זיי האבען ניט געקענט אפטרייבען וואלענשטיין'ן פון לייפציג. דער קערפער פון גוסטאוו אדאלף איז געבראכט געוואָרען אין די קירכע פון רידדארהאלם.

וואלענשטיין האט נאך דיזער שלאכט געפיהרט זיין חיל נאך לייפציג. דארט איז פאפפענהיים געשטארבען פון זיינע וואונדען. די קאטאליקען האבען געפייערט דעם טויט פון שוועדישען קעניג אלס א גרויסען זיג פיר זיי. און ווירקליך זיינען די פאלגען פון דעם קעניג'ס פאל געווען די ערסטע צייט זעהר ניט גינסטיג פיר די שוועדען. די צאהל פון קריגער אין דער שוועדישער ארמעע איז אפילו פערמעהרט געוואָרען פון 13,000 מאן ביז 40,000, אבער זאקסען, וועלכע האט אימער געפיהלט די פערבינדונג מיט שוועדען אלס א צוואנג, איז נאך גוסטאוו אדאלף'ס טויט אין מאי 1632 אפ-

פון זיין לאגער. און אזוי איז עס ווירקליך געווען. א גאנצען מאנאט, פון אוגוסט ביז סעפטעמבער פון יאהר 1632, האבען די שוועדען עטליכע מאהל געפרובט נעהמען זיין לאגער מיט שטורם, אבער זיי זיינען אלע מאל צוריק-געשלאגען געוואָרען, ניט אכטענדיג אויף זייער ענערגיע או מוטיגקייט. דעם 8טען סעפטעמבער האבען זיך די שוועדען צוריקגעצויגען או אלע געביטען, ווי לכע זיי האבען אפגענומען, זיינען צוריק אנגעקומען צו די קאטאליקען, או ווי לעגשטיין האט געפייערט א נייעם טריאומף: דעם שוועדישען קע-ניג, ווי לכען קיינער האט נאך ביז דאן ניט בעזיגט, האט ער געצוואונגען זיך צוריקצוציהען.

דער קייזער האט איהם זעהר שטארק געבעטען, דאם ער זאל זיך נעה-מען צוזאמענשטעלען א נייע ארמעע. מען האט איהם געגעבען אן אונבע-שרענקטע מאכט. אלע אפיצערען אין זיין ארמעע האט נאר ער אליין געהאט דאם רעכט צו בעשטימען או צו ענטזאגען, אויך זלבשטענדיג פיהרען או-טערהאנדלונגען מיט אנדעריע מרינות. מיט אזא גרויסער פולמאכט האט ער געקענט ווערען א צוויטער יוליוס צאזאר. וואלענשטיין'ס סאלדאטען האבען איהם אזוי פיעל פערגעטערט, ווי יוליוס צאזאר'ס סאלדאטען פערגעטערט צאזאר'ן. זיין אונרוהיגער גייסט האט אלע מאל געוווכט א נייעם לאנד, דורך וולכעם ער זאל קענען פערגרעסערן זיין רוהם.

פיר זיינע גרויסע פערדינסטען האט איהם דער קייזער פערזיכערט א רייכס-פירסטענטום, זאגאר אין פאל ווען מקלענבורג, וולכע גוסטאוו אדאלף האט פון איהם אפגענומען, ווען זיך צו איהם ניט אומקעהרען. ער האט אבער געשטרעבט צו הערשען איבער א גרעסערען געביט ווי מקלען-בורג. ער האט געטראכט ארויפצוזעצען אויף זיין קאפ די קעניגליכע קרוין פון בעהמען, און אפצוריסען דיזעם לאנד פון דעם קייזער. איהם האט ווע-ניג אויסגעמאכט, ווער עס ווען איהם העלפען צו דערגרייכען דיזען צוועק. איידער עס זיינען צו איהם געקומען דעם קייזער'ס שלוחים אום צו בעטען איהם אין נאמען פון קייזער איבערצוגעהמען די קאמאנדע איבער דער ער-מעע, איז ער געשטאנען אין אונטערהאנדלונגען מיט גוסטאוו אדאלף, וולכען ער האט גערעכענט פיר א גוטעם ווערקצייג צו דערגרייכען זיין צוועק. אבער ווען די שלוחים זיינען אנגעקומען האט ער זיין טאקטיק געענדערט, און האט געטראכט, דאם דיזעם קען געטאן ווערען מיט דער הילף פון קייזער זלבסט. ער האט זיין גאנצען פלאן איבערגעביטען. און ניט ווייט פון לייפציג, ביי ליטצען, האבען זיך די זאקסען או די שוועדען פאראייניגט צו קעמפען געגען דעם קייזער'ס ארמעע.

ווי מיר האָבען געזאָגט, איז וואלענשטיין געלעגען אין בעהמען אונטע-טיג, און האָט ערלויבט זיינע סאלדאטען צו לעבען א גוטען טאג. דאָס איז שטארק ניט געפעלען געווען דעם קייזער, וועלכער האָט אָנגעהויבען צו צווייפלען אין דער טרייהייט פון זיין אונבעשרענקטען פעלדהערר. דער קייזער האָט אָנגעהויבען מורא צו האָבען פאר דער מאכט, וואָס ער האָט אָנ-פערטרויט וואלענשטיין'ען. אום דער קייזער זאָל ניט זיין אין שטאנד צו אונטערנעהמען געגען איהם עטוואָס בייזעס, האָט וואלענשטיין ארויס-געקראָגען פון די אָפיצערען פון זיין ארמעע א געשריבענע שבועה, דאָס זיי וועלען איהם אימער בלייבען טרייי. מען זאגט, דאָס וואלענשטיין האָט דיזע אונטערשריפטען ארויסגעקראָגען דורך בעטרוג.

שוועדישער קאנצלער אָקסענסטיערנא.

הגם דיזער שריט פון וואלענשטיין איז געווען זעהר נאָהענט צו א פער-שווערונג, האָט דאָך דער קייזער עס בעטראכט זעהר מילד. אָבער איבערא איז מען וועגען וואלענשטיין'ס אויפפיהרונג געווען זעהר בעזאָרגט. אין קייזערליכען הויף האָט מען אָנגעהויבען מורא צו האָבען, דאָס מען וועט שוין ניט זיין אין שטאנד צוריקנעהמען פון וואלענשטיין'ען די פולמאכט איבער דער ארמעע, וואָס מען האָט איהם פריהער געגעבען. דערצו איז נאָך צוגע-קומען די שנאה, וואָס פיעלע האָבען געפיהלט צו וואלענשטיין'ען. די מא-נאכען און די יעזואיטען האָבען איהם געהאסט צוליב זיין ליבעראליזם אין

געפאלען פון שוועדען. דערצו האט פיעל געהאלפען וואלענשטיין, וועלכער האט אויפגעפאדערט דעם קייזער צוריקצוציהען זיין בעפעהל וועגען צוריק־געבען די גיטער צו דער קירכע, וועלכע די פראטעסטאנטען האבען פון איהר אפגענומען. דאם איז צוגעגאנגען בסוד, וויל דאם האט מען געמאכט אן אויסנאהמע נאר פיר זאקסען. דער אפפאל פון די זאקסען בונד איז צוגעגאנגען לאנגזאם, אבער אין מאי 1635 איז געשלאסען געוואָרען דער פריעדען פון פראג, וועלכער האט געמאכט אן ענדע צו דער מלחמה פון זאקסען מיט עסטרייך.

אבער די מאכט פון די שוועדען איז דערמיט ניט געבראכען געוואָרען. זיי האבען נאך ניט געדענקט צו פערלאזען דייטשלאנד. אין געגענטייל, אין יאהר 1633 האבען זיי דורכגעפיהרט א פערבאנד צווישען די פראטעסטאנטען אין אויבער־ און נידער־דייטשלאנד. דער בעריהמטער שוועדישער קאנצלער אקסעל אקסענסטיערנא האט געפיהרט די דיפלאמאטיע נאך דעם קעניג׳ס טויט. אלע פירסטען האבען געוואלט קריגען א בעלוינונג פיר זייער אנטייל אין דעם קריג. אלזא האט מען דעם קורפירסט פריעדריך פון דער פפאלץ פערזיכערט, דאם ער וועט צוריקקריגען זיין געביט, וואם די קאטאליקען האבען פון איהם אפגענומען. עהנליכע פערשפרעכונגען זיינען געגעבען געוואָרען צו פיעלע אנדערע פירסטען. דעם קאנצלער אקסענסטיערנא האט עס זעהר געקרענקט, דאם די פירסטען האבען געמוזט וועלוינט פיר זייער אנטייל נעהמען אין דער אלגעמיינער זאך. „מען זאל עס פערשרייבען אין מיין ארכיוו", האט ער געהיסען, „דאם א דייטשער רייכס־פירסט האט געפאדערט אזא זאך פון א שוועדישען עדעלמאן, און דאם א שוועדישער עדעלמאן האט עס געמוזט נאכגעבען א דייטשען רייכספירסט".

וואלענשטיין איז געלעגען אין זיין לאגער אונטעטיג. דערמיט האבען זיך בענוצט די שוועדן און האבען אנגעהויבען ארויינצודרינגען ווייטער אין דייטשלאנד. זיי האבען בעזעצט רעגענסבורג און דאם נאדליכע באיערן, און האבען אנגעפאנגען אונטערהאנדלונגען מיט וואלענשטיין'ען. אבער אין שוועדישען לאגער האבען די מאסען אנגעפאנגען צו רעבעלירען. אויך זיי האבען אנגעהויבען צו פאדערן א טייל פון דעם רויב, און עם האט גע־קאסט גרויס מיה ביז מען האט זיי איינגעשטילט. דער קאנצלער האט גע־מוזט געבען דעם הערצאג בערנהארד, וועלכער האט געהאט א גרויסען איינ־פלוס אויף די טרופען, נאך א פאאר קירכען־גיטער, און דיזער האט די טרופען בערוהיגט.

די פאלקאוניקעס בוטלער, גראדאן און לעסלעי האבען בעשלאסען צו ערמארדען וואלענשטיין'ען. די אומשטענדען זיינען געווען זעהר גינסטיג. זיי האבען זיך אריינגעריסען אין זיין שלאפצימער און האבען אויסגעשריען: „שלאם און פערראטער, דו מוזט שטארבען!" וואלענשטיין האט געזעהען, דאס ער איז אהנמעכטיג מיט זיי צו שטרייטען, האט ער פערנאדערגעשפרייט זיינע הענט, האט ארויסגעשטעלט זיין ברוסט צו די מערדער און האט אהן א שום ווידערשטאנד בעגעגענט דעם טויט ווי א העלד.

דער קייזערליכער הויף האט וואלענשטיין'ס טויט בעטראכט אלס א פערדינטען. דער קייזער האט צוטיילט וואלענשטיין'ס גיטער צו די אפיצערען, וועלכע זיינען איהם געבליבען טרויי. אויב וואלענשטיין איז ווירקליך געווען שולדיג, איז נאך עד היום ניט בעוויזען געווארען. דער קייזער פערדינאנד דער 2טער האט פערגאסען פאלשע טרערען, ווען ער האט בעקומען די נאכריכט פון וואלענשטיין'ס ערמארדונג און האט גלאזען בעטען פיר זיין נשמה אין פיעלע קירכען. דאס בעווייזט קלאר, אז וואלענשטיין'ס שולד איז ניט בעוויזען געווארען, אדער ער איז נאר ניט געווען שולדיג, נאר מען האט מורא געהאט פאר איהם צוליב זיין גרויסער מאכט, און מען האט געוועבענט פיר נעטיג אפצוראמען איהם פון וועג.

וואלענשטיין'ס ראלע איז געווארען אויסגעשפילט. די אידעע אייניצופיהרען א צאזארישע מיליטערהערשאפט איז ניט גלונגען, און דייטשלאנד האט פארטגעוצט איהר געשיכטליכען גאנג צו ווערען צוטיילט אויף פערשיידענע אונאפהענגיגע טעריטאריעס אונטער דער אבסאלוטער הערשאפט פון אייניצעלנע פירסטען.

אין עסטרייך האבען די יעזואיטען געשפילט די הויפט=ראלע אין דער רעגירונג. זיי האבען בעשאפען די מיטלען צו בערוהיגען די טרופען, וועלכע זיינען געווען שטארק אויפגערעגט פון דעם טויט פון זייער געליבטען קאמאדיר. נאך אין יאהר 1634 איז עס גלונגען די קייזערליכע טרופען ארויסצוטרייבען די שוועדען פון באיערן און זיד=דייטשלאנד. יעצט איז פארגעקומען דער פרידען מיט זאקסען, וועלכער איז געשלאסען געווארען אין פראג, ווי מיר האבען שוין פריהער דערמאהנט. צו דיזען פרידען האבען זיך אנגעשלאסען בראנדענבורג, אנהאלט, מעקלענבורג, ברוינשווייג=לינעבורג, די האנזא=שטעדט און פיעלע פרייע רייכשטעדט. די שוועדען זיינען געבליבען פערלאזען, זיי האבען מעהר ניט געהאט קיין בונד=חברים.

די גאנצע צייט איז פראנקרייך געשטאנען פון דערווייטען און האט געהאט פערגניגען צוצוזעהן, ווי דייטשלאנד רייסט זיך צווישען זיך. יעצט האט

רעליגיאָנס־זאכען. די שפּאניער האָבען איהם פיינד געהאַט צוליב זיין פּאָלי־טיק, לויט וועלכער ער האָט פערנאכלעסיגט די אינטערעסען פון די האבסבור־גער און האָט געוווכט צו האלטען ווייט זייער אייגפלום אויף דאָס רייך. די ליגא איז ניט געווען צופריעדען מיט זיין גרויסער מאכט, און פערדינאנד'ס בייכטפאָטער, לאמארמיין, האָט איהם בעטראכט אלס די הויפט־שטערונג צו דער אויסראָטונג פון דעם פראָטעסטאַנטיזם.

אָבער ווי זאָל מען דיזען מעכטיגען בעזיגען? דאָס אייניגע איז גע־ווען צו בעזייטיגען איהם דורך פערראט. דער קייזער האָט בסוד געמאכט איין האַנט מיט די וויכטיגסטע פערזאָנען, ווי פיקקאָלאמיני, גאלאס און אל־דרינגער, און האָט דעם 24טען יאנואר 1634 איבערגעגעבען אין געהיים די אויבער־קאָמאנדע איבער דער ארמעע צו פיקקאָלאמיני און גאלאס. ער האָט דערביי פערבאָטען אלע גענעראלען און פאָלקאָוניקעס צו געהארכען וואלנשטיין'ן און ער האָט אלעמען פערשפּראָכען אמנעסטיע (גנאדע) אויסער וואלנשטיין'ן און נאָך צוויי אנדערע. אָבער עס איז געווען אונ־מעגליך צו געווינען די אפיציערען זיי זאלען וועלען אונטריי צו וואלנש־טיין'ן. פיקקאלאמיני'ס פלאן, צו ארעסטירען וואלנשטיין'ן אין פיל־זען, איז אויך אויפגענעבען געווארען, ווייל דער גאנצער גארניזאן איז איהם געווען זעהר טריי.

עס זיינען דערווייל אווענק נאָך אייניגע טעג מיט אונגעדולדיגער ער־וואַרטונג. דעם 18טען פעברואר האָט וואלנשטיין אריוסגענעבען א בע־פעהל, דאָס אלע רעגימענטען זאלען זיך ביז דעם 24טען פערזאמלען אָרום פראג. אין דעם זעלבען טאָג אָבער האָט דער קייזער אריוסגענעבען א בע־פעהל, דאָס וואלנשטיין זאל באלד אָרונטערגעזעצט ווערען פון זיין אמט. דעם 20טען איז אריוסגעלאָזען געווארען אן אנדער בעפעהל, דאָס וואלנש־טיין'ס גיטער זאלען פון איהם אפּגענומען ווערען, און פיקקאָלאמיני האָט ערהאלטען א בעפעהל, דאָס ער זאל וואלנשטיין'ן פאנגען און איהם ברענ־גען לעבעדיג אדער טויט. מען האָט ערקלערט, דאָס וואלנשטיין איז א פערראטער, און דאָס האָט געמאכט, אז די פראגער רעגימענטען האָבען זיך פון איהם ענטזאגט. דעם 21טען איז פריאג פערלאָרען געגאנגען פיר וואל־נשטיין'ן. ער האָט נאָך אָבער געהאט אייניגע טויזענד מאן, וועלכע זיי־נען איהם געבליבען טריי און וועלכע ער האָט געוואלט פעראייניגען מיט די שוועדען. ער איז אווענק מיט א רעגימענט נאָך עגער, וואו ער האָט ערוואר־טעט שוועדישע טרופּען, אָבער דא האָט איהם געטראָפען דאָס אונגליק.

ארמעע. ער האָט אָבער ענדליך צוליב זיין קראַנקהייט נעמוזט איבערגעבען די קאָמאַנדע איבער דער ארמעע צו גענעראַל וואַנגעל.

אויך די פראַנצויזען האָבען געקעמפט אונטער די גענעראַלען טורענן און קאָנדע מיט וועקסעלנדען גליק. אין יאָהר 1645 האָט טורענן גע-האָט א נידערלאַגע ביי מערגענטהיים, אָבער באַלד נאָכדעם האָט קאָנדע גע-זיגט ביי אַללערהיים. אין יאָהר 1647 איז מאַקסימיליאַן געווען אַזוי בעדרענגט, דאָס ער האָט געבעטען צו זיין אין דעם קריג נייטראַל אויף א לאַנגע צייט. אָבער אין יאָהר 1648 איז ער וויעדער אריבער צו עסטרייך. די פראַנצויזען און די שוועדען האָבען זיך צושפרייט אין זיין לאַנד. די שווע-דען זיינען זאָגאר בעפאַלען בעהמען און האָבען אין יאָהר 1648 איינגענומען א טייל פון פראַג.

ענדליך איז אָנגעקומען די פרעהליכע בשורה, וועלכע מען האָט שוין אזוי לאַנג ערווארטעט, דאָס אין אָסנאַברוק און אין מינסטער איז געשלאָסען געווארען דער פרידען, וועגען וועלכען עס האָט זיך אזוי לאַנג פערהאַנדעלט. כמעט 7 יאָהר האָבען געדויערט די פערהאַנדלונגען. פון דעם 25טען דע-צעמבער 1641 ביז דעם 24טען אָקטאָבער 1648 זיינען געפיהרט געווארען די פערהאַנדלונגען פון עסטרייך און די נייטראַלע פראָטעסטאַנטישע מעכטען, וועלכע האָבען געשלאָסען דעם פרידען אין מינסטער מיט פראַנקרייך און אין אָסנאַברוק מיט שוועדען.

דער פרידען־שלום האָט געצייגט ווי ווייט מען האָט זיך געאירט, ווען מען האָט נערעכענט, דאָס מען וועט די שוועדען פּטר'ן מיט א סומע פון 2½ מיליאָן שאָרענערזאץ פיר זייערע מיליטעריש אויסגאָבען. מען האָט זיי געמוזט געבען 5 מיליאָן באַארעם געלט, אויסער דעם האָט מען זיי ג-מוזט געבען געוויסע געביטען אין פּאָממערן, אין מעקלענבורג, אין האַנאָווער און אין בראַנדענבורג. פראַנקרייך האָט געקראָגען א גרויסע מאַכט אין על-זאס און לאָטהרינגען. נידערלאַנד (האָללאַנד) און די שווייץ האָבען זיך מיט דיזען פרידען בעפרייט פון דייטשלאַנד. דאָס לאַנד זעלבסט איז צופאַלען אין זעלבשטענדיג פערגרעסערטע שטאַטען, וועלכע האָבען געהאַט דאָס רעכט זעלבשטענדיג צו שליסען קריג און פרידען.

צו אלע רעליגיאָנס־שטרייטיגקייטען האָט געמאַכט אן ענד אן אלגעמיי-נע אמנעסטיע (בענאַדיגונג). וואָס אָנבעטרעפט די קירכליכע גיטער איז בע-שלאָסען געווארען אָנצונעהמען אלס נארמע דעם 1טען יאנואר 1624, ד. ה. די גיטער, וואָס די פראָטעסטאַנטען האָבען אָפּגענומען פון די קאַטאָלישע קירכען ביז יענעם טאָג, זאָלען געהערען צו זיי. גאַנץ נאָרד־דייטשלאַנד איז

פראנקרייך בעשלאסען ארײנצומישען זיך אין דעם קריג. זי האָט זיך פער־
איניגט מיט שוועדען און האָט צוזאמען מיט איהר אנגעהויבען צו שטרייטען
געגען דער קייזערלעכער מאכט. די זיגער אין דיזען קריג זיינען אמאל גע־
ווען די קייזערלעכע און א מאל די פערבינדעטע שוועדען מיט פראנקרייך.
אין יאָהר 1636 האָבען די קייזערלעכע געלייטען א שרעקליכע נידערלאגע ביי
ו ו י ט ט ש ט א ק אין דער פריעגניטץ. שפעטער זיינען די שוועדען ווידער
שטארק געשלאגען געוואָרען.

דער בעדייטנדסטער קעמפער אויף דער פראָטעסטאנטישער זייט איז
דאמאלס געווען בערנהארד פון ווײמאר, וועלכער האָט נאך דער נידערלאגע
ביי נאָרדלינגען זיך אין גאנצען פערלאָזען אויף די פראנצויזישע הילף. זיין
פלאן איז געווען צו גרינדען אין זיד־וועסט דייטשלאנד, אין עלזאס, אן איי־
גענעם קעניגרייך. די זיגען, וועלכע ער האָט געהאט אין יאָהר 1638 ביי
רהיינפעלדען, ניט ווייט פון באזעל, און ביי ברייזאך, הא־
בען איהם ווירקליך געבראכט נאָהענט צו זיין ציל. ער איז אָבער דעם 18טען
יולי 1639 געשטאָרבען. ער האָט זעלבסט געגלויבט, דאָס די פראנצויזען הא־
בען איהם פערגיפטעט, ווייל ער האָט זיך אָנגעפאנגען דערווייטערן פון זייער
אייגנפלום. זיין ארמעע איז אריבער צו די פראנצויזען. דערמיט איז אויך
דיזער גרענעץ איבערגעגעבען געוואָרען צו דעם פיינד.

אין יאָהר 1637 איז פערדינאנד דער 2טער געשטאָרבען, אָבער זיין
זוהן און נאכפאלגער פ ע ר ד י נ א נ ד ד ע ר 3 ט ע ר (1637—
1657) איז געגאנגען אין זיין ווערג. ביי די שוועדען האָט נאך דעם טויט
פון דעם ווילדען און אויסגעלאסענעם ב א נ ע ר פערנומען זיין שטעלע דער
בעריהמטער שילער פון גוסטאוו אדאלף, ט א ר ס ט ע נ ס ק ן, הגם ער איז
געווען א קראנקער און האָט געליטען פון גיכט (א ברעכונג אין די ביינער),
אזוי דאָס מען האָט איהם אין דער ארמעע געמוזט טראָגען אויף א זענפטע
(נאָסילקעם). אין יאָהר 1643 איז ער אײנגעדרונגען טיף אין עסטרייך.
נאכדעם האָט ער זיך אומגעקעהרט צוריק און האָט געשלאָגען די קייזערלעכע
ארמעע אונטער פיקקאלאמיני ביי לייפציג. אין יענער צייט האָט אויסגע־
בראכען א קריג צווישען שוועדען און דענעמארק. טאָרסטענסאן האָט גע־
אילט נאך נאָרד־יוטלאנד און צוזאמען מיט דער שוועדישער פלאָטע האָט
ער געצוואונגען דענעמארק צו בעטען פרידען אוז זיך צו ענטזאגען פון מישען
זיך אין די אנגעלעגענהייטען פון דייטשלאנד. אין יאָהר 1644 האָט ער
שטארק צוקלאפט די קייזערלעכע ארמעע אונטער גאלאס. מיט א יאָהר
שפעטער האָט ער געהאט נאך א גלענצענדען זיג איבער דער קייזערלעכער

געבליבען אין דער מאכט פון די פירסטען. דער הויפט־רעזולטאט פון דעם לאנגען שטרייט איז געווען, דאס די פירסטען האבען געקראגען אבסאלוטע הערשאפט. אין עסטרייך, באיערן און אין די רהיינישע גייסטליכע שטאטען האט געהערשט די קאטאליש רעליגיאן; אין בראנדענבורג, זאקסען, ווירטטעמבערג, רהיין־פפאלץ און אין די טהירינגישע און נידערלאנדישע שטאטען האט געהערשט אונבעדינגט די פראטעסטאנטישע רעליגיאן. עס איז נאך דעם פרידען געווען מעהר אויסהויטליכקייט אין דער קירכליכער פערפאסונג און אין דעם גלויבען איידער פריהער, און דאס האט פערשטארקט דעם אבסאלוטיזם. נאר אן אויסהויטליכע רעליגיאן קען האלטען די מאסען אונטערטעניג צו דעם הערשער. עס זעהט אויס קלאר, דאס די פירסטען, וועלכע האבען געשלאסען דעם וועסטפאלישען פרידען, האבען עס גוט פערשטאנען, און דערביבער האבען זיי מעהר ניט געדריקט די רעליגיאן, וועלכע האט זיי געהאלפען דריקען די מאסען און צו צווינגען זיי טאן, וואס די הערשער האבען געוואלט.

דאס איז געווען דער סוף פון דעם קאמף, אין וועלכען דער ארימער מאן האט פערגאסען זיין בלוט. דיזע בלוט־פערגיסונג האט געטויטעט פיעלע אונצופריד־ענע און ענערגישע עלעמענטען. דאס פאלק איז פון דיזען פערווויסטעדען קאמף געווען שרעקליך ערמידעט. אין דער רהיין־פפאלץ איז איבערגעבליבען קוים א פופציגטעל פון די פריהערדיגע געווערב־פלייסיגע בעוואוינער, און דיזע זיינען געווען שרעקליך פערווילדעט און פערארימט. די פרוכטבארסטע פעלדער זיינען פערוואקסען געוואלדען מיט דערנער און ווילדע גראזען. היידעלבערג איז פערוואנדעלט געווארען אין רואינען. די גרויסע הונגערן, וואס האבען דאמאלס כמעט איבראל געהערשט, האבען געהאלפען צו פערניכטען די מענשען. אזעלכע הונגער־נויטען זיינען געווען בעזונדערס שרעקליך אין יאהר 1635. איבער 30,000 מענשען זיינען אין דיזען יאהר געשטארבען פון הונגער.

דאס הערצאגטום ווירטטעמבערג האט אין יאהר 1622 געצעהלט 450,000 און אין יאהר 1639 נאר 97,000 איינוואוינער. די שטאדט אל־מיטץ אין בעהמען, וועלכע האט פאר דעם קריג געהאט איבער 31,000, האט נאך דעם קריג געצעהלט נאר 2,000 איינוואוינער.

אין האננאווער האט אין יאהר 1626 אויסגעבראכען א פעסט, פון וועל־כער עס זיינען צושטארבען מעהר פון צוויי דריטעל פון דער בעפעלקערונג. אין גאסלאר זיינען אין יענעם יאהר צושטארבען איבער 3,000 מענשען. זעהר פיעל האבען די איינוואוינער גליטען פון די ערפרעסונגען פון טילי'ס

הונגער־נויט אין דער צייט פון 30־יעהריגען קריג אין האַנאָווער.

זיטען פון יענער צייט. מיר געפינען פיר נעטיג צו זאָגען, דאָס די ליטעראַטור־געשיכטע שטעלט דיזען ראַמאַן אין איין ליניע מיט גאָטהע'ס „פֿאוסט" און עשענבאַך'ס „פֿאַרציפאל". „סימפּליציססימום" דערצעהלט ווי פֿאלגט:

„דעם אַנדערען טאָג, נאָך דעם, ווי מען האָט אויסגעריבט און פערברענט דעם דאַרף, וועגען וועלכען איך האָב פריהער דערצעהלט, בין איך געזעסן אין מיין הייזעל און האָב עפּעס געטאָן ביים פייער; פּלוצלינג האָב איך זיך געפּונען אַרומגערינגעלט פון 50 מוסקאַטיערען, וועלכע האָבען זיך געמומען איבערקעהרען אַלעס, וואָס עס איז געווען אין הייזעל און האָבען געזוכט עפּעס וואָס האָט אַ ווערט, איבערהויפּט געלט. זיי האָבען אָבער ניט געפּונען קיין זאַך אויסער מיינע ביכער, וועלכע האָבען פיר זיי ניט געהאַט קיין ווערט און קיין אינטערעס. ענדליך, בעטראַכטענדיג מיינע פּעדערן, האָבען זיי זיך באַלד איבערצייגט, וואָס פיר אַ פויגעל איך בין, און דאָס זיי קענען פון מיר גאָרניט דערלעבען. זיי האָבען בעוואונדערט מיין האַרטעס שוועכעס לעבען, און האָבען, ווי עס האָט אויסגעוויזען, געהאַט גרויס מיטלייד מיט מיין צערטער יוגענד. בעזונדערס האָט אַרויסגעצייגט מיטלייד דער אָפּיצער, וועלכער איז מיט זיי געווען. ער האָט מיך געעהרט און האָט כיך געבעטען איך זאָל זיי וויזען דעם ווע, ווי אַרויסצוגעהן פון וואַלד, וויל זיי האָבען אין איהם פערבלאָנדזשעט.

„איך האָב זייער וואונש גלייך ערפילט, אום גיכער פון זיי פּטור צו ווערען. איך האָב זיי אַרויסגעפיהרט אויף'ן וועג צום דאַרף, וואו זיי האָבען דעם גייסטליכען נאָך פריהער בעהאַנדעלט אַזוי שלעכט און שרעקליך, ווייל איך האָב איינפאַך קיין אַנדער וועג ניט געוואוסט. איידער מיר זיינען אַרויס פון וואַלד, האָבען מיר דערזעהען 9 בויערן, פון וועלכע אייניגע זיינען געווען בעוואָפענט, און די איבריגע האָבען זיך בעשעפטיגט עפּעס אייַנצוגראָבען. די מוסקעטירען זיינען צו זיי צוגענאַנגען און האָבען אויסגעשריען: „האַלט! האַלט!" די בויערן האָבען אויסגעשאָסען, אָבער ווי זיי האָבען זיך איבערצייגט, דאָס די סאָלדאַטען זיינען פיעל מעהר און שטאַרקער פון זיי, זיינען זיי זיך צולאָפען אין פערשיידענע זייטען, אַזוי דאָס די סאָלדאַטען האָבען קיין אייניעם פון זיי ניט געקענט כאַפען.

„די סאָלדאַטען האָבען זיך גענומען אויסגראָבען וואָס די בויערן האָבען פערגראָבען. זיי איז עס ניט שווער געווען צו טאָן, ווייל די בויערן האָבען געלאָזען אויף'ן אָרט די גראָב־אייזענס און די שופלען, מיט וועלכע זיי האָבען די גרוב געמאַכט און דערנאָך זי פערשאָטען. ווי זיי האָבען נאָר א ביסל אויסגעגראָבען, האָבען זיי דערהערט א שטימע פון גרוב שרייט אויס: „א!

סאָלדאַטען. אין 3 יאָהר, פון 1628 ביז 1631, האָט טיללי אויסגעפּרעסט פון די אַיינוואוינער צווישען דייסטער און ליינע 2 מיליאָן טהאַלער. אין יאָהר 1634 האָט דאָס קליינע פירסטענטום קאַלענבערג געמוזט אַיינצאָהלען צו די רויבערישע סאָלדאַטען 18,000 טהאַלער.

בראַנדענבורג האָט געמוזט געבען אויף די קייזערליכע אַרמעע 20 מיליאָן טהאַלער. אין יאָהר 1630 איז אין די שטעדט פערבליבען וועניגער פון אַ העלפט פון די אַיינוואוינער. זעהר פיעלע הייזער זיינען געשטאַנען לעדיג. פיעלע דערפער זיינען אין גאַנצען אויסגעשטאָרבען.

אין זאַקסען האָבען זיך אין די יאָהרען פון 1640 ביז 1646 בעוויזען זעהר פיעלע וועלף. זיי זיינען אין גרויסע מחנות בעפאַלען דערפער און שטעדט און האָבען דאָרט אָנגעמאַכט גרויסע היזקות. פרייבורג האָט פאַר דעם יאָהר 1618 געהאַט איבער 1,700 הייזער, און אין יאָהר 1640 זיינען דאָרט געבליבען נאָר 500. אין בעלציג זיינען פון 200 הייזער געבליבען נאָר 4.

אויך אין זידליכען קאַטאָלישען דייטשלאַנד איז עס ניט געווען בעסער. אין פראַנקען איז די בעפעלקערונג געוואָרען אַזוי וועניג, דאָס דער קרייזטאַג האָט ערלויבט יעדען מאַן צו נעהמען צוויי ווייבער. אַ מאַן אונטער 60 יאָהר האָט ניט געטאָרט געהן אין מאָנאַסטיר צו ווערען אַ מאָנאַך, און פּריס-טער האָבען געמאָגט הייראַטען. די נויט האָט געצוואונגען זאָגאַר די פרומע קאַטאָליקען צו ערלויבען אַזעלכע זאַכען, וואָס די רעליגיאָן פערוועהרט זיי. די בעפעלקערונג פון פראַנקען איז דורך דעם פערוויסטענדען קריג פערווינ-ציגט געוואָרען פון 55,000 אויף 17,000.

אין יאָהר 1635 זיינען אין מינכען צושטאָרבען 15,000 מענשען. ווער עס וויל גענויער בעקאַנט ווערען מיט דעם צושטאַנד אין דייטשלאַנד אין דער צייט פון דעם 30-יעהריגען קריג און נאָך איהם, זאָל לעזען דעם ראָמאַן „סימפּליציוס סימפּליציססימוס", וואו דער פערפאַסער שילדערט דעם צו-שטאַנד פון יענער צייט מיט ריכטיגע פאַרבען און מיט גענויע ציפערן. דאָס האַרץ ציטערט, די האָאָר שטעלען זיך קאַפּויר לעזענדיג די שרעקליכע ליידען און פערוויסטונגען, וואָס דאָס דייטשע פאָלק האָט דאַמאָלס אויסגעליטען פון זיינע פירסטען און זייערע סאָלדאַטען.

די מאָראַלישע פערדאָרבענהייט, וואָס איז ענטשטאַנען דורך דעם קריג, איז ניט צו בעשרייבען. די סאָלדאַטען האָבען געבושעוועט ווי ווילדע בעס-טיעס. אַ קורצע ערצעהלונג פון דעם ראָמאַן, וואָס מיר האָבען דערמאָהנט, וועט געבען דעם לעזער אַ שטיקעל בעגריף פון דער פערדאָרבענהייט פון די

געשניטען דעם נאָז און די אויערן, קוסען הונדערט מאָל אין הינטען. וועז דיזער פּראָיעקט איז אָנגענומען געוואָרען, האָבען זיך די סאָלדאָטען גענומען בעראָטען וואָס זאָל מען מיט די בויערן ווייטער טאָן, וועז זיי וועלען דיזע זויבערע ארבייט האָבען אָפּגעטאָן. דערווייל האָט מען זיך גענומען אויס־פיהרען דעם ערסטען אקט. אָבער די בויערן זיינען געווען אזוי אייגע־עקשן׳ט, דאָס מען האָט זיי מיט קיין זאָך ניט געקענט צווינגען צו טאָן דיזע שענדליכע ארבייט. מען האָט זיי געשראָקען מיט טויט־שטראָף, אָבער אויך דאָס האָט ניט געהאָלפען. מען האָט צוגעבונדען די בויערן מיט די הענט און די פים צו א קלאָץ מיט׳ן הינטען ארויף, מען האָט זיי אויסגעטאָן נאָקעט און מען האָט זיי אזוי לאַנג געקנוטעוועט מיט שטריק, אין וועלכע די סאָלדאָטען האָבען גמאכט פיעלע קניפלאָך, ביז עס האָט פון זייערע קער־פערס אָנגעהויבען גיסען בלוט און פאָלען שטיקער פלייש. די בויערן האָ־בען געשריען יאָמערליך, און די סאָלדאָטען האָבען זיך זעהר געפרייט מיט די ליידען און שמערצען פון די בויערן". אָט צו וואָס פיר א שטופע פון בעסטיאָליטעט איז די מענשהייט אין דייטשלאַנד דאָמאָלס געקומען.

שטאַרקער און ריהרענדער ווי אלע שילדערט די גרויליטאַטען, וועלכע זיינען דאָמאָלס בעגאַנגען געוואָרען אין דייטשלאַנד, דער פראָנצויז י א־קאָב קאָללאָט. עס איז ניט געווען קיין איין זאָך, וואָס די סאָלדאָטען האָבען זיך ניט ערלויבט צו טאָן געגען פרידליכע איינוואוינער. שענדען פרויען, רויבען, מאָרדען, העגגען, פערקריפלען — דאָס זיינען געווען גע־וואָהנליכע ערשיינונגען, וועלכע האָבען שוין קיינעם ניט געמאכט שטוינען. קאָללאָט שטעלט פאָר אין שרעפע בילדער די גרויזאמקייטען, וואָס די סאָל־דאָטען האָבען געטאָן צו די בויערן, וועלכע זיינען פון נויט און הונגער גע־וואָרען שטראָסען־רויבער. די בויערן זיינען יעצט מעהר פערשקלאָפט געווא־רען ווי וועז עס איז פריהער. האָט זיך א בויער ערלויבט צו ענטלויפען פון דער גרויזאמער פיינינגונג פון זיינע העררען, איז ער שווער בעשטראָפט גע־וואָרען, מאנכמאָל זאָגאָר מיט דעם טויט.

נאָך א שרעקליכע מכה פון דעם 30־יעהריגען קריג זיינען געווען די העקסען־פּראָצעסען (משפטים פון מכשפות). די געשיכטע פון די העקסען־פּראָצעסען דערגרייכט טיף אין מיטעלאָלטער. שוין אין 7טען יאָהרהונדערט האָט זיך אין פאָלק פערבריטעט דער גלויבען, דאָס א מענש קען האָבען פער־בינדונגען מיט׳ן טייפל. דער פאפסט איננאָצענז דער 8טער איז געווען דער גרינדער פון די העקסען־פּראָצעסען, מיט זיין בולע, וואָס ער האָט וועי־גען דעם ארויסגעלאָזען דעם 5טען דעצעמבער 1484. דיזע בולע לויטעט

איהר נידערטרעכטיגע בויערן! א, פערפלוכטע מערדער! מיינט איהר, דאָס גאָט וועט אייערע מערדערישע טאטען לאָזען אונבעשטראָפט? ניין, עס לע-בען נאָך אויף דער וועלט ארעמלייכע מענשען, דורך וועלכע גאָט וועט אייך בעשטראָפען פיר אייערע אונפערצייהליכע זינד!".

„די סאָלדאטען זיינען געווען פערוואונדערט אין האָבען ניט געוואוסט וואָס צו טאָן. אייניגע האָבען גערעבעט, דאָס דיזעם איז א טייפעל. איך האָב געמיינט, דאָס עם חלום'ט זיך מיר. אָבער דער אָפיצער האָט געהייסען גראָבען וויטער. ענדליך האָבען זיי דערזעהען א פאַס, אין וועלכער עס איז געווען א מענש מיט אָפגעשניטענע אויערן און אָהן א נאָז. נאָך דעם, ווי ער איז געקומען א ביסעל צו זיך, האָט ער דערצעהלט, ווי מיט א טאָג פריהער האָבען אייניגע סאָלדאטען געפיטערט זייערע פערד אין דיזער געגענד. די בויערן האָבען געפאָנגען 6 פון זיי, וואָבען זיי געשטעלט אייניעם הינטער דעם אַנדערען און האָבען גענאָסען אין ערסטען און די קויל איז דורכגעפלויגען דורך די ערסטע פינף און האָט זיי אויף'ן ארט טויט גענאָגען. צו איהם אָבער, וועלכער איז געווען דער זעקסטער, האָט די קויל ניט דערלאַנגט. זיי, די בויערן, האָבען פון איהם געפאָדערט, דאָס ער זאָל לעקען די דערשאָסענע פינף דעם הינטען. דאָס האָט איהם שרעקליך עמפערט און ער האָט זיי שטארק געשימפט. דערפאר האָבען זיי איהם אָפגעשניטען דעם נאָז און די אויערן און האָבען איהם בעגראָבען לעבעדיגערהייט.

„נאָך דעם, ווי דיזער אונגליקליכער האָט דערצעהלט זיין געשיכטע, זיי-נען איבער'ן וואַלד אָנגעקומען אַנדערע סאָלדאטען. דיזע האָבען געפאָנגען יענע בויערן, פינף פון זיי האָבען זיי געבראַכט לעבעדיגע און די איבריגע האָבען זיי דערשאָסען. דער רייטער אָהן א נאָז און אויערן, האָט דערקענט די פינף בויערן, און די סאָלדאטען האָבען זיך אויף דערקענט, דאָס זיי זיינען פון איין ארמעע. דער רייטער האָט פאר די צוגעקומענע סאָלדאטען וויעדער-האָלט די געשיכטע פון זיין נאָז און זיינע אויערן, מיט זיין פאַס און זיין לעבעדיגען קבר. עס איז געווארען א פראַגע: וואָס זאָל מען טאָן מיט די בויערן?

„אייניגע האָבען פאָרגעשלאָגען מען זאָל זיי גלייך טויטשלאָגען. אַנדערע האָבען גערעטען מען זאָל זיי פריהער געזונ אָנפייניגען און בעצאָהלען זיי מיט דער זעלבער מטבע, מיט וועלכער זיי האָבען געצאָהלט דעם רייטער. דערווייל, אייניגע וואָס, האָט מען זיי מיט די מוסקעטען אָפגעשלאָגען די ריפען. דאָן איז ארויס אן אנדער סאָלדאט מיט א פאָרשלאָג, דאָס מען זאָל די פינף בויערן צווינגען, אז זיי זאָלען דעם רייטער, וועלכען זיי האָבען אָפ-

דאָס שרעקליכע קרימינאל־נעזעצבוך פון קאַרל דעם 5טען האָט נאָך דערצו אייגנעפּיהרט די געהיימע אינקווויזיטאָרישע מיטלען אַרויסצוקריגען פון די בעשולדיגטע א נעשטענדנים (ווידוי). די געשטענדנים, וועלכע דער בעשולדיגטער האָט אַרויסגעגעבען אונטער שרעקליכע פּיניגונגען, איז געוען פּיר דאָס נעזעצבוך און פּיר די ריכטער דער בעסטער בעווייז, דאָס דער אָנגעקלאָגטער איז ווירקליך שולדיג אין דעם פערברעכען פון העקסעריי, און מען האָט איהם גלייך פּעראורטיילט. עס איז נעווען נענוג, אז איינער אָדער איינע זאָל אימעצען רופען „כשוף־מאכער" אָדער „העקסע" אום דער ריכטער זאָל האָבען דאָס רעכט די אָנגערופענע צו פאַלטערן ביז זיי זאָלען זיך מודה זיין און דאַן בעשטראָפען זיי לויט דעם נעזעץ.

איבערהויפט האָט זיך אָנגעפאַנגען די העקסען־פּערפאָלגונג מיט אַלע איהרע גרויזאַמקייטען נאָך דעם, ווי דאָס נעזעץ־בוך פון קאַרל דעם 5טען, אָדער ווי מען האָט עס דאַמאָלס נערופען, „די קאַראָלינא", איז אַריין אין קראָפט. דער פערשטאַנד בלייבט שטיל, די שטאַרקסטע נערוועז וועלען אויפּגעריצט לעזענדיג די שרעקליכע אונמענשליכע רציחות, וואָס זיינען דאַמאָלס בעאָנגען געוואָרען מיט מענשליכע בעשעפּניסען אין נאָמען פון דער רעליגיאָן פון ליבע. די מענשהייט איז דאַמאָלס פּשוט בעפאַלען געוואָרען פון א רעליגיעזער משוגעת. די וועניגע בעסערע מענשען פון יענער צייט האָבען איינפאַך פערצווייפעלט אין דער מענשהייט מיט איהר מאַראַל. דאָ האָנדעלט זיך ניט פון איינצעלנע פאַקטען, נאָר פון אַן אַלגעמיינער עפּידעמיע. דאָס וווייזען קלאָר די פאַלגענדע ציפערן: אין איין קליינעם שטעדטיל נאָרדלינגען האָט מען אין צייט פון 4 יאָהר, פון 1590 ביז 1594, הינגעריכטעט 32 מענשען פּיר כשוף־מאכעריי. אין ברוינשווייג האָט מען פון דעם יאָהר 1590 ביז 1600 פערברענט אזוי פיעל מענשען, דאָס די שייטערהויפּענס אויסער דער שטאָדט זיינען נעווען אזוי ווי א גרויסער וואַלד. די קליינע גראָפשאפט העננעבערג האָט אין יאָהר 1612 פערברענט 22 העקסען, און אין פערלויף פון דער צייט פון 1597 ביז 1676 האָט מען דאָרט פערברענט 197 מכשפים און מכשפות. אין אָפּפענבורג זיינען אין 4 יאָהר פערברענט נעווארען 60 פערזאָן פּיר כשוף. אין ראָטטווייל זיינען אומגעקומען פּיר כשוף אין 16טען און 17טען יאָהרהונדערט 113 פערזאָן. אין ווירצבורג האָט מען אין 3 יאָהר פערברענט פּיר דיזעם פערברעכען איבער 200 מענשען.

כמעט יעדער, וואָס איז נעווען פערקלאָגט אין העקסעריי, איז געוואָרען הינגעריכטעט. זעהר זעלטען האָט נעטראָפען, דאָס אַן אָנגעקלאָגטער זאָל פרייגעשפּראָכען ווערען, וויל די פאַלטער־מיטלען, וואָס זיי האָבען דאַמאָלס

אזוי: „מיר האָבען געהערט, דאָס אין איניגע געגענדען פון אויבער־דייטש־לאנד האָבען פיעלע מענשען פון קאטאָליישען גלויבען, מענער און פרויען, זיך איבערגעגעבען צום טייפעל און פראָוועס כשוף, און אזוי האָבען זיי זיך ענטזאָגט פון דעם הייליגען קאטאָליישען גלויבען. מיט זייער צויבערישער קונסט רויבען זיי אָווק יונגע קינדער פון זייערע מוטערס, יונגע טיערען, פרוכט פון די בוימער, ווייַנטרויבען פון ווייַנשטאָק, זיי פערדאָרבען די תבואה אין די פעלדער און די גרינס אין די גערטנער; זיי פלאָגען און פיניגען מענער, פרויען און פיה מיט אלערליי יסורים".

אום אויסצורָטטען דיזען פערבריטען האָט מען בעשטימט ריכטער, וועלכע האָבען פיר דיזען צוועק פערפאַסט א געזעץ־בוך, וועלכעס האָט בעשטימט געווי, וואָס עס הייסט כשוף, און ווער עס הייסט א כשוף־מאכער, וואָס מען דאַרף איהם משפט'ן, און אונטער וואָס פיר א שטראָף יעדער סאָרט כשוף־מאכער מוז אונטערוואָרפען ווערען. אין יאָהר 1487 איז ארויסגעגעבען געוואָרען דאָס בעריהמטע אָפשייליכע בוך „מאלעאום מאלעפיקארום", אדער „דער העקסען־האמער", וועלכעס האָט אייניגע הונדערט טויזענד מענשען געקאָסט דאָס לעבען און פערמעגען. דיזעס בוך האָט בעשריבען אויספיהרליך, וואָס פיר א סאָרט פיינִיגונג עס זאָל געברויכט ווערען אום צו דערגעהן די וואהרהייט. דאָס ערגסטע דערביי איז געווען, וואָס די ריכטער האָבען געהאט דאָס רעכט צו משפט'ן נאָך זייער אייגענער איבערצייגונג, ניט אכטענדיג זאָגאר וועז די בעווייזען געגען די כשוף־מאכערס און העקסען זיינען געווען ניט גענוג איבערצייגענד. דאָס האָט געגעבען דעם פאפסט די מעגליכקייט צו פערבריטען דעם שרעקליכסטען פלוך איבער די קריסטליכע וועלט פון מערב־איראָפּא.

מען וועט האָבען א גרויסען טעות, וועז מען וועט גלויבען, דאָס דער פראָטעסטאַנטיזם איז געווען געגען דיזע נייע פערפאָלגונגען פון העקסערייַ. אין געגנטייל, די פראָטעסטאַנטען זיינען אין דיזער זאך געווען אייגפערשטאַנען מיט די קאטאָליקען. דער אונטערשייד צווישען די קאטאָליקען און די פראָטעסטאַנטען אין דיזער הינזיכט איז נאָר געווען, דאָס די קאטאָליקען האָבען פערפאָלגט פיר העקסערייַ מעהרסטענס מענער, וועהרענד די פראָטעסטאַנטען האָבען פערפאָלגט פרויען. אזוי האָט זיך דער שייטערהויפען צופאָלערט אין גאַנץ אייראָפּא: אין איטאָליען, שפאַניען, דייטשלאַנד, ענגלאַנד. לידער האָט דער שייטערהויפען געברענט שטארקער און אָפטער פיר כשוף־מאכעריי אין די לענדער, וואו דאָס ליכט פון רעפארמע האָט זיך העלער בעוויזען.

געברויכט, האָבען געצוואונגען כמעט אַלעמען, וואָס זיינען געווען אָנגע-קלאָגט אין העקסעריי, זיך מודה צו זיין. דאָס געפענגנים אַליין איז געווען אַ שרעקליכע פאָלטער. דער אַרעסטאַנט איז געווען אַזוי ענג אַיינגעשלאָסען, דאָס ער איז ניט געווען אין שטאַנד צו ריהרען מיט אַ גליד. דער אָרט, וואו דער אונגליקליכער איז געווען אַיינגעשפּאַרט, איז געווען אַזוי קאַלט, דאָס עס פלעגען איהם אין ווינטער־צייט די פיס אַזוי פערפראָרען ווערען, אַז מען האָט זיי שוין ניט געקנט בריינגען צוריק צו זייער געוועהנליכען צושטאַנד. מען האָט די אַרעסטעאַנטען געגעבען זעהר ווענִיג און זעהר שלעכטע שפּייז. מען האָט זיי ניט געגעבען קיין אָרט פיר שטוהלגאַנג, און די אונגליקליכע האָבען דאָס געמוזט האָבען אונטער זיך. זיי זיינען געווען געביסען פון ווע-רים, מייז און ראַטען. אין אַזאַ צושטאַנד פלעגען די אונגליקליכע פערבריינ-גען מאָנאַטען און אָפט זאָגאַר יאָהרען. דערצו האָט מען נאָך געברויכט שרעקליכע פּייניגונגען אום אַרויסצוקריגען פון זיי אַ געשטענדנים, דאָס זיי זיינען ווירקליך שולדיג אין דעם פערברעכען, אין וועלכען זיי זיינען אָנגע-קלאָגט. די פאָלטער, וואָס מען האָט געברויכט ביי די העקסען־פּראָצעסען, זיינען געווען פיעל גרויזאַמער פון די אינקוויזיציאָנס־פאָלטער. מען פלעגט זיי אויפהענגען אויף אַ באַלקען און אַראָפּלאָזען אין אַ פייער, וואָס האָט גע-ברענט אונטען, און ווייטער אויפהויבען און וויעדער אַראָפּלאָזען, אום צו פערגרעסערן די ליידען און שמערצען, מיט דעם צוועק אַרויסצוקריגען אַ גע-שטענדנים.

ווי ווייט די ווילדע משוגעת פון די העקסען־פּראָצעסען איז געגאַנגען ווייזט פאָלגענדער פּראָטאָקאָל, וועלכער רעכענט אויס די קלאַגעס אויף וועל-כע אַ העקסע איז פעראורטיילט געוואָרען צום טויט נאָך אַ לאַנגער רייהע פון פּייניגונגען. נאָך דיזען פּראָטאָקאָל האָט זיך די אָנגעקלאָגטע איבערגע-געבען צום טייפעל און מיט איהר בלוט האָט זי זיך אונטערגעשריבען, דאָס זי האָט איהם איהר זעעלע פערקויפט; זי איז געפאָהרען אויף פיעלע טיי-פעלס־טענץ; זי האָט דעם טייפעל אָפּגעגעבען דעם הייליגען לייב פון קריס-טוס (ד. ה. די שטיקלאַך ברויט, וואָס מען גיט די קאַטאָליקען אין דער קירכע) נאָך דעם, ווי זי האָט עס אַריינגענומען אין מויל; נאָכדעם האָט זי געהאַט אַ סעודה מיט'ן טייפעל; זי האָט זיך געטויפט צום שד; זי האָט דורך כשוף ערמאָרדעט 9 מענשען; זי האָט בעצויבערט 24 מענשען און האָט זיי פער-קריפּעלט; זי האָט פער'כשוף'ט 8 בהמות און זיי האָבען אויפגעהערט צו געבען מילך; זי האָט פון טייפעל אייניגע מאָל בעקומען געלט; זי האָט אַרויסגעקראָגען פון 25 מענשען האָאָר אום זיי צו בעצויבערן, או. אַנד.

פערברענונג פון מכשפות און אפיקורסים אין פאריז דורך אויפהייבען
און אראפלאזען אין פייער.

איז געווען פיר דעם ריכטער א בעווייז, דאָס די נאַנצע געשיכטע פון פּאָהרען אויף'ן העקסען־שבת איז אײנפאַך אַן אײנבילדונג, א פאַנטאַזיע. נאָך מעהר אינטערעסאַנט איז דער פערזוך, וואָס דער לייבאַרצט פון קאַרל דעם 5טען, אנדרעאס א לאַגונא, האָט געמאַכט מיט א פרוי אין נאַנסי אין יאָהר 1540. די פרוי האָט געליטען פון שלאַפלאָזיגקייט. ער האָט געפרוּבט איהר בע־שמירען דעם נאַנצען קערפער מיט'ן העקסען־זאָלב. די פרוי האָט איינגע־שלאָפען אויף 36 שטונדען, און מיט גרויס מיה האָט מען זי פון דיזען שטאַר־קען שלאָף אויפגעוועקט. וועז זי האָט ערוואַכט, האָט זי זעהר בעדויערט, וואָס מען האָט זי אויפגעוועקט און מען האָט איהר געשטערט דעם פערגני־גען, וואָס זי האָט געהאַט פון דער געזעלשאַפט פון זעהר א שענעם יונגען מאַן.

פון דיזע בייספילען איז קלאָר צו זעהן, דאָס די העקסען־זאָלב איז גע־ווען א מין בערוישונגס־מיטעל, א מין שלאָפטראַנק, אזוי ווי אָפיום. מען פלעגט פריהער מאַכען די הויט רויט פון שטאַרק רייבען, אזוי דאָס די זאָלב האָט לייכט געקענט אַרײַנקומען אין דאָס בלוט, אויף דעם שטיגער, ווי מען ברויכט היינטיגע ציטען די מעדיצין, וואָס מען שפּריצט אײַן אונ־טער'ן הויט אין די בלוט צו פערשיידענע קראַנקהייטען. די זאָלב פלעגט געמאַכט ווערען פון פעטט, בלוט, אויל און פון זאָפטען פון פערשיידענע קריי־טער אוּן פלאַנצונגען, וועלכע האָבען געווירקט אויף דעם רוקען־מארך (חוט השדרה), און איבערהויפּט האָבען זיי ערווועקט די געשלעכטליכע ליידנ־שאפטען. פון די זאָפטען פון די פלאַנצען האָט זיך די שלאָפענדע אוים־געדוכט, דאָס זיי פליהען. עס פערשטעהט זיך, דאָס מיט דער צייט הא־בען זיי רואינירט זייער גאַנצען קערפער. אייניגע פון די זאָפטען האָבען גע־ווירקט אויף די אויגען, וועלכע זיינען דערפון געווארען רויט. און די רייטע אויגען זיינען דאַמאָלס געווען א סימן פון א כשוף־מאכערין. די זאָלב פלעגען צום מעהרסטען געברויכען פרויען, וועלכע האָבען פערבראַכט זייער יוגענד אין אויסגעלאַסענהייט און אויף דער עלטער זיינען זיי געבלי־בען אײנזאָם, פון אלעמען פערלאָזען, און מיט דעם מיטעל פון דיזער זאָלב פלעגען זיי וועניגסטענס אין חלום צוריקרופען די פערגניגענס פון געשלעכט־ליכער ליידענשאפט, פון וועלכער זיי האָבען געהאַט פיעל פערגניגען אין זיי־ער יוגענד. דערמיט האָט זיך צום מעהרסטען בענוצט די אָרימע קלאַס פון פאלק.

דיזעם ערקלערט אויך דעם פאקט, וואָס די העקסעריי איז גראָד דא־מאָלס ענטוויקעלט געוואָרען אין פאלק, וועז דער קאַפיטאַליזם האָט אָנגעפאַנ־גען שטאַרק צו אַרבייטען אין דער געזעלשאפט. אין ענער צייט זיינען אונגע־

מערקווירדיג איז, דאָס די העקסען־פערפאָלגונג איז פאָרגעקומען אין דער צייט פון דער רענעסאַנס, ווען דער מענשליכער גייסט האָט זיך אָנגע-פאַנגען צו בעפרייען פון דעם אַבערגלויבען פון מיטעלאַלטער, און האָט זיך אָנגעהויבען בעשעפטיגען מיט וויסענשאַפטען. דאָס איז פאָרגעקומען אין דער צייט פון דעם הומאַניזם און דער רעפאָרמאַציאָן. און וואו זיינען צום מעהרסטען פאָרגעקומען די כשוף־פּראָצעסען? אין די מעהר ציוויליזירטע לענדער: אין פראַנקרייך, איטאַליען, ענגלאַנד און דייטשלאַנד.

אייניגע נייע אונטערזוכונגען, וועלכע האָבען אַ מעדיצינישע גרונד-לאַגע, האָבען אין דיזער פראַגע אַריינגעבראַכט אַ ביסעל ליכט. איינע פון דיזע אונטערזוכונגען ערקלערט די זאַך אַזוי: „עס איז אַ פאַקט, דאָס די העקסען פלעגען זיך בעשמירען מיט אַ געוויסער זאַלב, וועלכע האָט זיי פער-שלעפערט, און זיי האָט זיך דאַמאָלס פאָרגעשטעלט, דאָס זיי געפינען זיך ערגעץ אין אַן אַנגענעהמער מענליכער געזעלשאַפט". גיילער פון קייזערס-בערג דערצעהלט, דאָס אַ דאָמיניקאַנער מאָנאַך האָט זעלבסט געזעהען אין אַ דאָרף ביים רהיין, ווי אַ פרוי האָט זיך בעשמירט מיט'ן זאַלב און האָט זיך אַריינגעזעצט אין אַ מולטער, וואו זי איז באַלד אַיינגעשלאָפען. אין שלאָף האָט זי זיך מיט דעם מולטער שטאַרק בעוועגט און זי האָט זיך מיט איהם איבערגעקעהרט. די זעלבע ערפאַהרונג האָט געהאַט אַ פלאָרענטינישער ריכטער פּאַאָלאָ מינוטשי מיט אַ פרוי, וועלכע מען האָט צו איהם געבראַכט צו משפּט'ן אַלס העקסע. די פרוי האָט זיך מודה געווען, אַז זי בעזוכט אָפ-טער די העקסען שבת, ווען זי ווערט פערשוואונדען אין עולמות העליונים, און דאָס זי וועט עס בעווייזען דעם ריכטער היינט אָווענד, ווען מען וועט איהר געבען די העקסען־זאַלב זי זאָל זיך מיט איהר אַיינשמירען. מען האָט איהר געגעבען די זאַלב, זי האָט זיך געלעגט אַ נאַקעטע אין אַ בעט, האָט זיך דערמיט בעשמירט און איז אַיינגעשלאָפען. דער ריכטער האָט זי צוגע-בונדען צום בעט, און האָט געוואַרט צו זעהן וואָס וועט זיין דער סוף. עס איז אָבער קיין זאַך ניט געשעהען. מען האָט די העקסע גענומען וועקען, אָבער עס איז געווען אונמעגליך זי אויפצואוועקען. מען האָט זי געקניפּען, געשטאָ-כען, געברענט אום זי אויפצואוועקען. אָבער קיין זאַך האָט ניט געהאָלפען ביז זי האָט זיך אַליין אויפגעכאַפּט.

ווען זי האָט זיך אויפגעכאַפּט האָט זי דערצעהלט אַ לאַנגע געשיכטע, אין וועלכער עס זיינען געווען צונויפגעמישט איהרע אייגענע פאַנטאַזיעס, וואָס זי האָט געזעהען אין שלאָף, מיט די ליידען, וואָס מען האָט איהר פער-שאַפט מיט'ן קנייפּען, שטעכען און ברענען אום זי אויפצואוועקען. דאָס

האָט זיך אין קאָלן איבערגעגעבען מיט לייב און זעעלע צו שטודירען פילאָ-זאָפיע און זיך אָנאייגנען די וואַהרע מאָראַל. אין יאָהר 1627 איז ער פון אָרדען געשיקט געוואָרען נאָך פראַנקען אום צו זיין דאָרט אַ בייכטפאָטער (אַ גייסטליכער, וועלכע דאַרף זאָגען ווידוי מיט די פעראורטיילטע צום טויט) פיר די העקסען און אַנדערע פעראורטיילטע. זיין גוטעס עדעלעס האַרץ האָט אין דיזער שטעלע זעהר געליטען. ער איז אַלע מאָל געקומען מעהר און מעהר צו דער איבערצייגונג, דאָס די אָפּפער, וועלכע ער דאַרף בעגלייטען צום טויט, זיינען אונשולדיג אין וועלכען עס איז פערברעכען. ער האָט אַרויס-געגעבען אַ ווערק, וועלכעס האָט אין יענער צייט געמאַכט אַ גרויסען אַיינדרוק.

ספּעע פלעגט זעהר אָפט וויינען מיט ביטערע טרערען אויף דעם שיקזאַל פון די אונגליקליכע אונשולדיגע אָפּפער. ער האָט פון דעם אַזוי פיעל מאָ-ראַליש געליטען, דאָס זיינע האָאָר זיינען איהם גרוי געוואָרען פאַר דער צייט. ווען זיין פריינד יאָהאַן פיליפּ שאָנבאָרן האָט זיך פערוואונדערט, וואָס ער איז אַזוי פריה געוואָרען ווייס, האָט ער איהם געענטפערט: „מיין פריינד! די פיעלע העקסען, וואָס איך האָב געפיהרט צום טויט, זיי האָבען מיין קאָפּ ווייס געמאַכט. איך האָב מיר געגעבען די מיה אויסצופאָרשען די וואַהרהייט אין יעדען העקסען־פּראָצעס. איך האָב זיך ניט געקענט זאָגאַר איין מאָל איבערצייגען, דאָס די פעראורטיילטע זיינען ווירקליך שולדיג אין דעם פער-ברעכען, אין וועלכען מען פערדעכטיגט זיי, און דאָך האָב איך טויזענדע אונ-שולדיגע אָפּפער געמוזט פיהרען צום שייטערהויפען. ווען דער שמערץ פון פאָלטער האָט ביי די אונגליקליכע גערויבט די בעזינונג און זיי זיינען געפאַ-לען אין חלשות, האָבען די פּייניגער פון זיי געמאַכט שפּאַס, דאָס זיי האָבען זיך יעצט איבערגעגעבען צום טייפעל און אונטערהאַלטען זיך מיט איהם, און אום אָפּצורייסען זיי פון דעם טייפעל האָט מען די פאָלטער פערגרעסערט. עס כאַפּט מיך אָן אַ שרעק, ווען איך דערמאָהן זיך אָן די שוידערהאַפטע סצענעס, וואָס איך האָב אָנגעזעהען די גאַנצע צייט, וואָס איך בין געווען אין מיין טרויעריגען אַמט. וואָס איז אַלזאָ דער וואונדער, וואָס מיין קער-פּער איז פאַר דער צייט געוואָרען אַזוי אַלט און שוואַך!"

זיין בעריהמטעס ווערק „קרימינאַליסטישע פאָרזיכט", אָדער „בוך אי-בער די פּראָצעסען געגען די העקסען, זעהר ניצליך צו לעזען פיר ריכטער, אַדוואָקאַטען, פירסטען, ראַטסלייט, בייכטפאָטערס פון פירסטען און בייכט-פאָטערס פון אָנגעקלאָגטע א. אַז. וו.", — דיזעס בוך איז ערשינען אַנאָנים, ד. ה. אָהן דעם נאָמען פון פערפאַסער. אין דיזען בוך האָט ער געשילדערט די אונמענשליכקייט פון דער צייט, די גראָבע לוסט צו בלוט פון דעם אונ-

הייער שטאַרק פערברייטעט געוואָרען נויט און עלענד, קראַנקהייט און פער־ברעכען; די מענשען האָבען דאַמאָלס געלעבט אין שטענדיגער אַנגסט און אונזיכערהייט. דאָס אָרימע פאָלק האָט געזוכט צו פער'שכור'ן אַ ביסעל זיינע ליידען, וועניגסטענס אויף אַ קורצע צייט, אום צו פערגעסען זיינע צרות. און ווייל דיזעס איז פאָרגעקומען איבערהויפּט אין דער אָרימער קלאַס, דעריבער האָט מען די אָנגעקלאָגטע שטרענג בעשטראָפט, און מען האָט זיך ניט געקימערט אויסצוגעפינען די וואַהרהייט. ווי אין היינטיגער צייט, זוכט דער אונגליקליכער צו פערטרינקען זיינע צרות אין שנאַפּס, האָבען עס אין יענע צייטען געזוכט יענע אונגליקליכע צו טאָן מיט'ן העקסען־זאַלב. דער אונטערשייד איז נאָר אין דעם, דאָס דער היינטיגער שנאַפּס ווערט געמאַכט מיט דער ערלויבנים און אונטער דעם אויפזוכט פון דער רעגירונג, וועלכע מאַכט דערפון שווערע מיליאָנען, און עס ווערט זעהר אָפט געברויכט אויך פון די עדעלסטע און בעסטע פון פאָלק, און די זאַלב דאַמאָלס איז געברויכט געוואָרען נאָר פון דער אָרימער קלאַס.

אין יענער צייט איז עס אָבער געווען אַ געפאַהר פיר וועמען עס איז אַרויסצוגעהן מיט אַ פּראָטעסט נעגען די העקסען־פּראָצעסען און אויפווייזען די וואַהרהייט. עס וואָלט דאַמאָלס געווען זעהר לייכט אַרויפצוציהען אויף זיך דעם חשד פון העקסעריי און צו ווערען געפאָלטערט, ווען מען וואָלט וואַ־גען די העקסען צו פערטיידיגען. דעריבער זיינען יענע מוטיגע מענער, וועל־כע זיינען אַרויס דרייסט געגען די העקסעריי־בעשולדיגונגען, ווערט צו פער־נעהמען אַ וויכטיגען פּלאַץ צווישען די, וועלכע האָבען געקעמפט פיר מענש־ליכע רעכטען. דיזע מענער פערדינען מעהר אונזער דאַנק און פערעהרונג איידער די בעריהמטע גרויסע עראָבערער און אונטערדריקער פון גאַנצע פעל־קער. זיי, דיזע וואוילטעטיגע מענשען, האָבען פעריאָגט פון דער וועלט גרוי־סע ליידען פון דער אָרימער קלאַס און האָבען אין זייער קאַמף ניט פערגאָסען קיין טראָפּען מענשליכעס בלוט.

שוין אין 16טען יאָהרהונדערט זיינען מענשען אַרויס מיט פּראָטעסטען געגען דער באַרבאַריי פון העקסען־פּראָצעסען, אָבער ליידער זיינען זייערע בע־מיהונגען געבליבען אָהן אַ שום ווירקונג. ערסט דער דייטשער יעזואיט פריעדריך פאָן ספּעע האָט אין דיזען קאַמף געהאַט אַ גרויסע ווירקונג. ספּעע איז געבאָרען געוואָרען אין יאָהר 1591 אין קאַיזערסווערטה ביים רהיין. אַלס יונגער מאַן האָט ער אַריינגעטרעטען אין יעזואיטישען אָרדען. ער האָט מיט גרויס אייפער געשטודירט די פּרינציפּען פון דיזען אָר־דען און האָט זיך אָנגעאייגענט די גוטע זייט פון דיזער אָרגאַניזאַציאָן. ער

טערע צייטען. דעם ריכטיגען טויט־קלאַפּ צו דיזע בעשולדיגונגען האָבען גע־
געבען די וויסענשאַפּטלעכע פֿאָרשונגען און ענטדעקונגען פון די שפּעטערע
יאָהרהונדערטער. דיזע פֿאָרשונגען האָבען בעקעמפט דעם אַבערגלויבען,
וועלכען די רעליגיאָן האָט פערבריטעט און אונטערגעהאָלפֿען. די וואָהרע
זיטלעכקייט לייגט אין דעם פערשטאַנד, ניט אין דער רעליגיאָן. די קריסט־
לעכע קירכע האָט די זיטען פון מענשען ניט געבעסערט, אין גענעגטייל, זי
האָט די מענשהייט פערפיהרט אין דעם טיפֿסטען זומפּ פון פערדאָרבענהייט,
זי האָט פערוואָנדעלט מענשען אין ווילדע טיערען. די מענשהייט וואָלט אין
גאַנצען געווען אונטערגעגאַנגען אונטער דעם אייגפלוס פון דער קירכע, ווען
די וויסענשאַפֿט פון דער נייער צייט וואָלט זיי ניט גערעטעט און אַרויסגע־
צויגען פון דעם זומפּ, אין וועלכען די קירכע האָט זיי אַרייגגעוואָרפֿען.

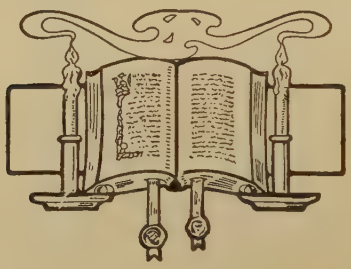

ווייסענדען פאָלק און פון די פיינינגער. מיט אַן אמת גוטען, ווארימען האַרץ האָט ער זיך אָנגענומען פיר די אונגלויקליכע העקסען. זיין נאָמען האָט גע־מוזט פערשווינגען ווערען אויף דעם ווערק. ווען מען וואָלט דאָמאָלס גע־וואוסט, ווער דער פערפאָסער פון דעם בוך איז, וואָלט ער געווים פעראור־טיילט געוואָרען צום טויט. די ערסטע פרוכט פון זיין מענשענפריינדליכען ווערק איז געווען, דאָס זיין פריינד, דער ערץ־בישאָף יאָהאַן פיליפ פון שאָנ־בארן, וועלכער איז שפעטער געוואָרען קורפירסט פון מאינץ, האָט אין זיין לאַנד אָפגעשאפט די העקסען־פראָצעסען און די פאָלטער.

אָנפאַנגס איז דאָס ווערק פון ספעע געגאנגען נאָר אין כתב־יד. יע־דערער, ווער עס האָט עס געוואָלט, פלענט עס איבערשרייבען פיר זיך. מען האָט עס מורא געהאַט צו דרוקען. אָבער אין יאָהר 1631 איז עס ענדליך געדרוקט געוואָרען אין פראנקפורט. דאָס ווערק האָט דאַן געמאכט א גרויסען אייַנדרוק אויף פיעלע דענקענדע מענשען. זיינע לעצטע יאָהרען האָט ספעע פערבראכט אין טריער. אויך דאָ האָט ער געצייגט שענע ביישפילען פון זיין אונענדליכער מענשען־ליבע. אין יאָהר 1635 איז די שטאָדט טריער בעזיגט געוואָרען פון קייזער. אין דער שלאַכט זיינען געפאַלען זעהר פיעלע מענשען פון ביידע זייטען. ספעע האָט אויף קיין געפאַהר ניט געאכטעט און איז גע־לאָפען אין מיטען דער שיסעריי, וועו עס האָט גערעגענט מיט קוילען, אום צו העלפען די פערוואונדעטע, צו רעטען זיי אָדער וועניגסטענס צו ערלייכ־טערן זייערע שמערצען. עס איז איהם ניט געווען קיין אונטערשייד, ווער עס איז געווען דער פערוואונדעטער, פון פרויַנד אָדער פון פיינד. ער האָט געזוכט צו פערגרינגערן די לייַדען פון א מענשליכען וועזען, ווער עס זאָל ניט זיין. צוליב זיין גרויסער אָנשטרענגונג איז ער קראַנק געוואָרען מיט א שטאַר־קען פיבער און איז דערפון געשטאָרבען דעם 7טען אוגוסט 1635. ביי זיין לעבען איז ספעע געווען ניט זעהר בעקאַנט. אָבער די שפעטערדיגע דורות האָבען איהם אָנערקענט פיר איינעם פון די גרעסטע מענשענפריינד. לייַדער איז זיין נאָמען נאָך היינט ניט גוט בעוואוסט. זעהר וועניגע מענשען האָ־בען ווי ער געוויידמעט זייער לעבען צו העלפען אונגליקליכע און לייַדענדע מענשען. נאָך זיין טויט זיינען פערעפענטליכט געוואָרען אייניגע פון זיינע שירים, וועלכע צייגען אויך אויף זיין גוטעם הערץ, זיינע עדעלע געפיהלען אוֹן הייסע מענשען־ליבע.

דער ביישפיל פון כּזעע׳ס מענשענפריינדליכקייט האָט ערמונטערט פיעלע אַנדערע מענער איהם נאָכצוטאָן אוֹן ארויסטרעטען אָפען צו פערטיי־דיגען די העקסען. אָבער זייער ווירקונג איז ערסט אויסגעפאַלען אין שפע־

הערשט אן אבסאלוטער פירסט. די איינוואוינער פון יעדער טעריטאריע האבען זיך גערעכענט די אונטערטאנען פון זייער פירסט. פון זיין אונטערטאנען צום קעניג פון לאנד האבען זיי ניט געוואוסט. אין פראנקרייך דאגעגען האט דער קעניג בעזייטיגט אלע טעריטאריאל־העררען, ער איז געווען ניט נאר דער אויבערהערר אין לאנד, נאר אויך דער איינציגער. און דיזער אונטערשייד אין פאליטישער הינזיכט האט זיך געמומען פון דעם אונטערשייד פון דיזע צוויי לענדער אין עקאנאמישער הינזיכט. פראנקרייך איז כמעט אין איין צייט ציווילירט געווארען אין אלע טיילען גלייך, ווערענד אין דייטשלאנד איז אין דיזען פרט געווען אן אונטערשייד צווישען נאָרד און זיד, אסט און וועסט. פראנקרייך איז עקאנאמיש ווירקליך געווען איין לאנד, ווערענד דייטשלאנד איז געווען עקאנאמיש צוריסען.

אין פראנקרייך האבען די קאמונעס, די קלייגע רעפובליקען, געמוזט אויפגעבען זייערע פריווילעגיעס און די גרונד־העררען האבען פערלארען זייער אונאפהענגיגקייט. די בויערן, וועלכע זיינען געווען אונטערוואָרפען אונטער געוויסע העררען, זיינען בעפרייט געווארען פון זייער יאך. מיט דיזען אופן זיינען די קלאסען מעהר און מעהר אויסגעגליכט געווארען, איינציג האבען א ביסעל ארונטערגעשטיגען, אנדערע האבען א ביסעל ארויפגעשטיגען, און אלע זיינען אויף אזא ארט געווארען נעהענטער איינער צום אנדערען. עס איז געווארען איין נאציאן, איין קעניג און איין פראנקרייך. די פראנצויזישע שפראך איז געווארען די אלגעמיינע שפראך פיר דאס גאנצע פאלק. אויף דיזער שפראך האט מען געשריבען אלע רעגירונגס־אקטען, און אלע האבען פערשטאנען וועגען וואס עס האנדעלט זיך. די לאטיינישע שפראך, וועלכע האט גהערשט אין רעגירונגס־קרייזען, איז ארויס פון געברויך. די פראנצויזישע שפראך איז געווארען די הויפט־שפראך פון דער איראפעאישער דיפלאמאטיע, זי איז געווארען די אלגעמיינע שפראך פון די העכסטע קלאסען און פון דעם אדעל פון אלע איראפעאישע לענדער. שוין קארל דער 5טער און זיין ברודער האבען געוועהנליך גערעדט פראנצויזיש.

דער פירסט, וועלכער האט געשאפען די נייע עפאכע אין פראנקרייך, איז געווען פראנץ דער 1טער, וועלכער האט רעגירט פון 1512 ביז 1547. זיין ערציהונג איז זעהר פערנאכלעסיגט געווארען. זיין עהרגייציג און געוויסענלאזע מוטער האט איהם נאכגעגעבען אלע זיינע פערלאנגען אונטערוואָרפען אוועקגעפירט אום דערמיט איהם צובינדען צו זיך. און ער האט ווירקליך איבערגעלאזען די רעגירונג פון לאנד צו זיין מוטער און איהרע גינסטלינגען, און אליין האט ער זיך איבערגעגעבען צום קריג. מיר האבען

די געשיכטע פון פראַנקרייך פון פראַנץ דעם 1טען ביז לודוויג דעם 14טען.

א. פאָליטישע געשיכטע ביז היינריך דעם 4טען.

מיט דעם 16טען יאָהרהונדערט פאַנגט זיך אויך אָן אין פראַנקרייך א נייע עפּאָכע. לאָמיר פריהער בעטראַכטען די פּאָליטישע זייט. 400 יאָהר האָבען די קעניגען פון פראַנקרייך געשטרעבט צו פערניכטען די מאַכט פון די גרויסע און צו גרינדען א שטאַרקעס פּאַראיינigטעס רייך. הונדערט יאָהר האָבען די ענגלענדער געשטערט דיזען פּלאַן דורכצופיהרען, ביז עס איז ענדליך גלונגען די קעניגען פון פראַנקרייך אַרויסצוטרייבען די ענגלענדער פון לאַנד. מיט אויסנאַהמע פון קאַלעי איז בייס נאַרדליכען ים און די ברעגען פון קאַנאַל און דעם אטלאַנטישען אָקעאַן ניט געווען קיין אנדער הערשאַפט ווי די פראַנצויזישע. עס איז דאָרט אפילו ניט געווען קיין אָפענער האַפען פיר פרעמדע. דער גאַנצער נאָרדליכער אָפהאַנג פון די פירענעאישע בערג, וועלכע זיינען צווישען פראַנקרייך און שפּאַניען, האָט געהערט צו פראַנקרייך, אויסער רוססילליאָן. צו פראַנקרייך האָט אויך געהערט מאַרסעיל אין מיטלענדישען מעער. די אלפען זיינען געווען די גרענץ ביז צו סאַוואָיען. נאָר אין נאָרד און נאָרד־אָסט זיינען די גרענצען געווען זעהר שלעכט פעסטגעשטעלט.

אין אינערען זיינען די קעניגען געווען נאָהענט צו זייער ציל. די אייניגונג פון דער נאַציאָן איז געגאַנגען פאָרווערטס, אימער נעהנעטער צום ציל. די געזעצען פון דעם פעאַדאל־סיסטעם זיינען ביסלאַכווייז אָפּגעשאַפט געוואָרען, און אָנשטאָט דיזע געזעצען זיינען אייניגעפיהרט געוואָרען געזעצען, וועלכע זיינען געווען פאַסענד פיר דאָס גאַנצע פאָלק. לויט דיזע געזעצען איז יעדערער געווען גערעכענט אלס אונטערטאַן פון דעם קעניג. אין דיזער הינזיכט איז געווען א גרויסער אונטערשייד צווישען פראַנקרייך און דייטשלאַנד. אין דייטשלאַנד איז דאַמאָלס דאָס לאַנד צוטיילט געוואָרען מעהר און מעהר אויף קלייניע טעריטאָריעס און אין יעדער טעריטאָריע האָט ג-

אויף זיין רעספעקטירטע מאַכט, אויף זיין רייכע בעפעלקערונג, וועלכע איז איהם ווירקליך געווען איבערגעגעבען. דיזעם אַלעם, האָט ער גערעכענט, וועט איבערוועגען די מאַכט פון קאַרל'ס רייך, וועלכעם איז צוריסען אויף שטיקלאַך. דיזע ביידע מאַנארכען האָבען יעדער געוווכט די פריינדשאפט פון הייניריך דעם 8טען, דעם קעניג פון ענגלאַנד. הייניריך האָט געפונען פיר ניצליך צו בעפריינדען זיך בעסער מיט קאַרל'ען.

פראַנץ דער 1טער.

פראַנץ'ן האָט אפילו זעהר געקרענקט וואָס ער האָט אויף'ן דיפלאַמאַטישען וועג ניט געהאט קיין ערפאָלג און הייניריך דער 8טער האָט בעסער געשלאָסען פריינדשאפט מיט קאַרל'ען איידער מיט איהם, אָבער ער האָט זיך געטרויסט, דאָס אויף'ן שלאַכטפעלד וועט ער זיגען. אָבער מיר האָבען שוין פריהער געזעהען, ווי וועניג ערפאָלג ער האָט געהאט אין זיינע פעלדצוגען. דער רעזולטאט איז געווען, דאָס נאָך פיעלע נידערלאַגעם איז ער געפאַנגען געוואָרען ביי פאַוויא, און עס האָט זיך געענדיגט מיט דעם בעוואוסטען דאַמענפרידען אין קאַמברעי.

שוין פריהער דערצעהלט וועגען זיין קריג מיט מאילאַנד איבער די רעכטען פון פראַנקרייך אויף דיזען געביט. נאָך דעם זיג, וואָס פראַנץ דער 1טער האָט געהאַט ביי מאַריניאַנאָ דעם 13טען און 14טען סעפטעמבער 1515, האָט דער הערצאָג ספאָרצא איבערגעגעבען זיין הערשאפט איבער מאילאַנד צו פראַנץ'ן פיר א פענסיאָן פון 30,000 דוקאטען א יאָהר.

דער הויפט פון דער ליגא און פון דעם הויז מעדיטשי, דער פאפסט לעאָ דער 10טער, איז אליין געקומען נאָך באלאָניא אום אָנצוגעהמען די פרידענס־בעדינגונגען פון דעם זיגער פראַנץ דעם 1טען. דער פאפסט איז געווען בעריט אויף גרויסע אָפפער אין איטאליען, אָבער געגען זיינע ערווארטונגען זיינען די אומשטענדען געווען פיר איהם זעהר גינסטיג. עס איז צוויישען איהם און דעם קעניג געקומען צו אזא אָפמאַך, דאָס זייערע בוידענס אינטערעסען זיינען געווען געזיכערט אויף דער רעכנונג פון אנדערע קלאסען.

געגען דיזען אָפמאַך האָט זיך אויפגעהויבען א שרעקליכער שטורם פון פראָטעסטען. עס האָבען פראָטעסטירט די פארלאַמענטען, די אוניווערזיטעטען, די גייסטליכע, און אנדערע. דיזער אָפמאַך האָט איבערגעגעבען די גייסטליכע אין די הענט פון קעניג, וועלכער האָט שוין געהאַט אין זיינע הענט דעם אדעל און די בורזשוא (בירגער־קלאַס). דער פארלאַמענט אין פאריז האָט מאַנאַטען לאַנג ניט געווילט אָנערקענען דעם אָפמאַך. ענדליך האָט איהם דער קעניג געצוואונגען צו אָנערקענען דעם קאָנקאָרדאַט (דעם אָפמאַך צווישען דעם קעניג און דעם פאפסט). אָבער אין דער פראַקטיק האָט דיזע אָנערקענונג ניט געהאַט קיין ווערט, ווייל דער פארלאַמענט האָט געשטיצט די גייסטליכע אין אלע זאכען, אין וועלכע דער קעניג האָט זיי גענוואלט דריקען. דער קעניג איז געגען דעם פארלאַמענט געווען אָהנמעכטיג. עלף יאָהר האָט ער געקעמפט מיט'ן פארלאַמענט, ביז ער האָט ענדליך אויפגעהרט, דאָס פראָצעסען צווישען דער רעגירונג און גייסטליכע און קלויסטערס זאלען אַרויסגענומען ווערען פון די הענט פון פארלאַמענט און זאלען איבערגעגעבען ווערען אין די הענט פון א בעזונדערען געריכט, וועלכעם האָט דאמאלס געהייסען „דער גרויסער ראַט". דער קאָנקאָרדאַט איז ענדליך אָנגענומען געווארען, אָבער ער איז געבליבען אימער פערהאַסט.

נאָך דעם, ווי קארל דער 5טער האָט בעשטיגען דעם דייטשען קייזערליכען טראָן, האָט זיין מאַכט איבערגעשראָקען אלע אייראָפעאישע מעכטען, וועלכע האָבען אויף איהם געקוקט ווי אויף א גרויסע געפאַהר פיר זיי. דער עהרגייציגער פראַנץ דער 1טער האָט בעשלאָסען אריינצוגעהן אין א קריג מיט קארל דעם 5טען אום זיין מאַכט אָפצושוואַכען. ער האָט גערעכענט

אונטער פראנץ דעם 1טען האט זיך אנגעהויבען די ערסטע פערפאלגונג פון די כראטעסטאנטן אין פראנקרייך. אייגענטליך האט לוטהער'ס לעהרע געהאט אין פראנקרייך א זעהר קליינעם ערפאלג. אין דער צייט פון דעם קריג מיט קארל'ן האט פראנץ געלאזען צו רוה די דיסידענטן (אנדערס-גלויבענדע). אנדערס איז עס אבער געווארען ווען די וויעדער-טויפער האבען זיך אויפגעהויבען אין נידער-ייטשלאנד. ווען עס איז געקומען דערצו, דאס די פראטעסטאנטן האבען אנגעהויבען אנצוגרייפען די היילינקייט פון אייגענטום, האט דאמאלס געזומען אן ענדע צו דער טאלעראנץ פון רעליגיאן, און עס האט זיך אנגעפאנגען א שרעקליכע פערפאלגונג. זעהר פיעלע מענשען זיינען אין פאריז פערברענט געווארען. מען האט פערברענט א פרוי פון א שוסטער נאר דערפאר, וואס זי האט ניט געפאסט פרייטאג כמנהג הקאטאליקען. די גרויזאמקייט איז געוואקסען אין דער צייט פון דער פער-פאלגונג. פריהער פלעגט מען א פראטעסטאנט טויטען אן דערנאך פער-ברענען. שפעטער האט מען זיי אנגעפאנגען צו פערברענען לעבעדיגערהייד, ווי אין דער אינקווויזיציאן. דעם 29טען יאנואר האט די רעגירונג ארויסגע-געבען א בעפעהל, דאס יעדער, ווער עס וועט בעשיצען א פראטעסטאנט, זאל אונטערווארפען ווערען דער זעלבער שטראף, ווי דער פראטעסטאנט זעלבסט. דער מוסר, וואס האט אנגעוויזען אויף א פראטעסטאנט, האט בע-קומען פיר זיין מסירה אלס בעלוינונג א טייל פון די קאנפיסקירטע גיטער, וואס האבען געהערט צום פראטעסטאנט.

אבער דאס אלעס איז נאר געווען א פארשפיל צו א גרויסען שרעקליכען בלוט-באד. די וואלדענזער פון די הויכע פיעמאנטישע אלפען האבען צו ענדע פון 13טען יאהרהונדערט געגרינדעט א קאלוניע, וועלכע האט זיך געפונען אין א זעהר גלענצענדען צושטאנד א דאנק זייער אונגעוועהנליכען פלייס. ווען זיי האבען זיך דערוואוסט, דאס גאנצע פעלקער האבען פון זיך אראפ-געווארפען דעם יאך פון פאפסט, האבען זיי זיך אויך פערבונדען מיט די פראטעסטאנטן. דאמאלס האט דער קעניג געגעבען א בעפעהל זיי צו פער-פאלגען. אין אפריל האט ער ארויסגעשיקט א קליינע ארמעע אום אויסצופיה-רען זיין שטראף-גריכט. די דערפער פון דער אומגעגענד פון מערינדאל זיי-נען פערברענט געווארען. די פרויען, וועלכע זיינען צולאפען פריהער, האט מען ארונטערגעווארפען פון פעלזען פון שלאס און זיי זיינען אויף'ן ארט דער'הרג'עט געווארען. אין דעם פעסטען פלאץ קאבריער האט מען אלעמען ערמארדעט. אייניגע פרויען האבען זיך בעהאלטען אין א שייער פון תבואה, האט מען דעם שייער אונטערגעצינדען, און ווען די פרויען זיינען פון דארט

דער פרידען אָבער צווישען דעם קייזער און פראַנץ דעם 1טען האָט נאָר געדויערט ביז ענדע פון יאָהר 1535. אין דיזער קורצער צייט האָט פראַנץ אַרגאַניזירט א גרויסע ארמעע פון 42,000 מאַן אינפאַנטעריע (פוס־סאָלדאַטען) פון עכטע פראַנצויזען, אָנשטאָט וואָס פריהער איז זיין ארמעע בעשטאַנען פון געדונגענע סאָלדאַטען פון דער שווייץ און דייטשלאַנד. פראַנץ איז אויך אַריין אין א פערבינדונג מיט טערקיי און האָט פון איהר געקראָגען א פערשפּרעכען, דאָס זי וועט איהם העלפען אין זיין קריג מיט קאַרל דעם 5טען. די וועלט האָט עם געהאַלטען פיר א סקאַנדאַל, דאָס דער קעניג פון אַלע קריסטען, ווי דער פראַנצויזישער הערשער האָט דאַמאָלס געהייסען, זאָל זיך פעראייניגען מיט דעם גרעסטען שונא פון פאַפסט, מיט דעם גרעסטען שונא פון קריסטענטום. פיר פראַנץ דעם 1טען איז עם געווען פון די קלענסטע זאכען צו אָפּפערן די אינטערעסען פון דער רעליגיאָן צו די אינטערעסען פון דער פּאָליטיק.

פראַנץ דער 1טער האָט זיך דאָן בעמעכטיגט איבער סאַוואָיען און פיעמאָנט. קאַרל דער 5טער האָט דערפאַר אָנגעגריפען די פראַוואָנס, אָבער אָהן ערפאָלג. דער פאַפסט פאָול דער 3טער האָט אָנגעוועגדט אַלע זיינע קרעפטען און האָט אויסגעווירקט א וואָפען־שטיל־שטאַנד (1538). אָבער דער קייזער איז ניט נאָכגעקומען אַלע פאָדערונגען פון דעם וואָפען־שטיל־שטאַנד, און פראַנץ דער 1טער איז דעריבער געווען געצוואונגען איבער־אַנייס נעהמען זיך צו די וואָפען. דערצו האָט ער איינגעלאַדען טערקיי זי זאָל פערווויסטען איטאַליען. די שלאַכט איז פאָרגעקומען אין צוויי ערטער מיט פערשיידענעם ערפאָלג. אין זיד האָבען די פראַנצויזען געשלאָגען די קייזערליכע, אין דער אַנדערער זייט אָבער האָט קאַרל מיט זיין בונד־חבר היינריך דעם 8טען געמאַכט עראָבערונגען אין פראַנקרייך און זיי זיינען געקומען נאָהענט צו פאַריז. דעם 18טען סעפּטעמבער 1544 איז צווישען די שטרייטענדע געשלאָסען געוואָרען דער פרידען אין קרעפי, וועגען וועלכען מיר האָבען שוין פריהער דערצעהלט, און נאָכדעם איז אין יאָהר 1546 געמאַכט געוואָרען מיט ענגלאַנד א פערטראג, וועלכער איז געווען זעהר ניט גינסטיג פיר פראַנקרייך. 30 יאָהר האָט פראַנץ געאַרבייט שווער אום צוריקצושטעלען די פראַנצויזישע מאַכט אין איטאַליען, פיעלע טויזענדער מענשען־לעבענס זיינען דערביי אומגעקומען, פיעלע שווערע מיליאָנען זיינען פערלאָרען געגאַנגען אומזיסט. זיין וואונש איז ניט ערפילט געוואָרען. די מאַכט פון די האַבסבורגער איז יעצט גרויסער אין איטאַליען נאָך שטאַרקער ווי פריהער.

זעלבסט, נאָר דאָס די בויערן, וואָס האָבען געהערט צו די הערערן, זאָלען זיין טריי דעם קעניג און ווערען אונטריי צו די גרונד־בעזיצער. אין יאָהר 1531 זיינען פעראורטיילט געוואָרען 500 גרונד־בעזיצער, צווישען וועלכע עס זיינען געווען פיעלע אַדעלליט. די פּאָליטישע מאַכט איז פון דעם אַדעל אין גאַנצען

ווי פּראָטעסטאַנטישע פרויען ווערען געשליידערט פון אַ פעלז.

צוגענומען געוואָרען. זיי האָבען צווישען זיך מעהר ניט געפיהרט קיין שטריי-טען, האָבען ניט געהאַט קיין דעה אין בעשטימען שטייערן, און האָבען ניט גענומען קיין אָנטייל אין דער געזעצגעבונג.

אַרויסגעלאָפען האָט מען זיי מיט די שפּיזען צוריק אַריינגעטריבען אין פייער. אַזוי זיינען צושטערט געוואָרען 3 שטעדט און 22דערפער, 3,000 פּערזאָנען זיינען אויסגעשלאַכטעט געוואָרען און 700 זיינען פערשיקט געוואָרען אויף די קעניגליכע גאַלעערען (קאַטאָרגע־שיפען). זעהר פיעלע, וועלכע האָבען זיך גערעטעט אין די וועלדער, זיינען אומגעקומען פון הונגער. 15 מייל אַרום דער גאַנצער געגענד איז ניט געבליבען קיין איין הויז, קיין איין בוים.

איבער דער פּערזענליכקייט פון פראַנץ דעם 1טען איז פיעל געשריבען געוואָרען. מיר ווילען דאָ נאָר דערמאָהנען, דאָס ער איז געווען אַ שרעקליכער היפּאָקריט. ער איז געווען שרעקליך אויסגעלאַסען און ער האָט געטראָגען אַ פרומע מאַסקע. ער האָט אָבער ליב געהאַט וויסענשאַפט און קונסט. ער האָט געגרינדעט די אוניווערזיטעט אין אַנגולעם. ער האָט אין זיין לאַנד געבראַכט בעריהמטע קינסטלער. ער האָט געהייסען זאַמלען העברעאישע און גריכישע מאַנוסקריפּטען (כתב יד'ן) און האָט געגרינדעט פיעלע ביבליאָטהעקען.

עס איז אויך וויכטיג צו דערמאָהנען די ענדערונגען, וואָס ער האָט געמאַכט אין זיין אינערליכער פּאָליטיק אין דער צייט פון זיין רעגירונג.

אין זיין צייט האָבען די אונטערטאַנען ניט געהאַט קיין זיכערהייט געגען אונטערדריקונג, אַפילו ווען דיזע איז געווען שרעקליך אונגערעכט. דער ווילען פון פירסט איז געווען אַ געזעץ, און קיין מאַכט האָט ניט געקענט טאָן עטוואָס דאַגעגען. די פראַנצויזישע קעניגען זיינען געווען קייזאָרים אין זייער לאַנד. זיי זיינען געווען אַבסאָלוטע הערשער ווי די רוימישע צאָזאַרען אין זייער צייט.

אין מיטען פון 16טען יאָהרהונדערט האָט אין פראַנקרייך עקסיסטירט נאָר איין איינציגעס גרויסעס פעאָדאַל־הויז, דאָס הויז פון בורבאָן־נאַוואַרראַ. אָבער דער הויפּט פון דיזען הויז, אַנטאָן, האָט ניט געהאַט קיין אָנזעהן און קיין אַיינפלוס. אונטער דעם נידערען אַדעל האָבען זיך נאָך געפונען זעהר פיעלע גרויסע גוטס־בעזיצער. אָבער דיזע גרויסע גוטס־בעזיצער זיינען געווען אונטער דער קאָנטראָלע פון די קעניגליכע בעאַמטע, וועלכע האָבען זיי ניט דערלאָזען צו בעגעהן צו פיעל אונגערעכטיגקייטען געגען זייערע לייבאייגענע. אום עס זאָל הערשען גערעכטיגקייט אויך אין די גאַנץ ווייטע פּראָווינצען, זיינען געווען בעשטימט געוויסע טעג, אין וועלכע די קעניגליכע בעפולמעכטיגטע פלעגען זיך צוזאַמענקומען אויסצוהערען פערשיידענע קלאַגעס פון בעדריקטע געגען בעדריקער און מען האָט גע'משפּט לויט שטרענגער גערעכטיגקייט. אָבער דיזעס האָט געהאַט דעם צוועק ניט די גערעכטיגקייט

דעם זעלבען יאָהר האָט ער געבילדעט אַ פערטע קאַמער אין פּאַרלאַמענט פון פּאַריז. דאָס איז געווען אַ מיטעל צו מאַכען געלט. ער האָט די שטעלעס אין דיזער קאַמער פערקויפט און האָט דערפון אַריינגענומען 1,200,000 ליוור. פון דאַמאָלס אָן האָט ער אָנגעהויבען צו פערקויפען אַלע רעגירונגס־שטעלעס: ריכטער־עמטער, פינאַנץ־עמטער, פערוואַלטונגס־עמטער, א. אַז. וו. דער רעזולטאַט דערפון איז געווען, דאָס די צאָהל פון בעאַמטע איז געוואָרען אונגעהייער גרויס, און די קאָסטען פון אַ פּראָצעס האָבען געשטיגען זעהר הויך. אום צו פערגרעסערן נאָך מעהר די אַיינקונפטען פון דער רעגירונג האָט ער אַיינגעפיהרט אַ לאָטעריי־שפּיל. דאָס איז אייגענטליך אַן איטאַליענישע ערפינדונג. די ערסטע לאָטעריי אין פראַנקרייך איז אַיינגעפיהרט געוואָרען אין יאָהר 1539. עס פערשטעהט זיך, דאָס די רעגירונג האָט דערפון אַרונטערגענומען אַ גרויסען פּראָצענט.

די רעגירונג פון היינריך דעם 2טען (1547—1559) האָט זיך אָנגעפאַנגען זעהר ערנסט. מען האָט זיך גענומען ערנסט צו אונטערזוכען די מערדערייען, וואָס זיינען בעגאַנגען געוואָרען געגען די וואַלדענזער און צו בעשטראָפען די שולדיגע. אָבער עס האָבען זיך אין דעם אַריינגעמישט זעהר אַיינפלוסרייכע פּערזאָנען, און די שולדיגע זיינען ניט בעשטראָפט געוואָרען, נאָר איינער, דער גענעראַל גוערין, איז געהאַנגען געוואָרען. אין גויענן האָט זיך געמאַכט אַ בלוטיגער אויפשטאַנד. נאָהענט פון 15,000 בויערן האָבען זיך אויפגעהויבען געגען דער זאַלץ־שטייער, זיי האָבען ערמאָרדעט די קאָלעקטאָרען, האָבען געשלאָגען די זשאַנדאַרמען, וועלכע מען האָט געשיקט געגען זיי, האָבען בעפרייט די געפאַנגענע, וואָס די רעגירונג האָט גענומען פון די בויערן, וואָס האָבען אָנטייל גענומען אין דעם אויפשטאַנד, און האָבען פערברענט די הייזער פון די געריכטס־בעאַמטע. הגם די רעגירונג האָט בעשטראָפט איבער 100 בויערן, האָט זי דאָך געפונען פיר נעטיג די זאַלץ־שטייערן צו פערקלענערן. זי האָט מורא געהאַט, דאָס ווען מען וועט זיי ניט נאָכגעבען, וועט דער גאַנצער געביט אַריבער צו ענגלאַנד.

אויך היינריך דער 2טער האָט זיך פעראייניגט מיט די דייטשע פּראָטעסטאַנטישע פירסטען, ווי זיין פאָטער פראַנץ דער 1טער האָט געטאָן. דער פראַנצויזישער קעניג האָט זיך פערפליכטעט צו געבען צושטייער אויף די קריגס־קאָסטען אום צו רעטען די „דייטשע פרייהייט", די ערסטע 3 מאָנאַטען 240,000 פראַנצויזישע טהאַלער, און די פאָלגענדע מאָנאַטען צו 60,000 טהאַלער אַ מאָנאַט. אָבער היינריך האָט פיר דיזעס בעדאַרפט בעלוינט ווערען. די דייטשע פּראָטעסטאַנטישע פירסטען האָבען איהם דערפאַ ערלויבט

דער קאנקארדאט (אפמאך), וואס דער קעניג האט געשלאסען מיט'ן פאפסט אין יאהר 1516, האט איבערגענעבען די קלעריקאלען אין די הענט פון די קעניגען. צוזאמען מיט דעם האט פראנץ דער 1טער געצוואונגען די מאנאסטירען, זיי זאלען אויפנעהמען קראנקע סאלדאטען און געבען זיי די נעטיגע אויפפאסונג. ער האט געצוואונגען די גייסטליכע צו געבען איהם מעשר (א צעהנטל) פון זייערע אייגקונפטען. די בישאפען האבען דיזע שטייערן געפופען „פרייוויליגע געשענקען", הגם זיי זיינען גאר ניט געווען פרייוויליג, ווייל דער קעניג האט זיי געפאדערט 5 מאל א יאהר, יעדעס מאל ניט וועניגער פון 400,000 פראנק.

אויך די ריכטער זיינען געווען אונטער דעם יאך פון קעניג. די ריכטער האבען פריהער געשפילט אין לאנד א זעהר וויכטיגע ראלע. זייער אמט איז געווען א לעבענסלענגליבעס, צוליב די גרויסע קענטניסען, מיט וועלכע זיי האבען זיך אויסגעצייכענט. אין די פארלאמענטען האבען זיי געהאט א גרויסען פאליטישען אייגפלום און גרויסע רעכטען, און קיין קייזערליכער אקט האט ניט געהאט א ווערט אוידער זיי, די געלעהרטע יוריסטען, האבען איהם סאנקציאנירט (געגעבען דערויף זייער הסכמה). פראנץ דער 1טער האט פון זיי דיזעם רעכט צוגענומען. אין יאהר 1527 האט ער פערבאטען דעם פארלאמענט אין פאריז צו מישען זיך אין שטאאטס־זאכען, און האט איהם, דעם פארלאמענט, ערלויבט נאר צו מאכען בעמערקונגען וועגען פערבעסערונגען פון גיזעצען. דער פארלאמענט האט נעגען דעם גאר ניט פראקטיסירט, אין געגענטייל, ער האט געזוכט און געגריבעלט אין די רוימישע גיזעצען, וועלכע זיינען געווען פיר דעם פארלאמענט די הויפט־פרינציפען פון רעכט, און דער פרעזידענט פון פאריזער פארלאמענט האט אפען ערקלערט, דאס דער קעניג שטעהט העכער פון גיזעצע. די פאלקס־פערזאמלונגען פון אלע שטאנדען האט ער אין גאנצען אפגעשאפט.

דער סארט פערוואלטונג, וואס דער קעניג האט איינגעפיהרט, די גרויסע צאהל פון מיליטער און דער אונגעהייערע לוקסוס אין הויף האבען געפאדערט ריזיגע סומעס געלט. אום עס זאל איהם לייכטער זיין צו נעהמען פון דער אלגעמיינער קאסע וויי פיעל ער וויל, האט פראנץ דער 1טער פעראייניגט זיין אייגענעם שאץ מיט דעם שאץ פון שטאאט. די שטייערן, וועלכע האבען פריהער אריינגעבראכט 7 מיליאן א יאהר, האט ער ארויפגעבראכט ביז 16 מיליאן; אויסער דעם האט ער אויך פערגרעסערט די זאלץ־שטייער. אין יאהר 1522 האט ער געמאכט די ערסטע אנלייהע פיר פראנקרייך. ער האט גאליהען 200,000 ליוור און האט געצאהלט 8½ פראצענט. אין

נעאפּעל אין איטאַליען. אָבער דיזער פעלדצוג האָט ניט געהאַט קיין ערפּאָלג, ווייל דער פעלדהערר פון דער קייזערליכער ארמעע איז געווען דער בעריהמטער שפּאַנישער הערצאָג אַלבא. ביי דעם גרענעץ פון נידערלאַנדען איז דער קריג געווען נאָך מעהר אונגליקליך. דער קאָננעטאבל (אויבער־מארשאַל) מאָנטמאָרענסי האָט דעם 10טען אוגוסט געליטען ביי סט. קענטין א פּאָלשטענדיגע נידערלאַגע. דיזע נידערלאַגע האָט דעם קעניג שרעקליך ערשטערט און האָט פון איהם צוגענומען דעם גאַנצען מוט, אזוי דאָס ער האָט בעשלאָסען איבערצוגעבען די שטאַטהאַלטערשאפט צום הערצאָג פון גיזע. דיזען איז געלונגען אָפּצונעהמען פון די ענגלענדער קאַלעי (1558) און איינצונעהמען אויך טהיאַנוויל. אָבער פילִיפּ דעם 2טען (א זוהן פון קייזער קארל דעם 5טען) האָט עם אויסגעווייזען ניט שען אוֹן ניט יושר׳דיג צו שטרייטען מיט הייניריך דעם 2טען, מיט א קאַטאַלישען קעניג, און מיט פראַנקרייך, א קאַטאַלישען לאַנד. ער האָט אויסגעווירקט, דאָס פראַנקרייך, שפּאַניען און ענגלאַנד זאָלען שליסען פרידען, וועלכעם איז ווירקליך געשעהען דעם 3טען אפּריל 1559. דיזער פרידען איז געשלאָסען געוואָרען אין שאטאָ־קאַמברעזים. צו בעפעסטיגען דיזען פרידען האָט מען פער׳שרב׳נט הייניריך׳ס עלטערע טאָכטער מיט פילִיפּ דעם 2טען. צוליב דיזער שמחה האָט הייניריך דער 2טער פעראַנשטאַלטעט א טורניער (פעכט־שפּיל), וועלכעם האָט לויט דעם פראָגראַם בעראַרפט געדויערן 3 טעג. אין דער צייט פון דעם טורניער האָט הייניריך בעקומען פון זיין געגנער א שטאַרקען קלאַפּ אין אויג, און פון דער וואונד איז ער אין 10 טעג שפּעטער געשטאָרבען (דעם 10טען יולי 1559).

וועגען הייניריך דעם 2טען׳ס אינערע רעגירונג איז נאָר צו זאָגען, דאָס אין זיין צייט זיינען די פינאַנצען געווען אין א זעהר שלעכטען צושטאַנד: ער האָט געמאַכט פיעלע הלוואות, אזוי דאָס נאָך זיין טויט האָט פראַנקרייך געהאַט אויף זיך שולדען 60 מיליאָן ליוור און אין דער רעגירונגס־קאַסע האָט זיך נאָר געפונען 12 מיליאָן ליוור. מען האָט געמוזט מאַכען א טאַריף אויף אויסלענדישע וואַארע אום צו האָבען מיט וואָס צו בעצאָהלען די חובות. דער טאַריף איז געווען 2 טהאַלער פיר יעדען צענטנער (100 פונט) פרעמדע וואַארע, וואָס איז אריינגעקומען אין לאַנד, און אויסער דעם נאָך 4 פראָצענט פון דעם ווערט פון די סחורות לויט דעם טאַריף.

הייניריך דער 2טער האָט געלאָזען נאָך זיך 4 זיהן. די עלטערע דריי זיהן האָבען אלע געקיניגט נאָך זייער פאָטער׳ס טויט איינער נאָך דעם אנדערען. באלד נאָך הייניריך׳ס טויט איז ארויף אויף׳ן טראָן זיין עלטעסטער זוהן פראַנץ דער 2טער. וואָס ער איז געוואָרען קעניג איז ער אין

צו בעמעכטיגען זיך און אָנאייגנען די דאָזיגע רייכשטעדט, אין וועלכע עס ווערט ניט גערעדט די דייטשע שפּראַך, ווי צ. ב. די שטעדט קאַמעריך, טול אין לאָטהרינגען, מעטץ, ווערדון א. אַנד., און ער זאָל דאָרט הערשען אַלס אַ וויצע־קעניג. אין דער זעלבער צייט האָבען די דייטשע פירסטען פערלאַנגט פון פראַנצויזישען קעניג, אַז ער זאָל אין פערשיידענע ערטער פון האָללאַנד אָנ־מאַכען שרפות, אום די פיינד, די האָללענדער, זאָלען זיין בעשעפטיגט מיט לעשען די שרפות און זאָלען ניט האָבען די מעגליכקייט צו שטרייטען מיט זיי, די דייטשע פירסטען, און ווייל דער פראַנצויזישער קעניג האָט אין דיזער בעציהונג בעהאַנדעלט די דייטשען ניט נאָר ווי אַ פריינד, נאָר ווי אַ פאָטער, דערפאַר וועלען איהם די דייטשע פירסטען דאָס קיינמאָל ניט פערגעסען, און זיי זיינען בערייט איהם אימער העלפען צו בעקומען צוריק די ערב־לענ־דער, פון וועלכע מען האָט איהם בערויבט, ווי צ. ב. פראַנש־קאָמטע, פלאַנדערן און אַרטואַ, און וועלען ניט ערוועהלען אין דער צוקונפט קיין קייזער, וועל־כער איז ניט אַ פריינד פון קעניג, און ווען דער קעניג וועט זעלבסט וועלען זיין קייזער אין דייטשלאַנד, וועט מען איהם בעסער אָננעהמען אַלס אַן אַנדערען.

מיט דיזען שענדליכען דאָקומענט איז דער מאַרק־גראַף אַלברעכט פון בראַנדענבורג־קולמבאַך געקומען צום פראַנצויזישען הויף און האָט דעם 15טען יאַנואַר 1552 געשלאָסען מיט איהם אַ בונד.

מיט דעם אויסרייד פיר דייטשע פרייהייט האָט זיך אָנגעפאַנגען אַ קריג מיט אַזעלכע ווילדהייטען און גרויזאַמקייטען, ווי עס איז נאָך ביז דאַ־מאָלס ניט געזעהען און ניט געהערט געוואָרען אין דייטשלאַנד. ווי מיר האָ־בען עס שוין פריהער דערצעהלט, איז היינריך דער 2טער בעפאַלען לאָטה־רינגען מיט 35,000 מאַן, האָט עראָבערט טול און ווערדון, האָט בעזעצט נאַנ־סי און די גאַנצע געגענד פון האַגענאַו ביז ווייסענבורג. אויך מעטץ איז דורך פערראַט אַיינגענומען געוואָרען. אין דעם פעלד־צוג פון יאָהר 1554 האָט היינריך אַרויסגעשטעלט אין פעלד 3 אַרמעען, וועלכע האָבען פערוויס־טעט אַרטואַ, העננעגאַו און ליטטיך און האָבען פיעל מאָל געשלאָגען די קיי־זערליכע אַרמעע.

דער פעלד־צוג אין איטאַליען איז געווען וועניגער גליקליך. אין פעב־רואַר 1556 האָט היינריך דער 2טער געשלאָסען מיט'ן קייזער אַ וואַפען־שטילשטאַנד אויף פינף יאָהר. אָבער דער פּאַפּסט פּאַול דער 4טער האָט אָנגעווענדט אַלע מיטלען, דאָס היינריך זאָל דיזען אָפּמאַך ניט האַלטען, און ער האָט געשיקט דעם הערצאָג פון גיזע מיט 20,000 מאַן צו עראָבערן

טויערן צו דער רעפֿאָרמאַציאָן. צו די בירגער אין פֿראַנקרייך, וועלכע האָבען זיך אָנגענאַפּט אָן דעם קאַלוויניזם, זיינען צוגעשטאַנען די קלענערע אַדעלייט, אַזוי ווי אין דייטשלאַנד זיינען די ריטער געוואָרען איינס מיט די שטעדט, וועלכע האָבען אָנגענומען די רעפֿאָרמאַציאָן. די פֿאָליטישע אורזאַכען זיינען אין ביידע לענדער געווען די זעלבע.

ווי מיר האָבען פֿריהער געזעהען, האָט דאָס קעניגטום געבראָכען די זעלבשטענדיגקייט פון דעם אַדעל און האָט איהם אין גאַנצען אונטערוואָרפֿען, זיינע אַלע פֿריווילעגיעם פֿערניכטעט, און אַלע זיינע עמטער זיינען אָנגעקומען נאָר צום הויף־אַדעל. אין דיזען קאַמף האָבען די קלעריקאַלען פיעל געהאָלפֿען דעם קעניג דורכצופיהרען זיין וואונש. די גייסטליכע און דער טראָן זיינען ביידע געווען ענג פֿערבונדען אין זייערע אינטערעסען, וויל די גייסטליכע אין פֿראַנקרייך זיינען אין א געוויסען גראַד געווען אונאָפּהענגיג פון רוים: די מאַכט פון פּאָפּסט אין פֿראַנקרייך איז שוין געווען לאַנג פֿריהער געבראָכען, זינט פיליפּ דעם שענעם, און די העכערע פֿראַנצויזישע גייסטליכע זיינען שוין פון דאַמאָלס אָן געשטעלט געוואָרען אויף אייגענע פּים. די פֿאָליטישע אונצופֿרידענהייט, וועלכע האָט יעצט געהערשט אין פֿראַנקרייך, האָט געגעבען דעם אַדעל די מעגליכקייט אָנצוכאָפּען זיך מיט ביידע העכט אָן די טהעאָלאָגישע (רעליגיעזע) רעפֿאָרמאַציאָן. אונטער דער מאַסקע פון דער רעליגיאָן האָט די פֿיינדליכע פּאַרטיי געהאָפּט צו בעקעמפּען ביידען: דעם קעניג און זיינע מיטהעלפֿער די קלעריקאַלען. דערצו זיינען אויך געווען זעהר אָנציהענד די רייכע גיטער, וואָס האָבען געהערט צו דער קירכע. דיזע גיטער קענען דאָך אָפּגענומען ווערען פון די גייסטליכע, ווי עס איז פֿאָרגעקומען אין דייטשלאַנד און אין ענגלאַנד, און איבערגעגעבען ווערען צו די וועלטליכע גוטס־בעזיצער. אַזוי איז געפֿאָרען די חבר'טע פון דער פֿאָרטיי, וואָס איז געווען געגען דעם קעניג און געגען די קלעריקאַלען. דיזע קאַליוויניסטישע פּאַרטיי האָט דאַמאָלס געטראָגען דעם נאָמען „די הוגענאָטען".

די ערסטע אונטערנעהמונג פון די הוגענאָטען איז געווען די פערשווערונג פון אמבואז. אָן דער שפּיץ פון דיזער פערשווערונג איז געשטאַנען דער פּרינץ פון קאָנדע, אָבער דער פיהרער פון דיזער פערשווערונג איז געווען אַן אדעלמאַן פון לימוזין מיט'ן נאָמען לַא רעניאָדיע. דער צוועק פון דער פערשווערונג פון די הוגענאָטען איז געווען ארונטערצוזעצען די גיזען, אריינצונעהמען די פּערזיאָן פון דעם קעניג אין זייערע הענט, און מיט דער הילף פון די פערשיידענע קלאַסען פון פֿאָלק צו רעפֿארמירען די גאַנצע רעגירונגס־מאשין. אָבער די פערשווערונג איז ענטדעקט געוואָרען איידער זי איז גע-

גאַנצען געווען אַלט 15 יאָהר. ער איז געווען שוואַך קערפערלעך און גייסטיג, אָבער ער איז שוין דאַמאָלס געווען זערהייראַט מיט דער בעריהמטער גייסט-פולער און לעבהאַפטער מארי א סטוארט, די קעניגין פון שאָט-לאנד. עס פערשטעהט זיך, דאָס זי האָט איהם פאָלשטענדיג בעהערשט. אָבער אויך זי האָט זיך געפונען אונטער דעם איינפלוס פון איהרע אָנקעלס, די גיזען. אַזוי איז עס אויסגעקומען, דאָס די גיזען האָבען רעגירט פראַנק-רייך. די אַלע פערזאָנען, וועלכע האָבען אין דער צייט פון היינריך דעם 2טען געשפּילט אין הויף א גרויסע ראָלע, זיינען יעצט אַרויסגעשטויסען געוואָרען אין הינטערגרונד. די קעניגין-מוטער האָט געקראָגען די אויבער-אויפזיכט איבער דער רעגירונג נאָר פון יוצא וועגען, וואהרענד אין דער טאָט האָבען גע-פיהרט די רעגירונג די גיזען: דער קריגס-קענער דער הערצאָג פראַנץ פון גיזע און זיין ברודער דער דיפּלאָמאַט קאַרדינאַל פון לאָטהרינגען. דער ערסטער האָט געפיהרט די מיליטעריש אָנגעלעגענהייטען און דער צווייטער די בור-גערליכע אָנגעלעגענהייטען. דער קאָננעטאַבל פון מאָנטמאָרענסי איז ער-וויטערט געוואָרען פון דער רעגירונג, און די פרינצען פון בורבאָן זיינען פון די גיזען זאהר שלעכט בעהאַנדעלט געוואָרען

דיזעם האָט פעראורזאַכט, דאָס דער הויכער אַדעל אין פראַנקרייך איז צושפּאָלטען געוואָרען אין צוויי פיינדליכע פּאַרטייען. צו איין פּאַרטיי האָ-בען געהערט די גיזען מיט די אַנדערע הויף-בעאַמטע, און צו דער אַנדערער האָבען געהערט די אָנהענגער פון די בורבאָנען, צו וועלכע עם האָבען אויך געהערט די גרויסע אַדעלליכע די שאַטילליאָנס מיט דעם מוטיגען אַדמיראַל דע קאָליני. די בורבאָנס האָבען געמוזט האָבען צו הילף דאָס פּאָלק. צו דיזען צוועק האָבען זיי זיך בענוצט מיט דער רעליגיעזער בעוועגונג, וואָס איז פּאַרגעקומען אין זיד צוויישען דעם בירגער-שטאַנד און דעם נידערען אַדעל.

לוטהער'ס לעהרע האָט אין פראַנקרייך קיין אָנהענגער ניט געפונען, וויל זי איז געווען זאהר געניגט צום אבסאָלוטיזם פון די פירסטען. דאָגע-גען די לעהרע פון קאַלווין, וועלכע האָט געשלאָגען טיפע וואָרצלען אין גענף (שווייץ), האָט געשפּילט א גרויסע ראָלע אין פראַנקרייך, וואו זי האָט זיך זאהר ראַש פערשפּרייט, איבערהויפּט אין זיד פראַנקרייך, גראָדע ווי אין די זידליכע דייטשע שטעדט האָט זיך פערבריידעט די לעהרע פון צווינגלי. ווי אין פראַנקרייך, אַזוי אין דייטשלאַנד, האָבען די אונטערע שיכטען פון פּאָלק, די דעמאָקראַטען, געזוכט אַראָפּציאוואַרפען פון זיך דעם אונערטרעגליכען יאָך פון די קלעריקאַלען, און דעריבער האָבען זיי אַזוי בריים געעפענט די

פיעלע אנדערע זעהר וויכטיגע זאכען: זיי האבען געוואלט פערשטארקען די מאכט פון דער דעמאקראטיע און קאנפיסקירען די גיטער פון די קאטוילישע גייסטליכע, וועלכע האבען געקענט זעהר פיעל ניצליך זיין פיר די פערבריי-טונג פון דער מאדערנער אינדוסטריע.

וואם אנבעטרעפט די רעגולירונג פון די פינאנסען זיינען די בירגער און דער אדעל געווען אייניג. זיי האבען ביידע געשטרעבט צו בעצאהלען די שטאאט-שולדען, אבער די בירגער זיינען געגאנגען נאך וויטער: זיי האבען

קאטהארינא פון מעדיטשים.

געפאדערט מען זאל. צו דיזען צווועק פערקויפען די גיטער פון די קירכען, וועלכע געהערען אייגענטליך צום פאלק, און איבערלאזען פיר יעדען גייסט-ליכען נאר איין הויז. מען האט בערעכענט, דאם דער פערקויף פון די קירכ-ליכע גיטער וועט אריינבריינגען 120 מיליאן דאלאר. פון דיזער סומע זא-לען אריינגעלעגט ווערען אין באנק 48 מיליאנען, וועלכע וועלען אריינטראגען 4 מיליאנען א יאהר, רעכנענדיג 8½ פראצענט א יאהר. דיזע 4 מיליאנען זאלען געברויכט ווערען פיר די נויטוועגדיגקייטען פון די גייסטליכע, און די

וואָרען אָרגאַניזירט. לאַ רענאָדיע איז געפאַלען אין קאַמף ביי דעם שלאָס אַמבואַז, און די איבריגע פיהרער זיינען הינגעריכטעט געוואָרען.

די גיזען האָבען געזיגט. די צאָהל פון די הינגעריכטעטע וועגען אַזאַ פערשווערונג, וועלכע איז אַזוי לייכט אונטערהריקט געוואָרען, האָט געמוזט אַלעמען אויפשוידערן. עס איז אָבער ערוועהלט געוואָרען אַ נייער קאַנצלער ל'האָפּיטאַל, וועלכער האָט פיעל אָפּגעשוואַכט די אַיינגעפיהרטע שפּאַנישע אינקוויזיציאָן, און אויסער דעם האָט ער פעררופען אַ פערזאַמלונג פון אַלע קאָננעטאַבלען נאָך אָרלעאַנס מיט דעם צוועק צו ענטשיידען איבער די רעליגיעזע שטרייטיגקייטען און פערבעסערן די פינאַנסען. די בורבאָנען און די שאַטילליאָנען האָבען אָבער ניט געשוויגען. זיי האָבען מיט דער הילף פון די קאַלוויניסטען אין גענף געגרינדעט אַן אַרמעע און האָבען איבער־אַ־נייס אָנגעהויבען מאַכען אַן אויפשטאַנד אין די זידליכע פּראָווינצען פון פראַנקרייך, און אין אַנדערע ערטער זיינען שוין פאָרגעקומען צוזאַמענשטויסונגען.

די דעפּוטירטע זיינען זיך צוזאַמענגעקומען, אָבער איידער זיי האָבען געקענט עפּעס בעשליסען איז דער יונגער קעניג געשטאָרבען (1560). אָנשטאָט איהם איז אַרויף אויף דעם טראָן קאַרל דער 9טער. זיין טראָן־בעשטייגונג האָט געבראַכט אַ גרויסע ענדערונג אין דער שטעלע פון דעם הויכען אַדעל. די קעניגין־מוטער קאַטהאַרינאַ פון מעדיטשיס, וועלכע איז פון דער הערשאַפט געווען פריהער דערווייטערט, איז יעצט געשטעלט געוואָרען אָן דער שפּיץ פון דער רעגירונג, און אַנטאָן פון נאַוואַרראַ, וועלכער איז געווען דער נעכסטער פערוואַנדטער פון קעניג, איז געוואָרען דער גענעראַל־שטאַטהאַלטער פון פראַנקרייך און דער פאָרשטעהער פון ראַט. די גיזען האָבען זייער ראָלע אויסגעשפּילט. זיי זיינען אַוועק מיט זייער פּלעמעניצע מאַריאַ סטואַרט נאָך לאָטהרינגען, און פון דאָרט איז מאַריאַ אַוועק צוריק נאָך שאָטלאַנד, וואו עס האָט איהר געטראָפען איהר בעקאַנטער טרויעריגער שיקזאַל.

דער ערסטער רעזולטאַט פון דער פערענדערטער לאַגע איז געווען, דאָס די קאַלוויניסטען האָבען געקראָגען אייניגע פרייהייטען: מען האָט זיי ערלויבט־האַלטען אָפענע פּרעדיגטען וועגען זייער לעהרע, אַיינצוריכטען די געבעטען ווי זיי האָבען פערלאַנגט און צו פיהרען די רעליגיאָנס־צערעמאָניעס נאָך זייערע פאָדערונגען. אָבער דאָס איז נאָר ערלויבט געוואָרען פיר די אַיינוואוינער פון די דערפער. די בירגער פון די שטעדט האָבען קיין הנחות אין רעליגיאָן ניט געקראָגען, ווייל די שטעדטישע בירגער האָבען געפאָדערט

שריען, דאָס זיי ווילען שוין מעהר ניט האָבען קיין קעניגען און קיין גרונד־הערערען. אין טולוז זיינען ערמאָרדעט געוואָרען 4,000 הוגענאָטען (קאַלוויניסטען). דיזע ערמאָרדונג איז געווען אַ שרעקליכער סקאַנדאַל פון דער זייט פון די קאַטאָליקען. מען האָט מיט די קאַלוויניסטען פריהער געשלאָסען אַ פערטראַג, דאָס זיי זאָלען אַנידערלעגען די וואַפען און פערלאָזען די שטאָדט, און דאַן האָט מען זיי ערמאָרדעט! אויך אין פאַריז איז די האַלטונג געגען די פּראָטעסטאַנטען געווען זעהר פיינדליך.

דער פּרינץ פון קאָנדע און דער אַדמיראַל פון קאָליני האָבען זיך געווענדט צו די דייטשע פּראָטעסטאַנטען און האָבען זיי געבעטען אום הילף. די דייטשע פּראָטעסטאַנטען האָבען צוגעזאָגט שיקען 20,000 פוס־סאָלדאַטען און 10,000 רייטער, און דערפאַר האָט מען זיי ערלויבט צו פּלינדערן פאַריז. אויך ענגלאַנד האָט פערשפּראָכען הילף; דערפאַר האָט מען דער קעניגין עליזאַבעטה אָפּגעגעבען האַוור און קאַלעי.

דער הערצאָג פון גיזע איז ביי די קאַלוויניסטען געווען פעררעכענט אַלס דער „גרעסטער טיראַן און פיינד פון גאָט". זיי האָבען איהם געזוכט צו ערמאָרדען, אָבער עס איז זיי ניט געלונגען, ביז ער איז ענדליך פון איינעם טויטליך פערוואונדעט געוואָרען דעם 18טען פעברואַר ביי דער בעלאַגערונג פון אָרלעאַנס און איז געשטאָרבען. דער מערדער, וואָס האָט איהם געטויטעט, איז געווען איינער זשאַן פּאָלטראָ דע מערע. אויך אַנטאָן פון נאַוואַרראַ איז געשטאָרבען אין דער צייט פון דעם קריג; אַנדרע איז געטויטעט געוואָרען אין דער שלאַכט פון דראָ, מאָנטמאָרענסי איז געהאַנגען געוואָרען פון די הוגענאָטען און קאָנדע פון די קאַטאָליקען.

דאַן האָט די קעניגין אָנגעהויבען צו אונטערהאַנדלען מיט די הוגענאָטען. דער געפאַנגענער קאָנדע איז אַריינגעפאַלען אין אַ נעץ פון אַ הויף־דאַמע, וועלכע האָט מיט איהם געשפּילט אַ זינדיגע ליבע, און פון עגמת נפש דערפון איז זיין פרוי געשטאָרבען. דעם 12טען מערץ 1563 איז געשלאָסען געוואָרען דער פרידען צווישען דעם פּרינץ און דער קעניגין קאַטהאַרינאַ פון מעדיטשיס. אויסער אין פאַריז און וואו עס האָט זיך דאַמאָלס געפונען דער הויף, איז איבעראַל אין אַלע ערטער פון די גוטס־בעזיצער ערלויבט געוואָרען דער רעפאָרמירטער רעליגיאָנס־דינסט. אין די שטעדט, אין וועלכע די בירגער האָבען שוין פריהער אָנגענומען די רעפאָרמע, האָט מען יעצט ערלויבט געזעצליך צו פּראַווען דעם געטליכען דינסט לויט די פאָדערונגען פון דער רעפאָרמאַציאָן. מען האָט צוריקגעגעבען צו די הוגענאָטען אַלע קאָנפיסקירטע גיטער. די דייטשע הילפס־סאָלדאַטען האָבען אַפילו ניט געקראָגען וואָס מען

איבריגע 72 מיליאָנען זאָלען געהן אויף צו בעצאָהלען די שולדען פון לאַנד. אָבער ווייל דער שטאַאַט איז דאַמאָלס מעהר ניט שולדיג געווען ווי 42 מיליאָן, האָבען די בירגער געפאָדערט, דאָס די איבריגע 30 מיליאָן זאָל די רעגירונג אויסלייהען צו פערברייטערן דעם האַנדעל און די אינדוסטריע, און פון די פּראָצענטען, וואָס די 30 מיליאָן וועלען אַריינבריינגען, זאָל די רעגירונג האָבען אויפצוהאַלטען די אַרמעע און די פעסטונגען. ווען דיזע אידעען פון די בירגער וואָלטען דורכגעפיהרט געוואָרען, און עס וואָלט זיך ניט אונטערגעכאַפּט דער בירגער־קריג, וואָלט פראַנקרייך דאַמאָלס געווען העכסט גליקליך, און וואָלט אין פיעלע הינזיכטען איבערשטייגען ענגלאַנד, ווייל די פראַנצויזישע בירגער זיינען דאַמאָלס אין פיעלע הינזיכטען געשטאַנען העכער פון די ענגלישע. אָבער די פאָדערונגען זיינען צוריקגעוויזען געיואָרען, זאָגאַר דער מעסיגער קאַנצלער ל'האָפּיטאַל האָט זיי גערעכענט פיר צו רעוואָלוציאָנער.

דער סוף איז געווען, דאָס די פראַנצויזישע הויכע גייסטליכע האָבען זיך פעראייניגט מיט די הויכע אַדעללייט צו אַרבייטען צוזאַמען געגען די בירגער. די פיהרער פון דיזען בונד זיינען געווען: דער הערצאָג פין גיזע, דער קאָננעטאַבל פון מאָנטמאָרענסי און דער מאַרשאַל פון סט. אַנדרע. אויך דער קעניג פון נאַוואַררא איז צו זיי צוגעשטאַנען און האָט אָנגענומען די זייט פון די קאַטאָליקען. אויך רוים האָט דיזען בונד געשטיצט, און דעריבער האָט ער באַלד דערגרייכט אַזאַ מאַכט, דאָס ער האָט יעצט געוואַגט אָפען אַרויס אין קריג.

באַלד ווי די גיזען מיט זייערע טרופּען זיינען אָנגעקומען צוריק אין פּאַריז, האָבען זיי מכבד געווען די קאַלוויניסטען מיט אַ בלוט־באָד (1טען מערץ 1562). די קאַלוויניסטען זיינען געווען אונבעוואַפענט פערזאַמעלט אין אַ שייער אין וואַססי, וואו זיי האָבען אָפּגעהאַלטען אַ רעליגיאָנס־דינסט. די גיזען זיינען זיי בעפאַלען און האָבען זיי ערמאָרדעט ביז איינעם. נאָך אַ קליינער אונטערברעכונג האָבען געפאָלגט נאָך אַזעלכע 7 בלוט־בעדער פיר די אונשולדיגע קאַלוויניסטען. דיזע מערדערייען האָבען אויפגעקאָכט דעם גאַנצען זיד און עס האָט זיך אָנגעפאַנגען אַן ערביטערטער קאַמף אויף לעבען און טויט. אין לאַנגעדאָק און אין פּראָוואַנס האָבען די פּראָטעסטאַנטען געהאַט אַ שרעקליכע נידערלאַגע, אין אַנדרע ערטער האָבען די קאַטאָליקען געהאַט די מפּלה. אויך די בויערן האָבען זיך בעטייליגט אין דעם אויפשטאַנד, וועלכער האָט געצייגט, דאָס דאָ האַנדעלט זיך ניט אַזוי פיעל וועגען רעליגיאָנס־פרייהייט, ווי וועגען פּאָליטישער פרייהייט. די בויערן האָבען גע-

סאָלדאַטען און 4,000 רייטער, און איז געשטאַנען אונטער דער אויבער־קאָ־
מאַנדע פון דעם יונגען הערצאָג פון אַנזשו. מיט דער אונטערשטיצונג פון
רוים און פון די גייסטלעכע איז דיזער יונגער הערצאָג אַוועק נאָך לאַ ראָשעל,
העלכע איז געווען בעזעצט פון די הוגענאָטען. אָן דער שפּיץ פון די קאַלווי־
ניסטען איז געשטאַנען קאָנדע. די בונד־חברים, וועלכע האָבען איהם צוגע־
זאָגט הילף, זיינען געווען: עליזאַבעטה פון ענגלאַנד און וואַלפגאַנג פון צוויי־
בריקקען, וועלכער האָט מיט זיך געבראַכט טרופּען פון דעם הייליגען דייטשען
רייך, וואו מען האָט פיר גלעט אַלעם געקענט בעקומען.

דער ערסטער פעלד־צוג, וועלכער איז אויסגעפאַלען אין ווינטער פון
יאָהר 1569—1570, איז געווען אָהן א שום רעזולטאַט. אין פאָלגענדען
פריהלינג איז געווען א שלאַכט ביי זשארנאק, אין וועלכער די פּראָ־
טעסטאַנטען האָבען געהאַט א גרויסע נידערלאַגע. אין דיזען שטרייט איז
קאָנדע פערוואונדעט געוואָרען און ער האָט זיך געמוזט אונטערגעבען. אָבער
ער איז ערמאָרדעט געוואָרען אין פיינד'ס לאַגער. זיין שטעלע האָט פער־
נומען זיין יונגער זוהן הייניריך פון נאַוואַרא. די הויפּט־
ראָלע אָבער האָט געשפּילט דער אַדמיראַל קאָליני. אין יאָהר 1569 איז גע־
וען א שלאַכט ביי מאָנטקאָנטור. אויך דיזע שלאַכט איז געווען
אונגינסטיג פיר די הוגענאָטען. אָבער צום גליק פון די הוגענאָטען האָט זיך
געמאַכט א שפּאַלטונג אין דער געגען־פּאַרטיי און דאָס האָט געמאַכט דעם
אויסגאַנג פון דעם קריג זעהר צופרידענשטעלענד פיר די קאַלוויניסטען. מען
האָט זיך ענדליך איבערצייגט, דאָס הגם מען בעזיגט זעהר אָפט די קאַלווי־
ניסטען, קען מען דאָך די רעפּאָרמאַציאָן ניט בעזיגען אין גאַנצען, די קאַל־
וויניסטען קריגען נאָך יעדער מפּלה פרישע קרעפטען און מאַכען אַלע מאָל
נייע אונרוהען, אַזוי דאָס עס איז פון זיי ניט פּטור צו ווערען. מען האָט
אַלזא געמוזט פרובּען אָנווענדען אנדערע מיטלען. מען האָט מיט זיי געשלאָ־
סען פרידען אין סט. זשערמען, און מען האָט זיי נאָכגעגעבען כמעט אַלע
זייערע פּאָדערונגען, צוויישען אנדערע אויך, דאָס די קאַלוויניסטען זאָלען צו־
געלאָזען ווערען צו אַלע שטעלעס. דיזער פרידען איז געשלאָסען געוואָרען
דעם 8טען אוגוסט 1570.

דיזער פרידען האָט די קאַטאָליקען געמאַכט זעהר בייז. אָבער די קע־
ניגין האָט זיך וועגען דעם וועניג געקימערט. זי האָט אָנגענומען א נייע פּא־
ליטיק. זי האָט די הוגענאָטען געמאַכט פיר די הערשענדע פּאַרטיי אין הויף.
אום דעם פרידען צו בעפעסטיגען, האָט זי דורכגעפיהרט א שידוך צוויישען
דעם יונגען פרינץ פון בעארן מיט מארגארעטה'ן, דער שוועסטער פון קארל

האָט זיי פערשפּראָכען, פון דעסטוועגען האָבען זיי מיט זיך אַוועקגעפיהרט 2,000 גרויסע וואָגענס מיט זאַכען, וואָס זיי האָבען אָנגערויבט אין פערשיי-דענע ערטער אין צייט פון דעם האַלבען יאָהר פון דעם קריג. געהענדיג צוריק אַהיים האָבען די דייטשען געברענט און געפּלינדערט אין שאַמפּאַני' און לאָטהרינגען וויפיעל זייער האַרץ האָט געוואָלט.

דער פרידען האָט קיינעם פון די פּאַרטייען ניט צופרידענגעשטעלט. קאָליני און קאַלווין האָבען געטאַדעלט קאָנדע און די פּראָטעסטאַנטישע פירסטען פיר דעם פערטראַג, וואָס זיי האָבען אָפּגעשלאָסען, ווייל זיי האָבען געהאַט אין זינען נאָר דעם אַדעל און ניט די בירגער. די קאַטאָליקען וויעדער פון זייער זייט האָבען גאָר ניט געדענקט דעם פרידען צו האַלטען. די פּאַר-לאַמענטען האָבען זיך ענטזאַגט צו בעשטעטיגען און מקיים זיין די בעדינ-גונגען פון דעם פרידען. די קאַטאָלישע הויפּט־שטעדט האָבען גאָר ניט צולאָ-זען זייערע סאָלדאַטען, און האָבען זיי אָנגעהאַלטען אין דינסט, און די גיזען האָבען געבונטעוועט דאָס פאָלק אין פּאַריז געגען קאָליני. עס איז דעריבער קיין וואונדער ניט, וואָס די פּראָטעסטאַנטען האָבען וויעדער אָנגעהויבען מאַכען פערזאַמלונגען, צוזאַמענבריינגען גרויסע סומעס געלט און בעוואַפנען זיך. אויך די קעניגין קאַטהאַרינאַ פון מעדיטשיס האָט רעאָרגאַניזירט די קעניגליכע אַרמעע און האָט זי פערגרעסערט מיט 6,000 נייע רעקרוטען. עס איז וויעדער געמאַכט געוואָרען אַ פערשווערונג אין אַמבואַז, וואו עס האָט זיך אויפגעהאַלטען דער קעניגליכער הויף. דעם 27טען סעפּ-טעמבער 1567 זיינען 500 אַדעללייט בעפאַלען דעם קעניג מיט זיין מו-טער, אָבער עס איז זיי ניט געלונגען זייער פּלאַן דורכצופיהרען. עס האָט אויסגעבראָכען אַ נייער שטרייט. די שלאַכט ביי סט. דענים איז געווען זעהר ניט גינסטיג פיר די הוגענאָטען. אָבער ווייל די קאַטאָלי-קען האָבען ניט געהאַט קיין ריכטיגען פיהרער, זיינען זיי געווען געצוואונ-גען צו בעשטעטיגען דעם פריהערדיגען רעליגיאָנס־עדיקט, און האָבען נאָך געמוזט איבערנעהמען אויף זיך צו בעצאָהלען די דייטשע סאָלדאַטען, וועל-כע זיינען געקומען צו הילף די קאַלוויניסטען.

דער נייער פרידען, וועלכער איז געשלאָסען געוואָרען אין לאָנגזשומאָ אין יאָהר 1568, האָט אָנגעהאַלטען נאָר אייניגע מאָנאַטען. די קעניגין האָט געבראָכען דעם פרידען און האָט ערקלערט קריג. זי האָט אַרויסגעלאָזען אַן עדיקט, וועלכער האָט פערבאָטען די פּראָטעסטאַנטישע רעליגיאָן, און האָט געגעבען די פּראָטעסטאַנטישע גייסטליכע נאָר 14 טעג צייט צו פערלאָזען דאָס לאַנד. די קעניגליכע אַרמעע איז דאַמאָלס בעשטאַנען פון 18,000 פוס־

דעם האַבען אַנגעהויבען לאַרמען די גלעקער פון אַלע אַנדערע קירכען. די גיזען מיט זייערע מערדער־באַנדעם האַבען זיך גלייך געגעבען א לאַז צו דער וואוינונג פון דעם אַדמיראַל קאַליני. א בעהמע איז דער ערסטער אַריין אין דעם צימער, אין וועלכען קאַליני האָט געשלאָפען, אָבער ער איז שוין געווען וואַך פון דעם לאַרם, וואָס עס איז געווארען. „ביסטו ניט דער אַדמיראַל?" האָט דער סאַלדאַט געפרעגט. „איך בין עס", האָט קאַליני רוהיג געענטפערט, „דו ביזט נאָך א יונגער מאַן, און דו דאַרפסט האָבען רעספעקט פאַר מיינע וויסע האָאַר, טו אָבער וואָס דו ווילסט". דער סאַלדאַט האָט איהם באַלד

די סט. באַרטהאָלאָמאַאוס־נאַכט. לויט א צייכנונג פון יענער צייט.

אַריינגעשטאָכען א שפּיז אין ברוסט, דאָן זיינען אויך די אַנדערע אַריינגעלאָפען אין צימער, האָבען זיך אויף איהם אַרויפגעוואַרפען, האָבען איהם בעדעקט מיט וואונדען ביז ער איז געפאַלען צום באָדען. א שטאַרבענדען האָבען איהם די גיזען אַרויסגעוואַרפען דורך'ן פענסטער און מען האָט איהם איבערגעגעבען צו די פאָלקסמאַסען זיי זאָלען איהם שענדען.

נאָך דיזער מאַרדטאַט האָבען זיך די מערדער גענומען צו טאָן נאָך שרעקליכע מעשים. די הייזער פון די הוגענאָטען זיינען געווען בעצייכענט וויים. מען האָט געהאַט א געניע פערצייכנים פון אַלע איינוואוינער פון די הייזער,

דעם 9טען. קאָליני איז גערופען געוואָרען אין הויף און האָט געהאַט אַ גלענ-צענדע אויפנאַהמע. דער קעניג זעלבסט האָט איהם אָפּגעשאָטען מיט געלט און מיט כבוד. דיזער הוגענאָטען־פיהרער האָט זאָגאַר ערהאַלטען אַלס מתנה אַן אַבטיי (קירכען־גוט), וועלכע האָט אַריינגעבראַכט 20,000 טהאַלער רענט. ער איז געוואָרען דער פערטרויטער ראַטגעבער פון קעניג און איז געמאַכט געוואָרען צום אויבער־קאָמאַנדיר איבער דער אַרמעע, וואָס איז בעשטימט געוואָרען פיר די עראָבערונג פון פלאַנדערן.

די קאַטאָליקען האָבען פאַר דיזער נייער פּאָליטיק פון דעם קעניג אָנגע-הויבען שטאַרק מורא צו האָבען. קאַטהאַרינאַ זעלבסט האָט אָנגעהויבען מורא צו האָבען פאַר די פאָלגען פון דיזער פּאָליטיק. דער קאַטאָלישער אַדעל איז געווען אויסער זיך צו זעהן, ווי דער אַיינפלוס, וואָס ער האָט געוואונען מיט גרויס מיה, געהט איבער צו זיינע פיינד. די הוגענאָטען האָבען זאָגאַר געפאָדערט אַ קריג מיט שפּאַניען, ווייל עס איז געווען איינער פון זייערע העכסטע צוועקען צו פערניכטען די קאַטאָלישע שפּאַניען, וועלכע איז געווען די גרעסטע קאַטאָלישע מאַכט. קאָליני האָט געקראָגען אַזוי פיעל מוט, דאָס ער האָט געזאָגט צום קעניג: „געהט אַרויס מיט אַ קריג געגען שפּאַניען, ווען ניט וועלען מיר זיין געצוואונגען אַרויס מיט אַ קריג געגען אַייער מאַיעסטעט". קאַרל דער 9טער האָט נאָכגעגעבען. יעדע שטונדע זיינען געמאַכט געוואָרען נייע בעשטעלונגען פיר פוס־פאָלדאַטען און רייטער. 40,000 מאַן האָבען ערוואַרטעט קאָליני'ס בעפעהלען.

אין דיזער לאַגע האָט קאַטהאַרינאַ פון מעדיטשיס און דער הערצאָג פון אַנזשו געפאַסט דעם פּלאַן אָפּצוראַמען דעם אַדמיראַל קאָליני פון וועג. זיי האָבען גערעכענט אַרויפצואוואַרפען די שולד פון דעם מאָרד אויף די גיזען און אויף דעם הערצאָג פון אַלבאַ. מען האָט אויף איהם געשאָסען, אָבער מען האָט ניט גוט געטראָפען, די קויל האָט בלויז צושמעטערט זיין אָרם. ביז 800 הוגענאָטישע אַדעללייט, וועלכע זיינען געוואָרען אַיינגעלאַדען אויף די האָכצייט פון קעניג מיט מאַרגאַרעטהע'ן, האָבען געפאָדערט פון קעניג גע-רעכטיגקייט. דעם 23טען אַוגוסט האָבען די הוגענאָטען געפאַסט דעם פּלאַן צו ערמאָרדען דעם קעניג און אָנשטאָט איהם אַרויפזעצען אויף'ן טראָן היינ-ריך פון נאַוואַרראַ. אום זיך צו רעטען האָט דער קעניג בעשלאָסען צו מאַכען דאָס שרעקליכע בלוט־באָד, וועלכעס איז בעוואוסט אין דער געשיכטע אונטער דעם נאָמען „די באַרטהאָלאָמאָאוס־נאַכט".

אום 2 אוהר ביי נאַכט, פון 23טען אויף דעם 24טען אַוגוסט, האָט די גלאָק פון סט. זשערמען ל' אָגזעררואַ געגעבען דעם סיגנאַל, און באַלד נאָכ-

געווען קאטאליקען, מען האט געטויטעט בעלי־חובות, אום פטור צו ווערען פון שולדען, מען האט געטויטעט אום צו רויבען, מען האט געטויטעט, וויל מען האט געוואלט טויטען, מען איז פשוט געוואָרען שכור פון בלוטזוכט. א גרויסע צאהל הוגענאטען האט געוואוינט אויסער'ן שטאדט. וועז דיזע האבען זיך אין מיטען נאכט אויפגעכאפט פון לארם, האבען זיי געמיינט, דאס די גיזען האבען געמאכט אן אויפשטאנד און האבען געוואלט לויפען דעם קעניג צו הילף. אבער די קעניגליכע גוואַרדיע און די הויף־לייט האבען אויף זיי געשאסען. דער קעניג זעלבסט האט געשאסען אויף די, וועלכע זיינען איהם געקומען רעטען. זיי זיינען באלד צוריקגעלאפען. דער ערצג פון גיזע און אנדערע מערדער האבען זיך נאך זיי געיאגט, אבער זיי האבען די הוגענאטען ניט געקענט כאפען. דיזע גערעטעטע האבען זיך גענומען פארבארייטען צו ראכע.

מיטאג־צייט זיינען צום קעניג געקומען די עלטעסטע און אנגעזעהענסטע קויפלייט און די שטאדט־ראטסלייט, וועלכע האבען אין דער שחיטה ניט גענומען קיין אנטייל, און האבען פון איהם געפאדערט, דאס ער זאל מאכען אן ענדע צו די אלע רציחות. קארל איז ענדליך געקומען צו זיך און האט גע־היסען די מוניציפאל־טרופען אפצוהאלטען די הריגות. אבער ניט דער קע־ניג, ניט קאטהארינא, ניט די בעאמטע האבען געקענט צוימען די ווילדע בעסטיע, וואס האט זיך צושפילט אין מענשען. דעם ערסטען טאג זיינען ערמארדעט געוואָרען מינדעסטענס 2,000 פערזאָן. דעם צווייטען און דריטען טאג איז די צאהל פון די אפפער פיעל פערגרעסערט געוואָרען.

דער קעניג האט ניט אראפגעווארפען פון זיך די שולד פון דער שחיטה. אין געגענטייל, ער האט אפען געזאגט, דאס דיזעם איז געשעהן מיט זיין צו־שטימונג. ער איז געווען געצוואונגען דערצו, האט ער געזאגט, ווייל ער האט זיך דערוואוסט וועגען דער פערשווערונג, וואס די הוגענאטען האבען געגען איהם געפאלאנט. אבער אין דער זעלבער צייט האט ער צושיקט געהיימע בע־פעהלען צו די גובערנאטארען איבער דער פראווינץ, דאס זיי זאלען ערמארדען אלע וויכטיגע פערזאָנען פון די הוגענאטען. עס האט זיך באלד אנגעהויבען וויעדערהאלען דאס בלוט־באד פון פאריז אין פערשיידענע פראווינצען: אין מאָ, ארלעאנס, אנזשער, סאמור, טרוא, בורזש, ליאן, רוען, טולוז, בארדא און אין אלע ערטער ביי דער גראנגע. עס איז געווארען רוהיג ערסט אין אקטאבער. אין טולוז און רוען האט מען די הוגענאטען פריהער גענאלטען 3 וואכען אין געפענגנים איידער מען האט זיי הינגעריכטעט. 800 טויטע קערפערס פון ליאן האט דאס וואסער פון דער רהאנע גטרעגען ביז דער אינ־

וועלכע זיינען געווען בעצייכענט וויים. אין אַלע דיזע הייזער האָבען זיך אריינגעריסען סאָלדאַטען, וועלכע זיינען געווען געפיהרט פון די קעניגליכע זשאַנדאַרמען און דעם קאַטאָלישען אדעל. די גיזען האָבען געשריען, דאָס די הוגענאָטען האָבען געוואָלט ערמאָרדען דעם קעניג, און האָבען שוין ערמאָרדעט אייניגע פון זיין ליב־גוואַרדיע. מיט דיזע העצעריין זיינען ערמאָרדעט געוואָרען די פראָטעסטאַנטישע אדעלייט, וועלכע זיינען פון קעניג אייגנעלאַדען געוואָרען צו זיין האָכצייט, און וועלכע ער האָט אָנגעוויזען היי־זער, וואו זיי זאָלען איינשטעהן. דער קעניג פון נאַוואַרא און דער פרינץ פון קאָנדע זיינען געפיהרט געוואָרען צום קעניג, וועלכער האָט זיי געוואָרנט מיט'ן טויט, אויב זיי וועלען זיך ניט ענטזאָגען פון זייער פראָטעסטאַנטישען גלויבען און וועלען זיך ניט צוריקקעהרען צום קאַטאָליזיזם. נאָכרעם האָבען די קאַטאָלישע סאָלדאַטען ערמאָרדעט אין לובר (דער שלאָס, וואו דער קעניג מיט די גרויסע האָבען געוואוינט) אַלע לייט, וואָס האָבען געהערט צו דער סוויטע פון קעניג פון נאַוואַרא און פון פרינץ קאָנדע. מען האָט יעדען אַרויסגעשלעפט פון בעט און אין הויף ערמאָרדעט. מאַנכע האָבען געפּא־דערט פון קעניג ער זאָל האַלטען זיין וואָרט, אָבער אומזיסט. ער איז גע־שטאַנען אין זיין פענסטער און האָט צוגעזעהען די אַלע מערדערייען, וואָס זיינען פאָרגעקומען אין זיין שלאָס, אָבער ער האָט זיך געמאַכט ניט הערע־דיג, וואָס מען פאָדערט פון איהם. צום פענסטער האָבען איהם צוגעצויגען מיט גוואַלד קאַטהארינא און אנזשו, אום דאָס פאָלק זאָל וויסען, אז די אַלע מערדערייען זיינען געטאָן געוואָרען מיט זיין וויסען.

די שעכטעריי האָט זיך פערבריטעט איבער דער גאַנצער שטאָדט (פא־ריז). זעהר זעלטען איז פאָרגעקומען אין דער וועלט־געשיכטע אזא שענדליכע און גרויזאַמע שחיטה אויף מענשען. די גאַסען זיינען געווען בעדעקט מיט בלוטיגע טויטע קערפערס. די לופט איז געווען פול מיט קולות און געווייגען פון די אונגליקליכע אָפּפער און פון די טריאומף־געשריייען פון די ווילדע מער־דער, פון שיסעריייען און טיר־ברעכעריייען, פון דעם גערויש פון וועגען, וואָס זיינען געווען געפאָקט מיט אָנגעריבטע זאכען.

די מערדער האָבען פאָרטגעזעצט זייער טיפלישע אַרביט. מען האָט אין אַלע טיילען פון שטאָדט געשאָכטען יעדען, אויף וועמען עס איז נאָר געווען א חשד פון קעצעריי (אפיקורסות, ניט גלויבען אין קאַטאָליזיזם). מענער, פרויען, קליינע קינדער — אַלע זיינען אונבארמהערציג געשאָכטען גע־וואָרען. צוזאמען מיט'ן פאַנאַטיזם האָט געבושעוועט די ווילדע תאווה צו רויב און זנות. מען האָט געטויטעט פערזענליכע פיינד, וועלכע זיינען זאָגאָר

דאָס דער קעניג איז געווען געצוואונגען צוריקגעבען זיי זייער רעליגיאָנס־פרייהייט און פערזיכערן זיי מיט פאָליטישע רעכטען.

צוויי יאָהר נאָך דער בארטהאָלאָמאָוס־נאכט איז קאַרל דער 9טער געשטאָרבען (30טען מאי 1574). וועלן ער האָט געפיהלט, דאָס די ענדע פון זיין לעבען איז נאָהענט, האָט ער יעדע נאכט געזוהכט אין חלום די שרעקליכע סצענע פון דער בלוט־האָכצייט, ווי הונדערטער מתים שווימען איבער דעם וואסער פון דעם טייך סען, וואָס פליסט דורך פּאַריז. איהם האָט זיך געדאכט, דאָס ער הערט די געווייגען, די געשרייען, די קרעכצען פון די ערמאָרדעטע אוּן ער האָט געזיפצט און געוויינט. פּאַר'ן טויט האָט ער געדאנקט גאָט, וואָס ער האָט איהם ניט געגעבען א טראָן־פאָלגער, וואָס זאָל טראָגען אויף זיין קאָפּ די שוועדע זינדיגע קרוין.

דער יורש פון קאַרל דעם 9טען, זיין ברודער הייניריך פון אַנזשו, איז א יאָהר פּאַר קאַרל'ס טויט ערוועהלט געוואָרען אָלס קעניג פון פוילען. דאָרט האָט ער זיך גיעפונען אין דער צייט וועלן קאַרל איז געשטאָרבען. פוילען איז איהם באלד געוואָרען איבערדריסיג. די פאָליאָקען האָבען נאָך דאמאָלס ניט געוואוסט די פערדאָרבענהייט און די אויסגעאָסענהייט פון די פראָנצויזען. וועלן ער האָט זיך דערוואוסט וועגען דעם טויט פון זיין ברודער, איז ער באלד עגטלאָפען פון פוילען ווי א גנב ביי נאכט. זיינע אונטערטאָנען פון פוילען זיינען איהם נאכגעלאָפען מיט דער אבזיכט איהם צוריקצוקעהרען. אבער זיי האָבען איהם ערסט דערייאָגט, וועלן ער איז שוין געווען אין עסטרייך. אין וויען אוּן נאָכדעם אין וועניציא האָט ער פערברַאכט א לאַנגע צייט, ווייל עס האָבען איהם צוגעצויגען די פערגניגענגס פון דיזע ערטער. ערסט אין צוויי חדשים ארום איז ער געקומען אין פּאַריז אוּן האָט בעשטיגען דעם טראָן. ער האָט זיך איבערגענעבען צו א לעבען פון פערגניגען אוּן האָט ניט געוואָלט וויסען פון וועלכער עס איז ערנסטער זאך. ער האָט פערברַאכט זיינע טעג אוּן נעכט אין די אינערליכע צימערן פון זיין פאַלאַץ מיט זיין קליין הינטעלע אוּן האָט אין גאנצען פערגעסען דאָס לאַנד, דאָס פאָלק מיט זיינע שטורמס, זיינע לוידען אוּן זיינע בעדערפניסען. ער איז געווען א בי־סעל רעליגיעז, אבער זיינע פליכטען צו גאָט האָט ער געטאָן נאָר מיט פאָס־טען, מיט פייניגען זיך אמאל. ער האָט קיין ערנסטען גערַאנק וועגען רעליגיאָן ניט גהאט. זיין בילד, וואָס מיר גיבען דא, צייגט א ריכטיגע פערבערישע פיזיאָנאָמיע.

גלייך אין אָנפאנג פון דער רעגירונג פון היינריך דעם 3טען, וועלכער האָט רעגירט אין פראנקרייך 15 יאָהר (1574—1589), האָט אין דער

זעל קאמארג. די בעוואוינער פון ארלעם האבען צוליב דעם ניט געוואלט טרינקען קיין וואסער פון דער רהאנע. אין גאנצען זיינען דאמאלס ערמאר-דעט געווארען איבער 20,000 הוגענאטען.

די נאכריכט פון דער בארטהאלאמאוס־נאכט, פון דער בלוטיגער האכ-צייט פון היינריך און מארגארעטהע, האבען אין שפאניען און אין רוים ארויס-גערופען גרוים פרייד. דער הויפט־פרינציפ פון קריסטענטום „ליבט אייערע פיינד" האט פיר זיי ניט עקסיסטירט. דער קארדינאל פון לאטהרינגען האט פון רוים געשריבען צום קעניג א בריף, אין וועלכען ער האט זיך מיט גרוים ענטהוזיאזם אויסגעדריקט וועגען די מערדעריין, וואס זיינען כארגעקומען אין דער בארטהאלאמאוס־נאכט. „מאיעסטעט", זאגט ער אין דעם בריף, „דאס איז אזוי אויסגעצייכענט, דאס איך האב עס קיינמאל ניט געוואגט צו ווינשען אדער צו האפען!" דער זעלבער קארדינאל האט בעפוילען א ספעציעלען קירכען־דינסט מיט א דאנק־געזאנג (א מזמור לתודה) אין דער פראנצויזישער קירכע סט. לואים, צו וועלכען דינסט עס זיינען געקומען אין א פראצעסיאן דער פאפסט זעלבסט און דאס קאלעגיום פון די קארדינאלען, אום צו דאנקען גאט פיר די מערדעריין, וואס זיינען בעגאנגען געווארען אין זיין נאמען! דער פאפסט האט צום אנדענקען פון דיזער גרויליכער געלאזט מאכען א מטבע. אויף דיזער מטבע איז געווען אויסגעפרעגט ווי א מלאך חבלה מערדערט די הוגענאטען. אין וואטיקאן (דער פאפסטליכער פאלאץ אין רוים) האט ער געלאזט אויסמאלען א בילד, וועלכעם האט פארגעשטעלט דעם מארד פון קאליני און די גאנצע שוידערליכע סצענע פון דער בארטהא-לאמאוס־נאכט. דיזעם בילד עקסיסטירט נאך היינט אין וואטיקאן. דער פאפסט האט אויך געשיקט צום קעניג א ספעציעלען דעלעגאט צו ווינשען איהם גליק פיר זיין העלדענטאט און פיר די טרייהייט צום קאטאליציזם, וואס ער האט געצייגט מיט דער בארטהאלאמאוס־נאכט.

אבער די בלוט־האכצייט האט ניט געהאט דעם ריכטיגען ערפאלג, וואס מען האט געווינשט. די הוגענאטען זיינען דערמיט ניט נידערגעשלאגען גע-ווארען. היינריך פון נאווארא און קאנדע האבען זיך מיט ליסט (כיטראסט) גערעטעט פון די הענט פון די קאטאליקען אין פאריז. פיעלע הוגענאטען האבען זיך בעהאלטען אין פערשיידענע פעסטונגען אין זיד און האבען בע-שלאסען צו טאן אלעס מעגליכעם אום צו נעהמען ראכע פיר דאס שרעקליכע אונרעכט, וואס איז געגען זיי געטאן געווארען. אין לא ראשעל, מאנטאבאן און נים האבען זיך די קאלוויניסטען אזוי מוטיג און געדולדיג פערטיידיגט,

לאַמענטען געמישטע קאַמערן פון רעפאָרמירטע און קאַטאָליקען; מען זאָל צוריקגעבען צו די הוגענאָטען אַלע גיטער, וואָס מען האָט פון זיי צוגענומען און קאָנפיסקירט און איבערגעבען אין די הענט פון די פּראָטעסטאַנטען אַכט פעסטונגען, וואו זיי זאָלען זיך קענען בעשיצען ווען מען וועט אויף זיי וועלען בעפאַלען; און אויסער דעם אַלעמען האָט דער קעניג געמוזט פערשפּרעכען צו פעררופען אין צייט פון 6 מאָנאַטען אַ פאָלקס־פערזאַמלונג אום צו פער-פאַסען אַ קאָנסטיטוציאָן.

היינריך דער 3טער.

דיזער פרידען האָט געפיהרט דערצו, דאָס די קאַטאָלישע פּאַרטיי האָט זיך איבער־אַ־נייס אויפגעשטעלט אונטער דער לייטונג פון היינריך פון גיזע. צו איהם איז צוגעשטאַנען פיליפּ דער 2טער פון שפּאַניען און זיי האָבען גע-שלאָסען אַ הייליגע ליגאַ. די גייסטליכע און די מאָנאַכען האָבען זיי געהאָל-פען און זיי האָבען בעקומען אַ סך אָנהענגער (1576). אין דיזער ליגאַ זיינען געווען פערבונדען קאַטאָלישע פירסטען, גרונד־הערען און אַדעללייט מיט דעם צוועק „איינצוריכטען דעם רעליגיאָנס־דינסט נאָך דער פאָרמע און אַרט

רעגירונג גענומען אַ וויכטיגען אָנטייל אַ פּאַרטיי, וועלכע איז בעוואוסט אונ-טער'ן נאָמען „די פּאָליטיקער". דייע פּאַרטיי, וועלכע האָט שוין אָנגעפאַנ-גען צו שפּילען אַ ראָלע אין די לעצטע יאָהרען פון קאַרל דעם 9טען, איז בעשטאַנען פון קאַטאָלישע בירגער, אָבער אין זייער פּראָגראַם איז געווען צו געבען אַלע פּאָליטישע רעכטען אויך צו בירגער פון די הוגענאָטען. זיי האָבען געשטרעבט אָפּצושאַפען אין גאַנצען דעם פאַנאַטיש־רעליגיעזען כאַ-ראַקטער פון דער פּאָליטיק. זיי האָבען זיך אין פיעלע ערטער אָפען אָנגע-שלאָסען אָן די הוגענאָטען. די הויפּט־פּאָדערונג זייערע איז געווען אַ קאָנ-סטיטוציאָנעלע רעגירונג. עס האָבען אָנגעפאַנגען צו ערשיינען מאַסען בי-כער און פּאַמפלעטען, וועלכע האָבען פערדאַמט די פעראורזאַכער פון דער באַרטהאָלאָמעאוס־נאַכט און האָבען פערלאַנגט די רעכטען פון פאָלק, וועלכע זיינען אַזוי אונגערעכט און פערברעכעריש געוואָרען געטרעטען מיט די פיס פון די קעניגען. מען האָט אין דיזע ווערק דערמאָהנט, דאָס ביי די אַלטע גאַלליער און די פאַרצייטיגע פראַנצויזען זיינען די קעניגען געווען נאָר ער-וועהלטע פון פאָלק, וועלכעס האָט געהאַט דאָס רעכט זיי אַרונטערצוזעצען, ווען זיי האָבען זיך שלעכט אויפגעפיהרט, דאָס די אַלגעמיינע פערזאַמלונג פון פאָלק איז אימער געשטאַנען העכער פון די קעניגען, און דיזע אַליין האָט געהאַט דאָס רעכט צו מאַכען געזעצען און אָפּשאַפען, אַרויפלייגען שטייערן און אַרונטערנעהמען, און אויך צו בעשטימען איבער קריג און פרידען.

נאָך דעם, ווי די פּראָטעסטאַנטען האָבען זיך פעראייניגט מיט די קאַ-טאָליקען־פּאָליטיקער, האָבען זיי געהאַט אַ פערזאַמלונג אין נים (1579). דאָ האָבען זיך די קאַלוויניסטען ענטזאַגט פון זייער אַלטען פּלאַן: צו געווי-נען גאַנץ פראַנקרייך פיר רעפּאָרמע אויף'ן רעליגיעזען געביט. זיי האָבען אָנגעפאַנגען צוזאַמען מיט די פּאָליטיקער צו דענקען וועגען אַ פּאָליטישער איינהייט פיר אַלע בירגער, ניט אַכטענדיג אויף זייערע רעליגיעזע געזינונגען. די הויפּט־שטרעבונג איז יעצט ביי אַלעמען געוואָרען — אַ פאָלקס־רעגירונג און מאַכען אַן ענדע צום דעם דעספּאָטיזם פון די קעניגען. דער קעניג איז געווען געצוואונגען אַריינצוגעהן אין פערהאַנדלונגען מיט די פעראייניגטע הוגענאָטען און פּאָליטיקער. דער רעזולטאַט פון דיזע פערהאַנדלונגען איז געווען, דאָס דער קעניג איז געווען געצוואונגען ענדע אַפּריל 1576 אונטערצו-שרייבען אַ רעליגיאָנס־פרידען, וועלכער איז געווען זעהר ניט גינסטיג פיר דאָס קעניגטום. עס איז אין גאַנצען רייך פּראָקלאַמירט געוואָרען רעליגיאָנס־פרייהייט, עס איז ערלויבט געוואָרען גייסטליכע און מאָנאַכען צו הייראַטען. עס איז בעשטימט געוואָרען איינצופיהרען אין אַלע אַכט פראַנצויזישע פּאַר-

לייט), און מעהר פון אַלעס מיט געלט, וועלכעס פיליפּ דער 2טער האָט געגע-
בען מיט אַן אָפענער האַנט זינט ער איז צוגעשטאַנען צו דער ליגאַ. אַ זעהר
שטאַרקע אונטערשטיצונג האָט די ליגאַ געקראָגען פון דעם נידערען אַדעל,
וועלכער האָט געהאָפט צו בערייכערן זיך גיך און גרינג פון די גיטער, וואָס
מען וועט קאָנפיסקירען פון די הוגענאָטען. די ליגאַ האָט אונטער דער קלו-
גער פיהרונג פון גיזע באַלד געקראָגען אַ שטאַרקע מאַכט מיט אַ גרויסע אַר-
מעע פון גוט געאיבטע סאָלדאַטען. געשטיצט אויף דער ליגאַ האָט דער
פּאַפּסט סיקסטוס דער 5טער געוואַגט אַריינצולעגען אין חרם היינריך פון
נאַוואַרראַ, אום צו מאַכען איהם דערמיט אונפעהיג צו בעשטייגען דעם טראָן.
דער שוואַכער קעניג איז געווען געצוואונגען אָפּצורופען אַלע פריהערדיגע
אָפּמאַכען, וואָס זיינען געווען געשלאָסען מיט די הוגענאָטען, אויסער דעם
האָט ער געגעבען צו וויסען, דאָס ער וועט זיך ערנסט נעהמען אויסצוראָטען
די קעצעריי פון פראַנקרייך, און האָט אַלע אונאָרדנונגען פון דער ליגאַ גוט-
געהייסען.

מעהר ווי איבעראַל איז די ליגאַ געווען שטאַרק אין די פּראָווינצען.
מיט דעם תירוץ, דאָס מען וויל אַיינאָרדנען אַ ריכטיגען רעליגיאָנס-דינסט,
האָט מען געלאָזען אַרבייטען פערשיידענע פּאָליטישע פּלענער, וועלכע האָבען
אַלע געהאַט אַלס הויפּט-צוועק צו בעזייטיגען די צענטראַליזאַציאָן פון דער
שטאַאַטס-מאַכט. יעדער גובערנאַטאָר איז געוואָרען אונאָפּהענגיג, ווייל ער
האָט גערעכענט, דאָס די מאָנאַרכיע וועט באַלד אויפגעלעזט ווערען. די
שטעדט האָבען וויעדער אָנגעפאַנגען צו פאָדערן זייערע אַלטע פרייהייטען,
די פרייהייטען פון דער צייט פון כלאָדוויג'ן, און אין דער טאַט איז די בירגער
געלונגען אין פיעלע שטעדט צוציהען צו זיך די מיליטערישע מאַכט, וועלכע
זיי האָבען פערלאָרען אין 15טען יאָהרהונדערט. צוזאַמען מיט דער מיליטע-
רישער מאַכט איז די בירגער אויך געלונגען צו קריגען צוריק די געריכטליכע
מאַכט, וועלכע מען האָט פון זיי ניט לאַנג צוגענומען. עס האָט זיך צו זיי
צוריקגעקעהרט די צייט פון די קאָמונעס. די ביבעל מיט איהרע האַרטע ווער-
טער פון די פּראָפעטען געגען די טיראַנען איז געוואָרען ביים פאָלק דאָס פּאָ-
פּולערסטע בוך פון דער צייט.

די פיינדליכקייט האָט זיך שוין אָנגעהויבען אין יאָהר 1586. אָבער צו
טאַט, צו מלחמה, איז עס ערסט געקומען מיט אַ יאָהר שפּעטער. דאַמאָלס
ערסט האָט זיך אָנגעפאַנגען דער קריג, וועלכער איז בעוואוסט אין דער גע-
שיכטע אונטער'ן נאָמען „דער קריג פון די דריי היינריכען" (היינריך דער
3טער, קעניג פון פראַנקרייך; היינריך פון נאַוואַרראַ, דער פּראָטעסטאַנט

פון דער רוימיש־קאַטאָלישער קירכע, אום צו זיכערן דעם קעניג היינריך דעם 3טען און זיינע קריסטליכע נאָכפאָלגער די געהאָרזאַמקייט פון די אונטער־טאַנען, ווי אויך צוריקגעבען צו די פּראָווינצען און אַלע שטאַנדען פון פאָלק זייערע אַלטע רעכטען און פרייהייטען, וועלכע זיי האָבען געהאַט אונטער דעם ערסטען קריסטליכען קעניג כלאָדוויג". דערפון זעהט מען אַרויס, דאָס די ליגאַ האָט געוואָלט אָפּשוואַכען די וויכטיגקייט פון דער געגען־פּאַרטיי דער־מיט, וואָס זי, די ליגאַ, האָט אָנגענומען זייער פּראָגראַם מיט זייערע פּאָלי־טישע פאָדערונגען. דאָס צייגט קלאָר, ווי די נייע אידעען האָבען טיף אַריינ־געדרונגען אין פאָלק. אַפילו די קאַטאָלישע פּאַרטיי האָט יעצט געפאָדערט פּאָליטישע פרייהייט און די אַלטע פאָלקס־רעכטען, אָבער נאַטירליך נאָר פיר זיך. אויך דער אַלטער אַדעל האָט געזוכט אַראָפּצואוואַרפען פון זיך דעם יאָך פון דער אַבסאָלוטער הערשאַפט, וועלכע האָט זיי אַזוי שטאַרק געדריקט. דיזע שיינבאַרע איבעראַיינשטימונג צווישען די ביידע געגען־פּאַרטייען האָט געקענט פיר די בירגער ווערען זעהר געפעהרליך.

ווייל די ליגאַ האָט זעהר געשווינד געוואַקסען, האָט דער קעניג בע־שלאָסען צו געווינען זי אויף זיין זייט און שטעלען זיך אָן דער שפּיץ פון דיזער בעוועגונג. ער האָט בעשלאָסען, דאָס אַ רייכסטאַג זאָל בעשרענקען דעם רעליגיאָנס־פרידען פון 1576. דאָס אָבער האָט געפיהרט דערצו, דאָס עס האָט אויסגעבראָכען אַ נייער קריג, וועלכער האָט געבראָכען די מאַכט פון דער ליגאַ. היינריך דער 3טער האָט געמוזט שליסען אַ נייעם פרידען, וועלכער איז בעוואוסט אונטער'ן נאָמען „דער פרידען פון בערזשעראַק". דיזער פרידענס־אָפּמאַך האָט געגעבען די קאַלוויניסטען פיעל מעהר פרייהייט ווי פריהער, איבערהויפּט דאָס רעכט צו פערנעהמען אַלערליי עמטער אין דער רעגירונג.

אין יאָהר 1584 איז געשטאָרבען דער ברודער פון קעניג, דער הערצאָג פון אַנזשו, און דער בורבאָן היינריך פון נאַוואַרראַ איז געוואָרען דער נעכס־טער יורש פון טראָן. די אויסזיכט, אַז אַ פּראָטעסטאַנט זאָל ווערען הערשער פון פראַנקרייך, האָט אויפגעפלאַקערט די רעליגיעזע און פּאָליטישע ליידענ־שאַפטען, און האָט זיך גענומען אַיינשרעקען דאָס פאָלק, דאָס עס שטעהען פאָר בלוטיגע פערפאָלגונגען פון די קאַטאָליקען, און דאָס דיזע פערפאָלגונגען וועלען זיין אַ געפאַהר פיר גאַנץ פראַנקרייך. די יעזואיטען האָבען געאַרבייט מיט אַלע קרעפטען: מיט רעדעס פון דער קאַנצעל אין דער קירכע, ביים בייכט־שטול (בשעת מען קומט צום גייסטליכען זיך מתוודה זיין אויף די זינד, דאַמאָלס האָבען די קאַטאָלישע גייסטליכע אַ גרויסען אַיינפלוס אויף זייערע

האָט אָנגענריפען די שווייצער פון אַלע זייטען מיט אַ האָגעל פון קוילען, אזוי דאָס זיי האָבען זיך אָנגעהויבען צו בעטען מען זאָל זיי לאָזען צורוה, ווייל זיי זיינען ניט געוועהנט צו אזא סארט מלחמה. היינריך דער 3טער האָט געמוזט ענטלויפען פון לובר, און ער איז אוועק פון פאריז.

דאמאָלס האָט גיזע בעהערשט פאריז. ער האָט בעזעצט אַלע גרויסע עמטער מיט די לייט פון דער ליגא, האָט זיך פערזיכערט אין דער באסטיליע און אנדערע וואפען־פלעצער, און האָט געצוואונגען דעם קעניג ער זאָל איהם בעשטימען אַלס אונבעשרענקטען אויבער־קאמאנדיר איבער די טרופען. מען האָט באַלד בערופען אין בלוא א רייכסטאג, אין וועלכען די פארטיי פון גיזע האָט געהאט די אויבערמאכט. דיזע פארטיי האָט בעשלאָסען אָפענהמען די ממשלה פון די בורבאָנען, און צו רעפארמירען די רעגירונגס־אָרדנונג. אויף'ן רייכסטאג האָבען אַלע דריי שטאַנדען פון פאַלק פראָטעסטירט געגען דעם, וואָס דער קעניג האָט זיך גענומען צופיעל רעכטען, און לאָזט זיי ניט פיהרען די וואהלען וויי זיי ווילען. דאָס פאַלק האָט געשריען: דאָס פאַלק איז העכער פון דעם קעניג, דער קעניג איז פיר דאָס פאַלק, ניט דאָס פאַלק פיר דעם קעניג. דער קעניג איז נאָר דער פרעזידענט אין די פאַלקס־פערזאמלונגען, אָבער די מאכט און די הויפט־דעה האָט דאָס פאַלק, צום פאַלק געהערט די גאַנצע מאכט.

דאמאָלס האָט דער קעניג היינריך בעשלאָסען צו טאָן א פערצוויפעלטען שריט. ער האָט צוגערופען די טרייעסטע 45, זיין לייב־גוואַרדיע, און האָט צו זיי געזאָגט: „איך בין זעהר שטאַרק געדרענגט, דא איז נאָר איינס פון די צוויי: אָדער איך מוז שטאַרבען אָדער גיזע, און דאָס מוז געשעהן נאָך דיזען מאָרגען. ווילט איהר מיר ניט דינען און נעהמען ראכע פיר מיך?" דערויף האָבען אַלע מיט איין קול אויסגעשריען, דאָס זיי זיינען בעריים צו טויטען די בונטאָוושטשיקעס. ער האָט צו זיין גוואַרדיע באַלד צוטיילט שווערדען און שפיזען און האָט זיי צושטעלט אין זיין צימער און אויף די טרעפּ. אין דער זעלבער צייט האָט ער געלאָזען זינגען א מעסע, דאָס נאָט זעלבסט זאָל נעהמען אָנטייל אין דעם געמיינעם מאָרד, וואָס ער וויל בעגעהן. אָט אזוי פערוואַנדעלט אָפט די רעליגיאָן דעם אל רחום, דעם מקור הטוב, אין אן איינפאכען גמיינעם מערדער.

דער הערצאג איז נעקומען שפעטער ווי מען האָט איהם ערווארטעט. אויף'ן וועג האָט מען געווארנט, דאָס איהם ערווארטעט דער טויט. ער האָט אָבער דיזער ווארנונג ניט געשענקט קיין אויפמערקזאמקייט. ער איז אריין אין צימער פון דעם קעניג, האָט געגריסט די אדעלייט, וואָס זיינען

און טראן־פאלגער פון היינריך דעם 3טען; און היינריך פון גיזע, דער פיה־רער פון דער ליגא). הגם די קאלוויניסטען האבען געשטריטען ווי העלדען, האבען זיי דאך געהאט א נידערלאגע. נאך דיזען זיג האט זיך דער הערצאג היינריך פון גיזע געפיהלט אזוי מעכטיג, דאם ער האט געוואגט צו טאן אלעם. ער האט אנגעהויבען צו שטרעבען צו בעקומען דעם טראן, אויף וועלכען מען האט אנפאנגם געוואלט ארויפזעצען בעארנער'ס אן אלטען פעטער.

אין פאריז האבען די הויפטלידער פון דער ליגא געגרינדעט א געהיימען בונד, דעם „בונד פון זעכצעהן", וועלכער האט זיך געמאכט אלס אויפגאבע צו ערמארדען דעם קעניג היינריך דעם 3טען. היינריך האט זיך דערוואוסט וועגען דער פערשוורונג און האט זיך פערשאפט א לייב־גווארדיע פון שווייצארישע סאלדאטען. די פערשווארענע האבען פערלארען דעם מוט. אום זייער געפאלענעם מוט צו שטארקען און אויפצוהייבען, האט דער הערצאג בעשלאסען אליין צו קומען אין פאריז, ניט אכטענדיג דערויף, וואס דער קע־ניג האט עם איהם פערבאטען. ער איז אריינגעפאהרען אין פאריז מיט גרויס טריאומף. אן אלטע פרוי האט זיך דורכגעשפאזט דורך דאס פאלק, האט א קורצע ווייל בעטראכט דעם הערצאג און נאכדעם געזאגט: „יעצט קען איך שטארבען רוהיג, נאך דעם, ווי איך האב געזעהען דעם רעטער און בעפרייער פון פראנצויזישען פאלק". דער קעניג איז געווען בלאס פון כעס, אבער ער איז געווען אהנמעכטיג עטוואס צו טאן. זיי האבען זיך ביידע בעפעסטיגט: דער קעניג אין לובר (קעניגליכער שלאס אין פאריז) און דער הערצאג אין זיין שלאס.

דעם אבענד פון 11טען מאי 1588 האט דער קעניג געהייסען דער בויר־גער־גווארדיע, אז זיי זאלען בעזעצען אייניגע פלעצער; ער האט גערעכענט, דאס די בירגער־גווארדיע איז איהם טרייו. דעם אנדערען מארגען האט ער געשיקט די לייב־גווארדיע פון די שווייצארישע סאלדאטען צוזאמען מיט דער פראנצויזישער גווארדיע זיי זאלען פערנעהמען די שטעלע אויף בריק פון סט. מישעל און אויף דעם נייטארק. דער בירגער־גווארדיע איז עס ניט גע־פעלען געווען. ווי מען האט דערזעהען די שווייצארישע גווארדיע אין שטאדט האט מען געדענקט, דאס היינריך דער 3טער וויל אויף־דאס־ניי מאכען א בארטהאלאמאוס־נאכט. די פאלקס־מאסע האט זיך באלד א לאז געטאן צו דער באסטיליע און האט אנגעהויבען צו בויען באריקאדעס. אין צוויי שטונדען איז נאנץ פאריז געוואלען בעוואפענט. אלע גאסען זיינען געוואלען פערשטעלט און פערצאמט, אזוי דאס מען האט ניט געקענט דורכפאהרען. אן דער שפיץ פון פאלק האט זיך געשטעלט גראף פון בריסאק. דאס פאלק

שטעדט פון דער ליגא הויבען אָן צו הערשען איבער זיי (די אַדעללייט), און די בויערן הערען אויף צו צאָהלען די געוועהנליכע צינזען און אַנדערע אָפּ-צאָהלונגען. היינריך אָבער האָט גוט פערשטאַנען, דאָס ער איז צו שוואַך צו שטרייטען געגען דער ליגא און געגען די הוגענאָטען. ער האָט געפּרובֿט מאַ-כען פערבינדונגען מיט ביידע פּאַרטייען אין איין און דער זעלבער צייט. די ליגא האָט זיינע אונטערהאַנדלונגען אויפגענומען זעהר שלעכט, אָבער דער קעניג פון נאַוואַרראַ איז מיט זיינען פאָרשלאַגען געווען צופרידען. דעם 3טען אַפּריל 1589 איז אָפּגעשלאָסען געוואָרען אַ פערטראַג אויף איין יאָהר פרידען. לויט דיזען פערטראַג זיינען די הוגענאָטישע טרופּען געשטעלט געוואָרען אונ-טער דעם בעפעהל פון קעניג; דער קאַטאָלישער קולט (רעליגיאָנס־דינסט) האָט בעדאַרפט איבעראַל רעספּעקטירט ווערען און די פּלעצער, וואָס מען האָט פון קעניג אָפּגענומען, האָט מען איהם געדאַרפט צוריקגעבען, אָבער עס האָט געדאַרפט אין גאַנצען אויפהערען יעדע פערפאָלגונג פון די רעפאָרמירטע.

דער בירגער־קריג האָט אויסגעבראָכען אויף־דאָס־ניי, און דיזעס מאָל נאָך בלוטיגער ווי פריהער. די ליגא האָט פערלאָרען איין פּאָזיציאָן נאָך דער אַנדערער. דער קעניג האָט דעם 2טען אַוגוסט בעשלאָסען צו שטורמען פּאַ-ריז און האָט געהאַט גוטע אויסזיכטען צו האָבען אַן ערפאָלג. אָבער דעם 1טען אַוגוסט האָט אַ געוויסער דאָמיניקאַנער מאָנאַך מיט'ן נאָמען יאַקאָב קלעמענט דעם קעניג ערמאָרדעט (1589). דער מערדער איז אויף'ן אָרט צוהאַקט געוואָרען אין שטיקער. מיט היינריך דעם 3טען האָט זיך געענדיגט די פאַמיליע וואַלואַ, וועלכע האָט רעגירט איבער פראַנקרייך איבער צוויי און אַ האַלבען יאָהרהונדערט, און וועלכע האָט צו ענדע פון 16טען יאָהרהונדערט אַריינגעוואָרפען פראַנקרייך אין אַ גרויסע אונאָרדנונג.

אַלס זיין נאָכפאָלגער האָט היינריך דער 3טער בעשטימט היינריך פון נאַוואַרראַ, וועלכער האָט געשטאַמט פון דעם 4טען זוהן פון לודוויג דעם הייליגען. דיזער איז אין דער געשיכטע בעוואוסט אונטער'ן נאָמען היינ-ריך דער 4טער, און האָט רעגירט אין פראַנקרייך 9 יאָהר (פון 1589 ביז 1598). היינריך דער 4טער האָט געמוזט פיהרען אַ לאַנגען קריג ביז ער איז אָנערקענט געוואָרען אַלס קעניג פון פראַנקרייך. די ליגאַ, אונטער דער פיהרונג פון מאַיענן, האָט פיעל געשאַדט דעם קאַלוויניסטישען טראָן־פאָלגער צו דערגרייכען זיין ציל. דערצו האָבען אויך די שפּאַניער פיעל געהאָלפען. עס פערשטעהט זיך, דאָס די קאַטאָליקען האָבען בעסער געוואָלט האָבען אַ קעניג, וועלכען דער קאַטאָלישער פיליפּ דער 2טער פון שפּאַניען וואָלט זיי געגעבען איידער אַ פּראָטעסטאַנטישען קעצער. נאָך דעם, ווי היינריך דער

דאָרט געווען, און איז צוגעגאַנגען צו דער טיר פון קעניג׳ס קאַבינעט, צו זעהען דעם קעניג און צו רעדען מיט איהם. ווי ער האָט געפעענט די טיר האָט איהם איינער פון די 45 געפֿאַקט ביים אָרם און האָט איהם אַריינגע-שטאָכען א שווערד אין ברוסט מיט די ווערטער: „שטאַרב, פערראטער!" אין דעם זעלבען מאָמענט האָבען אַלע 45 ארויסגעצויגען די שווערדען. דער הערצאָג האָט זיך געוואָלט אויסדרייען פון זייערע הענט, ער איז אָבער גע-פאַלען אויף׳ן קעניג׳ס בעט. דעם ערמאָרדעטען הערצאָג׳ס ברודער, דער קאַר-דינאַל לודוויג, איז געקומען צו לויפען אום איהם צו העלפען; ער איז אָבער באַלד אַריינגעוואָרפען געוואָרען אין געפענגנים אוּן איז אויך דעם אַנדערען מאָרגען געטויטעט געוואָרען. אויך פיעלע אַנדערע וויכטיגע פערזאָנען פון דער פאַרטיי פון גיזע זיינען אַריינגעוואָרפען געוואָרען אין געפענגנים.

אָבער מיט דעם טויט פון די גיזען איז די פאַרטיי נאָך ניט פערניכטעט געוואָרען. די נאכריכט פון דעם מאָרד האָט געמאכט א שרעקליכע אויפרע-גונג אין גאַנצען לאַנד. אין פאריז איז דאָס פאָלק געוואָרען אזוי שרעקליך אויפגערעגט, דאָס עס האָט נאָר ניט געוואוסט קיין גרענעץ. אין די קירכען האָט מען געפלוכט די מערדער און די, וואָס האָבען בעשטעלט דעם מאָרד פון די צוויי מאַרטירער: דעם הערצאָג גיזע און זיין ברודער דעם קאַר-דינאל. א בעריהמטער פרעדיגער האָט זיינע צוהערער געמאכט שוועדען, דאָס זיי וועלען פערגיסען זייער לעצטען טראָפען בלוט אום צו נעהמען ראַכע פון די מערדער פיר דאָס אונשולדיג פערגאָסענע בלוט פון די בריידער גיזע. פערשיידענע פראָצעסיאָנען זיינען געגאַנגען איבער די גאַסען טאָג און נאַכט אום אויפצורייצען דאָס פאָלק געגען דער גוואַלטאַט, וואָס איז געטאָן ג-ווארען. אין איין פראָצעסיאָן האָבען די בעטיליגטע געטראָגען טויזענדער ברענענדע ליכט, וועלכע זיי האָבען פלוצלינג אַלע אין איין מאָמענט פערלא-שען און האָבען דערביי אויסגעשריען: „גאָט, פערטילג די מערדערישע קע ניגליכע פאמיליע מיט איהרע מיטהעלפער!"

אָן דער שפיץ פון דער ליגא האָט זיך יעצט געשטעלט קארל דער הער-צאָג פון מאיענז. דאָס איז געווען א זעהר ענערגישער כאראקטער מיט א גרויסען עהרגייץ. אין א גרויסען טייל פון לאַנד האָט דער ראט פון דער ליגא, וועלכער איז בעשטאַנען פון 40 פערזאָנען, פערכאפט די רעגירונג אין זייערע הענט. אין פאריז האָט זיך בעמעכטיגט איבער דער פערוואלטונג דער דע-מאקראטישער ראט פון זעכצעהן. דיזער פאקט האָט בעוואויגען די מעהר-צאָהל פון קאטאליישען אדעל צו שטעלען זיך אויף דער זייט פון קעניג. זיי האָבען זיך געשטעלט געגען דער ליגא, וויל זיי האָבען איינגעזעהען, דאָס די

פרייט געוואָרען פון די בישאָפס־געריכטען, און האָבען אויך געקראָגען פון דער רעגירונג א געוויסע סומע אונטערצוהאַלטען זייערע קירכען. זיי האָבען אָבער געמוזט צאָהלען מעשר צו די קאַטאָלישע קלעריקאַלען, וועז ניט, וואָל־טען זיי ניט דערלאָזען, אז דער עריקט זאָל ווערען א געזעץ. אויך איז נאָכ־געגעבען געוואָרען די פּאָדערונג פון די הוגענאָטען, דאָס די רעגירונגס־קא־מערן זאָלען בעשטעהן פון געמישטע מיטגלידער: קאַטאָליקען און פּראָטעס־טאַנטען. דער עדיקט האָט די הוגענאָטען אויך געגעבען דאָס רעכט צו בע־

הוינריך דער 4טער.

רופען נעבען זייערע סינאָדען אלע 3 יאָהר א פערזאַמלונג, וועלכע זאָל ערווועהלען דעפוטאַטען, וואָס זאָלען בעשיצען אין דעם קעניגליכען הויף די אינטערעסען פון די הוגענאָטען. אייניגע טעג שפּעטער, דעם 2טען מאי 1598, איז אויך געשלאָסען געוואָרען פרידען מיט שפּאַניען.

עם איז ווערט צו דערמאָהנען דעם פּאקט, דאָס אין יאָהר 1594 האָט א יעזואיט געוואָלט ערמאָרדען דעם קעניג, אָבער עס איז איהם ניט געלונגען. ער האָט איהם נאָר געמאכט א קליינע וואונד אין זיין ליפּ. דער פּארלאַמענט

4טער האָט בעזיגט מאַיענן ביי איוורי (1590), האָט ער בעלאַגערט פּאַריז. ער האָט אָבער מיט וואַפען־געוואַלט גאָר ניט געקענט מאַכען. די צאָהל פון זיינע געגנער איז געוואַקסען מעהר און מעהר; שפּאַניען איז אַרויס אָפען מיט איהרע אַבזיכטען. פערשיידענע פּראָווינצען האָבען געפאַסט דעם בעשלוס צו ווערען אין גאַנצען אונאָפּהענגיג פון אַ קעניג, און האָבען אַ בעזונדערע רעגירונג מיט אַן אייגענעם פירסט. מען האָט געזעהען קלאָר, דאָס דער קריג וועט דעם קעניג היינריך דעם 4טען קיין זיג ניט פערשאַפען, דאָס ער וועט דורך קריג פיר קיין פאַל זיין צוועק ניט דערגרייכען. דאָס לאַנד האָט אין גאַנצען געקענט געהן צו גרונד, אָבער קיין פּאַרטיי וועט זיך ניט אונטערגעבען דער אַנדערער. דער קעניג האָט בעשלאָסען איבערצוגעהן צום קאַטאָליציזם. דאָס האָט ער ווירקליך געטאָן דעם 25טען יוני 1593 און דערמיט האָט ער געבראָכען די מאַכט פון דער ליגאַ.

פּאַריז האָט באַלד געעפענט איהרע טויערן און האָט מיט גרויס פרייד אויפגענומען איהר הערשער. באַלד נאָכדעם האָבען זיך אויך פיעלע אַנדערע פּראָווינצען ערקלערט פיר דעם קעניג. די פיהרער פון דער ליגאַ האָבען אויך איינגעזעהען, דאָס יעצט איז דער קעניג זיכער מיט ערפאָלג און זיי האָבען זיך געאַיילט צו שליסען מיט איהם פרידען, אָבער זיי האָבען דיזען פרידען געפונען פיר אַ געלעגענהייט צו מאַכען געלט. אַזוי צ. ב. האָט דער הערצאָג פון לאָטהרינגען גענומען פון היינריך'ן 900,000 טהאַלער, וויללאַרס־בראַנקאַס האָט בעקומען דעם אַדמיראַל־טיטעל מיט אַ געהאַלט פון 60,000 ליוור, און אַזוי אויך פיעלע אַנדערע. ווען מען האָט היינריך'ן גראַטולירט מיט דער שמחה, דאָס ענדליך האָבען איהם זיינע אונטערטאַנען אָפּגעגעבען זיין קעניגרייך, האָט ער געענטפערט: „ניין, זיי האָבען עס מיר ניט אָפּגעגעבען, נאָר איך האָב עס פון זיי אָפּגעקויפט". מען זאָגט, דאָס די סומע, וואָס היינריך האָט אויסגעגעבען אום צו ערהאַלטען די קרוין פון פראַנקרייך, האָט בעטראָפען איבער 32 מיליאָן. לויט דעם ווערט פון געלט אין היינטיגער צייט וואָלט עס בעטראָפען פינף מאָל אָדער זעקס מאָל אַזוי פיעל. אויך האָט איהם דאַן דער פּאַפּסט בעפרייט פון דעם חרם, אין וועלכען ער האָט איהם פריהער אַריינגעלעגט.

די הוגענאָטען, צו וועלכע ער האָט פריהער געהערט, האָט ער זעהר גוט בעהאַנדעלט. דעם 13טען אַפּריל 1598 האָט ער אַרויסגעלאָזען אַן עדיקט, וועלכער האָט פּראָקלאַמירט פאָלשטענדיגע רעליגיאָנס־פרייהייט אין גאַנצען לאַנד. די קאַלוויניכטען האָבען ערהאַלטען פילע רעכטען פון שטאַאַטס־בירגער, פיעלע פעסטונגען און די נעטיגע קריגס־מאַטעריאַלען, זיי זיינען בע

עקאָנאָמישע טעטיגקייט. די רעגירונג האָט דעריבער געשטיצט אינדוסטריע און מסחר, און אום אָפּצוזעצן די פּראָדוקטן פון אינדוסטריע האָט די רעגירונג געזוכט צו גרינדן קאָלאָניעס אין אַנדערע לענדער. דיזע קאָלאָניעס האָבען פיעל געהאָלפּן צו בערייכערן די קאַסע פון דער רעגירונג, וועלכע האָט אימער איינגעשלונגען מעהר און מעהר מיליאָנען אויף אויסצוהאָלטען אונגעהייערע ארמיעס, צו בויען קריג־שיפען, שטאַרקע פעסטונגען א. ד. גל.

עס איז זעהר נאַטירליך, דאָס יעדע רעגירונג זאָל זוכען צו פערשטאַרקען און פערגרעסערן איהר מאַכט. דערפון איז ארויסגעקומען, וואָס די רעגירונגען האָבען אָנגעהויבען צו שטרעבען איבערצושטייגען איינע די אַנדערע ווי אויף פּאָליטישען אַוו־ אויך אויף עקאָנאָמישען וועג, און די פיהרער פון יעדער רעגירונג האָבען אימער גערעכענט יעדען ערפּאָלג אויף עקאָנאָמישען וועג פיר אַן ערפּאָלג אויך אויף דעם פּאָליטישען. דעריבער האָט יעדע רעגירונג אָנגעפּאַנגען צו העלפען און צו שטיצען יעדע עקאָנאָמישע אונטערנעהמונג. יעדע פּראָדוקציאָן איז געווען אונטערוואָרפען אונטער געוויסע רעגעלען אין הינזיכט פון קוואָליטעט און בילליגקייט פון ארויספיהרען פון לאַנד, אום די נאַציאָן זאָל פערנעהמען א געוויסען פּלאַץ אין די אויסלענדישע מארקען. די רעגירונגען האָבען אָנגעהויבען מאכען הויכע טאריפען (צאָל) פיר די סחורות, וואָס מען בריינגט ארויין פון אויסלאַנד, אום צו שיצען די אינדוסטריע פון לאַנד און אויסלאַנד זאָל ניט קענען קאָנקורירען מיט דער פּראָדוקציאָן פון לאַנד, ווי אויך צו פערגרעסערן די איינקונפטען פון דער רעגירונג, וואָס ווערען גרעסער פון טאָג צו טאָג. האַנדעלס־אָפּמאַכונגען צווישען לענדער זיינען געווארען א זעהר וויכטיגער פונקט אין דער דיפּלאָמאַטיע. יעדע רעגירונג האָט געצוואונגען די קאָלאָניעס צו קויפען נאָר ביי זייער מוטער־לאַנד.

מיר זעהען דערפון קלאָר, דאָס די רעגירונגען האָבען געשיצט די אינדוסטריע און געשעפט ניט ארויסגעהענדיג פון וויסענשאפטליכען שטאַנדפונקט, נאָר פשוט אוים מאטעריעלער אויסרעכנונג, און זיי זיינען געווען כמעט געצוואונגען דערצו פון אויסנזייטיגע אומשטענדען. „און דאָך", זאָגט אינגראַם זעהר ריכטיג, „וען מיר בעטראַכטען די פראָגע פון העכסטען שטאַנדפונקט פון דער פילאָזאָפישער געשיכטע־פאָרשונג, מוזען מיר זאָגען, דאָס אינדוסטריע און האַנדעל האָבען פיעל געהאָלפען צו פערבעסערן די מענשהייט דערמיט, וואָס זיי האָבען די פערשיידענע פעלקער צוזאַמענגעבראַכט נעהענטער איינס מיט דעם אַנדערען". מיט אַנדערע :ווערטער הייסט עס, דאָס דער שטאַט טוט יעצט אוים ענאַיסטישען געפיהל דאָס,

האָט דערפאַר אַרויסגעלאָזען אַ בעפעהל, אַרויסצוטרייבען אַלע יעזואיטען פון לאַנד. דער קעניג האָט אָבער אין אַ קורצער צייט נאָכדעם דעם בעפעהל מבטל געווען, ווייל די יעזואיטען זיינען איהם זעהר אָפט געווען נעטיג צו העלפען דורכפיהרען זיינע פּלענער.

ב. די עקאָנאָמישע שטרעבונגען פון 17טען יאָהרהונדערט: די הער־שאפט פון האנדעל־סיסטעם.

איידער מיר געהען איבער צו דער אינערער פּאָליטיק פון היינריך דעם 4טען, מוזען מיר וואַרפען אַ בליק אויף די אייגענטימליכע עקאָנאָמישע לאַגע פון דער נייער צייט, וועלכע האָט זיך אָנגעפאַנגען אין 16טען יאָהרהונדערט, איבערהויפּט אין די לענדער, וועלכע זיינען שוין דאַמאָלס געווען פּאָליטיש צענטראַליזירט, ווי ענגלאַנד און פראַנקרייך. אין דיזע לענדער האָט די רע־גירונג געטאָן אַלעס מעגליכעס אום צו העלפען דעם אויפוואַקסען און אויפ־בליהען פון אינדוסטריע און האַנדעל, און האָט שטאַרק געשיצט און געשטיצט די פאַבריקאַנטען און סוחרים, ווייל דורך זיי האָט זי געקענט ערווערבען גרויסע אוצרות, וועלכע זיינען איהר געווען זעהר נעטיג אויסצוהאַלטען אַ גרויסע אַרמעע, וואָס זי האָט געמוזט האָבען אום פעסטצוהאַלטען איהר צענטראַל־מאַכט.

די לענדער־ענטדעקונגען, וועלכע האָבען זיך אָנגעפאַנגען אין 15טען יאָהרהונדערט, האָבען מיט דעם שטייגענדען האַנדעל ענטוויקעלט די אייראָ־פּעאישע געלט־צירקולאַציאָן אין אַ זעהר הויכען גראַד. די בעציהונגען מיט פרעמדע לענדער זיינען געוואָרען ראַשער, דאָס שטעדטישע לעבען איז געוואָ־רען פיעל ברייטער און גרעסער, בעוועגליכעס אייגענטום האָט געשטיגען מעהר און מעהר און האָט דערלאַנגט אַ הויכע בעדייטונג. ווי מיר האָבען עס פריהער געזאָגט, האָט די רעגירונג געברויכט זעהר פיעל געלט אויפצוהאַלטען אַ גרויסע שטענדיגע אַרמעע, אויסער דעם זיינען אויך געשטיגען די בעדערפ־ניסען פון דעם הויף. די צאָהל פון בעאַמטע איז געוואָרען גרעסער און גרע־סער. דאָס אַלעס האָט געפאָדערט זעהר פיעל געלט.

די געוועהנליכע אַיינקונפטען, וואָס די רעגירונגען האָבען געהאַט אין יע־נע צייטען, זיינען ניט געווען גענוג צו דעקען די אונגעהייערע גרויסע הוצאות, וואָס זיי האָבען געהאַט לויט די נייע פאָדערונגען. די רעגירונגען זיינען גע־ווען געצוואונגען צו מאַכען שולדען און צו בעשאַפען נייע אָפּגאַבען און שטיי־ערן. די שטאַאַטסמענער האָבען גוט פערשטאַנען, דאָס אום זיי זאָלען קענען דערגרייכען זייערע הויכע פּאָליטישע צוועקען, מוזען זיי שאַפען אַ בליהענדע

גענויע פאָרשונגען און בעטראַכטונגען האָבען געפיהרט צום שלוס, דאָס די ענדערונגען פון די פרייזען זיינען אָפהענגיג פון דעם ווערט פון גאָלד און זילבער. די געלט־ווירטשאַפט האָט געפאָדערט אַ גרויסע מענגע פון גאָלד און זילבער. ווייל אָבער דער האַנדעל האָט ניט געקענט ליפערן אַזוי פיעל גאָלד און זילבער, וויפיעל די געלט־ווירטשאַפט האָט געפאָדערט, איז דערי־בער ביז צום 16טען יאָהרהונדערט געשטיגען דער ווערט פון גאָלד און זילבער מעהר און מעהר.

מיט דער ענטדעקונג פון די נייע זילבער־מינעס אין פאָטאָסי אין יאָהר 1545, דאָס הייסט, ווען זילבער איז געוואָרען ביליגער, האָבען די פרייזען אָנגעהויבען צו שטייגען. מיט דעם שטייגען פון די פרייזען אויף לעבענס־מיטלען איז אָבער דער פרייז פון אַרבייטער־לוין ניט געשטיגען. די קאַפי־טאַליסטען האָבען ניט געוואָלט העכערן די פרייזען פון אַרבייטס־לוין און דער אַרבייטער האָט זיך געמוזט לאָזען בענוגענען מיט ווענינער שפייז. אַזוי צ. ב. אַן אַרבייטער, וואָס האָט אין יאָהר 1501 פיר זיין אַרבייטס־לוין גע־קענט קויפען 2¾ קילאָ פלייש, האָט פיר דעם זעלבען לוין אין דעם יאָהר 1650 געקענט קויפען נאָר 1⅛ קילאָ (אַ קילאָ איז 2 פונט). אַזוי איז עס געווען אין פראַנקרייך און דייטשלאַנד.

גאַנץ אַנדערס זיינען געווען די פערהעלטניסען אין ענגלאַנד. דאָרט האָבען מיט דעם שטייגען פון די פרייזען אויף לעבענס־מיטלען אויך געשטי־גען די פרייזען פיר אַרבייטס־לוין. אָבער אויך דאָרט האָבען די פרייזען ניט געשטיגען אין אַ גלייכער פראָפאָרציע. אַזוי צ. ב. זיינען די פרייזען פון אַר־בייטס־לוין געשטיגען, פון אָנפאַנג פון 16טען יאָהרהונדערט ביז צו ענדע פון דיזען יאָהרהונדערט, אויף דאָפעלט, וועהרענד די פרייזען אויף ווייץ זיינען געשטיגען אויף 2½ מאָל מעהר, רינד־פלייש איז געוואָרען אונטער דער צייט 4 מאָל טייערער, וואָל 3 מאָל טייערער.

דאָס שטייגען פון די פרייזען, אָדער דאָס ביליג ווערען פון די עדעלע מעטאַלען, גאָלד און זילבער, וואָס אייגענטליך איז עס איינס און דאָס זעלבע, איז דערגאַנגען צו אַזאַ הויכער שטופע, דאָס זאָגאַר די ענטדעקונג פון נייע וועגען צו די ווייטע ערטער, ווי אינדיען, וואָס האָט געמאַכט פיעל ביליגער די טראַנספאָרטירונג פון סחורות, האָט ניט געהאַט קיין איינפלוס, און די סחורות פון די ווייטע מקומות זיינען ניט נאָר ניט ביליגער געוואָרען, נאָר זיי זיינען זאָגאַר געוואָרען טייערער. עס איז זיך קוים פאָרצושטעלען, וואָס פיר אַן אונגעהייערע שטערונגען דיזער פראָצעס האָט אַרויסגערופען. בע־טראַכט נאָר די אַרבייטער, ווי פיעל זיי האָבען צוליטען דערפון, וואָס די

וואָס ער האָט סיי ווי געדארפט טאָן פון שטאַנדפונקט פון דער וויסנשאפט און מאָראַל. די געזעלשאפט דערירייכט איהר צוועק דורך דעם, וואָס די רעגירונג זוכט איהר אייגענעס.

אַזוי איז די פּאָלקס־ווירטשאפט ענטוויקעלט געוואָרען דורך די אינדוסטריעלע און האַנדעלס־פּאָליטיק, וואָס די רעגירונגען האָבען בעשאפען.

צו דעם זעלבען רעזולטאַט זיינען געקומען די וויסענשאפטס־מענער, וועלכע האָבען בעשאפען די טהעאָריע, וואָס איז בעוואוסט אונטער'ן נאָמען „מערקאַנטיליזם". נאָך דיזער טהעאָריע איז געלט און רייכטום איינס און דאָס זעלבע. דערויבער מוז יעדעס פּאָלק שטרעבען, וועז עס קומט אין האַנדעלס־בעריהרונג מיט אנדערע פעלקער, צו אַיינאַרדנען זייערע נעשעפטען אויף אזא ארט, דאָס עס זאָל אריינגעהמען צו זיך וואָס מעהר גאָלד און זילבער. יעדעס פּאָלק מוז שטרעבען שיקען וואָס מעהר וואָארע, וועלכע עס ארבייט זיך אוים אין זיין לאַנד, און וואָס וועניגער אריינפיהרען וואָארע, וואָס איז אויסגעארבייט געוואָרען אין פרעמדע לענדער. מיט דיזען אופן, פערשטעהט זיך, וועט דיזעס לאַנד אריינגעהמען צו זיך מעהר גאָלד איידער עס גיט אוים און וועט וועלען אלץ רייכער און רייכער. אום דיזען רעזולטאַט צו דערגרייכען מוז די רעגירונג אָנוועגדען פערשיידענע מיטלען: זי מוז אַרויפלעגען א גרויסען טאריף (הויכע צאָל־שטייערן) אויף די סחורות, וואָס קומען אריין פון פרעמדע לענדער, און בעשאפען מיטלען צו פערגרינגערן דעם אַרויספיהר פון די סחורות, וואָס זיינען אויסגעארבייט געוואָרען אין לאַנד, און דערצו נאָך מאכען בעשרענקונגען אין אַרויספיהרען עדעלע מטאַלען, ד. ה. מאכען שוועריגקייטען ביים אַרויספיהרען גאָלד אדער זילבער.

די ערסטע שריפטען פון די מערקאַנטיליסטען זיינען נאָר געווען בעשפטיגט מיט לעזען פראַקטישע פראגען, וועלכע זיינען אַרויסגעריפען געוואָרען פון די אומשטענדען פון יענער צייט. זיי פלעגען געבען די רעגירונגען עצות, ווי צו פערגרעסערן די פּראָדוקציאָן פון לאַנד. איינער פון די געניסטען, וועלכער האָט געצויגען אויף זיך די אויפמערקזאמקייט פון די טהעאָרעטיקער פון מערקאַנטיליזם, איז געווען דאָס שטייגען פון פריייזען, וועלכעס האָט זיך איבעראל אָנגעפאַנגען באָלד נאָך דעם, ווי מען האָט אויסגעפונען די גאָלד־מינעס אין אמעריקא. אין דער זעלבער צייט זיינען אויך געשטיגען זעהר הויך די פּראָדוקטיוויטעט קרעפטען אין פיעלע לענדער. די טהעאָרעטיקער פון דיזער נייער לעהרע, „מערקאַנטיליזם", האָבען ניט געקענט געפינען דעם צוזאַמענהאַנג פון דיזע פאקטען מיט דער ערשיינונג פון דעם וואקסען פון די פרייזען.

טעוויסן, „פערזוך פון דער פּאָליטישער עקאָנאָמיע", וועלכעם איז פער־עפענטלעכט געוואָרען אין 1615. דער פעהלער פון אַלע ווערק פון יענער צייט, וועלכע האָבען בעהאַנדעלט דיזען געגענשטאַנד, איז, דאָס זיי האָבען ניט גענומען אין בעטראַכט די לאַנדווירטשאַפט; זיי האָבען געפֿאָרשט דעם שיפען־פערקעהר, דעם האַנדעל, האַנט־ווערק, די שטאַאַטס־פינאַנסען, און האָבען דורכגעלאָזען די לאַנדווירטשאַפט. דיזער פערפאַסער איז בעגייס־טערט פיר אויסלענדישען האַנדעל, פיר גרינדען קאָלאָניעס. נאָך זיין מיי־נונג דאַרף זיך דער האַנדעל געפינען אונטער דער שטרענגער קאָנטראָל פון דער רעגירונג, און ער טאַדעלט די שפּאַנישע און האָלענדישע רעגירונגען, וועלכע האָבען געגעבען דער האַנדעלס־קלאַס צו פיעל פרייהייט.

דיזע מערקאַנטיל־טעאָריע האָט אָנגעפּאַנגען צו קריגען אָנהענגער אין אָנפאַנג פון דעם 16טען יאָהרהונדערט. קאַרל דער 5טער, הייניריך דער 8טער און עליזאַבעטה האָבען אייניגעאַרדענט זייערע שטאַאַטליכע פיהרונגען לויט די פרינציפּען פון דיזער טעאָריע. יעדע רעגירונג האָט געברויכט איהר פּאָליטישע מאַכט אום איבערצושטייגען אַנדערע אין האַנדעל און אין אינ־דוסטריע. אין פערלויף פון נאַנצען 17טען יאָהרהונדערט איז האָלאַנד גע־וען די ערסטע אויף דעם געביט פון האַנדעל, איטאַליען איז כמעט אין גאַנ־צען אַרונטער פון דער ביהנע פון האַנדעל, א טייל צוליב דער ענטדעקונג פון נייע וועגען נאָך אינדיען, א טייל צוליב איהר שלעכטער פּאָליטיק. שפּאַניען און דייטשלאַנד האָבען גלייטען פון שטענדיגע מלחמות און רייסע־רייען צווישען זיך. דער בליהענדער האַנדעל פון האָלאַנד האָט געהאַט א זעהר גרויסען אייניפלוס אויף די פראַנצויזישע פּאָליטיק.

די הויפּט־פערטרעטער פון דעם מערקאַנטיל־סיסטעם אויף פראַקטישען געביט זיינען געווען קראָמוועל אין ענגלאַנד און קאָלבערט אין פראַנקרייך. קראָמוועל'ס האַט פערניכטעט דעם האָלענדישען האַנדעל און האָט געגרינ־דעט די ענגלישע זעע־מאַכט, און קאָלבערט האָט געוואוסט ווי צו ציהען גרויסע נוצען פון דעם מערקאַנטיל־סיסטעם דורך זיין אינערע און אויסערע ווירטשאַפּטס־פּאָליטיק. דער איטאַליענישער פּאָליטישער שריפטשטעלער מענגאַטטי האָט א נאָמען געגעבען דעם מערקאַנטיל־סיסטעם קאָלבערטיזם, נאָך דעם נאָמען פון דעם בעריהמטען פראַנצויזישען שטאַאַטסמאַן. אָבער דערביי מוז מען ווייסן, דאָס דיזער שטאַאַטסמאַן האָט ניט אָנגענומען אַלע לעהרזאַצען פון דיזער טעאָריע. דער שוץ־צאָל איז ביי איהם געווען א מי־טל אויף דער ווייַע צו געווינען דאָס פאָלק צו אַן אייגענער אינדוסטריע,

לעבענס־מיטלען זיינען געווארען טייערער. די פירסטען און די קאַפּיטאַלים־טען, אין געגנטייל, האָבען געצוויגען דערפון גרויסע נוצען. מעהר פון אלע אַנדערע לענדער האָט פון דעם געלטען איטאַליען. עס פערשטעהט זיך, דאָס עס האָבען זיך געפונען מענשען, וואָס האָבען גענומען נאָכדענקען און זוכען די אורזאַכען פון דיזען איבעל. עס האָבען זיך שוין דאַמאָלס בעווייזען שריפטען, וועלכע האָבען בעהויפטעט, דאָס די הויפט־אורזאַך פון דיזען איבעל איז דער פּריים פון גאָלד און זילבער. די וויכטיגסטע אָפּהאַנדלונג וועגען דיזען געגענשטאַנד איז דאָס וועלק פון דעם נעאָפּאָליטאַנישען מינץ־בעאַמטען דשיאן דונאַטא טורבאָלא. אָבער דיזע אָפּהאַנדלונג איז נאָר געווען אן אָנפאַנג פון גענויערע און מעהר וויסענשאַפטלִיכע פּאַרשונגען אויף דיזען געביט.

אלס אָנפאַנג פון א וויסענשאַפטלִיכער אָפּהאַנדלונג פון דיזען געגענשטאַנד קען דינען דאָס וועלק פון דעם פראַנצויזישען געלעהרטען זשאן באָדין, וועלכעם איז ערשינען אין יאָהר 1578 אונטער דעם טיטעל „אָפּהאַנדלונג איבער דאָס שטייגען און זינקען אין וועלט פון גאלט". אין דיזען וועלק פאָרשט דער פערפאַסער די אורזאַכען פון די ענדערונגען פון די פּרייזען און איבער די פערהעלטניסען פון די פּרייזען־ענדערונג צו די מאַרק־פּרייזען אין אלגעמיין און צום אַרבייטס־לוין בפרט. די פאָרשונגען אויף דיזען געביט פון דיזען פערפאַסער זיינען פיעל גרינדלִיכער און וויסענשאַפטלִיכער וויי די אלע אָפּהאַנדלונגען פון אלע אנדערע געלעהרטע אין יענער צייט. אין דיזען וועלק בעווייזט ער, דאָס ניט די סומע פון באַארעם גאלט, וואָס א לאַנד בעזיצט, איז דער וואהרער רייכטום פון פאָלק, און דער פערבאָט ארוים־צופיהרען גאָלד און זילבער פון א לאַנד שטערט און הינדערט דעם מאַטערי־עלען פּראָגרעס פון לאַנד. אין איינעם פון זיינע וועלק רעדט ער זעהר גינס־טיג וועגען אונבעשרענקטע רעגירונגען, וויל נאָך זיין מיינונג זיינען אזעלכע רעגירונגען מעהר אין שטאַנד צו זאָרגען וועגען דעם וואוילשטאַנד פון זייערע אונטערטאַנען און צו פערבעסערן זייער מאַטעריעלען צושטאַנד. ער שלאָגט פאָר צו מאַכען א הויכען טאַריף אויף סחורות, וואָס קומען אַריין פון אוים־לאַנד, און א קלייגעם אָפּצאָהל אויף רויע מאַטעריאַלען און אויף לעבענס־מיטלען. ער רעכענט אויך פיר א גרויסעם גליק פיר א לאַנד צו האָבען א געריכטע בעפעלקערונג. ער ראַט אויך די רעגירונגען, דאָס זיי זאלען גוט אכטונג גבען, אז די שטייערן זאלען פערטיילט ווערען גערעכט, מיט יושר.

נאָך מעהר ווערט האָט דאָס וועלק איבער דעם מערקאַנטיל־סיסטעם פון דעם פראַנצויזישען געלעהרטען מאַנטקרעסטיען דע וואַט־

וואָס זיינען יעצט אין דער רעגירונג, זאָלען זייערע עמטער און ווירדען קענען איבערגעבען בירושה צו זייערע קינדער, און דערפאר וועלען זיי איהם שווערען טרייהייט אויף אייביג. אָבער גראָדע דיזעם איז געווען וואָס די קעניגען האָבען פיר צוויי הונדערט יאָהר אָנגעוועגדט אַלע קרעפטען אָפצושאפען, און הייניריך דער 4טער איז געווען גענייגט וועניגער פון זיינע אַלע פּאָרגענגער אייניצופיהרען איבער־אַ־נייס די אָרדנונגען פון דער פעאָדאַל־צייט. ער האָט אָנגעוועגדט אַלע זיינע קרעפטען אום אָפצוציהען די רעגירונג פון זיינע מיט־טיראָנען, אום ער זאָל קענען זיין דער אייניציגער טיראָן. אין סוללי האָט

סוללי.

הייניריך געפונען דעם מאָן, וועלכער האָט די פערראָסטעטע מאשינע פון דער רעגירונג געקענט בריינגען אין גאַנג.

דיזער בעריהמטער מאָן איז געבאָרען געוואָרען אין יאָהר 1560 אין שלאָס פון ראָזני, נאָהענט פון נאַנטעס. וועז ער איז געוואָרען עלטער האָט ער געשטודירט אין פּאַריז. הגם ער איז געווען א פראָטעסטאַנט האָט ער ניט געליטען אין דער באַרטהאָלאָמאָאוס־נאַכט און איז צוגעשטאַנען צום קעניג פון נאַוואַרא און איז מיטגעגאַנגען אין אַלע שלאַכטען און האָט מוטיג גע־

אָבער נאָך דעם, ווי דער צוועק איז דערגרייכט, איז דיזער מיטעל לויט זיין מיינונג שוין מעהר ניט נעטיג.

סוללי, מיט וועלכען מיר וועלען זיך באַלד בעשעפטיגען, איז אין דיזען געגענשטאַנד געגאַנגען גאָר מיט אַן אַנדער וועג, אין גאַנצען פערשיידען פון די טעאָריעס פון אַלע בעריהמטע מענער, וועלכע מיר האָבען דאָ דערמאָהנט. ער האָט פערנאַכלעסיגט די אינדוסטריע און איז געווען בעזונדערס ענטהו-זיאַסטיש פיר לאַנדווירטשאַפט. ער איז געווען שטאַרק געגען אַריינפיהרען פון אויסלאַנד אַרטיקלען פון לוקסוס, ווייל נאָך זיין מיינונג פערדאַרבט דער לוקסוס דעם כאַראַקטער פון פאָלק. אָבער וואָס ער האָט פערנאַכלעסיגט האָט היינריך דער 4טער גענומען אין שוץ. ער האָט געשיצט די אינדוסטריע און איהרע נעבען־צווייגען מיט דער זעלבער ענערגיע ווי דעם אַקערבוי. אַזוי האָט די רעגירונג פון היינריך דעם 4טען ניט געמאַכט קיין אונטערברעכונג אין דער מערקאַנטיליסטישער טעאָריע אין דער פּראַקטיק, ניט אַכטענדיג אויף די וויכטיגקייט פון אַזאַ פּערזאָן, ווי סוללי איז געווען.

ג. די אינערע פּאָליטיק פון היינריך דעם 4טען און די פּאָליטישע געשיכטע פון פראַנקרייך ביז לודוויג דעם 14טען.

נאָך דער ענדע פון די רעליגיעזע שטרייטיגקייטען האָט היינריך דער 4טער אָנגעפאַנגען צו דענקען צו רעגולירען די אינערע שווערינקייטען, וועלכע זיינען געווען פיעל וויכטיגער פון די רעליגיעזע. איבערהויפּט איז פראַנקרייך דאַמאָלס געווען געדריקט אין איהרע פינאַנסען. אויף דיזען געביט זיינען געווען אַזעלכע שרעקליכע אונאָרדנונגען, אַז דאָס פאָלק האָט אַיינגעצאָהלט צו די שטייער־בעאַמטע 2 מאָל אַזוי פיעל, ווי עס איז אַריינגעקומען אין די קאַסע פון דעם שטאַאַט. אויסער דעם איז די רעגירונג געווען בעלאַסטעט מיט שולדען. זי איז געווען שולדיג איבער 340 מיליאָן, אַ סומע, וועלכע אויף דעם געלט־ווערט פון אונזער צייט וואָלט זיין 3 מיליאַרדען. אין דער צייט, וואָס די רעגירונג האָט אויף זיך געהאַט אַזעלכע אונגעהייערע שולדען, האָבען איהרע אַיינקונפטען אַריינגעבראַכט נאָר 25 מיליאָן אַ יאָהר, פון וועלכע זי האָט געמוזט אויסגעבען יעהרליך 16 מיליאָן אויף די נעטיגע הוצאות פיר דעם שטאַאַט.

דער אַדעל האָט פון דיזער געדריקטער לאַגע פון די קעניגען געזוכט צו ציהען נוצען פיר זיך, אום צו ברעכען די אַבסאָלוטע הערשאַפט פון קעניג און אָנאייגנען זיך וואָס מעהר מאַכט. זיי האָבען אָנגעבאָטען צו געבען דעם קעניג דיזע סומע מיט דער בעדינגונג, דאָס די בעאַמטע און ווירדען־טרעגער,

40 מיליאן האט די רעגירונג אויסגעגעבען אויף בויען פעסטונגען, און אויסער דעם איז געווען אין קאסע פון דער רעגירונג 20 מיליאן באארעם געלט.

דיזע גלענצענדע רעזולטאטען האט סוללי דערגרייכט ניט נאר מיט די אָרדנונגען, וואס ער האט געמאכט אין דעם פינאנס־סיסטעם, נאר אויך מיט זיין שיצען און שטיצען דעם אקערבוי, די פיהצוכט און די בויערן־קלאס. סוללי האט געזאגט, דאס דער אקערבוי און די פיהצוכט זיינען די צוויי בריסט, פון וועלכע פראנקרייך זויגט איהר חיונה. ער איז אליין צווייי מאל דורכגעפאהרען אלע פראווינצען פון לאנד. דער רעזולטאט פון דיזע רייזען איז געווען, דאס ער האט אין יאהר 1600 ארונטערגענומען פון די ריקשטענ־דיגע שטייער־שולדען פון די בויערן 20 מיליאן, און האט אויך וויטער פער־קלענערט זייערע שטייערן אויף 1,800,000 לִיוורעס. אין יאהר 1661 האט ער ערלויבט דעם ארויספיהר פון וויין און געטריידע און האט שטרענג בע־שטראפט די סאלדאטען, וואס פלענען זיך ערלויבען צו בערויבען די בויערן.

איבערהויפט האט סוללי געשטיצט די קלייגע בויערן. אין פראנקרייך איז געווען די אָרדנונג, אז יעדע געמיינדע איז געווען פעראנטוואָרטליך פיר א געוויסע סומע שטייערן. די שטייער־בעאמטע פלענען די רייכערע בעפרייען און פלענען ארויפלענען די גאנצע לאסט פון די שטייערן אויף די אָרימערע; סוללי האט דאס אפגעשאפט און האט געאָרדענט פערקעהרט, דאס אין גע־וויסע פעלען זאל דער רייכער בעצאהלען פיר דעם אָרימען.

סוללי האט געמאכט אָרדנונגען איבער די אונטערהאלטונג פון די וועל־דער און וואסערן, וועלכע האבען זעהר שטארק געליטען אין דער צייט פון דעם בירגער־קריג. ער האט פערברויכט פיעל געלט און ענערגיע אויסצוטרי־קענען די זומפיגע ערטער און אויסצונוצען די מינעס. פיעל איז געטאן גע־וואָרען אויסצובעסערן די וועגען, בריקען און שאסעען. ער האט איבערל אייגנעריכטעט פאסט־סטאציאנען, וואו די פערד זיינען געביטען געוואָרען, אום די קאמוניקאציאן זאל געהן רעגלמעסיג, אהן שטערונג. נאך וויכטיגער זיינען געווען זייע קאנאל־פלענער. ער האט אויסגעארבייט א פלאן צו פער־אייניגען די נאָרד־זעע מיט דעם מיטלענדישען מעער. אייגענטליך איז די אידעע שוין פריהער בעשאפען געוואָרען און איז אויסגעארבייט געוואָרען דורך דעם אינזשעניער אדאם פון קראפאנע אין דער צייט פון הייניך דעם 2טען. דיזער אינזשינער איז געווען דער ערפינדער פון דעם שלוזען־סיסטעם.

אונטער דיזע אומשטענדען איז דער אדל געוואָרען מיט לייב און זעל קאפיטאליסטיש. אין יאהר 1600 איז ערשינען א ווערק איבער אקערבוי,

קעמפט. ער איז איניגע מאָל געווען פערוואונדעט. וועז ער האָט זיך דאָס ערסטע מאָל בעגעגענט מיט היינריך דעם 4טען, האָט איהם דיזער באַלד אויפ-גענומען מיט אָפענע אַרמס, ניט אַכטענדיג דערויף, וואָס ער, סוללי, האָט גע-גען איהם געקעמפט. היינריך האָט אין איהם געפונען דעם מאַן, וואָס ער האָט געוזוכט. און ער האָט ווירקליך געטראָפען. סוללי איז געווען א פראַק-טישער און פעהיגער קאָפּ. ער איז אויך געווען א גוטער געשעפטסמאַן און האָט געזוכט און געוואוסט ווי צו מאַכען געלט. ער האָט געהיראַט א רייכע יורש'טע. אין דער צייט פון קריג האָט ער געמאַכט זעהר פיעל גאַלד פון אַלערליי געשעפטען. ער האָט אין דייטשלאַנד געקויפט פערד זעהר ביליג און האָט זיי פערקויפט זעהר טייער אין גאַסקאָגני'. אין יאָהר 1599 איז סוללי ערנאַנט געוואָרען אַלס הויפט פון די פינאַנצען אין פראַנקרייך און אויך אַלס געזאַנדטער=דירעקטאָר איבער די וועגען און בריקען פון לאַנד. שפּעטער האָט איהם דער קעניג אויך איבערגעגעבען די אויפזיכט איבער די אַרטילעריע און די פעסטונגען.

דאָס ערסטע, וואָס סוללי האָט געטאָן, איז געווען צו פערשאַפען אַז אַל-געמיינע איבערזיכט איבער די פינאַנסען פון לאַנד. ער האָט געמאַכט א גלייכגעוויכט צווישען די אייגקונפטען און אויסגאַבען פון לאַנד און נאָכדעם האָט ער געמאַכט א יעהרליכען בודזשעט. די גובערנאַטאָרען פלעגען נעהמען שטייערן פון זייערע פּראָווינצען וויי פיעל זיי האָבען געוואָלט; דאָס זעלבע האָבען געטאָן די גרונד=העררען מיט זייערע וואַסאַלען. סוללי האָט צו דיזער הפקרות געמאַכט אַז ענדע. ער האָט זייערע אָפּצאָהלען פיעל פערקלענערט, אום דער קעניג זאָל קענען לייכטער און זיכערער אייגקאַסירען זיינע שטייערן. ער האָט רעווידירט אַלע שולדען פון דער רעגירונג און האָט פיעלע פון זיי גאַרניט אָנערקענט פיר ריכטיגע חובות, און ער האָט פערקלענערט די צינזען, וואָס די רעגירונג האָט געצאָהלט פיר איהרע שולדען, פון 8⅓ פּראָצענט אויף 6¼ פּראָצענט. ער האָט רעווידירט די שטייערן און האָט אויסגעפונען, דאָס אייניגע געגענשטענדען זיינען אין גאַנצען בעפרייט פון שטייער, וועהרענד על פּי יושר דאַרפען זיי ווערען בעשטייערט, און אין געגענטייל אַנדערע זיינען געווען בעלעסטיגט מיט שווערע שטייערן גאָר אָהן א שום גרונד. קורץ, ער האָט צום ערסטען מאָל אַרייגעבראַכט אָרדנונג אין דאָס פינאַנץ=סיסטעם פון פראַנקרייך. צו ענדע פון היינריך דעם 4טען'ס רעגירונג זיינען די שולדען געווען בעלעסטיגט מיט שווערע שטייערן גאָר אָהן א שום גרונד. קורץ, ער האָט צום ערסטען מאָל אַרייגעבראַכט אָרדנונג אין דאָס פינאַנץ=סיסטעם פון פראַנקרייך. צו ענדע פון היינריך דעם 4טען'ס רעגירונג זיינען די שולדען געוואָרען וועניגער אויף 147 מיליאָנען. דער קעניג האָט צוריק אויסגעקויפט פיר 80 מיליאָן גוטס=הערשאַפטען, וועלכע זיינען פריהער איבערגענאַנגען אין פרעמדע הענט, געמאַכט קלענער די שטייערן פון 30 מיליאָן אויף 26 מיליאָן,

אינדוסטריען. די האַנדעלס־בעציהונגען, וועלכע זיינען פעסטגעשטעלט גע־ווארען צווישען פראַנקרייך און ענגלאַנד אין דער צייט פון קארל דעם 9טען, האָבען געגעבען די ענגלענדער אלע מעגליכקייטען אפצוועצען אין פראַנקרייך זייערע פראָדוקציאָנען, וועהרענד די פראַנצויזען האָבען אין ענגלאַנד נאָר ניט געקענט טאָן. אין מאי פון יאָהר 1606 איז די זאַך געענדערט געוואָרען און מען האָט אין דיזער הינזיכט ביידע פעלקער גלייכגעשטעלט.

פראַנצויזישע קריג־שיף פון 16טען יאָהרהונדערט.

סוללי האָט זיך וועניג אינטערעסירט מיט קאָלאָניעס. ער האָט גע־וואָלט, דאָס פראַנקרייך זאָל זיין שטארק פון זיך אליין און זאָל זיין צופרידען מיט זיך זעלבסט, זי זאָל ניט זוכען קיין גליקען אין אנדערע לענדער. דער קעניג אָבער האָט אנדערש געווינשט. ער האָט געוואָלט, דאָס אויך פראַנק־רייך זאָל האָבען א טייל אין דער נייער וועלט, אין אמעריקא, וואו שפאניען האָט געגרינדעט אזא גרויסע הערשאפט. ער האָט אויך געוואָלט האָבען גע־שעפטען מיט אינדיען, וואָס איהר האנדעל איז דאמאלס געווען אן ארט מאנא־

פערפאַסט פון אַ פּראָטעסטאַנטישען עדעלמאַן אָליוויער דע סעררעס פון לאַנגעדאָק, וועלכער האָט געראַטען די לאַנד־יונקערס צו בעשעפטיגען זיך מיט פערזעען מאַיס (טערקישען ווייץ) און האָפּען, פון וועלכע מען האָט נאָך דאַמאָלס אין פראַנקרייך זעהר ווענינ געוואוסט. איבערהויפּט האָט מען אין פראַנקרייך אין 16טען יאָהרהונדערט און אין אָנפאַנג פון 17טען יאָהרהונדערט אַיינגעפיהרט זעהר פיעלע פרעמדע בוימער און פלאַנצען, ווי צ. ב.: טאַבאַק, רויטע ריבען (בוריקעס), אַקאַציען־בוימער, אויך פערשיידענע געפליגעל, ווי: דעם ענדיק און די פּערלהוהן.

אָליוויער דע סעררעס איז געווען אַן אונטערנעהמענדער קאַפּיטאַליסט און ער האָט געטריבען די רעגירונג צו אונטערשטיצען די אינדוסטריע. ער האָט בעוואויגען די רעגירונג אין פראַנקרייך צו פלאַנצען די מוילבעער־בוימער אום מען זאָל דאָרטען קענען אַיינפיהרען דעם זייד־וואָרים און צו ענטוויקלען דורך דעם די פאַבריקאַציאָן פון זייד, אַזוי דאָס פראַנקרייך זעלבסט זאָל האָבען דעם רויהען שטאָף פיר די זייד, וועלכען די פראַנצויזען פלעגען פריהער בעציהען פון איטאַליען. סוללי זעלבסט איז געווען געגען דיזער אונטערנעהמונג, ווייל דאָס איז געווען אַ מיטעל צו פערברייטען אין לאַנד לוקסוס, וואָס ער האָט זעהר ניט געוואָלט. אָבער דער קעניג האָט איהם אין דיזער זאַך ניט נאָכגעגעבען. ער האָט געטאָן אַלעס מעגליכעס אום צו פערברייטען אין פראַנקרייך די צוכט פון זייד־ווערים.

נאָך מעהר, עס איז געגרינדעט געוואָרען אַ האַנדעלס־קאַמער אום צו ענטוויקלען דעם האַנדעל און די פאַבריקאַציאָן. מיט דער שטיצע פון דער רעגירונג און דורך פערשיידענע פּריווילעגיעס זיינען איבעראַל געוואָרען מעהר און מעהר פאַבריקען פון גלאָז־אַרטיקלען און קריסטאָל־געגענשטענדען, פון טוך, לייווענט און זיידען־וואַארען, פון פערשיידענע מעטאַל־זאַכען: קופּער, שטאָהל א. ד. גל. די רעגירונג האָט אַזעלכע אונטערנעהמונגען געשטיצט דורך געבען מאָנאָפּאָל און שוץ געגען קאָנקורענץ פון אויסלאַנד. ווען ניט דיזע שטיצע פון דער רעגירונג, וואָלט דאַמאָלס ניט געווען קיין אונטערנעהמער. די קאַפּיטאַליסטען זיינען דאַן געוואָרען רייך מעהר דורך די שטיצע, וואָס די רעגירונג האָט זיי געגעבען, אָדער בעסער געזאָגט, וואָס דאָס פאָלק האָט זיי געגעבען, אין באַאַרעס געלט, ווי דורך זייער אייגענעם אונטערנעהמונגס־גייסט.

אין יאָהר 1694 איז אין פּאַריז געווען אַ האַנדלונגס־פערזאַמלונג. אויף דיזען קאָנגרעס האָט מען בעשפּראָכען די מיטלען, ווי מען זאָל מעהר און ברייטער ענטוויקלען די פאַבריקאַציאָן פון טוך, וואָלענס, קופּער און אַייזענוואַרג, און ווע מען זאָל בעשאַפען נייע פאַבריקען פון פערשיידענע אַנדערע

ריהמען. די קעניגען שפּאָטען אימער פון פערנונפט, ווען עס האַנדעלט זיך וועגען יאַגד. היינריך דער 4טער האָט אָבער געהאַט צו יאַגד אַ בעזונדער ליידענשאַפט. זיין מיניסטער האָט זיך דערפון שטאַרק געערגערט, ווייל עס איז געווען פערבונדען מיט צו גרויסע הוצאות. דער קעניג האָט געהאַלטען יאַגד פיר אַ פּריווילעגיע נאָר פון הערשער און ער האָט ניט געוואָלט ליידען אַז דאָס פאָלק, איבערהויפּט פון נידערען שטאַנד, זאָל זיך בעשעפטיגען דער-מיט. ער האָט בענייט די שטרענגע געזעצען וועגען יאַגד, וועלכע זיינען אַרויסגעגעבען געוואָרען פון פראַנץ דעם 1טען. ער האָט ענטוויקעלט שפּיאָנ-סטוואָ צווישען די בויערן, זיי זאָלען מסר'ן איינער דעם אַנדערן, ווען איינער וועט זיך ערלויבען איבערצוטרעטען די געזעצען וועגען יאַגד. ער האָט צו-געזאָגט דעם מוסר צו געבען אַ געוויסען טייל פון דעם שטראָף-געלט, וואָס מען וועט נעהמען פון דעם איבערטרעטער פון די יאַגד-געזעצען.

וואָס אָנבעטרעפט די פערשיידענע בנינים, וואָס היינריך דער 4טער האָט געבויט, זיינען זיי אין פיעלע הינזיכטען פיעל נידריגער אין ווערט און וויכטיגקייט פון די געבייען פון זיינע פאָרגענגער פון דער דינאַסטיע וואַלואַ. די בויקונסט פון דער פּעריאָדע פון היינריך דעם 4טען ווייזט דעם אונטער-גאַנג פון דער אַרכיטעקטור אין פראַנקרייך.

אין יאָהר 1601 האָט שפּאַניען אויפגעהעצט אייניגע אַדעללייט אין פראַנקרייך צו בענייען דעם בירגער-קריג. אָבער עס איז ניט געלונגען, און דער אָנפיהרער פון דיזער אונטערנעהמונג, דער ריטערליכער ב י ר אָ ן, האָט פערלאָרען זיין לעבען (1602). היינריך דער 4טער האָט געוואָלט דורכ-פיהרען אַ פּלאַן, צו וועלכען עס האָבען איינגעשטימט די דייטשע יוניאָן און אַנדערע אייראָפּעאישע מעכטען, צו גרינדען אַ קריסטליכעס וועלט-רייך מיט גלייכע רעכטען פיר קאַטאָליקען, לוטהעראַנער און קאַלוויניסטען, און דערמיט צו צוברעכען די מאַכט פון די האַבסבורגער. אָבער די קאַטאָליקען זיינען שטאַרק געווען געגען דעם, און האָבען אונטערגעשיקט איינעם דאַוואַיללאַק און דיזער האָט איהם ערמאָרדעט (14טער מאַי 1610). דאָס איז געווען דאָס צוואַנציגסטע מאָל, וואָס מען האָט היינריך'ן געפּרובט ערמאָרדען.

דער קעניג איז גלייך געפאַלען טויט, ער האָט זאָגאַר ניט אַרויסגעלאָזען קיין געשריי. דער מערדער ראַוואַיללאַק האָט גאָרניט געפּרובט ענטלויפען. די פּאָליציי האָט געהאַט גרויסע מיה אָפּצוהאַלטען דאָס פאָלק מען זאָל איהם ניט טויטען גלייך אויף'ן אָרט. מען האָט איהם איינגעשלאָסען אין פּאַלאַץ רעטץ. דאָרטען האָט מען איהם געהאַלטען 9 טעג און פיעלע לייט איז געווען ערלויבט צו זעהען איהם און צו רעדען מיט איהם. דעם 27טען מאַי האָט

פּאָל פון פּאָרטוגאַל. אונטער פראַנץ דעם 1טען האָט פראַנקרייך געפֿרוּבט גרינ-דען א קאָלאָניע אין נאָרד־אַמעריקא אונטער דעם נאָמען ניי־פראַנקרייך. דאָס לאַנד איז געווען דער גרויסער שטח, וואָס היינט פערנעהמט קאַנאַדא און דער אָסטלעכער טייל פון די פֿאראייניגטע שטאַטען. אָבער די פּראָבע האָט ניט געהאָט קיין ערפֿאָלג. אין יענער צייט האָבען אויך די ענגלענדער אָנגע-פֿאַנגען צו בעזעצען זיך אין יענע ערטער אויף א שטרעקע, וועלכע זיי האָבען א נאָמען געגעבען וווירדזשיניא, צו עהרע פון דער קעניגין עליזאַבעטה. הגם וווירדזשיניא איז געווען א טייל פון דעם שטח, וואָס האָט געהערט צו פראַנק-רייך, האָט דאָך היינריך דער 4טער געגעבן דעם ניט פּראָטעסטירט.

אין יאָהר 1604 איז אַרויס פון האַוור א קליינע פלאָטע פון 4 שיפען און האָט געגרינדעט א קאָלאָניע אויף דער האַלב־אינזל אַקאַדיען, וועלכע רופט זיך יעצט ניי־שאָטלאַנד (נאָווא סקאָשיא). אין יאָהר 1608 האָט מען געגרינדעט א צווייטע קאָלאָניע אין קוועבעק ביי דעם גרויסען טייך סט. לא-רענס, 120 מייל פון מעער. די פראַנצויזען זיינען אין אלגעמיין געווען פיעל הומאַנער, וועניגער באַרבאַריש פון די שפּאַניער. זיי האָבען ניט געזוכט אויסצורָאטען די אינדיאַנער, ניט צו פערשקלאַפען זיי, זייער צוועק איז נאָר געווען צו בערייכערן זיך אויף אַן עהרליכען אופן, דורך אַקערבוי, פיש־צוכט, יאָגד און אויסהאַקען געהילץ פון די וועלדער.

היינריך דער 4טער האָט אויך געזוכט צו גרינדען א געזעלשאַפט פון האַנדעל און שיפען פיר אָסט־אינדיען. אָבער מען האָט דיזען פּראָיעקט ניט אָנגענומען, און די געפֿאַנטע געזעלשאַפט איז ניט געגרינדעט געוואָרען.

דער קעניג האָט געוואָלט צוליב טאָן די קאַפּיטאַליסטען און פערקלע-נערן די צאָהל פון פייערטעג אין יאָהר, וויל צוליב די ימים טובים זיינען אויסגעקומען צו וועניג אַרבייטס־טעג, וועהרענד די פּראָטעסטאַנטישע לענדער האָבען זיי געהאַט פיעל וועניגער און דאָס האָט געהאַט אַן איינפלוס אויף די פּרייזען פוון די סחורות פון די קאַטאָלישע לענדער. דער פאַפּסט האָט אין דיזער הינזיכט ניט געוואָלט ערפילען דעם קעניג'ס וואונש. דיזען איבעל האָט ערסט שפּעטער די רעוואָלוציאָן אָפּגעשאפט.

אין אלגעמיין איז די רעגירונג פון היינריך דעם 4טען געווען פיר דאָס פאָלק זעהר וועהרטפול און פרוכטבאַר, הגם ער האָט ביי זיינע רעפּאַרמעס מעהר געהאַט אין זינען זיינע אייגענע אינטערעסען אלס דעם פאָלק'ס. עס זיינען אָבער צוויישען זיינע נייע געזעצען אויף געווען אזעלכע, וועלכע פערדינען צו ווערען געטאַדעלט. דאָס זיינען די געזעצען פון יאָגד. דאָ האָט מען ניט גע-זעהען קיין האָאָר הומאַניטעט, מיט וועלכער מען פלעגט דיזען קעניג אזוי

פון אלע שטאנדען (קלאסען), פרייהייט פיר שטערטישע וואהלען או מעהר פריווילעגיעם פיר די שטעדט. זיי האבען אויך געפאדערט, דאס די שטייערן פיר די רעגירונג זאלען צוטיילט ווערען מיט יושר אויף אלע בירגער לפי ערך, און דאס אויסער דעם זאלען אלע בירגער זיין גלייך פאר דעם געזעץ, דאס די בויערן, וואס זיינען אונטערטאנען אדער לייבאייגענע צו די גוטס־בעזיצער, זאלען בעפרייט ווערען, אפצושאפען די צאלען (טאריף) אויף סחורות, וואס ווערען געקויפט און פערקויפט אין לאנד זעלבסט, און אנשטאט דעם מאכען

לודוויג דער 13טער.

שוץ־טאריפען אויף אויסלענדישע וואארען. דיזע פערזאמלונג איז געשלאסען געוואארען אין מאנאט מערץ פון יאהר 1615 און איז מעהר ניט בערופען גע־וואארען ביז דעם יאהר 1789.

די אדעלייט האבען אנגעפאנגען צו מאכען נייע אונרוהען. זיי האבען זיך וויעדער געגומען צו די וואפען, און די רעגירונג האט וויעדער געקויפט דעם פרידען פיר גלט (1616). דער קעניג האט זאגאר געמוזט בעצאהלען די טרופען פון די בונטאוושטשיקעס. קאנדע האט ערהאלטען פיר זיך א

איהם דער פּאַרלאַמענט פעראורטיילט צום טויט. מען האָט איהם מיט ברע-
נענדע צוואַנגען געריסען שטיקער פלייש, און אין די וואונדען האָט מען גע-
גאָסען צושמאָלצענע בליי אָדער הייסע קאָכעדיגע אויל; דאַן האָט מען אָפּ-
געברענט זיין רעכטע האַנט. ענדליך האָט מען איהם צופערטעלט און פער-
ברענט אויף אַש און צושפּרייט דורך דעם ווינט. זיינע עלטערן האָבען גע-
מוזט צוזעהן זיין שטראָף און נאָכדעם פערלאָזען פראַנקרייך.

לודוויג דער 13טער איז געווען אַלט 9 יאָהר ווען ער איז בע-
שטיגען דעם טראָן. דער פּאַרלאַמענט האָט בעשטימט, דאָס ביז ער וועט ווע-
רען פול־יעהריג זאָל רעגירען זיין מוטער מאַריאַ פון מעדיטשיס. די גרויסע
האָבען גערעכענט, דאָס אונטער דער ווייבער־רעגירונג וועט זיי געלונגען גע-
ווינען צוריק זייער פריהערדיגע מאַכט. זיי האָבען זיך אויסגעדריקט: „די
צייט פון די קעניגען איז שוין אַוועק, און די צייט פון די גרויסע איז וויעדער
אָנגעקומען". פיעלע פון זיי זיינען צופאָהרען אין די שטעדט אום צו פערכא-
פען די מאַכט. קאָנדע האָט זיך שוין גענומען צו די וואַפען. די מיניסטאָרען
האָבען געראַטען דער קעניגין צו דערשטיקען די בעוועגונג מיט קראַפט און
ענערגיע גלייך אין אָנפאַנג. די קעניגין אָבער האָט בעשלאָסען צו פערהאַנד-
לען פריהער מיט די גרויסע, צו וויסען וואָס זיי פערלאַנגען. זי האָט זיי בע-
רוהיגט מיט גרויסע סומעס געלט. דער פּרינץ פון קאָנדע האָט ערהאַלטען
450,000 ליוורעס, דער הערצאָג פון מאַיענן 300,000, לאָנגעווילל 100,000
ליוורעס א. אַז. וו. די שולדען פון דער רעגירונג זיינען צוליב דעם געוואָרען
אַזוי גרויס, דאָס דעם פיערטען יאָהר פון דער רעגענטין'ס הערשאַפט איז זי
שוין מעהר ניט געווען אין שטאַנד צו צאָהלען די שולדען פון שטאַאַט. דערצו
נאָך איז סוללי אויך ענטזאָגט געוואָרען.

דעם 14טען אָקטאָבער 1614 האָט דער פּאַרלאַמענט בערופען אַ פערזאַמ-
לונג פון די בירגער פון די שטעדט. דיזע פערזאַמלונג איז געווען די לעצטע
ביז דעם יאָהר 1789, דאָס איז ביז דער בעוואוסטער פראַנצויזישער רעוואָ-
לוציאָן. צווישען די דעפּוטאַטען צו דיזער פערזאַמלונג האָט זיך געפונען דער
29־יעהריגער בישאָף פון לוסאָן, אַרמאַנד דופּלעסיס פון
רישעליע, וועלכער איז שוין דאַמאָלס געווען אַזוי בעריהמט, דאָס די
גייסטליכע האָבען איהם ערוועהלט אַלס רעדנער אין דיזער פערזאַמלונג. די
בירגער האָבען פערלאַנגט, דאָס מען זאָל פערקלענערן די פּענסיאָן, וואָס מען
האָט געצאָהלט צו די גרויסע, ווייל די סומע איז זינט היינריך דעם 4טען פער-
דאָפּעלט געוואָרען און האָט איבערגעשטיגען 5½ מיליאָן. אויסער דעם האָ-
בען די בירגער געפאָדערט די צוזאַמענרופונג פון אַן אַלגעמיינער פערזאַמלונג

נאָכדעם האָט זי זיך גענומען צו די אַדעללייט. זי האָט בעלאַגערט די בערג־פעסטונג מאָנטאָבאַן, וועלכע איז געווען אונטערשטיצט פון הערצאָג פון ראָהאַן. זיי מאָנאַטען האָט די רעגירונגס־מיליטער בעלאַגערט די פעסטונג, אָבער אָהן אַ שום ערפאָלג. דער קעניג האָט געשלאָסען שלום מיט דעם אַדעל, אָבער דער שלום איז ניט געווען גינסטיג פיר די הוגענאָטען. די זיכערהייטס־פּלעצער, וואָס מען האָט פון זיי צוגענומען, האָט זיי די רעגירונג שוין מעהר ניט געגעבען צוריק; זיי האָבען אויך פערלאָרען דאָס רעכט צו פערזאַמלען זיך אָהן דער ערלויבניס פון קעניג (1622).

קאַרדינאַל רישעליע.

נאָך איידער דער פרידען איז געשלאָסען געוואָרען איז לואינעס געשטאָרבען (1621). אין יאָהר 1624 האָט רישעליע איבערגענומען די הויפּט־רעגירונג אין זיינע הענט. מיט איהם האָט זיך אָנגעפאַנגען אַ נייע עפּאָכע אין פראַנצויזישען קעניגטום. רישעליע איז געווען דער גרינדער פון פראַנצויזישען אַבסאָלוטען קעניגטום. ער האָט געשטרעבט אויפצוהייבען און צו פערשטאַרקען די קעניגליכע מאַכט אין אינערען, און ער האָט אַלע זיינע

סומע פון 1,500,000 לִיוורעס. יעדע רעוואָלוציאָן האָט איהם געבראכט געלט. דיזע רעוואָלוציאָן האָט געקאָסט דעם שטאַט מעהר פון 20 מיליאָן.

די הויפּט־ראָלע אין הויף האָט צו יענער צייט געשפּילט די הויף־דאַמע לעאָנאָרא קאַליגאַאי פון פלאָרענץ און איהר מאַן קאָנטשינאָ קאָנ־טשיני, וועלכער האָט בעקומען דעם טיטעל מארקיז ד'אנקר און צוזאַמען מיט דעם איז ער ערנאַנט גענוארען אלס מארשאל פון פראַנקרייך. קאָנדע איז דערפאַר גענוארען שטאַרק ערביטערט, וויל ער האָט גערעכענט אויף דיזע שטעלע. ער האָט וויעדער אָנגעפאַנגען צו מאַכען א רעוואָלוציאָן, אָבער ד'אנקר האָט איהם בעצייטענס ארעסטירט. נאָר דאָס האָט וועניג געהאָלפען. דער אדעל אין דער פראָווינץ האָט זיך וויעדער אויפגעהויבען און האָט זיך גענומען צו די וואָפען. אָבער דער קעניג האָט נעזיגט.

אין הויף האָבען זיך אָנגעהויבען נייע אינטריגעס. לואינעס, דער גינסטלינג פון לודוויג דעם 13טען, האָט ביי איהם געפועלט ער זאל ערלוי־בען צו ערמאָרדען דעם מארשאל ד'אנקר. מען האָט אין איהם אריינגעשאָסען דריי קויגלען און ער איז געפאַלען טויט אין לובר (1617). זיין פרוי לעאָנאָרא איז פעראורטיילט גענוארען צום פערברענען אלס העקסע (כשוף־מאכערין), און איז פערברענט גענוארען. די קעניגין־מוטער איז פערשיקט גענוארען נאָך בלוא. דער הויפּט־פיהרער פון רייך איז גענוארען לואינעס אָנשטאָט ד'אנקר. דער אדעל האָט ניט אויפגעהערט צו רעוואָלטירען. די רעגירונג האָט וויעדער בעווייזען, דאָס דער אדעל קען פיר קיין פאַל ניט ערוואַרטען, דאָס ער וועט צוריקקריגען זיין אלטע מאכט. קאָנדע האָט שוין זיין פרייהייט מעהר ניט ערהאַלטען; די רעגירונג האָט אויך אָפּגעשאָפט פיעלע פענסיאָנען. דער אדעל האָט זיך איבער־א־נייס ערהויבען אונטער דער פיהרונג פון הערצאָג פון ד'עפערנאָן און אונטערשטיצט פון דער קעניגין־מוטער, וועלכע האָט צוליב איהרע אייגענע אינטערעסען געקעמפט געגען איהר אייגענעם זוהן.

צוויישען מוטער און זוהן איז אפילו באלד געשלאָסען גענוארען פריידען מיט דער הילף פון רישעליע, וועלכער האָט דערפאַר בעקומען דעם טיטעל קארדינאל, אָבער דער שלום איז ניט געווען קיין ריכטיגער. די פארטייען האָ־בען פאַרטגעזעצט צו קעמפען צוויישען זיך. די אדעליים האָבען נאָך גע־כאָט א וויכטיגערען שריט — זיי האָבען זיך פעראייניגט מיט די הוגענאָטען. דיזע זיינען געווען זעהר אונצופריידען מיט דעם עדיקט פון נאַנטעס, ווי אויך מיט דעם, וואָס די רעגירונג האָט צוריקגעגעבען די קירכען־גיטער צו די קא־טאָלישע גייסטליכע, און עס האָט זיי זעהר ערביטערט. די רעגירונג האָט זיך פריהער גענומען צו די פראָטעסטאַנטען און האָט זיי אייניגע מאל בעזיגט.

שפּראָכען הילף, און זיי זיינען ווירקליך געקומען מיט זייערע שיפען צו דער רעכטער צייט, און ער האָט די הונגעראַטען בעזיגט. דיזער אומשטאַנד ווייזט קלאָר, דאָס די ריכטיגע אורזאַך פון די מעהרסטע קאַמפען פון יענער צייט איז ניט געווען די רעליגיאָן נאָר פּאָליטיק. ענגלאַנד און האָלאַנד שיקען זייערע שיפען צו בעקעמפען די פּראָטעסטאַנטען, זייערע אייגענע גלויבענס-גענאָסען. עס איז אַן אייביגעס אינטריגען-שפּיל, אין וועלכען עס איז ניטאָ קיין פּרינציפּ, נאָר אייגענוץ.

אין יאָהר 1627 האָט רישעליע אונטערגענומען דעם לעצטען קריג מיט די הונגעראַטען. ער האָט בעלאַגערט לאָ ראָשעל, וועלכע איז געווען די הויפּט-פעסטונג פון די קאַלוויניסטען. 14 מאָנאַטען האָבען זיך די פּראָטעס-טאַנטען מוטיג בעשיצט געגען די בעלאַגערער. אָבער ענדליך זיינען זיי גע-וואָרן געצוואונגען אונטערצוגעבען זיך (נאָוועמבער 1628). הונגער און נויט האָבען זיי דערצו געטריבען. וואָן די הונגעראַטען האָבען ערוואָרטעט אַלס פיה-רער דעם מוטיגען און ענטשלאָסענעם גיטאָן, האָט ער געזאָגט: „איך נעהם אָן די עהרע פון אַן אָנפיהרער נאָר מיט דער בעדינגונג, דאָס איך זאָל האָבען דאָס רעכט צו דערשטעכען יענעם, וואָר עס וועט וועלען רעדען וועגען אונטער-געבען זיך, און וואָן איך וועל דענקען פון אונטערגעבען זיך, זאָל מען מיך דער-שטעכען". און ווירקליך נאָר 154 האַלב-פערהונגערטע און פערוואונדעטע קריגער האָבען קוים געשלאָפּט די פּיס אין די גאַסען פון לאָ ראָשעל, וואָן די פעסטונג איז גענומען געוואָרען. נאָך דיזען זיג האָט זיך רישעליע געצייגט אַלס קלוגער שטאַטסמאַן. ער האָט זיי געגעבען פולע רעליגיאָנס-פרייהייט און גלייכע רעכטען מיט די קאַטאָליקען; ער האָט אָבער פון זיי צוגענומען אַלעס, וואָס האָט זיי געמאַכט אַלס א שטאַאט אין א שטאַאט; ער האָט פון זיי אָפּגענומען זייערע פעסטונגען און זייערע רעפובליקאַנישע רעכטען. אום צו געווינען זיי אין גאַנצען אויף זיין זייט האָט ער זיי פערשאָפט עמטער גליך מיט די קאַטאָליקען, און האָט זיי אַלס בעאַמטע בעהאַנדעלט אין אַלע הינזיכטען בעסער פון די קאַטאָליקען.

דורך די נידערלאָגע פון די הונגעראַטען האָט דער הויכער אדעל פערלאָרען זיין שטאַרקסטע שטיצע. ניט אכטענדיג דערויף האָבען די אדעלייט ניט אויפגעהערט צו אינטריגירען און מאַכען פערשוועהרונגען און אויפשטאַנדען. דער אדעל האָט דאַמאָלס מעהר רעוואָלטירט ווי אין אונזערע טעג די אר-בייטער, וועהרענד אין גרונד געגומען האָבען זיי געהאַט פיעל וועניגער אור-זאַך צו רעוואָלטירען געגען דער רעגירונג ווי דער היינטיגער פּראָלעטאַריאַט. דער קעניג האָט די פערשווערונג אונטערדריקט אונבארמהערציג. מען האָט

פּלענער אויסגעפיהרט ביז די קלענסטע איינצעלהייטען, אַזוי ווי ער האָט פאָרויסגעזאָגט דעם קעניג לודוויג דעם 13טען, ווען ער האָט פון זיין האַנט איבערגענומען די מאַכט פון ערסטען מיניסטער. „די הוגענאָטען", האָט רי-שעליע געזאָגט, „טיילען די רעגירונג מיט דעם קעניג; די אַדעללייט פיהרען זיך אויף אַזוי ווי זיי וואָלטען גאָר ניט געווען זיינע אונטערטאַנען; די שטאַט-האַלטערס האַנדלען אַזוי ווי זיי וואָלטען געווען זעלבסטהערשער יעדערער אין זיין פּראָווינץ. די מאַיעסטעט פון פראַנצויזישען קעניג איז אַזוי ערניד-ריגט אין אויסלאַנד, דאָס מען קען זי גאָר מעהר ניט דערקענען. ווען דער קעניג וועט מיר געבען די מאַכט וועל איך די הוגענאָטישע פּאַרטיי פערניכ-טען, דעם שטאָלץ פון די גרויסע דעמיטיגען און דעם נאָמען פון קעניג אין אויסלאַנד וועל איך בריינגען צו דער שטופע, אויף וועלכער ער דאַרף שטעהן, און ווי עס פּאַסט פיר די עהרע פון פראַנקרייך".

אָנפאַנגס האָט רישעליע געוואָלט דערגרייכען אַלע דריי צילען מיט איין מאָל. ער האָט בעשלאָסען צו פערבינדען דורך הייראַט לודוויג'ס שוועסטער מיט קאַרל דעם 1טען, דעם קעניג פון ענגלאַנד. הגם ער, רישעליע, איז געווען אַ קאַרדינאַל פון דער רוימיש-קאַטאָלישער קירכע און קאַרל דער 1טער פון ענגלאַנד איז געווען אַ פּראָטעסטאַנט, איז אָבער פּאָליטיק ביי איהם געשטאַ-נען העכער פון רעליגיאָן. ער האָט געשלאָסען אַ נייעם בונד מיט האָללאַנד, און האָט שטילערהייד געהאָלפען מיט געלט מאַנספעלד'ן, וועלכער איז געווען געגען עסטרייך. דיזע אַלע בינדניסען זיינען געווען פּראָטעסטאַנטיש. שפּאַ-ניען איז די זאַך ניט געפעלען געוואָרען, און זי האָט געשיקט געלט צו די פראַנצויזישע פּראָטעסטאַנטען אום אויפצורייצען זיי געגען דער רעגירונג און מאַכען אַן אויפשטאַנד.

רישעליע האָט זיך אָבער באַלד איבערצייגט, דאָס עס איז אונמעגליך אָנצוגרייפען אַלע דריי זאַכען מיט אַ מאָל. ער האָט דעריבער אָפּגעלעגט אויף שפּעטער די זאַכען, וועלכע האָבען וועניגער געדריקט, און האָט זיך פריהער פון אַלץ בעשעפטיגט מיט די הוגענאָטען, צו מאַכען פון זיי אַן ענדע. ער האָט אָנגעפאַנגען צו בעפעסטיגען דעם פאָרט סט. לואיס ביי לאַ ראָשעלל אום צו אויפוועקען אַ חשד ביי די פּראָטעסטאַנטען, און זיי האָבען זיך ווירק-ליך גענומען צו די וואַפען אונטער דער פיהרונג פון אַ געוויסען ראָהאַן און סוביזע. זיי האָבען זיך בעמעכטיגט מיט זייער פלאָטע, וועלכע איז גע-ווען פיעל שטאַרקער פון דער קעניגליכער פלאָטע. רישעליע האָט דאָס אַלעס געוואוסט, און דאָך איז ער אַרויס געגען די הוגענאָטען, ווייל ער האָט גערע-כענט אויף די הילף פון ענגלאַנד און האָללאַנד, וועלכע האָבען איהם פער-

(פון די וואַלוא) האָבען זיך די גובערנאַטאָרען, וועלכע זיינען אלע געווען פון הויכען אַדעל, אָנגעאייגענט א זעלבשטענדיגע מאַכט און האָבען נערעכענט זייערע עמטער אלס ערבליכע, אזוי דאָס זאָגאָר דער קעניג האָט ניט געהאט דעם מוט דיזע מאַכט פון זיי צוצונעהמען, און זיי האָבען דעריבער געהערשט אין די פראווינצען ווי אונאָפהענגיגע קעניגען. היינריך דער 4טער האָט זייער געהאָרזאַמקייט געמוזט קויפען פיר געלט. אום דיזען איבעל אָפצושאפען האָט דער קארדינאל רישעליע בעשאפען אין דער רעגירונג א נייעם אמט אונטער דעם נאָמען „אינטענדאַנט". אזעלכע אינטענדאַנטען זיינען געווען דריי: איינער איבער דער פאליציי, איינער איבער דער יוסטיץ און איינער איבער די פינאַנסען. דיזע דריי אינטענדאַנטען זיינען ערווהלט געוואָרען פון קעניג זעלבסט, אָבער זיי זיינען געווען אונטערגעוואָרפען אונטער דעם מיניסטער רישעליע. דיזע בעאמטע זיינען געווען די ווערקצייג פון דער צענטראל־מאַכט און האָבען אין דער רעגירונג קאָנטראָלירט אלעס: די גובערנאַטאָרען, דעם פאַרלאַמענט, די שטעדט און די דערפער. קיין מאַסרעגעל האָט אזוי ניט געבראָכען די מאַכט פון די פעאַדאלען וויי דיזע נייע אָרדנונג.

די מאַכט פון די פאַרלאַמענטען האָט ער געבראָכען דערמיט, וואָס ער האָט אייננעפיהרט א נייעם נעריכטס־הויז פיר פאָליטישע פערברעכער און האָט דיזען סאָרט פראָצעסען ארויסגענומען פון זייערע הענט. ער האָט אויך פיעל אָפגעשוואכט די מאַכט פון דער רוימישער קירכע. איינער, א געוויסער סאַנטאווול, האָט ארויסגעגעבען א בוך, אין וועלכען ער האָט בעוויזען, דאָס דער פאפסט האָט דאָס רעכט אויסצושליסען פון דער קירכע קעניגען און קיסרים ניט נאָר וועז זיי בענההען א פערברעכען, נאָר אויך וועז זיי זיינען אונפהיג צו רעגירען. רישעליע האָט אויפגעפאדערט די סאַרבאָננע, די גרעסטע אוניווערזיטעט אין דער וועלט און די גרעסטע אויטאָריטעט אין טהעאָלאָגישע פראָגען, דאָס זי זאָל וועגען דיזען געגענשטאַנד ארויסזאָגען איהר אורטייל.

איבער די עקאָנאָמישע פאָליטיק פון רישעליע איז וועניג פאַראן וואָס צו זאָגען, אויסער אייניגע מאַסרעגלען וועגען די קאָלאָניעס, וואָס האָבען געהערט צו פראַנקרייך. קאַנאַדא איז געווען איבערגעגעבען צו א געוויסער געזעלשאפט. דיזע געזעלשאפט האָט אָבער ניט געוואוסט ווי צו ציהען נוצען פון דיזער קאָלאָניע. דאָן האָט רישעליע איבערגעגעבען דאָס לאַנד צו אן אנדער געזעלשאפט, וועלכער ער האָט אויך געגעבען א מאָנאָפאָל אויף דעם פעלהאַנדעל. אום דאָס לאַנד זאָל גיכער און מעהר בעזעצט ווערען האָט רישעליע געגעבען צו אלע אייננעבאָרענע אין קאַנאַדא פולע רעכטען פון פראַנצוזישע

געגען זיי געבראכט אלע מיטלען: הינריכטונג, געפענגניס און פערבאנונג (ארויסשיקונג פון לאנד). די קעניגין־מוטער מיט איהר צווייטען זוהן, הערצאג גאסטאן פון ארלעאנס, האבען־געמאכט אן אויפשטאנד אום צו שטירצען דעם פערהאסטען קארדינאל רישעליע. אבער מען האט זיך מיט זיי גיך אפגערעכענט. די קעניגין־מוטער האט געמוזט פערלאזען דאס לאנד און האט געענדיגט איהרע יאהרען אין קאלן, און דער הערצאג פון ארלעאנס האט גלייטען א נידערלאגע פון דער קעניגליכער ארמעע און האט זיך קוים גערעטעט אין בריססעל. דער הערצאג פון מאנטמארענסי, וועלכער איז געווען פון דעם גרעסטען אדעל פון פראנקרייך, און דער מעכטיגער מארשאל מארילליאק זיינען געווארען הינגעריכטעט אלס נעמיינע פערברעכער (1632).

פיעל געפעהרליכער איז געווען די פערשווערונג, וואס איז געמאכט גע־ווארען געגען דעם קארדינאל קורץ פאר זיין טויט. דער הויפט פון דיזער פערשווערונג איז געווען א יונגער מאן מיט'ן נאמען סינק־מארס. וועגען דיזער פערשווערונג האבען געוואוסט ניט נאר די הערצאגען פון ארלעאנס און בואילליאן, נאר אויך די קעניגין אננא. די, וואס האבען אנטייל גענומען אין דער פערשווערונג, האבען פיעל געהעבענט אויף די הילף פון שפאניען. רישעליע האט זיך אבער דערוואוסט וועגען דער פערשווערונג געגען איהם אין דער רעכטער צייט. סינק־מארס און דע טהו, דער זוהן פון דעם פראנצוויזישען געשיכטע־שרייבער, האבען בעצאהלט מיט זייערע לעבענס. ארלעאנס איז עגטלאפען נאך סאוואיען און מען האט איהם פערגעבען נאך דעם, ווי ער האט זיך עגטזאגט פון אלע זיינע עמטער, און בואילליאן האט פערלארען זיין הויפטשטאדט סעדאן.

זינט דעם יאהר 1626 האט רישעליע צושטערט אלע בורגען און פעסטונגען פון די פעאדאלען, וואס זיינען געשטאנען ביי די גרענצען, און ער האט זיי אנערקענט פיר ניט נוצליך און ניט נעטיג. פיר דעם קעניג זיינען דיזע פעסטונגען אימער געווען א געפאהר. פיר די שטעדט און דערפער זיינען זיי געווען א שרעק, ווייל דיזע האבען פון זיי פיעל גלייטען. דעם אדעל האבען דיזע פעסטונגען דערמאהנט זייער אמאליגע מאכט, און דאס האט זיי צוגעגעבען מוט צו מאכען זעהר אפטע אויפשטאנדען. אין דעם זעלבען יאהר האט ער אויך אפגעשאפט דאס אמט פון גרויס־אדמירל און פון קאנגעטאבל, וועלכער האט געהאט א גרויסע מאכט, כמעט א קעניגליכע, איבער דער פלאטע און איבער דער ארמעע.

רישעליע האט אויך געבראכען די מאכט פון דער ביוראקראטיע און פון פארלאמענט. אונטער דעם לעצטען קעניג פון דער פריהערדיגער דינאסטיע

דעם פאלעי ראיאל (קענינגליכען פאלאץ). ער האט געהאט יענע גאלדענע קאפעלע (קירכע), אין וועלכער אלע כלים זיינען געווען פון גאלד בעזעצט מיט דיאמאנטען. ער האט אויך געהאט א טייערע גאלעריע פון קונסט־אר־בייט, א גרויסארטיגע ביבליאטהעק און אן אייגענעם טהעאטער. ער האט ארויסגערופען אין זיין לאנד־הויז א בעריהמטע איטאליענישע זינגערין סי־ניאר לעאנארא. ער האט פיעל געטאן פיר דאס אויפבליהען פון פראנצויזישען טהעאטער. ווער עס האט איהם דא פערשאפט פערגניגען, דער האט געהאט דאס רעכט פון איהם עטוואס צו פערלאנגען. געשפרעך מיט גייסט־פולע פרייגד איז ביי איהם געווען א זאך, אהן וועלכער ער האט ניט געקענט אויסקומען. די דאקטוירים האבען איהם פאַרגעשריבען אלס הייל־מיטעל צו האבען אומגאנג מיט אינעם פון זיי. ער האט אויך געהאט א נאטירליכע ליבע צו ליטעראטור.

דער קעניג האט געלעבט נאך רישעליע׳ס טויט נאר 6 מאנאטען; ער איז געשטארבען דעם 14טען מאי 1643. זיין גאנצען לעבען איז ער נאר געווען דער קעניג פון מיניסטער, וועלכער האט איהם אין גאנצען בעהערשט. אויף לודוויג דעם 13טען קען מען נאר זאגען איין שבח: ער איז ניט געווען אזוי אויסגעלאסען ווי די פריהערדינע קעניגען, ניט אזוי צוליב זיין העכערער מאראל, נאר פשוט וויל ער איז געוו־ן פיזיש צו שוואך צו זיין א בעל עברה. ער האט געליטען פיר די זינד פון זיינע עלטערן. ערסט שפעט נאך זיין היי־ראט איז איהם געבאַרען געו־ארען א זוהן. דאס איז געווען לודוויג דער 14טער.

צו ענדע פון דער פאליטישער נעשיכטע פון פראנקרייך געפינען מיר פיר נעטיג צו בעטראכטען אין קורצען די בעווענונג און ארגאניזאציאן פון די געזעלען, וועלכע זיינען די פארלויפער פון הייניטיגע ארבייטער.

די פראנצויזישע געזעלען־קלאס איז ענטשטאנען פון די זעלבע אורזאכען און אומשטענדען ווי די דייטשע געזעלען־קלאס, מיט דעם אונטערשייד, דאס די בעווענונג פון דיזער קלאס איז אין פראנקרייך צוגענאנגען ראשער, גיכער ווי אין דייטשלאנד. איינפאך דערפאר, וואס פראנקרייך איז פריהער און מעהר ענטוויקעלט געווארען אין פיעלע הינזיכטען, איבערהויפט אין דער הינזיכט פון קולטור און עקאנאמיע, אלס דייטשלאנד.

די געזעלען איז פראנקרייך זיינען דאמאלס געווען איינגעטיילט אין 3 קאטעגאריעס: צו דער ערסטער קאטעגאריע האט געהערט די „קינדער פון סאלאמאן". צו דיזער קאטעגאריע האבען געהערט שטיינהאקער, שלאס־סערם און צימערלייט. צו דער צוויייטער קאטעגאריע האבען געהערט די „קינ־

בירגער. רישעליע האָט אויך געגרינדעט געזעלשאפטען פיר אָסט־אינדיען און די אַנטיללישע אינזלען.

וואָס אָנבעטרעפט די פינאַנסען, האָט זיי רישעליע געבראַכט צוריק צו דעם צושטאַנד, אין וועלכען זיי זיינען געווען, וועז סוללי איז געוואָרען ערס־טער מיניסטער. הגם די שטייערן זיינען געוואָרען פיעל פערמעהרט, זיינען דאָך די אויסגאַבען געווען פיעל גרעסער אלס די איינאַהמע. דאָס יאָהר 1643 האָט אריינגעבראַכט 80 מיליאָנען, אין די קעניגליכע קאַסע איז אָבער דערפון אריינגעקומען ניט מעהר ווי 33 מיליאָנען, וועהרענד די אויסגאַבען זיינען געווען 89 מיליאָנען, אזוי דאָס דער דעפיציט (קורצקייט) אין דיזען יאָהר איז געווען 56 מיליאָנען. די מאַסען זיינען פון די שטייערן זעהר האַרט בעדריקט געוואָרען. דאָס האָט אין אייניגע פראָווינצען געפיהרט צו אויפ־שטאַנדען. אין גויענע און נאָרמאַנדיע זיינען די שטייער־בעאַמטע דער־שטיקט געוואָרען פון פאלק. די טרופען האָבען גרויזאַם געשלאָגען די מאַסען אוז אין פיעלע ערטער האָט אין די נידערע שיכטען פון פאלק געהערשט א שרעקליכער עלענד.

וואָס פיר אן אַנטיי פראַנקרייך האָט אונטער רישעליע געגומען אין דעם 30־יעהריגען קריג, האָבען מיר שוין פריהער אויספיהרליך דערצעהלט.

רישעליע איז געשטאָרבען דעם 1טען דעצעמבער 1642 אין אלטער פון 75 יאָהר. ער איז אין זיין לאַנד געווען א צווייטער קעניג. זיין הויז איז אימער געווען פול מיט א גרויסער מענגע, וועלכע איז געווען גרייט צו טאָן אלעס, וואָס ער וועט פערלאַנגען. יעדער האָט איהם בעגריסט מיט גרויס עהרפורכט. דער האָט פאַר איהם געקניט, דער האָט איהם דערלאַנגט א ביט־שריפט, דער האָט געזוכט א קוס טאָן זיין קלייד. יעדער האָט זיך גערעכענט גליקליך, וועז איהם איז געלונגען צו זעהן פיר זיך א שמייכעל אָדער א גנא־דיגען בליק פון רישעליע. ער איז געווען דער אייניגער, וואָס האָט זיך ער־וואַרבען אזוי פיעל ווירדע און עהרע. פיעל האָט דערצו צוגעגעבען דער פור־פור־מאַנטל פון זיין קארדינאל־האַט. דעם גרעסטען טיל פון זיין צייט האָט ער פערבראַכט אין רועל. ער איז געווען דער מיטעלפונקט פון אלע שטאַאַטס־געשעפטען. דער קעניג פלעגט אפט קומען צום שטאַאַטסראַט. דאָן פלעגט רישעליע אויך קומען, אבער אימער בעוואַכט פון א לייב־וואַך, וועלכע ער האָט געהאַלטען אויף אייגענע קאָסטען. א גרויסע צאָהל יונגע אדעלייט האָבען איהם פערזעלביך בעדינט. ער האָט פיר זיי געגרינדעט א שולע. זיין טיש און זיין וואוינונג איז געווען שענער, רייכער און געשמאקפולער איידער דעם קעניג'ס. אין פאריז האָט ער בעזעסען דעם קלייגעם שלאָס לוקסעמבורג און

די אַרבייטער צו פֿערבינדען זיך אין איין פֿערבאַנד. דער איינצעלנער איז געווען צו שוואַך צו שטרייטען געגען דיזע אומשטענדען, נאָר אַן אָרגאַניזאַציאָן האָט עס געקענט טאָן.

די ערסטע ארבייטער־פֿעראיינען אין פֿראַנקרייך זיינען געווען, ווי אין דייטשלאַנד, קירכען־ברידערשאַפֿטען אונטער דעם שוץ פון די גייסטלעכע. אַזעלכע ברידערשאַפֿטען זיינען אין זיך־פֿראַנקרייך שוין געווען אין 13טען יאָהרהונדערט. אין נאָרד האָבען זיי זיך ענטוויקעלט פיעל שפּעטער, צו ענדע פון 14טען יאָהרהונדערט. אָבער די וועלטלעכע אינטערעסען האָבען באַלד גענומען די אויבערהאַנט. די צעכען האָבען אָנגעהויבען צו קעמפֿען געגען די פּאָדערונגען פון די ארבייטער, די שנאה צווישען די מייסטערס און די ארבייטער איז געוואָרען שטאַרקער און גרעסער. קיין וואונדער ניט, וואָס די ארבייטער האָבען זיך פֿעראייניגט אין אין אָרגאַניזאַציאָן אום מיט אַלגעמיינע קרעפֿטען צו בעקעמפֿען דעם אַלגעמיינעם פיינד, דעם מייסטער אָדער ארבייט־גיבער. אזוי זעהען מיר, דאָס דער ארבייטער־פֿערבאַנד איז געווען א מין שוץ־פֿערבאַנד, צו בעשיצען די אינטערעסען פון די ארבייטער געגען די פֿערפֿאַלגונגען, וואָס זיי האָבען געהאַט אויסצושטעהן פון די מיים־טער־פֿערבאַנדען, פון די צעכען.

פון די געזעצען, וואָס מען האָט אַרויסגעגעבען געגען די פֿראַנצויזישע ארבייטער־פֿעראיינען, קען מען לייכט פערשטעהן דעם גייסט פון דיזע פער־אייגען. אין יאָהר 1349 איז אַרויסגעגעבען געוואָרען א געזעץ, וועלכעם האָט פֿערבאָטען די גערבער־געזעלען ניט צו בונטעווען זיך אום צו העכערן די פֿרייזען פון אַרבייט אָהן א געזעצלייכען גרונד דערצו. אָבער ניט אכטענדיג אויף אַלע בעשרענקונגען זיינען די ארבייטער־פֿעראיינען געוואקסען און געוואָרען שטאַרקער. אין 16טען יאָהרהונדערט, אין דער צייט פון דער פֿרייז־רעוואָלוציאָן און דעם שטאַרקסטען קאמף וועגען לוין, האָט די רעגירונג געוואלט פערוועהרען די עקסיסטענץ פון די ארבייטער־פֿעראיינען, ווייל זיי זיינען די הויפּט־שולדיגע אין דער שטייגערונג פון די פֿרייזען. אָבער אַלע קענig־לייכע בעפעהלען אין דיזער זאַך זיינען געבליבען אָהן ערפאָלג. די געזעלען־פֿעראיינען האָבען פּאַרטגעזעצט צו עקסיסטירען. וואָס וויטער זיינען די פערהעלטניסען צווישען די מייסטערס און די געזעלען געוואָרען מעהר און מעהר פיינדליך, די שפּאַלטונג גרעסער און גרעסער. די מייסטערס האָבען אָרגאַנטערגעזעצט די לעהר־יונגען צו א שטופע פון אונגעלערנטע ארבייטער. די זיהן פון די מייסטערס האָט מען געגעבען גרויסע פּאַרצוגען. צו בעקומען דעם טיטעל מייסטער איז געוואָרען כמעט אַן אונמעגליכקייט. און זאָגאַר

דער פון מיסטער יאַקאָב". דיזע קאַטעגאָריע האָט אין זיך ענטהאַלטען אויסער די אַרבייטער פון דער ערסטער קאַטעגאָריע, אויך אַנדערע סאָרטען אַרבייטער. די דריטע קאַטעגאָריע זיינען געווען די „קינדער פון פאַטער סוביז", וועלכע זיינען בעשטאַנען פון צימערלייט, גיפסער און דאַכדעקער. צוויישען די דריי קאַטעגאָריעס האָט געהערשט א ביטערע פיינדשאַפט. די ערסטע קאַטעגאָריע האָט זיך גערופען „געזעלען פון פרייהייטס־פערבאַנד", און די געזעלן פון דער צווייטער און דריטער קאַטעגאָריע האָבען זיך אָנגערופען אייניקאַך „פערבאַנד־געזעלן".

די אורזאַך, וואָרום עס האָט צווישען די קאַטעגאָריעס עקסיסטירט אזא פיינדשאַפט, איז נאָך ער היום ניט געווארען אויפגעקלערט. די שנאה צווישען „סאָלאָמאָן'ס קינדער" און די איבריגע צוויי פערבאַנדען האָט געדויערט הונדערטער יאָהרען. עס זיינען פערבליבען אייניגע לידער, וועלכע צייגען, ווי ווייט עס איז געווען די שנאה צווישען די קאַטעגאָריעס. „סאָלאָמאָן'ס קינדער" האָבען בעצייכענט די געזעלן פון די אַנדערע קאַטעגאָריעס אלס רויבער און בעטלער, וועלכע האָבען ניט אין זיך קיין ערעלען טראָפען בלוט, אלס פרעסער פון נידריגען שטאַנד, א. אז. וו.

דער גרום פון איין האַנטווערקער צום אַנדערען און פיעלע אַרדנונגען פון דער אינערער אָרגאַניזאַציאָן פון די פעראיינען זיינען געווען איינגעהילט אין מיסטעריען, אין סודות. די געזעלן פלעגען ערהאַלטען בעזונדערע נעמען, זיי האָבען געהאט א בעזונדער שפראַך, וועלכע איז געווען אונפערשטענדליך פיר אַן אַנדער מענשען, ניט פון דער ארבייטער־קלאַס.

וואָס אָנבעטרעפט די געשיכטע פון דער געזעלן־אָרגאַניזאַציאָן וויסען מיר, דאָס דער אונטערשייד צווישען מיסטער און קנעכט, וועלכער האָט זיך אָנגעהויבען אַרויסצואווייזען אין 13טען יאָהרהונדערט, איז אין 14טען יאָהרהונדערט געווארען נאָך פיעל שארפער. די צאָהל פון די, וואָס האָבען געקענט אָנגענומען ווערען אלס לעהרלינגען צו ערלערנען א געווויסע ארבייט, איז געווארען בעגרענעצט און בעשטימט; דאָס לעהר־געלט איז געווארען הויך, די לעהר־צייט לאַנג. צו ווערען א זעלבשטענדיגער מיסטער איז געווארען זעהר שווער; די קינדער פון די אלטע מיסטערס זיינען בעגינסטיגט געווארען מעהר פון אלע אַנדערע, וואָס האָבען געוואלט ווערען זעלבשטענדיגע מיסטערס. דערצו איז נאָך צוגעקומען די פרויען־ארבייט, וועלכע האָט אין יענער צייט אין פראַנקרייך אָנגעפאַנגען מעהר און מעהר בעגוצט צו ווערען. דאָס האָט געפיהרט דערצו, דאָס דער ארבייטס־לוין איז געווארען פיעל קלענער און די ארבייטס־צייט פיעל לענגער. דיזע אומשטענדען האָבען געצוואונגען

דער פרייהייטס־קאַמף פון די נידערלענדער (האָלענדער).

די נידערלאַנדען, אָדער האָלאַנד, זיינען אין מיטען פון 16טען יאָהרהונדערט געווארן דורך דעם אַנדעל דאָס רייכסטע און בליהענדסטע רייך אין אייראָפּא. הגם די 17 פּראָווינצען, פון וועלכע דאָס לאַנד (האָלאַנד) איז בעשטאַנען, זיינען געווען זעהר פערשיידען אין פּאָליטישער הינזיכט, זיינען זיי אָבער עקאָנאָמיש כמעט אַלע גלייך געשטאַנען אויף איין גלייכען הויכען שטאַנד. אין נאָרדליכען טייל פון די נידערלאַנדען האָבען זיך די בירגער בעשעפטיגט איבערהויפט מיט האַנדעל, אָבער אויך דער בויערן־שטאַנד, וועלכער האָט זיך בעשעפטיגט מיט פיש־פאַנג, האָט זיך אונגעשטערט ענטוויקעלט און האָט גמאַכט גוטע געשעפטען. איבערהויפט איז עס געווען דער וועלט־האַנדעל, וועלכער האָט האָלאַנד גמאַכט גרוים. אַנטווערפען איז געווען רייכער פון וועניגיע אין איהר בליהענדער צייט. שוין אין יאָהר 1526 האָט אַנטווערפען גהאַט 88,000 איינוואוינער. יעדעס יאָהר פלענט אַנקומען אין אַנטווערפען דורך די אָסט־זעע פיר 1½ מיליאָן געטרייד אום צו שפּייזען דיזע מאַסע מענשען.

די אַרבייט פון שפּינען פערשיידענע סאָרטען פּאָדים און וועבערי איז איבעראַל געווען די ערסטע הויז־אַרבייט און פאַבריק־אַרבייט זינט די מענשען האָבען זיך אָנגעאייגענט א קולטור. אוי אזוי איז אויך געווען אין די דריי זיד־וועסטליכע פּראָווינצען פון די נידערלאַנדען. דיזע האָבען זיך הויפטזעכליך בעשעפטיגט מיט בעארבייטונג פון ענגלישע וואָל און איטאַליענישע זייד. פון דיזער בעארבייטונג פון רויהע שטאָפען איז איבערהויפט דער קאָפיטאַליזם אויפגעוואקסען אין מיטען פון דעם 16טען יאָהרהונדערט. ווי וויים עס איז דאָרט געוואקסען די אינדוסטריע, קען אונז געבען א בעגריף די שטאָדט אַנטווערפען. אין יאָהר 1566 האָט אַנטווערפען בעקומען פון ענגלאַנד רויהע וואָל פיר 2½ מיליאָנען מארק, און פיר 50 מיליאָנען טוך און צייג, פון איטאַליען פיר 30 מיליאָנען מארק זייד און פיר 16 מיליאָנען מארק

אונטער די מייסטערס זעלבסט האָבען זיך געבילדעט 3 קלאַסען, פון וועלכע די רייכע, וואָס האָבען געהאַט בירושה דעם טיטעל מייסטער, האָבען געהאַט דעם פאָרצוג.

די געזעלען־פעראיינען האָבען געטאָן אלעס מעגליכעס צו ווירקען געגען דיזע אונגערעכטיגקייטען. די רעגירונג איז ארוים מיט א געזעץ, וועלכעס האָט אין גאַנצען פערבאָטען די עקסיסטענץ פון ארבייטער־פעראיינען (1539). אָבער פראַנץ דער 1טער און זיינע נאָכפאָלגער האָבען זיך איבערצייגט, דאָס זייערע פעראַרדנונגען זיינען פיעל שוואכער פון דער ווידערשטאַנדס־קראפט פון די אָרגאַניזירטע ארבייטער־פעראיינען. אויך די סאָרבאָננע, די גרעסטע אוניווערזיטעט אין דער וועלט, איז ארוים מיט א פלוך (חרם) געגען די „פער־דערבליכע פערזאמלונגען פון די געזעלען", אָבער אויך דיזעס האָט ניט גע־האָט קיין ערפאָלג.

בעליבט פון די מאַסען און פון די בירגער. עס איז אייגענטליך קיין וואונדער ניט, ווייל די גראַפען און די גרויסע גוטס־בעזיצער האָבען דאָך פערבראָכט די אלע פּראָדוקציאָנען פון די בירגער און פון דער אונטערער קלאַס.

דעם אַדעל האָט דער לוקסוס און דאָס צו־רייכע לעבען געקאָסט זעהר טייער. פיעלע פון זיי זיינען דערפון רואינירט געוואָרען. זיי האָבען ניט געקענט רעכנען צו פערבעסערן זייערע אומשטענדען דורך רויבערייַ, ווי אנדערע ריטער, ווייל די שטרענגע פּאָליציי, וואָס איז געווען אייגנגעאָרדענט פון די בירגער, האָט ניט דערלאָזען, אז אזעלכע רויבעריין זאלען פּאַרקומען און האָבען זיי דערשטיקט גלייך ביים אָנפאַנג. די נייע צייט אָבער האָט זיי געגעבען א מיטל, ווי זי האָט אויך געגעבען די דייטשע ריטער, ניט נאָר צו ווערען בעפרייט פון די שולדען, נאָר אויך צו ווערען רייך.

דער מיטל איז געווען — די בערויבונג פון די קירכען־גיטער, וועלכע איז געוואָרען אויסגעפיהרט אין נאָמען פון דער רעפֿאָרמאַציאָן. דיזען מיטל האָבען מעהר פון אלעמען געברויכט די אדעלייט פון פלאַנדערן און בראַבאַנט. דערצו האָבען זיי געהאָלפען די שטעדט, וועלכע האָבען געזוכט צו גע־ווינען עטוואָס פון דיזען רויב. די נידריגע פּאַלקס־מאַסען האָבען גאַרניט ערוואַרטעט פון די קירכען־גיטער, ווען זיי זאלען פערבלייבען ווי פריהער ביי די נייסטליכע, און דעריבער זיינען זיי געווען צופריידען, דאָס די אדעליגע זאלען דיזע פון דער קירכע צונעהמען, מיט דער האָפנונג, פיליכט וועט דער־פון אָנקומען עטוואָס אויך צו זיי.

די בירגער האָט גוט געוואוסט ווי צו פערבריטערן אין דער שטיל דעם גיפט פון דער רעפֿאָרמאַציאָן. עס שיינט אפילו צו זיין אונערקלעריך, וואָרום האָט זיך גראַדע די רעפֿאָרמאַציאָן פערבריטעט צווישען די אונענטווי־קעלטע מאַסען פון די נאַרד־פּראָווינצען און איז געווען פיעל שוואַכער צווישען די בירגער פון די זידליכע פּראָווינצען. אָבער דער פּאַקט בלייבט א פאַקט. די שטרעבונגען פון קאַרל דעם 5טען, וועלכער האָט געהערשט אין די נידער־לאַנדען ביז זיין אָפּדאַנקען, אייניצופיהרען אין נידערלאַנד די אינקווויזיציאָן, האָבען ניט געהאָט קיין ערפאָלג. די רעפֿאָרמאַציאָן האָט זיך פערבריטעט מעהר און מעהר, און די אלע מיטלען אָפּצושטעלען זי האָבען ניט געהאָלפען, ווייל קאַרל דער 5טער האָט אין א געוויסען גראַד דאָך ניט געוואָלט צו פיעל דריקען די נידערלאַנדען און בערויבען זיי אין גאַנצען מיט זיין מאַכט פון זיי־ערע רעכטען אין בעטרעף פון רעליגיאָנס־פרייהייט.

פיליפּ דער 2טער, קאַרלס נאָכפאָלגער, איז געווען שפּאַניש ערציגען אין יעזואיטיש געזאָנען. ער איז געווען דער שרעק פון אייראָפּא. ער איז

געווירצען פון ליסאבאן, אויסער וואס עס האבען בעקומען אנדערע שטעדט פון נידערלאנד.

2,500 שיפען מיט פערשיידענע סחורות זיינען אימער געשוואומען אי־בער דער שעלדע. יעדען טאג פלענען אריינקומען אין שטאדט ביז 800 שי־פען. די בעווענונג איבער'ן לאנד איז געווען שוואכער ווי איבער'ן וואסער, אבער זי איז אויך געווען שטארק ענטוויקעלט. יעדען טאג פלענען דורכפאה־רען דורך'ן שטאדט 2,000 פראכט־וועגען און 10,000 פויערשע וועגען. ווי רייך די קאפיטאליסטען האבען שוין דאמאלס געלעבט, וווייזט דער פאקט, דאס יעדען יאהר פלענען אריינקומען פון אויסלאנד אין אנטווערפען פיר 25 מיליאנען מארק פערשיידענע וויינען צום טיש־געברויך.

אויך די הויפטשטאדט פון די נידערלאנדען, בריססעל, האט געפיהרט מיט אויסלאנד א זעהר ענטוויקעלטען האנדעל. אין יאהר 1480 זיינען דארט געווען 55,000 איינוואוינער, אבער אין אנטווערפען זיינען שוין דאמאלס גע־וען 57,000 איינוואוינער. עס זיינען אויך געווען נאך אייניגע קלענע־רע שטעדט מיט א געדיכטער בעפעלקערונג, ווי צ. ב. מעכעלן, די שטאדט, אין וועלכער עס איז געווען דאס העכסטע געריכט־הויז אין לאנד, מיט 18,000 איינוואוינער (1526), ליססע מיט 8,000 און טירנהאוט מיט 7,000 איינוואוינער. אלע שטעדט צוזאמען אין מיטעל־בראבאנט (א פראָ־ווינץ אין נידערלאנדען) האבען געהאט 121,000, דאס פלאכע לאנד 145,000 איינוואוינער, פון וועלכע 46 פראצענט האבען זיך בעשעפטיגט מיט האנדעל און אינדוסטריע, און 54 פראצענט מיט אקערבוי און פיה־צוכט. דיזע פער־העלטנים האט אין יענער צייט ניט דערגרייכט קיין לאנד.

די זעלבע פערהעלטנים איז אויך געווען אין אנדערע פראָווינצען פון ני־דערלאנד און פלאנדערן. אלע שטעדט פון דיזע פראָווינצען האבען געמאכט דעם אייגדרוק אויף די צייט־גענאסען, ווי אנטווערפען און בריססעל. וועני־גער בעזעצט זיינען דאמאלס, ווי אויך היינט, געווען די זיד־אסטליכע פרא־ווינצען פון נידערלאנד.

אין אלע 5 זיד־אסטליכע פראָווינצען איז דער אקערבוי געווען די הויפט־בעשעפטיגונג פון די אייגוואוינער, די אינדוסטריע איז דא געשטאנען זעהר נידריג. אין יענע פראָווינצען, וואו דער האנדעל און די אינדוסטריע הא־בען געבליהט, איז אויך געווען א מעכטיגער גרונד־אדעל, אבער דיזער אדעל האט זיך שוין פריה פעראייניגט מיט די בירגער און האט אנגעפאנגען צו טרייבען האנדעל און ענטוויקלען פאבריקאציאן. די גראפען פון עגמאנט, די גרעטטע גרונד־העררען פון פלאנדערן און נידערלאנד, זיינען געווען זעהר

זיין גאנצער שטרענגקייט, און דאָס וואָס מען האָט פון איהר ערווארטעט א מיללדע רעגירונג, ווי עס פּאַסט פיר א פרוי, איז געווען א פאַלשע האָפנונג, א חלום.

דער ערפאָלג פון די יעזואיטען, ארויפצוזעצען אויף דעם טראָן פון די נידערלאַנדען א שפּאַניארין, איז געווען דער רעזולטאט פון דעם, וואָס די איינצעלנע פּראָווינצען האָבען מקנא געווען אייניע די אנדערע, און יעדע האָט געוואָלט בעקומען בעזונדערע פריווילעגיעס געגען די אַנדערע. דאָס צייגט, אז זיי האָבען דאמאָלס ניט פערשטאַנען דעם וואהרען אינטערעס און די אמת'ע מאכט פון אלגעמיינעם וואוילשטאנד. זיי האָבען אייגענטלעך קיין שטאַטהאלטער ניט געוואָלט האָבען, אָבער וועז עס איז אויסגעקומען יע צו האָבען, האָבען זיי בעסער געוואָלט זעהן אין דיזען אמט א שפּאַניער איידער איינעם פון זייערע אייגענע פירסטען, ווייל זיי האָבען געהאט מורא, דאָס ער וועט געבען א פּאַרצוג זיינע לאַנדסלייט געגען אַנדערע פּראָווינצען, און וועט זיי פערשאפען מעהר פריווילעגיעס ווי אלע אַנדערע. פילייפ האָט געמוזט צוזאמענשטעלען דעם שטאַטסראט פון איינגעאָרענע נידערלענדער, אָבער איבער דיזען שטאַטסראט האָט ער בעשאפען א געהיימען ראט, וועלכער האָט געהערשט איבער דעם שטאַטסראט, און דיזער געהיימער ראט איז בע-שטאנען נאָר פון שפּאַנישע מיטגלידער.

די וויכטיגסטע פערזאָן פון שטאַטסראט איז דאמאָלס געווען ווילהעלם פון אָראַניען. דיזער מאן האָט דורכגעמאכט א גוטע שולע אונטער קארל דעם פֿטען. ער האָט געשטאמט פון דעם הויז פון די גראָפען פון נאססאו, און איז געווען דער פירסט פון דעם קליינעם פירסטענטום דיל-לענבורג. אָבער זיינע אייגנונפטען האָט ער בעקומען פון זיינע נידערלענ-דישע גיטער. אויך זיין שפּראָך אוז זיין ערציהונג האָבען געהערט צו די נידערלאַנדען.

מיר האָבען שוין פריהער געזעהען, ווי אין דער צייט פון דעם 30-יעה-ריגען קריג האָבען זיך פיעלע פירסטען דורך מוטיגקייט אָדער דיפלאמאטישע פעהיגקייט ערווארבען פירסטענטימער. דיזע אויפגעקומענע פירסטען האָ-בען ניט געהאט קיין אהנונג פון לייבע צו טרייע אונטערטאנען, ווי מאנכע פון די אלטע פירסטען, וועלכע האָבען געשטאמט פון אלטע גרויסע פירסט-ליכע פאמיליעס. דיזע פירסטען האָט וועניג אויסגעמאכט וואָס פיר א פירסטענטום מען האָט זיי געגעבען. די בירגער האָבען געזוכט ניט בלויז פירסטען, נאָר זיי האָבען געזוכט אזעלכע פירסטען, וואָס זאלען זיין פעהיגע רעגירער.

געווען דאָס פינסטערע ווערקציג פון די יעזואיטען, וועלכע האָבען געשטרעבט צו וועלט־הערשאפט. וועז ער איז געווארען הערשער, האָט ער געהאט גאר אנדערע אבזיכטען ווי צו הערשען אין די פראווינצען. ער האָט בעשלאסען צו פערווייזן 3 יאָהר, פון 1556 ביז 1659, אין נידערלאנדען, אום דורכצופיהרען מיט זיין אויטאריטעט די נעטיגע שטייערן און די נעטיגע בלוט־דעקרעטען. די נידערלענדישע געזעלשאפט איז איהם אפילו געווען זעהר אונאנגענעהם, אבער אום צו דערגרייכען זיין צוועק האָט ער דערויף געאפפערט 3 יאָהר צייט. די גענעראל־שטאאטען פון נידערלאנד האָבען אבער פיר קיין פאל ניט געווילט געבען צו פילייפ דעם 2טען די געלט־שטיצע, וועלכע זיי האָבען געגעבען מיט'ן גוטען ווילען צו קארל דעם 5טען. זיי זיינען געווען בערייט נאכצוגעבען דעם וואונש פון פילייפ'ן נאר מיט דער בעדינגונג, וועז די פרעמדע טרופען וועלען פערלאזען דאָס לאנד. פילייפ האָט ענדליך בעשלאסען דיזע פאדערונגען נאכצוגעבען אוז צוריקציהען די פרעמדע טרופען אוז דאָרט איבערלאזען נאר א קלייגע צאהל דייטשען. עם האָט געדויערט אנדערטהאלבען יאָהר ביז ער האָט ווירקליך ארויסגעצויגען די טרופען פון נידערלאנדען. איידער ער איז אפגעפאהרען פון נידערלאנדען האָט ער דאָרט געלאזען א שטאאטהאלטער, וועלכען ער האָט איבערגעגעבען זיין קניגליכע מאכט אוז אויטאריטעט.

דאָס פאלק אין נידערלאנדען איז געווען געווהנט, דאָס אלע זייערע בעאמטע אוז רעגירער זאלען זיין פון זייערע אייגענע. נידערלאנד איז בעשטאנען פון 17 שטאאטען אדער פראווינצען. קיין אדעלמאן פון אירן פראווינץ האָט ניט געקענט פערגעהמען א שטעלע אוז בעקליידען אן אמט אין אן אנדער פראווינץ. דאָס איז ביי זיי געווען אן אלטער הייליגער מנהג. נאר די גענעראל־פערזאמלונג פון אלע 17 פראווינצען איז געווען אן אלגעמיינער ארגאן פיר דאָס גאנצע לאנד צוזאמען.

פילייפ דער 2טער אבער, געטריבען פון די יעזואיטען, האָט אנגעפאנגען צו שטרעבען צו שטעלען אן דער שפיץ פון די פעראייניגטע פראווינצען אדער שטאאטען פון נידערלאנדען א שפאנישע אבסאלוטע רעגירונג. דערביבער האָט ער איבערגעגעבען דאָס אמט פון שטאטהאלטער ניט צו אן אדעלמאן פון נידערלאנדען, נאר צו א שפאנישער פירסטין, צו מארגארעטע פון פארמא. דאָס איז געווען דער פלאן פון די יעזואיטען, דורכצופיהרען זייער שווארצע קונץ דורך פרויען. מארגארעטע האָט בעוויזען אין די 8 יאָהר פון איהר רעגירונג אין נידערלאנדען, פון אוגוסט 1559 ביז סעפטעמבער 1567, דאָס זי האָט געהערשט אין פולען זין פון וואָרט ווי א מאן מיט

נאָר איהר, איהר, איהר!" דאָן האָט ווילהעלם אָנגענומען דעם קעניג'ס האנט און האָט זי געקוסט, הגם ער האָט גוט געוואוסט, דאָס די האנט, וואָס ער קוסט, וואָלט איהם זעהר געוואָלט צוטראָגען א בעכער גיפט אום פּטור צו ווערען פון איהם.

נעבען ווילהעלם פון אָראַניען איז געווען דער גראַף עגמאָנט, וועלכער איז אין די נידערלאַנדען געווען זעהר פּאָפולער. ווילהעלם איז געווען בעריהמט אין נאָרד און גראַף עגמאָנט איבערהויפּט אין פלאַנדערן. עגמאָנט איז געווען אַן אונערשראָקענער קריגסמאַן, אָבער גוט, לייטזעליג, אָהן פּאָלש-קייט. ער האָט זיך אויסגעצייכענט אונטער קאַרל דעם 5טען אין פיעלע קאמפען געגען פראַנקרייך, איז געווען א זעהר גליקליכער פאמיליען־מאַן און א רייכער גרונד־בעזיצער. און דעריבער האָט ער געטרויעט צו דערלאַנגען די

ווילהעלם פון אָראַניען.

העכסטע שטופע פון עהרע. ער איז געווען אַן אויפריכטיגער, אמת'ער מענש, אָבער פון א שוואכען כאראקטער. אין דיזער הינזיכט איז ווילהעלם פון אָראַניען געשטאַנען העכער פון איהם. ווילהעלם האָט געהאט פיעלע שולדען און גרויסע שוועריגקייטען צו פיהרען זיין הויז אנשטענדיג, אָבער דאָס האָט איהם ניט געשטערט צ. האַלטען אימער זיין אויג אויף זיין ציל. ער איז געווען א גוטער געזעלשאפטער, און דיזען טאַלענט האָט ער געברויכט אום צו ערפאָרשען די עהיינע פּלענער פון זיינע געגנער. אויך עגמאָנט איז געווען גרויס אין ליבענסווירדיג אין געזעלשאפט, אָבער זיין ריטערליכעם אָפּענעם האַרץ און זיין פרינציפּ „לעב און לאָז דעם אַנדערן לעבען" האָט איהם געמאכט, דאָס ער זאָל זיך זעהר אָפּט איבערגעבען דעם אויגענבליק. ווילד-

די קלייגע צוברעקעלטע דייטשע שטאָטען פון וועסט און זיד־וועסט וואָלטען געקענט פיעל געווינען אין פּאָליטישער הינזיכט, וען זיי וואָלטען געהאט א גוטען אָרגאַניזאַטאָר, וועלכער זאָל זיי פּאַראייניגען און מאכען פון זיי א שטאַרקע פּאָליטישע מאכט. ווילהעלם פון אָראַניען האָט ווירקליך געטראכט צו פּאַראייניגען די 17 פּראָווינצען פון נידערלאַנדען אין איין גרויסע מעכטיגעם רייך, וועלכעם זאָל שטעהן אין מאכט און רייכטום אויף איין שטופּע מיט ענגלאַנד און פראַנקרייך.

קאַרל דער 5טער האָט צוגענומען ווילהעלם'ן אלם זיין פּאזש (קעניגליכען דינער). וועו ער איז געוואָרען אלט 18 יאָהר האָט ער איהם פּערהייראט צו א רייכער גרעפין, וועלכע האָט איהם אריינגעבראכט זעהר פיעל רייכע גיטער אין דייטשלאַנד. וען דער מידער קייזער קאַרל דער 5טער האָט זיך געזעגענט מיט זיינע אונטערטאַנען אין נידערלאַנד, וויל ער האָט בעשלאָסען אָפּצוזאָגען זיך אין גאַנצען פון טראָן, איז ער געווען אָנגעשפּאַרט אָן די שולטערן פון ווילהעלם פון אָראַניען, וועלכער איז דאַמאָלם געווען אלט 23 יאָהר. ער איז געווען דער פּערטרויטער פון קייזער קאַרל דעם 5טען, און ער פלעגט איהם שיקען איבעראל, וואו עס איז געווען צו פּערהאַנדלען עטוואָס וויכטיגעם. ער האָט געהאט א נאָטור צו רעדען וועניג און פיעל צו הערען. אויף דיזע רייזען האָט ער פיעל געלערנט צו קענען מענשען און וואָס עס פּערבינדט זיי צוזאמען. קיינער האָט אין יענער צייט ניט פּערשטאַנען אזוי גוט די מאָקיאַוועלישע שטאַאַטס־קונסט ווי ער. עס איז קיין וואונדער ניט, וואָס ער האָט גערעכענט צו וועלען דער שטאַאַטהאלטער פון פילים דעם 2טען, וועלכער דער 5טער, פילים'ס פאָטער, האָט איהם בעשאָטען מיט אזוי פיעלע עהרען און האָט געהאט צו איהם אזוי פיעל צוטרויען. דער כיטרער פילים אָבער האָט דעם שווייגענדען ווילהעלם גוט פּערשטאַנען. ער האָט גוט גענוסט, דאָס אין רעליגיעזע זאכען איז ער זעהר גלייכגילטיג און אין פּאָליטיק און געשעפּט איז ער פיעל ערגער פון זיינע ראַטגעבער, די יעזואיטען.

דאָך האָט פילים געפונען פיר נעטיג איבערצוגעבען די שטאַאַטהאלטערשאפט ווילהעלם'ען, וועניגסטענס פון די דריי פּראָווינצען האָלאַנד, זעעלאַנד און אוטרעכט. אין זיינע געשפּרעכען מיט פילים'ן האָט ער זיך אַרויסגעווויזען אן איבערגעבענער איבערצייגטער קאַטאָליק, און האָט אויך געווויזען זיין פּאָליטישע איבערגעבענהייט צו פילים'ס פלענער און געזינונגען. אָבער פילים האָט איהם פערשטאַנען בעסער ווי ער זיך אליין. וועו פילים איז אָפּגעפאָהרען פון נידערלאַנדען האָט ער אויסגעשריען צו ווילהעלם'ען: „ניט די שטאַאַטען זיינען אונצופרידען וואָס איך ציה ניט אַרויס פון זיי די טרופּען,

שפּיץ פון דיזען געהיימען ראַט איז געשטאַנען דער קאַרדינאַל גראַנוועללאַ, אַ פלייסיגער תלמיד פון די יעזואיטען. אויך אין אַנדערע אָפּטיילונגען פון דער רעגירונג זיינען אָן דער שפּיץ אַוועקגעשטעלט געוואָרען לייט, וואָס זיי-נען געווען מיט לייב און זעעל איבערגעגעבען צו שפּאַניען. אַזוי צ. ב. איז בעשטימט געוואָרען אַלס פּרעזידענט פון פינאַנץ דער בישאָף וויגליום פון צויכעם. מיט איין וואָרט: די וויכטיגסטע צענטראַל־מיניסטעריומס זיינען געוואָרען אָנפערטרויט ניט דעם שטאַאַטסראַט פון נידערלענדישע מיטגלידער, נאָר דעם „געהיימען ראַט", וועלכער איז בעשטאַנען פון שפּאַניער.

צענטראַליזאַציאָן איז געווען אַ זעהר וויכטיגע זאַך פיר די נידערלענדער, פיר די בירגער, ווי פיר דעם אַדעל, אָבער דער גרעסטער טייל פון דיזע עמ-טער איז איבערגעגעבען געוואָרען צו שפּאַניער, וועלכע האָבען געשטרעבט ווי ווייט זיי האָבען געקענט צו עקספּלואַטירען די פערמעגליכע נידערלענדער. דאָס האָט די נידערלענדישע רעגירונגס־בעאַמטע זעהר אויפגעבראַכט. אָראַ-ניען און עגמאָנט האָבען זיך דעריבער דאַמאָלס פעראייניגט מיט די שטאַט-האַלטער פון אַלע פּראָווינצען אום די פינאַנצען מיט די געריכטליכקייט צו ציהען צו זיך און אַרויסצונעהמען פון די הענט פון די שפּאַניער.

עגמאָנט און האָאָרן האָבען געאַרבייט אין דיזער ריכטונג אָפען און מיט שטורם, ווילהעלם אין געגענטייל רוהיג און דערפאַר מיט מעהר ערפאָלג. ווילהעלם האָט אימער געצייגט דעם קעניג איבערגעבענדייט, ווייל ער האָט אָפּגעוואַרט אויף אַ פּאַסענדערע צייט, ווען ער זאָל קענען מיט ערפאָלג אַרויס אָפען. אין זיינע געזינונגען אין רעליגיאָנס־זאַכען האָט ער געשפּילט אַ צוויי־זייטיגע ראָלע. ער האָט געהייראַט אַ צווייטע פרוי, די אַדאָפּטירטע טאָכטער פון דעם פּראָטעסטאַנטישען קורפירסט אַוגוסט, מיט'ן נאָמען אַננאַ. דערביי האָט ער פערזיכערט דעם קורפירסט, דאָס ער איז זעהר גענייגט צו דער לו-טהעראַנישער רעפאָרמאַציאָן. דעם קעניג פיליפּ אָבער האָט ער פערזיכערט, דאָס ער האַסט די רעפאָרמער, דאָס ער וואָלט בעסער וועלען פּטור ווערען פון זיין ווייב, אום ניט זעהן ווי זי פיהרט זיך אויף ווי די קעצער. די אונ-טערסטע שורה איז, דאָס ער האָט ניט געגלויבט אין קיין זאַך, ניט אין קאַטאָ-ליציזם און ניט אין רעפאָרמאַציאָן. ער האָט אימער פערזיכערט, דאָס ער איז אַן איבערגעגעבענער קאַלוויניסט, און ווען מען האָט געוואָלט גרינדען אַ קאַלוויניסטישע שטאַאַטס־קירכע איז ער דערפון געווען דער ביטערסטער געגנער און האָט עס ניט דערלאָזען.

באַלד נאָך זיין צווייטער הייראַט האָבען די פּראָווינצען אָנגעהויבען ענערגיש צו פאָדערן פון דעם קעניג פיליפּ, דאָס ער זאָל ערפילען זיין פער-

העלם האָט געשטרעבט צו וואַהרער מאַכט, און עגמאָנט איז געווען צופרידען מיט אויסערליכער עהרע און שיין.

דער דריטער וויכטיגער מיט־ליד פון שטאַאַטסראַט איז געווען גראַף האָאָרן. אין פערשטאַנד און אין מיליטערישער פעהיגקייט איז ער געווען גלייך צו גראַף עגמאָנט, אָבער ער האָט זיך שטאַרק אונטערשיידען פון איהם אין כאַראַקטער. ער איז געווען דער אַדמיראַל פון דער נידערלענדישער פלאָטע, און לויט דעם בעגריף פון יענער צייט איז ער געווען דער איינציגער אָנשטענדיגער מאַן פון זיין צייט. דער אידעאַל פון יענער צייט איז געווען אָדער אַן איגנאַציוס לאָיאָלאַ, דער גרינדער פון דעם יעזואיטען־אָרדער, אָדער אַ ווילהעלם פון אָראַניען. ביידע האָבען געדינט דעם געזעלשאַפטליכען פאָרטשריט. האָאָרן האָט געהערט צו די אַדעללייט, וועלכע זיינען געוואָרען אָרים, ווייל זיי האָבען זייערע גיטער פער'משכון'ט און פערקויפט אום צו טאָן גוטעס זייער נאַציאָן. ער האָט פיר זיך איבערגעלאָזען אַן עלענדעס לאַנד־גוט. פון דיזען אָרימען צופלוכטס־אָרט האָט איהם דער קעניג געשיקט צום עשאַפאָט — דער קעניג, פיר וועלכען ער האָט געאָפּפערט זיין גאַנצעס לעבען.

ווילהעלם איז געווען אַ געשעפטסמאַן אין פולען זין פון וואָרט. זיין גאַנצעס שטרעבען איז געווען צו דערגרייכען מאַכט. פון קיין רייכען לעבען האָט ער ניט געהאַלטען. ער האָט אָבער יע געפיהרט אַ רייכעס לעבען נאָר אום צו בעקומען קרעדיט. אויך זיין געזעלשאַפטליכעס לעבען איז געווען גע־ווידמעט נאָר דערצו, אום צו דערגרייכען פּאָליטישע מאַכט. די האָללענדישע בורזשואַזיע, וועלכע איז געווען כמעט אַזוי ענערגיש און כאַראַקטער־פעסט ווי די ענגלישע, האָט אין ווילהעלם'ען געפונען איהר אידעאַל. זיי האָבען בעדאַרפט האָבען אַזאַ שווייגענדען, טיף־דענקענדען, ווייט־בליקענדען, פאָר־זיכטיגען און דאָך אונטערנעהמענדען מאַן ווי עס איז געווען ווילהעלם פון אָראַניען.

אָראַניען, עגמאָנט און האָאָרן זיינען געווען די מענער, אויף וועלכע די נידערלענדער האָבען געקענט לעגען זייערע האָפנונגען. זיי זיינען אַלע דריי געווען דאַמאָלס אמת־טריי דעם קעניג, אַלע דריי האָבען געפונען פיר נעטיג אויפצוהאַלטען די קאַטאָלישע רעליגיאָן, אָבער אויך צו בעשיצען די פריווילעגיעס און די פרייהייטען פון די שטאַאַטען; אַלע דריי זיינען געווען מיט איין דעה געגען די פרעמדע טרופּען, געגען יעדען בעאַמטען, וואָס איז געווען אַן אויסלענדער. איבערהויפּט זיינען זיי געווען געגען דעם געהיימען ראַט, וואָס פיליפּ האָט איינגעריכטעט אַלס די העכסטע רעגירונגס־מאַכט אין לאַנד, ווייל דיזער ראַט איז בעשטאַנען פון לויטער שפּאַניער, און אָן דער

דאָס פּאָלק האָט ניט געוויבט, נאָר עס האָט געוואָלט אויסגיסען זיין צאָרן אויף די גייסטלעכע און שטילען זיינע לייִדענשאַפטען אין שענעם געשלעכט.

דיזער אויפרוהר האָט געבראכט דערצו, דאָס די שפּאניש אינקוויזיטאָרען האָבען דורכגעפיהרט 17 הינריכטונגען פון די קעצער. אין אַפּריל 1565 האָט עגמאָנט געשיקט אין מאַדריד א ביטשריפט, אז מען זאָל אָפּשטעלען די פערפאָלגונגען, זיי זאָלען ניט פיהרען צו שלעכטע פאָלגען, אָבער מען האָט זיין ביטע ניט געשענקט קיין אויפמערקזאמקייט. אויך די ביטעם פון די בישאָפען האָבען ניט געהאָלפען. פיעלע פאַבריקאַנטען און קויפלייט האָבען אויסגעוואַנדערט נאָך ענגלאַנד. אָבער א שטוים פון אן אַנדער זייט האָט געבען דער זאָך אן אַנדער וועג.

מיר ווייסען, וואָס פיר אן אינטערעסע די גרויסע מאַסען פון נידערען אַדעל האָבען גענומען אין דער רעפאָרמאַציאָן. דיזע אַדעליגע האָבען זיך יעצט אויפגעהויבען און האָבען געפאָדערט רעליגיאָנס־פרייהייט. אין פעברואר 1566 האָבען זיך 20 אַדעלייט פערזאַמעלט אין פאַלאַץ פון הערצאָג פון אייַנבאָרגה אין בריסעל אום צו הערען די פּרעדיגט פון קאַלוויניסט פּראָנץ יוניוס. אונטער דעם איינדרוק פון דיזער פּרעדיגט האָבען די 20 אַדעלייט געטאָן א נדר צו בעפריען זיך פון דעם דריקענדען יאָך פון שפּאַניען. אין א קורצער צייט איז דער בונד געוואָרען גרעסער און גרעסער. צו דיזען בונד זיינען אויך צוגעשטאַנען די בירגער. גראָף עגמאָנט האָט ניט געוואָלט צושטעהן צום בונד. אָראַניען'ס מיה איהם צו בעוועגען נעהמען אָנטייל אין בונד האָט ניט נעהאָלפען. אָבער א מאן מיט אזא שוואַכען כאַראַקטער, ווי עגמאָנט איז געווען, האָט פיר שפּאַניען ניט געהאָט קיין גרויסען וועדט.

אין אָנפאַנג אַפּריל זיינען צוזאַמענגעקומען אין דער רעזידענץ פון די ניִדערלאַנדען די אָרימע אַדעלייט, אָדער ווי זיי האָבען דאַמאָלס געהייסען „די גראַפען פאָן האַבע־ניכטס", פון פערשיידענע ערטער, פון ווייט און נאָהענט, אונטער די פרייד־אויסגעשרייען פון פאָלק. דעם 5טען אַפּריל זיינען 300 פון זיי געקומען פאַר דעם שלאָס פון שטאַטהאַלטער יום־טוב'דיג געקליידעט. פון אונטער זייערע יום־טוב'דינע קלייַדער האָבען זיך אַרויסגעזעהען זייערע אלטע שמאָטעס. דער גראָף עגמאָנט האָט דאן געזאָגט צו דער שטאָטהאַלטערין מאַרגאַרעטע: „דיזע זיינען ניט מעהר ווי א הויפען בעטלער". אָבער דיזער לומפיגער אַדעל איז געווען דער סינגאַל פון א רעוואָלוציאָן. מאַרגאַרעטע האָט ניט געוואָלט נאָכגעבען, אין נעגענטייל, זי האָט נאָך מעהר געהעצט געגען די פּראָטעסטאַנטען. דאָס פאָלק האָט דעם אויפ־

שפּרעכען, וואָס ער האָט זיי געגעבען אין יאָהר 1559, אַרויסצוציהען פון לאַנד די פרעמדע טרופּען. די שפּאַנישע טרופּען האָבען פערלאָזען נידערלאַנדען אין יאַנואַר 1561. דאָס פאָלק האָט זיך מיט דעם אַקט שטאַרק געפרעהט. אָבער פיליפּ האָט דערפאַר פערשטאַרקט אין לאַנד די קאַטאָלישע רעליגיעזע מאַכט. ער האָט בעשאַפען אין נידערלאַנדען אַ נייע קירכען־אָרדנונג, לויט וועלכער דאָס לאַנד איז בעגליקט געוואָרען מיט 14 נייע בישאָפען. מען האָט אויך געפּרובט איינפיהרען די אינקוויזיציאָן, אָבער דיזעס איז ניט געלונגען איינצופיהרען מיט דער קליינער מאַכט פון 10,000 דייטשע סאָלדאַטען, וועלכע זיינען פערבליבען אין לאַנד צו האַלטען אָרדנונג. קעצער, וועלכע זיינען שוין פעראורטיילט געוואָרען צום טויט, זיינען מיט גוואַלד בעפרייט געוואָרען פון פאָלק. די שטאַטהאַלטער אָראַניען, עגמאָנט און האָאָרן האָבען געשריבען ביטשריפטען צום קעניג פיליפּ אין מאַדריד און האָבען געפאָדערט די צוריקרופונג פון גראַנוועללאַ.

די גאַנצע צייט איז אין די געריכטס־הייזער פון די נידערלאַנדען ניט געווען קיין אָרדנונג. ניט דאָס געריכט האָט ענטשיידען איבער די פעראור-טיילטע קעצער, נאָר דער פויסט. און אין יאָהר 1563 איז די מאַכט איבער-געגאַנגען צום פאָלק. דער סוף איז געווען, דאָס אין מערץ 1564 איז פיליפּ געווען געצוואונגען צוריקרופען גראַנוועללאַ פון נידערלאַנדען. אָבער ער האָט איהם אָפּגערופען, ווייל אָראַניען האָט בעוויזען, דאָס גראַנוועללאַ בעשטראָפט ניט די קעצער און דעריבער פאַלט דאָרט דער קאַטאָליציזם און די רעפאָר-מאַציאָן פערברייטעט זיך, אָבער ניט מיט דעם צוועק צו בערוהיגען דאָס פאָלק, וועלכעס איז געווען אויפגעבראַכט אויף דיזען אינקוויזיטאָר.

פון מערץ ביז יולי 1564 האָט די בעוועגונג דערגרייכט איהר העכסטע שטופע. אַ פראַנצויזיש־קאַלוויניסטישע סינאָדע האָט בעשלאָסען דעם 27טען אַפּריל צו אונטערשטיצען די גלויבענסגענאָסען אין נידערלאַנדען מיט וואַפען אין די הענט. דעם 23טען יולי 1564 האָט דער בישאָף פון גענט געשריבען: „ווען די פערפאָלגונגען וועלען ניט אויפהערען, וועלען מיר דערלעבען אַ נייעם אויפשטאַנד, וועלכער וועט זיך פערברייטען אויף אַלע פּראָווינצען. דער אויפשטאַנד וועט זיין אַ שרעקליכער, ווייל אַלע רעפאָרמאַטאָרישע סעקטען זיינען גרייט צו העלפען די פערפאָלגטע". און עס האָבען זיך אויפגעהויבען זאָגאַר סעקטען, וועלכע פּראָקלאַמירען פיעל־ווייבעריי. אָבער אויף דאָס איי-גענטום, ווי ווייט מיר ווייסען, איז דאַמאָלס קיין אָנגריף ניט געמאַכט גע-וואָרען, ניט פון זייטען פון די פערפאָלגער, ניט פון זייטען פון די רעבעלען. דאָס פאָלק איז געוואָרען צולאָזען אין זיינע געשלעכטליכע ליידענשאַפטען.

און דער אַדעל האָט אין זינען געהאַט פיעל מעהר רעאַלע זאַכען — זיי האָבען געזוכט דורך דעם קירכען־רויב צו בעצאָהלען זייערע שולדען. די רעדעם פון אייניגע פּראָטעסטאַנטען, וועלכע האָבען געוואָלט אָפּהאַלטען די רויבער פון קירכען־רויב, האָבען געפיהרט צו גאָרנישט. די בעווענונג איז געוואָקסען מעהר און מעהר, און די רעגענטין האָט געמוזט שליסען מיט די גייזען (בעטלער) א נייעם פערטראָג מיט פאָלגענדע פונקטען: 1) אָפּצושאפען די אינקוויזיציאָן; 2) צו ערלויבען רעליגיעזע פערזאַמלונגען פון די רעפאָרמאַציאָנס־מיטגלידער; 3) אן אַלגעמיינע אַמנעסטיע פיר רעליגיאָנס־פערברעכען אויסער די בילדער־פערברעכער, וועלכע מוזען בעשטראָפט ווערען. אָבער זי האָט אין דער זעלבער צייט מיטגעטיילט דעם קעניג, דאָס זי דענקט ניט דיזען פערטראָג ריכטיג צו ערפילען, נאָר ביי דער ערסטער גלעגענהייט וועט זי דעם פערטראָג ברעכען.

די בירגער און די אַדעליגע זיינען געווען זעהר אונצופרידען פון דעם אויפרוהר פון די בילדער־שטורמער, און האָבען זיך געגעבען אַלע מיה דיזען אויפרוהר צו דערשטיקען און צו בעשטראָפען די שולדיגע. אָראַניען און האָארן האָבען אין אייניגע פּראָווינצען דעם בונד דערשטיקט, אָבער זיי האָבען די קאַלוויניסטען, וועלכע האָבען זיך בערוהיגט, נעגעבען אייניגע קירכען אויסצואיבען זייער רעליגיאָנס־דינסט. עגמאָנט אָבער האָט געוואָלט צייגען דעם קעניג זיין בעזונדערע טרייהייט אוֹן איבערגעבענהייט צו איהם, אוֹן ער האָט אין די פּראָווינצען, וואו ער האָט געהערשט, געלאָזען אויסשלאָגטען אַלע בילדער־שטורמער. ווילהעלם פון אָראַניען און האָארן האָבען איהם געוואָלט אָפּהאַלטען פון דעם בלוט־באָד, אָבער עס האָט זיי ניט געהאָלפען. די רעגענטין האָט בעפוילען צו בעלאָגערן וואָלענסיענן. די בעלאָגערונג האָט אנגעהאַלטען פון אָקטאָבער 1566 ביז דעם 2טען אַפּריל 1567, ניט אכטענדיג אויף דעם פערטראָג.

די גייזען (בעטלער) האָבען פּראָטעסטירט געגען דיזער בעלאָגערונג, אָבער מען האָט זייער פּראָטעסט מיט שטאָלץ צוריקגעוויזען. יעצט האָבען זיי זיך געזומען צו די וואָפען. עס איז געקומען צו א בירגער־קריג. דער וואָלאָנישער אַדעל איז געשטאַנען אין גאַנצען אויף דער זייט פון דער רעגירונג. דעם 12טען מערץ 1567 האָט געדאַרפט פּאַרקומען א שטרייט צווישען די רעבעלען און עגמאָנט. אָבער אָראַניען האָט ניט דערלאָזען צו א שטרייט. ער האָט ניט געוואָלט, אז די קרעפטען פון לאַנד זאָלען זיך אויסשפּאַנען אויף נוצלאָזע זאַכען, ער האָט זיי בעדאַרפט פיר זיינע אייגענע צוועקען. דעם 5טען אַפּריל האָט זיך די שטאָדט וואָלענסיענן אונטערגעגעבען

שטאַנד אָנגענומען מיט פרייד. דער קרעדיט פון די „בעטלער" האָט געשטיגען, און אין דעם אייַלענבאַרגהישען פאַלאַץ האָט מען געמאַכט א יום־טוב, און עס איז געווען ששון ושמחה ביי די בארָאַנען. אין דער צייט פון דער שמחה האָט מען זיי איבערגענעבען, דאָס גראַף עגמאָנט האָט זיי אָנגערופען „לומפּען". דאָס האָט אין דער פערזאַמלונג אָנגענאַכט א שטורם. די פערזאַמלטע האָבען מיט פרייד אָנגענומען דיזען טיטל און האָבען אויסגעשריען: „מיר נעהמען אָן דעם נאָמען! לאָ'מיר א נאָמען געבען אונזער בונד „דער בונד פון לומפּען"!" מען האָט באַלד געבראַכט א טאַרבע (א בעטלזאק) און א שטעקען, וועלכע זיינען אָנגענומען געוואָרען אלס סימבאָלען פון דיזען בונד. דער נאָמען „גייזען" (בעטלער) איז איבעראל געוואָרען בעוואוסט, וויל ער האָט ווירקליך זעהר געפּאַסט צו די פערשולדיגטע יונקערס.

מאַרגאַרעטע האָט געמוזט איינשטימען צו דער פאָדערונג פון ווילהעלם פון אָראַניען, דאָס בארָאַן מאַנטיני און גראַף בערגען זאָלען געשיקט ווערען נאָך מאַדריד צו ווירקען דאָרט אויף דעם קעניג, אז ער זאָל צוריקרופען די עדיקטען און צוריקגעבען דעם פאָלק רעליגיאָנס־פרייהייט (מאי 1566). דער קעניג האָט ניט איינגעשטימט מיט די פאָדערונגען פון די צוויי געזאַנדטע. אָבער אין נידערלאַנדען האָבען די רעוואָלוציאָנערען אַרויסגעלאָזען א פאלשען מאַניפעסט, דאָס דער קעניג פאָדערט יעצט, אז קיינער זאָל מעהר ניט פערפאָלגט ווערען צוליב זיינע רעליגיעזע געזינונגען. עס איז באַלד פעררופען געוואָרען א רעליגיעזע פערזאַמלונג, דער רעזולטאַט פון וועלכער עס איז געוואָרען, דאָס „12 אפּאָסטאָלען" פון דעם גייזענבונד (בעטלער־בונד) האָבען דעם 28טען יולי דערלאַנגט צו דער רעגענטין מארגארעטע א דענקשריפט, אין וועלכער דער רעדנער גראַף לודוויג פון נאַסאַו האָט מיט אַן ענטשוידענעם טאָן געפאָדערט פון איהר פולע רעליגיאָנס־פרייהייט. דער קעניג האָט נאָכגענעבען אויף דער ווייַע, מיט דער אבזיכט, אזוי באַלד, ווי עס וועט ווערען רוהיג, צוריקצוציהען. די רעגענטין האָט בעקומען דאָס רעכט אַרויסצוגעבען אַן אַמנעסטיע (בענאַדיגונג) פיר רעליגיאָנס־פערברעכען, און דאָס פאָלק האָט ערהאַלטען דאָס רעכט צו האַלטען און צו הערען רעפאָרמאַציאָנס־רעדעם אויף דעם פרייען פעלד אונגעשטערט.

אָבער מיט דיזע רעכטען האָט זיך דאָס פאָלק ניט בערוהיגט; אין געגענטייל, עס איז נאָך געוואָרען מעהר אויפגערייצט. אין אויגוסט 1566 האָט דאָס פאָלק אָנגעפאַנגען צו רויבען די קאַטאָלישע קירכען, פריהער אין פלאַנדערן, נאָכדעם אין בראַבאַנט, אַנטווערפען און פיעלע אַנדערע פראָווינצען. דאָס פאָלק האָט איבערהויפט געשטורמט געגען די בילדער אין די קירכען,

דעם טויט־אורטייל, וועלכער איז אויסגעפיהרט געוואָרען דעם 5טען יוני אויף'ן מאַרק אין בריססעל. די בריססעלער שיפער האָבען געשיקט אַ דעפּו-טאַציאָן צו צייגען די קערפּערס פון די צוויי אָפּפער די לעצטע עהרע. אַלבאַ'ן איז עס אַפילו ניט געווען געפעלען, אָבער ער האָט עס ניט געקענט שטערען.

אָראַנישע טרופּען האָבען געפּרובט מאַכען אַן אָנגריף אויף אַלבאַ'ס טרופּען, אָבער דער אָנגריף איז דורכגעפאַלען. די פאָלגען פון דיזען זיג זיינען געווען, דאָס אַלבאַ האָט געלאָזט הינריכטען אין 3 טעג 30 אַדעללייט, און דערצו האָט ער געלאָזט צושטערען דעם איילענבאָרגהישען פּאַלאַץ. אַכט פון דיזע 30 אַדעללייט זיינען געווען קאַטאָליקען.

אָבער שוין דעם 20טען מערץ 1569 האָבען זיך אָנגעהויבען צו ווייזען סימנים פון אַן ענדערונג. אַלבאַ האָט געוואָלט איינפיהרען דריי נייע שטייערן: 1) אַ שטייער פון 1 פּראָצענט; 2) אַ שטייער פון 5 פּראָצענט ביים פערקויף פון אונבעוועגליכע גיטער (קרקעות); 3) אַ שטייער פון 10 פּראָצענט פון בעוועגליכע זאַכען (מטלטלין). געגען דיזען פּלאַן האָבען פּראָטעסטירט זאָגאַר די איבערגעגעבענע צו דער רעגירונג, ווייל דיזע שטיי-ערן וואָלטען רואינירט דעם האַנדעל פון די נידערלאַנדען. איבערהויפּט זיינען אַרויס מיט אַ שטאַרקען פּראָטעסט געגען דעם די בירגער. צום אונגליק פיר אַלבאַ זיינען נאָך צוגעקומען זינט דעם יאָהר 1571 זעערויב־צוגען פון די גייזען (בעטלער), וועלכע האָבען געמאַכט אַלע ברעגען אונזיכער. דעם 1טען אַפּריל 1572 האָבען די זעע־רויבער איינגענומען דעם האַפען פון בריעל. אין מאַי און יוני האָבען אָראַניען'ס טרופּען בעזעצט כמעט גאַנץ האָללאַנד. דער שטערן פון שפּאַניען האָט אָנגעפאַנגען ווערען פינסטערער. דעם 18טען דע-צעמבער 1573 האָט אַלבאַ געמוזט פערלאָזען די נידערלאַנדען, און זיין שטע-לע האָט פערנומען דאָן לואיס דע רעקוועסענץ. ער איז אַפילו געווען גענייגט צו פרידען, אָבער ער האָט ניט געוואוסט ווי עס פעסטצושטעלען. אין יאָהר 1574 האָבען 62,000 סאָלדאַטען געפאָדערט פון איהם, אַז ער זאָל זיי בע-צאָהלען זייער געהאַלט. ער האָט אָבער ניט געהאַט קיין קוועלע, פון וואַנען ער זאָל קענען שאַפען אַזאַ גרויסע סומע געלט, ווי עס האָט זיי געקומט.

ער האָט געשריבען צום קעניג: „איידער איך בין אָנגעקומען אין די ני-דערלאַנדען האָב איך ניט געקענט בעגרייפען, ווי אַזוי האָבען די רעבעלען גע-קענט אויפהאַלטען אַזעלכע גרויסע פלאָטעס, ווען אַייער מאַיעסטעט איז ניט געווען אין שטאַנד צוזאַמענצובריינגען איין איינציגע פלאָטע. איך זעה יעצט, דאָס לייט, וועלכע שטרייטען פיר זייער אייגענע זאַך, פיר זייער לע-בען, פיר זייער פאַמיליע, פיר זייער אייגענטום, פיר זייער רעליגיאָן, מעג זי

און 36 וויכטיגע פערזאָנען זיינען הינגעריכטעט געוואָרען. נאָך דיזען זיג זיינען פיעלע אַנדערע שטעדט געוואָרען בעזעצט מיט קעניגלִיכען מיליטער, אויסער אַנטווערפען, וועלכע איז געבליבען אונבעזעצט מיט פיליפ'ס סאָלדאַטען.

יעצט האָבען פיליפ און מאַרגאַרעטע גערעכענט, אז עס איז געקומען די צייט אַרונטערצונעהמען די מאַסקע. מען האָט פון אַלע בעאַמטע געפֿאָדערט א נייע שבועה, דאָס זיי וועלען דינען דעם קעניג טרוי און איהם געהאָרזאַם זיין אין אַלעם, וואָס ער וועט פון זיי פֿאָדערן. אָראַניען האָט זיך ענטזאָגט צו געבען אזא שבועה. גראַף האָרן האָט זיך ענטזאָגט פון זיינע עמטער און איז אַוועק אין זיין גוט צו לעבען איינזאַם. דאָגעגען האָט עגמאָנט מיט פיעלע אַנדערע פון גרויסען אַדעל, וואָס זיינען געשטאַנען אין דינסט ביי דער רעגירונג, געשוואָרען געהאָרזאַמקייט צו פיליפ'ן. אָראַניען איז געווען גע-צוואונגען צו פערלאָזען נידערלאַנד און איז ענטלאָפען אין זיין פירכטענטום דיללענבורג, וואָס ער האָט געהאט אין דייטשלאַנד (30טען אפּריל 1567). 20 טעג שפּעטער איז דער גראַף פאָן בערגען הינגעריכטעט געוואָרען אין מאַדריד, וואוהין ער איז געקומען אלס א געזאַנדטער. עס פערשטעהט זיך, דאָס זיינע גיטער זיינען געוואָרען קאָנפיסקירט; אויך די גיטער פון פיעלע אַנדערע זיינען קאָנפיסקירט געוואָרען. דאָס איז אין שפּאַניען אימער גע-וועז א מיטל אום צו ווערען רייך אויף דער רעכנונג פון די, פון וועלכע די רעגירונג האָט געוואָלט פּטור ווערען. דעם 24טען מאי 1567 האָט מען אי-בער-אַנייס גערופען אין קראַפט די פריהערדיגע קעצער-עדיקטען, און אין אוגוסט 1567 איז דער הערצאָג פון אַלבא אָנגעקומען אין נידערלאַנדען מיט א מחנה פון 10,000 שפּאַניער. אין דיזען פינסטערן, אויסערלִיך רעליגיעז-בעגייסטערטען מאַן, אין דעם הערצאָג פון אַלבא, איז נאָר איין שטרעבען גע-ווען מעכטיג, ער האָט נאָר נעדינט צו איין גאָט, און דאָס איז געווען — געלט. דער רעזולטאַט פון זיין אָנקומען איז געווען, דאָס עגמאָנט'ס רייכטום איז קאָנפיסקירט געוואָרען, און ער זעלבסט צוזאַמען מיט גראַף האָרן זיינען ארעסטירט געוואָרען (9טען סעפּטעמבער). מאַרגאַרעטע איז צוריקגערופען געוואָרען, און אַלבא איז געוואָרען רעגענט, און האָט רעגירט פון סעפּטעמבער 1567 ביז דעם 17טען נאָוועמבער 1573. ער האָט איינגעריכטעט „א ראָט איבער די אונרוהען", וועלכער האָט אין 9 מאָנאַטען הינגעריכטעט איבער 1,500 פערזאָן, וואָס זיינען געווען פערמישט אין דעם אויפרוהר.

אין יאָהר 1568 האָט ער פערקלאָגט עגמאָנט'ן און האָרן'ן אין הויף-פערראַט און דעם 4טען יוני האָט דאָס געריכט ארויסגעגעבען איבער בוידען

די שפּאַניער האָבען יעצט אָנגעפּאַנגען ערנסט בעטען פרידען. אָראַניען האָט פערבריי־טערט זיינע עראָבערונגען אויך נאָך די זידלי־כע שטאָטען. אין נאָוועמבער 1576 איז עס געקומען צו דעם „געגטער פרידען". אויך דעם גרונד פון דיזען פרידען האָבען זיך פעראייניגט די נאָרדלי־כע שטאָטען מיט די זידלי־כע און די קאַטאָלי־שע רעלי־גיאָן איז געוואָרען די הערשענדע. וויל־העלם איז ניט געווען געגען דעם, אָבער זיין פּאַרטיי האָט פון טאָלעראַנץ ניט געוואָלט וויסען און דער נייער שטאָטהאַלטער דאָן חואַן ד'אוסט־ריא האָט פּאַרגענומען א רעווי־זיאָן פון דעם „געגטער פרידען", וועלכע האָט אריינגעבראַכט דעם רעלי־גיעזען צוואַנג דורך א הינטער־טיר. דאָן חו־אַן'ס סוף איז געווען א טרויעריגער, ער איז געשטאָרבען דעם 1טען אָקטאָבער 1578 אין דעם אַלטער פון 33 יאָהר. זיין אָרט האָט פערנומען אַלכסנדר וואַרנעס פון פּאַרמאַ, א בעריהמטער קריגס־קאָמאַנדיר. דעם 23טען יאַנואַר 1579 האָבען זיך די נאָרד־שטאָטען פעסטער צוזאַמענגעשלאָסען דורך די „אוטרעכטער יוניאָן", אויך אַמסטערדאַם איז דאָן שוין געווען אָראַניש.

אין יולי 1581 האָבען זיך אַלע נאָרד־שטאָטען, ווי אויך פלאַנדערן, אָפ־געזאָגט פון פיליפ'ן. אין זייער ערקלערונג האָבען זיי געשריבען: „א פאַלק איז ניט פיר דעם פירסט, נאָר דער פירסט איז פיר דאָם פאַלק, וויל אָהן א פאַלק איז ניטא קיין פירסט. זיין פליכט איז צו רעגירען דאָם פאַלק מיט רעכט און ליבען עס, ווי א פאָטער ליבט זיינע קינדער. בעהאַנדלט ער אָבער דאָם פאַלק ניט אַזוי, הערט ער אויף צו זיין א פירסט און האָט דעם נאַמען טיראַן. דאָן האָבען די אונטערטאַנען דאָם רעכט, נאָך דעם גע־זעצליכען בעשלוס פון זיירע פערטרעטער, דיזען פירסט אראָפּצואוואַרפען. דער קעניג פון שפּאַניען האָט געשוואָרען ניט אָנצוריהרען די פריוויליגיעס פון פאַלק, ער האָט אָבער זיין שבועה געבראָכען, ערקלערט דעריבער דאָם פאַלק, אז דער קעניג האָט מעהר ניט קיין רעכט איבער איהם". דערמיט האָבען די נידערלאַנדער גלייכט דעם גרונדשטיין פיר א פּאַרלאַמענטאַרישער פערפאַסונג. דעם 10טען יולי 1584 איז וויל־העלם ערמאָרדעט געוואָרען פון א געוויסען גערארד. אָבער דיזעס האָט ניט געשטערט די נידערלאַנדער צו ערווערבען פולע פאָליטישע זעלבשטענדיגקייט.

זיין פאלש, זיינען צופרידען, וועז זיי האבען נאר עטוואס צו עסען, און פער־לאנגען ניט מעהר קיין בעלוינונג". און דאס איז ווירקליך די אורזאך, וואס־רום די נידערלענדער האבען געוואונען דעם קאמף. אין אפריל 1574 האט די גאנצע ארמעע רעוואלטירט, זיי האבען געוויבט און געברענט שטעדט. אנטווערפען האט נעמוזט צאהלען 400,000 קראנען. דער נייער שטאטהאל־טער רעקווועסטירט האט אפגעשאפט דעם „ראט פון די אונרוהען", האט פער־עפענטליכט דעם 6טען יוני אן אלגעמיינע אמנעסטיע (בעגנאדיגונג) פיר אלע קאטהליקן, וואס האבען אנגענומען דעם פראטעסטאנטישען גלויבען.

די שטאדט ליידען איז שוין געווען אין די הענט פון די ארמניער. די שפאניער האבען זיי בעלאגערט 4 מאנאטען, אבער זיי האבען גאר ניט אויס־געפיהרט. די אינוואוינער האבען זיך מוטיג פערטיידיגט. עס איז שוין אין שטאדט ניט געווען קיין ברויט, מען האט שוין אויפגעגעסען זאגאר קעץ און הינט. אבער צום גליק האבען די גייזען דורכגעגראבען א טונעל און הא־בען געבראכט אויף די בעלאגערער א פערפלייצונג פון ים און די שטאדט איז גערעטעט געוואָרען, און מיט איהר אויך אלע נארדליכע פראווינצען

דעם 12טען נאוועמבער האבען זיך ארויסגעוויזען די פאלגען פון דיזען זיג. די פערזאמלונג פון אלע גענעראל־שטאאטען אין דעלפט האט איינ־שטימיג ערוועהלט ווילהעלם'ען פון אראניען אלס זייער שטאטהאלטער. רעקווועסטען האט אנגעפאנגען פערהאנדלען וועגען פרידען. אבער וויל בייז־דע פארטייען האבען ניט געוואוסט זייער ווירקליכע קראפט, דארום האבען זיך די פערהאנדלונגען וועגען פרידען געענדיגט מיט גארניט. אין יוני 1575 איז ווילהעלם אריבער צום קאלווייניזם. ער האט זיך ג'ענט מיט זיין פדוי, וואס האט געהערט צו דער לוטהעראנישער קירכע, און האט געהיראט די געוועזענע נאנע שארלאטטע פון בורבאן. אין אקטאבער פון זעלבען יאהר האבען זיך די פראווינצען האללאנד און זעלאנד פארמאלנע אפגעזאגט פון קעניג פיליפ, און האבען עס איהם געלאזט וויסען אפען.

דעם 5טען מערץ 1576 איז רעקווועסטען געשטארבען. באלד נאך זיין טויט האבען זיך צובונטעווועט די שפאניש סאלדאטען, וועלכע זיינען ג־שטאנען צווישען האללאנד און זעלאנד. דער בונט האט זיך פון דאנען פער־שפרייט אויך אין אלע אנדערע ערטער. די סאלדאטען האבען איבעראל ג־רויבט און געברענט; זייערע פאדערונגען זיינען געווען: „גלעלט אדער א שטאדט". זיי האבען איינגענומען פיעלע שטעדט און אין אנטווערפען האבען זיי ערמארדעט 8,000 מענשען.

אָבער פערדינאנד האָט געמאכט דעם פאַלק אַ טיפע וואונד דורך די איינפיהרונג פון דער אינקווויזיציאָן און די פערטרייבונג פון די אידען פון שפאניען. נאָך דעם, ווי גראנאדא איז געפאַלען און איז איבערגענאנגען צו פערדינאנד און איזאבעלאַ, האָבען די גייסטלעכע מיט דעם קארדינאל קסימענעס, דער שפּיץ בעשלאָסען ארויסצוטרייבען אלע פעלקער, וואָס גלויבען ניט אין קריסטענטום, און זיי האָבען אויך דורכגעפיהרט, אז מען זאָל וויעדער אייגפיהרען א קעצער־געריכט. פערדינאנד האָט דערביי געהאט איז אויסזיכט איבערהויפט צו מאכען אונטערטעניג דעם אדעל און דאָס פאַלק און צו בערייכערן זיך אויף דער רעכנונג פון די אונגליקליכע אָפּפער, וואָס זיינען ארויסגעפאַלען אין די נעגעל פון דער אינקווויזיציאָן, וויל ער פלענט

פערדינאנד און איזאבעללא.

קאָנפיסקירען זייערע רייכטימער און זיי צונעהמען פיר זיך. אין יאָהר 1481 איז דאָס קעצער־געריכט, די אינקווויזיציאָן, געווען איינגעפיהרט אין סעוויללא, און צוויי יאָהר שפּעטער האָט עס דער פּאפּסט בעשטעטיגט. דער ערסטער גענעראל־אינקווויזיטאָר איז געווען דער בעוואוסטער טאָרקוועמאדא, דער פאנאטישער בייכט־פאָטער (גייסטיגער ראטגעבער) פון אזאבעללא'ן. דער דאָמיניקאנער־מאָנאסטיר אין סעוויללא איז באלד געווארען געפאקט מיט ארעסטאנטען, אזוי דאָס עס איז שוין דאָרט מעהר ניט געווען קיין אָרט פיר אנדערע ארעסטאנטען. דער קעניג האָט צו דיזען צוועק אי־

די געשיכטע פון שפּאַניען.

דורך די הייראַט פון פערדינאַנד דעם קאַטאָליק מיט איזאַבעללאַ פון קאַסטיליען איז די פּירענאָאישע האַלב־אינזעל פעראייניגט געוואָרען אין איין רייך. דיזע פעראייניגונג האָט געהאַט אַ זעהר גוטע ווירקונג אויף דעם עקאָנאָמישען צושטאַנד פון שפּאַניען. דיזער פאַקט האָט פיעל געהאָלפען, דאָס שפּאַניען זאָל ווירקליך ווערען דאָס, צו וואָס די נאַטור האָט זי בעשטימט. אין דער וועלט זיינען דאָ וועניג לענדער, וועלכע זאָלען זיין פון דער נאַטור בעשאָנקען מיט אַזעלכע אייגענשאַפטען, וואָס זיינען אין שטאַנד צו ענטוויקלען אַ גרויסאַרטיגע אינדוסטריע און האַנדעל, און מיט די נעטיגע הילפס־קוועלען פיר אַ גוטען עקאָנאָמישען שטאַנד. דער באָדען אין שפּאַניען איז אונגעוועהנליך פרוכטבאַר. דער קלימאַט איז זעהר פערשיידען און גיט די מעגליכקייט אַרויסצובריינגען די פּראָדוקטען פון די מעסיגע לענדער, ווי אויך פון די טראָפּישע לענדער. די בערג זיינען זעהר רייך מיט פערשיידענע מעטאַלען. זעהר פיעל גוטע וואָל און זייד האָט זיך געפונען אין לאַנד. דער האַנדעל אין לאַנד צווישען די שטעדט איז געווען גוט ענטוויקעלט צוליב די גרויסע טייכען, וואָס פליסען אין לאַנד. די נאַטירליכע גוטע האַפענס, וועלכע געפינען זיך אין שפּאַניען אַזוי פיעל, האָבען איהר געגעבען די מעגליכקייט צו ענטוויקלען אַ גרויסען און ברייטען וועלט־האַנדעל.

די נייע הערשער, פערדינאַנד און איזאַבעללאַ, האָבען פיעלעס געטאָן צו ענטוויקלען די מאַטעריעלע אינטערעסען פון לאַנד. צוזאַמען מיט דעם האָבען זיי זיך געגעבען אַלע מיה צו צושטערען די מאַכט פון דעם אַדעל, וועלכע איז געווען זעהר שטאַרק ביז זיי האָבען זיך פעראייניגט, און האָבען געזוכט צו פערשטאַרקען די מאַכט פון דער מאָנאַרכיע. זיי האָבען גערעגעלט די מינצען, האָבען געבויט בריקען און שאָסעען, האַפענס און לייכט־טורמס. זיי האָבען אָפּגעשאַפט אַלע שטייערן און אָפּגאַבען פון דעם אינערליכען האַנדעל, און האָבען צושטערט יעדע דריקענדע מאָנאָפּאָל. די קעניגליכע אַיינאַהמע אין דער צייט פון 1477 ביז 1482 איז געוואָרען זעקס־פאַך פערגרעסערט.

ציימער, און זאָגאָר קאַסטיליען. די רעגירונג פון קאַסטיליען איז איבערגעגעבען געוואָרען צו יאָהאַננאַ׳ס פאָטער, צו פערדינאַנד׳ן. די משוגע׳נע בליקען פון יאָהאַננאַ׳ן האָבען גענאַכט א טיפען וועהמוטיגען איינדרוק אויף פערדינאַנד׳ן, וועלכער איז געקומען איבערנעהמען די רעגענטשאַפט. די אונגליקליכע האָט נאָך גלעבט 47 יאָהר.

דעם 6טען אָקטאָבער 1510 איז אין מאַדריד געווען א פערזאַמלונג פון די גרעסטע אַדעלייט פון שפאַניען, און זיי האָבען בעשלאָסען, דאָס פערדינאַנד זאָל הערשען איבער קאַסטיליען אין נאָמען פון זיין ענקעל, דעם זוהן פון זיין משוגע׳נער טאָכטער, ביז יענער וועט ווערען פול־יאָהריג, ער זאָל קענען אַליין הערשען. דערמיט זיינען ביידע קעניגרייכען אויף דער פירונאָישער האַלב־אינזל פעראייניגט געוואָרען אין איין גרויסע וועלט־מאַכט. אום די פעראייניגונג צו מאַכען נאָך שטאַרקער און זיכערער, האָט ער אויך אָפּגענומען פון זשאן ד׳אַלברעט דעם זיד־פירענאָישען טיי׳ל, דאָס קעניגרייך נאַוואַרא. ער האָט געוואוסט צו בענוצען זיך מיט די פערדרעהעניסען אין פראַנקרייך, וועלכע די הויליגע ליגא האָט דאַמאָלס אַרויסגערופען. נאָך דיזען וויכטיגען אקט איז פערדינאַנד געשטאַרבען אויף זיין רייזע נאָך אנדאַלוזיען. נאָך דעם טויט פון זיין ערסטער פרוי האָט פערדינאַנד געזומען א צווייטע פרוי, די יונגע טאָכטער פון לודוויג דעם 12טען׳ס שוועסטער. דאָס מיידעל איז דאַמאָלס געווען אַלט 18 יאָהר און איז געווען א זעלטענע שענהייט, און פערדינאַנד איז שוין דאַמאָלס געווען אַלט 60 יאָהר. ער האָט צופיעל געוואָלט בעווייזען צו איהר זיין ליבע און צערטליכקייט, און דאָס האָט איהם געפיהרט אין קבר. ער איז געשטאַרבען אויף זיין רייזע נאָך אנדאַלוזיען אין יאָהר 1516.

פערדינאַנד איז געווען א זעהר קלוגער שטאַאטסמאַן. פיעל׳ע האָבען בעוואונדערט זיינע פעהיגקייטען אין פאָליטיק. ער האָט געוואוסט די קונסט צו זאָגען ליגען און צו בעטריגען מיט ווירדע און אָנשטענדיגקייט. ער האָט זיך זאָגאָר אַליין בעריהמט מיט דיזער פעהיגקייט. לודוויג דער 12טער האָט איין מאָל ניט געוואָלט גלויבען אַן אויידיעניץ צו פערדינאַנד׳ס סעקרעטער, וויל פערדינאַנד האָט איהם שוין צוויי מאָל אָפּגענארט. וועהן פערדינאַנד האָט זיך וועגען דעם דערוואוסט האָט ער איראָניש אויסגעשריען: „דער שכור (לודוויג) וויים ניט וואָס ער רעדט, איך האָב איהם מעהר פון 10 מאָל אָפּגענארט". אין וויכטיגע פערהאַנדלונגען מיט אַנדערע מעכטען האָט ער געברויכט גייסטליכע. דער פאָטער יאָהאַן פון מאוליאָן איז געווען זיין געזאַנדטער ביי קאַרל דעם 8טען, דער אַבבע פון בואל ביים

בערגעגבען איינעם פון זיינע שקעסער. דער געריכטס־הויף אין טאָלעדאָ האָט ענטשיידען אין איין יאָהר 3,000 פּראָצעסען. וועז טאָרקווומאדא האָט פערלאָזען זיין שטעלע אלס אויבער־אינקווויזיטאָר אין יאָהר 1498, האָט ער געהאַט 10,000 מענשען פערברענט לעבעדיגערהייד. 7,000 האָט ער פער־אורטיילט צום טויט אויסער די צעהן טויזענד, אָבער זיי איז געלונגען צו ענטלויפען, אזוי דאָס ער האָט נאָר געקענט פערברענען זייערע בילדער; 100,000 מענשען האָט ער בעשטראָפט מיט גרויסע פיניגונגען. נאָך טאָר־קווומאדא'ן האָבען די שפּאַנישע תלמידים פּאָרטוגעזעצט זייער טייפלישע אר־בייט אייניגע הונדערט יאָהר. לויט די אקטען, וואָס זיינען ניט לאַנג פער־עפענטליכט געוואָרען פון די ארכיוון אין מאדריד, זיינען פון דער אינקווי־זיציאָן 31,912 מענשען פערברענט געוואָרען און 291,456 זיינען צושטראָ־בען אין די געפענגני־ס, פעריאָגט געוואָרען פון לאַנד מיט זייערע פאַמיליעס און בערויבט געוואָרען פון זייער אייגענטום, אָדער זיינען פערקריפּעלט געוואָ־רען פון די יסורים, וואָס מען האָט זיי אָנגעטאָן בעת די פּראָצעסען, אָדער זיינען פערשיקט געוואָרען אויף שווערע ארבייט אויף די גאַלעערען (קא־טאָרגע־שיפען).

נאָך דעם פאל פון גראַנאדא איז באלד ערשינען דער בארבאַרישער עדיקט, וועלכער האָט געגעבען די אידען די ברירה: אָדער זיך טויפען, אָדער פערלאָזען דאָס לאַנד. די מעהרצאָהל האָט בעשלאָסען בעסער אויסוואַנדערן. 180,000 אידען האָבען פערלאָזען דאָס לאַנד, און דאָס איז געווען א שרעק־ליכער קלאַפ פיר דעם עקאָנאָמישען וואוילשטאַנד פון שפּאַניען. די אידען אין יענער צייט זיינען געווען פיעל מעהר געבילדעט פון די קריסטען אין ווי־סענשאַפטען און אין האַנדעל, ווי אויך אין אינדוסטריע. מיט זייער אוים־וואַנדערן האָט שפּאַניען פערלאָרען דעם בעסטען און ניטצליכסטען עלעמענט פון לאַנד.

די מעהרסטע קינדער, וואָס איזאבעלא האָט געהאט פון פערדינאַנד'ן, זיינען צושטאָרבען קלייניערהייד. אויך דער איינציגער יורש איז געשטאָר־בען פריהער פון דער מוטער. איזאבעלא איז געשטאָרבען דעם 26טען נא־וועמבער 1504. איהר הערשאפט איז איבערגענאַנגען צו איהר טאָכטער און צו איהר טאָכטער'ס מאַן פילים פון בורגונד. דיזער איז געשטאָרבען פון א פיבער אין אלטער פון 27 יאָהר. די קעניגין יאָהאַננא איז פון עגמת נפש געוואָרען משוגע. זי איז שוין פריהער געווען קראַנק, ווייל זי איז געווען צו פיעל לויידענשאפטליך צו איהר מאַן, און דאָס האָט איהם אָפּגעשטויסען פון איהר. באלד נאָך דער הויראט האָט ער פערלאָזען אין גרויס אייליגים איהר

שער נאָמען פון דער שטאָדט אַלקאַלא). דיזע אויסנאָבע פון דער ביבעל האָט איהם געקאָסט מעהר פון 50,000 דוקאַטען.

קאַרל פון לוקסעמבורג, וועלכער איז בעקאַנט אין דער געשיכטע אלס קאַרל דער 5טער, איז געבאָרען און ערצויגען געוואָרען אין פלאַנדערן. זינט טוזענד יאָהר איז ער דער אייניציגער קעניג פון שפאַניען, וועלכער איז גע-באָרען געוואָרען אויסער שפאַניען. די קאַסטיליאַנער האָבען מיט אונגעדולד ערוואַרטעט זיין אָנקומען פון פלאַנדערן צו רעגירען איבער זיי. ענדליך איז ער אָנגעקומען מיט א סוויטע פון נידערלענדער דעם 19טען סעפטעמבער 1517. ער איז אָבער ניט לאַנג פערבליבען אין קאַסטיליען. דאַמאָלס איז זיין זיידע, דער דייטשער קייזער מאַקסימיליאַן, געשטאָרבען, און ער איז גערופען געוואָרען נאָך דייטשלאַנד צו בעשטיגען דעם קייזערליכען טראָן, וויל ער איז געווען דער געזעצליכער טראָן-פאָלגער.

איידער קאַרל האָט פערלאָזען קאַסטיליען האָט ער פערזאַמעלט די קאָר-טעס, די גרויסע אדעלייט און הויף-בעאַמטע, אום זייער אנווועזענהייט איבערצוגעבען די שטאַטהאלטערשאפט צום קארדינאל אדריאַן און צו בע-קומען פון זיי געלט, וועלכעם איז איהם געווען נעטיג פיר זיין רייזע נאָך דייטשלאַנד. ביידע זאַכען האָבען די שפאַניער בעגעגנט מיט אונצופרידענ-הייט. די שפאַניער זיינען געווען זעהר ערביטערט, וואָס די בעסטע עמטער אין לאַנד האָט ער איבערגעגעבען צו נידערלענדער, וועלכע האָבען זיי זעהר געדריקט און האָבען זיי אויסגעזויגען ווי פיעל זיי האָבען געקענט. די קאָר-טעס האָבען איהם דעריבער נעגעבען א זעהר קלייניע סומע געלט. דער זעל-בער רעזולטאַט איז געווען פון די פערזאַמלונגען פון די קאָרטעס פון אַנדערע לענדער פון זיין הערשאפט: פון אראַגאָניען, קאטאלאָניען — אלע האָבען איהם נעגעבען זעהר קלייניע סומעס געלט. עס איז געווען קלאָר צו זעהן, דאָס די שפאַניער זיינען געווען זעהר ניט צופרידען צו געבען זייער געלט ארויסצופיהרען אין א פרעמדעם לאַנד. אויך די גייסטליכע זיינען געווען אונצופרידען מיט קאַרל דעם 5טען, וויל ער האָט איבערגעגעבען דאָס רייכע ערץ-בישאפטום פון טאָלעדא צו א מאַן, וואָס האָט ניט געהאַט קיין פער-דינסטען, נאָר וויל ער איז געווען דער פלעמעניק פון זיין ערציהער.

די קאָרטעס פון די גרויסע שטעדט, ווי טאָלעדא, סאלאַמאנקא, סעוויללא, קארדאָווא, צאַמאָרא און אנדערע, וועלכע קאַרל האָט צוזאַמענגערופען אין סט. יאַגא, האָבען זיך אין גאַנצען ענטזאַגט פון צו געבען דעם קעניג וועלכע עם איז סובסידיע (שטיצע). קאַרל איז געווען קלוג גענוג ניט צו בעשטראָפען פיר דיזע אָפפאָזיציאָן די קאָרטעס, און האָט נאָר דעם פרעזידענט פון טא-

קייזער מאַקסימיליאַן. זיין ערסטער שטאַאַטס־בעאַמטער איז געווען דער קאַרדינאַל קסימענעס. דיזען אָבער האָט ער ניט זעהר פיעל געטרויט, ווייל ער איז געווען פיעל כיטרער פון איהם (פערדינאַנד'ן). קורץ, די בישאָפס־מיצען האָבען אין זיין הויף געשפּילט מעהר ראָלע פון די פעדער־היט פון זיינע גרויסע אַדעללייט. און דאָס איז די אורזאַך, וואָרום ער איז געווען אַזוי גענייגט אַיינצופיהרען אין זיין לאַנד די פערפלוכטע אינקוויזיציאָן.

נאָך פערדינאַנד'ס טויט האָט קסימענעס איבערגענומען די רעגירונג אין זיינע הענט, בשעת קאַרל איז נאָך געווען אין די נידערלאַנדען. קסימענעס האָט גוט געאַרבייט פיר קאַרל'ען, אַזוי דאָס די קאַסטיליאַנער האָבען אַיינ-געשטימט צו ערוועהלען איהם אַלס קעניג פון קאַסטיליען, הגם זיין משוגע'נע מוטער האָט נאָך געלעבט. אָבער אָנשטאָט צו זיין דאַנקבאַר צו איהם האָט קאַרל געלאָזט זיך איבעררעדען פון זיינע ראַטגעבער אין די נידערלאַנדען צו שיקען נאָך שפּאַניען זיין ערציהער אַדריאַן, דעם בישאָף פון אוטרעכט, אום ער זאָל איבערנעהמען די שטאַאַטס־פערוואַלטונג פון די הענט פון קסימענעס. עס איז אויך קיין וואונדער ניט, וואָס די גרויסע לייט פון שפּאַניען האָבען אַזוי שטאַרק אינטריגירט געגען קסימענעס'ן, ווייל ער האָט מיט זיין אַייזערנער האַנט געבראָכען די מאַכט פון דער שפּאַנישער אַריסטאָקראַטיע. ער האָט עס געמאַכט אַזוי קלוג, אַזוי פאָרזיכטיג, דאָס ער האָט עס דורכגעפיהרט לייכט, אָהן גוואַלד, אָהן בלוט־פערגיסונג, ניט ווי רישעליע פלעגט זאָגען בעת ער פלעגט אונטערשרייבען אַ טויט־אורטייל: „מיין לאַנגער פּורפּורנער קאַר-דינאַל־מאַנטעל וועט אַלעס פערדעקען".

די שטאַאַטס־קלוגהייט פון קאַרדינאַל קסימענעס איז ווירקליך געווען מייסטערהאַפט, זיין בליק איז געווען דורכדרינגענד, זיין פעסטקייט האָט קיינער ניט געקענט ברעכען. אין די וויכטיגסטע שטרייטיגקייטען מיט די גרויסע לייט פון שפּאַניען האָט ער זייער עהרע קיינמאָל ניט אָנגעגריפען, קלייניגקייטען פלעגט ער זעהר גוטמוטיג נאָכגעבען. ער איז געווען אונגע-הייער רייך, פון דעסטוועגען האָט ער געפיהרט אַ זעהר מעסיגעס לעבען, ווי אַן עכטער מאָנאַך. ער האָט שטאַרק געליבט און געשטיצט וויסענשאַפט און קונסט. ער האָט געגרינדעט די אוניווערזיטעט אַלקאַלאַ דע הענאַ-רעס, און דאָס איז געווען דער גרעסטער שטאָלץ אין זיין לעבען. ער האָט אַרויסגעגעבען די ביבעל, וועלכע איז בעוואוסט אונטער'ן נאָמען די קאָמפּלוטאָנישע פּאָליגלאָטטע (ד. ה. די ביבעל אין מעהרערע שפּראַכען, געדרוקט אין קאָמפּלוטום, וועלכעס איז דער לאַטייני-

יעצט האָט זיך דער אדעל זעלבסט געזומען צו די וואָפען אום צו שטרייטען מיט די בירגער. עס איז פאַרגעקומען א שלאַכט ביי ווילאַאר, און דעם זיג האָבען געהאט די אדעלייט. די בירגער האָבען געהאט א שרעקליכע נידערלאַגע. דער הויפט־פיהרער פון די בירגער, פאדילא, איז הינגעריכטעט געוואָרען אויף דעם עשאפאט. וועז די זיגער זיינען אַריין אין שטאָדט, האָט זי אויסגעוויזען ווי א וויסטע. קיינער האָט זיך ניט בעוויזען אויף'ן גאַס. אזוי איז עס פאַרגעקומען מיט פיעלע שטערט. נאָר טאָלעדא האָט זיך געשטעלט געגען די קעניגליכע טרופען און האָט זיי געצוואונגען פערלאָזען די שטאָדט נאָך דעם, ווי זיי האָבען זיך אַריינגעריסען דורך די טוירען. דאָס קעניגליכע מיליטער האָט בעשלאָסען צו מאַכען א בעלאַגערונג, וועלכע האָט זיך פיר זיי געענדיגט מיט א זיג, ווייל די בירגער אין שטאָדט האָבען ניט געהאט ענוג פראַוויזיאָן אום די בעלאַגערונג אויסצוהאַלטען און זיינען גענוואונגען זיך אונטערצוגעבען. אָבער די גייסטליכע האָבען ביי די זיגער אויסגעווירקט א פולע אמנעסטיע (בענאדיגונג) פיר די בעזיגטע.

וועז קארל איז צוריקגעקומען אין שפאניען אין יאָהר 1520, איז דער אויפשטאַנד פון די בירגער שוין געווען כמעט אין גאַנצען איינגעשטילט, און דורך זיין קלוגע און מילדע פאָליטיק האָט ער פערשטיקט דעם לעצטען פונק. מען דערצעהלט, דאָס איין בעאמטער איז צו איהם געקומען מיט א מסירה, דאָס א מאָן, וועלכער איז פעראורטיילט געוואָרען צו ווערען אַרויסגעשיקט פון לאַנד מיט דער קאַנפיסקירונג פון זיין אייגענטום, בעהאַלט זיך ערגעץ וואו אין לאַנד. קארל איז געוואָרען שטארק בייז אויף דעם מסור, און האָט איהם געזאָגט: איהר וואָלט געטאָן פיעל בעסער, וועז איהר וואָלט דעם אונגליקליכען געראַטען, אז ער זאָל ענטלויפען מיט זיין אייגענטום, אויידער מיר געבען צו וויסען, וואו ער געפינט זיך, אום ער זאָל פערלירען זיין לעצטען פערמעגען און בלייבען אויף זיין גאַנצען לעבען א בעטלער!"

דורך דעם אויפשטאַנד פון די בירגער האָבען די קארטעס פערלאָרען די לעצטע מאַכט, וואָס זיי האָבען נאָך געהאט. אויף אלע זייערע ביטשריפטען צו פערגרעסערן און פערבריטערן זייערע רעכטען, האָט קארל געהאט איין תשובה: „מען קען אזעלבע זאַכען מיט איין מאָל ניט טאָן, די זאָך מוז פאָרזיכטיג אונטערזוכט ווערען. מען וועט טאָן אלעם מעגליכעם". אייניגע ביטשריפטען פלעגט מען איבערגעבען צו א גאריכטס־האָט אנשטאָט איבערצוגעבען זיי צו א שטאַטס־האָט. און דער גאריכטס־האָט פלעגט זיי פערציהען יאָהרענלאַנג מיט גוויסע פאַרמאָליטעטען, און די אנטוואָרט איז קיינמאָל ניט גענעבען געוואָרען.

לעדאָ פּערטריבען פון לאַנד, ווייל דיזער איז ווירקליך געווען דער הויפּט פון זיינע געגנער. טאָלעדאָ אָבער האָט פערטיידיגט איהר בירגער־מיוסטער, און האָט זיך געגנומען צו די וואפען. די טאָלעדאָער האָבען פעריאָגט אלע קעניגליכע בעאמטע, און 20,000 קאָמונעראָס האָבען בעזעצט דעם שלאָס אלקאזאר, ווי אויך די טויערן פון שטאָדט. ביי די קאָרטעס פון קאָרוננא איז קארל גע־ווען גליקליכער. זיי האָבען איהם פערשפּראָכען א היבשע סומע געלט צו בעצאָהלען אין 3 יאָהר.

הגם דאָס לאַנד איז אין אלגעמיין געווען מיט קארל'ן אונצופרידען, איז ער דאָך זאָרגלאָז אַוועק נאָך דייטשלאַנד, און האָט געלאָזען אלס שטאַטס־פערוואלטער דעם קאַרדינאל אדריאן. דאָס האָט געגעבען נייע אורזאַכען צום אויפשטאַנד. פיעלע קעניגליכע בעאמטע זיינען געהאַנגען געוואָרען. די טאָלעדאָער האָבען זיך לייכט בעמעכטיגט איבער פאַדילאַ און האָבען געפאַנגען די משוגע'נע קעניגין, אום צו געבען זייער אויפשטאַנד אן אנזעהן פון יושר. דער קאַרדינאל אדריאן איז ענטלאָפען פערשטעלטערהייט און האָט ארויסגערופען קארל'ן, ער זאָל באלד קומען נאָך שפּאַניען. אויך די שטעדטישע געמיינדעס האָבען געשריבען צום קעניג קארל און איהם געבע־טען, דאָס ער זאָל צוריקקומען אין שפּאַניען. זיי האָבען פערלאַנגט, אז ער זאָל צוריק אויפשטעלען די אלטע קאָרטעס, דאָס די צאָהל פון דעפּוטירטע פון די בירגער זאָל זיין ניט וועניגער פון די אדעליגע און פון די גייסטליכע, דאָס די אדעליגע זאָלען ניט האָבען קיין בעזונדערע פריווילעגיעס, דאָס די שטייערן זאָלען זיין גלייך פיר די בירגער און דעם אדעל, דאָס די גייסטליכע זאָלען מעהר ניט האָבען צו טאָן וויי נאָר מיט דער קירכע. זיי האָבען אויך געפאַדערט פון קעניג צו פערקלענערן די אָפּגאָבען פיר די אונטערהאַלטונג פון דעם קעניגליכען הויף, און דאָס ער זאָל אָפּשאפען אלע פרעמדע בעאמטע און אָנשטעלען אָנשטאָט זיי שפּאַניער.

דיזע פאָדערונגען האָבען דערשראָקען זאָגאר דעם אדעל און די גייסט־ליכע. די מעהרסטע האָבען פערלאָזען די פאַרטיי פון די בירגער, וועלכע זיי האָבען אלייז אויפגערייצט געגען דער רעגירונג. קארל האָט זעהר העפליך געענטפערט אויף דיזע פאָדערונגען און האָט פערשפּראָכען גיך צוריקקומען. אָבער און גרונט האָט ער נאָר געוואָלט געווינען צייט. אין דער זעלבער צייט האָט ער געזוכט צו געווינען דעם אדעל אויף זיין זייט, און צו דיזען צוועק האָט ער צוגעגעבען צום שטאַטהאלטער נאָך דרייי אדעליִיט, זיי זאָלען צוזא־מען מיט איהם פיהרען די רעגירונג. דערמיט האָט ער דעם אדעל צוגעצויגען צו זיך.

וועגען דעם קריג, וואָס קאַרל דער 5טער האָט געפיהרט מיט אויסלאַנד, האָבען מיר שוין פריהער דערצאהלט. שפּאניען איז געווען אין דעם 16טען יאָהרהונדערט דאָס גרעסטע רייך אין דער וועלט. צו שפּאניען האָט דאמאָלס געהערט די גאַנצע פירענאַישע האַלב־אינזל, איטאַליען, דייטשלאַנד, נידער־לאַנד, ענגלאַנד און אמעריקא. דיזע לעצטע אליין איז פיל גרעסער פון דער אמאָליגער רומישער אימפּעריע. אייראָפּא האָט געהאט ענוג גרונד צו זאָגען, דאָס קאַרל דער 5טער מיט זיין זוהן פיליפּ דעם 2טען האָבען געשטרעבט צו גרינדען א וועלט־מאָנארכיע.

אָבער שפּאניען האָט ניט געווואוסט ווי צו ציהען נוצען פון איהר גליק־ליכער אוּן גלענצענדער לאַגע. די ענטדעקונג פון אמעריקא האָט געבראכט אין די הענט פון שפּאניען זעהר פיעלע מינעס פון גאָלד און זילבער, אויך זעהר פרוכטבארע לענדער מיט טייערע פרוכטען. קאַרטען און פיצאַרראָ האָבען דאָרט עראָבערט פיעלע לענדער. פערדינאַנד און קאַרל דער 5טער זיינען געווען זעהר קלוגע פאָליטיקער, אָבער דאָס איז ניט געווען גענוג צו מאכען שפּאניען, אז זי זאָל ציהען דערפון גרויסע נוצען. ערסטענס האָבען דאָרט געפעהלט גרויסע קאפּיטאַליסטען און גרויסע אונטערנעהמונגען. דער גאַנצער האַנדעל פון שפּאניען איז גיך אריבער אין די הענט פון אויסלענדישע סוחרים. שוין אין יאָהר 1542 האָבען די קאַרטעס פון וואַלאַדאָליד זיך גע־קלאָגט פאַר קאַרל דעם 5טען, דאָס די אויסלענדער האָבען געווואונען א צו גרויסען אינפלוס אויף דעם האַנדעל. „פיעלע אויסלענדער זיינען געקומען אין רייך — האָבען זיי זיך בעקלאָגט — און האָבען זיך ערווארבען פיעלע געשעפטען, פון וועלכע אייערע אונטערטאַנען האָבען געהאט זייער עקסיס־טענץ. אָבער פאַר זיי איז נאָך געווען וועניג וואָס זיי האָבען אריינגעכאַפּט אין זייערע הענט אלע קוועלען פון פערדינסט, זיי קויפען נאָך אויך אוים אלע לעבענסמיטלען פון דיזען לאַנד און פיהרען ארוים נאָך אויסלאַנד, אזוי דאָס פיר די אונטערטאַנען פון אייער מאיעסטעט בלייבט כמעט גאָרניט איבער פון די אלע נויטווענדיגקייטען צום לעבען. דיזעס בריינגט אייערע לענדער א זעהר גרויסען שאָדען און איז זעהר פערדערבליך צו די אינטערעסען פון אייער מאיעסטעט". אזוי האָבען די קאַרטעס געשריבען צו קאַרל דעם 5טען וועגען דעם מאטעריעלען צושטאַנד פון לאַנד.

די קאַרטעס האָבען געענדיגט זייער קלאָגע מיט א ביטע, דאָס דער קיי־זער זאָל געבען א בעפעהל, אז קיין אויסלענדער זאָל ניט האָבען דאָס רעכט צו האַנדלען אין שפּאניען, זיי זאָלען ניט האָבען דאָס רעכט צו נעהמען גיטער אויף ארענדע, זיי זאָלען ניט טארען קויפען אין לאַנד וואָל, זייד, אייזען,

אריינצוג פון קארל דעם 5טען אין מאדריד.

פּיט צו אונזערע סוחרים. אויך פֿערשאַפֿען זיי אונז רויהע מאַטעריאַלען פֿיר אויסאַרבייטען טיש־צייג, טאַפּעטען, שפּיצען, נעצען און אַנדערע זאַכען, וועל־כע זיי קויפֿען פֿון אונז אָפּ צוריק נאָך דעם אויסאַרבייטען און גיבען אונז גרויסע פּראָפּיטען. אויך מעבעל, שפּיגלען, נאָדלען, מעסערס, וואַפֿען, קאַמען, שיקען מיר זעהר אָפּט נאָך שפּאַניען אין 50 שיפֿען מיט איין מאָל". דיזע לויב־ערעדע פֿיר שפּאַניען קען גיכער אָנגענומען ווערען פֿיר א שפּאַס, פֿיר א סאַטירע, אַלס פֿיר אַן ערנסט.

שפּאַניען האָט ווירקליך געטאָן אַלעס מעגליכעס אום צו פֿערבייטען דעם אויסלענדישען האַנדעל אין איהר לאַנד. קאַרל דער 5טער האָט זאָגאַר אַרויסגעגעבען א רעגעל, דאָס יעדער אויסלענדער, וואָס פֿיהרט אַרויס פֿון שפּאַניען וואָל, מוז פֿיר יעדע 12 באַלען אַרײַנבריינגען 2 שטיקער טוך און איין באַל לייוועגט. דיזע רעגעל איז אַרויסגעגעבען געוואָרען אין יאָהר 1552.

אין יאָהר 1555 האָבען די קאָרטעס געבעטען קאַרל'ן, ער זאָל זעהן, דאָס אין פֿערשיידענע פּראָווינצען זאָל מען זעען פֿלאַקס, אום דאָס פֿאָלק זאָל האָבען אייגענע געמאַכטע לייוועגט און זאָל געבען צו פֿערדינען אייגענע אַר־בייטער, און זאָל ניט אָנקומען צו די נידערלאַנדען און פּראַנקרייך פֿיר די־זען אַרטיקעל. אום דיזע פֿעראַרדנונג זאָל ריכטיג דורכגעפֿיהרט ווערען, האָבען די קאָרטעס פֿערלאַנגט, דאָס מען זאָל די בעאַמטע געבען נאָר א דריטעל פֿון זייער געהאַלט, ביז זיי וועלען צושטעלען בעווייזען, דאָס דיזע רעגעל איז ווירקליך דורכגעפֿיהרט געוואָרען, און דאַן וועלען זיי בעקומען דעם אַיבריגען טייל פֿון זייער געהאַלט. אָבער דיזע מאַסרעגעל איז ניט דורכגע־פֿיהרט געוואָרען.

דרײַ יאָהר פֿריהער האָבען די קאָרטעס דערלאַנגט דעם קעניג א ביט־שריפֿט, אז ער זאָל פֿערבאָטען אַרויסצופֿיהרען פֿון שפּאַניען נאָך אַמעריקא וועלכע עס איז וואַרען, וויל זיי האָבען בעמערקט, דאָס גליכצייטיג מיט דעם אַרויספֿיהרען פֿון די וואַרען, ווערען טייערער אַלע נאַהרונגס־מיטלען, אויך טיכער, זיידענס, לעדער און אַנדערע וואַרען האָבען געשטיגען אין פֿרייז. דיזע ביטשריפֿט צייגט, ווי די מענשען האָבען דאַמאָלס ניט געהאַט קיין בעגריף פֿון פֿאָלקסוישער עקאָנאָמיע; זיי האָבען ניט פֿערשטאַנען, דאָס ווען געלט וועלט צו פֿיעל מוז עס ווערען בילליגער, און בילליגעס געלט הייסט, דאָס די וואַרע, וואָס מען בעקומט פֿיר דאָס בילליגע געלט, מוז זיין וועניגער, ווי מען בעקומט פֿיר דאָס זעלבע געלט, ווען געלט איז טייער. זיי האָבען ניט פֿערשטאַנען, דאָס זיי פֿערלאַנגען אַן אונמעגליכקייט. פֿון איין זייט האָבען זיי געשטרעבט נאָך פֿיעל געלט, מען האָט געמאַכט ווייטע געפֿאַהרליכע רייז־

שטאָהל און אַנדערע געגענשטענדען, זיי זאָלען ניט האָבען קיין רעכט צו ווע-רען בירגער אין די שטעדט, אום זיי זאָלען דאָרט ניט טרייבען קיין האַנדעל. קאַרל האָט זיי אויף דיזע ביטע געענטפערט, דאָס אין דיזען אויגענבליק שטע-הען געגען דעם זעהר פיעלע שווערינקייטען, וועלכע שטערען דיזע נייערונגען דורכצופיהרען. דאָס זאָגאַר ווען די שפּאַנישע רעגירונג זאָל בעשליסען דיזע פאָדערונגען נאָכצוגעבען, וועלען זיי קיין רעזולטאַטען ניט האָבען. די קאַטאָ-לישע קעניגען האָבען שוין אַרויסגעגעבען אַ געזעץ, אַז דער האַנדעל מיט אַמע-ריקאַ זאָל געפיהרט ווערען נאָר דורך שפּאַנישע שיפען; דאָס געזעץ האָט שוין אויסגעשלאָסען פון דיזען האַנדעל אַלע אויסלענדער, און דאָך נעהמען די אויסלענדער אין דיזען האַנדעל אַ גרויסען אָנטייל. אייניגע מאַכען עס גע-זעצליך, דערמיט וואָס זיי ווערען אָנגענומען אַלס בירגער, און אַנדערע פיה-רען דעם האַנדעל אונגעזעצליך אַלס קאָנטראַבאַנדיסטען.

די האַנדעל־געזעצען פון שפּאַניען אין יענער צייט ווייזען קלאָר, דאָס זיי האָבען ניט געהאַט קיין בעגריף אין פּאָליטישער עקאָנאָמיע. אַזוי צ. ב. האָט דאָס געזעץ פערבאָטען אַרויסצופיהרען פון לאַנד טיכער, וואָס זיינען געמאַכט געוואָרען אין לאַנד, און דערפאַר איז געוואָרען ערלויבט אַריינצופיה-רען טיכער, וואָס זיינען פאַבריצירט געוואָרען אין פראַנקרייך.

דער נידערלענדער דאַמהאָודער האָט אין יאָהר 1545 געלאָזט דרוקען אַ לויב־רעדע צו די שפּאַניער, אין וועלכער ער זאָגט: „אַנדערע נאַ-ציאָנען בריינגען אין אונזער לאַנד נאָר אייניגע אַרטיקלען, אָבער שפּאַניען בריינגט אונז אַלערליי סאָרטען וואַאַרע, איבערהויפּט רויהע מאַטעריאַלען, ווי וואָל צום שפּינען אונגעפעהר 40,000 באַלען אַ יאָהר, יעדער באַל פון מעהר אַלס פון דעם ווערט פון 16 דוקאַטען. פון יעדען באַל מאַכען די נידער-לענדער אויס מעהר פון 2½ שטיקער טוך, וועלכע ווערען פערקויפט פיר מעהר פון דעם דאָפּעלטען פּרייז ווי זיי האָבען געקאָסט, און זיי גיבען דערמיט בעשעפטיגונג הונדערטער טויזענדער אַרבייטער אין נידערלאַנד. דיזע טיכער געהען צוריק נאָך שפּאַניען און נאָך די באַלעאַרישע אינזלען און ווערען דאָרט גוט פערקויפט פיר גוטע פּרייזען. אָבער ניט בלויז רויהע וואָל בריינגען זיי צו אונז צו בעאַרבייטען, זיי בריינגען אויך פיעלע אַנדערע רויהע מאַטעריאַלען, וועלכע ווערען ביי אונז בעאַרבייטעט און צוריקגעבראַכט נאָך שפּאַניען, וועלכע צאָהלט אונז 3 מאָל מעהר ווי פיעל זיי האָבען גענומען פיר די רויהע מאַטעריאַלען; זיי בעצאָהלען פיר די ליפערונג פון די רויהע מאַטע-ריאַלען צו אונז אין די נידערלאַנדען, פיר די אַרבייטער, וואָס האָבען ביי אונז געאַרבייט, פיר די ליפערונג פון דעם טוך נאָך שפּאַניען, און אַ גרויסען פּראָ-

פון די גייסטליכע אָפּנעהמען זייערע גיטער. „מען מוז זיך נעהמען צום וואָר-צעל, צום גרונט פון דיזער טרויעריגער פינאַנציעלער לאַגע", האָט ער געזאָגט צום קעניג, „אייער מאיעסטעט מוז די זאַך בעטראַכטען ריכטיג פיר אייער אייגענעם אינטערעס, ווי אויך פיר דעם אינטערעס פון די פעלקער, איבער וועלכע איהר הערשט, און וועלכע זיינען איבערגעגעבען צו אייך מיט ליבע און טרייהייט. די גייסטליכע בעזיצען אין שפּאניען אליין גיטער, וועלכע האָבען דעם וועלט פון מעהר ווי 2 מיליאָנען דוקאַטען, וואָהרענד פיר אייער מאיעסטעט איז קוים געבליבען איין פינגער־ברייט לאַנד, און פון דיזען קליי-נעם שטיקעל גרונד, וואָס אייער מאיעסטעט בעזיצט, מוזט איהר צאָהלען גע-האלט צו אייערע טרייע הויפּלייט, וועלכע האָבען זייער גאַנצע האָב און גוט געווידמעט צו דעם גליק פון לאַנד, און פיר דעם כבוד פון אייער מאיעסטעט און פון דעם לאַנד פערגיסען זיי זעהר אָפט, וועז נעטיג איז, אויך זייער אַדע-ליגעם בלוט".

„אָבער וואָס פיר א זין האָט עס, דאָס גייסטליכע זאָלען האָבען אונטער-טאַנען און זיין גרויסע העררען? דאָס מאַכט זיי נאָר שטאַלץ ביי זיך, וואָס פאַסט גאָר ניט פיר דעם שטאַנד, צו וועלכען זיי זיינען בעשטימט. די גייסטליכע ברויכען נאָר צו זיין דעמיטיג און פריי פון די נאַרישקייטען פון דיזער וועלט. מען מוז פון די גייסטליכע צונעהמען די אלע טיטלען: באַראָן, גראַף, הערצאָג, און די גיטער, וועלכע זיינען מיט דיזע טיטלען פערבונדען, און זיי פעראייניגען מיט די קרוין־גיטער פון אייער מאיעסטעט, אום מיט דיזע רייכטימער צו בעקעמפען די פיינד פון דער קירכע".

קאַרל האָט דאָס ניט געקענט בעשליסען צו טאָן. ער האָט געמאַכט אַן אַנפראַנג ביי 4 פון די גרעסטע טהעאָלאָגען פון יענער צייט. די טהעאָלאָגען האָבען פריהער פון אלץ בעוויזען אין זייער ענטפער, דאָס ווי די זאַך זאָל ניט זיין, האָט דער פאַפּסט ניט צו זאָגען וועגען די גייסטליכע גיטער אין שפּאַניען; דאָס געהערט צו גייסטליכע פון שפּאניען זעלבסט. דאָס איז גע-ווען אַן ענטפער, וועלכער האָט דעם גאַנצען פלאַן פערניכטעט. וואָרום אויב דער פאַפּסט האָט דאָס רעכט צו זאָגען זיין וואָרט איבער דיזע פראַגע, וואָלט שוין קאַרל געפּוּנען מיטלען, ווי צו געווינען איהם אויף זיין זייט; אָבער, וועז דער פאַפּסט האָט ניט אין דער זאַך קיין דעה, נאָר עס געהערט צו די גייסט-ליכע זעלבסט, און זיי אליין דארפען די זאַך בעשליסען, פערשטעהט זיך, אז די זאַך איז פערשפּילט, און קאַרל האָט דעריבער די זאַך אויפגעגעבען.

הגם די בעגריפען פון פאָליטישער עקאָנאָמיע פון יענער צייט זיינען גע-ווען ווייט ניט קיין ריכטיגע, זיינען דאָך אקערבוי און אינדוסטריע געשטא-

זען, אום גיך רייך צו ווערען, און זיי האָבען ווירקליך בעקומען גרויסע רייכ-טימער; און פון דער אַנדערער זייט האָבען זיי געוואָלט, דאָס פיר זייער געלט זאָלען זיי בעקומען ביליג אַלע זאַכען, וואָס זיי האָבען געברויכט צום לעבען, און האָבען ניט געוואוסט, אַז די נאַטירליכע פאָלגען פון געלט־פער-מעהרונג זיינען הויכע פּרייזען פון אַלע נויטווענדיגקייטען.

צו זייער אונוויסענהייט אין פּאָליטישער עקאָנאָמיע איז נאָך דאַמאָלס צוגעקומען אַ שרעקליכע אונאָרדנונג אין די פינאַנצען פון לאַנד. די שטענ-דיגע מלחמות, וואָס קאַרל דער 5טער האָט זיין גאַנצען לעבען געפיהרט, האָ-בען איהם אָנגעמאַכט אונגעהייערע שולדען און זעהר שווערע געלט־פערלעגענ-הייטען. די אַלע געוועהנליכע שטייערן און אָפּגאַבען, די אַלע אונגעוועהנ-ליכע אָפּגאַבען און מתנות פון פאָלק און פון אַדעל, די אַלע אַנלייהען, וואָס ער האָט געמאַכט אין לאַנד און אין אויסלאַנד, האָבען איהם ניט געקענט רעטען פון דעם דרוק, אין וועלכען ער האָט זיך אימער געפונען צוליב מאַנגעל אין געלט. דירעקטע שטייערן האָט ער אין לאַנד ניט געקענט אַיינפיהרען, ווייל דערצו האָט איהם געשטערט די גרויסע מענגע אַדעללייט מיט זייערע פּריווי-לעגיעס. די גיטער פון די גייסטליכע האָט ער ניט געקענט בעלעסטיגען מיט וועלכע עס איז שטייערן, צוליב די פרייהייטען און פּריווילעגיעס, וואָס זיי האָבען געהאַט פון פריהערדיגע יאָהרען. דאָס זעלבע איז געווען מיט די גי-טער פון די אַדעללייט. דעריבער האָט די גאַנצע לאַסט פון שטייערן און אָפּ-גאַבען געמוזט פאַלען אויף די דריטע קלאַס, וועלכע האָט געהאַט זעהר וועניג גרונד־אייגענטום אין לאַנד. אין יאָהר 1538 האָט קאַרל פאָרגעשלאָגען צו מאַכען אַ סיזאַ, ד. ה. אַן אינדירעקטע שטייער אויף נאַהרונגס־מיטלען. די גייסטליכע האָבען אָנגענומען די סיזאַ, מיט דער בעדינגונג, דאָס דער פּאַפּסט וועט דערצו געבען זיין צושטימונג. אָבער די גראַנדען, ד. ה. די גרויסע אַדעליגע, האָבען געגען דעם שטאַרק פּראָטעסטירט און האָבען עס פיר קיין פאַל ניט געוואָלט אָננעהמען. דער קעניג איז געוואָרען שטאַרק אויפ-גערעגט און האָט בעשלאָסען פערנאַנדערצוטרייבען די קאָרטעס (די אַדעללייט, וואָס זיינען געווען אַ מין פּאַרלאַמענט). פון דאַמאָלס אָן פלעגט מען נאָר בערופען צו בעראַטונג די בעפאָלמעכטיגטע פון 20 שטעדט, וועלכע האָבען געהאַט שטימרעכט פון אַלטע צייטען.

אין יאָהר 1555 האָט קאַרל דער 5טער וויעדער זיך גענומען בעראַטען מיט זיין שטאַאַטסראַט, ווי צו פערבעסערן די פינאַנציעלע לאַגע פון לאַנד. דאַמאָלס האָט הערצאָג אַלבאַ, דער שטרענג־קאַטאָלישער אַדעלמאַן, געמאַכט אַ פאָרשלאַג דעם שטרענג־קאַטאָלישען קעניג קאַרל דעם 5טען, דאָס מען זאָל

קאַשענילע און פעלצן פון פערשיידענע חיות, און ברייננען צוריק גאָלד־ דראָהט, פערל און פערשיידענע געוועבען. אין קאַפּאָווערדע האַנדלען זיי זעהר פיעל מיט נענערס און מאכען דערבי זעהר גוטע פערדינסטען. זיי שיקען זעהר פיעל פערשיידענע סחורות נאָך אינדיען און ברייננען פון דאָרט: גאָלד, זילבער, פערל, נעטרייד און זעהר פיעלע פעלצן פון פערשיידענע טיערען. אום

פיליפּ דער 2טער.

די ריזיקע זאָל ניט זיין אזוי גרויס, ווייל זייערע וואַרען בעטרעפען שווערע מיליאָנען, האָבען זיי איינגעריכטעט אין פערשיידענע לענדער פערזיכערונגס־ קאָמפּאניעס אוו פערזיכערן איבראל זייערע סחורות. אזעלכע פערזיכערונגס־ בענק האָבען זיי אין ליסאבאָן, בורגאָס און אין פיעלע אנדערע שטעדט.

נען אין דער צייט ווען פיליפּ דער 2טער איז אַרויף אויף דעם טראָן אויף אַ זעהר גליקליכען שטאַנד. די סחורות, וואָס די שפּאַניער האָבען געשיקט נאָך אַמעריקאַ, האָט זיי אַריינגעבראַכט פּראָפיט ביז 500 פּראָצענט.

אַמעריקאַ האָט צוגענומען פון די שפּאַניער אַ זעהר גרויסע מאַסע וואָלענס און זיידענס, און דאָס האָט געפיהרט דערצו, דאָס די פּראָדוקציאָן פון דיזע געגענשטענדען האָט זיך אונגעהייער פערגרעסערט אין שפּאַניען. אין טאָלעדאָ, סעגאָוויאַ און אין מאַנטשאַ זיינען געווען אין יענער צייט 127,823 פאַבריקאַנטען פון טיכער, לייוועגט, מיצען, בענדער און אַנדערע סחורות פון דיזען סאָרט. סעגאָוויאַ אַליין פלעגט פערפערטיגען יעדען יאָהר 25,000 שטיקער טוך. סעוויללאַ האָט געהאַט 3,000 וועב־שטולען פיר זיידענס, וועלכע האָבען בעשעפטיגט 30,000 פּערזאָן. גראַנאַדאַ פלעגט אַרויסגעבען זיידענס פיר אַ מיליאָן פונט סטערלינג (5,000,000 דאָללאַר) אַ יאָהר. לויט דעם בעריכט, וואָס לואיס דע מאַרמאָל האָט אַרויסגעגעבען, האָט די רעגירונג פון ערסטען פערקויף פון דיזע אַרטיקלען אַריינגענומען אַלס שטייער 181,500 גאָלד־גולדען.

מיר דאַרפען אָבער דערביי בעמערקען, דאָס דעם גרונד צו דיזען גליקליכען צושטאַנד פון דער אינדוסטריע אין שפּאַניען האָבען געלעגט ניט די שפּאַניער, נאָר די מאַורען, אָדער די אַראַבער, וועלכע האָבען שוין אין דעם 10טען יאָהרהונדערט געהאַט גרויסע פּלאַנטאַציעס אין וואַלענציאַ פון באַוועל, צוקער און רייז. די מאַורען האָבען שוין דאַמאָלס ענטוויקעלט אין דער פּירענאָאישער האַלב־אינזעל די זיידענצוכט. זיי האָבען שוין דאַמאָלס געהאַט פאַבריקען פון וואָל, זייד און באַוועל, און האָבען די פּראָדוקטען פערשפּרייט איבער גאַנץ שפּאַניען. ווי מיר האָבען עס שוין פריהער דערצעהלט, זיינען די אַראַבער געווען די הויפּט־קולטור־טרעגער אין שפּאַניען.

אַ ריכטיגען בעגריף פון דעם ברייטען האַנדעל פון שפּאַניען גיט אונז אַ געלעהרטער מאָנאַך מיט'ן נאָמען מערקאַדאָ אין יאָהר 1568. „דער האַנדעל", זאָגט ער, „ווי ער ווערט יעצט געטריבען אין סעוויללאַ, מאַכט יעדען שטוינען, ווייל ער איז אונגעוועהנליך. מען מוז בעזיצען אַ געזונטע אורטיילס־קראַפט און אַ טיפען בליק, אום איהם צו טרייבען און איהם פערשטעהן. אין די אַלטע צייטען פלעגען זיך בעשעפטיגען מיט האַנדעל נאָר אָרימע לייט, אָבער היינט איז דער האַנדעל געשטיגען אויף אַ זעהר הויכע שטופע. די סוחרים האָבען אַן אונגעהייער ברייטען פערקעהר מיט אַלע קריסטליכע לענדער און אויך צווישען די באַרבאַרען. זיי פיהרען אויל און וואָל נאָך פלאַנדערן און בריינגען פון דאָרט טאַפּעטען און טיכער; זיי שיקען נאָך פלאָרענץ

ניט אכטענדיג דערויף, וואָס דאָס לאַנד שפּאַניען האָט געהאַט אויסכע רייכע קוועלען פון איינקונפטען, האָט אָבער די פּאָליטיק פון פיליפּ דעם 2טען פערשאפט דעם לאַנד גרויס שאָדען. אונגעהייער גרויסע סומעס זיינען גענגען פערלאָרען אויף מלחמות, וועלכע זיינען פאַרגעקומען אין זיין צייט אין די לענדער פון קארל דעם 5טען. דער קריג אין די נידערלאַנדען האָט גקאָסט ניט וועניגער ווי 150 מיליאָנען דוקאָטען. אויסער דעם האָט די מלחמה געבראכט דעם האַנדעל אזוי פיעל שאָדען, דאָס מען קען עס נאָר ניט בערעכנען. אין יאָהר 1574 האָבען די נידערלענדער פערניכטעט 2 שפּאַנישע פלאָטעס. די רעבעלען האָבען געגרינדעט נייע קאָלאָניעס אין אָסט־אינדיען, און דאָרט פיעל געשאדעט דעם שפּאַנישען האַנדעל.

אויך דער שאָדען, וואָס שפּאַניען האָט געליטען פון דער מלחמה מיט ענגלאַנד, איז געווען זעהר גרויס. די שפּאַנישע רעגירונג האָט ארויסגעשיקט געגען ענגלאַנד א זעהר מעכטיגע פלאָטע, וועלכע איז בעשטאַנען פון 130 שיפען מיט 19 טויזענד מאַן טרופען און 8 טויזענד מאטראָזען. די פלאָטע האָט געהאט 2,700 קאַנאָנען, 120 טויזענד קוגלען יעדע צו 30 פונט, און 4,500 צענטנער פולווער. דער טענגליכער געהאלט, וואָס די רעגירונג האָט געהאלט אויסצוצאָהלען צו דער מאנשאפט פון דיזער פלאָטע, האָט בעטראָפען איבער 30,000 דוקאָטען. אָבער צום אונגליק איז די גאנצע פלאָטע פערניכטעט געווארען פון צוויי גרויסע שטורמס, נאָר 50 שיפלאך האָבען זיך צוריקגעקעהרט נאָך שפּאַניען. איבער 12,000 מאַן זיינען געזונקען אין ים, פיעלע זיינען געפאנגען געווארען. וועגן פיליפּ האָט ערהאלטען די שלעכטע בשורה פון דער פערניכטונג פון דער פלאָטע, האָט ער קאלטבלוטיג געזאגט: „איך האָב די פלאָטע ניט געשיקט צו שטרייטען מיט שטורם־ווינטען".

אָבער די פערניכטונג פון דער פלאָטע איז ניט געווען דער איינציגער שאָדען, וואָס שפּאַניען האָט געליטען פון דעם קריג מיט ענגלאַנד. דער ענגלישער קאפיטאַן פראַנץ דרעיק האָט פערניכטעט סט. דאמינגא אין אמעריקא און האָט פערכאפט אין דער נייער וועלט פיעלע שפּאַנישע ברעגען. דער גראָף פון עסעקס האָט צושלאָגען אן אנדער שפּאַנישע פלאָטע פון 57 שיפען ביי קאַדיקס. אויסער דעם האָבען די ענגלענדער געגרינדעט אין אמעריקא נייע קאָלאָניעס און האָבען דערמיט געשאדעט דעם האַנדעל פון שפּאַניען.

אונגעהייער גרויסע סומעס געלט האָט פיליפּ געשיקט נאָך פראַנקרייך אום צו שטיצען די קאטאָליקען געגען די פּראָטעסטאַנטען, אין דעם קריג מיט זיי. אָבער דיזע גרויסע סומעס געלט האָבען קיינעם קיין נוצען ניט געבראכט. די שפּאַנישע טרופען האָבען געמוזט פערלאָזען פראַנקרייך און הינטרוק דער

איבערא׳ האָבען זיי קאָמיסיאָנערען, וועלכע נעהמען איבער זייערע וואָא-רען און פערקויפען זיי, און לאָדען אַן זייערע שיפען מיט אַנדערע וואָא-רען, וועלכע די סוחרים ברויכען נעטיג אין זייער אייגען לאַנד. זייערע וועקס-לען וועלען אויסגעצאָהלט אין אַלע לענדער, ווייל זיי האָבען איבערא׳ קא-מיסיאָנערען, וואָס בעזאָרגען, דאָס עס זאָל זיי אין קיין אָרט ניט פעהלען קיין באַרעם געלט, מיט וועלכען זיי ברויכען צו קויפען פערשיידענע סחורות פיר זיך אָדער פיר אַנדערע לענדער, אין וועלכע זיי האַנדלען. זייערע סחורות געהען נאָך אינדיען, סאַן דאָמינגא, מעקסיקא, און פון דאָרט ברייגען זיי צוריק אונגעהייערע רייכטימער".

צוליב דעם גרויסען האַנדעלס־פערקעהר איז די בעפעלקערונג פון שפּא-ניען דאָמאָלס געווען אונגעהייער גרויס אין צאָהל. זי האָט דאָמאָלס בעטראָ-פען איבער 10½ מיליאָנען נפשות. פילייפ דער 2טער האָט אונטערגענומען צו מאַכען א ריכטיגע סטאַטיסטיק פון זיינע לענדער, אָבער מיר ווייסען גאָרניט, וואָס פיר רעזולטאַטען זיין אונטערנעהמונג האָט געהאַט. ווי עס ווייזט אויס, האָט דיזע אונטערנעהמונג נימ געהאַט קיין ערפאָלג, ווייל עס זיינען געשטאַנען פיעלע הינדערניסען אין וועג. אזוי צ. ב. האָט דער הער-צאָג פון אַלקאַלא, דער וויצע־קעניג פון נעאַפּעל, ניט געוואָלט פאָלגען דעם קעניג׳ס בעפעהל צו צעהלען די איינוואוינער אין זייערע לענדער. אַלס אור-זאַך האָט ער אָנגענעבען, דאָס דורכצופיהרען דיזע אונטערנעהמונג דארף מען האָבען איבער 50,000 רים פאַפּיר. נאָר די גייסטליכע און די ציווייל־בע-אמטע, ווי עס שיינט, האָט מען דאָמאָלס יע דורכגעפיהרט צו צעהלען. לויט דיזער צעהלונג זיינען געווען אין פילייפ׳ס צייטען 58 ערץ־בישאָפטימער, 684 בישאָפטימער, 11,400 אבטייען, 934 גייסטליכע קאָפּיטלען, 127,000 קירכען, 7,000 האָספּיטלער, 23,000 בריידערשאַפטען, 46,000 קלויסטערס פיר מאָ-נאכען, 13,500 קלויסטערס פיר מאָנאשקעס (נאָנעס), 312,000 פריסטער, 200,000 אָרדענס־גייסטליכע, און איבער 400,000 רעליגיאָזען. די ציווייל־-בעאמטע, וואָס זיינען געווען בעשטימט פון קעניג, זיינען געווען 80,088 ; בעאמטע, וואָס זיינען אָנגענומען געוואָרען פון וויצע־קעניגען און אַנדערע ציווייל־בעאמטע, זיינען געווען 567,000. דיזע אַלע צאָהלען וווייזען קלאָר, דאָס די בעפעלקערונג אין שפּאניען איז צו יענער צייט געווען זעהר גרויס. די איינקונפטען פון קעניג האָט זיך דאָמאָלס פערמעהרט מיט 25 מיליאָנען דוקאַטען. דערצו מוז מען צורעכענען די איינקונפטען פון אינדיען, וועלכע האָבען איהם אריינגעבראַכט אין דער צייט פון זיין 45־יעהריגער רעגירונג איבער 300 מיליאָנען דוקאַטען.

טוגעזישע קרוין. אַנטאָניאָ, וועלכער איז נאָך זיין מפּלה ענטלאָפען נאָך ענג-לאַנד, איז באַלד צוריקגעקומען מיט 60 שיפען; ער איז אָבער וויעדער בע-זיגט געוואָרען און האָט געמוזט ענטלויפען נאָך פראַנקרייך. זיינע אָנהענגער זיינען געווען געצוואונגען זיך אונטערצוגעבען צו פיליפּ'ן.

פיליפּ דער 2טער איז געווען אָנערקענט פון אַלע דריי קלאַסען פון פאָלק אַלס קעניג פון פּאָרטוגאַל. ער האָט געשוואָרען צו היטען די פרייהייטס־גע-זעצען פון פּאָרטוגאַל, ניט אָנריהרען זייערע פּריווילעגיעס און אַיינגע-פיהרטע רעכטען. אום זיי צו בערוהיגען, דאָס די רעגירונג פון איהר זייט וועט זיין מילד, האָט ער זיי פערשפּראָכען, דאָס דער וויצע־קעניג וועט אימער זיין אָדער אַ פּאָרטוגעז, אָדער פון קעניגליכער פאַמיליע. אַלע העכערע און נידערע שטעלען אין דער רעגירונג און פון די גייסטליכע וועלען זיין פערנו-מען מיט פּאָרטוגעזען. וואָס אָנבעטרעפט דעם האַנדעל, וועט זיין, ווי ווען פּאָרטוגאַל איז געווען אַ קעניגרייך פיר זיך זעלבסט, מיט דעם אונטערשייד, דאָס דער צאָל־טאַריף, וואָס האָט עקסיסטירט ביז אַהער צווישען שפּאַניען און פּאָרטוגאַל, וועט יעצט אָפּגעשאַפט ווערען, ווייל עס איז דאָך יעצט נאָר איין מדינה.

אויך פיליפּ דער 2טער האָט אימער געליטען פון מאַנגעל אין געלט, ווי זיין פאָרגענגער קאַרל דער 5טער. אין יאָהר 1575 האָט ער געשריבען צו זיין שאַץ־מייסטער גאַרניקאַ, דאָס אין אָווענד ווייס ער ניט, מיט וואָס ער וועט האָבען צו לעבען אויף מאָרגען, און ער האָט אין אַ קורצער צייט שפּעטער ווירקליך באַנקראָטירט.

דעם 2טען מאַי 1598 איז פיליפּ דער 2טער געשטאָרבען. ער איז געווען פערהאַסט פון אַלעמען פיר זיין פאַלשקייט און גרויזאַמקייט. קיינער האָט אין זיין גאַנצען לעבען ניט געזעהען, אַז ער זאָל טאָן אַ שמייכעל. זיין שטרענגע הויף־עטיקעטע איז געוואָרען צום שפּאַס. די פאָרמאַליטעט האָט ער דערפיהרט ביז דאָס אייסערסטע. אַלס ביישפּיל קען דינען פאָלגענדער פאַקט: איין מאָל איז דער הערצאָג פון אַלבאַ, דער בעריהמטער פעלד־הערר און זיין גינסטלינג, אַריין אין פיליפּ'ס קאַבינעט אונערוואַרטעט. פיליפּ האָט דאַן אויסגעשריען מיט גרויס כעס: „פיר אַזאַ פרעכהייט, ווי איהר האָט זיך יעצט ערלויבט, האָט איהר אייגענטליך געדאַרפט בעצאָהלען מיט אַייער קאָפּ!"

ווי די געשיכטע שטעלט איהם פאָר, איז ער געווען איינער פון די שרעק-ליכסטע דעספּאָטען. ער האָט קיינעם ניט געטרויט, קיינעם ניט געגלויבט, ער האָט יעדען חושד געווען אין אונעהרליכקייט. ער האָט חושד געווען זיין

4טער, ווען ער האָט זיך מיט זיי געזעגענט, האָט צו זיי געזאָגט: „זייט גע-זונד און קומט נאָר צוריק".

דער אויסלענדישער האַנדעל האָט אויך אונטער פיליפּ דעם 2טען געדוי-ערט אויף דער פּירענאָאישער האַלב-אינזעל (שפּאַניען און פּאָרטוגאַל). זיי האָבען געהאַנדעלט מיט פראַנקרייך, פון וואַנען זיי האָבען בעצויגען טיכער און זיידענס און נאָך אַנדערע אַרטיקלען.

די קאָרטעס פון וואַללאַדאָליד האָבען אין יאָהר 1593 געשריבען צום קעניג פיליפּ פאָלגענדעס: „אין יאָהר 1548 האָט אַייער מאַיעסטעט פערבאָ-טען אַריינצופיהרען פון אויסלאַנד שמוקזאַכען און אַנדערע קלייניגקייטען, וועלכע זיינען דורכאויס ניט נוציג אין מענשליכען לעבען, און וועלכע פּאַסען פיר די ווילדע אינדיאַנער, און די שפּאַניער האָבען פיר דיזע קלייניגקייטען געצאָהלט מיט גוטען געלט. יעצט איז די זאַך פיר שפּאַניען געוואָרען נאָך פיעל שעדליכער. יעצט פיהרען די פראַנצויזען אַריין אין אונזער לאַנד שמוק-זאַכען, ווי קייטעלאַך און אַנדערע שפּילזאַכען, וואָס זיינען געמאַכט אין יע-נעם לאַנד פון ביליגע מעטאַלען, אָבער מיט דער קונסט פון אַלכעמיע האָבען זיי עס געמאַכט אַלס עכטעס גאָלד. און מיט דיזען אופן פיהרען די פראַנצוי-זען אַרויס פון אונזער לאַנד זעהר פיעל גאָלד און זילבער. דעריבער בעטען מיר אַייער מאַיעסטעט צו פערבאָטען דעם אַריינפיהר פון אַזעלכע קלייניגקיי-טען, וועלכע בריינגען ניט קיינעם קיין שום נוצען, נאָר שלעפּען אַרויס פון לאַנד דאָס גאָלד".

אין יאָהר 1581 איז שפּאַניען געוואָרען פערגרעסערט דורך די פעראייני-גונג מיט פּאָרטוגאַל. דער קעניג סעבאַסטיאַן פון פּאָרטוגאַל איז געפאַלען אין אַ שטרייט מיט די מאַחמעדאַנער. זיין אור-עניקעל, דער 67-יעהריגער קאַרדינאַל היינריך דער 3טער, איז אין אַ צייט אַרום אַרויף אויף'ן טראָן, ער איז אָבער באַלד געשטאָרבען אָהן אַ צוואה, ווער עס זאָל זיין דער טראָן-פאָלגער נאָך איהם. נאָך זיין טויט האָבען זיך בעוויזען פיעלע פּרעטענדענ-טען אויף'ן טראָן, צווישען אַנדערע אויך פיליפּ דער 2טער. הגם פיליפּ האָט געהאַט מעהר רעכטען פון אַלע אַנדערע פּרעטענדענטען, האָבען דאָך די פּאָר-טוגעזען ערוועהלט אַלס קעניג אַן אַנדער קאַנדידאַט מיט'ן נאָמען אַנטאָניאָ. פיליפּ האָט געשיקט טרופּען נאָך פּאָרטוגאַל אונטער דער פיהרונג פון דעם הערצאָג פון אַלבאַ, אויסער דעם האָט ער נאָך געשיקט אַ פלאָטע פון 100 שי-פען אונטער דער קאָמאַנדע פון דעם מאַרקיז פון סאַנטאַ קרוץ, און די פלאָטע האָט בעלאַגערט ליסאַבאָן. די פּאָרטוגעזען האָבען דעם שטרייט פערלאָרען, און פיליפּ האָט געגען דעם איינשטימען פון פאָלק זיך אָנגעאייגענט די פּאָר-

געגאנגען פון הויז צו הויז קלייבען נדבות אויף זיין קבורה. פֿיליפּ דער 3טער איז געווען צו שוואך אלײן צו רעגירען און האָט עס איבערגעגעבען צום הערצאָג פון לערמא. אָבער דיזער איז ניט געווען גענוג פעהיג צו פיהרען א מלוכה. ער האָט אָנגעהויבען צו בעלעסטיגען דאָס פאָלק מיט נייע אָפּגאָבען; אויסער דעם האָט ער דעם וועלט פון די מינצען (מטבעות) געמאכט פיעל העכער, און דער אַנדעל האָט בעזונדערס זעהר פיעל געלִיטען.

פֿיליפּ דער 3טער האָט גאָר ניט פערשטאַנען, וואָס דאָ טוט זיך, און וואָס פיר א פאָלגען מען קען ערוואַרטען פון אזא סאָרט רעגירונג, ווי דער הערצאָג פון לערמא האָט געפיהרט. ער איז איבערהויפּט געווען בעשעפטיגט

פֿיליפּ דער 3טער.

מיט רעלִיגיאָנס־זאכען: ער האָט געבעטען, איינגעאָרדענט פיעלע קירכען און האָט זיי בעריכערט. וועגען דאָס איבריגע האָט ער געלאָזען צו די בעאמטע, אז זיי זאָלען טראכטען און זאָרגען. דיזע אָבער האָבען געטראכט און גע־זאָרגט ניט וועגען דעם וואוילשטאַנד פון דעם לאַנד, נאָר פיר זייערע אייגענע אינטערעסען, און האָבען זיך ארומגעריסען צווישען זיך. דער הערצאָג פון אוצעדא האָט ארויסגעשטופט זיין פאָטער דעם הערצאָג פון לערמא. דורך פיעלע פערברעכענס האָט ער זיך פערשאפט אן אונגעהייערען רייכטום. מען האָט אָבער נעגען איהם געמאכט א פראָצעס. דער קעניג האָט אויסגעשטראָ־כען 240 בעשולדיגונגס־פונקטען, וועלכע האָבען געהאָט א כאראקטער פון

אייגענעם זוהן, דעם פרינץ דאן־קאַרלאָס, דאָס ער פיהרט א ליבעס־אינטריגע מיט זיין ווייב. ער האָט איהם איבערגענעבען צו דער אינקווויזיציאָן, און נאָך א לאַנגער אונטערזוכונג איז ער געשטאָרבען אין פאַלאַץ. פיעלע האָבען דאָמאָלס געגלויבט, דאָס ער איז געשטאָרבען ניט מיט א נאַטירליכען טויט. מיט עטליכע מאָנאַטען שפעטער איז אויך די קעניגין עליזאַבעטא געשטאָרבען. דאָס פאַלק האָט דאָמאָלס געגלויבט, דאָס זי איז פערגיפטעט געוואָרען לויט דעם בעפעהל פון קעניג. אויב עס איז ווירקליך געווען עטוואָס פערדעכטיגעס צוויישען מוטער און זוהן, וויים די געשיכטע נאָרניט. קיין פאקטען זיינען וועגען דעם ניט בעוואוסט. נאָר די פאָעטען האָבען זיך בענוצט מיט דער זאָגע און האָבען זי צוגעפּוצט.

אַלע זיינע פערברעכענס האָט פיליפּ געוואוסט צו בערעקען מיט דעם מאַנטעל פון רעליגיאָן. אין זיינע בריף צו די אייראָפּאישע פירסטען האָט

דאָן קאַרלאָס.

ער זיך אייניגע מאָל בעקלאָגט, דאָס גאָט האָט אויף איהם ארויפגעלעגט שווע־רע פליכטען און שווערע נסיונות (פרופונגען). עס איז אָבער אַלעס געווען פאַלש. ער איז געווען א טיראַן, וואָס האָט אַלע מענשליכע רעכטען געטרא־טען מיט די פיס.

פיליפּ דער 2טער האָט געהייראָט אייניגע מאָל, דאָך האָט ער איבערגע־לאָזען נאָר איין זוהן, וועלכען זיין ווייב אננא פון עסטרייך האָט איהם ge־בארען. דיזער זוהן איז געווען פיליפּ דער 3טער, וועלכער האָט נאָך איהם בעשטיגען דעם טראָן און האָט רעגירט 23 יאָהר, פון 1598 ביז 1621. פיליפּ דער 3טער איז געווען א שטיק אידיאָט. דערצו האָט זיך די מאָנארכיע דאָמאָלס געפונען אין א זעהר שלעכטען צושטאַנד. פיליפּ דער 2טער האָט איבערגעלאָזען 150 מיליאָנען שולדען. וועגן ער איז געשטאָרבען איז ניט ge־וועגן מיט וואָס איהם מקבר צו זיין וויי געהעריג איז, און די גייסטליכע זיינען

האָט געמוזט איינשטימען אָנצונעהמען א וואָפען־שטילשטאַנד (1609). נאָכ־דעם איז געשלאָסען געוואָרען א פרידען, לויט וועלכען די פעראייניגטע 7 שטאַטען פון די נידערלאַנדען זיינען געוואָרען אין גאַנצען אונאָפהענגיג און האָבען אויך בעקומען דאָס רעכט פריי צו האַנדלען מיט ביידע אינדיענס (וועסט־אינדיען אין אַמעריקא און אָסט־אינדיען אין אזיען).

דער אונגליכסטער שריט, וואָס פיליפ דער 3טער האָט געמאַכט אין דער צייט פון זיין רעגירונג, איז געווען דער עדיקט, וואָס ער האָט ארויסגע־געבען, אז מען זאָל ארויסטרייבען פון לאַנד אלע מאָורען און די מאָריסקאָס, ד. ה. די מאָורען, וואָס האָבען זיך בעקעהרט צום קריסטענטום. אלס אורזאַך צו דיזען שרעליכען שריט פיר דעם שפּאַנישען האַנדעל איז אָנגעגעבען גע־וואָרען, דאָס די מאָורען האָבען א גרויסע קאָמוניקאַציאָן מיט דעם סולטאַן, וואָס קען שאַדען שפּאַניען. דיזער בעפעהל איז געווען געגען דעם פערטראָג, וואָס שפּאַניען האָט אָפּגעשלאָסען מיט די מאָהמעדאַנער, לויט וועלכען די מאָורען האָבען געהאַט דאָס רעכט צו ערווערבען אין שפּאַניען גרונד־אייגע־טום און צו לעבען נאָך זייערע אייגענע געזעצען און גענים אלע פרייהייטען צוגלייך מיט די געבאָרענע שפּאַניער.

דיזער בעפעהל ארויסצוטרייבען די מאָורען פון שפּאַניען, האָט זעהר ערביטערט די אייניגע פון גראַנאַדע, וועלכע זיינען געווען צום מעהר־סטען מאָהמעדאַנער. די יענינע, וואָס זיינען פערבליבען צוליב געווינסט פרי־ווילעגיעס אין גראַנאַדע, האָבען געמאַכט אָפּטע אויפשטאַנדען. דער רעזול־טאַט דערפון איז געווען, דאָס מען האָט זיי אלעמען ביז אויגעם פערטריבען פון גראַנאַדע. דיזער בעפעהל האָט פערוויסטעט פיעלע שטעדט. גראַנאַדע, וועלכע האָט פריהער געצעהלט 400 שטעדט, איז געבליבען נאָר ביי 260 שטעדט.

איבער 600,000 מענשען האָט שפּאַניען פערלאָרען צוליב דיזען בעפעהל. די פעריאָגטע מאָורען זיינען גראַדע געווען די בעסטע און געשיקטעסטע אר־בייטער אין לאַנד. דער פערלוסט איז געווען זעהר גרויס. ווייל עס האָבען געפעהלט אזוי פיעלע נעטיגע ארבייטער, זיינען די שפּאַנישע קויפלייט ניט געווען אין שטאַנד צו ערפילען די פאַדערונגען פון די קאָלאָניעס, מען זאָל צושיקען די נעטיגע זאַכען, וואָס זיי האָבען פריהער בעקומען פון שפּאַניען. עס פערשטעהט זיך, דאָס דער האַנדעל מיט די קאָלאָניעס איז איבערגעגאַנ־גען צו די האָלענדער, צו די גענועזער און צו די פראַנצויזען. 5 זעקסטעל פון שפּאַנישען האַנדעל און 9 צעהנטעל פון זעע־האַנדעל איז איבערגעגאַנגען צו אויסלענדער. מאַנקאַדא איז געווען גערעכט, ווען ער האָט געזאָגט צו

ציוויל־פערברעכענס. אָבער ווען עס איז געקומען צו קרימינאַל־בעשולדיגונ-
גען, ווי מאָרד־טאַטען, דאָ האָט איהם שוין דער קעניג זעלבסט ניט געקענט
העלפען, און דיזע פערברעכענס האָבען איהם געבראַכט אויף די טאָרטור.
ער האָט די טאָרטור אויסגעהאַלטען און ער האָט זיך ניט מודה געווען, אַזוי
דאָס דער פּראָצעס האָט געמוזט אָפּגעלעגט ווערען אויף אַ צייט. ווייל דער
קעניג האָט איהם געשיצט, איז בעשלאָסען געוואָרען אָפּצואוואַרטען מיט זיין
אורטייל ביז דער נעכסטער רעגירונג. דער ווייטערער פּראָצעס איז איבער-
געגעבען געוואָרען צום הערצאָג פון אָליוואַרעץ.

ווי מיר האָבען עס שוין פריהער בעמערקט, איז פיליפּ דער 3טער געווען
זעהר רעליגיעז, און דאָס האָט זיך אָפּגערופען אין גאַנצען לאַנד. אין קיין
צייט פון אַן אַנדער רעגירונג זיינען אין שפּאַניען ניט געגרינדעט געוואָרען
אַזוי פיעלע קירכען, ווי אין דער צייט פון פיליפּ דעם 3טען. דער הערצאָג פון
לערמאַ אַליין האָט פיר זיך געגרינדעט 7 קירכען און 2 קאָללעגיאַל־קירכען.
אין דעם בישאָפטום קאַלאַהאָררא זיינען געווען 18,000 פּריסטער, און אין
דעם ערץ־בישאָפטום איבער 14,000. אין דער שטאָדט סעוויללאַ זיינען גע-
ווען 45 קלויסטערס פיר מאָנאַכען און 18 פיר מאָנאַשקעס. מען קען לייכט
פערשטעהן, וואָס פיר גרויסע סומעס עס האָבען זיך געפאָדערט אויסצוהאַל-
טען דיזע אַנשטאַלטען מיט דער אונגעהייערער מאַסע לעדיג־געהער.

די לאַסט אויסצוהאַלטען דיזע אַנשטאַלטען איז געלעגען אויף'ן פאָלק
און האָט איהם זעהר געדריקט. צווישען די 18,000 פּריסטער פון דעם בי-
שאָפטום קאַלאַהאָררא איז געווען אַ גרויסע צאָל בראָדיאַגעס, אַרומטרייבערס,
וואָס האָבען ניט געהאַט קיין בעשעפטיגונג.

די צייט פון פיליפּ דעם 3טען איז געווען פיעל וועניגער קריגעריש, ווי
די צייט פון זיינע פאָרגענגער, פון פיליפּ דעם 2טען און קאַרל דעם 5טען.
אין יאָהר 1604 האָט ער געשלאָסען פרידען מיט ענגלאַנד. ער האָט אויך גע-
וואָלט שליסען פרידען מיט האָללאַנד, אָבער עס איז איהם ניט געלונגען. ער
איז געווען געצוואונגען צו שטרייטען מיט די האָללענדער. די שפּאַניער האָ-
בען בעלאַגערט די זעהר בעריהמטע שטאַרקע פעסטונג אָסטענדע. דער קאַמף
איז געווען אַ פערצווייפעלטער. פון ביידע זייטען זיינען געפאַלען זעהר
פיעלע קריגער: פון די שפּאַניער 80,000 מאַן און פון די האָללענדער 60,000.
ענדליך זיינען די האָללענדער געווען געצוואונגען זיך אונטערצוגעבען. דער-
פאַר אָבער האָבען די האָללענדער אַיינגענומען פיעלע אַנדערע שטעדט (אין
יאָהר 1604). דערצו האָבען די שפּאַנישע סאָלדאַטען אויפגעהערט צו קריגען
געהאַלט און פון מאַדריד האָט מען גאָר ניט צוגעשיקט. פיליפּ דער 3טער

טער האָט ער ניט געטאָן קיין זאַך פּיר דעם וואויל־שטאַנד פון לאַנד. זיין 16־יעהריגער זוהן פּוליפּ דער 4טער איז ארויף אויפֿ'ן טראָן אין 1651. דאָס לאַנד איז געווען זעהר שוואַך, איבעראל האָט געהערשט אונארד־נונג. פּוליפּ דער 4טער איז געווען א שוועכלינג ווי זיין פאָטער און האָט אי־בערגעלאָזען די רעגירונג צו זיין ליבלינג, דעם גראַף פון אָליוואַרעז. דיזער איז אפילו געווען א טאַלענטפולער מאַן, אָבער רוהמזיכטיג (א רודף אחר הכבוד). ער האָט מיט אַבזיכט ניט געזוכט צו ענטוויקלען די גייסטיגע קרעפטען פון זיין הערר, אום ער זאָל זיין אליין דער הערשער. אום צו מאַכען זיך פאָפו־לער, האָט ער, באלד נאָך דער טראָן־בעשטייגונג פון פּוליפּ דעם 4טען, געגע־בען א בעפעהל, דאָס אלע בעאמטע און אנשטאַלטען זאָלען אין פערלויף פון 10 טעג אַריינשיקען אינוואנטארען (פערצייכניסען) פון אלע זייערע גיטער און וואָס פיר א הכנסה זיי האָבען פון זיי. דערמיט האָט ער געוואָלט אויסגעפי־נען, אויב די בעאמטע נעהמען כאַבאַר אָדער זיי מיסברויכען זייערע שטעלעס. באלד נאָך דעם איז ארויס א רעפֿארם וועגען לוקסוס־זאַכען און די באַרעלען זייגען געשלאָסען געוואָרען. אָבער די אינוואנטארען האָט מען ניט אַריינגע־שיקט. דער לוקסוס איז ניט וועניגער געוואָרען און די באַרדעלען האָבען פאַרטגעזעצט זייער אויסגעלאַסענקייט נאָך ערגער ווי פריהער, ווייל פריהער זיינען זיי געשטאַנען אונטער דער קאָנטראָל פון דער רעגירונג, וועלכע האָט געהאט די פליכט צו געבען אכטונג, אז זיי זאָלען וועניגסטענס ניט פערשפּרי־טען קיין קראַנקהייטען, און יעצט זיינען זיי געבליבען אונמאַראַלישע הייזער ווי פריהער, מיט דעם אונטערשייד, דאָס זיי זיינען דערצו געוואָרען א נעסט פון וועגרישע קראַנקהייטען.

אין דער צייט פון דער הערשאפט פון פּוליפּ דעם 4טען האָט די רעגירונג אויסגעארבייט זעהר וויכטיגע פּראַיעקטען, וועלכע, ווען זיי וואָלטען דורכגע־פיהרט ווערען אין דער פראַקטיק, וואָלטען באמת געבראכט דעם לאַנד פיעל נוצען. אָבער ליידער זיינען געווען שטערער, וועלכע האָבען געהינדערט דיזע פּלענער דורכצופיהרען, און די רעגירונג איז ניט געווען שטאַרק געגוג זי זאָל די שטערונגען בייקומען. איינער פון דיזע פּראַיעקטען איז געווען צו גרינדען א נאציאָנאל־באנק, אן אנשטאלט, וואָס האָט געקענט פערשאפען פיעל גוטעם דעם לאַנד אין אלגעמיין און דעם האנדעל איבערהויפט. געהינדערט צו פער־ווירקליכען דיזען פּראַיעקט האָבען די גרויסע גוטס־בעזיצער, די וועלטליכע ווי די גייסטליכע, ווייל לויט דעם פּראַיעקט האָבען זיי בעראַפט איינלעגען א טייל פון זייערע איינקונפטען אין דיזע באנק, אָבער דאָס האָבען זיי ניט גע־

פיליפּ דעם 3טען: „אַייער מאַיעסטעט האָט נאָר דעם טיטעל „הערשער פון אינדיען", אָבער אין דער ווירקליכקייט געהערט אינדיען צו אויסלענדער".

די אויסלענדער האָבען געבראַכט אַזוי ווייט, דאָס די שפּאַניער האָבען געמוזט זיין צופרידען נאָר צו זיין קאָמיסיאָנערען ביי די אויסלענדישע סוחרים און בעקומען 9 פּראָצענט קאָמיסיאָן, וועהרענד די קויפלייט האָבען פערדינט 100 און אָפט זאָגאַר 400 פּראָצענט.

די רעגירונג זעלבסט האָט זיך באַלד אַרומגעזעהען, דאָס די פערטרייבונג פון די מאַורען איז געווען אַ גרויסער פעהלער, וועלכער האָט איהר געקאָסט צו טייער. די אַיינקונפט פון דער רעגירונג איז געווען זעהר קליין. אין דער צייט פון פיליפּ דעם 2טען איז די אַיינקונפט פון דער רעגירונג געווען 30 מיליאָנען דוקאַטען אַ יאָהר און זי איז אַרונטער אין דער צייט פון פיליפּ דעם 3טען, נאָך דעם פערטרייבען פון די מאַורען, ביז 14 מיליאָנען.

אין יאָהר 1619 האָט פיליפּ דער 3טער געגעבען אַ בעפעהל צו זיינע ראַט־לייט, אַז זיי זאָלען געפינען מיטלען צו פערבעסערן דעם פינאַנציעלען צושטאַנד פון לאַנד, וועלכער איז געקומען צו אַ שרעקליכער שטופע. דער ראַט האָט איהם אָנגעוויזען אויף אייניגע אורזאַכען, וועלכע האָבען געבראַכט דאָס לאַנד צו דיזען טרויעריגען צושטאַנד. צווישען אַנדערע זאַכען האָט דער ראַט אָנגעצייגט, דאָס עס זיינען דאָ פיעלע עמטער אין לאַנד, וואָס זיינען אין גאַנצען איבריג, און דיזע עמטער נעהמען צו אַ גרויסע סומע געלט. זיי האָ-בען אויך געראַטען מען זאָל פערבאָטען אַריינפיהרען לייווענט און זיידענוואַרג פון אויסלאַנד, און אויך צו פערקלענערן די הוצאה אויף'ן קעניגליכען הויף. דער ראַט האָט אויך פאָרגעשלאָגען, דאָס די רעגירונג זאָל זעהן אָנווענדען אַלע קרעפטען צו פערבעסערן און פערברייטערן דעם אַקערבוי דורך פערשיי-דענע פּריווילעגיעס, איבערהויפּט ניט צו ערלויבען גרינדען אין לאַנד אַזוי פיעלע קירכען, וועלכע פערצעהרען די מעהרסטע קוועלען פון די רעגירונגס־אַיינקונפטען און פאָדערן אַ זעהר גרויסע צאָהל פון פּריסטער, וועלכע האָבען פיר דאָס לאַנד געקענט זיין מעהר ניצליך ווען זיי וואָלטען זייער צייט און זייערע קרעפטען פערווענדט אויף אַן אַנדער געביט. אָבער דיזע אַלע פאָר-שלאַגען זיינען אין דער צייט פון פיליפּ דעם 3טען געבליבען אַ טויטער בוכ-שטאַב. עס איז וועגען זייער דורכפיהרונג אין לעבען גאָרניט געטאָן גע-וואָרען. ערסט אין דער צייט פון דער רעגירונג פון זיין זוהן פיליפּ דעם 4טען האָט מען אָנגעהויבען אייניגע פון זיי אויסצופיהרען.

פיליפּ דער 3טער איז געשטאָרבען אין אַלטער פון 43 יאָהר. ער איז געזעסען אויף'ן טראָן 23 יאָהר. אָבער ער איז ניט מעהר ווי געזעסען, וויי-

נען צו געהן איבער די דערפער בעטלען און בעלעסטיגען דאָס אָרימע פאָלק, האָט דעריבער די קעניגליכע מאיעסטעט ארויסגענעבען א בעפעהל, דאָס פון היינט אָן ביז אַן אונבעשטימטער צייט זאָל מען נייע מאָנאַסטירען פיר מענער אָדער פרויען ניט בויען, און ניט גרינדען קיין נייע מאָנאַכען־אָדענס ביז דיזע, וועלכע עקסיסטירען שוין פון פריהערדיגע צייטען, וועלען גע־בראכט ווערען אין א נאָרמאלען אָנשטענדיגען צושטאַנד".

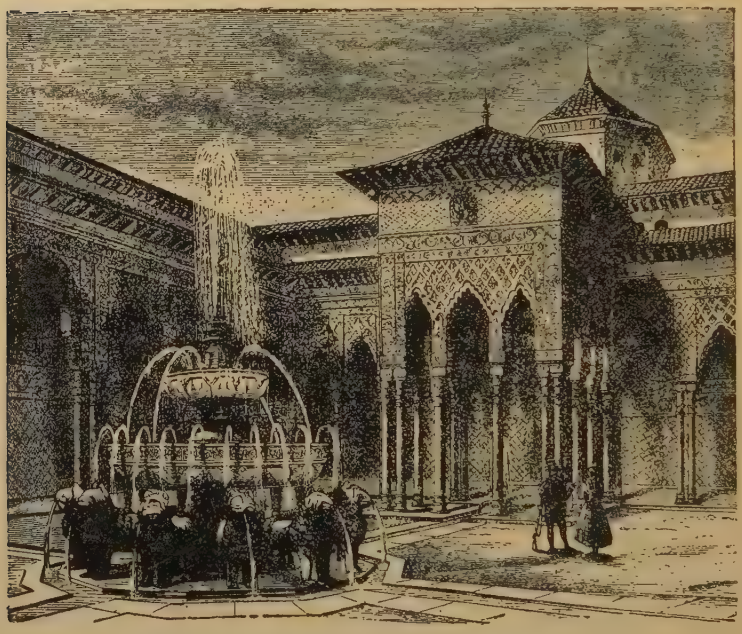

לייבען־הויף פון דער אַלהאַמברא. (גראַנאַדא.)

אָבער אויך דיזער בעפעהל איז נאָר געבליבען אויף פּאַפּיר. די גייסט־ליכע האָבען זיך פערמעהרט גאָר אָהן א צאָהל און צוואַמען מיט זיי האָט זיך פערגרעסערט דער בעזיץ פון גרונד־אייגענטום פון די קלעריקאַלען און פון דער קירכע. דיזען פאַקט האָט שפּאַניען געהאָט צו פערדאַנקען דעם פאַפּסט. שוין די פריהערדיגע קעניגען פון שפּאַניען: קאַרל דער 5טער, פיליפּ דער 2טער און פיליפּ דער 3טער, האָבען זיך געוועגדט צום פאַפּסט מיט דער ביטע, דאָס ער „זאָל פערוועהרען די גייסטליכע צו ערווערבען מעהר גרונד־אייגענטום, וויל לויט די קירכען־געזעצען האָבען זיי ניט קיין רעכט צו פערקויפען וועל־

וואלט, ווייל זיי האבען ניט פערשטאנען זייער אייגענעם אינטערעס, און אזוי איז דער פּלאן געבליבען נאר אויף'ן פּאפּיר.

אין יאהר 1656 האבען די קאָרטעס אין מאדריד פּאָרגעשלאגען, דאס מען זאל מאכען א רעפּארמע אין דעם צושטאנד פון די פינאנסען אין לאנד, וויל דאס לאנד געהט צו גרונד, די בעפעלקערונג וואנדערט אוים מעהר און מעהר, די צאהל פון די איינוואוינער ווערט אלע מאל קלענער און קלענער און דער אקערבוי געפינט זיך אין א זעהר טרויעריגען צושטאנד. זיי האבען פּאר-געשלאגען, מען זאל מאכען אן ענדע צו דעם קאנצענטרירען פון גרונד-אייגענ-טום אין די הענט פון דער קירכע און די גייסטליכע, וויל פון דיזע גיטער בע-קומט ניט די רעגירונג קיין אפּגאבען. די צאהל פון די לעדיג-געהער, די מא-נאכען, איז אונגעהייער גרוים, נאך מעהר איז די צאהל פון די מאנאכען, וואס געהען בעטלען און בעלעסטיגען די מיטעלע און ארימע קלאסען, וועלכע זיי-נען אהן דעם אויך שטארק געדריקט און געבראכען. עס האבען זיך דאמאלס געפונען אין לאנד 9,080 קלויסטערס פיר מאנאכען אויסער פיר נאנעס (מא-נאשקעס). דיזע קלויסטערס זיינען געווען זעהר רייך, פון דעסטוועגען פלע-גען זיי רייסען ביים פאלק גרויסע און קליינע נדבות, זיך נאך מעהר צו בע-רייכערן, און מיט די געזאמעלטע געלטען פלעגען זיי אויפקויפען נייע גיטער, וועלכע האבען פריהער געצאהלט שטייערן און אפּגאבען צו דער רעגירונג, אבער מיט דעם איבערגאנג פון דיזע גיטער אין די הענט פון די גייסטליכע האט די רעגירונג פערלארען יעדע אייגקונפט, און דעריבער איז דער פינאנ-ציעלער צושטאנד פון דער רעגירונג געווארען אזוי טרויעריג און הילפלאז. אבער אויך דיזער פראיעקט איז געבליבען אהן א שום ערפאלג.

אין יאהר 1638 האט דער קעניג געבאָרגט פון די קאָרטעס 24 מיליאנען דוקאטען, וועלכע ער האט זיך פערפליכטעט צוריקצוגעבען זיי אין צייט פון 6 יאהר, און צוליב דיזער הלוואה איז ער מרוצה געווארען א ביסעל נאכצוגע-בען זייער פערלאנג, צו פערגרעסערן דעם פינאנציעלען צושטאנד דורך אייני-גע רעפארמעס. דאמאלס האט דער קעניג ערלויבט די קאָרטעס ארויסצולאזען אין זיין נאמען פאלגענדען בעפעהל: „וויל די רייכע פון דיזען לאנד זיינען שטארק איבערגענעבען צום הייליגען קאטאלישען גלויבען און האבען אימער געטאן אלעס מעגליכעס צו גרינדען אנשטאלטען אום צו עהרען און פערברייי-טען דיזע הייליגע רעליגיאן, אבער יעצט איז דער צושטאנד פון פיעלע מא-נאסטירען געווארען אזוי טרויעריג, וויל די צאהל פון די מאנאסטירען און מאנאכען האבען זיך פערמעהרט אזוי שטארק, אז דאס פאלק איז ניט אין שטאנד אויסצוהאלטען זיי וויי געהעריג איז, און די מאנאכען זיינען געצוואונ-

פיר א ווירקונג דיזע וועלטער האָבען אויף׳ן פּאַפּסט, אום ער זאָל וויסען, וואָס עם בלייבט איהם צו טאָן.

אָבער די אַלע בעמיהונגען פון די שפּאַנישע קענינגען צו פערטיידיגען זייערע רעכטען גענגען די אָנגריפען פון דער קירכע זיינען געווען אומזיסט. זיי האָבען ניט געהאַט קיין רעזולטאַט. זיי אַליין האָבען געמאַכט די קייטען,

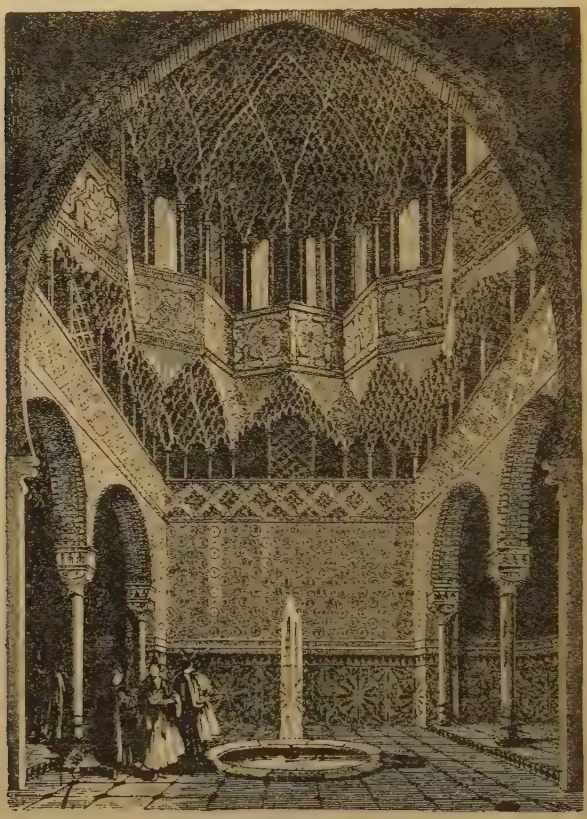

די אַלהאַמברא. אַבענצעראַגען־האַלע. (גראַנאַדא.)

וועלכע האָבען זיי נאָכהער געהאַלטען אין שקלאַפּישער אונטערטעניגקייט אונטער דעם פּאַפּסט׳ס פים. זיי אַליין האָבען געהאַלפען אייַנפיהרען אין שפּאַניען די אינקווויזיציאָן, וועלכע האָט פערשפּרייט איהר ממשלה איבער אַלע קלאַסען, איבער אַלע אַנשטאַלטען צוזאַמען מיט דער רעגירונג, אַזוי דאָס וואָר עס האָט זיך ערלויבט עטוואָס צו טאָן אָדער צו זאָגען געגען דעם, וואָס האָט

כען עס איז קירכען־גרונד, אזוי דאָס מיט דער צייט וועט דאָס גאַנצע גרונד־אייגענטום פון לאַנד איבערגעהן צו די גייסטלעכע און צו דער קירכע, און אזוי ווי די קירכען־גיטער זיינען פריי פון אַלע אָפּגאַבען און שטייערן, וועט דאָס לאַנד בלייבען מיט צייט אָהן שטייערן און אָפּגאַבען, וועלכע זיינען נעטיג אויפצוהאַלטען די אָרדנונג אין לאַנד, און אָהן וועלכע קיין רעגירונג קען ניט עקסיסטירען". אָבער זייערע ביטעם אין דיזער הינזיכט זיינען ניט ערפילט געוואָרען. יעצט האָט זיך פיליפּ דער 4טער וויעדער געוועגדט צום רוימישען פּאַפּסטלעכען הויף מיט א נייעם שרייבען מיט פאַלגענדען אינהאַלט:

„די פינאַנציעלע לאַגע פון שפּאַניען איז זעהר טרויעריג. די הויפּט־אורזאַך פון דיזער לאַגע איז, וואָס דער גרעסטער טייל פון גרונד־אייגענטום געפינט זיך אין די הענט פון די גייסטלעכע און דער קירכע, וועלכע זיינען פריי פון אַלע אָפּגאַבען. די טהעאָלאָגען זיינען ארוים מיט וואָרק, אין וועלכע זיי בעווייזען, אַז דאָס קירכלעכע געזעץ, לויט וועלכען די קירכע און די גייסטלעכע האָבען ניט קיין רעכט צו פערקויפען זייער גרונד־אייגענטום צו ניט־גייסטלעכע, האָט ניט אין דער רעליגיאָן קיין גרונד, אָבער דער רוימישער הויף האָט דיזע וואָרק פערבאָטען צו דרוקען און צו לעזען, און ניט נאָר דיזער סאָרט איז פערבאָטען פון רוים צו לעזען און צו קויפען, נאָר אויך אַלע אַנדערע וואָרק, וועלכע בעהאַנדלען די רעכטען פון דעם קעניג און פון דער רעגירונג, וואָס זיינען זאָגאָר אין אייגנשטימונג מיט די קאַנאָנישע (רעליגיעזע) געזעצען, מיט די בעשלוסען פון פערשיידענע קירכען־פערזאַמלונגען, און מיט די לעהר־זעצען פון אַלטע הייליגע רעליגיאָנס־לעהרער. און דעריבער געפינט ער (פיליפּ דער 4טער) זיך געצוואונגען צו פערלאַנגען פון זיין אַלי־הייליגקייט, דעם פּאַפּסט, ער זאָל ערלויבען צו דרוקען און צו פערקויפען וואָרק, וועלכע בעהאַנדלען דיזע פראַגע פון דעם שטאַנדפונקט פון יורישפּרודענץ, און וועלכע האָבען נאָר ניט צו טאָן מיט רעליגיאָן און בעריהרען זיך נאָרניט, וואָרק, וואָס האָבען נאָר צו טאָן מיט דער פראַגע פון רעכט פון דער קירכע איבער גרונד־אייגענטום. וועז אָבער זיין הייליגקייט, דער פּאַפּסט, וועט ניט וועלען נאָכגעבען צו שיצען מיינע רעכטען דורך די וואָרק פון געוויסע טהעאָלאָגישע אויטאָריטעטען, וועל איך זיין געצוואונגען צו נעבען אין מיין לאַנד א בעפעהל, צו פערניכטען די ביכער, וועלכע גרייפען אָן מיינע רעכטען אין מיין לאַנד". — דיזע וואָרטער האָט פיליפּ דער 4טער געשריבען צום קאַרדינאַל־בּאַרדזשיא, וועלכער איז געוען דער שפּאַניישער אמבאַסאַדאָר אין וואַטיקאַן (אין פּאַפּסטלעכען פאַלאַץ אין רוים) און האָט פון איהם געפאָדערט, אז ער זאָל איהם שרייבען, וואָס

40 פראצענט. דעם פערלוסט, וואס די רעגירונג האט געהאט פון דעם זינקען פון דעם ווערט פון די מינצען, האט זי געמוזט אויספילען מיט נייע שטייערן. די רעגירונג האט גענומען דאס גלט, וואס איז אנגעקומען פון אינדיען פיר פריוואט־לייט פיר וואארע, וואס זיי האבען אהין געשיקט, און האט זיי דער־פאר געגעבען איהרע וועקסלען.

אין יענער צייט האט די רעגירונג געהעכערט די אפצאהלונגען און שטיי־ער אויף לעבענס־מיטלען. די אפצאהל פון פלייש, וועלכע איז געווען נאר 1 מארוועדי (א שפאנישע קלייניע מטבע) א פונט, האט געשטיגען ביז 7 מא־ראווערים. די אפצאהל אויף וויין האט געשטיגען פון 1 מארוועדי אויף 64 אויף יעדע מארראבע, אויף ווייניעסיג פון 1 ביז 32, און אויף אויל פון 1 ביז 50. מען האט געמאכט אן אקציז אויף טאבאק און מען האט דעם אקציז פער־דונגען און גענומען דערפאר מילי־אנען. דער פרייז פון רויהער זייד האט גע־שטיגען אויף 33 פראצענט פון זיין פריהערדיגען ווערט. אויסער דעם האט די רעגירונג געמאכט אנדערע מסחרים: זי האט פערקויפט פערשיידענע טיט־לען, ווירדען, אדעל־העכטען און אויך שטעלעם. קורץ, זי האט פון אלעם גע־מאכט גלט. אבער אזעלכע איינקונפטען וויייזען, ווי מיר האבען עס פריהער בעמערקט, ניט אויף א גלענצענדען צושטאנד, נאר אויף־שוואנקייט און אונ־טערגאנג.

עס האבען זיך אפילו דאמאלס געפונען פערשטענדיגע שטאאטסלייט, וועלכע האבען גוט פערשטאנען די אונגליקליכע לאגע פון לאנד און האבען עס ארויסגעזאגט אפען. אזוי האט צום ביישפיל דער גלעהרטער דאקטאר מאנקאדא בעוויזען, דאס אין דעם טרויעריגען צושטאנד פון שפאניען זיינען שולדיג איבערהויפט די שלעכטע רעגירונג און די אונגערעכטע און ניט קלוגע געזעצגעבונג. נאך טיפער האט עס פערשטאנען דער בעריהמטער גלעהרטער סאאווערא אין זיינע פאליטישע ווערק. אין אייניעם פון זיינע ווערק, אין וועלכען ער רעדט איבער די וויכטיגקייט פון האנדל און שיפפאהרט, זאגט ער אזוי:

„האלאנד פערמאגט נאר א קליין שטיקעל לאנד ביים ברעג פון ים. דאס לאנד איז זאמדיג, ניט פרוכטבאר פון דער נאטור, דאך איז זי רייך דורך האנ־דעל און איז אין שטאנד אויסצוהאלטען א מעכטיגע ארמעע און האט געדיכט־בעזעצטע שטעדט. פראנקרייך האט ניט קיין גלט און קיין זילבער־מינעס, זי מאכט אבער רייכטימער דורך דעם האנדעל מיט אייזען, בלייי און צינק, און דורך איהרע קינדישע ערפינדונגען.

ניט געלויבט פיר רויס, איז בעטראכט געוואָרען אלס קעצער (אפּיקורס) און איז אָפּגעראמט געוואָרען פון וועג. די פערטיידיגער פון די רעכטען פון דער קרוין האָבען געהאט מורא ארויסצוגעהן אָפּען נעגען די גייסטליכע און אויפּצוציגען זייערע פעלשונגען, אויף וועלכע זיי האָבען געגרינדעט זייערע אונגערעכטע פּאָדערונגען.

אונטער פילפּ דעם 4טען איז שפּאניען נאָר געווען א שאָטען פון דעם גלאַנץ און דער גרויסקייט, וואָס זי האָט געהאט פריהער. זי איז געזונקען אין אלע הינזיכטען. די בעפעלקערונג איז געוואָרען בעדייטענד קלענער, די אינדוסטריע און דער האַנדעל זיינען ארונטער פיעלע שטאפּלען אין פערגלייך מיט דעם, וווּ זיי זיינען געשטאנען אין די פריהערדיגע צייטען. אין טאָלעדא איז די צאָהל איינוואוינער ארונטערגעפאלען אויף א דריטעל געגען דעם, וווּ זי איז געווען פריהער. די זייד־פאַבריקען, וועלכע האָבען פריהער בעשעפטיגט 38,484 פערזאָנען, זיינען כמעט אין נאנצען אונטערגענגען. אין סעגאָוויא און אין לא מאנטשא, וואו פריהער האָבען איבער 90,000 ארבייטער געהאט בעשעפטיגונג ביי זייד און וואָל, זיינען אלע געבליבען אהן מיטלען צום לעבען. בורגאָס, וועלכע האָט פריהער געהאט 6,000 פערמעגליכע פאמיליעס, איז אין דער צייט פון פילפּ דעם 4טען ארונטערגעקומען צו 600 אָרימע עלענדע בעטלער. פון די 400 בליהענדע דערפער אין גראנאדא זיינען געבליבען נאָר 260, וועלכע האָבען קוים געהאט די נעטיגע מיטלען צו זייער אָרימער עקסיסטענץ. אין סעוויללא זיינען פון 3,000 וועב־שטולען געבליבען נאָר 60, און פון די איינוואוינער זיינען געבליבען נאָר אין פערטעל. סעוויללא האָט זיך געמאכט בעריהמט אין די פריהערדיגע יאָהרען מיט איהרע אויסבוימער און ווינשטאָקען, אָבער עס איז פון זיי אלע קוים געבליבען א צוואנציגטעל.

וועג מיר זאָלען פערגלייכען די איינקונפטען פון דער שפּאניישער רעגירונג אין דער צייט פון פילפּ דעם 4טען מיט די איינקונפטען פון דער צייט פון פילפּ דעם 3טען, וועט זיך אויסווייזען, דאָס אין פילפּ דעם 4טען׳ס צייט איז דער פינאנציעלער צושטאנד פון לאנד געוואָרען פיעל בעסער. וועהרענד אין פילפּ דעם 3טען׳ס צייט זיינען די איינקונפטען געווען נאָר 14,400,000 דוקאטען, זיינען אין יאָהר 1662 די איינקונפטען געווען מעהר ווי 36 מיליאָן דוקאטען. אָבער וועג מען זאָל ענוויער בעטראכטען, וועט מען זיך איבערצייגען, אז דאָס איז נאָר געווען א סימפּטאָם (סימן) פון וואקסענדער שוואכקייט.

די רעגירונג האָט דאמאלס ארויסגעקראָגען 13,152,000 דוקאטען דורך דעם, וואָס זי האָט געהעכערט דעם וועדט פון קופּער־גלט. אָבער דער רעזולטאט דערפון איז געווען, אז דאָס לאנד האָט פערלאָרען אין אויסלאנד איבער

1662, האָבען די האָללענדער פערוויסטעט פּערו און כמעט אַלע שפּאַנישע קאָ-לאָניעס אין אַמעריקאַ, און די פעראייניגטע נידערלאַנדען האָבען געוואונען אויף די ימים און אין ביידע וועלט־טיילען, אין אייראָפּאַ און אין אַמעריקאַ, דאָס איבערגעוויכט איבער שפּאַניען, ביז ענגלאַנד האָט זיי שפּעטער איבער-געשטיגען. דער קאַמף מיט די נידערלאַנדען איז פאָרטגעזעצט געוואָרען לאַנג נאָכדעם, אָבער מיט וועניג ערפאָלג פיר שפּאַניען. רישעליע האָט אימער גע-האָלפען צו פערוויקלען שפּאַניען אין פּאָליטישע פּלאָנטערס.

דער צושטאַנד פון שפּאַניען איז אימער געוואָרען ערגער. ווען עס איז געקומען דערצו, דאָס מען האָט זיך געמוזט פאָרבערייטען צו אַ נייעם שטרייט. אום צו בעשיצען די קאָלאָניעס אין אָסט־אינדיען און אין וועסט־אינדיען (אַמעריקאַ), איז ניט געווען מיט וואָס אָנצופאַנגען, ווייל די רעגירונג האָט ניט געהאַט קיין געלט, און די קאַפּיטאַליסטען האָבען צו דיזען צוועק געמוזט געבען שווערע נדבות. צום אונגליק אָבער זיינען אַלע שפּאַנישע פּלאָטעס צו-שטערט געוואָרען פון שטורמס, פון די האָללענדער און דורך קראַנקהייטען. אָליוואַרעץ האָט געמוזט פאָדערן פון פאָלק נייע אָפּגאַבען אום אויפצובויען אַ נייע פּלאָטע. אום צו פערגרעסערן די בעפעלקערונג האָט ער געצוואונגען יונגע מענשען צו הייראַטען און האָט פערבאָטען די אויסוואַנדערונג, וועלכע האָט געשטיגען אין שפּאַניען פון יאָהר צו יאָהר צוליב דעם אָרימען צושטאַנד פון לאַנד. אָבער דיזע מיטלען האָבען גאָרניט געהאָלפען. דאָס פאָלק איז נאָר געוואָרען דערפון מעהר און מעהר אונצופרידען, אָבער די רעגירונג האָט מיט דיזע צוואַנג־מיטלען איהר צוועק ניט דערגרייכט. די נאַציאָנאַל־קאַסע איז געוואָרען מעהר און מעהר לעדיג, און דער רעזולטאַט איז געווען, דאָס אָליוואַרעץ האָט געהאַט גרויסע נידערלאַגעס אין זיין אויסלענדישער פּאָליטיק. האָללאַנד האָט ניט געוואָלט אַריינגעהן מיט שפּאַניען אין קיין אונטערהאַנד-לונג וועגען פרידען, ווייל זי איז געווען זיכער אין אַ פאָלשטענדיגען זיג אי-בער שפּאַניען, וועלכע האָט ניט געהאַט קיין מיטלען, מיט וואָס צו פיהרען דעם קריג, און האָט געפאָדערט פון שפּאַניען פאָלשטענדיגע אונאָפּהענגיגקייט. שפּאַניען האָט אויסגעגעבען פיעל געלט אויף דעם הערצאָג פון אָרלעאַנס אום צו מאַכען אין פראַנקרייך אַן אויפשטאַנד און דורך דעם צושטערען איהר בונד מיט האָללאַנד. רישעליע האָט מיט דעם הערצאָג געשלאָסען פרידען און די-זער האָט אין גאַנצען אויפגעגעבען זיינע פּרעטענזיעס אויף האָללאַנד. ער האָט לאַנג גענאַרט די שפּאַנישע רעגירונג מיט זיינע פּלענער און הבטחות, וועלכע האָבען ענדליך צו גאָרניט געפיהרט.

„מיר אָבער זיינען פערזונקע' אין אונזער זאָרגלאָזיגקייט און פערלירען די אוצרות, וואָס דער ים ברייגגט אונז. מיט גרויס געפאַהר ברייגגען מיר פון ווייטע לענדער דימענטען, פּערל, פערשיידענע געווירצען און פיעלע אַנ-דערע רייכטימער, אָבער דיזע גאָלד און זילבער און רייכטימער געהען איבער פון אונז צו אַנדערע נאַציאָנען און לענדער נאָר דערפאַר, ווייל מיר ווייסען ניט ווי אונזערע געשעפטען איינצואָרדנען. די זייד, וואָל, אייזען, שטאָהל, סאָדע און אַנדערע זאַכען, ווערען אויסגעאַרבייט ניט ביי אונז אין לאַנד, דורך אונזערע אַרבייטער, נאָר מיר פערקויפען זיי רויה אין פרעמדע לענדער, און דאָרט ווערען זיי איבערגעאַרבייט אויף נוצבאַרע זאַכען, פערשיידענע געשיר, געוועהר, מעסערס א. ד. גל., און מיר קויפען זיי פון די אויסלענדער און צאָה-לען גוטעס געלט צוריק פיר די וואַאַרען, פיר דאָס ברייגגען זיי אַהין אין אויס-לאַנד, פיר דאָס אויסאַרבייטען זיי דאָרט און פיר ברייגגען זיי צוריק צו אונז, און דערצו צאָהלען מיר נאָך גרויסע פּראָפיטען צו יענע פאַבריקאַנטען, צו די שיפס-קאָמפּאַניעס, צו די אַרבייטער, וועהרענד אונזערע אייגענע אַרבייטער שטאַרבען כמעט פון הונגער".

פון די וויכטיגסטע עראייגניסען, וואָס האָבען זיך געטראָפען אין דער צייט פון פיליפּ דעם 4טען, איז פּאָרטוגאַל'ס אָפּפאַלען פון שפּאַניען. פּאָר-טוגאַל איז געוואָרען וויעדער אַ זעלבשטענדיגע מדינה אונטער אַן אייגענעם רעגירער. ווען עס איז אין מאַדריד אָנגעקומען די ידיעה, דאָס פּאָרטוגאַל האָט זיך אָפּגעריסען פון שפּאַניען און דער הערצאָג פון בראַגאַנצאַ איז ער-וועהלט געוואָרען אַלס קעניג, האָט דער גראַף אָליוואַרעץ אָנגעזאָגט דיזע שלעכטע בשורה מיט פאָלגענדע ווערטער: „דער הערצאָג פון בראַגאַנצאַ האָט געטאָן די גרויסע נאַרישקייט צו לאָזען זיך ערוועהלען אַלס קעניג פון פּאָרטו-גאַל. דיזע נאַרישקייט וועט אייער מאַיעסטעט קאָסטען 12 מיליאָנען דוקאַ-טען". דערויף האָט איהם דער קעניג קאַלטבלוטיג געענטפערט: „מען וועט מוזען די זאַך ברייגגען אין אָרדנונג".

אויך די אַלטע פיינד פון דער שפּאַנישער דינאַסטיע האָבען זיך וויעדער אויפגעהויבען און האָבען אָנגעהויבען צו אַרבייטען געגען איהר. גראַף פון מאַנספעלד איז אַריינגעטרעטען אין דינסט צו די האָללענדער און האָללאַנד האָט זיך פערבונדען מיט פראַנקרייך אום צו פערפאָלגען שפּאַניען מיט אַל-געמיינע קרעפטען. די שפּאַניער האָבען פערבאָטען 160 האָללענדישע האַנ-דעל-שיפען, וועלכע זיינען געשטאַנען אין זייערע ברעגען, צו פערלאָזען דעם האַפען. פריעדריך פון טאָלעדאָ האָט געשלאָגען די האָללענדישע פלאָטע, וועלכע איז דאַמאָלס געשטאַנען אין גיבראַלטאַר. איין יאָהר שפּעטער, אין

נאָך דעם, ווי גוסטאַוו אַדאָלף, דער בעריהמטער שוועדישער קעניג, האָט פֿערלאָרן זיין לעבן ביי לוּטצען (זיין טויט האָט שפּאַניען געפֿייערט ווי אַ גרויסען זיג), האָט שפּאַניען אָנגעהויבען צו האָבן נייע האָפענונגען צו געווינען דעם זיג איבער די נידערלאַנדער. אָבער רישעליע האָט אויך דיזע האָפענונג פון שפּאַניען פֿערניכטעט. ער האָט געשלאָסען אַ בונד מיט די האָלענדער און האָט ערקלערט שפּאַניען קריג מיט דעם תירוץ, דאָס שפּאַניען האָט עובר געווען אויף געוויסע געזעצען, וואָס אַלע פעלקער זיינען פֿערפליכטעט צו הילטען (פעלקער־רעכט). די שפּאַניער האָבען נעמליך אַרעסטירט אין זיין רעזידענץ דעם ערץ־בישאָף פון טריער און האָבען איהם פֿערשפּאַרט אַלס געפאַנגענעם אין דער פעסטונג פון אַנטווערפֿען נאָר דערפאַר, וואָס ער איז געווען פראַנצויזיש געזאָנען.

אָנפאַנגס האָבען די פראַנצויזען געהאַט אייניגע זיגען, אָבער שפּעטער זיינען די שפּאַניער געווארען שטאַרקער. די שפּאַנישע באַנדעס האָבען פערוויסטעט שאַמפּאַני' און פּיקאַרדיע, האָבען אייניגע פראַנצויזישע רעגימענטען אין גאַנצען פערניכטעט ביז דעם לעצטען סאָלדאַט, און זיינען אריבער די סאַמע (אַ טייך אין פראַנקרייך). פּאַריז איז געווען אין גרויס שרעק. צום גליק פון די פראַנצויזען האָבען די שפּאַניער ניט געוואוסט צו בענוצען זיך מיט דער גליקליכער פאָזיציאָן, וואָס זיי האָבען פערכאַפּט. דאָס גליק האָט זיך פון זיי אָפּגעקערט. אין יאָהר 1638 האָט דער פרינץ קאַנדע פערברענט אַ שפּאַנישע פלאָטע. אָבער ניט אַכטענדיג אויף די מפלה, וואָס די שפּאַניער האָבען געכאַפּט, האָט אַליוואַרעז ניט געוואָלט נאָכגעבען די פאָדערונגען פון דעם זיגער, פראַנקרייך. א לענאַט (שליח) פון פאָפּסט האָט געוואָלט מאַכען שלום צווישען די שטרייטענדע, אָבער אַליוואַרעז האָט ניט געוואָלט הערען פון קיין בעדינגונגען. ער האָט געזאַמלט טרופען אין ענגלאַנד, ער האָט פערקויפט קרוין־גיטער אום צו האָבען געלט אויף די הוצאות פון מלחמה, ער האָט געפאָדערט געלט און רעקרוטען פון פערשיידענע פראָווינצען, וועלכע, לויט זייערע פריוויליגיעס, האָבען דיזע זאכען ניט בעדאַרפט געבען.

אייניגע פראָווינצען, ווי וואַלענציא, ביסקאַיא און נאַווארע, האָבען זיך אין גאַנצען ענטזאָגט צו געבען סיי געלט און סיי רעקרוטען. די פראָווינץ אראגאָניען האָט געשיקט נאָך מאדריד צוויי דעלענאטען אום אויפצוווייזען, דאָס דיזע פאָדערונג איז געגען די רעכטען וואָס זיי האָבען, אָבער מען האָט זיי אריינגעוואָרפען אין געפענגנים. דאָס האָט געטריבען צו אַן אויפשטאַנד. באַרצעלאָנא איז געווען די ערסטע צו מאַכען אַן אויפשטאַנד. אַלע קאַסטיליאַנער זיינען ערמאָרדעט געוואָרען. דער וויצע־קעניג איז געווען

קאטהעדראלע פון בורגאס.

די ערסטע כפּרה. די עמפּערונג פון די קאַטאַלאָניער האָט אַריינגעצויגען אין אויפשטטאַנד כמעט דאָס גאַנצע לאַנד. פיעל האָט רישעליע געהאָלפען, אַז עס זאָל אין שפּאַניען ווערען אַ מרידה. אָליוואַרעץ האָט גענומען זעהר שטרענגע מיטלען אום דעם בונט צו דערשטיקען. די גרויזאַמקייטען זיינען געווען עכט שפּאַניש. די וואוינונגען פון די בויערן האָט מען פערברענט, אַלע מענער איבער 15 יאָהר אַלט האָט מען ערמאָרדעט, די פרויען האָט מען צוברענט די געזיכטער, מען האָט מיט ברענענדע אַייזענס געברענט זייערע באַקען, זיי זאָלען ניט האָבען קיין מענשליכעס אויסזעהן. דעם קאָמענדאַנט פון טאָרטאָזאַ האָט מען אויפגעהאַנגען פיר די פיס.

דער רעזולטאַט פון דיזע גרויזאַמקייטען איז געווען, דאָס די גראַנדען און דער הויכער ראַט האָבען געפאָדערט פון קעניג, אַז ער זאָל אָליוואַרעץ'ן אַרונטערזעצען פון זיין שטעלע. אָבער אויך נאָך דעם, ווי אָליוואַרעץ איז אַרונטער, האָט די מלחמה מיט פראַנקרייך ניט אויפגעהערט. דער הערצאָג פון ענגהיען האָט פערניכטעט די בעסטע שפּאַנישע טרופּען. די גאַנצע אַר-טילעריע און איבער 7,000 געפאַנגענע פון פוס־פאָלק זיינען געווען אין די הענט פון דעם זיגער. יעצט האָבען די שפּאַניער אָנגעהויבען צו בעטען פרי-דען. גרויס אינטערעס אין דיזען פרידען האָט גענומען דער פּאַפּסט אורבאַן דער 8טער. עס איז געשלאָסען געוואָרען אַ שלום, וועלכער איז בעוואוסט אין דער געשיכטע אונטער'ן נאָמען „דער פּירענאָאישער פרידען". לויט דיזען פרידען האָט פראַנקרייך געוואונען רוססיללי̇אָן און אויסער דעם האָט נאָך שפּאַניען געמוזט איבערגעבען עלזאַס צו די פראַנצויזען.

נאָך דעם טויט פון פיליפּ דעם 4טען האָט שפּאַניען געמוזט אָנערקענען די אונאָפּהענגיגקייט פון פּאָרטוגאַל (1665), און דיזעס קעניגרייך איז גע-בליבען אויף אימער זעלבשטענדיג.

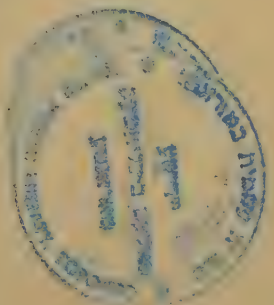

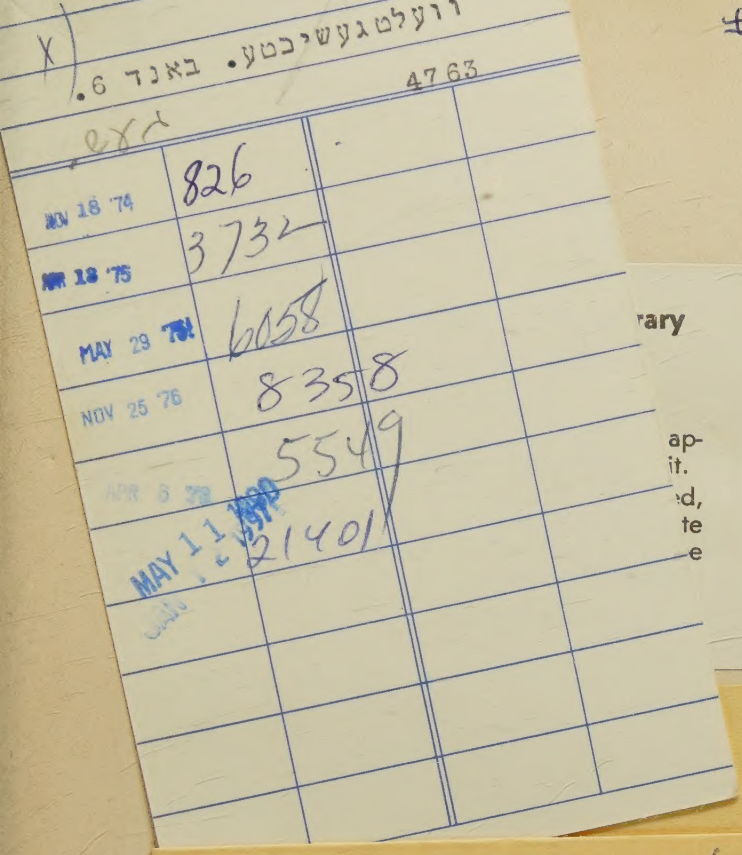

X)

וועלטגעשיכטע. באנד 6.

4763

.ב8ג

NOV 18 '74	826		
APR 18 '75	3732		
MAY 29 '75	6058		
NOV 25 '76	8358		
APR 6 '78	5549		
MAY 11 1990	21401		
JAN 12 1997			

rary

ap-
it.
ed,
te
e

4763

.ב8ג

NOV 18 '74

APR 18 '75

MAY 29 '75

NOV 25 '76

APR 6 '78

MAY 11 1990

JAN 12 1997